

ANDREI PIPPIDI

mai puțin cunoscut

Studii adunate de foștii săi elevi
cu prilejul împlinirii vârstei de 70 de ani

ANDREI PIPPIDI, MAI PUȚIN CUNOSCUȚ

STUDII ADUNATE DE FOȘTII SĂI ELEVI
CU PRILEJUL ÎMPLINIRII VÂRSTEI DE 70 DE ANI

Redactor: Marius-Nicușor Grigore
Tehnoredactare: Florentina Crucerescu
Coperta: Manuela Oboroceanu

ISBN 978-606-714-449-9

© 2018, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”
700109 – Iași, str. Pinului, nr. 1A, tel./fax: (0232) 314947
[http:// www.editura.uaic.ro](http://www.editura.uaic.ro) e-mail: editura@uaic.ro

ANDREI PIPPIDI,
MAI PUȚIN CUNOSCUȚ

STUDII ADUNATE DE FOȘTII SĂI ELEVI
CU PRILEJUL ÎMPLINIRII VÂRSTEI DE 70 DE ANI

Ediție îngrijită de
Marian Coman, Ovidiu Cristea, Ovidiu Olar,
Radu G. Păun și Andrei Timotin

Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza” Iași
2018

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
Andrei Pippidi, mai puțin cunoscut: studii adunate
de foștii săi elevi cu prilejul împlinirii vârstei de 70 de ani /

ed.: Marian Coman, Ovidiu Cristea, Ovidiu Olar, - Iași:

Editura Universității „Al. I. Cuza”, 2018

Conține bibliografie

ISBN 978-606-714-449-9

I. Coman, Marian (ed.)

II. Cristea, Ovidiu (ed.)

III. Olar, Ovidiu

Cuprins

Abrevieri.....	7
Cuvânt-înainte	9
Bibliografia lucrărilor lui Andrei Pippidi (1967-2018)	11

ISTORICI ȘI ISTORIE

N. Iorga, întemeietorul	57
În amintirea unui început de drum.....	68
Ioan Bogdan la Viena. Scrisori inedite despre începutul carierei sale	77
Invenția originilor: patriotism conservator în Moldova secolului al XIX-lea	85
Evul Mediu ca utopie, ca amintire și ca proiect de viitor	108
Din istoria studiilor sud-est europene în România	124
Pseudoreforma istoriografiei românești.....	133

DOMNI ȘI BOIERI

Monarhia în Evul Mediu românesc, practică și ideologie.....	143
La originile Țării Românești	159
Cronica armenilor din Camenița. Noi spicuri privitoare la istoria românilor	174
Criza politică din Moldova anilor 1547-1564. O mărturie neașteptată	185
O genealogie a lui Petru Cercel.....	201
Ieremia Movilă. Schiță de portret	206
Noi informații cu privire la lupta de la Șelimbăr	220
Din istoria relațiilor româno-maghiare în secolul al XVII-lea. Câteva documente	244
Note de istorie a Maramureșului în sec. XVI-XVII	252
Date noi despre Rosetești și pământurile lor la sfârșitul secolului al XVIII-lea	263
Genealogia familiei Miclescu, după un izvor necunoscut	274

CĂRȚI ȘI COLECȚIONARI

Vechi epigrafiști și anticari în țările române.....	289
Alți anticari și epigrafiști români din secolul al XIX-lea: de la Kogălniceanu la Bălcescu.....	312
Biblioteca Mavrocordaților. O nouă listă de manuscrise.....	320
Un manuscris regăsit al epistolarului lui Nicolae Mavrocordat.....	329
Despre o carte de medicină și despre multe altele din biblioteca Academiei Domnești de la Iași	337
Despre Ienăchiță Văcărescu	344
Activitatea cartografică a lui Ienăchiță Văcărescu.....	361
Ultima piesă de teatru din epoca fanariotă.....	372
Lecturile unui boier muntean, acum un veac: Ioan Manu.....	380
Despre tipografia lui Eliade Rădulescu în 1848.....	397
Nicolae Mavros. Locul său în viața politică și intelectuală	406

CĂLĂTORI ȘI IMAGINI

Insula. Orizonturi mitologice și itinerariu istoric.....	421
Imagini spaniole ale Transilvaniei: Lope de Vega și Duque de Estrada	432
Călătoriile ducelui de Richelieu prin Moldova.....	445
Cunoașterea Sud-Estului european ca știință: opera inedită a lui L.F. Marsili	460
<i>De ducibus Valachiae</i> . Notă preliminară despre un text inedit din secolul al XVIII-lea	468
Moldova contesei Dash și a lui Alexandre Dumas.....	474
Vlahii din nordul Greciei în secolul al XIX-lea. Încă o mărturie.....	494
Românii în memoriile lui N.K. Giers.....	498
Notă bibliografică.....	515

Abrevieri

- AARMSI** = Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice
AARMSL = Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Literare
AG = Arhiva Genealogică
AIIAI = Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A.D. Xenopol” din Iași
AIIC = Anuarul Institutului de Istorie „G. Barițiu” din Cluj-Napoca
AIINC = Anuarul Institutului de Istorie Națională din Cluj
AIIX = Anuarul Institutului de Istorie „A.D. Xenopol” din Iași
AIRCRUV = Annuario dell’Istituto Romeno di Cultura e Ricerca Umanistica di Venezia
AP = Analele Putnei
APH = Acta Poloniae Historica
AR = Arhiva Românească
ARBSH = Académie Roumaine. Bulletin de la Section Historique
AȘUI = Analele Universității „Alexandru Ioan Cuza” Iași
AUBI = Analele Universității București. Istorie
BAIESEE = Bulletin de l’Association Internationale d’Études du Sud-Est Européen
BCIR = Buletinul Comisiei Istorice a României
BCMI = Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice
Călători străini = *Călători străini despre țările române*, vol. I-IX, ed. Maria Holban, Maria Matilda Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Paul Cernovodeanu, București, 1968-
BOR = Biserica Ortodoxă Română
Bst = Balkan Studies
BZ = Byzantinische Zeitschrift
CDM = Catalogul documentelor moldovenești din Arhiva Istorică Centrală a Statului
CI = Cercetări Istorice
CIL = Corpus Inscriptionum Latinarum
CL = Cercetări Literare
CNA = Cronica Numismatică și Arheologică
Cv.L = Convorbiri Literare
DI = Diplomatarium Italicum
DIR = *Documente privind istoria României* (seria A: Moldova; seria B: Țara Românească; seria C: Transilvania)
DRH = *Documenta Romaniae Historica* (seria A: Moldova; seria B: Țara Românească; seria C: Transilvania; seria D: Relații între Țările Române)
EBPB = Études Byzantines et Post-Byzantines
FHDR = Fontes Historiae Daco-Romanae
Hurmuzaki = Hurmuzaki, Eudoxiu de (și colaboratorii), *Documente privitoare la istoria românilor*

ANDREI PIPPIDI, MAI PUȚIN CUNOSCUȚ

IN = Ioan Neculce. Buletinul Muzeului Municipal din Iași
MEMS = Medieval and Early Modern Studies for Central and Eastern Europe
MMS = Mitropolia Moldovei și Sucevei
MNA = Muzeul Național de Antichități (actualmente Colecția de Antichități a Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan”, București)
MO = Mitropolia Olteniei
NEH = Nouvelles Études d'Histoire
OCP = Orientalia Christiana Periodica
RA = Revista Arhivelor
RCr. = Revista Critică
RdI = Revista de Istorie
REB = Revue des Études Byzantines
RER = Revue des Études Roumaines
RES = Revue des Études Slaves
RESEE = Revue des Études Sud-Est Européennes
RHSEE = Revue Historique du Sud-Est Européen
RI = Revista Istorică
RIAF = Revista pentru Istorie, Arheologie și Filologie
RIR = Revista Istorică Română
RITL = Revista de Istorie și Teorie Literară
RMI = Revista Monumentelor Istorice
RMM = Revista Muzeelor și Monumentelor
RRH = Revue Roumaine d'Histoire
RRHA = Revue Roumaine d'Histoire de l'Art
RSL = Romanoslavica
RT = Revista Teologică
SAI = Studii și Articole de Istorie
SAO = Studii și Articole de Orientalistică
SCB = Studii și Cercetări de Bibliologie
SCIA = Studii și Cercetări de Istoria Artei
SCIVA = Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie
SCN = Studii și Cercetări de Numismatică
SEER = The Slavic and East European Review
SMIM = Studii și Materiale de Istorie Medie
SMIMOD = Studii și Materiale de Istorie Modernă
SOF = Südost-Forschungen
Studii = Studii. Revistă de Istorie
SCȘI = Studii și Cercetări Științifice, Iași
VR = Viața Românească

Cuvânt-înainte

Cartea de față cuprinde articole publicate de Profesorul Andrei Pippidi de-a lungul unei jumătăți de veac. Le-am ales pe acelea mai puțin cunoscute nu doar publicului larg, dar chiar și specialiștilor, apărute fiind în reviste sau volume cu răspândire relativ restrânsă. Mai puțin cunoscute, ele nu sunt însă mai puțin reprezentative, fiindcă, așa cum cuprinsul cărții o vădește, articolele adunate aici nu lasă la o parte niciuna dintre temele privilegiate de cercetare ale autorului: cultura istorică românească, dinamica și problemele ei de la sfârșitul veacului al XIX-lea până în prezent, instituția monarhică și elitele politice în țările române, istoria cărții, a lecturii și a bibliotecilor, începuturile epigrafiei și arheologiei românești, călătorii străini despre țările române, românii și Sud-Estul european în operele științifice și literare din Occident. Convingerea că aceste studii merită cunoscute mai bine decât au fost până acum, că pot îndemna la cercetări noi, că-i pot călăuzi și orienta pe cititorii lor lămurește îndeajuns rostul acestei cărți. Meritele ei nu pot fi, e de la sine înțeles, decât ale autorului, în vreme ce neajunsurile, câte vor fi, revin celor care au adunat, ales și împărțit după priceperea lor articolele care o alcătuiesc. Cititorilor le dorim să încerce măcar o parte din bucuria cu care le-am redescoperit lucrând împreună la această carte. Ea este dedicată cu recunoștință Profesorului Andrei Pippidi la împlinirea vârstei de 70 de ani.

Mulțumiri se cuvin adresate Editurii Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași și domnului Petronel Zahariuc, decan al Facultății de Istorie a Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, pentru sprijinul său generos și necondiționat.

Editorii

Bibliografia lucrărilor lui Andrei Pippidi¹

(1967-2018)

1967

Studii

- *Un cronicar întârziat: Manolachi Drăghici*, **Studii**, XX, nr. 1, p. 99-121.

1968

Studii

- *Cu prilejul unei ediții recente a scrierilor lui C. Negri*, **RITL**, XVII, nr. 1, p. 149-157.
- *Nicolas Soutzo (1798-1871) et la faillite du régime phanariote dans les Principautés Roumaines*, **RESEE**, VI, nr. 2, p. 313-338 (reeditat în *Hommes et idées du Sud-Est européen à l'aube de l'âge moderne*, București – Paris, Ed. Academiei – Éditions du CNRS, 1980, p. 315-338).

1969

Studii

- *Vechi epigrafiști și anticari în țările române*, „Studii clasice”, XI, p. 279-296.

Recenzii, note de lectură și cronici

- Maria Holban et al., ed., *Călători străini despre țările române*, vol. 1, București, Ed. Academiei RSR, **RESEE**, VII, nr. 4, p. 725-729.

1970

Studii

- *Alți anticari și epigrafiști români din secolul al XIX-lea: de la Kogălniceanu la Bălcescu*, „Studii clasice”, XII, p. 241-246.
- *En marge d'un livre récent sur Cyrille Lucaris*, **RESEE**, VIII, nr. 4, p. 715-721.
- *Constantin Brâncoveanu, personaj al abatelui Prévost*, „Studii de literatură universală”, XVI, 1970, p. 163-181 (versiune revăzută, în limba franceză: *Constantin Brancovan, personnage de l'abbé Prévost*, în *Hommes et idées du Sud-Est européen*, p. 161-186).

Recenzii, note de lectură și cronici

- Radu Florescu, *The Fanariote Regime in the Danubian Principalities*, **BSt**, IX, 1968, nr. 2, p. 301-318, **RESEE**, VIII, nr. 1, p. 150-154.

¹ Această listă nu include articolele publicate în presa culturală și politică.

- Steven Runciman, *The Great Church in Captivity. A Study of the Patriarchate of Constantinople from the Eve of the Turkish Conquest to the Greek War of Independence*, Cambridge, Cambridge University Press, 1968, **RESEE**, VIII, nr. 2, p. 357-377.
- Edmond Schütz, *An Armeno-Kipchak Chronicle on the Polish-Turkish War in 1620-1621*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1968, **RESEE**, VIII, nr. 3, p. 582-583.
- *Le Colloque international d'histoire de Bucarest (21-22 Decembre 1970)*, **BSt**, XI, nr. 2, p. 323-329.

1971

Studii

- *Lecturile unui boier muntean acum un veac: Ioan Manu*, **RITL**, XX, nr. 1, p. 105-119.
- *L'abbé Prévost et les Roumains*, „Revue de littérature comparée”, XLV, nr. 2, p. 229-237 (în colaborare cu Alexandru Duțu).
- *Orientul latin în opera lui Nicolae Iorga*, în E. Stănescu, ed., *Nicolae Iorga istoric al Bizanțului*, București, Ed. Academiei RSR, p. 45-62.
- *Bibliografia lucrărilor lui N. Iorga referitoare la Bizanț și cruciade*, în E. Stănescu, ed., *Nicolae Iorga istoric al Bizanțului*, București, Ed. Academiei RSR, p. 235-251.
- *Le Bas-Danube dans un projet diplomatique français au temps du Premier Empire*, **RESEE**, IX, nr. 2, p. 275-279.
- *Moldova și Persia într-un document italian din 1621*, **Studii**, XXIV, nr. 6, p. 1123-1125.
- *Date noi despre Rosetești și pământurile lor la sfârșitul secolului al XVIII-lea*, „Carpica”, IV, p. 331-341.
- *Iorga cenzurat*, „Manuscriptum”, II, nr. 3, p. 21-24.
- *Iorga și Europa*, „Manuscriptum”, II, nr. 3, p. 61-68.

Recenzii, note de lectură și cronici

- Charles W. Crawley, *John Capodistrias: Some Unpublished Documents*, Thessaloniki, Institute for Balkan Studies, 1970, **RESEE**, IX, nr. 1, p. 163-165.
- Jiří Pražnak, ed. *Rukopisy Křivoklátské knihovny (Codices manuscripti Bibliothecae Castri Křivoklát)*, Praha, Národní Muzeum v Praze, 1969, **RESEE**, IX, 4, p. 727-729.

1972

Studii

- *Quelques drogmans de Constantinople au XVIIe siècle*, **RESEE**, X, nr. 2, p. 227-255 (reeditat în *Hommes et idées du Sud-Est européen*, p. 133-160).

BIBLIOGRAFIA LUCRĂRILOR LUI ANDREI PIPPIDI

- N. Iorga, *historien de l'Orient latin*, în D.M. Pippidi, ed., *N. Iorga, l'homme et l'œuvre*, București, Ed. Academiei RSR, p. 157-174.

Recenzii, note de lectură și cronici

- Otto Kresten, *Das Patriarchat von Konstantinopel im ausgehenden 16. Jahrhundert. Der Bericht des Leontios Eustratios im. Cod. Tyb. MB 10. Einleitung, Text, Übersetzung, Kommentar*, Wien, Hermann Böhlhaus Nachf., 1970, **RESEE**, X, nr. 1, p. 157-158.

1973

Studii

- *Cronica armenilor din Camenița, noi spicuri privitoare la istoria românilor*, **Studii**, XXVI, nr.1, p. 145-155.
- *Cărturarul între cărturarii vremii*, **VR**, XXVI, nr. 9, p. 83-97.
- *Politică și istorie în proclamația lui Dimitrie Cantemir din 1711*, **Studii**, XXVI, nr. 5, p. 923-946 (versiune revăzută, în limba franceză: *Politique et histoire dans la proclamation de Démétrius Cantemir en 1711*, în *Hommes et idées du Sud-Est européen*, p. 187-214).
- *Aux origines du régime phanariote en Valachie et Moldavie*, **RESEE**, XI, nr. 2, p. 353-355.

Recenzii, note de lectură și cronici

- Alexandru Dușu, *Cărțile de înțelepciune în cultura română*, București, Ed. Academiei RSR, 1972, **RESEE**, XI, nr. 2, p. 575-580.
- Alexandru Dușu, *Les Livres de sagesse dans la culture roumaine. Introduction à l'histoire des mentalités sud-est européennes*, Bucarest, Association internationale d'études du sud-est européen, 1971, „Dix-huitième Siècle”, V, nr. 1, p. 475-476.
- I.K. Hassiotis, *Ισπανικά Εγγραφα της Κυπριακής ιστορίας (ΙΣΤ'-ΙΖ' αι.)*, Κέντρον Επιστημονικών Ερευνών, Leucosia, 1972 (Πηγαί και μελέται της Κυπριακής ιστορίας, III), **RESEE**, XI, nr. 3, p. 595-597.
- *Elementa ad fontium editiones. XXVII-XXVIII. Res Polonicae ex Archivo Mediceo Florentiae*, ed. V. Meysztowicz și W. Wyhowska de Andreis, Roma, Institutum Historicum Polonicum Romae, 1972, **RESEE**, XI, nr. 4, p. 748-752.

Obituarii

- *H. Dj. Siruni (1890-1973)*, **RESEE**, XI, nr. 3, p. 569-570.

1974

Cărți

- *Contribuții la studiul legilor războiului în Evul Mediu*, București, Ed. Militară.

Studii

- *Jean Caradja et ses amis de Genève*, în Cl. Tsourkas, ed., *Symposium. L'époque phanariote*, Thessaloniki, Institute for Balkan Studies, p. 187-208 (reeditat în *Hommes et idées du Sud-Est européen*, p. 295-314).
- *Esquisse pour le portrait d'un homme d'affaires crétois du XVIe siècle*, în „Πεπραγμένα του Γ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου”, II, Atena, p. 266-273 (reeditat în *Hommes et idées du Sud-Est européen*, p. 125-132).
- *Un capitaine crétois au service de Michel le Brave, prince de Valachie*, în „Πεπραγμένα του Γ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου”, II, Atena, p. 274-279 (împreună cu D. M. Pippidi).
- *Les pays danubiens et Lépante*, în G. Benzoni, ed., *Mediterraneo nella seconda metà del 500 alla luce di Lepanto*, II, Florența, Olschki, p. 289-323 (reeditat în *Hommes et idées du Sud-Est européen*, p. 25-52).
- *Despre tipografia lui Eliade Radulescu în 1848*, **SCB**, XIII, p. 171-179.
- *Mysticisme et rationalisme au Phanar: le cas de Daniel de Fonseca*, „Ο Ερρανιστής”, XI, p. 175-196 (reeditat în *Hommes et idées du Sud-Est européen*, p. 237-252).

1975

Studii

- *Phanar, Phanariotes, Phanariotisme*, **RESEE**, XIII, nr. 2, p. 231-240 (reeditat în *Hommes et idées du Sud-Est européen*, p. 339-350).
- *Résurrection de Byzance ou l'unité politique roumaine? L'option de Michel le Brave*, **RESEE**, XIII, nr. 3, p. 367-378 (reeditat în *Hommes et idées du Sud-Est européen*, p. 53-66).
- *Noi informații cu privire la lupta de la Șelimbăr*, **RdI**, XXVIII, nr. 4, p. 553-574.

Recenzii, note de lectură și cronici

- Léopold Dupont, *Unité chrétienne et croisade contre les Turcs: un livre de Remacle Mohy retrouvé*, „Archives et bibliothèques de Belgique” / „Archief-en Bibliotheekwezen in België”, XLV, 1974, nr. 1-2, p. 43-63, **RESEE**, XIII, nr. 2, p. 332-333.
- Ionică Tăutul, *Scrieri social-politice*, ed. Emil Vîrtosu, București, Ed. Științifică, 1974, **RdI**, XXVIII, nr. 12, p. 1943-1947.

1976

Studii

- *Au sujet des peuples de l'Europe du Sud-Est dans la politique internationale à la fin du XVIe siècle et au début du XVIIe*, „East European Quarterly”, X, nr. 1, p. 113-125.

BIBLIOGRAFIA LUCRĂRILOR LUI ANDREI PIPPIDI

- *O teorie eclectică a barocului românesc*, **RITL**, XXV, nr. 4, p. 591-596.
- *N. Iorga în Budapesta și Geneva*, „Manuscriptum”, VII, nr. 3, p. 169-171 (împreună cu Viorel N. Faur).

Recenzii, note de lectură și cronici

- *Colloque anglo-roumain*, „Anglo-Romanian Relations from the 16th Century to 1919” (Căciulați, 4-5 juillet 1975), **RESEE**, XIV, nr. 1, p. 168-170.
- Dorothy Anderson, *The Balkan Volunteers*, London, Hutchinson, 1968, **RESEE**, XIV, nr. 3, p. 570-572.

1977

Studii

- *Aux confins de la République des Lettres: la Valachie des antiquaires au début du XVIIIe siècle*, „Studii clasice”, XVII, p. 233-246 (reeditat în *Hommes et idées du Sud-Est européen*, p. 215-236).
- *À propos du professeur de français de Constantin Negruzzi*, **RESEE**, XV, nr. 1, p. 163-164.
- *L'écho en Hainaut du premier siège de Constantinople par les Turcs (1394)*, **RESEE**, XV, nr. 2, p. 363-364.

Recenzii, note de lectură și cronici

- Giuseppe Fischetti, *Ugo Foscolo e il Corsaro Greco (Niccolò Kefalás)*, „Nuova rivista Storica”, LV, nr. 3-4, 1971, p. 334-350, **RESEE**, XV, nr. 1, p. 194.
- Christos G. Patrinelis, *Δημοσιεύματα Μανουήλ Γεδεών: Αναλυτική αναγραφή*, „Επετηρίς Μεσαιωνικού Αρχείου”, XIX-XX, 1969-70, p. 5-121, **RESEE**, XV, nr. 2, p. 394-395.
- Démocratie Iliadou, *Les Balkans, jouet de la politique des puissances européennes pendant les XVIIIe-XIXe siècles*, **BSt**, XVI, 1975, nr. 2, p. 133-190, **RESEE**, XV, nr. 2, p. 395-397.
- Dorothea Kadach, *Ein Aufklärer des Balkan, Dr. Atanas Bogoridi*, **SOF**, XXXIV, 1975, p. 125-65, **RESEE**, XV, nr. 2, p. 397-398.
- Ion Petrică, *Confluente literare româno-polone (a doua jumătate a secolului al XIX-lea)*, București, Meridiane, 1976, **RESEE**, XV, nr. 4, p. 789-791.
- Tibor Klaniczay (a cura di), *Rapporti veneto-ungheresi all'epoca di Rinascimento. Atti del II Convegno di studi italo-ungheresi, Budapest, 20-23 giugno 1973*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1975, **RRH**, XVI, 1977, nr. 1, p. 182-185.

1978

Studii

- *Pour l'histoire du premier Institut des études sud-est européennes en Roumanie*, **RESEE**, XVI, nr. 1, p. 139-156.
- *Notules phanariotes. I. Panagiodoros*, „Ο Ερανιστής”, XV, p. 101-114.

Recenzii, note de lectură și cronici

- Jacques Bouchard, *Les relations épistolaires de Nicolas Mavrocordatos avec Jean Le Clerc et William Wake*, „Ο Εραμιστής”, XI, 1974, p. 67-92, **RESEE**, XVI, nr. 3, p. 608-609.
- Alexandru Zub, *Junimea, implicații istoriografice, 1864-1885*, Iași, Ed. Junimea, 1976, **RESEE**, XVI, nr. 3, p. 609-610.

1979

Studii

- „*Fables, bagatelles et impertinences*”. *Autour de certaines généalogies byzantines des XVIe-XVIIIe siècles*, **EBPB**, I, p. 269-305 (reeditat în *Hommes et idées du Sud-Est européen*, p. 253-294).
- *Un manuscrit de la Logique de Théodore Cavalliotis*, **RESEE**, XVII, nr. 2, p. 417-424.
- *Xénophobie, fidélité au passé, États sans nation*, **RESEE**, XVII, nr. 4, p. 757-762.
- *Naissance, renaissances et mort du bon sauvage. À propos de Morlaques et de Valaques*, „Cahiers roumains d'études littéraires”, VI, nr. 2, p. 55-75 (reeditat în *Hommes et idées du Sud-Est européen*, p. 1-24).
- *Note de istorie a Maramureșului în sec. XVI-XVIII*, „Marmația”, V-VI, 1979-1980, p. 175-185.

Recenzii, note de lectură și cronici

- B.G. Spiridonakis, *Essays on the Historical Geography of the Greek World in the Balkans during the Turkokratia*, Thessaloniki, Institute for Balkan Studies, 1977, **RESEE**, XVII, nr. 3, p. 676-677.
- *Groupe de travail sur l'Europe centrale et orientale. Bulletin d'information no. 2*, Paris, juin 1978, **RESEE**, XVII, nr. 4, p. 840-841.

1980

Cărți

- *Hommes et idées du Sud-Est européen à l'aube de l'âge moderne*, București – Paris, Ed. Academiei RSR – Éditions du CNRS.

Studii

- *Moldova contesei Dash și a lui Alexandre Dumas (I)*, **RITL**, XXIX, nr. 2, p. 235-244.
- *Moldova contesei Dash și a lui Alexandre Dumas (II)*, **RITL**, XXIX, nr. 3, p. 447-455.
- *Rapports de Raguse avec les pays roumains*, în *Hommes et idées du Sud-Est européen*, p. 67-124.
- *Voyageurs, éditeurs et historiens*, „Cahiers roumains d'études littéraires”, VII, nr. 4, p. 17-24.

- *À la recherche d'une tradition politique byzantine dans les pays roumains*, NEH, VI, nr. 1, p. 121-130.

Recenzii, note de lectură și cronici

- *Intervenții, în XVe Congres international des sciences historiques de Bucarest, 10-17 août 1980*, IV. Actes, 1, București, Ed. Academiei RSR, p. 135-136, 635, 763-764.
- Manousos I. Manoussakas, *Αλληλογραφία της Ελληνικής Αδελφότητας Βενετίας (1641-1647) με τους ηγεμόνες της Βλαχίας και της Μολδαβίας (από τα επίσημα πρακτικά της)*, „Θησαυρίσματα”, XV, 1978, p. 7-29, RESEE, XVIII, nr. 1, p. 138-141.
- Susan A. Skilliter, *William Harborne and the Trade with Turkey, 1578-1582. A Documentary Study of the first Anglo-Ottoman Relations*, Oxford, Oxford University Press, 1977, RESEE, XVIII, nr. 1, p. 154-156.
- Dimitrie Ralet, *Suvenire și impresii de călătorie în România, Bulgaria, Constantinople*, București, Minerva, 1979, RESEE, XVIII, nr. 2, p. 390-393.
- Karol Telbizov, *Esquisse historique de la principauté de Roumanie, du Banat et de la Transylvanie dans une chronique bulgare de 1764*, „Études balkaniques”, XV, 1979, nr. 2, p. 83-93, RESEE, XVIII, nr. 3, p. 543.
- Rumjana Mihneva, *La Participation de la Russie aux guerres de la Sainte-Alliance, années '80-'90 du XVIIe siècle (Le comte Luigi Marsigli et son rapport „Degli successi possibili delle armi della Moscovia contro l'ottomano impero”)*, „Études balkaniques”, XV, 1979, nr. 2, p. 94-103, RESEE, XVIII, nr. 4, p. 787.

Obituarii

- *Maria-Ana Musicescu (1910-1980)*, RESEE, XVIII, nr. 3, p. 519-520.

1981

Studii

- *Pentru istoria umanismului românesc – trei note de lectură*, RITL, XXX, nr. 2, p. 189-195.
- *Noi manuscrise ale lui C. Negri*, AIIAI, XVIII, p. 583-596.
- *Early Modern Libraries and Readers in South-Eastern Europe*, RESEE, XIX, nr. 4, p. 705-721.
- *Notules phanariotes. II. Encore Jean Caradja à Genève*, „Ο Εραμιστής”, XIX, p. 74-85.

Recenzii, note de lectură și cronici

- Zoe Mourouti-Ghenakou, *Ο Νικηφόρος Θεοτόκης (1731-1800) και η συμβολή αυτού εις την παιδείαν του γένους*, Atena, Εθνικόν και Καποδιστριακόν Πανεπιστήμιον Αθηνών, Φιλοσοφική Σχολή, 1979 (Βιβλιοθήκη Σοφίας Ν. Σαριπόλου 35), RESEE, XIX, nr. 1, p. 183-184.

- Salo Wittmayer Baron, *A Social and Religious History of the Jews. Volume XVII. Byzantines, Mamelukes and Maghribians*, second edition, revised and enlarged, New York, Columbia University Press, 1980, **RESEE**, XIX, nr. 2, p. 403-408.
- Brisson Gooch, *An 1853 Formula for Ottoman Victory*, „Austrian History Yearbook”, XIV, 1978, p. 79-88, **RESEE**, XIX, nr. 2, p. 419.
- Pompiliu Teodor, ed. *Enlightenment and Romanian Society*, Cluj-Napoca, Ed. Dacia, 1980, **RESEE**, XIX, nr. 3, p. 632-635.
- Veniamin Ciobanu, *Jurnal ieșean la sfârșit de veac (1775-1800)*, Iași, Ed. Junimea, 1980. Veniamin Ciobanu, *Relațiile politice româno-polone între 1699 și 1848*, București, Ed. Academiei RSR, 1980, **RESEE**, XIX, nr. 4, p. 779-784.
- Τόπος καὶ Εἰκόνα, χαρακτηριστικά ξένων περιηγητῶν για την Ελλάδα από σπάνια βιβλία της Γενναδείου Βιβλιοθήκης, Μουσείου Μπενάκη, ιδιωτικῶν συλλογῶν. Τόμος Α: Από τον 15ο ἕως τον 17ο αἰῶνα, Ατена, Oikos, 1978, **RESEE**, XIX, nr. 4, p. 801-802.
- Andrei Cornea, „Primitivii” picturii românești moderne, București, Meridiane, 1980, **RESEE**, XIX, nr. 4, p. 802-803.

1982

Studii

- *Forme ale păcii în Sud-Estul Europei în sec. XIV-XVII*, **RdI**, XXXV, nr. 1, p. 139-160.
- *Imagini spaniole ale Transilvaniei: Lope de Vega și Duque de Estrada*, în Pompiliu Teodor, Nicolae Edroiu, Aurel Răduțiu, ed., *Stat, societate, națiune*, Cluj-Napoca, Ed. Dacia, 1982, p. 173-186.

Recenzii, note de lectură și cronici

- Grigore Chiriță, Valentina Costake, Emilia Poștărița, *Documente privind Unirea Principatelor*, VI, *Correspondență diplomatică franceză (1850-1859)*, București, Ed. Academiei RSR, 1980, **RESEE**, XX, nr. 1, p. 158-161.

1983

Cărți

- *Tradiția politică bizantină în țările române în secolele XVI-XVIII*, București, Ed. Academiei RSR.

Studii

- *Originea familiei Rosetti și confirmarea unei mărturii a lui Neculce*, **AIIAI**, XX, 1983, p. 275-280.

Recenzii, note de lectură și cronici

- Ilie Corfus, *Documente privitoare la istoria României culese din arhivele polone. Secolul al XVI-lea*, București, Ed. Academiei RSR, 1979, **SMIM**, X, 1983, p. 150-156.
- Waldemar Voisé, *Europolonica. La circulation de quelques thèmes polonaise à travers l'Europe du XIVe au XVIIe siècle*, Wrocław, Polska Akademia Nauk, 1981, **RESEE**, XXI, nr. 3, p. 301-303.
- *Biographisches Lexikon zur Geschichte Südosteuropas*, hrsg. Mathias Bernath, Felix von Schroeder. Redaktion Gerda Bartl, II, G-K, München, R. Oldenbourg Verlag, 1976, **RESEE**, XXI, nr. 3, p. 303.
- *Călătorie de documentare în Marea Britanie*, **RdI**, XXXVI, nr. 3, p. 320-321.

1984

Studii

- *Notes et documents sur la politique balkanique de Michel le Brave*, **RRH**, XXIII, nr. 4, p. 341-362.

Recenzii, note de lectură și cronici

- Georges Cioranescu, *La Mission de Stanislas Bellanger dans l'Empire Ottoman*, Thessaloniki, Institute for Balkan Studies, 1981, **RESEE**, XXII, nr. 4, p. 373-376.
- *Roma, Constantinopoli, Mosca. Da Roma alla Terza Roma. Documenti e studi*, Napoli, Edizioni Scientifiche Italiane, 1983, **RESEE**, XXII, nr. 3, p. 286-289.
- *Roma, Constantinopoli, Mosca. Da Roma alla Terza Roma. Documenti e studi*, Napoli, Edizioni Scientifiche Italiane, 1983, **AIIAI**, XXI, p. 606-611.

1985

Ediții îngrijite

- M. Berza, *Pentru o istorie a vechii culturi românești*, București, Ed. Eminescu.

Studii

- *Călători italieni în Moldova și o descriere a Mării Negre în sec. XVII*, **AIIAI**, XXII, nr. 2, p. 611-621.
- *Epoca Renașterii în literatura română?*, **AIIAI**, XXII, nr. 2, p. 735-741.
- *Essai d'un catalogue de l'oeuvre de Frans Francken II*, **RRHA**. „Beaux-Arts”, XXII, nr. 1, p. 3-42.
- *Identitate națională și culturală. Câteva probleme de metodă în legătură cu locul românilor în istorie*, **RdI**, XXXVIII, nr. 12, p. 1167-1186 (reeditat în *Despre statui și morminte. Pentru o teorie a istoriei simbolice*, Iași, Polirom, 2000, p. 80-102).
- *Despre o carte de medicină și despre multe altele din biblioteca Academiei Domnești de la Iași*, în Gheorghe Brătescu, ed., *Retrospective medicale. Studii, note și documente*, București, Ed. Medicală, p. 169-172.

Recenzii, note de lectură și cronici

- Wilfriede Genovich, *Constantinople vue par les écrivains français du XIXe siècle*, Thèse de doctorat, Salzburg, 1980, **RESEE**, XXIII, nr. 1, p. 96.
- Cesare Alzati, *Terra romena tra Oriente e Occidente. Chiese e etnie nel tardo '500*, Milano, Jaca Book, 1981, **RRH**, XXIV, nr. 1-2, p. 166-168.

Obituarii

- *Hugh Seton-Watson (1916-1984)*, **RESEE**, XXIII, nr. 3, p. 265-266.

1986

Cărți

- *Mihai Viteazul în arta epocii sale / Michael der Tapfere in der Kunst seiner Zeit*, Cluj-Napoca, Ed. Dacia.

Studii

- *De l'utopie à la géographie: une „Roumanie” au XIVe siècle?*, **RRH**, XXV, nr. 1-2, p. 69-79 (reeditat în *Byzantins, Ottomans, Roumains. Le Sud-Est européen entre l'héritage impérial et les influences occidentales*, Paris, Honoré Champion, 2006, p. 41-54).
- „Romecha”, **RESEE**, XXIV, nr. 3, p. 287-288.
- *Sur une inscription grecque de Silistra*, **RESEE**, XXIV, nr. 4, p. 323-332.
- *În jurul cronicarului Vasile Buhăescu*, **AIIAI**, XXIII, nr. 2, p. 835-841.
- *Locul românilor în istoria universală*, „Cercetări de istorie și civilizație sud-est europeană”, II, București, Institutul de studii sud-est europene, p. 23-28.
- *Cercetări asupra comediei anonime „Serdarul de Orhei”*, **SCIA**. „Teatru, Muzică, Cinematografie”, XXXIII, p. 68-75.
- *Juifs et Roumains aux XVIe et XVIIe siècles*, „Études et documents balkaniques et méditerranéens”, X, nr. 3, p. 68-85.

Recenzii, note de lectură și cronici

- Béla Kopeczi, Péter Sárkozy, ed., *Venezia, Italia, Ungheria fra Arcadia e Illuminismo. Rapporti italo-ungheresi dalla presa di Buda a la Rivoluzione Francese*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1982, **RESEE**, XXIV, nr. 1, p. 92-95.
- Sergiu Iosipescu, *Balica, Dobroțița, Ivanco*, București, Ed. Militară, 1985, **RESEE**, XXIV, nr. 3, p. 293-295.
- *Dr. Maria Holban la 85 de ani*, **AIIAI**, XXIII, nr. 2, p. 1151-1153.

1987

Studii

- *Encore un voyageur français dans les pays roumains: Louis Allier de Hauteroche*, **RRH**, XXVI, nr. 1-2, p. 109-123.
- *Une œuvre inédite de Gh.I. Brătianu*, **AIIAI**, XXIV, nr. 2, p. 45-48 (prezentare la Gheorghe. I. Brătianu, *Formules d'organisation de la paix dans l'histoire universelle*, **AIIAI**, XXIV, nr. 2, p. 48-63).

BIBLIOGRAFIA LUCRĂRILOR LUI ANDREI PIPPIDI

- *Despre Ienăchiță Văcărescu*, **RITL**, XXXV, nr. 3-4, p. 297-309.

Recenzii, note de lectură și cronici

- Demény Lajos, Lidia A. Demény, *Carte, tipar și societate la români în secolul al XVI-lea*, București, Ed. Kriterion, 1986, **RESEE**, XXV, nr. 3, p. 283-285.
- *La nozione di „Romano” tra cittadinanza e universalità. Da Roma alla Terza Roma. II. Documenti e studi*, Napoli, Edizioni Scientifiche Italiane, 1984, **RESEE**, XXV, nr. 4, p. 337-339.
- *Popoli e spazio romano tra diritto e profezia. Da Roma alla Terza Roma. III. Documenti e studi*, Napoli, Edizioni Scientifiche Italiane, 1986, **RESEE**, XXV, nr. 4, p. 339-343.
- Athanasios E. Karathanassis, *Oi Έλληνες λόγιοι στη Βλαχία (1670-1714)*, Thessaloniki, Institute for Balkan Studies, 1982, „The English Historical Review”, CII, nr. 403, p. 498-499.

1988

Studii

- *Au début des relations roumano-athonites*, **RRH**, XXVII, nr. 3, p. 237-244.
- *On Wallachia's Relations with Padua*, **RESEE**, XXVI, nr. 3, p. 267-270.
- *Pouvoir et culture en Valachie sous Constantin Brancovan*, **RESEE**, XXVI, nr. 4, p. 285-294 (reeditat în *Byzantins, Ottomans, Roumains*, p. 241-254).
- *Putere și cultură în epoca lui Brâncoveanu*, **AIIAI**, XXV, nr. 2, p. 361-367 (reeditat în *Despre statui și morminte. Pentru o teorie a istoriei simbolice*, Iași, Polirom, 2000, p. 135-143, și în Ioan Moldoveanu, Ion Andrei Țârlescu, ed., *Constantin Brâncoveanu, 1688-1714. Studii și cercetări academice*, București, IBMBOR, 2015, p. 327-338).
- *Constantin Brâncoveanu ca diplomat*, **AARMSI**, s. IV, t. XIII, p. 87-94 (reeditat în *Despre statui și morminte*, p. 144-152).
- *Călătoriile ducelui de Richelieu prin Moldova*, **RdI**, XLI, nr. 7, p. 683-696.
- *Pornind de la o carte nouă despre Radu Popescu*, **AIIAI**, XXV, nr. 1, p. 425-444.
- Mihai Berza, *Metodă istorică și personalitate creatoare* (prezentat de Andrei Pippidi), **AIIAI**, XXV, nr. 1, p. 469-481.
- Iorga, Nicolae, în *The Blackwell Dictionary of Historians*, ed. John Cannon et al., Oxford, Blackwell, p. 208-209.
- *Moldova în 1697, după relatarea misionarului Bernardino Silvestri*, în Ștefan S. Gorovei, ed., *Izvoare străine pentru istoria românilor*, Iași, Ed. Universității „Alexandru Ioan Cuza”, p. 61-69 (*Românii în istoria universală*, III, 3).
- *Descrieri ale Țărilor Române din secolul XVI*, în Ștefan S. Gorovei, ed., *Izvoare străine pentru istoria românilor*, Iași, Ed. Universității „Alexandru Ioan Cuza”, p. 89-92 (*Românii în istoria universală*, III, 3).

- *Ecouri ale evenimentelor din 1711 în corespondența diplomatică*, în Ștefan S. Gorovei, ed., *Izvoare străine pentru istoria românilor*, Iași, Ed. Universității „Alexandru Ioan Cuza”, p. 403-415 (*Românii în istoria universală*, III, 3).
- *Amour et société: arrière-plan historique d'un problème littéraire*, „Cahiers roumains d'études littéraires”, XV, nr. 3, p. 4-27 (reeditat în *Byzantins, Ottomans, Roumains*, p. 193-222).

Prefețe și postfețe

- *Studiu introductiv*, la *Scrisori către N. Iorga*, III, 1913-1914, ediție îngrijită de Petre Țurlea, București, Minerva, p. I-LI.

Obituarii

- *In memoriam Emil Lăzărescu (1913-1987)*, **RESEE**, XXVI, nr. 2, p. 160.
- *Maria Golescu (1897-1987)*, **SCIA**. „Seria artă plastică”, XXXV, nr. 1, 1988, p. 99.

1989

Studii

- *Ultimele scrisori ale lui N. Iorga*, **RITL**, XXXVII, nr. 12, p. 274-292.
- *Un episod al relațiilor româno-engleze. Corespondența dintre Constantin Brâncoveanu și lordul Paget*, în Paul Cernovodeanu, Florin Constantiniu, ed., *Constantin Brâncoveanu*, București, Ed. Academiei RSR, p. 139-155.
- *O cronică munteană și un cronicar moldovean: o ipoteză*, **AIIAI**, XXVI, nr. 1, p. 541-546.
- *Istoria Țării Rumânești, autorul și data ei*, **RdI**, XLII, nr. 12, p. 1209-1224.
- *L'Accueil de la philosophie française du XVIIIe siècle dans les Principautés roumaines*, în Alexandru Zub, ed., *La Révolution française et les Roumains*, Iași, Ed. Universității „Alexandru Ioan Cuza”, p. 213-250 (reeditat în *Byzantins, Ottomans, Roumains*, p. 289-338).

Recenzii, note de lectură și cronici

- Maria Kowalska, *Ukraina w połowie XVII wieku w relacji arabskiego podróżnika Pawła, syna Makarego z Aleppo*, Warszawa, Państwowe Wydawn. Naukowe, 1986, **RESEE**, XXVII, nr. 4, p. 357.
- Victor Neumann, *Vasile Maniu, monografie istorică*, Timișoara, Facla, 1984, **RESEE**, XXVII, nr. 4, p. 377-378.
- Alexandru Zub, *Istorie și istorici în România interbelică*, Iași, Ed. Junimea, 1989, **RESEE**, XXVII, nr. 4, p. 378-379.

Obituarii

- *Eugen Stănescu (1922-1989)*, **BSt**, XXX, nr. 2, p. 351-352.

1990

Studii

- *Manuscrise bizantine din biblioteca Mavrocordaților*, **VR**, LXXXV, nr. 9, p. 56-63.

BIBLIOGRAFIA LUCRĂRILOR LUI ANDREI PIPPIDI

- *N. Iorga și Comisia Monumentelor Istorice*, **RMI**, LIX, nr. 2, p. 27-32.

1991

Ediții îngrijite

- N. Iorga, *Scrisori către Catina, 1900-1939*, București, Ed. Minerva.
- Silvia Pankhurst, *Profesorul Iorga și Universitatea lui liberă*, „Manuscriptum”, XXII, nr. 2-4, p. 225-229 (traducere și note).

Studii

- *Originea posibilă a unei legende despre Vlad Țepeș*, **RITL**, XXXIX, nr. 3-4, p. 323-328.
- *L'Histoire de Marcada, ses versions et ses lecteurs*, **RESEE**, XXIX, nr. 1-2, p. 27-37 (reeditat în *Byzantins, Ottomans, Roumains*, p. 177-192).
- *Reformă sau declin. A doua perioadă a studiilor sud-est europene în România*, **RI**, II, nr. 11-12, p. 641-650.
- *Solidaritatea națională și pilda omului singur*, „Limbă și literatură”, I-II, p. 77-81 (reeditat sub titlul *Pilda omului singur*, în *Despre statui și morminte*, p. 187-192).

Obituarii

- *Maria Holban (1901-1991)*, **RI**, II, nr. 11-12, p. 713-714.

1992

Studii

- *Regăsirea lui N. Iorga*, **RITL**, XL, nr. 1-2, p. 31-42.
- *Nicolae Mavros. Locul său în viața politică și intelectuală*, **SCIVA**, XLII, nr. 2, p. 107-118.
- *Un prieten al lui N. Iorga: Ștefan Orășanu*, în Valeriu Râpeanu, ed., *N. Iorga. Opera. Omul. Prietenii*, București, Ed. Artemis, p. 49-66.
- *Les „formes vides” hier et aujourd’hui*, **RESEE**, XXX, nr. 3-4, p. 209-216.
- *Vlahii din nordul Greciei în sec. al XIX-lea. Mărturia unui călător englez*, în *Contribuția românilor la îmbogățirea tezaurului cultural în Balcani*, București, Fundația Culturală Română, p. 9-13.
- *Petru Maior entre la Rome des apôtres et celle des ancêtres*, în Pierangelo Catalano, Paolo Siniscalco, ed., *Idea giuridica e politica di Roma e personalità storiche. Rendiconti del X Seminario Da Roma alla Terza Roma*, II, Roma, Herder, p. 123-138.

Prefețe și postfețe

- *Introducere*, la N. Iorga, *Istoria Românilor în chipuri și icoane*, București, Ed. Humanitas, p. 5-22.

Obituarii

- *Valeria Costăchel (1904-1990)*, **RI**, III, 1-2, p. 188-189.

1993

Studii

- *Din corespondența dintre Vasile Pârvan și Nicolae Iorga*, **SCIVA**, XLIV, nr. 1, p. 29-32.
- *Reshaping Romania for a New Europe*, **RESEE**, XXXI, nr. 1-2, p. 21-25.
- *Centre et périphérie dans le Sud-Est de l'Europe à l'époque médiévale et prémoderne*, **RESEE**, XXXI, nr. 3-4, 1993, p. 263-279 (reeditat în *Byzantins, Ottomans, Roumains*, p. 153-176).
- *Moștenirea pierdută: N. Iorga și Mario Roques*, **RI**, IV, nr. 3-4, p. 321-330.
- *Tocqueville ministre et les Moldo-Valaques*, **RRH**, XXXII, nr. 1-2, p. 147-153.
- *Au sujet d'une lettre de Michel le Brave*, **RRH**, XXXII, nr. 3-4, p. 239-245.
- *De ducibus „Valachiae”. Notă preliminară despre un text inedit din secolul XVIII*, „Arhivele Olteniei”, VIII, p. 65-70.
- *The Mirror and behind It: The Image of the Jew in the Romanian Society*, în *SHVUT. Jewish Problems in Eastern Europe*, ed. Liviu Rotman, Tel Aviv, p. 73-85 (Publications of the Diaspora Research Institute, 21).
- *Spallanzani en Transylvanie*, în Ferenc Glatz, ed., *Európa vonzásában. Emlékkönyv Kosáry Domokos 80 születésnapjára*, Budapest, MTA Történettudományi Intézete, p. 85-91.
- *Un livre qui n'a jamais existé*, **RER**, XVII-XVIII, p. 37-71.
- *Nation, nationalisme et démocratie en Roumanie*, „L'autre Europe”, nr. 26-27, 1993, p. 151-163.
- *Miturile trecutului – răspântia prezentului*, „Xenopoliana”, I, nr. 1-4, p. 22-31 (reeditat în *Despre statui și morminte*, p. 250-259). Versiune în limba maghiară: *A múlt mítosza - a jelen válaszútja*, „Korunk”, IV, nr. 10, p. 24-30.

Recenzii, note de lectură și cronici

- Belá Borsi-Kálmán, *Hungarian Exiles and the Romanian National Movement, 1848-1867*, Boulder, Colorado, Columbia University Press, 1992, **RESEE**, XXXI, nr. 1-2, p. 218-220.
- *Les journées internationales d'études de Villa Vigoni*, **RESEE**, XXXI, nr. 3-4, p. 421-422.
- Sanda Stolojan, *Avec De Gaulle en Roumanie*, Paris, Editions de l'Herne, 1991, **RESEE**, XXXI, nr. 3-4, p. 431-432.
- Petre Roman, *Le devoir de liberté*, Paris, Payot, 1992, **RESEE**, XXXI, nr. 3-4, p. 432-433.
- Georges Castellan, *Histoire des Balkans (XIVe-XXe siècle)*, Paris, Fayard, 1991, **RESEE**, XXXI, nr. 3-4, p. 442-445.
- *Revue d'Europe Centrale*, I, nr. 1, 1993, **RESEE**, XXXI, nr. 3-4, p. 445-446.

Prefețe și postfețe

- *Benda singuraticul*, prefață la Julien Benda, *Trădarea cărțurilor*, trad. Gabriela Creția, București, Ed. Humanitas, p. 5-28.

Obituarii

- *Eric Ditmar Tappe (1910-1992)*, **RESEE**, XXXI, nr. 1-2, 1993, p. 205.
- *Francisc Pall (1911-1992)*, **RESEE**, XXXI, nr. 1-2, 1993, p. 448.

1994

Cărți

- *România regilor*, București, Ed. Litera.

Studii

- *Ioan Bogdan la Viena. Scrisori inedite despre începutul carierei sale*, **RSL**, XXXI, p. 175-188.
- *Vision de la mort et de l'au-delà dans les anciennes sources roumaines*, **RRH**, XXXIII nr. 1-2, p. 91-99 (reeditat în *Byzantins, Ottomans, Roumains*, p. 81-94).
- *Lettres inédites de Léonard III Tocco*, **RESEE**, XXXII, nr. 1-2, p. 67-72.
- *Formes de la paix dans le Sud-Est de l'Europe aux XIVe-XVIIe siècles*, **RESEE**, XXXII, nr. 3-4, p. 301-311.
- *Letter from Romania*, „Gouvernement and Opposition”, XXIX, nr. 3, p. 348-361 (împreună cu Alina Mungiu-Pippidi).
- *Evul Mediu ca utopie, ca amintire și ca proiect de viitor*, „Xenopoliana”, II, nr. 1-4, p. 102-117.
- *N. Iorga și monarhia românească*, în Gabriel Bădăraș, Leonid Boicu, Lucian Nastasă, ed., *Istoria ca lectură a lumii: profesorului Alexandru Zub la împlinirea vârstei de 60 de ani*, Iași, Fundația Academică „A.D. Xenopol”, p. 593-603.
- *Roumanie*, în Horia Bernea, ed., *Villages roumains. Les gens et les choses*, București, Muzeul Țăranului Român, p. 85-86.
- *De la Kosovo la Sarajevo*, „Sud-Estul și contextul european. Buletin”, I, p. 17-26 (reeditat în *Despre statui și morminte*, p. 45-54).
- *Activitatea cartografică a lui Ienăchiță Văcărescu*, „Sud-Estul și contextul european. Buletin”, I, 141-152.
- *Cunoașterea Sud-Estului european ca știință: opera inedită a lui Luigi Ferdinando Marsili*, „Sud-Estul și contextul european. Buletin”, II, p. 13-20.
- *O genealogie a lui Petru Cercel*, **AG**, I, nr. 3-4, p. 77-82.
- *False genealogii bizantine din ciclul constantinian*, **AG**, I, nr. 3-4, p. 107-114.

Recenzii, note de lectură și cronici

- Jean Michel Cantacuzène, *Mille ans dans les Balkans. Chronique des Cantacuzène dans la tourmente des siècles*, Paris, Éd. Christian, **RESEE**, XXII, nr. 1-2, p. 165-166.

- Lambros Kamperidis, *The Greek Monasteries of Sozopolis, XIV-XVIII centuries*, Thessaloniki, Institute of Balkan Studies, 1993, **RESEE**, XXII, 1-2, p. 171-172.
- Onisifor Ghibu, *În vârtoarea revoluției rusești. Însemnări din Basarabia anului 1917*, București, Fundația Culturală Română, 1993, **RESEE**, XXXII, nr. 3-4, p. 403.
- Günther Fettweis, Günther Hamann, ed., *Über Ignaz von Born und die Societät der Bergbaukunde: Vorträge einer Gedenkveranstaltung zur 200. Wiederkehr des Gründungstages im September 1786 der ältesten internationalen wissenschaftlichen Gesellschaft*, Wien, Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1989, **RESEE**, XXXII, nr. 1-2, p. 191-192.
- S.A. Madievski, *Elita politică a României (1866-1918)*, trad. de S. Preigher, Chișinău, Logos, 1993, **RESEE**, XXXII, nr. 1-2, p. 192.

1995

Cărți

- *Rezerva de speranță*, București, Ed. Staff.

Studii

- *Un tableau représentant Sobieski et sa Cour et une mission diplomatique en Pologne en 1684*, **RRH**, XXXIV, nr. 1-2, p. 213-221.
- *Metodă „nouă” și greșeli vechi*, **AIIAX**, XXXII, p. 357-363.
- *Une nouvelle chronique post-byzantine*, **NEH**, IX, p. 41-50 (reeditat în *Byzantins, Ottomans, Roumains*, p. 139-152).
- *About Graves as Landmarks of National Identity*, „Budapest Review of Books. English Edition”, IX, nr. 3, p. 102-110 (= Collegium Budapest, Institute for Advanced Study, Discussion Papers, no. 13) (Versiune în limba română: *Mormintele ca repere ale identității naționale*, în *Despre statui și morminte*, p. 11-32).
- *Egy barátság története (Réz Pál fordításai)*, „Holmi”, VII, nr. 7, Iulie, p. 917-919.

Recenzii, note de lectură și cronici

- Noel Malcom, *Bosnia. A Short History*, New York, New York University Press, 1994, **RESEE**, XXIII, nr. 1-2, p. 203-204.
- Constantin Bălan, *Inscripții medievale și din epoca modernă a României. Județul istoric Argeș (sec. XIV-1848)*, București, Ed. Academiei Române, 1994, **RESEE**, XXIII, nr. 1-2, p. 204-206.
- Gino Lupi, *Romania antica e moderna. Ausgewählte Beiträge zur Geschichte und Kultur Rumäniens*, ed. Luminița Fassel, Rudolf Windisch, Würzburg, Wissenschaftlicher Verlag A. Lehmann, 1994, **RESEE**, XXIII, nr. 3-4, p. 343.

BIBLIOGRAFIA LUCRĂRILOR LUI ANDREI PIPPIDI

- Katherine Verdery, *Compromis și rezistență. Cultura română sub Ceaușescu*, trad. Mona și Sorin Antohi, București, Ed. Humanitas, 1994, **RI**, VI, nr. 3-4, p. 437-439.
- Zigu Ornea, *Anii treizeci. Extrema dreaptă românească*, București, Fundația Culturală Română, 1995, **RI**, VI, nr. 7-8, p. 743-745.
- *Un Congres internațional de științe istorice*, **RI**, VI, nr. 11-12, p. 996-999.

Prefețe și postfețe

- *Studiu introductiv*, la Ion Mihalache, *Ce politică să facem?*, ed. Dan Răducanu, București, Ed. Litera, p. 5-22.

Obituarii

- *Benda Kálmán (1913-1994)*, **RESEE**, XXXIII, nr. 1-2, p. 198.

1996

Ediții îngrijite

- Studiu introductiv, note și comentarii la Dimitrie Cantemir, *Vita Constantinii Cantemyrii*, ed. critică, trad. și anexe de Dan Slușanschi și Ilieș Câmpeanu, București, Ed. Academiei Române, p. 7-58; 220-252.

Studii

- *Une description de l'Empire ottoman et son auteur: Elias Habesci*, **RESEE**, XXXIV, nr. 1-2, p. 117-132 (reeditat în *Byzantins, Ottomans, Roumains*, p. 267-288).
- „Șoimii împărătești”. *Un aspect al obligațiilor țărilor române față de Poartă*, **SMIM**, XIV, p. 5-17.
- *Les aventures de M. de Valcroissant sur le Danube*, **RER**, XIX-XX, 1995-1996, p. 109-122.
- *Une découverte concernant les „Enseignements” de Neagoe Basarab*, **RER**, XIX-XX, p. 239-244.
- *Aperçu sur les rapports des Roumains avec les ordres de chevalerie*, în Zoe Petre, Stelian Brezeanu, ed., *Miscellanea in honorem Radu Manolescu emerito*, București, Ed. Universității din București, p. 107-115.
- *Un manuscris regăsit al Epistolarului lui Nicolae Mavrocordat*, „Sud-Estul și contextul european. Buletin”, V, p. 123-130.
- *Identitate etnoculturală în spațiul românesc. Probleme de metodă*, în Al. Zub, ed., *Identitate/alteritate în spațiul cultural românesc: cu ocazia celui de al XVIII-lea Congres Internațional de Științe Istorice, Montréal, 1995. Culegere de studii*, Iași, Ed. Universității „Alexandru Ioan Cuza”, p. 56-79.
- *Românii în memoriile lui N.K. Giers*, „Arhivele Olteniei”, XI, p. 67-84.
- *Pe marginea unui vechi ghid turistic*, în vol. 160 de ani de la înființarea primei biblioteci publice la Brașov, 1835-1995, Brașov, s.n., p. 53-64 (republicat în *Despre statui și morminte*, p. 181-186)

Recenzii, note de lectură și cronici

- *Un colloque international à Milan*, **RESEE**, XXXIV, nr. 1-2, p. 165-166.
- Mario Vitti, ed., *Testi letterari italiani tradotti in Greco (dal 500 ad oggi)*, Messina, Rubbettino, 1994, **RESEE**, XXXIV, nr. 1-2, p. 170-171.
- Wilhelmus Petrus Van Meurs, *The Bessarabian Question in Communist Historiography. Nationalist and Communist Politics and History Writing*, Boulder, Colorado, East European Monographs, 1994, **RESEE**, XXXIV, nr. 1-2, p. 712-173.
- John Stoye, *Marsigli's Europe 1680-1730. The Life and Times of Luigi Ferdinando Marsigli, Soldier and Virtuoso*, New Haven & London, Yale University Press, 1994, **RESEE**, XXXIV, nr. 1-2, p. 185.
- Angus Fraser, *The Gypsies*, Oxford - Cambridge USA, Wiley - Blackwell, 1992, **RESEE**, XXXIV, nr. 1-2, p. 191-192.
- Marios Philippides, ed. *Byzantium, Europe and the Early Ottomans Sultans, 1373-1513. An Anonymous Greek Chronicle of the Seventeenth Century (Codex Barberinus Graecus 111)*, **RESEE**, XXXIV, nr. 3-4, p. 321-322.
- Danilo L. Massagrande, *I governi dei Paesi balcanici del secolo XIX al 1944*, I, Edizioni Comune di Milano, Amici del Museo del Risorgimento, 1994, **RESEE**, XXXIV, nr. 3-4, p. 326-327.
- Ion Mamina, Ion Bulei, *Guverne și guvernanți, 1866-1916*, București, Ed. Silex, 1994, **RESEE**, XXXIV, nr. 3-4, p. 327-328.
- Petre Andrei, *Jurnal, Memorialistică, Corespondență*, ed. Petru P. Andrei, Valeriu Florin Dobrinescu, Doru Tompea, Iași, Ed. Grafix, 1993, **RESEE**, XXXIV, nr. 3-4, p. 328.
- André Godin, *La correspondance d'Alphonse Dupront et de Jean Marx (9 avril 1932-9 mars 1940)*, „Mélanges de l'Ecole française de Rome. Italie et Méditerranée”, CVII, 1995, nr. 1, p. 207-411, **RESEE**, XXXIV, nr. 3-4, p. 330-331.
- Zigu Ornea, *Anii treizeci. Extrema dreaptă românească*, București, Fundația Culturală Română, 1995, **RRH**, XXXV, nr. 3-4, p. 245-246.

Obituarii

- *Valentin Al. Georgescu (1908-1995)*, **RESEE**, XXXIV, nr. 1-2, p. 195.

1997

Cărți

- *Influențe grecești în patrimoniul arhitectural din România*, București, Direcția Monumentelor Istorice.

Ediții îngrijite

- N. Iorga, *Dezvoltarea imperialismului contemporan: lecții la Universitatea din București*, ediție îngrijită cu prefață și note de Andrei Pippidi, București, Ed. Albatros.

Studii

- *Une histoire en reconstruction. La culture historique roumaine de 1989 à 1992*, în Antoine Marès, ed., *Histoire et pouvoir en Europe médiane*, Paris – Montréal, L'Harmattan, p. 234-262.
- *Arhiva M. Berza*, **SMIM**, XV, p. 9-15.
- *Manuscritos bizantinos de la biblioteca de los Mavrocordato*, în Pedro Bádenas de la Peña, Antonio Bravo, Inmaculada Pérez Martín, ed., *Ἐπίγειος οὐρανός. El cielo en la tierra. Estudios sobre el monasterio bizantino*, III, Nueva Roma, Madrid, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, p. 329-340.
- *Román-magyar irodalmi találkozások [Întâlniri literare româno-maghiare]*, „Korunk”, VIII, nr. 1, p. 59-64.
- *La décadence de l'Empire ottoman comme concept historique, de la Renaissance aux Lumières*, **RESEE**, XXXV, nr. 1-2, p. 5-19 (reeditat în *Byzantins, Ottomans, Roumains*, p. 339-358).
- *Drogmans et enfants de langue: la France de Constantinople au XVIIe siècle*, în Frédéric Hitzel, ed., *Istanbul et les langues orientales. Actes du colloque d'Istanbul dans le cadre du bicentenaire de la création de l'École des langues orientales*, Paris, L'Harmattan, p. 131-140.
- *Arheologie și istorie la Bogdan-Sarai*, în Miron Cihă, ed., *Timpul istoriei. I. Memorie și patrimoniu în onoare emeritae Ligiae Bârzu*, București, Ed. Universității din București, p. 281-294.
- *L'Ordre Constantinien et les généalogies byzantines*, **EBPB**, III, p. 199-226.
- *Necesitatea unui Institut pentru studierea Europei de Sud-Est*, „Sud-Estul și contextul european. Buletin”, VI, p. 37-42.
- *Invenția originilor: patriotism conservator în Moldova secolului XIX*, **AUBI**, XLVI, p. 27-48.

Recenzii, note de lectură și cronici

- Georgeta Penela-Filitti, Lia Brad-Chisacof, *Comorile unei arhive. Fondurile Constantin I. Karadja*, Iași, Ed. Demiurg, 1996, **RESEE**, XXXV, nr. 1-2, p. 133-135.

Prefețe și postfețe

- *Cuvânt înainte*, la E.J. Hobsbawm, *Națiuni și naționalism din 1780 până în prezent*, trad. Diana Stanciu, Chișinău, Ed. Arc, p. VII-XV.

1998

Cărți

- *Istorie. Manual pentru clasa a VI-a*, București, Ed. Corint (în colaborare cu Monica Dvorski și Ioan Grosu).

Ediții îngrijite

- *Culture and Politics of Identity in Modern Romania*, București, Fundația Culturală Europeană (în colaborare cu Alexandru Duțu).

Studii

- *La croisade au Bas-Danube: les Roumains comme „rempart de la Chrétienté”*, în Chantal Delsol, Michel Maslowski, ed., *Histoire des idées politiques de l'Europe centrale*, Paris, PUF, p. 77-89.
- *Din nou despre inscripțiile de la Cetatea-Albă*, în Violeta Barbu, ed., *In honorem Paul Cernovodeanu*, București, Ed. Kriterion, p. 75-85.
- *Monarhia în Evul Mediu românesc, practică și ideologie*, în Ovidiu Cristea, Gheorghe Lazăr, ed., *Național și universal în istoria românilor. Studii oferite prof. dr. Șerban Papacostea cu ocazia împlinirii a 80 de ani*, București, Ed. Enciclopedică, p. 21-39.
- *Monarhismul*, în Alina Mungiu-Pippidi, ed., *Doctrine politice. Concepte universale și realități românești*, Iași, Ed. Polirom, p. 94-106.
- *Pseudoreforma istoriografiei românești*, „Xenopoliana”, VI, nr. 3-4, p. 118-127.
- *Din istoria studiilor sud-est europene în România*, „Sud-Estul și contextul european. Buletin”, IX, p. 7-14.

Recenzii

- André Godin, *Une passion roumaine. Histoire de l'Institut Français de Hautes Études en Roumanie (1924-1948)*, Paris – Montréal, L'Harmattan, 1998, **RESEE**, XXXVI, nr. 1-4, p. 251-252.
- *Un colloque international à Delphes: „Des Lumières aux révolutions. L'univers de Rhigas”*, **RESEE**, XXXVI, nr. 1-4, p. 237-239.

Obituarii

- *Cornelia Danielopolu-Papacostea*, „Buletinul Societății Române de Studii Neelene”, I, p. 133.

1999

Ediții îngrijite

- N. Iorga, *Istoria literaturii românești. Arta și literatura românilor*. Traducere de Lidia Simion și Andrei Pippidi. Studiu introductiv și note de Andrei Pippidi, București, Fundația Culturală Română.
- N. Iorga, *Generalități cu privire la studiile istorice*. Introducere, note și comentarii de Andrei Pippidi. Notă asupra ediției de Victor Durnea, Iași, Ed. Polirom.

Studii

- *Ultima piesă de teatru din epoca fanariotă*, în Lia Brad-Chisacof, ed., *Corneliae Papacostea-Danielopolu. In memoriam. Εἰς μνήμην*, București, Societatea Română de Studii Neelene, p. 123-129.

BIBLIOGRAFIA LUCRĂRILOR LUI ANDREI PIPPIDI

- *Rhigas în lumina descoperirilor de la Sibiu*, **RI**, X, nr. 1-2, p. 143-150.
- *Insula. Orizonturi mitologice și itinerariu istoric*, în Lucian Boia, Anca Oroveanu, Simona Corlan-Ioan, ed., *Insula. Despre izolare și limite în spațiul imaginar*, București, Colegiul Noua Europă, p. 25-40.
- *Bucureștii în preajma Unirii Principatelor, după un plan inedit*, „București. Materiale de Istorie și Muzeografie”, XIII, p. 127-131.
- *Changes of Emphasis: Greek Christendom, Westernization, South-Eastern Europe, Neo-Mitteleuropa*, „Balkanologie”, III, nr. 2, p. 93-106.
- *Afterthoughts of Another Orthodox Historian on the Same Subject*, „Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών”, XIII, p. 367-372.
- *I Paesi Romeni e Venezia, Nuove testimonianze*, **AIRCRUV**, I, p. 23-50.
- *Mihai Berza (1907-1978)*, **AG**, VI (XI), nr. 1-4, p. 45-50.
- *Genealogia familiei Miclescu, după un izvor necunoscut*, **AG**, VI (XI), nr. 1-4, p. 157-168.

Recenzii

- Sorin Antohi, *Exercițiul distanței. Discursuri, societăți, metode [The Practice of Remoteness]*, București, Ed. Nemira, 1998, „East Central Europe”, XXVI, nr. 1, p. 154-156.

Prefețe și postfețe

- *Cuvânt înainte*, la Constantin R. Vasilescu, *Conferențiarul cursurilor de vară de la Vălenii de Munte, 1908-1946*, București, Ed. Anima, p. 5-7.
- *Prefață*, la N. Iorga, *Scrieri istorice despre armeni*, ed. Emanuel Actarian, București, Ed. Ararat, p. 5-9.

2000

Cărți

- *Despre statui și morminte. Pentru o teorie a istoriei simbolice*, Iași, Ed. Polirom.

Studii

- *Două portrete românești în Malta*, **SMIM**, XVIII, p. 173-188.
- *Religion et politique dans les Pays Roumains aux XVe-XVIIe siècles*, în Janusz Zarnowski, ed., *Idées politiques et mentalités entre l'Orient et l'Occident: Pologne et Pays Roumains au Moyen Âge et à l'époque moderne. Colloque de la Commission d'historiens Polonais et Roumains, Varsovie, 21-22 septembre 1999*, Warszawa, Instytut Historii PAN, p. 23-43 (reeditat sub titlul *Religion et politique dans les Pays Roumains*, în *Byzantins, Ottomans, Roumains*, p. 55-80).
- *Une correspondance entre Varsovie, Iassy et Versailles en 1763*, în Janusz Zarnowski, ed., *Idées politiques et mentalités entre l'Orient et l'Occident: Pologne et Pays Roumains au Moyen Âge et à l'époque moderne. Colloque de la Commission d'historiens Polonais et Roumains, Varsovie, 21-22 septembre 1999*, Warszawa, Instytut Historii PAN, p. 91-106.

- *Traductions et conspirations. Sur l'agitation révolutionnaire dans les Principautés Roumaines vers 1800*, **RESEE**, XXXVII-XXXVIII, nr. 1-4, p. 111-121.
- *A Plea for the Study of South-Eastern Europe*, **RESEE**, XXXVII-XXXVIII, nr. 1-4, p. 265-270.
- *Un domn necunoscut al Țării Românești*, în Tudor Teoteoi, Bogdan Murgescu, Șarolta Solcan, ed., *Fațetele istoriei, existențe, identități dinamici. Omagiu academicianului Ștefan Ștefănescu*, București, Ed. Universității București, p. 79-85.
- *Cum poate o societate care a devenit indiferentă față de propria sa istorie să redobândească interesul pentru trecut?*, în *Istoria recentă în Europa. Obiecte de studiu, surse, metode*, București, Colegiul Noua Europă, p. 303-313.

Recenzii, note de lectură și cronici

- *Les relations gréco-roumaines sous un nouvel éclairage*, **RESEE**, XXXVII-XXXVIII, 1999-2000, nr. 1-4, p. 283-284.
- *Un colloque vénitien sur Nicolae Iorga*, **RESEE**, XXXVII-XXXVIII, nr. 1-4, p. 284-285.
- *Totalitarisme et autoritarisme. Un colloque à Varsovie*, **RESEE**, XXXVII-XXXVIII, nr. 1-4, p. 285-286.
- Mircea Eliade, *Europa, Asia, America. Corespondență. A-H*, ed. Mircea Handoca, București, Ed. Humanitas, 1999, **RESEE**, XXXVII-XXXVIII, nr. 1-4, p. 300-303.
- Grigore Nandriș, *8 ani din viața României, 1940-1948. Pagini de jurnal*, ed. I. Opreșan, București, Ed. Saeculum, 1999, **RESEE**, XXXVII-XXXVIII, nr. 1-4, p. 303.

Prefețe și postfețe

- *Prefață*, la Roland Mousnier, *Monarhia absolută în Europa din secolul al V-lea până în zilele noastre*, trad. Constanța Vintilă-Ghițulescu, București, Ed. Corint, p. 5-12.

2001

Cărți

- *Tradiția politică bizantină în țările române în secolele XVI-XVIII*, București, Ed. Corint (ediția a II-a).

Studii

- *Moldavie et Pologne: la fin de la vassalité*, **APH**, LXXXIII, nr. 1, p. 54-78.
- *Des Lumières à la Contre-Révolution: Alexandre Stourdza*, **RESEE**, XXXIX, nr. 1-4, p. 89-95.
- *La Transylvanie dans un roman français*, **RESEE**, XXXIX, nr. 1-4, p. 197-202.
- *Cadavres exquis*, „Divinatio”, XIII, 2001, p. 135-152.

BIBLIOGRAFIA LUCRĂRILOR LUI ANDREI PIPPIDI

- Maria Holban și studiile de istorie a Occidentului european, **SMIM**, XIX, p. 377-384.
- *Basileia kai authentia. Quelques considérations à propos des „Enseignements” de Neagoe Basarab*, „Méditerranées”, nr. 26-27 (= *Studia Pontica*, ed. Ivan Biliarsky) p. 151-173 (reeditat în *Byzantins, Ottomans, Roumains*, p. 95-119).
- *L’Homélie prononcée par Étienne Cantacuzène, prince de Valachie (1716)*, în Petre Guran, ed., *L’Empereur hagiographe. Culte des saints et monarchie byzantine et post-byzantine*, București, Colegiul Noua Europă, p. 281-293 (reeditat în *Byzantins, Ottomans, Roumains*, p. 255-266).
- *Din istoria relațiilor româno-maghiare în secolul XVII. Câteva documente*, în Violeta Barbu, Tüdös S. Kinga, ed., *Historia manet. Volum omagial Demény Lajos*, București, Ed. Kriterion, p. 147-160.
- *Un memoriu politic al lui Heliade*, **SMIMod**, XIII, p. 103-108.
- *Osservazioni circa il carteggio di N. Iorga*, „Quaderni della Casa Romena di Venezia”, I, p. 66-75.

Recenzii, note de lectură și cronici

- Zoltán Korpás, *La correspondencia de un soldado español de las guerras en Hungría a mediados del siglo XVI. Comentarios al diario de Bernardo de Aldana (1548-1552)*, „Hispania”, LX, 2000, nr. 3, p. 881-910, **RESEE**, XXXIX, nr. 1-4, p. 240-241.
- Antal Lukács, *Țara Făgărașului în Evul Mediu, secolele XIII-XVI*, București, Ed. Enciclopedică, 1999, **RESEE**, XXXIX, nr. 1-4, p. 241-242.
- Varban Todorov, *Catalogue of Greek Manuscripts and Printed Books (17th-19th Centuries). The Collection in Nyiregyhaza, Hungary. Contribution to the History of the Greek Diaspora*, Athens, Centre for Neohellenic Research, 1999, **RESEE**, XXXIX, nr. 1-4, p. 242-243.
- Cornelia Papacostea-Danielopolu, *Convergences culturelles gréco-roumaines (1774-1859)*, Thessaloniki, Institute for Balkan Studies, 1998, **RESEE**, XXXIX, nr. 1-4, p. 243-245.
- Stella Ghervas, *Alexandre Stourdza (1791-1854). Un intellectuel orthodoxe face à l’Occident*, Genève, Éditions Suzanne Hurter, 1999, **RESEE**, XXXIX, nr. 1-4, p. 246-247.
- Anton Golopenția, *Ultima carte. Text integral al declarațiilor în anchetă ale lui Anton Golopenția aflate în Arhivele SRI*, ed. Sanda Golopenția, București, Ed. Enciclopedică, 2001, **RESEE**, XXXIX, nr. 1-4, p. 260-262.
- Laurențiu Vlad, *Imagini ale identității naționale. România și expozițiile universale de la Paris, 1867-1937*, București, Ed. Meridiane, 2001, **RESEE**, XXXIX, nr. 1-4, p. 267-268.
- Borys A. Gudziak, *Crisis and Reform. The Kyivan Metropolitanate, the Patriarchate of Constantinople, and the Genesis of the Union of Brest*,

Cambridge Mass., Harvard University Press, 1998, **RESEE**, XXXIX, nr. 1-4, p. 268-270.

- Constantin Marinescu, *La politique orientale d'Alfonse V d'Aragon, roi de Naples (1416-1458)*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1994, **RESEE**, XXXIX, nr. 1-4, p. 271-272.

Prefețe și postfețe

- *Cuvânt înainte*, la N. Iorga, *Figuri reprezentative din istoria universală*, ed. Petre Dan, București, Ed. All, p. 7-10.

Obituarii

- *Steven Runciman (1903-2000)*, **RESEE**, XXXIX, nr. 1-4, p. 273.

2002

Cărți

- *București. Istorie și urbanism*, Iași, Ed. Do-minor.

Studii

- *De Janina à Venise: fortune et fortune politique*, **RESEE**, XL, nr. 1-4, p. 195-202.
- *Noi izvoare italiene despre Vlad Țepeș și Ștefan cel Mare*, **SMIM**, XX, p. 15-22.
- *À l'époque de l'Union de Brest*, în Gheorghe Platon și Veniamin Ciobanu, ed., *Idées politiques et mentalités en Pologne et en Roumanie entre l'Orient et l'Occident (XVIe-XXe siècles)*, Cluj-Napoca, Presses Universitaires de Cluj, p. 33-44.
- *The Pogrom that Never Happened*, „Jewish Studies at the Central European University. Yearbook”, II, 1999-2001, [2002], p. 163-173.
- *Antisemitismul în România după '89, fapte și interpretări*, „Anuarul Institutului Român de Istorie Recentă”, I, 2002 [= *Despre Holocaust și comunism*, Iași, Ed. Polirom], p. 152-172
- *„O politică mai activă împotriva Germaniei”. Gheorghe Brătianu în 1936*, „Anuarul Institutului Român de Istorie Recentă”, I, 2002 [= *Despre Holocaust și comunism*, Iași, Ed. Polirom], p. 344-349.
- *De la terre au ciel. Représentations du monde physique et leur climat religieux*, „Annuaire de l'Université de Sofia St. Kliment Ohridski. Centre des recherches slavo-byzantines Ivan Dujčev” / „Годишник на Софийския Университет Св. Климент Охридски. Център за славяно-византийски проучвания Иван Дуйчев”, XC, 2000, [2002], nr. 9, p. 167-173.

Recenzii, note de lectură și cronici

- Marina Marinescu, *Drumuri și călători în Balcani*, București, Fundația Culturală Română, 2000, **RESEE**, XL, nr. 1-4, p. 265-266.

BIBLIOGRAFIA LUCRĂRILOR LUI ANDREI PIPPIDI

- Stevan K. Pavlowitch, *Serbia. The History behind the Name*, London, Hurst, 2000, **RESEE**, XL, nr. 1-4, p. 269-271.
- Paul E. Michelson, *Romanian Politics, 1859-1871. From Prince Cuza to Prince Carol*, Iași – Oxford – Portland, The Center for Romanian Studies, 1998, **RESEE**, XL, nr. 1-4, p. 276-278.
- Dominique Decherf, *Bainville. L'intelligence de l'histoire*, Paris, Éditions Bartillat, 2000, **RESEE**, XL, nr. 1-4, p. 278-280.
- Lilly Marcou, *Le roi trahi, Carol II de Roumanie*, Paris, Éditions Pygmalion, 2000, **RESEE**, XL, nr. 1-4, p. 280-281.
- Alexandra Laignel-Lavastine, *Cioran, Eliade, Ionesco. L'oubli du fascisme*, Paris, PUF, 2002, **RESEE**, XL, nr. 1-4, p. 281-283.
- Paul D. Quinlan, *Regele playboy. Carol al II-lea de România*, trad. Mona Antohi, București, Ed. Humanitas, 2001, **RESEE**, XL, nr. 1-4, p. 283-284.

Prefețe și postfețe

- *Prefață*, la Zoltan Rostas, *Chipurile orașului. Istorii de viață în București. Secolul XX*, Iași, Ed. Polirom, p. 5-14.
- *Prefață*, la Leonard Kirschen, *Deținut al justiției roșii*, trad. Lidia Ionescu și Brenda Walker, București, Ed. Enciclopedică, p. 5-11.
- *Pauca verba*, prefață la „Anuarul Institutului Român de Istorie Recentă”, I, 2002 [= *Despre Holocaust și comunism*, Iași, Ed. Polirom], p. 10.

2003

Ediții îngrijite

- Radu Rosetti, *Învățămintele din războiul în curs*, București, Ed. Curtea Veche (în colaborare cu Maria Georgescu).
- D. Hagi-Theodoraky, *Amintiri din trecutul negustoresc...*, București, Ed. Do-minor.

Studii

- *Chypre au XVIIe siècle, deux rapports inédits*, **RESEE**, XLI, nr. 1-4, p. 207-214
- *Autour de Miron Costin: deux notes d'histoire de l'art*, în Veniamin Ciobanu, ed., *Romanian and Polish Peoples in East-Central Europe (17th-20th Centuries)*, Iași, Ed. Junimea, p. 187-195.
- *Sous le regard d'Occident. La mission de Mancinelli à Constantinople et en Moldavie*, în Leonidas Rados, ed., *Interferențe româno-elene (secolele XV-XX)*, Iași, Fundația Academică „A.D. Xenopol”, p. 165-174.
- *La Chiesa dei Greci, punto di riferimento per i rapporti tra Venezia e i Paesi romeni*, în Grigore Arbore Popescu, ed., *Dall'Adriatico al Mar Nero, tracciati di storia comuni*, Roma, Consiglio Nazionale delle Ricerche, p. 96-110.
- *La vita quotidiana in Grecia sotto gli occhi di un veneziano del Seicento*, **AIRCRUV**, V, 2003, p. 104-109.

- *The End of the Florentine Colony in Constantinople*, „Il Mar Nero”, V, 2001-2003, p. 273-281.
- *Νεώτερα για τα τελευταία χρόνια του Πήγα στο Βουκουρέστι*, „Τα Ιστορικά”, XXI, nr. 39, p. 503-508.

Recenzii

- N. Răileanu, ed., *Documente medievale moldovenești din Arhiva de Război a Suediei*, Chișinău, Tipografia Centrală, 2001, **SMIM**, XXI, p. 409-413.
- Mark Mazower, *The Balkans*, London, Weidenfeld & Nicholson, 2000, **RESEE**, XLI, nr. 1-4, p. 369-370.
- Asli Cirakman, *From the „Terror of the World” to the „Sick Man of Europe”. European Images of Ottoman Empire and Society from the Sixteenth Century to the Nineteenth*, New York, Peter Lang, 2002, **RESEE**, XLI, nr. 1-4, p. 372.
- Helen E. Koukkou, Ioannis A. Kapodistrias, *the European Diplomat and Statesman of the 19th century*. Roxandra S. Stourdza. *A Famous Woman of Her Time. A Historical Biography*, Athens, Hetaireia Meletēs Hellenikēs Historias, **RESEE**, XLI, nr. 1-4, p. 387-389.
- Branimir Anzulović, *Heavenly Serbia. From Myth to Genocide*, London, Hurst, 1999, **RESEE**, XLI, nr. 1-4, p. 392-393.
- Andrei Timotin, Emanuela Timotin, ed., *Vedenia Sofianeii. Viața lui Anastasie. Vedenia lui chir Daniil*, București, Fundația Națională pentru Știință și Artă, 2002, **RESEE**, XLI, nr. 1-4, p. 408-409.
- Paolo Bernardini, Norman Fiering, ed., *The Jews and the Expansion of Europe to the West, 1450-1800*, New York – Oxford, Berghahn Books, 2001, „European Review of History” / „Revue Européenne d’Histoire”, X, nr. 3, p. 515-517.

Prefețe și postfețe

- *În amintirea unui început de drum*, în Constantin Erbiceanu, *Cronicari greci care au scris despre români în epoca fanariotă*, ed. Constantin I. Erbiceanu, București, Ed. Cronicar, p. 409-414.
- *Postfață, la 1645. Herodot. Traducere românească publicată după manuscrisul găsit în mănăstirea Coșula*, ed. N. Iorga. Ediție anastatică, București, Ed. Artemis, p. 554-558.

2004

Studii:

- *L’historiographie grecque à une croisée de chemins*, în Paschalis M. Kitromilidis, Triantafyllos E. Sklavenitis, ed., *Historiography of Modern and Contemporary Greece, 1833-2002*, Athens, Institute for Neohellenic Research. National Hellenic Research Foundation, p. 431-437.
- *Esquisses et brouillons d’une confédération danubienne*, în Janusz Zarnowski, ed., *Pologne-Roumanie. Intégration européenne (XVIIIe-XXe)*

BIBLIOGRAFIA LUCRĂRILOR LUI ANDREI PIPPIDI

siècles). *Colloque de la Commission d'Historiens Polonais et Roumains (Septembre 2003)*, Warszawa, Instytut Historii PAN, p. 91-108.

- *Anti-Semitism in Romania after 1989. Facts and Interpretations*, în Randolph L. Braham, ed., *The Treatment of the Holocaust in Hungary and Romania during the Post-Communist Era*, New York, Columbia University Press, p. 137-167.
- *Cinicul mântuit*, în *Famiile boierești din Moldova și Țara Românească, Enciclopedie istorică, genealogică și biografică*, ed. Mihai Dim. Sturdza, I, București, Simetria, p. 110-114. (Articolul, publicat prima oară în *Dilema*, VI, nr. 267, 13-19 martie 1998, a fost reeditat și în *Despre statui și morminte*, p. 173-177).
- *O solie din Moldova la Veneția*, în Ștefan S. Gorovei, Maria Magdalena Székely, ed., *Ștefan cel Mare și Sfânt, atlet al credinței creștine*, Sfânta Mănăstire Putna, 2004, p. 499-509.
- *Entre héritage et imitation. La tradition byzantine dans les pays roumains. Nouvelles réflexions vingt ans après*, în Paschalis M. Kitromilides, Anna Tabaki, ed., *Relations gréco-roumaines. Interculturalité et identité nationale*, Athènes, Institut de Recherches Néohelléniques. Fondation Nationale de la Recherche Scientifique, p. 23-37.
- *Giovanni Giuliani, un domenicano italiano nella Moldavia del Seicento*, în Cristian Luca, Gianluca Masi, Andrea Piccardi, ed., *L'Italia e l'Europa centro-orientale attraverso i secoli. Miscellanea di studi di storia politico-diplomatica, economica e dei rapporti culturali*, Brăila – Venezia, Ed. Istros, p. 165-170.
- *Une biographie de Scanderbeg traduite en roumain au XVIIIe siècle*, în *Peuples, États, Nations dans le Sud-Est de l'Europe. IXe Congrès international des études du Sud-Est européen*, București, Ed. Anima, p. 143-154.
- „Revista istorică” cenzurată, **RI**, XV, nr. 5-6, p. 221-224.

Recenzii, note de lectură și cronici

- Philip Mansel, *Constantinople, City of the World's Desire, 1453-1924*, London, Penguin Books, 1997 (second edition), **RESEE**, XLII, nr. 1-4, p. 356-357.
- Vasilios N. Makrides, ed. *Αλέξανδρος Ελλάδιος ο Λαρισαίος / Alexander Helladius the Larissaeus*, Larissa, Λαογραφικό Ιστορικό Μουσείο, 2003, **RESEE**, XLII, nr. 1-4, p. 359-360.
- Ștefan S. Gorovei, *Între istoria reală și imaginar. Acțiuni politice și culturale în veacul XVIII*, Iași, Ed. Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2003, **RESEE**, XLII, nr. 1-4, p. 360-362.
- Constanța Ghițulescu, *În șalvari și cu ișlic. Biserică, sexualitate, căsătorie și divorț în Țara Românească a secolului al XVIII-lea*, București, Ed. Humanitas, **RESEE**, XLII, nr. 1-4, p. 362-363.

- Ligia Livada-Cadeschi, Laurențiu Vlad, *Departamentul de cremenalion. Din activitatea unei instanțe penale muntene (1794-1795)*, București, Ed. Nemira, 2002, **RESEE**, XLII, nr. 1-4, p. 363-364.
- Lia Brad-Chisacof, *Antologie de literatură greacă din Principatele Române. Proză și teatru. Secolele XVIII-XIX*, București, Pegasus Press, 2003, **RESEE**, XLII, nr. 1-4, p. 364-366.
- Alexandre Stroeve, Ileana Mihăilă, *Ériger une république souveraine, libre et indépendante. Mémoires de Charles-Léopold Andreu de Bilistein sur la Moldavie et la Valachie au XVIIIe siècle*, București, Ed. Roza Vânturilor, 2001, **RESEE**, XLII, nr. 1-4, p. 366-368.
- Alin Ciupală, *Femeia în societatea românească a secolului al XIX-lea*, București, Ed. Meridiane, 2003, **RESEE**, XLII, nr. 1-4, p. 369-371 (împreună cu Elena Siupiur).
- Cătălina Velculescu, Viorel Guruianu, Manuela Anton, *Fiziolog, Bestiar*, București, Ed. Cavallioti, 2001, **RESEE**, XLII, nr. 1-4, p. 395-396.

Prefețe și postfețe

- *Prefață*, la *Holocaustul evreilor români. Din mărturiile supraviețuitorilor*, ed. Institutul Român de Istorie Recentă, Iași, Ed. Polirom, p. 7-11.

2005

Ediții îngrijite

- Emil Cerkez, *Din vremuri trecute...*, București, Ed. Do-minor.

Studii

- *Les légendes médiévales roumaines sur la fondation de Rome et de Constantinople*, „Quaestiones Medii Aevi Novae”, X, p. 151-170.
- *Criza politică din Moldova anilor 1547-1564. O mărturie neașteptată*, **RI**, XVI, nr. 1-2, p. 153-168.
- *Minoritățile naționale ale României în concepția lui N. Iorga*, **RI**, XVI, nr. 3-4, p. 145-154.
- *Noi mărturii despre relațiile lui Rákóczi cu românii*, **SMIM**, XXIII, p. 281-300.
- *Lucruri noi despre Ștefan cel Mare*, **AP**, I, nr. 1, p. 79-91.
- *La guerre balkanique de 1913 d'après des lettres inédites de Charles I, Roi de Roumanie, et deux journaux de diplomates*, **RESEE**, XLIII, nr. 1-4, p. 353-384.
- *De ce orientalizare? Din activitatea diplomatică a domnilor fanarioți*, în Dumitru Ivănescu, Marius Chelcu, ed., *Istorie și societate în spațiul est-carpatic (secolele XIII-XX). Omagiu profesorului Alexandru Zub*, Iași, Ed. Junimea, p. 141-166.
- *Terres et hommes en Valachie au XVIIIe siècle*, în Ștefan Dorondel, Stelu Șerban, ed., *Between East and West. Studies in Anthropology and Social History*, București, Institutul Cultural Român, p. 485-492.

- *Bonnes et mauvaises mœurs, principes et expérience*, în Ionela Băluță, Constanța Vintilă-Ghițulescu, ed., *Bonnes et mauvaises mœurs dans la société roumaine d'hier et d'aujourd'hui*, București, New Europe College, p. 19-42 (reeditat în *Byzantins, Ottomans, Roumains*, p. 193-222).

Recenzii, note de lectură și cronici

- *Ce mai ni-e dat să citim* [recenzie la Vitalie Josanu, *Erreurs de lecture dans une inscription de Cetatea Albă*], **SMIM**, XXIII, p. 307-309.
- Dimitrie Daniel Philippide, *Istoria României*, trad. și ed. Olga Cicanci, București, Pegasus Press, 2004, **SMIM**, XXIII, p. 339-342.
- Charles King, *The Black Sea: A History*, Oxford, Oxford University Press, 2004, „The Historical Review / La Revue Historique”, II, p. 227-230.
- George Tolia, Dimitris Loupis, ed., *Eastern Mediterranean Cartographies*, Athens, Institute for Neohellenic Research. National Hellenic Research Foundation, 2004, **RESEE**, XLIII, nr. 1-4, p. 438-439.
- Ovidiu Cristea, „Acest domn de la Miazănoapte”. *Ștefan cel Mare în documente inedite venețiene*, București, Ed. Corint, 2004; Ovidiu Cristea, *Veneția și Marea Neagră în secolele XIII-XIV. Contribuții la studiul politicii orientale venețiene*, Brăila, Ed. Istros, 2004, **RESEE**, XLIII, nr. 1-4, p. 439-440.
- Ștefan Andreescu, Tatiana Cojocaru, Ovidiu Cristea, Mariana Mihăilescu, Anca Popescu, Adrian Tertecel, *Stephen the Great, Prince of Moldavia (1457-1504) Historical Bibliography*, Bucharest, Romanian Cultural Institute, 2004. Centrul de Cercetare și Documentare „Ștefan cel Mare”, Mănăstirea Putna, *Ștefan cel Mare și Sfânt, 1504-2004. Bibliografie*, Sfânta Mănăstire Putna, 2004, **RESEE**, XLIII, nr. 1-4, p. 440-441.
- Dimitrios Z. Sophianos, Photios Ar. Dimitrakopoulos, *Τα χειρόγραφα τῆς Μονῆς Δουσίκου Αγίου Βησσαρίωνος. Κατάλογος περιγραφικός*, Atena, Ακαδημία Αθηνών, **RESEE**, XLIII, nr. 1-4, p. 443.
- Ovidiu Ghitta, *Nașterea unei biserici: biserica greco-catolică din Sătmăr în primul ei secol de existență (1667-1761)*, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2001, **RESEE**, XLIII, nr. 1-4, p. 443-444.
- Mihai Țipău, *Domni fanarioți în țările române, 1711-1821. Mică enciclopedie*, București, Ed. Omonia, 2004, **RESEE**, XLIII, nr. 1-4, p. 444-445.
- Lya Benjamin, *Evreii din Romania în texte istoriografice. Antologie*, București, Ed. Hasefer, 2002, **RESEE**, XLIII, nr. 1-4, p. 453-453.
- Dimitrie Ghyka, *Memorii (1894-1940)*, trad. Vasile Savin, Iași, Institutul European, 2004, **RESEE**, XLIII, nr. 1-4, p. 459-460.
- Hristofor Hesapciiev, *Amintirile unui diplomat bulgar in Romania (1905-1910)*, trad. și ed. Daniel Cain, București, Ed. Fundației PRO, 2003, **RESEE**, XLIII, nr. 1-4, p. 460-461.

- Captain Duncan Heaton-Armstrong, *Albania-1914. The Six Months' Kingdom*, ed. Gervase Belfield, Bejtullah Destani, London – New York, I.B. Tauris, 2005, **RESEE**, XLIII, 1-4, p. 461-462.
- Șerban Voinea (Gaston Boeue), *Ni guerre, ni bolchévisme*, ed. Paul H. Stahl, Paris – Bucarest, Sociétés européennes, 2004, **RESEE**, XLIII, 1-4, p. 469-470.

2006

Cărți

- *Byzantins, Ottomans, Roumains. Le Sud-Est européen entre l'héritage impérial et les influences occidentales*, Paris, Honoré Champion.

Ediții îngrijite

- Mihail Fărcășanu, *Monarhia socială*, București, Ed. Do-minor.

Prefețe și postfețe

- *Prefață*, la Marian Coman, *Dominium și Ecclesia în Occidentul medieval*, București, Ed. Universității București, p. 11-12.
- *Cuvânt-înainte*, la Mihail Fărcășanu, *Monarhia socială*, ediție îngrijită de Andrei Pippidi, București, Ed. Do-minor, p. I-VII.

Studii

- *À propos d'un livre centenaire*, „The Historical Review / La Revue Historique”, III, p. 217-226.
- *Tre antiche casate dell'Istria: carattere e sviluppo di un gruppo professionale, i dragomanni di Venezia a Costantinopoli*, „Quaderni della Casa Romana di Venezia”, IV, p. 61-76.
- *La mort à Constantinople. Héritage byzantin ou naissance d'une légende*, **EBPB**, V, p. 471-496.
- *O scrisoare a lui Troțki către Panait Istrati*, în Alexandru Zub, Nagy Pienaru, Venera Achim, ed., *Națiunea română, idealuri și realități istorice. Acad. Cornelia Bodea la 90 de ani*, București, Ed. Academiei Române, p. 603-607.
- *Ieremia Movilă, schiță de portret*, în *Movileștii, Istorie și spiritualitate românească*, II, *Ieremia Movilă. Domnul, familia, epoca*, Mănăstirea Sucevița, p. 79-92.
- *Cazacii navigatori, Moldova și Marea Neagră la începutul secolului al XVII-lea*, în Ovidiu Cristea, coord., *Marea Neagră. Puteri maritime – puteri terestre (sec. XIII-XVIII)*, București, Institutul Cultural Român, p. 260-282.
- *Historical Memory and Legislative Changes in Romania*, în Jerzy W. Borejsza, Klaus Ziemer, Magalena Hułas, ed., *Totalitarian and Authoritarian Regimes in Europe: Legacies and Lessons from the Twentieth Century*, New York, Berghahn Books, p. 464-480.

Recenzii, note de lectură și cronici

- Ștefan S. Gorovei, Maria Magdalena Székely, *Princeps omni laude maior. O istorie a lui Ștefan cel Mare*, Sfânta Mănăstire Putna, 2005, **RESEE**, XLIV, nr. 1-4, p. 496-497.
- Anton Minkov, *Conversion to Islam in the Balkans. „Kisve Bahasi” Petitions and Ottoman Social Life 1670-1730*, Leiden-Boston, Brill, 2004, **RESEE**, XLIV, nr. 1-4, p. 500-501.
- Edda Binder-Ijima, *Die Institutionalisierung der rumänischen Monarchie unter Carol I, 1866-1881*, München, R. Oldenbourg Verlag, 2003, **RESEE**, XLIV, nr. 1-4, p. 508-509.
- Peter Siani-Davies, *The Romanian Revolution of December 1989*, Ithaca & London, Cornell University Press, 2005, **RESEE**, XLIV, nr. 1-4, p. 521-522.
- Nicolae Iorga și Universitatea din Cluj. *Correspondență (1919-1940)*, ed. Petre Țurlea, Stelian Mândruț, București, Fundația Națională pentru Știință și Artă, 2005, **RI**, XVII, nr. 1-4, p. 234-237.

2007

Ediții îngrijite

- Nicolae Vătămanu, *Odinioară în București*, București, Ed. Do-minor.

Studii

- „*Tam longinquis partibus*”. *Un chevalier castillan en Moldavie au XVe siècle*, **RESEE**, XLV, nr. 1-4, p. 149-152
- *À la recherche du pittoresque ottoman*, **RESEE**, XLV, nr. 1-4, p. 491-497.
- *En marge du journal de Netzhammer*, **RESEE**, XLV, nr. 1-4, p. 499-505.
- *Ricerche sulla famiglia Salvaresso*, în Cristian Luca, Gianluca Masi, ed., *L'Europa Centro-Orientale e la Penisola Italiana: quattro secoli di rapporti e influssi intercorsi tra Stati e civiltà, 1300-1700*, Brăila - Venezia, Ed. Istros, p. 145-154.
- „*Du passé faisons table rase*”, „*Cités*”, XXIX, nr. 1, p. 146-150.

Recenzii, note de lectură și cronici

- Maria Magdalena Székely, Ștefan S. Gorovei, *Maria Asanina Paleologhina. O prințesă bizantină pe tronul Moldovei*, Sfânta Mănăstire Putna, 2006, **RESEE**, XLV, nr. 1-4, p. 537-538.
- Cristina Feneșan, Costin Feneșan, *Johannes Lutsch – jurnal de captivitate la Istanbul (1658-1661)*, Timișoara, Ed. de Vest, 2006, **RESEE**, XLV, nr. 1-4, p. 551-552.
- Marie-Mathilde Alexandrescu-Dersca Bulgaru, *Seldjoukides, Ottomans et l'espace roumain*, ed. Cristina Feneșan, Istanbul, Éditions Isis, 2006, **RESEE**, XLV, nr. 1-4, p. 552.
- Susana Andea, *Medicul domnesc Bartolomeo Ferrati și epoca sa. Documente*, Cluj-Napoca, Ed. Supergraf, 2005, **RI**, XVIII, nr. 3-4, p. 418-419.

- Constanța Vintilă-Ghițulescu, Maria Pakucs Willcocks, coord., *Spectacolul public între tradiție și modernitate*, București, Institutul Cultural Român, 2007, „Historical Yearbook”, IV, 2007, p. 227-228.

Prefețe și postfețe:

- *Benda singuraticul*, prefață la Julien Benda, *Trădarea cărturarilor*, trad. Gabriel Creția, București, Ed. Humanitas (ediția a II-a), p. 5-28.

2008

Cărți

- *Case și oameni din București*, I, București, Ed. Humanitas.
- Dan Dinescu, Andrei Pippidi, *Farmecul discret al Bucureștilor*, Institutul Cultural Român, București, 2008.

Ediții îngrijite

- N. Iorga, *Art et littérature des Roumains. Synthèses parallèles*, trad. Lidia Simion et Andrei Pippidi, București, Ed. Academiei Române.
- N. Iorga, *Opinii sincere și pernicioase ale unui rău patriot*, București, Ed. Humanitas.

Studii

- *Trei note despre Ioan de Hunedoara*, în Ovidiu Cristea, Gheorghe Lazăr, ed., *Vocația istoriei. Prinos profesorului Șerban Papacostea*, Brăila, Ed. Istros, p. 557-566.
- *Règner saintement. Exemples et contre-exemples dans les principautés roumaines*, în Ivan Biliarsky, Radu G. Păun, ed., *Biblical Models of Power and Law / Les modèles bibliques du pouvoir et du droit*, Frankfurt am Main, Peter Lang, 2008, p. 45-60.
- *La originile Țării Românești*, **RI**, XIX, nr. 1-2, p. 5-20.
- *L'Union des Roumains de Transylvanie avec Rome vue par l'évêque Grigore Maior*, **RESEE**, XLVI, nr. 1-4, p. 489-496.
- *Pouvoir de l'imprimé, imprimé pour le pouvoir*, în Radu G. Păun, coord., *Imprimé et pouvoir. France, Russie, Principautés Roumaines, XVIe-XIXe siècles*, București, Institutul Cultural Român, p. 29-45.
- *Repatrierea exilaților după Revoluția din 1848 din Țara Românească*, **RA**, LXXXV, nr. 1, p. 328-362.
- *Les Roumains vus de Pologne, de l'admiration à la défiance*, **RA**, LXXXV, nr. 2, p. 113-120.
- *The Development of South East European Bureaucracy at the Beginning of the Modern Era*, „Quaderni della Casa Romena di Venezia”, V, 2008, p. 81-98.
- *The Balkan Political Culture in Historical Perspective*, în Ekavi Athanassopoulou, ed., *United in Diversity? European Integration and Political Cultures*, New York, I.B. Tauris, 2008, p. 165-186 (împreună cu Alina Mungiu-Pippidi) [Versiune în limba greacă: *Η Βαλκανική πολιτική*]

κουλτούρα μέσα από ιστορική οπτική, în Ekavi Athanassopoulou, ed., *Ενωμένη στην πολυμορφία: Ευρωπαϊκή ολοκλήρωση και πολιτικές κουλτούρες*, trad. Katerina Peretzi, Thessaloniki, Epikentro, 2009].

Recenzii, note de lectură și cronici

- Cvetan Grozdanov, *Fresco Paintings of the Ohrid Archbishopric. Studies*, Skopje, Macedonian Academy of Sciences and Arts, 2007, **RESEE**, XLVI, nr. 1-4, p. 541.
- Giorgio Denores, *A Discourse on the Island of Cyprus*, ed. Paschalis M. Kitromilides, Venice, Hellenic Institute of Byzantine and Post-Byzantine Studies, 2006, **RESEE**, XLVI, nr. 1-4, p. 551-552
- Dimitrie Cantemir, *The Salvation of the Wise Man ant the Ruin of the Sinful World. Salah al-hakim wa-fasad al-'alam al-damim*, ed. Ioana Feodorov, Virgil Căndea, București, Ed. Academiei Române, 2006, **RESEE**, XLVI, nr. 1-4, p. 552-553.
- Raïa Zaimova, *Voyager vers l'„autre” Europe. Images françaises des Balkans ottomans, XVIe-XVIIIe siècles*, Istanbul, Éditions Isis, 2007, **RESEE**, XLVI, nr. 1-4, p. 555-556.
- Oliver Jens Schmitt, *Levantiner. Lebenswelten und Identitäten einer ethnokonfessionellen Gruppe im osmanischen Reich im „langen 19. Jahrhundert”*, München, R. Oldenbourg Verlag, 2005, **RESEE**, XLVI, nr. 1-4, p. 559-560.
- Eric D. Tappe, *Letters from Bucharest 1944-1946*, ed. Brian Davis, trad. Petronia Petrar, Cluj-Napoca, Ed. Limes, 2006, **RESEE**, XLVI, nr. 1-4, p. 564-565.
- Constanța Vintilă-Ghițulescu, Maria Pakucs Willcocks, coord., *Spectacolul public între tradiție și modernitate*, București, Institutul Cultural Român, 2007, **RI**, XIX, nr. 1-2, p. 195-196.
- Liviu Bordaș, *Iter in Indiam. Imagini și miraje indiene în drumul culturii române spre Occident*, Iași, Ed. Polirom, 2006, **RI**, XIX, nr. 1-2, p. 199-201.

2009

Studii

- *Anniversaries, Continuity and Politics*, în János M. Bak, Jorg Jarnut, Pierre Monnet, Bernd Schneidmüller, ed., *Romania, Gebrauch und Missbrauch des Mittelalters, 19-21 Jahrhundert*, München, Wilhelm Fink, 2009, p. 325-336.
- *À propos de la politique napoléonienne à l'égard des Principautés danubiennes*, **RESEE**, XLVII, nr. 1-4, p. 323-326.
- *Un nouveau portrait de Démétrius Cantemir*, în Victor Spinei, Gheorghe Cliveti, ed., *Historia sub specie aeternitatis. In honorem magistri Alexandru Zub*, București – Brăila, Ed. Academiei Române – Ed. Istros, p. 243-250.
- „Belicâne”. *Legendă și realitate*, **SMIM**, XXVII, p. 61-74.

- *Mănăstire dominicană la Târgoviște?*, **SMIM**, XXVII, p. 333-334.
- *À propos des débuts de l'imprimerie en Géorgie*, în Elena Siupiur, Zamfira Mihail, ed., *Impact de l'imprimerie et rayonnement intellectuel des Pays Roumains*, București, Ed. Biblioteca Bucureștilor, p. 25-40.
- *N. Iorga, întemeietorul*, în Raluca Tomi, ed., *Institutul de Istorie Nicolae Iorga 1937-1948*, București, Ed. Oscar Print, p. 11-21.
- *Mitropolitul Antonie, Ion Neculce și rușii*, **AP**, V, nr. 1, p. 195-204.
- *SOS București*, în Hanna Derer, coord., *Cartea neagră. Distrugerea patrimoniului arhitectural și urbanistic din România. București 1990-2009*, București, Ed. Coresi, p. 11.

Recenzii

- Dragoljub R. Živojinović, *Европа и Дубровник у 17. и 18. веку: студије и расправе*, Beograd, Istorijski Institut, 2008, **RESEE**, XLVII, nr. 1-4, p. 353-354.
- Vasile V. Muntean, ed., *În memoria lui Alexandru Elian. Omagiere postumă a reputatului istoric și teolog, la zece ani de la trecerea sa în veșnicie (8 ianuarie 1998)*, Timișoara, Ed. Arhiepiscopiei Timișoarei, 2008, **RESEE**, XLVII, nr. 1-4, p. 359-360.
- Paschalis M. Kitromilides, *An Orthodox Commonwealth. Symbolic Legacies and Cultural Encounters in Southeastern Europe*, Aldershot, Ashgate Variorum, 2007, **RESEE**, XLVII, nr. 1-4, p. 360-362.
- Ivan Biliarsky, ed., *Jus et ritus. Rechtshistorische Abhandlungen über Ritus, Macht und Recht*, Sofia, Iztok i Zapad, 2006. Ivan Biliarsky, Radu G. Păun, ed., *Les cultes des saints souverains et des saints guerriers et l'idéologie du pouvoir en Europe Centrale et Orientale*, București, New Europe College – Ed. CRIS, 2007. Ivan Biliarsky, Radu G. Păun, ed., *The Biblical Models of Power and Law / Les modèles bibliques du pouvoir et du droit*, Frankfurt am Main, Peter Lang, 2008, **RESEE**, XLVII, nr. 1-4, p. 365-367.
- Șerban Marin, *Studii venețiene. I. Veneția, Bizanțul și spațiul românesc*, București, Ed. Academiei Române, 2008, **RESEE**, XLVII, nr. 1-4, p. 368.
- Cristian Luca, Gianluca Masi, ed., *L'Europa Centro-Orientale e la Penisola italiana: quattro secoli di rapporti e influssi intercorsi tra Stati e civiltà (1300-1700)*, Brăila – Venezia, Ed. Istros, 2007, **RESEE**, XLVII, nr. 1-4, p. 370-371.
- Cristian Luca, *Dacoromano-Italica. Studi e ricerche sui rapporti italo-romeni nei secoli XVI-XVIII*, Cluj-Napoca, Centro di Studi Transilvani, 2008, **RESEE**, XLVII, nr. 1-4, p. 371.
- Ariadna Camariano-Cioran, *Relații româno-elene. Studii istorice și filologice (secolele XIV-XIX)*, ed. Leonidas Rados, București, Ed. Omonia, 2008, **RESEE**, XLVII, nr. 1-4, p. 372-373.

BIBLIOGRAFIA LUCRĂRILOR LUI ANDREI PIPPIDI

- Krista Zach, Cornelius R. Zach, ed., *Deutsche und Rumänen in der Erinnerungsliteratur. Memorialistik als Geschichtsquelle*, München, IKGS Verlag, 2005, **RESEE**, XLVII, nr. 1-4, p. 373-374.
- Giulia Lami, *La questione ucraina fra '800 e 900*, Milano, CUEM, 2005. Giulia Lami, *Ucraina 1921-1956*, Milano, CUEM, 2008, **RESEE**, XLVII, nr. 1-4, p. 374-375.
- Stella Ghervas, *Réinventer la tradition. Alexandre Stourdza et l'Europe de la Sainte Alliance*, Paris, Honoré Champion, 2008, **RESEE**, XLVII, nr. 1-4, p. 376-378.
- Alex Drace-Francis, *The Making of Modern Romanian Culture. Literacy and the Development of National Identity*, London – New York, I.B. Tauris, 2006, **RESEE**, XLVII, nr. 1-4, p. 378-379.
- Carmen Popescu, *Le style national roumain. Construire une nation à travers l'architecture, 1881-1945*, Rennes – Bucarest, Presses Universitaires de Rennes – Simetria, 2004, **RESEE**, XLVII, nr. 1-4, p. 381-382.
- Vasile Pârvan, *Scrisori inedite – Lettere inedite*, ed. Ion Bulei, București, Institutul Cultural Român, 2007, **RI**, XIX, nr. 1-2, p. 202-203.

2010

Ediții îngrijite

- Virgil Cîndea, *Mărturii românești peste hotare*, serie nouă, vol. I, *Albania-Etiopia*, București, Ed. Biblioteca Bucureștilor (co-editor, împreună cu Ioana Feodorov, Andrei Timotin și Daniel Cain).

Studii

- *Bureaucrats and State-Builders. The Development of an Administrative Class in South-Eastern Europe*, în Wim van Meurs, Alina Mungiu-Pippidi, ed., *Ottomans into Europeans. State and Institution-Building in South-Eastern Europe*, London, Hurst, p. 111-133.
- *Morand et ses hôtes roumains*, în Svetlana Cârstea, ed., *Paul Morand l'européen. Les Actes du Colloque de septembre 2009*, Bucarest, Ambassade de France en Roumanie – Institut Français de Bucarest, p. 120-137.
- *Chronologie, eschatologie, confession dans l'espace roumain au XVe siècle*, **RESEE**, XLVIII, nr. 1-4, p. 159-178.
- *About Brancoveanu's Death*, **RESEE**, XLVIII, nr. 1-4, p. 361-363.
- *Despre Chiajna la Alep*, **SMIM**, XXVIII, p. 99-104.
- *Doctoratul de la Oxford al lui N. Iorga*, **AUBI**, LIX, p. 3-14 (în colaborare cu Cristina Neagu).

Recenzii, note de lectură și cronici

- Adrian Andrei Rusu, *Investigări ale culturii materiale medievale din Transilvania*, Cluj-Napoca, Ed. Mega, 2008, **RESEE**, XLVIII, nr. 1-4, p. 383.

- Zamfira Mihail, *Nicolae le Spathaire Mănescu à travers ses manuscrits*, Bucarest, Ed. Academiei Române, 2009, **RESEE**, XLVIII, nr. 1-4, p. 386.
- Andronikos Falangas, *Présences grecques dans les Pays roumains (XIVe-XVIe siècles). Le témoignage des sources narratives roumaines*, Bucarest, Ed. Omonia, 2009, **RESEE**, XLVIII, nr. 1-4, p. 390.
- Lucian Boia, „Germanofilii”. *Elita intelectuală românească în anii primului război mondial*, București, Ed. Humanitas, 2009, **RESEE**, XLVIII, nr. 1-4, p. 395-396.
- Timothy Snyder, *The Red Prince. The Fall of a Dynasty and the Rise of Modern Europe*, London, The Bodley Head, 2008, **RI**, XXI, nr. 1-2, p. 198.
- Elena Siupiur, *Emigrația: condiție umană și politică în Sud-Estul european*, București, Ed. Academiei Române, 2009, **RI**, XXI, nr. 3-4, p. 395-397.

Obituarii

- *Petre Alexandrescu (1930-2009)*, **RESEE**, XLVIII, nr. 1-4, p. 423-424.

2011

Ediții îngrijite

- *Les relations de la Russie avec les Roumains et avec le Sud-Est de l'Europe du XVIIe au XXe siècle*, București, Ed. Biblioteca Bucureștilor (împreună cu Elena Siupiur).
- Virgil Căndea, *Mărturii românești peste hotare*, serie nouă, vol. II, *Finlanda-Grecia*, București, Ed. Biblioteca Bucureștilor (co-editor, împreună cu Ioana Feodorov, Andrei Timotin și Mihai Țipău).
- Virgil Căndea, *Mărturii românești peste hotare*, serie nouă, vol. III, *India-Olanda*, București, Ed. Biblioteca Bucureștilor (co-editor, împreună cu Ioana Feodorov, Andrei Timotin și Daniel Cain).

Studii:

- *En regardant Du Cange au travail*, **RESEE**, XLIX, nr. 1-4, p. 113-121.
- *1475: atacul otoman asupra Cetății Albe (Akkerman)*, **AP**, VII, nr. 1, p. 29-36.
- *Russia's Centripetal Policy and the Romanian Reactions or Aspirations*, în Elena Siupiur, Andrei Pippidi, ed., *Les relations de la Russie avec les Roumains et avec le Sud-Est de l'Europe*, București, Ed. Biblioteca Bucureștilor, p. 91-98.

Recenzii, note de lectură și cronici

- *Море и берега. К 60-летию Сергея Павловича Карпова от коллег и учеников / Mare et litora. Essays Presented to Sergei Karpov for His 60th Birthday*, ed. Rustam Shukurov, Moscow, Indrik, 2009, **RESEE**, XLIX, nr. 1-4, p. 363.
- Stefan Lemny, *Les Cantemir. L'aventure européenne d'une famille princière au XVIIIe siècle*, Paris, Éditions Complexe, 2009, **RESEE**, XLIX, nr. 1-4, p. 364-365.

BIBLIOGRAFIA LUCRĂRILOR LUI ANDREI PIPPIDI

- Penka Danova, *България и българите в италианската географска книжнина XIV-XVI век (Bulgaria and Bulgarians in 14th-16th Century Italian Geographical Writings) / La Bulgaria e i Bulgari nella letteratura geografica degli Italiani, sec. XIV-XVI*, Sofia, Paradigma, **RESEE**, XLIX, nr. 1-4, p. 365-366.
- Φλοριν Μαρινεσκου, *Η Τέρα Μονή Δοχειαρίου στη Ρουμανία, Άγιον Όρος*, 2009, **RESEE**, XLIX, nr. 1-4, p. 366-367.
- *Turcs et turqueries (XVe-XVIIIe siècles)*, Paris, Presses de l'Université Paris-Sorbonne, 2009, **RESEE**, XLIX, nr. 1-4, p. 367-368.
- *Magie du Bosphore ou le rêve d'Orient au XVIIIe siècle*. Catalogue rédigé par Elisabeth Leprêtre, Anne Mézin et Catherine Vigne, Le Havre, Durand Imprimeurs, 2010, **RESEE**, XLIX, nr. 1-4, p. 368.
- Anca Brătuleanu, *Portrete domnești în colecții străine / Portraits of Romanian Princes in Foreign Collections*, București, Institutul Cultural Român, 2010, **RESEE**, XLIX, nr. 1-4, p. 369.
- Wendy Bracewell, Alex Drace-Francis, ed., *Balkan Departures. Travel Writing from Southeastern Europe*, New York – Oxford, Berghahn Books, 2009, **RESEE**, XLIX, nr. 1-4, p. 369-370.
- Paschalis M. Kitromilides, ed., *Adamantios Korais and the European Enlightenment*, Oxford, Voltaire Foundation, 2010, **RESEE**, XLIX, nr. 1-4, p. 370-371.
- Trajčo Arsov, *Marbles and Politics. William Martin Leake's Missions in the Ottoman Balkans 1799-1810*, Istanbul, The Isis Press, 2010, **RESEE**, XLIX, nr. 1-4, p. 371-372.

Prefețe și postfețe

- *Postfață*, la Constantin Erbiceanu, *Scrieri alese*, Cluj-Napoca, Ed. Dacia XXI, p. 107-123.

2012

Cărți

- *Case și oameni din București*, vol. I-II, București, Ed. Humanitas.

Ediții îngrijite

- Virgil Căndea, *Mărturii românești peste hotare*, serie nouă, vol. IV, *Polonia-Rusia*, București, Ed. Biblioteca Bucureștilor (co-editor, împreună cu Ioana Feodorov, Andrei Timotin et al.).

Studii

- *Diplomație și ortodoxie. Moldova în proiectele propagandei calvine (1630)*, în Ovidiu Cristea, Petronel Zahariuc, Gheorghe Lazăr, ed., *Viat inveniam, aut faciam. In Honorem Ștefan Andreescu*, Iași, Ed. Universității „Alexandru Ioan Cuza”, p. 349-366.
- *O descriere uitată a Mangopului*, **AP**, VIII, nr. 1, p. 285-290.

- *Il Risorgimento e le sue strategie sud-est europree, il caso del Principe Cuza*, RESEE, L, nr. 1-4, p. 279-294.
- *Frances Yates and the Polish Nobleman*, RESEE, L, nr. 1-4, p. 351-352.

Recenzii, note de lectură și cronici

- *Revista de istorie socială*, I-XV, Iași, 1996-2011, RESEE, L, nr. 1-4, p. 368-369.
- Ernest Oberländer-Târnoveanu, Petre Guran, Cornel Constantin Ilie, ed., *Stindardul liturgic al lui Ștefan cel Mare. Catalogul expoziției de la Muzeul Național de Arheologie și Istorie a Moldovei, Chișinău 27 august-11 septembrie 2011*, București, Institutul Cultural Român – Muzeul National de Istorie al României, 2011, RESEE, L, nr. 1-4, p. 369-370.
- Ștefan Andreescu et al., ed., *Călători străini despre țările române*, Supliment I, București, Ed. Academiei Române, 2011, RESEE, L, nr. 1-4, p. 373-374.
- Dariusz Kołodziejczyk, *The Crimean Khanate and Poland-Lithuania. International Diplomacy on the European Periphery (15th-18th Century)*, Leiden – Boston, Brill, 2011, RESEE, L, nr. 1-4, p. 375-376.
- Florin Marinescu, *Η Τραπεζουντιακή οικογένεια Μουρούζη. Γενεαλογική μελέτη*, Thessaloniki, Ekdotikos Oikos Adelphōn Kyriakidē, 2011, RESEE, L, nr. 1-4, p. 376-377.
- Paschalis M. Kitromilides, Anna Tabaki, ed., *Greek-Bulgarian Relations in the Age of National Identity Formation*, Athens, Institute for Neohellenic Research. The National Hellenic Research Foundation, 2010, RESEE, L, nr. 1-4, p. 378-379.
- Ferenc Tóth, *Un diplomate militaire français en Europe Orientale à la fin de l'Ancien Régime. La carrière de François baron de Tott (1733-1793)*, Istanbul, Éditions Isis, 2011, RESEE, L, nr. 1-4, p. 379-380.
- Frédéric Barbier, *Le rêve grec de Monsieur de Choiseul. Les voyages d'un Européen des Lumières*, Paris, Armand Colin, 2010, RESEE, L, nr. 1-4, p. 380-381.
- Noël Golvers, Efthymios Nicolaidis, ed., *Ferdinand Verbiest and Jesuit Science in 17th Century China. An Annotated Edition and Translation of the Constantinople Manuscript (1676)*, Athens – Leuven, Institute for Neohellenic Research – Ferdinand Verbiest Institute, 2009, RESEE, L, nr. 1-4, p. 382.
- Angela Jianu, *Romanian Revolutionaries and Political Exile, 1840-1859*, Leiden – Boston, Brill, 2011, RESEE, L, nr. 1-4, p. 384-385.
- Miloš Ković, *Disraeli and the Eastern Question*, trad. Miloš Damjanović, Oxford, Oxford University Press, 2011, RESEE, L, nr. 1-4, p. 385-387.
- *Bilder aus der Dobrudscha 1916-1918. Imagini din Dobrogea 1916-1918*, trad. Gustav Rückert, Constanța, Ed. Ex Ponto, 2011, RESEE, L, nr. 1-4, p. 405-406.

Prefețe și postfețe

- *Introducere*, la N. Iorga, *Istoria românilor în chipuri și icoane*, București, Ed. Humanitas, p. 5-23.

2013

Cărți

- *Visions of the Ottoman World in Renaissance Europe*, London, Hurst & Co.

Studii

- *Despre „Dan voievod”. Rectificări cronologice și genealogice*, **SMIM**, XXXI, p. 47-96.
- *Pages d’Agrippa d’Aubigné sur Michel le Brave*, **RESEE**, LI, nr. 1-4, p. 255-260.
- *Échos espagnols de la Longue Guerre (1595-1603)*, **RESEE**, LI, nr. 1-4, p. 261-270.
- *Les Palais royaux et les règles du bon gouvernement*, **RRH**, LII, nr. 1-4, p. 21-31.
- *Byzance des Phanariotes*, în Olivier Delouis, Anne Couderc, Petre Guran, ed., *Héritages de Byzance en Europe du sud-est à l’époque moderne et contemporaine*, Athènes, École française d’Athènes, p. 117-129.
- *Romania and the Legacy of the Cold War*, în Michael R. Fitzgerald, Allen Packwood, ed., *Out of the Cold: The Cold War and Its Legacy*, New York, Bloomsbury Academic, p. 143-146.
- *The Retrospect is Much Clearer than the Prospect*, în Michael R. Fitzgerald, Allen Packwood, ed., *Out of the Cold: The Cold War and Its Legacy*, New York, Bloomsbury Academic, p. 174-175.
- *Un poète gréco-roumain à l’époque de la révolution de 1848*, în Gelina Harlaftis, Radu G. Păun, ed., *Greeks in Romania in the Nineteenth Century*, Athens, Alpha Bank Historical Archives, p. 345-356.
- *Quelques propos sur la maison et ses locataires / Câteva cuvinte despre casă și locatarii ei*, în Bogdan Andrei Fezi, Jean-Marc Irollo, ed., *Résidence de France en Roumanie / Reședința Franței în România*, Bucarest, Éditions Internationales du Patrimoine, p. 171-175.

Recenzii

- Susana Morales Osorio, *La Mirada de Occidente. Bizancio en la literatura medieval española. Siglos XII-XV*, Granada, Centro de Estudios Bizantinos, Neogriegos y Chypriotas, 2009. Maria José Osorio Pérez, ed., *La Presencia del mundo griego en los fondos documentarios españoles*, Granada, Centro de Estudios Bizantinos, Neogriegos y Chypriotas, 2011, **RESEE**, LI, nr. 1-4, p. 428-429.
- Giuseppe Stabile, *Valacchi e Valacchie nella letteratura francese medievale*, Roma, Edizioni Nuova Cultura, 2011, **RESEE**, LI, nr. 1-4, p. 429-430.

- Marian Coman, *Putere și teritoriu. Țara Românească medievală (secolele XIV-XVI)*, Iași, Ed. Polirom, 2013, **RESEE**, LI, nr. 1-4, p. 430-431.
- Maria Pia Pedani, ed., *Inventory of the „Lettere e Scritture Turchesche” in the Venetian Archives*, Leiden – Boston, Brill, 2010, **RESEE**, LI, nr. 1-4, p. 434-435.
- Viorel Panaite, *Război, pace și comerț în Islam. Țările române și dreptul otoman al popoarelor*, ed. a II-a, Iași, Ed. Polirom, 2013, **RESEE**, LI, nr. 1-4, p. 435-436.
- Florin Marinescu, *Ποιμαντικά έγγραφα του Αγίου Όρους. Αρχείο Ιεράς Μονής Αγίου Διονυσίου*, Thessaloniki, Ekdotikos Oikos Adelphōn Kyriakidē, 2013, **RESEE**, LI, nr. 1-4, p. 442-443.
- Vlad Alexandrescu, *Croisées de la modernité. Hypostases de l'esprit et de l'individu au XVIIe siècle*, Bucarest, Ed. Zeta Books, 2012, **RESEE**, LI, nr. 1-4, p. 449-450.
- Mehmet Alaaddin Yalçinkaya, *The First Permanent Ottoman Embassy in Europe. The Embassy of Yusuf Agah Efendi to London (1793-1797)*, Istanbul, The Isis Press, 2010, **RESEE**, LI, nr. 1-4, p. 450-451.

Prefețe și postfețe

- ...*Și un cuvânt de cititor*, prefață la Călin Hoinărescu, Manuela Hoinărescu, *Habitatul rural tradițional prahovean*, Ploiești, Restitutio Edit, p. 7.

2014

Cărți

- Constantin Brâncoveanu, *stolnicul și lordul*, București, Ed. Academiei Române.

Ediții îngrijite

- Virgil Căndea, *Mărturii românești peste hotare*, serie nouă, vol. V, *Serbia-Turcia*, București – Brăila, Ed. Academiei Române – Ed. Istros (co-editor, împreună cu Ioana Feodorov, Andrei Timotin et al.).

Studii

- *Un frate necunoscut al lui Petru Rareș*, **AP**, X, nr. 1, p. 29-32.
- *Ahmed pașa, fiul lui Ștefan cel Mare?*, **AP**, X, nr. 1, p. 181-190.
- *Priviri asupra Cantacuzinilor, ieri și astăzi*, în Mihai Dim. Sturdza, ed., *Famiile boierești din Moldova și Țara Românească. Enciclopedie istorică, genealogică și biografică*, III, *Familia Cantacuzino*, București, Ed. Simetria, p. 16-20.
- *Ordinul Constantinian*, în Mihai Dim. Sturdza ed., *Famiile boierești din Moldova și Țara Românească. Enciclopedie istorică, genealogică și biografică*, III, *Familia Cantacuzino*, București, Ed. Simetria, p. 201-203 (în colaborare cu Mihai Dim. Sturdza).

BIBLIOGRAFIA LUCRĂRILOR LUI ANDREI PIPPIDI

- *Un document medical și psihologic*, în Mircea Ciubotaru, Lucian-Valeriu Lefter (ed.), *Mihai Dim. Sturdza la 80 de ani. Omagiu*, Iași, Ed. Universității „Alexandru Ioan Cuza”, p. 837-842.

Recenzii, note de lectură și cronici

- Anthony Kaldellis, *Le discours ethnographique à Byzance. Continuité et rupture*, trad. Charis Messis, Paolo Odorico, Paris, Les Belles Lettres, 2013, **RESEE**, LII, nr. 1-4, p. 373.
- Johann Petitjean, *L'Intelligence des choses. Une histoire de l'information entre Italie et Méditerranée (XVIe-XVIIe siècles)*, Rome, École française de Rome, 2013, **RESEE**, LII, nr. 1-4, p. 386-388.
- Olivier Delorme, *La Grèce et les Balkans. I. Du Ve siècle à nos jours*, Paris, Gallimard, 2013, **RESEE**, LII, nr. 1-4, p. 388-389.
- Gheorghe M. Țipău, *Identitate post-bizantină în sud-estul Europei. Mărturia scrierilor istorice grecești*, București, Ed. Muzeului Național al Literaturii Române, 2013, **RESEE**, LII, nr. 1-4, p. 392.
- Ștefan Petrescu, *Migrație și ortodoxie în Europa de Sud-Est, de la „destrămarea” societății fanariote la constituirea comunităților grecești în prima jumătate a secolului al XIX-lea*, București, Ed. Muzeului Național al Literaturii Române, 2013, **RESEE**, LII, nr. 1-4, p. 393.

Obituarii

- *Stephen Alexander Fischer-Galați (1924-2014)*, **RESEE**, LII, nr. 1-4, p. 408.

2015

Ediții îngrijite

- *Cuvinte adevărate. Pagini din opera lui N. Iorga alese și citite de Andrei Pippidi*, CD, București, Ed. Casa Radio.
- N. Iorga, *Scritti veneziani*, a cura di Andrei Pippidi, traduzione di Corina Anton, Venezia, Istituto Romeno di Cultura e Ricerca Umanistica.

Studii

- *Părinți și copii în Geneva lui Töpffer*, în Nicoleta Roman, ed., *Copilăria românească între familie și societate (sec. XVII-XX)*, București, Ed. Nemira, p. 343-360.

Recenzii, note de lectură și cronici

- Silvia Marin-Barutcieff, *Hristofor: chipurile unui sfânt fără chip. Reprezentările din cultura românească veche și sursele lor*, Cluj-Napoca, Ed. MEGA, 2014, **RESEE**, LIII, nr. 1-4, p. 412-413.
- Gábor Kármán, Lovro Kunčević, ed., *The European Tributary States of the Ottoman Empire in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, Leiden – Boston, Brill, 2014, **RESEE**, LIII, nr. 1-4, p. 413-414.

- Gábor Kármán, Radu G. Păun, ed., *Europe and the „Ottoman World”. Exchanges and Conflicts (Sixteenth to Seventeenth Centuries)*, Istanbul, The Isis Press, 2013, **RESEE**, LIII, nr. 1-4, p. 414-415.
- Ovidiu Cristea, *Puterea cuvintelor. Știri și război în sec. XV-XVI*, Târgoviște, Ed. Cetatea de Scaun, 2014, **RESEE**, LIII, nr. 1-4, p. 415-416.
- Cristian Luca, Gianluca Masi (a cura di), *La storia di un riconoscimento: i rapporti tra l'Europa Centro-Orientale e la Penisola italiana dal Rinascimento all'Età dei Lumi*, Brăila – Udine, Ed. Istros – Campanotto Editore, 2012, **RESEE**, LIII, nr. 1-4, p. 416-418.
- Costin Feneșan, Cristina Feneșan, *Transilvania între Habsburgi și Poarta Otomană la mijlocul secolului al XVI-lea. (Documente din arhiva Cancelariei de Stat de la Viena)*, Timișoara, Ed. Cosmopolitan ART, 2013, **RESEE**, LIII, nr. 1-4, p. 418-419.
- Konrad Petrovsky, *Geschichte schreiben im osmanischen Südosteuropa. Eine Kulturgeschichte orthodoxer Historiographie des 16. und 17. Jahrhunderts*, Wiesbaden, Harrassowitz, 2014, **RESEE**, LIII, nr. 1-4, p. 419-410.
- Penka Danova, *Анонимна хроника за графовеите Булгари (края на XVII век)*, Sofia, Paradigma, 2014, **RESEE**, LIII, nr. 1-4, p. 426.
- Nicolas Mavrocordatos, *Περὶ Καθηκόντων βιβλος / Traité des Devoirs*, ed. Lambros Kampéridis, Fondation Culturelle de la Banque Nationale de Grèce, 2014, **RESEE**, LIII, nr. 1-4, p. 429-430.
- Gelina Harlaftis, Radu G. Păun, ed., *Greeks in Romania in the Nineteenth Century*, Athens, Alpha Bank Historical Archives, 2013, **RESEE**, LIII, nr. 1-4, p. 430-431.
- *Manuscrise slavone și românești din Biblioteca Universității Naționale Ujgorod: catalog. Слов'янські та Румунські Рукописи, які зберігаються в Бібліотеці Ужгородського Національного Університету: каталог*, Satu Mare, Ed. Muzeului Sătmărean, 2012, **RESEE**, LIII, nr. 1-4, p. 432.
- Mihai Bărbulescu, Veronica Turcuș, Iulian M. Damian, *Accademia di Romania din Roma, 1922-2012*, Roma, Litografia Leberit, 2012, **RESEE**, LIII, nr. 1-4, p. 436-437.

Prefețe și postfețe

- *Cuvânt înainte*, la *Neograeca Bucurestiensia*. III. *In honorem Jacques Bouchard*, volum îngrijit și traducerii de Tudor Dinu, București, Ed. Universității din București, p. 10.

2016

Ediții îngrijite

- Virgil Cîndea, *Mărturii românești peste hotare*, serie nouă, vol. VI/1, *Ucraina și Vatican*, București – Brăila, Ed. Academiei Române – Ed. Istros (co-editor, împreună cu Ioana Feodorov, Andrei Timotin *et al.*).

Studii

- *From Phanariote Chronicles to Nation-Building*, **RESEE**, LIV, nr. 1-4, p. 189-200.
- *Taking Possession of Wallachia: Facts and Interpretations*, în Oliver Jens Schmitt, ed., *The Ottoman Conquest of the Balkans: Interpretations and Research Debates*, Wien, Österreichische Akademie der Wissenschaften, p. 189-208.
- *The Enlightenment and Orthodox Culture in the Romanian Principalities*, în Paschalis M. Kitromilides, ed., *Enlightenment and Religion in the Orthodox World*, Oxford, Voltaire Foundation, p. 157-174.

Recenzii, note de lectură și cronici

- Gherardo Ortalli, Oliver Jens Schmitt, Ermanno Orlando (a cura di), *Il commonwealth veneziano tra 1204 e la fine della Repubblica. Identità e peculiarità*, Venezia, Istituto Veneto di Scienze, Lettere e Arti, 2015, **RESEE**, LIV, nr. 1-4, p. 344-345.
- Matei Cazacu, *Au carrefour des Empires et des mers: Études d'histoire médiévale et moderne*, ed. Emanuel Constantin Antoche, Lidia Cotovanu, Bucarest – Brăila, Ed. Academiei Române – Ed. Istros, 2015, **RESEE**, LIV, nr. 1-4, p. 345-346.
- Costin Feneșan, *Cavalerii teutoni în Banatul Severinului și la Dunărea de Jos în prima jumătate a secolului al XV-lea. Documente și extrase*, Timișoara, Ed. Cosmopolitan-Art, 2015, **RESEE**, LIV, nr. 1-4, p. 346-347.
- Viviana Nosilia, Marco Prandoni (a cura di), *Trame controluce / Backlighting Plots. Il patriarca protestante Cirillo Loukaris / The Protestant Patriarch Cyril Loukaris*, Università degli Studi di Firenze, Firenze University Press, 2015, **RESEE**, LIV, nr. 1-4, p. 347-348.
- Cristian Luca, Laurențiu Rădvan, Alexandru Simon, ed., *Social and Political Elites in Eastern and Central Europe (15th-18th centuries)*, London, School of Slavonic and East European Studies, UCL, **RESEE**, LIV, nr. 1-4, p. 348-349.
- Anders Ingram, *Writing the Ottomans. Turkish History in Early Modern England*, London, Palgrave MacMillan, 2015, **RESEE**, LIV, nr. 1-4, p. 353-354.
- Paschalis M. Kitromilides, *Enlightenment and Revolution. The Making of Modern Greece*, Cambridge, Mass., Harvard University Press, 2013, **RESEE**, LIV, nr. 1-4, p. 358-360.

- N. Iorga, *Scritti veneziani*, Venezia, Istituto Romeno di Cultura e Ricerca Umanistica, 2015, **AARMSI**, s. IV, t. XXXVIII [2014], p. 90-93.

Prefețe și postfețe

- *La o aniversare specială, în 444 de fragmente memorabile ale lui Neagu Djuvara*, București, Ed. Humanitas, p. 197-200.

2017

Cărți

- Postelnic Manolachi Drăghici, *Istoria Moldovei pe timp de 500 de ani până în zilele noastre*, ediție, introducere și note, București, Ed. Academiei Române.

Studii

- *Two Old Files on Nicholas Mavrokordatos*, **RESEE**, LV, nr. 1-4, p. 171-184.

Recenzii, note de lectură și cronici

- Radu G. Păun (sous la direction de), *Histoire, mémoire et dévotion. Regards croisés sur la construction des identités dans le monde orthodoxe aux époques byzantine et post-byzantine*, Seyssel, La Pomme d'Or, 2016, **RESEE**, LV, nr. 1-4, p. 377-378.
- Philip Mansel, *Aleppo. The Rise and Fall of Syria's great Merchant City*, London - New York, I.B.Tauris, 2016, **RESEE**, LV, nr. 1-4, p. 380-381.
- Ștefan Andreescu *et al.*, ed., *Călători străini despre țările române*, Supliment II, București, Ed. Academiei Române, 2016, **RESEE**, LV, nr. 1-4, p. 381-383.
- Ioana Feodorov, *Tipar pentru creștinii arabi. Antim Ivireanul, Atanasie Dabbas și Silvestru al Antiohiei*, Brăila, Ed. Istros, 2016, **RESEE**, LV, nr. 1-4, p. 385-386.
- Constanța Vintilă-Ghițulescu, *Evgheniți, ciocoi, mojiți. Despre obrazy primei modernități românești, 1750-1860*, București, Ed. Humanitas, 2013. Constanța Vintilă-Ghițulescu, *Patimă și desfătare. Despre lucrurile mărunte cotidiene în societatea românească, 1750-1860*, București, Ed. Humanitas, 2015, **RESEE**, LV, nr. 1-4, p. 391-393.

2018

Cărți

- *Documente privind locul românilor în Sud-Estul Europei*, București, Ed. Academiei Române.

ISTORICI ȘI ISTORIE

N. Iorga, întemeietorul*

Era el însuși o instituție. Cel puțin de la vârsta de 50 de ani, când prezidase Camera Deputaților, convocată pentru prima oară în România întregită, ceea ce, mai mult decât anul de guvernare sau demnitatea de consilier regal, a fost apogeul carierei sale politice. Implicarea sa în viața publică se întinde de-a lungul unei jumătăți de secol. Așa s-a vrut el însuși: un om de faptă. Așa l-au perceput atât compatrioții săi, cât și contemporanii din străinătate, după cum își dă seama oricine a văzut câteva din sutele de volume care conțin corespondența primită de el și depusă la Biblioteca Academiei în 1953, când altă parte, deloc neînsemnată, din acel fond de documente a rămas în păstrarea familiei. Această impresie, a unei activități de un dinamism copleșitor, a fost întreținută zilnic de prezența sa percutantă în presă. Comunicările la Academie – una, două, pe lună –, prelegerile la Universitate, la Școala de Război și la Academia Comercială nu sunt partea cea mai vizibilă a acțiunii educative pe care și-a asumat-o. Contactul cu un public mai larg era asigurat de conferințele în București sau în țară, în cele mai diverse medii sau în variate împrejurări, de conferințele cu care sunt presărate călătoriile peste hotare, între care, începând din 1923, cursurile ținute cu regularitate, anual, la Sorbona. Din 1930 se adaugă conferințele la radio, acele „sfaturi pe întunec” pe care le putem citi astăzi într-o ediție completă, datorată d-lui Valeriu Râpeanu¹.

O mare parte din această operă fără seamă a fost *vorbită*, cele mai multe broșuri pe care bibliografii au izbutit cu greu să le numere au fost conferințe sau discursuri stenografiate. Forma lor tipărită a avut o circulație restrânsă: nu numai din cauza condițiilor precare în care a funcționat, timp de 32 de ani, tipografia de la Văleni, ci și fiindcă, printr-o ironie a sorții, țara în care s-a născut acest autor neîntrecut de prolific avea 87% analfabeți la sfârșitul secolului al XIX-lea, iar până în 1930 numărul știutorilor de carte se opriese încă la 56%². Tirajul „Neamului Românesc” pare să nu fi trecut de 2 000 de exemplare³.

* A se vedea, despre aproape același subiect, Ș. Papacostea, *Nicolae Iorga și Institutul de Istorie Universală*, **AARMSI**, s. IV, t. XV, 1990, p. 43-48. Textul de mai jos a fost prezentat la sesiunea de comunicări a Institutului de Istorie „N. Iorga”, consacrată aniversării a 70 de ani de la înființare, în ziua de 24 octombrie 2007.

¹ N. Iorga, *Sfaturi pe întunec, conferințe la Radio 1931-1940*, ediție critică, comentarii, note, bibliografie de V. Râpeanu și S. Râpeanu, studiu introductiv de V. Râpeanu, București, 2001.

² Dr. L. Colescu, *Știutorii de carte din România în 1912*, ediție îngrijită și însoțită de o notă asupra răspândirii științei de carte în Vechiul Regat după 1912 de A. Golopenția, cu o prefață de Dr. S. Manuilă, București, 1947.

³ Atâtea au fost confiscate în 1935 de către cenzură.

Răspunsul lui N. Iorga la această situație a fost întemeierea de biblioteci: în 1907 la Iași, pentru un ateneu local, prin donația a 3 000 de cărți; în 1908, la București, încă 10 000 de volume donate bibliotecii Ligii Culturale; în 1932, legea prin care se organizează bibliotecile publice și muzeele comunale; în sfârșit, în 1937, instituția a cărei aniversare ne-a adunat aici a luat naștere în jurul celor 50 000 de cărți din biblioteca personală a întemeietorului, al căror număr a crescut rapid, în cei trei ani următori, până la, probabil, 100 000.

Institutul de Istorie Universală nu era decât ultimul din seria de institute înființate de N. Iorga. L-au precedat cel de Studii Sud-Est Europene, inaugurat în 1914, și cel de Studii Bizantine, creat în 1935. Institutul de Cercetări Arheologice de la Saranda, în Albania, a cărui piatră de temelie s-a pus în 1936, n-a mai apucat să aibă o activitate reală⁴. N. Iorga a figurat și ca director onorific al Institutului de Turcologie de la Iași, organizat de Franz Babinger, dar s-a retras de acolo în 1940, manifestându-și astfel dezaprobarea față de apropierea politică a statului român de Germania. Trebuie adăugate centrele de cercetări din străinătate, apărute în urma legii din 1920: Școala Română din Roma, la realizarea căreia au colaborat Iorga și Pârvan⁵, precum și aceea de la Fontenay-aux-Roses, condusă de N. Iorga. Aceasta din urmă a avut și o bibliotecă, ajunsă la cca. 8 000 de volume, și o publicație periodică, *Mélanges de l'École Roumaine en France*, din care s-au tipărit 18 tomuri⁶.

Dacă vorbim de revistele științifice create de N. Iorga și ținute în viață de el însuși, chiar prin redactarea majorității articolelor și, aproape în întregime, a recenziilor, seria începe în 1912 cu *Bulletin de la Section Historique de l'Académie Roumaine* și, în 1914, cu *Bulletin de l'Institut pour l'étude de l'Europe sud-orientale* (cu titlul schimbat din 1924, *Revue Historique du Sud-Est Européen*), cărora li se alătură din 1915 *Revista istorică*. În același timp, au mai fost editate, sub redacția lui N. Iorga, *Buletinul Comisiei Istorice a României*, la conducerea căruia el i-a succedat lui Ion Bogdan, precum și *Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice*.

În paralel, angajarea în acțiunea de reformă morală și politică, începută cu polemicile din *L'Indépendance roumaine* și *Epoca*, l-a făcut să primească în 1903 direcția *Sămănătorului*, pe care a deținut-o până în 1906. Din acest an apare *Neamul Românesc*, ziarul cu care N. Iorga s-a identificat cu pasiune și vigoare. În 1940, după amputarea țării, prăbușirea regimului cu care fondatorul era asociat a provocat și sabordajul ziarului. Între timp, cotidianul politic fusese dublat de un bisăptămânal destinat educației țăranilor, *Neamul Românesc pentru popor*, în care

⁴ Ca urmare a ocupării Albaniei de către italieni, dar și din cauza ostilității noului regim de la București față de Iorga, Institutul român de studii și cercetări arheologice, creat la 25 iulie 1938 prin decret-lege, a fost desființat prin alt decret-lege, la 4 noiembrie 1940, cu semnăturile lui Ion Antonescu și Traian Brăileanu.

⁵ A. Pippidi, *Din corespondența dintre Vasile Pârvan și Nicolae Iorga*, **SCIIVA**, XLIV, 1993, nr. 1, p. 29-32.

⁶ P. Țurlea, *Școala română din Franța*, București, 1994.

doctrina era redusă la o formă de abecedar, dar nelipsită de incisivitate. A existat, între 1909 și 1912 chiar un *Neam Românesc literar*. Opera culturală a *Sămănătorului* a fost continuată pentru scurtă vreme, într-un sens și mai personal, în *Floarea Darurilor*, unde comentariile istoricului se învecinau cu traduceri din poezia străină, clasică sau contemporană, cu folclor și cu pagini de literatură veche românească. Revistele *Drum Drept* (1913-1914) și *Ramuri-Drum Drept* (1915-1916), a doua fiind reluată din 1917 până în 1924, au apărut un program literar pe care noua generație de după război nu l-a mai recunoscut ca valabil. Acest conflict adâncindu-se, îl regăsim după 1936 în *Cuget Clar* (1928-1940), ultima dintre revistele literare înjghebate de N. Iorga. Suprimarea *Neamului Românesc* va lăsa, pentru încă o lună doar, *Cuget Clar* să adăpostească articolele lui Iorga până la cel din urmă, care poartă data de 17 noiembrie 1940⁷.

Tot pentru afirmarea convingerilor sale în domeniul literaturii, el, care scrisese până atunci 23 de piese de teatru, a întemeiat în 1930 Teatrul Ligii Culturale. Fotografiile de la punerea pietrei fundamentale pe cheiul Dâmboviței, unde se înalță și astăzi palatul Ligii, îl reprezintă într-o atitudine într-adevăr caracteristică. O viață întreagă, acest om s-a înverșunat să înfigă în pământ o ctitorie după alta. Și biserici? Da, două: cea de la Copou, la Iași, și Sf. Nicolae-Tabaci de la Vălenii de Munte, ambele restaurări ale unor lăcașuri de rugăciune mai vechi, fără a mai aminti și atâtea monumente istorice a căror consolidare și reabilitare a îngrijit-o în numele Comisiunii⁸.

Ajung astfel la originea Institutului D-voastră pe care totdeauna mi-am îngăduit să-l socotesc și al meu, măcar într-un sens simbolic. În termenii legii din 29 decembrie 1936, Institutul pentru Studiul Istoriei Universale urmărea „scopul de a forma cercetători care să contribuie la progresul acestei discipline”, cu un director numit „dintre profesorii titulari de istorie universală” de la universitățile din țară. Cealaltă precizare pe care o culeg din același text de lege era că statul, care dobândise biblioteca și casa Iorga, aflate în Șoseaua Bonaparte, nr. 8, prin donația din 1923, confirmată de legea nr. 107/15 august din același an, avea să le treacă în proprietatea noului Institut, „păstrându-se donatorului folosința viageră”. Ca și până atunci, accesul la bibliotecă era liber pentru cititori din afară (studenți). Odată cu înființarea Institutului, un alt demers oficial, venit din partea ministrului Instrucțiunii, dr. C. Angelescu, prin adresa nr. 40103/24 februarie 1937 îi oferea lui N. Iorga sprijinul necesar pentru a-și realiza intenția de a scrie o

⁷ Neville Chamberlain, în „Cuget clar” („Noul Sămănător”) și „Neamul Românesc”, anul V, nr. 19, 17 noiembrie 1940, reprodus, cu un pasaj cenzurat, la N. Iorga, *Ultimele*, ed. S. Neagoe, Craiova, 1978, p. 201-202.

⁸ Diploma acordată de patriarhul Miron lui Nicolae și Ecaterinei Iorga pentru dania de la Văleni, cu data de 12 noiembrie 1938, se află în colecția N. Scurtu, București. *Despre N. Iorga și Comisiunea Monumentelor Istorice*, Radu Greceanu în **RMM**, seria „Monumente istorice și de artă”, 1981, nr. 2, p. 3-10. Vezi și A. Pippidi, *N. Iorga și Comisia Monumentelor Istorice*, **RMI**, LIX, nr. 2, 1990, p. 27-32.

istorie universală: este lucrarea ciuntită de moartea năpraznică a învățatului și care va vedea lumina tiparului, sub titlul *Materiale pentru o istoriologie umană*, abia în 1968, după ce, cu 40 de ani mai înainte, șpalturile ediției fuseseră distruse. O soartă dușmănoasă s-a îndârjit și împotriva „casei din Bonaparte”: pe locul numărului 6 din bulevardul devenit Ilie Pintilie n-a mai rămas, în iulie 1986, decât o grămadă de cărămizi, din ordinul dat în ajun de Ceaușescu. În acea casă, primită în dar de la un grup de prieteni și colaboratori, istoricul locuise din 1919. Acolo aveau să se mute institutele de bizantinologie și de studii sud-est europene, deoarece primul nu avea încă un local al său, iar celălalt era instalat în condiții cu totul improprie în str. Banul Mărăcine, nr. 1. La adresa din șoseaua Jianu, nr. 3, au început lucrările pentru noua casă, proiectată de arhitectul Petre Antonescu. Ele au durat din 1937 până în 1939, timp în care N. Iorga își ținea conferințele la Liga Culturală.

Personalul era, la început, foarte redus; „planul de activitate nu avea în vedere cercetători științifici salariați, în buget fiind prevăzute numai câteva posturi necesare pentru a asigura funcționarea instituției: director (fără salariu), secretar, bibliotecari, stenografă, administrator și vreo doi oameni de serviciu”⁹. În jurnalul său, Iorga notează la 1 aprilie 1937: „Deschiderea Institutului de istorie universală. Călduros discurs al d-rului Angelescu. Nistor promite colaborarea Universității din Cernăuți”¹⁰. Același jurnal, în partea sa inedită, conține însemnarea de la 16 decembrie 1939: „Inaugurarea Institutului de Istorie universală. Discurs scurt al lui Andrei. Frumoasă cuvântare răspicită a Regelui, care se arată foarte mulțumit. Motru, decanul Facultății, președintele Academiei, se scusă că... are o lecție!”¹¹.

Evenimentul a avut un aspect sumbru, pe care-l dezvăluie amintirile d-nei Valeria Costăchel, directoarea bibliotecii:

„Invitații erau atât de puțini încât sala de conferințe, de o sută de locuri, nu era ocupată nici pe jumătate. Măsurile de pază au întrecut orice închipuire. Ni se ceruseră cheile de la toate birourile și dulapurile, iar clădirea Institutului fusese pur și simplu invadată de agenții Siguranței. Atmosfera a fost rigidă, rece și lipsită de entuziasm. Era o mare deosebire față de ședința de deschidere din 1937, când se anunțase înființarea Institutului de către N. Iorga, care-și vedea astfel încununată activitatea științifică de aproape o jumătate de veac”¹².

⁹ V. Costăchel, *Amintiri despre înființarea Institutului de Istorie Universală de către N. Iorga*, RI, XLII, 1989, nr. 9, p. 955. Cf. declarația directorului: „membrii acestui Institut – este inutil să spun că nu vor fi plătiți, dar vor avea unele posibilități de a tipări”, *Institutul pentru studiul istoriei universale. Ședința de deschidere*, București, 1937, p. 11.

¹⁰ N. Iorga, *Memorii. VII. Sinuciderea partidelor (1932-8)*, București, 1939, p. 409.

¹¹ Manuscrisul în posesia mea.

¹² V. Costăchel, *Amintiri despre înființarea Institutului de Istorie Universală de către N. Iorga*, p. 956.

Pentru a înțelege această situație, trebuie precizat în ce împrejurări se desfășura solemnitatea. La 1 septembrie începuse războiul, moment față de care jurnalul inedit înregistrează reacția lui Iorga: „Bestia germană a atacat Polonia, cu toate mijloacele diabolice ce-i stau la îndemână”¹³. A urmat revărsarea refugiaților peste granița cu România. Tensiunea politică internă a culminat la 21 septembrie cu atentatul consemnat în notele lui Iorga: „Oribila moarte a lui Armand Călinescu, străpuns de douăzeci de gloanțe”¹⁴. După crimă, represiunea sângeroasă, cu execuțiile legionarilor în toată țara, îi stârnește celui pe care aceiași legionari îl amenințau cu moartea o reacție umană de condamnare, la fel ca în 1934 și 1938. Dezgustul său față de guvernările F.R.N. se reflectă în paginile următoare ale jurnalului și chiar într-un discurs oficial, la Senat, în care era criticată „o nouă clasă privilegiată de jurămintă și de uniforme”¹⁵. În vremea asta, plouau anonimele de injurii și amenințări.

O altă remarcă pe care trebuie s-o adăugăm este că ziua de 16 decembrie 1939 are, în însemnările intime ale lui Carol al II-lea, un ecou foarte diferit de impresia pe care i-o făcuse lui N. Iorga. Regele notează:

„dimineata, inaugurarea Institutului de Istorie Universală al lui Iorga. Discursuri, Iorga și <Petre> Andrei, căroră le-am răspuns eu, arătând importanța Istoriei în împrejurările de azi. Institutul e mic, dar poate că va da rezultate frumoase. O sală de conferințe și biblioteca, pentru care s-a rezervat foarte mult loc. Alătura, într-o aripă a casei, este ceea ce Iorga numește Muzeul, de fapt locuința sa, în care a adunat anumite tablouri și obiecte de o valoare foarte variată. Această parte este o mică escrocherie a dezinteresatului savant, căci și-a clădit astfel, gratuit, o locuință nouă, unde stă cu toată familia și este întreținut astfel de Stat”¹⁶.

Acest comentariu răutăcios și meschin cere o explicație.

Încă din 1915, așa cum o atestă Gh.T. Kirileanu, N. Iorga avusese intenția de a forma din biblioteca și casa lui, în care își adunase și o colecție de artă, un muzeu care ar fi fost totodată și un centru de studii istorice¹⁷. Într-o primă fază, organizarea Fundației Culturale N. Iorga din 1923 realizase această dorință a donatorului, prin care cea mai mare bibliotecă personală din țară era deschisă studenților, ea fiind declarată proprietate a statului, așa încât achizițiile de cărți pe care învățatul a continuat să le facă erau menite să se adauge donației. Construcția noii clădiri îi oferea acum ocazia de a-și îndeplini speranța ca „tezaurele literare, istorice și artistice pe care le-am adunat într-o viață întreagă de muncă să nu rămână împrăștiate și necercetate”. Este ceea ce a repetat în

¹³ Ms. citat mai sus, n. 11.

¹⁴ *Ibidem*.

¹⁵ N. Iorga, *Definiția noii stări de lucruri în România*, București, 1939, p. 34.

¹⁶ Carol al II-lea, *Între datorie și pasiune. Însemnări zilnice*, II, ed. M.D. Ciucă și N.D. Ion, București, 1996, p. 73-74. Discursul oficial al regelui s-a publicat în „Neamul Românesc”, 19 decembrie 1939, p. 1.

¹⁷ Scrisoarea o citez după copia „executată la Arhivele Naționale”, aflată în posesia mea.

ANDREI PIPPIDI, MAI PUȚIN CUNOSCUȚ

scrisoarea sa de la 20 decembrie 1939, adresată ministrului Educației Naționale, Petre Andrei:

„Domnule Ministru,

Precum am declarat-o de mai multe ori, consider tot ce se cuprinde în locuința mea de la Institutul de Istorie Universală ca parte integrantă a acestui învățământ, reprezentând un Museu viu al vieții unui profesor român din vremea mea.

O lege pentru acest scop ar cuprinde asigurarea acestei proprietăți a Statului, al cărei inventariu s-ar face de Minister, anual. Nimic nu va fi desfăcut din această unitate.

Doresc numai ca sarcina de a purta îngrijirea agonisitei noastre de atâți ani să fie încredințată de d-voastră soției mele până la capătul vieții sale.

Primiți, vă rog, Domnule Ministru, asigurarea considerației mele deosebite,

N. Iorga¹⁸

Răspunsul oficial a întârziat vreo trei luni și este următorul:

Domnule Profesor,

Am primit adresa prin care D-voastră îmi faceți cunoscut că lăsați Statului tot ceia ce se găsește în locuința D-voastră particulară.

Am apreciat cu deosebită mulțumire dorința D-voastră de a alipi Institutului de Istorie Universală tot ceia ce cuprinde această locuință pentru a servi învățământului istoric, întrucât ea reprezintă muzeul viu al vieții unui profesor român din vremea aceasta.

Ministerul vă este recunoscător pentru acest dar, care îmbogățește și completează Institutul de Istorie Universală, unde studenții noștri își vor face studiile științifice și își vor desăvârși educația.

Ministerul va face anual inventariul acestei proprietăți, după dorința exprimată chiar de D-voastră.

Grija acestor daruri, adunate în timpul unei vieți de necurmată muncă, o va purta stimata D-voastră soție până la capătul vieții sale.

Primiți, vă rog, Domnule Profesor, odată cu mulțumirile Ministerului, asigurarea deosebitei mele considerațiuni,

Ministrul Educației Naționale

P. Andrei¹⁹

După cum se vede, nu este decât o parafrază, în limbajul birocratic, a actului de donație. Foarte curând însă, în septembrie 1940, după dezlănțuirea unei campanii de presă împotriva sa, apare, sub titlul „D. prof. Iorga în fața Comisiunii pentru controlul averilor”, o declarație prin care el se disculpa de acuzația de corupție, lansată atunci contra tuturor foștilor demnitari²⁰. Despre imobilele de la

¹⁸ Scrisoarea o citez după copia „executată la Arhivele Naționale”, aflată în posesia mea.

¹⁹ Nr. 1079/ 29. III. 1940, copie „executată la Arhivele Naționale”, în posesia mea.

²⁰ Citez încheierea, după o copie „executată la Arhivele Naționale”, în posesia mea: „Altă avere nu am decât salariul meu de profesor universitar și diurna de senator de drept, la care se adaugă veniturile realizabile din vânzarea operelor mele”. La acea dată,

Vălenii de Munte și din București se spune acolo că au fost achiziționate cu „fonduri realizate, parte din contribuția mea personală și din venitul rezultat din vânzarea cărților și lucrărilor mele istorice, culturale și literare, iar parte din adunarea de fonduri de la aceia cari au sprijinit această inițiativă culturală”. În același timp, într-o scrisoare către generalul Antonescu, N. Iorga mai adăuga:

„Am refuzat suma de 60.000 de lei lunar, alocată predecesorilor mei la președinția Consiliului, și am întrebuințat alocația de 50.000 de lei, fixată consilierilor regali, pentru patru salarii de bibliotecare la Institutul de Istorie Universală, pentru cumpărarea de cărți Institutului, pentru susținerea Teatrului Ligii Culturale și pentru deosebite acte de caritate a căror presintare lună de lună vi se poate face [...] Am dăruit Institutului din această alocație grupul de bronz *Învierea lui Lazăr*²¹, cumpărat de la Biennala din Venezia cu 35.000 de lire. Același Institut posedă toată biblioteca pe care am adunat-o în cursul vieții.”

Documentul se încheia astfel: „Veți putea judeca înșivă dacă, prin câștigarea și întrebuințarea acestei modeste averi, merit sancțiunile prevăzute în decret sau o recunoaștere publică”²².

Pe de altă parte, aflând din ziare de pensionarea sa printr-un decret care încălca legea din 1937, pe baza căreia lui și doctorului Gh. Marinescu, pentru

pensionarea forțată și dizolvarea Senatului îl privaseră pe Iorga de aceste resurse. Senator de drept devenise din 1932.

²¹ N. Iorga, *Biennala din Veneția. Câteva note*, Vălenii-de-Munte, 1938, p. 6: „D. Michele Guerris a făcut o încercare îndrăznească, care impresionează adânc; a înfățișat în trei figuri deosebite, stând una în fața celeilalte, „misterul” religios, profund simțit de artist, al Învierii lui Lazăr. Figura blând-maiestosoasă a Mântuitorului, atitudinea copleșită de emoție a surorii celui înviat și aceea a lui Lazăr însuși, purtând pecetea morții în fiecare din elementele trupului său emaciat și înțepenit, sunt de un foarte mare caracter”.

²² A. Pippidi, *Ultimele scrisori ale lui Nicolae Iorga*, **RITL**, XXXVII, 1989, nr. 1-2, p. 289. Din aceeași arhivă aflată în posesia mea, un alt document indică, la 28 iulie 1938, renunțarea la indemnizația cuvenită în calitate de consilier regal: este o scrisoare semnată de Mitiță Constantinescu, ministru ad-interim al Finanțelor, ca răspuns la intenția manifestată de N. Iorga în ziua precedentă. Cf. „Timpul”, 24 iulie 1938: „Domnule Ministru, am luat cunoștință de decretul regal prin care se fixează suma de 50.000 lei cheltuieli de represintare lunar pentru Consilierii regali, între cari prin bunătatea Majestății Sale Regelui mă număr. Pentru motive care se pot înțelege ușor nu pot primi această sumă. Rugându-vă să luați act, vă asigur de cele mai bune sentimente. N. Iorga”. Același ziar anunță că „D-sa a renunțat de asemeni la întrebuințarea automobilului ministerial ce-i fusese trimis”. Despre donația sa pentru înzestrarea armatei, vezi în „Universul”, 28 mai 1939, următoarea scrisoare către Armand Călinescu: „12 Mai, 1939. Domnule Ministru al Apărării Naționale, aș putea oferi o sumă oarecare de bani ca omagiu pentru armată. Prefer să fac din darul meu un simbol. Dăruiesc răsplata lecțiilor pe care le-am făcut în acest an la Școala Superioară de Război, de unde ies conducătorii iubitei noastre oștiri. Vă rog a o lua de la domnul general comandant al Școalei. Primiți, vă rog, salutările mele, N. Iorga”.

merite științifice excepționale, li se permisesese să ocupe o catedră fără limită de vârstă, N. Iorga l-a anunțat pe ministrul legionar Traian Brăileanu de intenția sa de a-și revoca donația cărților și obiectelor de artă. Din moment ce nu ar mai fi fost directorul Institutului creat și înzestrat de el, biblioteca pe care o oferise statului urma să treacă la Academia Română, instituție independentă²³.

Șicanele nu s-au oprit aici. Fiind chemat la București pentru anchetă, el răspundea: „la Institut, după atâtea îndemnuri la uciderea mea, nu pot veni pentru că s-au instalat legionari în sala de conferințe”, sau, la 22 noiembrie: „Nu pot pentru că nu mă pot expune prin trenuri. Nu pot pentru că mi-e silă de oameni. Nu pot pentru că n-am nimic de spus mai mult și fiindcă, de fapt, n-am nimic. Ba am: o tipografie care nu poate lucra și o casă pe care mi-a spart-o cutremurul”²⁴, cuvinte scrise cu câteva zile înainte de asasinarea lui N. Iorga.

Cât privește conținutul Muzeului de la Institut, vom avea prilejul de a-l afla prin corespondența și inventarul care au însoțit desființarea sa în 1948 și împrăștierea obiectelor în 1951. Existența Muzeului, sancționată prin regulamentul Institutului din 1941, precum și prin decretul-lege publicat în „Monitorul Oficial” nr. 286 la 5 decembrie 1942, s-a încheiat practic din 1944, când piesele cele mai prețioase au fost evacuate împreună cu biblioteca Institutului la Orăștie. După întoarcerea din bejenie, gravele stricăciuni aduse clădirii de bombardamentele aeriene au împiedicat reinstalarea Muzeului în condițiile anterioare. Ocuparea întregului apartament directorial de către Andrei Oțetea în toamna 1947 a motivat depozitarea mobilelor și tablourilor în două cămăruțe de la etajul I al aripii drepte, pentru a fi coborâte, după un timp, într-o pivniță umedă, fosta spălătorie a imobilului. În acest patrimoniu dăruit statului erau cuprinse 37 picturi, gravuri și desene, dintre care două tablouri de Grigorescu²⁵, unul de Tonitza²⁶, altele de Eugeniu Voinescu, Elena Popea, Catul Bogdan, Marius Bunescu etc., piesa cea mai de preț fiind o „Pastorală” de Boucher. Se mai pot spicui din inventar opt icoane românești, una rusească, trei grecești, o serie de miniaturi (portrete Marie-Antoinette, M. Sturdza etc.), ceramică populară românească și grecească (dar și mexicană), porțelanuri vieneze, fildeșuri, diverse antichități orientale. Chiar dacă verdictul regal cu privire la valoarea inegală a obiectelor de artă ar fi justificat, să se țină seama de faptul că alegerea donatorului nu s-a raportat la o valoare venală, sau chiar estetică, ci la una

²³ Arhivele Naționale Istorice Centrale, Fond Tribunalul Ilfov, secția a II-a comercială, dosar 84/1948, f. 32, copie a scrisorii de la 1 octombrie 1940 către ministrul Educației Naționale.

²⁴ A. Pippidi, *Ultimele scrisori ale lui Nicolae Iorga*, p. 292, scrisoare către avocatul Anton Chemale.

²⁵ *Flori și Întoarcerea de la pășune*, aflate astăzi în Casa Memorială „N. Iorga” de la Vălenii de Munte.

²⁶ Tabloul dispărut *Flori*.

istorică și că, oferindu-și colecția, el se așteptase ca ea să fie reținută pentru capacitatea ei de a-i oglindi personalitatea sa.

Această personalitate, mare între cele mai mari, m-am străduit aici s-o evoc – pentru a căta oară? –, căutând a-i pune în evidență o trăsătură caracteristică, generozitatea. O însușire care, la el, era strâns legată de calitatea de dascăl. Cum altfel s-ar putea interpreta gestul său din 1929, când, la decernarea din partea Fundației Regele Ferdinand a sumei de 300 000 de lei, ca premiu pentru meritele sale culturale, s-a grăbit să o doneze Facultății de Litere din București, destinând-o publicării în fiecare an „a acelui curs pe care studenții îl vor crede necesar pentru dânsii”? La cererea sa expresă, fondul a primit numele „Elena și Adriana”, în amintirea unor fiice pierdute în copilărie, fără indicarea numelui de familie²⁷.

Tot pentru a răspândi învățătura, dar și pentru a întări temelia unor relații interetnice care, după Unire, se înnodau în interiorul aceleiași țări, N. Iorga a creat la Vălenii de Munte „așezămintele mele”, așa cum le numea el cu mândrie²⁸. Într-un colț de provincie ales pentru caracterul său patriarhal, din care astăzi n-a mai rămas nimic, a organizat pe rând cursurile de vară anuale, între ascultătorii cărora au luat loc, din 1921, zeci de minoritari, școala de misionare, cu biblioteca ei, alcătuită din aproape 2 000 de volume, și un muzeu de artă bisericească, adunând icoane, veșminte și pietre de mormânt. Lui N. Iorga, de altfel, i se datorează, lui personal, ca inițiativă și ca supraveghere a instalării, Muzeul de Arheologie, luat din subsolul Universității pentru a fi transferat în casa Macca (același local unde se află acum Institutul de Arheologie) și Muzeul de Artă Religioasă, cuprinzând colecția Comisiunii Monumentelor Istorice, căreia i-a hărăzit palatul Kretzulescu de lângă Cișmigiu (centrul UNESCO de azi).

Înainte de a încheia, aș crede potrivit să mai stăruie câteva clipe asupra anilor, numai trei, cât Iorga a fost directorul Institutului. În primul rând, este perioada în care a dus la bun sfârșit *Istoria românilor*, publicând ultimele șapte volume din acea operă fundamentală. Pe măsură ce ele apăreau, adăuga fișe sau completări în vederea unei a doua ediții, care apare doar în zilele noastre.

²⁷ Să se vadă, pentru scrisoarea către rectorul Ermil Pangrati, la 27 februarie 1929, N. Iorga, *Correspondență*, III, ediție, note, indici de E. Vaum, București, 1991, p. 44-45. Cu un an mai înainte, el primise premiul național pentru proză, decernat de Ministerul Artelor. În scrisoarea adresată cu acest prilej ministrului Al. Lapedatu, fost elev al său, N. Iorga declară: „Sunt mulțumit că încă o dată se dă importanță formei literare, indiferent dacă ea se aplică unei nuvele, roman, sau unei teorii științifice. Suta de mii de lei care mi s-a acordat va servi în cea mai mare parte acoperirii unor datorii provenite din deficitul tipografiei mele, cu care n-am urmărit niciodată câștiguri materiale”, „Crainicul”, I, nr. 5-6-7, april-mai-iunie 1928. Vezi și „Anuariatul Universității din București 1929-1930”, București, 1931: Senatul Universitar, în ședința de la 8 martie 1929, acceptă fondul „Elena și Adriana” instituit de prof. N. Iorga, „o donațiune de 300.000 lei, destinată publicării anuale a acelui curs crezut necesar de studenții din anul III”.

²⁸ N. Iorga, *Așezămintele mele*, „Boabe de grâu”, I, 1930, p. 263-270.

Totodată, el dicta celor două stenografe aduse de la Paris în acest scop traducerea lucrării în limba franceză și veghea la tipărirea ei, întreruptă în 1940 de retragerea subvenției de la stat. Activitatea desfășurată în tot acest timp dă impresia mai multor fronturi deschise simultan. Să nu se uite că, în aceeași vreme, omul era ținta unor atacuri pornite din țară, provocate de atitudinea sa politică, dar și de resentimente create în Universitate²⁹.

Titluri ca *Cei mai mici frați ai noștri: Romanii „Ladini”, Instantanee venețiene, Paralelisme helveto-române, Pe vechea linie romană Reims – Trier* sunt rezultatul unor călătorii în străinătate. Peste hotare, ca și în țară, N. Iorga se implicase într-o intensă propagandă pentru apărarea integrității statului național și în favoarea alianțelor tradiționale. Scrisoarea deschisă către Mussolini este din 1937. Urmează: *Întru apărarea graniței de apus, Lupta științifică împotriva dreptului românesc, L'origine et la patrie première des Roumains, Pour éclairer M. Domanovszky par les siens, În luptă cu absurdul revizionism maghiar* și, în ultima toamnă, *La vérité sur le passé et le présent de la Bessarabie*, reeditare a broșurii din 1922. Salutarea Anschluss-ului de către Goga într-o ședință a Academiei Române a provocat replica lui Iorga, prin comunicarea *Un avanpost al latinității în lumea germanică, Austria*. Aceeași preocupare în fața războiului care izbucnise se vedește în subiectele cursurilor de la Văleni: *Hotare și spații naționale*, apoi, în vara 1940, *Condițiile colaborărilor internaționale, Pomenirea lui Mihai-Vodă Viteazul pe câmpia de la Șelimbăr, Rostul lui Mircea Vodă I și Comemorarea lui Ștefan cel Mare* sunt cuvântări menite să mobilizeze conștiințele prin recursul la istorie. Este declarată aici convingerea sinceră că apărarea hotarelor impune un sacrificiu de sânge, dar împrejurările din 1940 aveau să dezmință această credință. La Institutul Sud-Est European, din septembrie 1939 începe un ciclu de conferințe intitulate *Lămuriri istorice*, care răspund buletinelor de știri despre avansarea trupelor germane: *Vechiul oraș al Danzigului, Problema sileziană, Probleme baltice, Problema Strâmtorilor, Originea statelor mici, Vederi istorice și geografice despre țările nordice*. Acestea au rămas încă inedite, ca și lecțiile ținute la Liga Culturală între noiembrie 1939 și aprilie 1940, pe tema *Marele Război în lumina unui sfert de veac*. Exemplul întemeietorului a călăuzit și acțiunea succesorului său asupra spiritului public. Gheorghe Brătianu a simțit și a gândit sub influența lui N. Iorga din ceasul în care a preluat conducerea acestui Institut.

²⁹ Pot să citez dintr-o scrisoare a lui C.C. Giurescu către Al. Tzigara-Samurcaș de la 1 iulie 1937, deși aceasta a dispărut în incendiul Bibliotecii Centrale Universitare din decembrie 1989, dar numai după ce am copiat rândurile următoare: „Au apărut *Biletele de papagal* ale lui Arghezi. Se prezintă bine și Iorga e copios agrementat. Arghezi afirmă că atacul va merge crescendo. *Vous allez voir...* Chestia cu Academia (discursul Regelui), apariția *Biletelor*, respingerea apelului lui Vlădescu, un interview foarte tare al lui Mehedinți și în genere întreaga conjunctură îi e defavorabilă. Cred că de acum vom fi noi în ofensivă”.

La aceste considerații mai este de adăugat ceva esențial. Influența împrejurărilor politice, inevitabilă în acei ani nemiloși, n-a alterat câtuși de puțin înțelegerea istoriei în spiritul adevărului, așa cum îndemna povața antică pe care fondatorul a pus-o pe frontispiciul acestei case. Ea fusese înscrisă pe primul volum din *Revue Historique* de către Gabriel Monod, profesorul lui N. Iorga. Datoria față de acest înaintaș nu se mărginește la atât. Ascultați aceste recomandări:

„Nu e de prisos ca istoricul să aibă, pe lângă un spirit critic pătrunzător, o sensibilitate vie, o imaginație puternică și darul stilului. Istoricul nu-și va fi îndeplinit decât pe jumătate datoria lui dacă și-a adunat doar și clasat materialele din care e făcută realitatea istorică. Pentru a face înțeleasă această realitate, el trebuie să-i dea viață. Pentru a învia oamenii, pentru a resuscita trecutul, ceea ce este țelul suprem al istoriei, trebuie să i se asocieze științei acel element personal ce se găsește în orice operă de artă. Așa cum pictorul, care trebuie să reproducă realitatea obiectivă pe pânză, nu o vede decât prin temperamentul său și îi dă o expresie cu atât mai puternică și mai adevărată cu cât el a creat o operă mai personală, mai originală, istoricul, după ce a studiat ca savant trecutul, este dator, ca să-l descrie pe înțeles, să facă un efort de creație personală și să adauge științei arta. Acel trecut, el, într-o oarecare măsură, îl recrează în sinele său. Știința descompune viața în elementele ei. Doar arta o recrează”.

Un citat din Nicolae Iorga? Nu, din Gabriel Monod, dintr-un text datat 1909³⁰. Istoricul nostru a răspuns acestui apel, iar alții au făcut-o după el, spontan sau conștienți că merg pe urmele lui.

La împlinirea primilor 70 de ani, povara amintirilor e grea. Față de trecutul pe care l-am chemat astăzi în gândul nostru, mai avem datorii neîndeplinite. Două lucruri însă suntem îndrituiți a le aștepta de la cei care, mai devreme sau mai târziu, vor lucra în această casă: căutarea fără preget a fragmentelor de informație nouă, de care e nevoie pentru a întregi ce am crezut până acum că știm, și urmărirea legăturilor prin care istoria locurilor și oamenilor de aici se constituie parte din întregul european.

Cât privește pe acela la a cărui evocare am fost îndemnat să adaug aceste observații, concluzia nu poate fi mai adevărat exprimată decât în cuvintele pe care el însuși le-a rostit, în Adunarea Deputaților, la 1 iulie 1931: „am pus trudă și mi-aș fi pus viața la temelie pentru a clădi ceea ce avem noi astăzi”³¹.

³⁰ G. Monod, *Histoire*, în *De la Méthode dans les Sciences*, I, Paris, 1909, p. 360.

³¹ „Monitorul Oficial. Desbaterile Adunării Deputaților”, nr. 9, iulie 1931, p. 292.

În amintirea unui început de drum

Pentru istoriografia română, care își uită adeseori înaintașii, a trebuit ca pietatea unui descendent să atragă atenția asupra lui Constantin Erbiceanu, deși acesta, ca deschizător de cale în direcția studiilor neo-elenice în România sau, cum ar fi zis el, ca cel dintâi cercetător al epocii fanariote din trecutul nostru, și totodată ca exemplu de intelectual ortodox, specie care avea să-și dobândească în cultura noastră un loc de seamă, ar fi meritat demult să fie mai bine cunoscut.

O privire asupra acestei personalități n-are nevoie să se oprească la amănuntele carierei sale, fiindcă Erbiceanu însuși, într-un text autobiografic cu caracter testamentar, a dat toate lămuririle necesare. Chiar o bibliografie, care ar putea fi sporită, se găsește anexată la acele pagini de o mișcătoare modestie, intitulată *Viața mea, scrisă de mine după cât mi-am putut aduce aminte*, publicate postum și reeditate acum împreună cu cea mai de preț dintre lucrările lui Erbiceanu. Acea povestire, care arată cum un fiu de popă oier și nepot de preoți de sat a izbutit să ajungă profesor universitar și academician, în timp ce faima sa de învățat răzbătea peste hotare, este o mărturie în favoarea meritocrației pe care vechea societate românească a știut s-o respecte până la politicianizarea ei. Faptul că bătrânul Erbiceanu a fost întemeietorul unei dinastii de intelectuali adânc împlântată în marea burghezie confirmă această constatare.

De la început, scris cu o smerenie ca a diecilor de odinioară, suntem în satul de pe valea Bahluiului, pe un pământ plin de vestigii arheologice – Cucutenii sunt aproape –, iar viața de școlar, apoi de seminarist la Socola, e aceea din amintirile lui Creangă. Născut în 1838, avea vreo douăzeci de ani când se pregătea Unirea și, chiar la acea vârstă, odată cu învățătura pe care a putut-o prinde de la dascăli, a primit îndreptări care i-au trezit sentimentul patriotic¹. La Iași, la Seminarul „Veniamin”, l-a avut profesor pe călugărul maramureșean Gherman Vida, cu studii la Pesta și la Constantinopol, cel care fusese preceptor în casa lui Alecsandri și a început editarea operei lui Șincai². Din păcate, despre cei trei ani de studii la Atena, această relatare nu cuprinde mai nimic. Un frate mai mare, Gheorghe Erbiceanu, trecuse pe acolo în 1856, la Facultatea de Filosofie;

¹ C. Erbiceanu, *Bibliografia greacă sau cărțile grecești imprimate în Principatele Române în epoca fanariotă și dedicate Domnitorilor și boierilor români. Studii literare*, București, 1903, p. VI: „Mi-aduc aminte ce se întâmpla chiar cu mine în școală și cu colegii mei, pe timpul Unirii Principatelor, ascultând pe unii dintre profesorii unioniști”.

² Idem, *Colecțiune de diferite poezioare encomiastice*, „Arhiva”, II, 1891, p. 563: „Aceasta mi-o spunea primul meu dascăl de greacă, arhimandritul Germano Vida, carele în Constantinopol așa învățase greacă”.

Constantin, înscris ca student în 1865, se va întoarce în țară în 1868, cu diploma de doctor în teologie și cu temeinice cunoștințe de elină și neogreacă, foarte utile pentru cercetările sale de mai târziu³.

Cum se întâmplă de multe ori, și în acest caz istoricul a fost creat de materialul care, întâmplător, i-a fost pus la dispoziție. C. Erbiceanu ar fi rămas teolog și, neavând un spirit speculativ, un glosator fără originalitate al doctrinei, dacă n-ar fi descoperit fondul de manuscrise și documente al Academiei Domnești din Iași.

„Le-am găsit într-o stare deplorabilă”, mărturisește el: „unele mai putrede, altele muced, altele pătate, murdărite, pentru că asupra lor se aruncă tot gunoiul ce se strânge din acel beci. În starea aceasta gășindu-le, le transportam acasă, le puneam în jurul sobei, le uscam și apoi le studiam”⁴.

Familiarizarea cu paleografia greacă a venit prin exercițiu, în cursul primilor doi ani cât a durat exploatarea beciurilor Mitropoliei, urmată de alte investigații în biblioteca Universității din Iași, în aceea a Seminarului „Veniamin” și la București, în biblioteca celui alt seminar. „Căpătasem acum un gust aparte pentru asemenea cercetări științifice, mă cuprinsese un amor nebun”⁵. Cum să nu te emoționeze o asemenea declarație? Anii 1883-1885 au marcat deci o etapă în dezvoltarea personalității intelectuale a lui Erbiceanu, l-au format ca istoric și i-au revelat domeniul de studii. Pasiunea de a răscoli arhive era atunci mai puțin rară decât în zilele noastre și ea a dat naștere acelui tip uman, al eruditului nepăsător față de realitatea prezentului, pe care l-a evocat zâmbind Anatole France, cu Sylvestre Bonnard al lui, și căruia Sadoveanu i-a pus numele de „oameni din lună”.

Descoperirea de izvoare necunoscute fusese prilejuită de necesitatea de a hrăni periodic cu materie publicabilă noua *Revistă Teologică*, înființată de un mitropolit pentru a se apăra contra adversarilor săi. Ironia acestei situații nu ne surprinde, după cum persecuția meschină la care Erbiceanu a fost supus de mitropolitul Ghenadie pentru a i se lua direcția tipografiei Sfântului Sinod are analogii în experiențe mai recente la care am fost martori, unii dintre noi, sau protagoniști. Ceea ce, în schimb, n-a mai văzut nimeni, de multă vreme, este ca, a doua zi după o conferință, un cărturar provincial să fie chemat de primul ministru ca să i se ofere o catedră în capitală. E adevărat că cei de a căror apreciere se învrednicise Erbiceanu erau Spiru Haret și D.A. Sturdza. De altfel, nu numai Erbiceanu i-a datorat lui Sturdza intrarea sa în învățământul universitar; intervenția marelui organizator al vieții noastre academice, hotărâtoare în cazul lui Ioan Bianu, perpetuu director al Bibliotecii Academiei, i-a permis și lui Ioan Bogdan să-și facă studiile în străinătate, să întemeieze școala de slavistică în

³ L. Rados, *Students from Romania at the University of Athens (1845-1890)*, **AHAI**, XXXVII, 2002, p. 311-312, Cf. *ibidem*, p. 314. Octavian, fiul lui Gh. Erbiceanu, apare și el înregistrat ca student la Filosofie la Atena în 1885, urmând așadar tradiția familiei.

⁴ C. Erbiceanu, *Viața mea*, București, 1913, p. 17.

⁵ *Ibidem*, p. 18.

România și din profesor la Pomârla să devină rector al Universității din București⁶. Dacă Erbiceanu, în cursul celor 35 de ani de profesorat, dintre care 18 la București, a fost un dascăl indulgent, cum singur recunoaște: „m-am cugetat că nu-i drept să nenorocesc sute de tineri pentru că nu știu grecește [...] o limbă prea grea, trebuie o viață întreagă cuiva pentru a o învăța”, informația bogată pe care a adunat-o cu hărnicie a alcătuit incontestabil baza solidă a istoriei vechiului învățământ în țările române, precum și a oricărui efort de a limpezi istoria veacului al XVIII-lea, studii pentru care limba greacă este indispensabilă.

El a dat în colaborare cu Xenopol cea dintâi lucrare cu privire la programele și practica școlii domnești de la Iași, cu listele de profesori și cu lecturile elevilor: un sistem de educație care a acționat benefic pe plan cultural și moral⁷. Luptând contra prejudecății curente, C. Erbiceanu s-a străduit să dovedească valoarea învățământului grecesc pentru cultura română, necesitatea de a recurge la o limbă de mare tradiție intelectuală și religioasă pentru a suplini absența unor noțiuni abstracte din vocabularul încă sărăcăcios sau stângaci din secolul al XVIII-lea. „Dacă românul iubitor de carte asculta pe profesorul grec explicând în clasă ce înseamnă Patrie, ce este Națiune, ce este iubire de neam, ce-i sacrificiu pentru patrie, oare acel român nu aplica aceste idei la neamul său sau la țara sa?”⁸. Nu numai ca direcție de cercetare, ci și ca tip de argumentare atunci când identifică matca stilistică a naționalismului românesc, preocupările lui Erbiceanu au fost continuate, până la întregirea pe care le-au dat-o cu remarcabilă rigoare Ariadna Camariano-Cioran și Cornelia Papacostea-Danielopolu⁹.

Cealaltă contribuție, și mai importantă, a lui Erbiceanu la cunoașterea epocii fanariote – dacă i se dă aceleia, cum s-a propus, o întindere mai mare, de la mijlocul veacului al XVII-lea până la Regulamentul Organic¹⁰ – constă în lărgirea mijloacelor de informație prin editarea celor mai variate izvoare: cronici, poezii, inscripții, însemnări pe cărți, notițe memorialistice, predici, pomelnice, prefete. Acest gen de curiozitate neistovită, care-i mai degrabă a colecționarului de antichități decât a istoricului, era caracteristic pentru vremea în care a lucrat Erbiceanu. Ca dovadă, exact același fel de activitate a desfășurat pentru

⁶ A. Pippidi, *Ioan Bogdan la Viena. Scrisori inedite despre începutul carierei sale*, RSL, XXXI, 1994, p. 175-188 [articol republicat în acest volum].

⁷ C. Erbiceanu și A. D. Xenopol, *Serbarea școlară de la Iași, cu ocazia împlinirii a 50 de ani de la înființarea învățământului în Moldova*, Iași, 1887. Aniversarea fixa ca punct de plecare înjgheburii Academiei Mihăilene, dar, cu acest prilej, se demonstra existența unei etape anterioare.

⁸ C. Erbiceanu, *Bibliografia greacă*, p. V.

⁹ A. Camariano-Cioran, *Les Academies Princières de Bucarest et de Jassy et leurs professeurs*, Salonic, 1974; C. Papacostea-Danielopolu, L. Demeny, *Carte și tipar în societatea românească și sud-est europeană în secolele XVIII-XIX*, București, 1985.

¹⁰ A. Pippidi, *Phanar, Phanariotes, phanarisme*, în idem, *Hommes et idées du Sud-Est européen à l'aube de l'âge moderne*, București-Paris, 1980, p. 341-350.

istoriografia greacă prietenul său Manuil Ghedeon, a cărui vastă operă este fărâmițată în studii mărunte¹¹.

În Grecia, progresele cercetării au stăruit asupra aspectelor culturale, unde au atins nivelul cel mai înalt cu lucrările lui Constantin Th. Dimaras și, în ultima vreme, Paschalis Kitromilides. În țara noastră, aceeași epocă așteaptă încă, în bună măsură, să fie studiată, în pofida eforturilor întreprinse de șase generații. După prima, reprezentată de Erbiceanu însuși, drumul la începutul căruia stă cartea de față s-a bifurcat, diferența între cele două tendințe fiind de stil și metodă. Pentru una din aceste modalități de a te apropia de trecut, exemplul a fost, desigur, N. Iorga, pe când cealaltă se revendică de la Demostene Russo.

Relațiile dintre Erbiceanu și Iorga datau din 1894, când cei doi vecini din strada Sculpturii¹² au descifrat și tradus împreună scrisorile grecești aduse de la Veneția de Iorga, corespondența Mihneștilor și a confidenților lor¹³. O ediție completă a prețioaselor documente a apărut în 1896¹⁴. Colaborarea a dat naștere unei cordiale prietenii, nedezmănițită nici când, în 1899, secția istorică a Academiei, în care Iorga pătrunsese cu un an mai înainte, a preferat să-l aleagă ca membru activ pe Erbiceanu, corespondent din 1890, pe când tânărul său concurent nu va obține avansarea decât în 1910¹⁵. Între timp, Iorga avea să mai publice vreo 150 (o sută cincizeci!) de volume, mari și mici, dintre care *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea*, apărută în 1901, folosește masiv lucrările lui Erbiceanu și chiar manuscrise din colecția acestuia. În virtutea acestor legături, Iorga va fi reprezentantul Academiei la înmormântarea lui Erbiceanu, în 1913, prilej cu care a rostit o cuvântare în care intensitatea sensibilității sale izbucnește nestăpânit. Tot el, răspunzând, un an mai târziu, lui V. Pârvan la discursul de recepție închinat de acesta predecesorului în Academie, a reacționat împotriva moralei stoice propovăduite de Pârvan, opunându-i credința senină și canonică a „blândului Erbiceanu”.

¹¹ În același spirit anticvaric vor lucra mai târziu N.G. Dossios, autorul unei culegeri de inscripții (*Studii greco-române*, I-II, Iași, 1901-1902), și C. Litzica, a cărui operă este primul volum din catalogul *Manuscriselor grecești din Biblioteca Academiei Române*, București, 1900, aprig criticat de Russo ca inadecvat exigențelor științifice, D. Russo, *Studii și critice*, București, 1900, p. 56-116.

¹² Această stradă din București poartă acum numele lui Mircea Vulcănescu. Iorga locuia la nr. 37, Erbiceanu la nr. 35; cf. N. Iorga, *Correspondență*, II, ed. E. Vaum, București, 1986, p. 55.

¹³ C. Erbiceanu și N. Iorga, *Scrisori ale unei familii domnești din Muntenia și Moldova în veacul al XVI-lea*, „Arhiva”, VI, 1895, p. 111-132.

¹⁴ N. Iorga, *Contribuțiuni la istoria Munteniei în a doua jumătate a secolului al XVI-lea*, **AARMSI**, s. II, XVIII, 1896, p. 1-112.

¹⁵ Idem, *O viață de om așa cum a fost*, I, București, 1934, p. 307: „coconul Costachi Erbiceanu, neașteptat rival iscodit în calea mea fără ca eu să mă fi gândit o clipă măcar să-i port năcăz pentru aceasta”.

Cuvintele de caldă prețuire cu care un Iorga sau un Pârvan au judecat munca tenace a învățatului erau, de altfel, confirmate de recunoașterea acestei activități din partea unor înalte autorități științifice de peste hotare. Dezvoltarea studiilor bizantine a fost încurajată de două societăți savante din Constantinopol: *Hellenikos Philologikos Syllogos* și *Hetairia Mesaionikon Spoudon*. Amândouă l-au ales pe C. Erbiceanu ca membru al lor, în 1866 și, respectiv, în 1889. Va fi fost, în acest gest, intenția de a răsplăti reabilitarea culturii elenice și identificarea ei cu factorul de omogenizare care a acționat pe tot întinsul civilizației ortodoxe.

Până la data la care C. Erbiceanu primea aceste onoruri – ca niciun alt român, fie înainte de el, fie după aceea – el publicase sute de documente inedite, în primele patru volume ale *Revistei Teologice* și în *Istoria Mitropoliei Moldovei* (1888), făcând cunoscută comoara de manuscrise grecești de la Iași. Anul 1888 este cel indicat, numai pe coperta interioară, ca fiind al apariției pentru *Cronicarii greci carii au scris despre români în epoca fanariotă*, lucrarea pe care se întemeiază cu adevărat reputația de elenist a lui Erbiceanu. În aceeași vreme, el restituia vechii culturi românești pe unul din marii săi scriitori, pe Antim Ivireanu, ale cărui predici erau necunoscute până atunci¹⁶, și dezvăluia existența „școlii de la Râmnic”, grupul de cărturari înșiruindu-se de la episcopul Chesarie și ieromonahul Chiriac până la Naum, cronicar și poet¹⁷, care concentrează în Muntenia efortul intelectual înnoitor¹⁸.

Revenind la *Cronicarii greci*, volumul pe care-l avem acum într-o nouă ediție – din motive conjuncturale, lipsită de aparatul critic absolut necesar după mai bine de un secol și fără modernizarea ortografiei rebarbative –, alcătuirea sa nu corespunde titlului decât în parte. Introducerea insistă asupra învățământului în limba greacă din Principate, adăugind și câteva pagini despre tipografiile grecești, cu o serie de documente în sprijinul acestei expuneri¹⁹. Despre metodele rudimentare ale școlilor din trecut, se citează informații prețioase din lucrarea lui Alexander Helladius, *Status praesens Ecclesiae Graecae* (1714), carte în care se răsfrânge experiența autorului în Țara Românească din vremea lui

¹⁶ C. Erbiceanu, *Didahiile ținute în Mitropolia din București de Antim Ivireanu*, București, 1888.

¹⁷ Idem, *Scrierea ieromonahului Chiriac Râmniceanul*, București, 1889; idem, *Poeziile asupra eteriei de la 1821 ale Protosinghelului Naum Râmniceanu*, București, 1890.

¹⁸ Cf. cercetările lui Al. Dușu, *Coordonate ale culturii românești în secolul XVIII*, București, 1968.

¹⁹ Coresponzența mitropolitului Gavriil Calimachi cu Rumianțov, comandantul trupelor ruse de ocupație în 1771, este reprodusă „dintr-o condică ce posed și care-i scrisă contemporan împrejurărilor acestora, prin urmare autentică în totul”. Cf. V.A. Urechia, *Istoria școalelor de la 1800-1864*, II, București, 1892, p. 35, și N. Iorga, *Istoria învățământului românesc*, București, 1928, p. 98-100.

Brâncoveanu²⁰. Erbiceanu adaugă însă și amintiri personale din cele mai savuroase, comparabile cu o faimoasă pagină de Ion Ghica:

„dascălii mai pricepuți mai știau și câte un meșteșug, ca croitoria, blănăria [...] și-și urma și el meșteșugul său în timpul cât școlarii învățau. Îl auzeai zicând: Ziceți, măi! Ce ați stat ca boii la deal? [...] Auzeai plânsete, răcnete, vaiete, pentru că dascălul nu cruța pre nimene dacă nu-și știa tabla, îl ardea ori cu varga, ori cu biciul”.

Pentru veniturile și cheltuielile acestor școli, autorul se referă la un manuscris pe care i-l dăruise un călugăr de la Cernica. Între salariile profesorilor este menționat și acela al lui Iosif Moesiodax, ceea ce atestă prezența cărturarului grec la București în 1797, la școala de la Domnița Bălașa.

Notița biografică despre Naum Râmnicăneanu include o listă de manuscrise și reproduce pe larg versuri stângace. Un întreg dosar în legătură cu mitropolitul Dionisie Lupu e adăugat, cu explicația: „Dau publicității aceste acte importante pentru a fi cunoscute de toată lumea românească”. Informațiile adunate aici cu privire la pedagogia Râmnicăneanului confirmă intuiția lui Călinescu că, pe la 1814, la Sf. Ecaterina din București, Eliade a fost elevul lui Naum, „bietul Naum”²¹.

Urmează biografiile lui Constantin (Chesarie) Daponte, Nicolae Chiparissa, Teodor dascălul și Petru Depasta, personalități mai șterse, cu excepția celui dintâi. Din opera acestuia, deosebit de întinsă, Sathas și Legrand publicaseră o parte. Erbiceanu a inclus în culegerea sa cronograful pentru perioada 1648-1704, deși este clar că Daponte a copiat un text din primii ani ai veacului al XVIII-lea, caracteristic pentru compilațiile istorice ale acelei vremi. Epoca în care a trăit Daponte (1714-1784) nu îndreptățește ipoteza care-i atribuie lui aceste anale ale Imperiului Otoman, redactate desigur de la un eveniment la altul. *Catalogul istoric*, care se păstrează în mai multe copii, dintre care cel puțin două autografe ale lui Daponte, a fost compilat de către acesta, probabil în Țara Românească. Unele documente pe care autorul le-a transcris, de pildă corespondența lui Dionisie Seroglanul cu Moscova sau o scrisoare a lui Gherasim al Alexandriei către Brâncoveanu, le-a găsit, poate, la București în 1757. Data redactării, după mențiunea din titlu, ar fi 1784, ceea ce e foarte discutabil, având în vedere că ultimele paragrafe au fost completate în 1789, deci după moartea lui Daponte. Un pasaj scris la sfârșitul războiului ruso-turc ar indica anul 1774 pentru finalul lucrării, dacă nu cumva autorul lucra cu fișe a căror rânduială definitivă a plasat texte mai recente înaintea altora mai vechi. Bizarul mozaic pe care-l constituie *Catalogul istoric* cuprinde numeroase documente de mare valoare. De exemplu, scrisorile schimbate în 1689-1693 între Dositei al Ierusalimului și Nicolae

²⁰ De văzut contribuțiile lui Ath.E. Karathanassis și N.K. Psimmenos, în culegerea de studii editată de V.N. Makrides, *Alexander Helladius the Larissaeon*, Larissa, 2003.

²¹ G. Călinescu, *Istoria literaturii române de la origini până în prezent*, București, 1941, p. 129.

Spătarul²². Erbiceanu, după ce editase această lucrare a lui Daponte, a descoperit și publicat fragmentar opera lui Hrisant Notaras, derivată din scrierile Spătarului, pe care o numea „Chitaia șerbîță” (mai târziu, *China supusă*)²³. Cea mai sigură indicație pentru datarea *Catalogului* este precizarea că Alexandru I. Mavrocordat era domn în Moldova, ceea ce înseamnă anii 1785-1786, iar Mihail C. Suțu în Țara Românească până în martie 1786.

Un capitol întreg e consacrat „domnilor și dragomanilor”, așadar acelui sistem de guvernare care, cu mult înainte de pragul convențional al secolului fanariot, a condus țările române prin demnitari creștini ai Porții. E în fond o cronică a Țării Românești și a Moldovei, așa cum o putea scrie un cărturar grec cu oarecare experiență a vieții din Principate și având la dispoziție, dacă nu o arhivă propriu-zisă, în orice caz mai multe antologii manuscrise de corespondență. Acest tip de culegeri epistolare, deși alcătuite pe criterii de stil retoric, au păstrat documente de interes istoric.

Capitolul următor, „Arhonți, negustori și dascăli”, alege din prosopografia fanariotă câteva personaje care, vădit, se bucurau de simpatiiile autorului, ca Iordachi Stavracoglu²⁴ sau Gheorghe Hrisogonos din Trapezunt²⁵.

Un manuscris al lui Nicolae Chiparissa, despre sfârșitul domniei lui N. Mavrocordat în Țara Românească (1716) și despre năvălirea tătarilor în Moldova, a fost cuprins în același volum, deși exista deja ediția lui É. Legrand²⁶. Din producția de versuri encomiastice care l-a acoperit de măguliri pe Nicolae-Vodă Mavrogheni, Erbiceanu a reținut numai laudele emfaticale ale lui Teodor dascălul²⁷.

Aceluiași gen de literatură îi aparțin omagiile lui Naum Râmniceanu către Alexandru-Vodă Moruzi și Mihai-Vodă Suțu, dar aceste pagini, însuflețite de patriotism „dacic”, ba chiar oltenesc, sunt de un interes mult superior compozițiilor festive de care erau înconjurați de obicei fanarioții. „Rădăcina românilor este Roma”, declară Naum, „dar altoită cu daci”. Acest adevăr, rostit cu solemnitate, autorul îl cunoaște din lectura *Geografiei* lui Meletie de Atena și a unei cronici atribuite lui „Cantacuzino” (Pârvu sau, mai degrabă, Stolnicul, a cărui *Istorie a Țării Românești* n-o mai avem decât amputată de ultimele pagini). Elogiul patriei capătă accente vibrante – „suntem o colonie a lui Traian” – iar moldovenii împărtășesc nobila origine a muntenilor. Asemenea declarații răspicate erau

²² P.P. Panaitescu, *Nicolae Mănescu Spătarul (1636-1708)*, versiune românească de S.P. Panaitescu, ediție îngrijită, studiu introductiv și note de Șt.S. Gorovei, Iași, 1987, p. 65-67.

²³ C. Erbiceanu, *China supusă. Manuscript grecesc cu acest titlu. Descriere și extracte*, AARMSI, s. II, t. XXIV, 1901-1902.

²⁴ Pseudo-Enachi Kogălniceanu, Ioan Căntă, *Cronici moldovenești*, ed. A. Ilieș și I. Zmeu, București, 1987.

²⁵ D. Russo, *Studii istorice greco-române*, I, București, 1939, p. 309-316.

²⁶ *Ibidem*, II, București, 1939, p. 465-483.

²⁷ Théodore Blancard, *Les Mavroyéni. Histoire d'Orient (de 1700 à nos jours)*, Paris, 1909, p. 333-335.

desigur menite să răspundă disprețului grecilor de la școala rivală de la Măgureanu, și tocmai de aceea Naum folosește chiar limba greacă pentru a proslăvi pe strămoșii românilor, „slava Evropii toate și stăpâni ai lumii”.

În sfârșit, lui Naum îi aparțin și însemnările de cronică, tot în grecește, privind anii 1768-1810²⁸. E vremea năvălirilor de cârjalii prădalnici peste Dunăre, a pribegiilor de boieri la Brașov sau în Rusia, a legăturilor tainice cu sârbii răsculați și a ocupației rusești care începe din 1806 pentru a se încheia abia în 1812, după ce condeiu lăzărul din mâna cronicarului. Orizontul mental al lui Naum nu se limita, de altminteri, numai la „Vlahia” și „Nemțika”: el știa de Bonaparte că pregătea o debarcare în Irlanda, a auzit că „vestitul Moreau a fost surghiunit în America”, pentru complicitatea sa la conspirația lui Pichegru, și a citit despre Nelson, „renumitul amiral al Engliterei”, lucruri despre care nu putuse afla decât din gazete²⁹.

Ultimul text din volum, *Efemeridele dacice* ale lui Petru Depasta, are drept erou pe Constantin Mavrocordat și tratează perioada dintre 1730 și 1761. Autorul, medic, știa de *corsi e ricorsi*, deci îl putea folosi pe Vico, și era deprins să examineze atent „revoluțiile cometelor”.

A fi pus în circulație un material atât de cuprinzător și de variat este meritul lui Constantin Erbiceanu și, față de el, își pierde însemnătatea poticnelile de traducere, stângăciile din glosarul care însoțește textele sau notele naive, în care editorul a introdus reflecțiile sale moralizatoare. Două din piesele culese în volum, opuscululele lui Teodor din Trapezunt și Petru Depasta, au fost traduse de Gh. Erbiceanu, fratele istoricului nostru³⁰.

În încheierea acestor considerații pe marginea cărții de față, mai trebuie adăugat că activitatea lui C. Erbiceanu a continuat cu aceeași sârguință și după apariția *Cronicarilor*. Pe rând, s-a ocupat de Antim Ivireanu³¹, traducând din grecește *Sfaturile politice creștinești*, pe care prelatul le-a adresat lui Ștefan Cantacuzino în 1715, apoi de Daponte³², călătorul limbut a cărui admirație pentru București mergea atât de departe încât nu șovăia să compare turnul Colței cu San Marco, deci cu Torre del Orologio din Veneția. A revenit, cu alte prilejuri, la

²⁸ Pentru aceeași perioadă, cf. Dionisie Ecclesiarhul, *Hronograf*, ed. D. Bălașa și N. Stoicescu, București, 1987.

²⁹ Al. Dușu, coord., *Sud-estul European în vremea Revoluției Franceze*, București, 1994.

³⁰ D. Russo, *Studii istorice greco-române*, II, p. 482-483, insistă răutăcios asupra unor erori de traducere din limbile greacă și turcă.

³¹ C. Erbiceanu, *Macsimile și sentințele lui Antim Ivireanu*, **BOR**, XIV, 1890, nr. 5, p. 333-355; idem, *Un document de la mitropolitul Ungro-Vlahiei Antim Ivireanu*, **BOR**, XV, 1891, nr. 1, p. 60-64.

³² Idem, *Descrițiunea geografică a Daciei de Cesarie Daponte*, **BOR**, XIV, 1890, nr. 5, p. 356-366; idem, *Descrierea Valahiei de Cesare Daponte în 1759*, **BOR**, XVIII, 1895, nr. 12, p. 856-862.

autori care figurau în seria *Cronicarilor*: Teodor dascălul³³ și Naum Râmnicăneanu³⁴. Printre scrierile pe care le-a studiat sunt și ale lui Ioan Cariofil³⁵, pătaș cu contemporanii săi, Brâncoveanu, Stolnicul Cantacuzino și Alexandru Mavrocordat, al acelei culturi ortodoxe care a primit influențe occidentale. Educația în Apus l-a format și pe Atanasie Comnen Ipsilanti, care, găzduit la Veneția „într-o casă a bisericii Grecilor”, își întregia acolo învățătura dobândită în Moldova pentru a-și trece în 1738 doctoratul în medicină la Padova³⁶. Această elită de intelectuali greci și de boieri români era mediul în care experiența manuscriselor îl introduseser pe Erbiceanu, așa că, urmărind după un pomelnic din 1776 așezarea mormintelor din vechea biserică bucureșteană a Mitropoliei, el va fi avut impresia că se roagă la căpătâiul unor prieteni vechi³⁷.

Ce contrast cu acrimonia pedantă a unui Demostene Russo! Vârsta patriarhală a erudiției trecuse odată cu ultimele lucrări ale lui Erbiceanu, în pragul unui nou veac. Era vremea în care bibliotecile publice erau încă neinventariate și în care oricare din multele colecții private rezerva surprize. Nenorocul învățatului a fost că imediat după el au venit Xenopol, cu prima sinteză modernă a istoriei românilor, și Iorga, cu o cantitate uriașă de izvoare iscodite prin investigații de o insașiabilă aviditate, dar care – în fond – porneau de la ceea ce începuse Erbiceanu.

Cronicarii greci n-a încercat să fie o introducere în istoria epocii fanariote – n-o avem nici azi! A chemat atenția asupra unor surse a căror nesocotire bloca progresul istoriografiei românești și a trezit vocații. Chiar pentru o carte scrisă astăzi, cine ar putea cere mai mult?

³³ Idem, *Colecțiune de diferite poezii encomiastice*, p. 562-570.

³⁴ Idem, *Viața și scrierile protosinghelului Naum Râmnicăneanu*, **BOR**, XIII, 1889, nr. 12, p. 657-676; XIV, 1890, nr. 1, p. 1-17; XV, 1891, nr. 3, p. 207-208.

³⁵ Idem, *Câteva cărți vechi*, „Arhiva”, IV, 1883, p. 684-688. A tradus *Efemeridele lui Ioan Cariofil* (București, 1892) după ediția lui Pericle Zerlenti. Vezi și D. Russo, *Studii istorice greco-române*, I, p. 184-191.

³⁶ C. Erbiceanu, *Atanasie Comnen Ipsilanti și chronicul său cu privire la români*, **AARMSI**, s. II, t. XXIII, 1900, p. 1-19.

³⁷ Idem, *Sobornicul sau pomelnicul Mitropoliei Ungro-Vlahiei*, **BOR**, XIII, 1890, nr. 12, p. 689-697; XIV, 1890, nr. 1, p. 65-74.

Ioan Bogdan la Viena. Scrisori inedite despre începutul carierei sale¹

Dacă nu mă înșel, este pentru prima dată că în Țara Românească se gândeste cineva la o comemorare a fraților Bogdan, nu numai a unuia dintre ei, ci a acestei familii întregi, în care au fost atât cărturari distinși, cât și oameni de ispravă, familie ridicată de aici, din Șcheii Brașovului, și ale cărei titluri de onoare, pe deplin meritate, se răsfrâng întrucâtva asupra locului său natal.

A comemora, deci a aminti urmașilor un exemplu de înălțimea căruia trebuie să încerce a se apropia, nu e o inițiativă ușoară și, cum e socotită îndeobște, lipsită de răspundere. Românii sunt amatori de asemenea binevenit prilej de plimbări și mese festive, fără a-și lăsa un răgaz de reflecție pentru a măsura distanța, neplăcută de mărturisit, dintre obiectul entuziasmului lor comemorativ și viața lor cea de toate zilele. De aceea, la 130 de ani de la nașterea celui dintâi dintre 11 frați și surori, se pune întrebarea care a fost trăsătura de spirit cea mai caracteristică pentru ei toți.

Un întreit răspuns ar fi să înceapă cu simțul datoriei. Prin muncă temeinică și modestă, Bogdanii au ajuns, patru dintre ei, profesori, doi chiar membri ai Academiei Române și rectori (ai Universităților din București și Cluj), doi deputați, și un al cincilea general: ascensiune socială în care vom recunoaște nu numai efectul unor împrejurări istorice de care a beneficiat burghezia românească din Ardeal, ci și rezultatul admirabilei educații morale primite în casa părintească. Dincolo însă de succesul personal al acestor cariere, se poate vorbi de un devotament absolut pentru neamul românesc și cultura sa. Aici, referirile se îndreaptă

¹ Comunicare expusă la simpozionul *Bogdanii – o familie de cărturari*, organizat în ziua de 18 februarie 1994 de Inspectoratul pentru cultură al județului Brașov, Biblioteca „G. Barițiu” și Filiala Arhivelor Statului Brașov. Au prezentat de asemenea comunicări: Alexandru Surdu, *Familia Bogdanilor*; Gh. Mihăilă, *Ioan Bogdan, cercetător al culturii și literaturii române vechi*; Gheorghe Macsim, *Scrisorile lui Ioan Bogdan către Nicolae Iorga*; Marius Horșia, *Ioan Bogdan despre autorul „Poveștii despre Dracula voievod”*; Silvia Popa, *G. Bogdan-Duică de la „Gazeta Transilvaniei” la „Societatea de mâine”*; Paul Păltănea, *Strădania lui G. Bogdan-Duică pentru cunoașterea operei lui Costache Conachi*; Sorin I. Crișan, *G. Bogdan-Duică și „Societatea de mâine”*; Adriana Gagea, *O carte „furată” de la Casa de citire*; Dr. Alexandru Bogdan, Elvira Oros și Felicia Trâmbițaș, *Activitatea didactică și culturală a Mariei Popescu-Bogdan*; Steluța Suciu, *Alexandru Bogdan – lingvist*; Margareta Spănu, *Biblioteca și casa de lectură „Alexandru Bogdan”*; Lăcrămioara Stroie, *Alexandru Bogdan – schiță de portret*; Monica Tatușescu, *Familia Bogdan*; Ioan Vlad, *Alexandru Bogdan și lupta pentru unitate națională a românilor*.

îndeosebi către Ioan Bogdan, cel care a desmormântat cele mai vechi cronici ale Moldovei, a deslușit trecutul relațiilor Țării Românești cu Brașovul, a editat documentele lui Ștefan cel Mare, a condus câțiva ani „Convorbirile literare”, a vegheat asupra manuscriselor Academiei sub ocupația germană și a creat școala românească de studii slave; către Gheorghe Bogdan (-Duică), istoricul literar de o erudiție incomparabilă care fusese, în tinerețe, un militant îndârjit pentru cauza românească în Transilvania, și către Alexandru Bogdan, autorul unei teze de doctorat la Leipzig, cea de-a treia despre Eminescu susținută la o universitate străină (în 1904). Dar, pe cât de pasionat a fost patriotismul lor, pe atât de severă a fost exigența pe care le-o porunceau această dragoste de țară și vocația lor pedagogică.

Ioan Bogdan era un junimist, așadar adoptase ceea ce Eminescu considera drept „principiul fundamental al tuturor lucrărilor d-lui Maiorescu [...], naționalitatea în marginile adevărului”². Aceeași binefăcătoare rigoare, chiar într-o formă mai brutală, a manifestat-o Gheorghe, cel mai aprig dintre frați, de la disensiunile sale cu Consistoriul din Sibiu și până la bătrânețe, când, convertit la țărănism, se războia încă impetuos cu adversarii literari și politici. Asemenea mai vârstnicilor săi frați, Alexandru, ca ziarist la „Gazeta Transilvaniei”, a criticat necruțător defectele compatrioților pentru a căror emancipare lupta. În asprimea muștrărilor sale era mai puțin mândria de a-și proclama convingerile independente și mai mult o patetică nevoie de colaborare. A mărturisit-o solemn:

„Înălțați dar altare adevărului, ca să se-ntărească credința încrederii reciproce între frați. Căci, fără cimentul încrederii nestrămutate în cei cu care ai să mergi pe același drum, spre aceeași țintă, nu se poate înălța cetatea indestructibilă a solidarității fără de care tăria ta, ca neam, e tăria zidurilor ridicate pe nisip”³.

Însuși mesajul sfârșitului lui – după ce trăise ca un erou ibsenian, murind ca locotenentul von Trotta, personajul lui Joseph Roth –, este o lecție de loialitate. Alexandru Bogdan n-ar fi căzut pe frontul din Galiția, ca ofițer austro-ungar, dacă n-ar fi simțit că morala exemplului îl trimite să apere steagul căruia-i jurase credință, alături de alți români, chiar dacă nu era drapelul românesc.

Comemorarea de astăzi este categoric inactuală. Nici hărnicia tenace, nici patriotismul, cu atât mai puțin cel nezgomotos, care se ferește de publicitate, nu sunt calități obișnuite ale contemporanilor noștri. Prețuirea care li se arată acum fraților Bogdan ar putea fi însă un semn bun pentru secolul viitor. Până atunci, procesul de însănătoșire organică abia început mai are timp să progreseze. Ca aceste declarații să nu rămână conjuncturale, aș vrea să evit capcana întinsă cu

² M. Eminescu, *Opere*, IX, București, 1980, p. 457. Ca exemple ale acestei atitudini, să se vadă broșura *Câteva cuvinte despre sistemul româno-centric în predarea istoriei universale* (extras din **Cv.L**, XXXVIII, 1904, p. 384-389) și conferințele *Luptele românilor cu turcii până la Mihai Viteazul. Cultura veche română*, București, 1898.

³ *Apud* A. Banciu, *Dr. Alexandru Bogdan. Pagini comemorative*, Brașov, 1915, p. 31.

amabilitate de organizatorii întâlnirii noastre, care m-au invitat să țin un *speech* introductiv. Mă simt dator să contribui cu ceva mai substanțial la prinosul de recunoștință oferit Bogdanilor.

Cei trei frați au studiat în străinătate: Ioan la Iași, Viena, Petersburg, Moscova și Cracovia, Gheorghe la Budapesta, Viena, Berlin și Jena, trecându-și doctoratul cu Ottokar Lorenz, istoricul austriac al cărui elev fusese și Onciul⁴, în sfârșit, Alexandru la Budapesta, Berlin și Leipzig, unde i-a avut ca profesori pe G. Weigand, pe filosoful Georg Simmel și chiar pe U. von Willamowitz-Moellendorf. Hotărâtoare pentru formația științifică a lui Ioan Bogdan a fost intervenția secretarului perpetuu al Academiei Române, D.A. Sturdza, care, la recomandarea, pare-se, a lui I. Bianu, l-a trimis în Germania, în 1886, însărcinându-l cu o anchetă privind organizarea învățământului. Sturdza era atunci ministru al instrucției publice și, la întoarcerea din această misiune de trei luni, Bogdan i-a prezentat un voluminos *Raport asupra școalelor secundare din Germania*, având, în forma sa tipărită, 260 de pagini.

În Biblioteca Academiei se păstrează unsprezece scrisori ale lui I. Bogdan către D.A. Sturdza dintre 1886 și 1908. Ele constituie o prețioasă mărturie atât asupra condițiilor în care și-a desăvârșit pregătirea un mare savant, cât și asupra raporturilor care puteau exista între mediul universitar și factorii politici în România acum mai bine de un veac. Aflat încă la Berlin, la 31 august 1886, Bogdan era în căutarea unui loc în învățământ, la care era îndreptățit după împământenirea sa și după experiența pedagogică de un semestru la Pomârla⁵:

„Dacă ați hotărât a mă numi la o catedră, la 1 sept. (st.v.), voi putea să intru în funcțiune. Dorința mea ar fi să am o catedră de istorie sau geografie, sau limba română, fie în cursul inferior, fie în cel superior. Pentru limba latină aș fi mai puțin aplicat, pentru cea grecească și mai puțin, cu toate că le posed destul de bine și cu toate că mă voi ajuta totdeauna de ele în studiile mele de istorie”⁶.

Iarna următoare, Bogdan o va petrece însă în Italia, fiindcă Sturdza, alarmat de starea sănătății tânărului său colaborator, îl trimisese pe Riviera ligură, să se odihnească. „Îi trebuie liniște și aer bun. Să sperăm că ni se va întoarce însănătoșit”, îi scria D.A. Sturdza lui I. Bianu⁷. Așa încât scrisoarea următoare este expediată de la San Remo, la 10 ianuarie 1887, dată la care tânărul învățat alesese drumul pe care avea să-l urmeze:

⁴ G. Bogdan, *Zur Geschichte der drei moldavischen Fürsten Cantemir*, „Rumänische Revue”, IX (lucrare considerată „excellente monographie” de către A.D. Xenopol, în „Revue historique”, XIX, 55, 1894, p. 138), reprezintă versiunea publicată (la Sibiu) a tezei, care purta inițial titlul *Kritische Beiträge zur Geschichte der Moldau (1689-1711)*.

⁵ Vezi C. Boroianu, *Date noi cu privire la viața și activitatea lui Ioan Bogdan*, **RSL**, XIII, 1966, p. 285-303.

⁶ Biblioteca Academiei Române, corespondență inventariată S 42(3)/DCCCLXI.

⁷ *Scrisori către Ioan Bianu*, ed. M. Croicu și P. Croicu, V, București, 1980, p. 17.

„De mai mult timp mi-am pus în gând să mă ocup cu studii slavistice. Deoarece însă astfel de studii nu se pot face la noi în țară, era natural să mă gândesc a le face în străinătate și, neavând eu însumi mijloacele pecuniare pentru aceasta, de a concura la o bursă a statului. O astfel de bursă a fost înființată acum patru ani de Dl. Aurelian⁸, a fost dată unui domn Samureanu, care însă a stat numai doi ani în Petersburg și a renunțat după aceea la restul bursei pe doi ani. Nu știu ce s-a făcut cu dânsa, cred însă că este de cea mai mare trebuință de a o reînființa. Eu v-am propus D-voastre de vreo două ori aceasta și nu v-ați arătat niciodată contrar acestei idei ba, în ultima convorbire ce am avut cu D-voastră mi-ați promis chiar că îndată ce vă veți întoarce la București, vă veți interesa de acest lucru.

Fiindcă vă văd dar foarte aplicat de a publica din nou această bursă, îmi permit a vă arăta aci mai cu deamănuntul ideea mea asupra modului cum ar fi mai bine să se publice. Bursa să se dea pentru limbile și istoria popoarelor slave, zic și istoria, căci nu e atât interesul nostru de a cunoaște limbile slave moderne, lucru ce nu ne-ar folosi prea mult, ci de a cunoaște prin mijlocirea acestor limbi istoria popoarelor slave, de care am fost încunjuțați și cu care istoria noastră a fost și va fi încă multă vreme unită. Ocupându-mă cu studii de istorie română, m-am convins că fără limbile slave este imposibil a face o mare parte dintr-însă și că cei ce sunt lipsiți de cunoștința acestor limbi sunt de foarte multe ori așezați la izvoarele indirecte, adeseori greșite sau falsificate într-adins. Luând bursa pentru limbile și istoria popoarelor slave, voi face în genere istoria Orientului european, care e fără îndoială cea mai importantă pentru noi.

Unde aș putea face aceste studii mai bine? După o discuțiune ce am avut cu Dl. Hasdeu, care a aprobat cu cea mai mare bucurie intențiunile mele, m-am convins că le-aș putea face mai bine la Viena, sub conducerea distinsului filolog și istoric slavist Jagić, totodată prieten al D-lui Hasdeu⁹. Cred că doi sau trei ani ar fi de petrecut în Viena și unul sau doi în două țări slave, ale căror limbi trebuiesc învățate, de pildă Polonia și Rusia.

Între condițiunile concursului s-ar pune deci cunoașterea sigură a limbei germane, licența în litere, cunoștința elementelor gramaticii paleoslave și a literaturilor slave. Aceste din urmă le posed încâtva din studiu privat, astfel că la începutul studiilor n-aș fi cu totul dezorientat. Știu că sunteți convins de însemnătatea acestor studii: toți simțim necesitatea absolută a lor pentru a nu mai fi așezați la izvoarele străine. Nu mă îndoiesc deci că, fiind convins și de hotărârea mea nestrămutată de a le face cu seriozitate, veți publica această bursă în vederea mea. Prin publicarea ei veți aduce un dublu serviciu: mai întâi mie personal, căci mă veți pune în posibilitatea de a mă dezvolta în direcțiunea care-mi convine mai mult, și apoi științei noastre istorice, căci dacă sunt decis a face studii de slavistică, sunt decis totdeodată a utiliza aceste studii pentru cercetările noastre speciale și a le răspândi în țară prin orice mijloace. Meritul D-voastre va fi de asemenea dublu: mai întâi că mi-ați dat mijloacele de a studia și al doilea că ați dat literaturii noastre istorice un om muncitor și cu bune intențiuni¹⁰.

⁸ P.S. Aurelian (1833-1909).

⁹ Se confirmă astfel afirmația lui D.P. Bogdan, *Legăturile slavistului Ioan Bogdan cu Rusia*, în *Studii privind relațiile româno-ruse*, III, București, 1963, p. 183.

¹⁰ Biblioteca Academiei Române, corespondență inventariată, S 42(4)/DCCCLXI.

Concluzia avea să fie confirmată cu vremea. Deocamdată, urmează alte planuri de studii, într-o scrisoare de la 11 martie, când Bogdan mai era încă la Rapallo¹¹. După câțva timp de la instalarea la Viena, îi raportează lui Hasdeu, la 1 noiembrie 1887, despre programul cursurilor la care s-a înscris¹². Aceleași intenții și numele acelorași profesori (Jagić, Strekely, Karabacek și von Sickel) se regăsesc în lunga relatare adresată lui Sturdza, probabil prin ianuarie 1888¹³. O vom reproduce în întregime:

„Stimate Domnule Ministru,

Aveam de gând ca, după ce îmi voi fi întocmit definitiv programul de studii pe semestrul de iarnă, să vi-l comunic și D-voastre cu toate amănunțele sale. Aflând însă că Dl. Bianu v-a arăt<at> scrisoarea în care îi spuneam în pripă cursurile pe care le-am înscris pentru acest semestru și că Dv. v-ați declarat mulțumit cu acel program, îmi rămâne să vă spun pentru ce am ales acele cursuri și cum am de gând să le completez după aceasta.

Am înscris două din limbile slavice moderne (l. serbocroată și polonă), căci dacă-mi va succede să le învăț pe amândouă în acest semestru, celelalte îmi vor fi foarte ușoare: cu limba serbocroată voi învăța ușor limbile sud-estice (bulgară, rusă și sloveană), iar cu cea polonă limbile vestice (bohemă, slovacă). Afară de aceasta, voi avea ocaziune a învăța și în mod practic aceste două limbi, deoarece mai toți slavii câți sunt la Universitatea din Viena sunt sau serbo-croați sau poloni. În sfârșit, cursurile făcându-se de oameni competenți și în comparație cu limba paleoslavică, voi putea să-mi completez fără multă osteneală cunoștințele în această din urmă limbă și să cunosc principiile generale ale gramaticii comparative slave. Din domeniul istoriei slavone am înscris la Jagić cursul de antichități slavice, un curs din cele mai interesante și mai folositoare pentru noi și desigur singurul curs care va completa și îndrepta lucrarea lui Șafarik, necompletată până acum de niciun slavist. Jagić este un învățat lipsit de orice prejudeții naționale sau panslaviste: de la el voi auzi de bună samă cea dintâi expunere științifică a istoriei vechi slavone și a instituțiilor vechi ale popoarelor slavice. În legătură cu acest curs este cursul de etnografie slavică, ținut în același spirit științific de un tânăr slavist, Strekely, care vorbește și despre poezia populară slavonă, în special cea sloveană. Pentru diplomatica latină am nimerit foarte bine, căci Sickel și-ncepe tocmai în

¹¹ Biblioteca Academiei Române, corespondență inventariată, S 42(5)/DCCCLXI

¹² Scrisoare publicată de Val.Gr. Chelaru, *Ioan Bogdan și școala istorico-filologică a lui B.P. Hașdeu*, RSL, XIII, 1966, p. 264-265. Vezi și raportul către Bianu, la 31 octombrie, în *Scrisori către Ioan Bianu*, I, ed. M. Croicu și P. Croicu, București, 1974.

¹³ Biblioteca Academiei Române, corespondență inventariată, S 42(1)/DCCCLXI, nedată. D.P. Bogdan (*Legăturile slavistului Ioan Bogdan cu Rusia*) o citează cu data de 10 ianuarie 1887. Citând câteva cuvinte, fără să indice cota, Gh. Mihăilă, în *Introducerea la Ioan Bogdan, Scrisori alese*, București, 1968, p. 14, nr. 26, datează scrisoarea din „sept.-nov. 1887”. Adresa lui Bogdan, precizată de el cu acest prilej (VIII Florianigasse 7, 1, St. 4 Th) diferă de cea la care locuia în noiembrie și de aceea, pe aceeași stradă, dar la alt număr, pe care o menționează într-o scrisoare din iulie următor, către Hasdeu, Val.Gr. Chelaru, *Ioan Bogdan și școala istorico-filologică a lui B.P. Hașdeu*, p. 265.

acest semestru cursul său, care ține doi ani. M-a primit cu plăcere, în institutul său (Institutul pentru istoria austriacă) și mi-a dat voie, cu toate că nu împlinesc formalitățile cerute de regulament, să iau parte și la lucrările practice, și la prelegeri și să utilizez și biblioteca institutului. Voi profita foarte mult de la aceste lucrări, căci metoda lui Sickel va trebui aplicată la orice diplomatică, prin urmare și la diplomatica română, de care nu s-a apucat încă nimenea. Cursul acesta îmi prezintă la început multe dificultăți, căci nu cunosc paleografia latină, cu care de-abia acum am început să mă ocup; prof. Mühlbacher mi-a făgăduit că-mi va da deslușiri private oricând voi voi. Ceea ce-mi mai lipsește este o cunoștință mai amănunțită a instituțiilor Evului Mediu, neapărată pentru înțelegerea diplomatiei; voi căuta să mi-o însușesc și pe aceasta tot privatim¹⁴. În general observ că cursul de diplomatică îmi deschide o mulțime de căi și-mi arată o mulțime de fapte, pe care înainte de abia le presimțeam: pentru istorie este o pregătire neapărată și de mare folos. Fiindcă aceste lucrări de diplomatică îmi iau foarte mult timp – numai oarele de audiat sunt 5 – n-am putut înscrie și alte cursuri, de istorie. Poate că voi putea îndupleca pe Dl. Karabacek să-și ție cursul de Istoria osmanilor, pe care nu l-a început încă din cauza lipsei de auditori; va trebui însă să-și schimbe oarele, căci coincid cu ale diplomatiei. V-aș ruga să-mi trimiteți o scrisoare de recomandație către dânsul.

Astfel mi-am făcut programul de studii pe acest semestru: a trebuit să aleg din ce mi se oferea aceea ce mi s-a părut mai potrivit. În semestrele viitoare voi lua câte una din limbile slavice și mai multe studii istorice. Toate limbile slavice nu le voi învăța, căci la ce mi-ar servi de pildă limba polabilor sau a sorbilor din Lausitz? Le voi învăța pe cele mai principale și pe cele ce ni sunt nouă de folos.

Pentru ca să-mi ușurez în mod considerabil studiul acestor limbi și al slavisticii în general, mi-am permis a vă înainta în mod oficial rugarea, despre care v-am vorbit încă la plecarea mea, pentru un ajutor, din care să-mi procur cărțile și publicațiile cele mai trebuincioase și care sunt atât de scumpe încât cu mijloacele mele mi-e imposibil a le cumpăra. V-am vorbit încă de atunci despre aceasta, fiindcă știam de la prof. Jagić că în bibliotecile din Viena și în biblioteca seminarului slav nu se află mai nimic, afară de gramatica și dicționarul lui Miklosich și alte câteva cărți de mai puțină însemnătate. Biblioteca seminarului se formează acum din donațiuni mai mult, căci pentru slavistică guvernul austriac nu dă mai nimic. Astfel se-ntâmplă că nu găsesc aci niciuna din publicațiile ce s-au făcut în țările slavice și care-mi sunt absolut trebuincioase la începutul studiilor de slavistică. Dl. Jagić mi-a consacrat câteva oare de mi-a însemnat cărțile de căpetenie, cu care m-aș putea servi atât ca texte pentru învățarea limbilor și care sunt însemnate totdeauna prin cuprinsul lor. Toate aceste cărți însă sunt foarte scumpe și foarte greu de procurat de aci, deoarece cele mai multe au ieșit în țările slavice. Cu mijloacele mele nu pot să mi le cumpăr, și de aceea m-am văzut silit să mă adresez D-voastre pentru un ajutor, când veți vedea din petițiunea mea lista cărților și prețurile lor. N-aș fi făcut această cerere, dacă cărțile n-ar fi așa de scumpe și dacă pe lângă acelea n-ar trebui să-mi cumpăr o mulțime de alte cărți mai mărunte, precum sunt diferitele gramatici speciale ale limbilor slavice, trataatele mai mici ale lui Miklosich, Leskien, Jagić, Šafarik și ceilalți. Afară de acestea

¹⁴ În latinește: privat.

trebuie să-mi procur măcar două publicații de paleografie latină și grecească, de diplomatică și de istorie orientală, toate cărți foarte scumpe. Fără de ele nu pot fi, căci trebuie să le am acasă pentru a putea lucra cu răgaz și a le avea oricând la îndemână; a merge pentru orice lucru în bibliotecă înseamnă a pierde timp foarte mult și adesea în zadar, căci mai totdeauna nu găsești ceea ce cauți. N-aș vrea să fiu împiedicat în niciuna din specialitățile cu care mă ocup; pentru toate mi-este însă absolut imposibil să-mi procur materialele indispensabile.

De aceea vă rog, Domnule Ministru, cu insistență, să binevoiți a-mi acorda un ajutor a cărui mărime o veți hotări D-voastră după lista ce am anexat-o petițiunii. Poate că unii vor considera aceasta ca un favor special, care n-ar trebui să mi se facă, D-voastră însă cred că veți fi convins că am făcut această cerere cu intenția de a-mi ușura studiile și de a le putea face cât se poate mai bine, iar nicidecum cu intenția de a cheltui banii pe lucruri nefolositoare. Dacă aș dispune eu însumi de avere, aș consacra înzecit pentru procurarea de cărți trebuincioase, căci cu atât mai ușor mi-aș ajunge scopul meu. Dar eu nu numai că nu dispun de alt venit afară de bursă, ci din nenorocire sunt silit să întrețin și să îngrijesc de fratele meu, care este bolnav, și să ajut din când în când pe familia noastră, care este lipsită¹⁵. Dacă n-ar fi măcar aceste greutăți pe capul meu, pe care împrejurările nu-mi permit să le înlăturez! Fratele meu a venit aci și a trebuit să-l dau în grija Dr. Nothnagel¹⁶, iar când știu că acasă frații mei duc lipsă, ar trebui să fiu neom ca sa nu le trimit și lor din când în când câte ceva. Mă veți scuza, cred, că vorbesc de lucruri ce nu vă interesează pe Dv., o fac ca, cel puțin D-voastră, să fiți încredințat că sunt motive puternice care m-au silit să vă adresez petițiunea de care vă vorbesc și ca aceasta am făcut-o numai ca să nu sufere studiile mele din pricina unor datorii umane care sunt mai presus de toate celelalte.

Primiți, Domnule Ministru, asigurarea devotamentului meu.

Al D-voastre devotat serv

Ioan Bogdan”.

Pasajul final, revelator pentru greutățile și privațiunile întâmpinate de tânărul învățat, este în același timp semnificativ pentru relațiile stabilite între un bursier de odinioară și ministrul care-i supraveghea atent și binevoitor educația. Proverbiala zgârcenie a lui D.A. Sturdza, gospodarul căruia Academia Română îi datorează nespuse de mult din înzestrarea ei, se dovedește a nu fi mai adevărată decât alte legende nedrepte¹⁷.

¹⁵ E vorba de Gh. Bogdan-Duică (1865-1934). Dintre ceilalți nouă copii, cel mai mare, Iordan, avea 20 de ani, iar ultima, Lucia, nu se născuse încă. Tatăl lor, plecat de acasă, era mic funcționar în România, pe Valea Prahovei, grija familiei rămânându-i exclusiv mamei, Elena Bogdan, născută Munteanu. Cf. I. Colan, *Câteva date despre familia lui Ioan Bogdan*, *RSL*, XIII, 1966, p. 273-274.

¹⁶ Era probabil medicul vienez al lui D.A. Sturdza, același care-l consultase și pe Ioan Bogdan în 1886; vezi *Scrisori către Ioan Bianu*, V, p. 17.

¹⁷ Cf. Biblioteca Academiei Române, corespondență inventariată, S 42(8)/DCCCLXI, cu mulțumiri pentru rezoluția favorabilă la petiția prin care Bogdan ceruse un ajutor bănesc suplimentar.

Legăturile celor doi au rămas bune și de-a lungul anilor următori. Bogdan, care luase parte la pregătirea volumului de omagiu pentru septuagenarul D.A. Sturdza¹⁸, i-l anunță la 22 februarie 1903¹⁹. În octombrie 1908 îi va scrie fostului prim-ministru de la St. Petersburg și de la Nieświcz, castelul Radziwillilor, unde, continuând ancheta lui Bianu, Bogdan venise în 1890 ca să culeagă material pentru trei volume de documente (supl. II la tomul I al colecției Hurmuzaki)²⁰.

Corespondența din care am extras fragmentele de mai sus are o valoare exemplară. Cunoașterea ei, utilă pentru biografia lui Ioan Bogdan, este cât se poate de instructivă astăzi, când refacerea societății românești și întoarcerea vieții sale intelectuale la făgașul firesc de la care n-ar fi trebuit să se abată niciodată readuc la lumină episoade ca acesta, menite parcă să inspire o nouă politică culturală.

¹⁸ A colaborat cu *Patru documente de la Mihai Viteazul ca domn al Țării Românești, al Ardealului și al Moldovei*, în *Prinos lui D.A. Sturdza la împlinirea celor șaptezeci de ani*, București, 1903, p. 147-170.

¹⁹ Biblioteca Academiei Române, corespondență inventariată, S 42(7)/DCCCLXI. În legătură cu evenimentul prezentării volumului într-o audiență a autorilor la cel omagiat, vezi N. Iorga, *Corespondență*, ed. E. Vaum, I, București, 1984, p. 127; III, București, 1991, p. 22-23.

²⁰ Biblioteca Academiei Române, corespondență inventariată, S 42(9, 10)/DCCCLXI, 4 și 15 octombrie 1908, ambele scrisori fiind parțial publicate de D.P. Bogdan, *Legăturile slavistului Ioan Bogdan cu Rusia*, p. 304-305, 311.

Invenția originilor: patriotism conservator în Moldova secolului al XIX-lea

Pseudo-istorie sau para-istorie? Problema falsificărilor istorice din secolul al XIX-lea, a falsurilor „patriotice”, cum se spune, nu mai reține demult atenția specialiștilor. După ce autenticitatea unor izvoare a fost pusă la încercare cu toată acribia, cele care au fost dovedite apocrife sunt date uitării, ca și cum singurul lor interes ar fi fost de a transmite informații neîndoielnice despre un capitol din trecut. Curiozitatea pentru motivațiile falsificatorilor și pentru documentarea lor n-a ajuns niciodată prea departe, limitându-se de obicei la elemente care puteau demonstra caracterul veridic sau fictiv al textului în cauză. Astăzi, am fi mai degrabă înclinați să urmărim relația dintre acea plăsmuire și mediul contemporan. Autorul falsului și publicul cărui i se adresează, căutând să corespundă orizontului de așteptare al acestuia, ne interesează întocmai ca împrejurările care dau naștere unei opere literare și-i asigură succesul. Imaginea pe care falsul a căutat s-o acrediteze, inventând fapte sau protagoniști, are și ea valoarea ei – nu pentru situația istorică din jurul datei atribuite, ci pentru epoca în care pseudo-documentul a fost compus.

Spre deosebire de izvoarele medievale, care împletesc legenda cu realitatea – de tipul *Historia regum Britanniae* a lui Geoffrey de Monmouth sau cronica Notarului Anonim, din care se întrevede efortul de a stabili o identitate etnică în secolul al XII-lea sau al XIII-lea –, spre deosebire și de falsurile erudite ale Renașterii (Annius de Viterbo, Pirro Ligorio și alți fabricanți de inscripții), povestea pe care o spun falsurile „patriotice” din secolul al XIX-lea năzuiește să îplinească o lacună în evidența documentară cu scopul deliberat de a spori capitalul simbolic al tinerelor națiuni. Când acestea erau contestate sau n-aveau încă un stat al lor, au apărut savanți „creativi” care n-au șovăit să producă titlurile de noblețe de care era nevoie pentru a dovedi că cehii, ucrainenii, polonii, bulgarii sau românii nu sunt cu nimic mai prejos decât națiunile occidentale. Într-o lume în care superioritatea era atestată de vechimea trecutului, aceste mistificări veneau în întâmpinarea unor urgente necesități politice¹.

Unul din cele mai cunoscute cazuri este al manuscriselor Zelenohorský (de la Grüneberg) și Královédvorský (de la Königinhof), introduse în literatura medievală cehă de Václav Hanka, unul din poeții din cercul lui Kollar. Slavistul francez Louis Léger, deși sceptic față de autenticitatea lor, mărturisea: „Desigur, dacă este un fals, falsificatorul era un geniu și, chiar dacă știința nepărtinitoare îl

¹ Vezi L. Boia, *Două secole de mitologie națională*, București, 1999.

condamnă, patriotismul ceh îi datorează recunoștință”². După cum se știe, Masaryk și, în 1890, Josef Pekař, au demonstrat că acele poeme romantice erau inspirate de ideologia naționalistă risorgimentală³. Nimeni nu se va mira – atât de banală e constatarea – să observe influența lui Ossian (Macpherson) asupra falsurilor lui Hanka. Diferența față de *Cântarea României* este numai că vaticinările autorului român – sau ale autorilor, dacă se acceptă ipoteza unei colaborări între Nicolae Bălcescu și Alecu Russo⁴ –, deși erau atribuite „unui călugăr”, n-au fost prezentate ca un text istoric cu dată precisă, ci ca o operă literară fără vârstă.

Alt exemplu de fals „patriotic” este *Istoriia Rusov*, publicată în 1846, sub numele unui prelat ortodox din Polonia dinainte de împărțiri. În realitate, a fost elaborată pe la 1820 de Vasili Hrihorovici Poletika, un boiernaș ucrainean cu lecturi istorice, adversar neîmpăcat al bisericii catolice, dar și al Rusiei, care a idealizat sistematic trecutul căzăcimii⁵. De asemenea, în Polonia primei jumătăți a secolului al XIX-lea, condițiile erau favorabile producției de falsuri menite să încurajeze sentimentul național. Se cunosc, de pildă, descrierile de serbări și ceremonii fastuoase alcătuite de K. Majeranowski sau documentele lituaniene fabricate de Th. Narbutt⁶.

În 1856 se ivește și pentru români un izvor istoric de extremă importanță, fiindcă revelațiile sale îngăduiau clarificarea mileniului obscur care se interpune de la retragerea romanilor din Dacia până la constituirea unui principat teritorial în Moldova. Totodată, ideea continuității populației de-a lungul acestei perioade, susținută mai mult cu argumente logice de către Cantemir sau Șincai, devenea o certitudine. Un belșug de amănunte nebănuite, pe care niciun document nu le înregistrase, au apărut brusc odată cu publicarea la Iași a scurtei cronici intitulate de către editorul ei, Gheorghe Asachi, *Fragment istoric scris în vechea limbă română din 1495*. Într-adevăr, textul nu era nici în latină, nici în slavonă, cum ar fi fost de așteptat, ci într-o monstruoasă limbă română, a cărei lipsă de analogii cu vreun text studiat de filologi se justifica doar prin faptul că cea mai veche pagină scrisă în românește datează abia din 1521⁷.

² L. Léger, *Histoire de l'Autriche-Hongrie*, Paris, 1879, p. 483.

³ K. Brusák, *The Meaning of Czech History: Pekař versus Masaryk*, în L. Péter, R.B. Pynsent, ed., *Intellectuals and the Future in the Habsburg Monarchy, 1890-1914*, Londra, 1988, p. 93.

⁴ P. Cornea, *Alecu Russo, Nicolae Bălcescu și „Cântarea României”*, în idem, *Studii de literatură română modernă*, București, 1962, p. 269-290.

⁵ E. Borschak, *La légende historique de l'Ukraine*, Paris, 1949.

⁶ J. Tazbir, *Z dziejów fałszerstw historycznych w Polsce w pierwszej połowie XIX wieku*, „Przegląd Historyczny”, LVII, 1966, nr. 4, p. 580-598.

⁷ Nu se cunoștea încă scrisoarea descoperită de N. Iorga în arhivele din Brașov și editată de el în 1900. Vezi M. Cazacu, *Sur la date de la lettre de Neacșu de Câmpulung*, **RESEE**, VI, 1968, nr. 3, p. 525-528. Pentru comparație, să se rețină că primul text literar scris în limba reto-romană datează din 1527.

Cititorii broșurii care, probabil, împărtășeau prejudecata conservatoare din care avea să se nască în curând politica antiunionistă, au aflat cu satisfacție că Moldova n-a fost părăsită în secolul al III-lea prin trecerea legiunilor romane în sudul Dunării. Străvechii locuitori ai teritoriului Daciei, purtând nume biblice sau latine și *cognomina* care se regăsesc în boierimea secolelor XVI-XVIII, s-au organizat ca o republică independentă, cu orașele lor, aceleași de mai târziu (Iași, Suceava, Roman, Bârlad etc.). Supraviețuirea acestui stat ignorat de istorie este dovedită de cronică de *Arbure campodux*, transcrisă și continuată de „Huru mare cântălar” în vremea lui Dragoș – deci, după o mie de ani! Originalul latin al acestei opere s-ar fi păstrat la Lwów până în 1495, când „Petru Clănău” ar fi tradus textul în acea limbă română presupusă a fi fost vorbită de contemporanii lui Ștefan cel Mare.

Pentru a o recomanda, cartea era însoțită de o scrisoare adresată lui Asachi de către marele hatman Iordachi Costachi-Boldur (Lățescu). Într-o formă de o ambiguitate prudentă, această scrisoare eluda o serie de întrebări firești privind proveniența manuscrisului sau împrejurările descoperirii sale: „încăpând în mânele mele fragmentul unui document de o însemnătate istorică a patriei, scris în vechea limbă română, am socotit de folos a-l supune în critica cunoscătorilor filologi”. Publicația, pe cheltuiala marelui boier moldovean, avea să aibă un tiraj de o mie de exemplare și era precedată de o prefață, nesemnată, dar în care patronul ediției, mai modest decât alți militari de carieră, făcea apel la sentința specialiștilor: „Lumina ce poate produce în finele istoriei acest tratat las a se îngiudeca și a se comenta de către literați”. Totodată însă, el își revendica meritul de a fi pus în circulație un izvor prețios: „eu, mulțămît în conștiința mea de a putea contribui la un rezultat atât de însemnător pentru istoria patriei, mă măgulesc că nu l-am lăsat a zăcea ca până acum în întuneric”. Făcând probabil aluzie la „letopisețul latinesc” menționat de Grigore Ureche, prefațatorul identifica textul adus astfel în discuție cu un „fragment al cronicei vechi latine carea se citează de cronicarii țarei și carea astăzi încă nu este reafată”. Datorită lui, „șirul istoriei moldo-românilor, ce era întrerupt și acoperit de nourii vechimei și de pulberea incursiei preste noi a varvarilor”, dobânda o neașteptată continuare, luminând „periodul de la 274-1274”⁸.

La rândul său, Asachi, publicând în „Almanah de învățătură și petrecere” din 1857 o adaptare „în stilul modern” a aceluiași text, pe care i-o oferise Gheorghe Săulescu, își exprima speranța că „raza adevărului și sânguința literaturilor” vor îndepărta „negura” care ascunsese până atunci un trecut glorios. Inițiativa căreia fusese invitat să i se alăture voia să fie un îndemn de „a dez-mormânta documentele istorice prețioase, îngropate prin mai multe biblioteci și aziluri particulare”⁹. Semnificativ, în ambele comentarii se întâlnesc aceleași

⁸ Gheorghe Asachi, *Opere*, II, ed. N.A. Ursu, București, 1981, p. 932-933.

⁹ *Ibidem*, p. 796. Cf. *ibidem*, p. 933, traducerea „fragmentului” în limba franceză apare în *Nouvelles historiques de la Moldo-Roumanie*, I, Jassy, 1859, p. 5-22.

cupluri de teme *tari* (întuneric - lumină, mormânt - exhumare). În plus, Asachi găsea prilejul de a înălța un solemn elogiu Romei, nu pentru cuceririle ei, ci pentru acțiunea civilizatoare pe care a exercitat-o asupra „popoarelor semivarvare”. Vlăstar al Romei, românii erau chemați să-și recupereze moștenirea legitimă „sub egida puterilor Europei”. Renașterea lor „ca un fenix” – alt clișeu – depindea de chezășiile desprinderii lor de barbarie, iar acestea erau, atunci ca și acum, a dovedi spirit liberal și a evidenția o cultură pe care Occidentul o putea omologa. Valorificarea misteriosului manuscris era cu atât mai bine venită cu cât, prin atestarea romanității moldovenilor, li se semnală străinilor, în plină criză orientală, izbucnită odată cu războiul Crimeii, interesul unui popor situat în marginea zării lor și totuși înrudit ca origine.

Lui Asachi, a cărui numire, în anul următor, în funcția de „arhivist al statului”, va răsplăti, poate, contribuția sa la „descoperirea fragmentului istoric”, i s-a asociat Săulescu, cel care fusese, până în 1843, profesorul de istorie și filologie al Academiei Mihăilene. Acesta din urmă, de o activitate didactică ștearsă, publicase numai o singură operă originală: anume, în 1838, comentariul arheologic al periegezei sale la Barboși, lângă Galați, lucrare favorabil apreciată chiar de succesorul său la catedră, Kogălniceanu¹⁰. Încă din prefață, el a formulat cu hotărâre principiile pe care urma să se bazeze istoriografia românească modernă: „Fără documente nu putem avea istorie, fără acestea nu ne putem pune în rândul națiilor Europei”. Rezultatul este prezentat cu luciditate: „atuncea nu putem fi nație, nu putem avea patrie, nu putem avea existență”. Istoria românilor nu va fi, prin urmare, studiu anticvaric suficient sieși, de dragul trecutului, ci construcție a unei națiuni, aceeași cu multe secole în urmă ca și în prezent. Nicio clipă nu-i trece lui Săulescu prin minte că o concluzie preconcepțată ar altera câtuși de puțin puritatea intenției: „Spre a ne face nouă și lumii cunoscute ghenealoghia, Patria, drepturile și c-un cuvânt evghenia¹¹ și dritul existenței noastre, trebuie să ne alcătuim o istorie, însă o istorie adevărată”. Problema, pe care Săulescu o înțelege foarte bine, este că

„istoria adevărată nu se suge din degete, nice să scoate din fantasia criirilor aprinși sau din ziceri și auziri fără temeuri, ce din documentile istorice ale nației care sunt Arhivele Statului, diplomile sau hrisoavile, cronicile și mai la urmă monumentile, precum inscripții, monete, reliefuri, ruine și alte asemenea, numite antiquități”¹².

În această fază a anchetei istorice, o adevărată etapă precopernicană, obiectivul pe care și-l fixau autorii era de a confirma validitatea filiației etnice în direcția indicată de latinitatea limbii, ca argument al statutului european al românilor. Săulescu se întreba cum „am pute astupa gurile întâi acelora ce zic că

¹⁰ Gheorghe Săulescu, *Descrierea istorico-gheografică a cetății Caput Bovis (Capul Boului seau Ghertina)*, ed. S. Sanie și V. Cristian, București, 1991.

¹¹ Noblețea.

¹² Gh. Săulescu, *op. cit.*, p. 57.

coloniile romane nu s-ar fi întins mai încoace decât până la Tisa” și, în al doilea rând, „acelora ce zic că toate coloniile romane s-au strămutat de cătră Aurilian peste Dunăre și că după aceia n-au mai fost Romani de iasta parte”¹³. Demonstrația, cu atât mai anevoioasă cu cât avea de învins o prejudecată curentă, urmau s-o facă investigațiile al căror vast program l-au schițat învățații din generația lui Asachi și Săulescu. Arheologilor li se propunea să sondeze ruinele de la Cătălina (preistorice), de la Barboși (romane) sau de la Hârlău (medievale)¹⁴, iar deținătorii unor colecții particulare de documente erau îndemnați să le pună la dispoziția istoricilor. Singura dificultate era că Moldova nu avea nici arheologi, nici istorici: câțiva diletanți doar, cu excepția lui Kogălniceanu, care studiasse la Berlin, și a lui Laurian, pregătit la Göttingen.

Pentru examinarea ciudatului document a fost creată, prin decizia domnitorului Grigore Al. Ghica, la 7 iunie 1856, o comisie de specialiști „carii prin ocupații literare și arheologice au cunoștinți trebuitoare spre a-l cerceta cu pătrundere”¹⁵. Dintre ei făceau parte, pe lângă Asachi și Săulescu, Constantin Hurmuzaki – cu studii juridice la Viena și mai competent în materie de arhive – Alecu Donici și încă trei membri – ardelenii Laurian și Bărnăușiu și bănățeanul Damaschin Bojincă –, a căror admirație pentru Roma antică îi făcea mai sensibili la ideea salvării mărturiilor despre originea latină a românilor. Chiar actul oficial al numirii lor se referea la „deșertul istoriei Patriei”¹⁶. Despre deliberările comisiei știm doar ce a povestit fostul ei secretar, Alexandru Papadopol-Calimah (1832-1898), care, într-o ședință a Academiei, și-a informat colegii că un raport definitiv nu fusese niciodată prezentat¹⁷. Această sarcină i-ar fi revenit lui Kogălniceanu; concluziile, în mare parte redactate de către Hurmuzaki, erau negative cu privire la valoarea istorică a textului. Verdictul lui Kogălniceanu îl cunoaștem, totuși: îl pronunțase cu alt prilej, când salutase apariția cronicii, declarând că, „oricât de întemeiate ar fi îndoielile noastre asupra autenticității unei asemenea înseninătoare scrieri, ea totuși va fi privită acum de cei mai mulți ca o producere literară de cel mai mare interes”¹⁸. Ceea ce indică o foarte sigură orientare și mult tact: suspectându-l pe Asachi de fals, o spunea în forma unui compliment care expulza „fragmentul” din spațiul istoriei, dar îl introducea în acela al ficțiunii literare. Evitând să vorbească despre această insolită cronică – semnificativ, chiar Manolachi Drăghici, prieten cu Asachi și aparținând aceluiași

¹³ *Ibidem*, p. 59.

¹⁴ Gh. Asachi, *op. cit.*, p. 643-644, 744-748.

¹⁵ Al. Papadopol-Calimah, *Notiță despre cronica lui Hur*, **Cv.L**, XVII, 1883, nr. 4, p. 155-160; C. Turcu, *O comisie științifică în 1856*, „Cuget moldovenesc”, XII, 1943, nr. 5-7, p. 135-136; T. Codrescu, *Uricarul*, XIII, Iași, 1889, p. 321-326; Al. Zub, *Mihail Kogălniceanu, istoric*, Iași, 1974, p. 749-751.

¹⁶ R. Rosetti, *Despre cenzura în Moldova*, **AARMSI**, s. II., t. XXX, 1907, p. 54.

¹⁷ **AARMSI**, s. II, t. IV, 1882, p. 97.

¹⁸ „Steaua Dunării”, II, nr. 35, 19 iunie 1856.

cercuri antiunioniste¹⁹ – contemporanii admiteau implicit că se îndoiesc de autenticitatea ei. Dar în 1879, la Focșani – de ce atunci și de ce acolo? – textul a fost retipărit²⁰.

Imediat a început reacția. Altă generație, mai științifică, a denunțat falsificarea. Nu întâmplător, în „Convorbiri literare”, revista grupului intelectual care-și propusese modernizarea și raționalizarea vieții culturale românești. Ca tot ce a întreprins în acest domeniu Alexandru Philippide (1859-1933), filolog scrupulos și spirit acid, studiul pe care l-a consacrat pseudo-cronicii aduce o necesară corectare exagerărilor unui patriotism romantic²¹. Dovada falsului a fost făcută printr-o minuțioasă analiză de gramatică și vocabular. Autorul s-a găsit înaintea unui construct care folosea cu stângăcie elemente inventate sau împrumutate din diverse epoci ale istoriei limbii române. Înălăturarea „nămolului de absurdități limbistice”, completată prin semnalarea unor inadvertențe și neverosimilități în cronologia primilor domni ai Moldovei, i-a permis lui Philippide să spulbere iluzia „republicii” din secolele III-XIII. Nu numai atât: el a susținut ca principiu că „nu ne poate nimic îndreptăți să mințim și să ne hrănim cu închipuiri copilărești”. Cu aceeași asprime cu care, în *Specialistul român* (1907), va cere eliberarea de demagogie, a rezumat aceste critici într-o formulă de maxim relief expresiv: „plăcerea de a lucra prin noi înșine este prea mare pentru ca să o sacrificăm gustului înjositor de a ne mândri cu meritele altora, mai cu samă când sunt de noi plăsmuite”.

De altfel, chiar cu câțiva ani mai devreme, Eminescu însuși se declarase uimit că un profesor la Universitatea din Iași – era vorba de Andrei Vizanti, impostor și delapidator urmărit de justiție –, mai poate susține „autenticitatea cronicii lui Hurul, autenticitatea unei scrieri care, pentru filologi elementari chiar e o galimatia deplină și un falsificat greoi, pe care-l cunoști ca atare la cea dintâi vedere”²².

¹⁹ *Istoria Moldovei pe timp de 500 ani până în zilele noastre, scrisă de post[elnicul] Manolachi Drăghici*, I-II, Iași, 1857. Vezi și A. Pippidi, *Un cronicar întârziat: Manolachi Drăghici*, **Studii**, XX, 1967, nr. 1, p. 99-121.

²⁰ Campoducele Arbore, *Fragment istoric al Moldo-Românilor, chronograph prescriș dupe autor de Hurul, mare cancelar al ducelui Dragoș, tradus în Moldova de Petru Klănău, mare spătar sub Ștefan cel Mare, în târgul Vaslui, anul 7003, august (sic!) 13, apoi, dupe ce au fost întrucâtva prefăcut în limba modernă de philologul român George Săulescu, s-au imprimat în fine pentru prima oară prin îngrijirea logofătului Costake Boldur, într-un almanach pe 1857 al repausatului de eternă memorie G. Asaki*, Focșani, 1879. Broșura fiind anonimă, rămâne posibil ca inițiativa să-i aparțină lui Th. Boldur-Lătescu, fiul lui Iordachi Costachi, ceea ce ar corespunde profilului său de publicist agitat și zurbagiu. Cum însă acesta prefera ortografia franțuzită „Boldour”, ar mai putea fi Alecu Asachi, fiul „repausatului”.

²¹ Al. Philippide, *Cronica lui Hur*, **Cv.L**, XVI, 1882, nr. 7, p. 245-258.

²² M. Eminescu, *Scrieri politice*, ed. D. Murărașu, Craiova [1943?], p. 175. Despre această intervenție a poetului, ca și despre articolul lui Philippide, vezi Al. Zub, *Junimea. Implicații istoriografice*, Iași, 1976, p. 77-78.

Între timp, subiectul ajunge să fie dezbătut și în secția istorică a Academiei, cu ocazia unei discuții despre soarta manuscriselor lui Săulescu, rămase după moartea acestuia (între altele, două pachete de fișe pentru glosarul cronicii lui „Huru”). Dacă Hasdeu și D.A. Sturdza își exprimă îndoiala față de valoarea acelui izvor, ultimul atacând direct metodele unei epoci „în care se fabricară documente ca fragmentul lui Huru”, N. Ionescu protestează („țineam să cruț memoria lui Săulescu de bănuiala de a fi fabricat această scriere”). El compară așa-zisa cronică cu balada *Movila lui Purcel*, prelucrată de Alecsandri: cât se poate înțelege din argumentația cam confuză a academicianului, în ambele cazuri fondul de fapte istorice ar fi incontestabil, indiferent de forma în care sunt vizibile intervenții moderne²³. Așadar, nici apărătorii autenticității n-o mai susțineau integral, preocupându-se doar de a evita suspiciunile prea precise în legătură cu pater-nitatea falsului.

Cel care s-a grăbit să reia demonstrația lui Philippide, de astă dată cu argumente diplomatice și paleografice, a fost Gr.G. Tocilescu (1850-1909), care anunța o serie de „studii critice asupra cronicelor române”, repede oprită după acest exercițiu de critică textuală care ar fi trebuit să-i servească drept punct de plecare²⁴. În notele erudite ale studiului său, Tocilescu se complăcea să-i citeze pe profesorii săi de la Paris sau Viena și chiar cursurile lor la care avusese ocazia de a asista, introducând nu numai referiri la manuscrise din vremea lui Ștefan cel Mare pe care le descoperise la Moscova, ci și inutile explicații despre cum se fabrică pergamentul. Principala contribuție a lui Tocilescu rămâne observația că manuscrisul nu putea fi găsit de Clănău la Lwów în 1495, dacă expediția lui Ștefan în Podolia, ca represalii pentru campania polonilor în Moldova din 1497, a avut loc în 1498. Deși, în final, amenința că „va urma”, slavistul bucureștean n-a mai adăugat acea continuare în care făgăduia să-l identifice pe „fabricantul croniciei” pe temeiul unor documente, și ele apocrife, produse de același autor²⁵.

Sugestia a fost preluată și dezvoltată de Gheorghe Ghibănescu (1864-1936) care, într-un ziar local încă din 1868, apoi într-un amplu studiu cu ambiția de a fi „epilogul” controverselor, a editat câteva documente în legătură cu familia Sion²⁶. El, care va fi și primul editor al *Arhondologiei*²⁷, cunoștea bine arhiva acestor boieri de la Coșești, din ținutul Vasluiului, a căror aspirație către promovarea pe plan social și politic i-a îndemnat să-și construiască o genealogie fantezistă. Ea începea cu un sultan tătar din Crimeea venit în Moldova lui Ștefan cel Mare și

²³ AARMSI, s. II, t. IV, p. 96.

²⁴ Gr.G. Tocilescu, *Izvodul spătarului Clănău sau Cronica lui „Arbure Campodux”, numită și a lui „Huru”, RIAF, IV, 1885, p. 464-500.*

²⁵ *Ibidem*, p. 481.

²⁶ Gh. Ghibănescu, *Epilogul Izvodului lui Clănău*, în *Uricarul*, XVII, Iași, 1891, p. 353-391.

²⁷ C. Sion, *Arhondologia Moldovei*, Iași, 1892. A doua ediție, C. Sion, *Arhondologia Moldovei. Amintiri și note contemporane. Boierii moldoveni*, îngrijită de R. Rotaru, prefață de M. Anghelescu, postfață, note și comentarii de Șt.S. Gorovei, București, 1973.

creștinat sub numele de Dragoș –, strămoș pe care arhondologul Constandin Sion, reacționar inadapabil și furibund, se prefăcea a-l blestema („mânca-l-ar câinii, ticălos”) pentru tot ce avuseseră și încă mai aveau de îndurat urmașii. Nu numai că această tradiție de familie coincidea cu pasaje din *Arhondologie*, dar unele informații din cronică erau confirmate numai de documentele plăsmuite de frații Sion, Antohi și Costachi, în scopul de a conferi ascendenței lor o istoricitate indiscutabilă. Documentele fiind fără îndoială false, decurgea de aici că, deopotrivă de falsă, cronica fusese redactată de aceiași frați Sion. Ei ar fi lucrat însă pentru un comanditar, nimeni altul decât hatmanul Iordachi Costachi, dornic să-și urmărească înaintașii, mult mai vechi decât Boldur, vornicul lui Ștefan cel Mare, dincolo chiar de vremea descălecatului, până la retragerea legiunilor din Dacia. O genealogie cu asemenea origini în secolul al III-lea ar fi sfidat orice concurență! Ghibănescu avusese șansa de a descoperi „falsurile sionești”, cunoscute și de Tocilescu; poate și ca o concesie față de mentorul său, Teodor Codrescu²⁸, eruditul moldovean a atenuat vina lui Săulescu, deși acesta, ca traducător în româna modernă, se dovedise, în cel mai bun caz, incompetent. Din aceste motive, acuzația de a fi recurs la fals a rămas în seama fraților Sion, pe care apriga dorință de a-și proba noblețea îi împinsese și la alte, notorii, plastografii.

Ce-ar mai fi fost de adăugat după „epilog”? Dezbateră, însă, nu s-a încheiat decât după intervenția lui I. Tanoviceanu (1858-1917), jurist și genealogist reductibil, care a ținut să aducă *Probe nouă de falsitatea Izvodului lui Clănău*²⁹. Ele se referă la istoria boierimii moldovene, care contrazice lungile liste de nume pe care falsificatorul le-a atribuit cronicarilor „Arbore” și „Huru”, invocând, de asemenea, și grafia manuscrisului („caracterul scrisorii de pe la 1700”). Tanoviceanu, împărtășind părerea că Sioneștii sunt autorii falsului, a presupus că ei au imitat un model „de la finele secolului al XVII-lea”. În același sens, își declarase și N. Ionescu concluzia: „scrisoarea manuscriptului este din timpul lui Cantemir, o copie [...] din acel timp, foarte acurat scrisă”³⁰. Având în vedere că manuscrisul dispăruse între 1856 și 1861, când Hasdeu îl căutase zadarnic în biblioteca nou înființată la Iași, discuția se baza numai pe un facsimil, care reproducea *incipit*-ul și *desinit*-ul, precum și un sigiliu din „6986” (1478), evident fals.

„Pseudo-Clănău” a devenit un caz clasic, menționat într-un faimos manual de „critica textelor”. În 1912, Demostene Russo, o autoritate în materie, a încheiat

²⁸ *Uricarul*, vol. cit., p. 391: „Totuși eu bănuiesc că acest fragment ar pute fi adevărat, cu toate întortochelele de stil făcute în el de cătră Sionești”. Codrescu făcuse și el parte din comisia numită de Ghica pentru a examina textul cronicii. Colaboratorul său, Ghibănescu, va da numele „Theodor Codrescu” unui periodic, cuprinzând numai documente, care a apărut din 1915.

²⁹ „Arhiva Societății științifice și literare din Iași”, III, 1892, p. 470-494. Revista avea drept animator și *spiritus rector* pe A.D. Xenopol.

³⁰ AARMSI, s. II, t. IV, p. 96.

astfel șirul celor care alcătuiseră, din diverse piese, o demonstrație fără replică: „falsul s-a comis de Costache și Antohi Sion în complicitate cu Costache Boldur pentru mărirea patriei și familiilor lor”³¹.

Problema paternității falsului este de reluat, dar, înainte de a răspunde la această întrebare secundară, să vedem mai îndeaproape cum se pot descifra informația culturală a falsificatorului și modul său de a se raporta (conștient? inconștient?) la coordonatele publicului său prezumtiv. Mentalitatea autorului este, s-o spunem dintru început, absolut coerentă, deși el pretinde a interpreta trei personalități diferite: „Arbore”, din secolul III, „Huru”, contemporan cu descălecarea, și „Clănău”, spre sfârșitul secolului XV, iar între primii doi a trecut un mileniu.

Pentru cel dintâi, Moldova se cheamă „Traiana Dachie”, având la Iași „curtea a Traian Marele”, pe când al doilea vorbește de „a noastră Râmleanilor împărăție” și de „bruda Roma”, adică Roma Nouă, Bizanțul, precum și de „papa de la bătrâna Romă mare”. Retragerea „leghioanelor”, în contul căreia trece și distrugerea „mândrelor cetăți Capubou, Chilia și Tira” – deci Caput Bovis a lui Săulescu și Cetatea Albă (Tyras în antichitate) – nu e o catastrofă definitivă. Locuitorii Moldovei, creștini – de vreme ce invocă „a sântului Dumnezeu grație” –, hotărăsc să nu-și părăsească patria: „nu lăsa-o-ar vetrile și a lor săi strămoși și părinți oasăle și ocinile cu alor săi strămoși sângele agonisită”. Această declarație patetică, exaltând o morală a perseverenței, dispensează de alte mărturii ale continuității. Cei care au refuzat să plece se organizează: „pusă răspublică”. O parte din dregătoriile acestui stat sunt romane: un „consu(l)”, un „campodux”, „cveastori”, tribuni, prefecti, pretorieni; altele dau impresia de Ev Mediu: juzi, pârcălabi, vornici, șoltuzi, pârgari. În armata de lăncieri și arcași apar *hotnogi* și *joimiri*, termeni introduși abia în secolele XVI-XVII, odată cu folosirea mercenarilor maghiari și poloni. Paradoxal, tocmai abundența amănuntelor decorative contribuie la neîncrederea pe care o inspiră acest medievalism de carton: ni se descrie uniforma fiecărei funcții, cu togă albă, fireturi negre sau roșii, nasturi de argint și, pe cap, cununi de frunze de stejar. Parcă ar fi costumele, la fel de artificiale, pe care le purtau „bătrânii” sau „tribunii” din Franța în tinerețea lui Bonaparte.

Onomastica nu e mai puțin bizară. În această primă perioadă, căreia îi corespunde partea de cronică atribuită lui „Arbore”, sunt înregistrate 71 de nume de demnitari, dintre care vreo 18 țărânești, restul aparținând boierimii, în general celei mari, din secolele XV–13, unele repetându-se, ca Boldur, de 4 ori, sau Purice și Micotă, de câte 2 ori –, XVI – 9, repetându-se Baluș (Balș?) de 3 ori și Tomșa de 2 ori, XVII – 13 – și XVIII – 5. Unele au o savoare eminesciană sau s-ar potrivi personajelor lui Sadoveanu: Miron Veveriță, Samoil Jora, Dorofti Huru, Troian Cehan sau Samson Dabija, firește lipsite de orice istoricitate. Dacă prenumele latine, Iulian, Tit, Clavdie, Prov (Probus) și Ruf, sugerează tradiția romană, faptul

³¹ D. Russo, *Studii istorice greco-române. Opere postume*, II, București, 1939, p. 574.

că ele se învecinează cu altele călugărești, Benedict și Climent, sau din Scriptură, Avram, Moaisă, David, Solomon, Pilat, și chiar muntenesți, Vlad, Danciu, Benga, produce un haos fără seamăn.

Episodul următor e precedat de „prădare și zmintitură și dodeiale multe”, deci se plasează după secole de invazii ale migratorilor, timp în care muntenii izbutesc să-și organizeze și ei un stat propriu, sub conducerea banului de Severin, care moștenise autoritatea vechiului comandant al legiunii de pe malul stâng al Dunării. Pe malul celălalt, sub stăpânirea Imperiului bizantin, populația era supusă unui insuportabil regim de exploatare, „grecii nevrăpitori și hicleni hiind”. Răscoala Asăneștilor e povestită ca în *Hronicul* lui Cantemir, pe care-l editase chiar Săulescu în anii 1835-1836. Ca un ecou slab din acea operă exemplară, auzim: „împărăția asta a Râmleanilor și a Bulgarilor”, sau referirea la descendența lui Dragoș, „domn Murășului”, din „Ion Alexi împărat”, fabuloasă figură care simbolizează romanitatea balcanică. În vreme ce Radu Negru din Făgăraș, luptându-se cu ungurii, a câștigat independența Țării Românești – legendă populară adoptată printre miturile savante –, în Moldova își făcea intrarea Dragoș, în ziua de Rusalii (nu se spune a cărui an), cu 1352 de însoțitori (nu e curioasă această cifră așa de precisă?). Căsătoria lui cu fiica lui Boldur, judele de la Bârlad, aceea a fiului său Ștefan-Sas cu fiica unui Coman Tăutu, alegerea sa la consulat au un răsunet care-i atrage mânia „craiului ungurilor”. Acesta se aliază nu numai cu „leahii”, ci și cu „împăratul de la Beciu” (Viena). Împotriva lor fiind decretată mobilizarea generală, iată că sar „matroanile și muirile toate”, înarmate cu „ce putu apuca: lance, topor, coasă, cuțit veri măciucă”. Cu un asemenea arsenal, bineînțeles că ungurii au fost puși pe fugă, deși cronicarul notează și prețul plătit pentru această victorie în morți și răniți. Apoi, adaugă el, „cum și ungurii făloși” își vor căuta revanșa, sprijinindu-se pe o coaliție la care, alături de poloni, participă tătarii, cazacii (în secolul al XIII-lea) și rușii. Se dau lupte grele, între 28 iunie și 15 august 1283, și iarăși biruința este a lui Dragoș. Învingătorii îi vor urmări pe poloni până la Cracovia și pe tătari până la Bug. Alegerea lui Dragoș ca cel dintâi domn al Moldovei are loc în 1288, „cu piscopii și popii și toți moșneanii și bătrânii”, având în jur o întreagă aristocrație (chiar dacă, de pildă, prezența unui Rusăt nedumerește, fiindcă această familie n-a venit în Moldova decât în secolul al XVII-lea)³². Domnia lui Dragoș durează 4 ani, 7 luni și 3 zile și, la moartea sa, el avea – ne asigură cronică – 87 de ani, ceea ce înseamnă că și faptele de arme le-a săvârșit la o vârstă patriarhală.

Aici ia sfârșit principalul corp al scrierii, ca și cum „marele canțalar” ar fi știut că ce urmează nu merită tratat într-un discurs conceput pentru altitudinea evenimentelor capitale.

³² Cf. A. Pippidi, *Originea familiei Rosetti și confirmarea unei mărturii a lui Neculce*, *AIAX*, XX, 1983, p. 275-280. Observația o făcuse și Tanoviceanu, *Probe nouă de falsitatea Izvodului lui Clănău*, p. 478.

Un post-scriptum explică și datează exact (13 aprilie 1495) traducerea din latinește, „limba noastră cea bătrână”. Manuscrisul se găsea „la curtea unui mari boier leașescu Vișniovschi din Liov”, de unde l-a adus la Vaslui vornicul Dragoș, cu ocazia expediției de pradă care a urmat bătăliei din Codrul Cozminului. Așa cum a observat Tocilescu, era o imposibilitate ca descoperirea să se producă *după* o victorie care avea să fie dobândită doar doi ani mai târziu. Cronica a fost tradusă la cererea acestui Dragoș, care nu cunoștea limba latină (ca orice român!), „hiind tăărăescu soltan”, și al cărui fiu Dumitrașcu era ginerele traducătorului, Clănău spătarul. „Vișniovschi” este desigur Wisnowiecki, numele unei ilustre familii rutene din care a făcut parte un personaj care apare în cronica lui Ureche la sfârșitul domniei lui Despot-vodă. Acel Dragoș din vremea lui Ștefan cel Mare, identificat de Tanoviceanu cu un strămoș al familiei boierești Boul³³, fusese integrat de Sionești în sistemul lor de referințe genealogice. Documente datate din 1649, 1748 și 1765 dar, de fapt, fabricate de frații Sion, îl menționează pe acest Demir sultan, botezat Dragoș și căsătorit cu Dahina, fiica lui Oană vistiernic, cu care ar fi avut pe Dumitrașcu, soțul Dumitrei, fiica spătarului Petre Clănău³⁴. Datorită acestor detalii, pe care le subînțelege „fragmentul istoric”, făcând aluzie la înrudirea strămoșului tătar al Sioneștilor cu descoperitorul manuscrisului, s-a considerat că rostul falsului se lămurește de la sine.

Numai că Sioneștii *n-aveau nevoie* să compună un text stufos complicat, pentru a-și demonstra vechimea familiei, deoarece unul din falsurile lor fusese publicat încă din 1845, și anume, chiar de către Săulescu, obținând și acreditarea oficială din partea a 12 mari boieri moldoveni în frunte cu poetul Costachi Conachi³⁵.

Prima posibilitate care vine în mintea unui nou cercetător al acestei curiozități istoriografice este ca falsul să aibă vârsta pe care o indică scrisul, să fie așadar din jurul anului 1700 „din timpul lui Cantemir”, cum credea N. Ionescu. Coincidența cu unele aserțiuni din *Hronic* nu e de ajuns pentru a-l suspecta pe Cantemir însuși: unui savant cu vastele lui cunoștințe, ideea republicii din Moldova secolului III i s-ar fi părut rizibilă. Într-un domeniu în care el era perfect informat, genealogiile boierești, era imposibil să facă gafe care contrazic chiar capitolul respectiv din *Descriptio Moldaviae*. Există, e adevărat, un alt fals, „Capitulațiile Moldovei”, de obicei atribuit epocii de pregătire a păcii de la Kuciuk-Kainargi³⁶ și din care un exemplar provine de la Antohi Sion, ceea ce i-a

³³ *Ibidem*, p. 486. Un omonim contemporan va ocupa funcția de vornic în anii 1508-1515, dar Dragoș Boul dispăre din documente după 1491, nefiind deci prezent la Codrul Cozminului sau mai târziu, N. Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători din Țara Românească și Moldova*, București, 1971, p. 269.

³⁴ Gh. Ghibănescu, *Epilogul Izvodului lui Clănău*, p. 380-382.

³⁵ I. Tanoviceanu, *op. cit.*, p. 393.

³⁶ C. Giurescu, *Capitulațiile Moldovei cu Poarta Otomană, studiu istoric*, București, 1908.

atras acuzația că l-ar fi compus el³⁷. Am avertizat mai demult că e totuși mai verosimil a-l considera elaborat de Nicolae Costin în primii ani ai veacului al XVIII-lea³⁸. Dar știm ce informații avea Nicolae Costin despre „răsipă Dației” și despre „câți ani au stăut locul pustiu până la descălecarea lui Dragoș Vodă”³⁹. De asemenea, limba în care scria el, frumoasa limbă a tatălui său, n-are nimic comun cu jargonul căznit al falsificatorului. Concluzia care se impune este că nimeni dintre cărturarii moldoveni din acea vreme n-ar fi putut concepe mistificația. Ea nu aderă deloc la codul lor intelectual; nici preocupările, nici stilul lor nu se regăsesc în „fragmentul istoric” din 1856.

La data publicării, tendința politică și etapa științifică erau altele. Mult timp s-a ocultat existența unui curent antiunionist în elita socială a Moldovei dinainte de 1859. Minoritar, el nu s-a redus totuși la instrumentele venale ale Austriei, Imperiului Otoman și Rusiei, nici la câțiva mari proprietari pe care interesele economice sau de carieră politică să-i fi obsedat. Față de militantismul unionist, care se împletea și cu alte deziderate modernizatoare, sociale și politice, atitudinea unor personalități culturale, de al doilea rang oricum, ca Asachi, Săulescu, Neculai Istrati sau Manolachi Drăghici, a rămas defensivă. Teza conservatoare a găsit adepți între boiernașii a căror tipologie o satiriza Alecsandri, la oameni ca tatăl lui Eminescu, căminarul Gheorghe Eminovici. O explicație a întrevăzut-o N. Iorga, singurul care a avut generozitatea de a încerca, la un moment dat, reconsiderarea acestui grup, impopular și între contemporani, condamnat în unanimitate de la 1866 până astăzi⁴⁰. Editarea „Istoriei Moldovei” în 1845-1852, deși cel ce a întreprins-o, Kogălniceanu, s-a implicat cu toată hotărârea în mișcarea pentru Unire, a avut și o neașteptată consecință, nedorită chiar de editor. A menține hotarul pe Milcov, a se cantona într-o disprețuitoare neîncredere față de munteni, se putea îndreptăți prin amintirea numeroaselor lupte dintre cele două principate și aceasta fusese trezită – după două sute de ani! – de lectura cronicilor. Un sentiment patriotic foarte real, dar mai limitat decât acela care-i inspirase pe revoluționarii din 1848, a apărut astfel îndată ce o informație istorică, firavă până atunci, s-a răspândit. Ediția „Istoriei Moldovei” a oferit, fără voie, cititorilor ei o stabilitate nostalgică și acea conștiință națională, pentru trecut, pe care ei simțeau că o pierd în prezent. Colecția cronicilor satisfăcea o nevoie emoțională într-o vreme de prefaceri sociale. La mijlocul secolului al XIX-lea, revoluția economică transforma agricultura și construia industria după ce, în veacurile precedente, schimbarea fusese atât de treptată de la o generație la alta încât rămânea

³⁷ *Ibidem*, p. 6, 12, 42 (nota). Cf. Gh. Ungureanu, *Familia Sion. Studiu și documente*, Iași, 1936, p. 30; Șt.S. Gorovei, postfața la C. Sion, *Arhondologia Moldovei*, p. 339.

³⁸ Comunicare din martie 1994 la Cercul de Studii Otomane de la Facultatea de Istorie din București.

³⁹ *Istoria țării Moldovei*, ed. I.Șt. Petre, București, 1942, p. 163-165, 173-175.

⁴⁰ N. Iorga, *Sfaturi pe întineric*, ed. V. Râpeanu și S. Râpeanu, II, București, 1996, p. 27-32. E vorba de o cuvântare la radio din 1937, *În amintirea zilei de 24 ianuarie 1859*.

imperceptibilă. Oamenii căutau o ancoră și se întorceau spre vechile certitudini. „Fragmentul” prezentat acestui public de Asachi și Săulescu își asumase în mod deliberat acest rol, completând imaginea trecutului Moldovei chiar acolo unde lacuna era mai gravă; în schimb, despre spațiul, tot românesc, din sud sau despre „râmlenii decindea munților”, din Transilvania, abia se strecura o vorbă în treacăt. De altminteri, accentele xenofobe, contra grecilor, ungarilor și polonilor, consonante cu tradiția cronicărească, nu se distingeau nicidecum de tonul unui patriot din tabăra unionistă.

Acesta fiind climatul, efortul de creație al autorului, pe care îl lăsăm anonim deocamdată, s-a îndreptat în două direcții. Una de educație națională, ceea ce a dat un caracter pedant, livresc. Pedagogul pastîșează cronicile, dar fără talent, inventează o limbă greoaie, latinizantă, imitând sintaxa lui Cantemir. Pasajele moralizatoare pe care le introduce fără rost le-ar subscrie orice belfer la pensie: tinerii („coconii bruzi”) sunt mereu criticați pentru „zburătoare menti”, iar guvernarea statului cere calități pe care le au doar „cei matori și mintoși bărbați”. Asemenea detalii sunt revelatoare pentru personalitatea celui care s-a ascuns sub triplul pseudonim Arbore-Huru-Clănău, dar nu e încă momentul să insistăm.

Cealaltă direcție în care se orientează el este a literaturii. „Fragmentul” candidează la titlul de roman istoric. Suita de evenimente care ritmează istoria Moldovei între 274 și 1495 se organizează în 20 de capitole, inclusiv un preambul și un epilog. Romanul e o povestire, ca și istoria, așa că e greu de fixat linia de despărțire între cele două tipuri de relatare. Numai nouă, care avem astăzi o idee mai precisă despre ce este element istoric și ce a fost invenția autorului, ni se lămurește confuzia voită ai cărei complici involuntari erau cititorii din ajunul Unirii. Știm că Dragoș a existat, însă aproape cu un secol mai târziu decât îl plasa pseudo-cronicarul, pe când Pilat Ceauru, Coman Beanga, Isac Boldur, Tit Arbore și Avram Balica, deși ni se spune când și cum au murit, n-au trăit niciodată. Intenția autorului a fost ca, plantând ici și colo nume izolate și fapte rare despre veridicitatea cărora nimeni n-avea nicio îndoială, fiind atestate de surse autentice, să acorde istoricitate și contextului în care a încadrat aceste evenimente și pe actorii lor, precum și altor episoade și altor protagoniști, în întregime rod al imaginației sale. În acest ansamblu eterogen, inventarul de nume – în majoritatea lor istorice, dar transferate într-o epocă în care n-aveau ce căuta –, are în fond același scop ca și descrierile de costume: acela de a garanta, printr-un efect de memorie, alături de efectul vizual, caracterul plauzibil al informației. Dar nu este oare o stratagemă literară? Cum procedează Asachi atunci când, mărturisit, scrie „nuvele istorice”? Aceste povestiri s-au succedat începând din 1839 (*Alesandru cel Bun*), deci mult înainte de apariția „Fragmentului”, și ultima este din 1859 (*Mazepa în Moldova*), după ce precedentele opt fuseseră publicate cu regularitate, anual. Invariabil, autorul face o introducere istorică și încheie cu o „actualizare” (în *Dragoș*, o referire la Congresul de la Paris, sau în *Mihai Viteazul*, o aluzie la

abolirea șerbiei în Transilvania)⁴¹. Intriga sumară, cu amoruri pasionate și discursuri patetice, deghizări, mistere și peripecii, nu e niciodată convingătoare, servind numai la popularizarea unei expunerii care seamănă cu paginile unui manual de istorie. Același e demersul pseudo-cronicarului. În loc să încerce a se elibera de constrângerile cadrului istoric, el își silește imaginația deficitară să inventeze câte un episod mai dinamic (scene de bătălie), pentru a orna o relatare altfel monotona. Rezultatul, nelipsit de analogii în arhitectura din Moldova vremii, este ca aplicarea unor turnulețe *Gothic Revival* deasupra unei fațade neo-clasice. Să nu uităm că, atâta timp cât încă mai are curs vechea teorie clasică a inferiorității romanului – copie mincinoasă a istoriei, deci având un statut sub nivelul originalului – autorii fie că se expun acuzației de frivolitate, dacă tind spre o imagine realistă a moravurilor contemporane, fie aspiră la demnitatea de istorici când își aleg subiectele din trecut⁴². Prin urmare, nu ne rămâne decât să remarcăm convergența între istorie și ficțiunea literară în opera lui Pseudo-Clănău. Neputincios să scrie istorie, din lipsă de informații, autorul nostru se resemnează să facă literatură, justificând-o prin adoptarea modului retrospectiv și decorând-o cu ștrasuri istorice.

Considerațiile de mai sus deschid drumuri de acces către identificarea autorului. Am văzut că ultima concluzie (Tanoviceanu și Russo) îi desemna pe Antohi și Costachi Sion, sau pe toți trei frații, inițiativa fiindu-i atribuită lui Costachi⁴³. Bănuiala au provocat-o documentele falsificatoare, precum și pasajele din *Arhondologie* în care se citează cronica apocrifă. Din seria celor dintâi, cel mai important, ca amploare și performanță stilistică – o adevărată cronică scurtă – este documentul de la 8 noiembrie 1742, relatarea unei revolte antifanariote, semnatarii acestui text memorialistic fiind Toader Sion Coșescul, biv vel jitnicer, Ivașcu Cârjeu, biv vel paharnic, și Ionașcu Cap de ghindă, vel căpitan de Codru⁴⁴. Deși povestirea pare fabricată cu excerpte din Neculce (semnalate de Ghibănescu) și cu amintiri personale din vremea tulburărilor din 1819, la care Sioneștii fuseseră martori⁴⁵, răscoala a avut loc într-adevăr, însă în 1759, nu în 1742,

⁴¹ Gh. Asachi, *Opere*, II, p. 53, 299. De văzut și Al. Zub, *Asachi în spațiul istoriei*, în M. Aiftincă, Al. Husar, ed., *Gheorghe Asachi. Studii*, București, 1992, p. 67-76.

⁴² R. Demoris, *De l'usage du nom propre: le roman historique au XVIIIe siècle*, „Revue d'histoire littéraire de la France”, LXXV, 1975, nr. 2-3, p. 268-288.

⁴³ Ș. Cioculescu, *Varietăți critice*, București, 1966, p. 167-168.

⁴⁴ *Uricarul*, XVII, p. 386-391. Un Ivașco Cârjeu a existat în realitate pe la 1620, iar copiii săi trăiau pe la 1660, cf. **CDM**, I, nr. 1935; **CDM**, III, nr. 500, 863, 1450, 1772; **DRH**, A, XXII, nr. 280.

⁴⁵ Manolachi Drăghici, *op. cit.*, II, p. 100-102; Gh. Duzinchevici, *Date noi asupra răscoalei Tătărășenilor din Iași și asupra sfârșitului domniei lui Scarlat Callimachi*, **Studii**, XXI, 1968, nr. 1, p. 63-81; N. Trandafirescu, *1819. Revolta populară din Moldova. Detalii inedite*, **RA**, LXVII (LXII), 1990, nr. 2, p. 152-167.

împotriva favoritului domnesc Stavrachî⁴⁶. Alte inexactități: mitropolit nu mai era Antonie, din 1739, ci Nichifor; vel căpitan de Codru în 1742 era Iordachi⁴⁷; pârcălab de Galați în același an nu era „bătrânul Stamatin Movilă cluceru”, ci Scarlat⁴⁸. Ca martori semnează 12 fețe bisericești. Ghibănescu observase că între ei figurează și egumenul de la Doljești, cu toate că acel schit nu fusese încă întemeiat⁴⁹. Cu aceeași neglijență, falsificatorul i-a menționat pe Lazăr ca egumen la Neamț, când era Ghedeon⁵⁰, pe Teodosie, ca egumen la Agapia, când era Calinic⁵¹, pe George la Slatina, deși egumen era Agafton⁵², pe Miron la Bisericanî, în loc de Misail⁵³, pe Ghedeon la Bogdana, în loc de Nicanor⁵⁴ și pe Calimah la Râșca, în loc de Naftanail⁵⁵. Un Sion este printre principalii actori ai scenei descrise cu vervă: „mă plecai cu Toader Sion sub patul doamnei și numai ce văzui pe Mavrodin, numai până ce îi pusei mâna în barbă și îl trăsei ca pe un țap afară în sală și îl dădui pe mâna țăranilor”. Toader, bunicul fraților Sion, ar fi murit eroic, ars de viu de tătari, la năvălirea acestora din septembrie 1758, dar informația provine din alt document fals, cu data de 21 aprilie 1765, care avea rostul de a stabili filiația până la miticul Demir-Dragoș. Din aceeași generație, acel Stamatin Movilă care se alătură delegației boierilor de țară trimiși la Poartă era bunicul soției lui Costandin Sion, arhondologul, care în opera sa le acordă cu dărnicie acestor rude certificatul de „coborători din strălucita odinioară și vechea familie Movilească”⁵⁶.

E adevărat că sunt elemente comune în acest document și în „izvodul lui Clănău”. De pildă, unele ciudățenii de limbă, cum ar fi folosirea frecventă a perfectului simplu și a perfectului compus cu verbul antepus: „văzurăm”, „arătarăm”, „ridicarăm”, „rugat-am”, „stătut-am”, „sfatuitu-ne-am”, „oborātu-s-au”, „căutatu-l-am”, desigur pentru a da impresia unui stil arhaic. Răsculații sunt exact „5394”, ceea ce ne aduce aminte de tovarășii lui Dragoș, la fel de precis numărați. Mavrodin, personajul introdus în relatarea evenimentelor din 1742, este de fapt un dușman personal al lui Constandin Sion, care în *Arhondologia* regăsește

⁴⁶ Pseudo-Enache Kogălniceanu, Ioan Canta, *Cronici moldovenești*, ed. A. Ilieș și I. Zmeu, București, 1987, p. 85-87. Stavrachî va fi executat mai târziu, în 1765, *ibidem*, p. 122-123.

⁴⁷ *Condica lui Constantin Mavrocordat*, ed. C. Istrati, II, Iași, 1986, nr. 877, 966, și III, Iași, 1987, nr. 176.

⁴⁸ *Condica lui Constantin Mavrocordat*, II, nr. 822.

⁴⁹ *Epilogul Izvodului lui Clănău*, p. 37.

⁵⁰ *Condica lui Constantin Mavrocordat*, II, nr. 2.

⁵¹ *Ibidem*.

⁵² *Ibidem*.

⁵³ *Ibidem*.

⁵⁴ *Ibidem*.

⁵⁵ *Ibidem*.

⁵⁶ *Arhondologia Moldovei*, p. 160-162, 244. În aceeași situație e familia Danu, de două ori menționată în cronică, din care se trăgea mama fraților Sion, Ecaterina, *ibidem*, p. 66-67.

aceleași cuvinte („*tapi* răi”) și își dă frâu liber furiei împotriva acestui vecin de moșie: „mi-a furat lanul, mi-a rășluit pământul [...] trebuiește un top de hârtie pentru ca să scriu toate suferințele mele și blăstămățiile acestui brăgar și tâlhar, că și paseri mi-au furat”⁵⁷. În document izbucnește aceeași prejudecată rasială contra grecilor („oameni răi înșălători, hicleni, pârători, fuduli și fără milă de țară”) care în *Arhondologie* revine ca o obsesie maniacală. Dar, nici documentul, nici *Arhondologia* n-au fost publicate în timpul vieții lui Constandin Sion (1795-1862). Dimpotrivă, el, care pe baza unor însemnări începute din 1822, și-a scris lucrarea între 1840 și 1857, a luat cunoștință de datele din broșura publicată de Asachi. Fișa despre familia Balș o clasează foarte onorabil „încă dinaintea domniei lui Dragoș Vodă, pe când țara era republică, *precum văd* într-un manuscris a lui Petrea Clănău, spatariul lui Ștefan cel Mare, tălmăcit de el în Vaslui, din lătimește, cum l-a găsit scris de Huru, canțelarul cel mare al lui Dragoș”⁵⁸. S-a înțeles greșit că Sion se referea la forma anterioară tipăririi. Faptul că aceasta i-a fost accesibilă, îl divulga pe Sion ca adevăratul ei autor. În realitate, el a parafrazat titlul. În aceste notițe, care nu erau destinate tiparului, Sion n-avea de ce să se prefacă; deci, credința lui în autenticitatea cronicii era inocentă.

Alt document, o scrisoare a lui Vasile Lupu către paharnicul Andreica Sion, aflat în misiune la Constantinopol, e tot un fals⁵⁹. Aici se găsesc nume și expresii care există și în mărturia din 1742 (de exemplu: Cârjeu, „a risichi”, „tâmplare-ne(a)m”, „mângâietu-l-am”) și în izvodul lui Clănău („nușai” pentru *dânșii*, „decinde Nistrului”/„decindea Dunării” și, cel mai caracteristic, „jariște”, de unde, în cronică, forme ca „jărăștiră”). Cronica vorbește de „pobeade”, pe când în scrisoare se întâlnește verbul „a pobidi”, intrat în vocabular după atâtea ocupații rusești. Relatarea invaziei tătărești – din nou la o dată greșită, căci ea a avut loc, de conivență cu cazacii, în 1650 – este inspirată din cronică lui Miron Costin, dar reprezintă și o temă permanent prezentă în tradiția de familie a Sioneștilor, care se credeau descendenți dintr-un sultan tătar – după exemplul legendei inventate de Cantemir pentru uzul său propriu – și care se lăudau astfel cu strămoși jertfiți în fiecare generație în luptă cu tătarii. Să se observe însă cât de vie este povestirea în această epistolă pe care domnul i-ar fi scris-o credinciosului său, amintindu-i inutil întreaga genealogie, pe care pare s-o cunoască la fel de bine ca el. Moartea eroică a lui „Sion vornicul” și asigurările prietenești – „nu te griji de jupâneasă și de coconi că noi luăm sama la toate” – sunt ornamente românești, dar rostul

⁵⁷ *Ibidem*, p. 173-176. Vezi și C. Gane, *Neamurile Mavrodinești din Țara Românească și din Moldova și monografia familiei Ion Mavrodin vel hatman*, București, 1942.

⁵⁸ *Arhondologia Moldovei*, p. 19-20. Cf. *loc. cit.*, în legătură cu Boldur „ce au fost giude mare de Bârlad în vremea republicei”, și p. 274, Tăutu.

⁵⁹ *Uricarul*, XVII, p. 378-380, cu data ruptă în original, dar de la 5 iunie 1649, *ibidem*, p. 360, n. 21. O copie din 1845 se află într-un volum miscelaneu de cronici la Biblioteca Academiei Române, ms. rom. 166, f. 313^v-315^v. Data incompletă 71... a fost transcrisă 7100 în loc de 7157, deci 1592 în loc de 1649.

adevărat al acestei pagini este de a explica dispariția actelor („toate uricele”) care legitimau drepturile de proprietate ale Sioneștilor. Dovadă că s-a simțit nevoia încă unui fals: documentul datat 20 martie 1669 în care, cu semnătura plastrografiată a lui Miron Costin, se stabilește dreptul familiei de a stăpâni jumătate din satul Coșești, invocându-se alte hrisoave de la Ștefan cel Mare și urmașii săi⁶⁰.

Dar scrisoarea lui Vasile Lupu fusese publicată în 1845 în „Arhiva Albinei Românești”, unde oricine ar fi putut s-o citească pentru a o imita, oricine, începând chiar cu editorul ei, Gheorghe Săulescu. Frații Sion, nu numai Costandin, ci și Costachi, autorul unor memorii extrem de pitorești, au avut un talent literar remarcabil: dacă ei singuri ar fi scris cronică, e sigur că am fi impresionați de vioiciunea stilului, și nu e cazul. Familia nu era, de altfel, străină de preocupările literare: frații erau, prin alianță, unchiul lui Vasile Alecsandri, a cărui mamă era născută Kozoni, ca și soția lui Antohi. Le putem doar atribui celor doi – nu și lui Antohi Sion, care moare în 1848, fără a i se cunoaște o implicare directă într-un fals; e numai copistul unor cronici și colecționar, probabil dezinteresat, de documente – deghizarea într-o formă istorică a resentimentelor și nostalgiilor lor.

Să-l mai acuzăm pe Iordachi Costachi (1798-1857) de complicitate în această mistificație? El a fost victima ei. După publicarea în „Gazeta Transilvaniei” din 1842 a arborelui genealogic – în concurență cu al familiei Sturdza, pe care Asachi o făcea să se înrudească cu magnații maghiari Thurzo –, el era vădit dispus să creadă asemenea fantezii. N. Ionescu spune clar: „Dl. Lătescu a fost îndemnat de noi să cumpere manuscriptul, care nu ni s-a părut a fi fals”⁶¹. Noi – cine? Săulescu, Ionescu și, probabil, Asachi. Ceea ce știm despre hatman, ni-l arată ca un conservator obtuz, nu numai incult, dar chiar suspicios față de cultură, și făcându-și un titlu de glorie din patriotismul său. Întâmplător, tot un Sion, nepot de frate al celor despre care a fost vorba, ne-a păstrat replica generalului, memorabilă: „Ce tot umblați cu Parisu să se strice băieții? Nu vezi că toți cari se duc se smintesc și nu mai au simț de țară?”⁶². Agă în 1830, apoi colonel și „comandir” al cavaleriei moldovenești, a demisionat din armată în 1835, devenind vornic și, în 1839, hatman, „șef al oastei” sub domnia lui Grigore Al. Ghica. A fost căsătorit întâi cu Eufrosina V. Rosetti, având o fiică, pe Esmeralda N. Mavrocordat, apoi cu Anica Th. Balș, cu care a avut trei fii, Theodor, Iorgu și Iancu, și două fiice: Olga F. Bartsch și Evghenia Ceaur-Aslan (remăritată Conduratu). Primului dintre fii, care semna Theodor Boldour-Lățescu, redactor al ziarului „Moldova”, i se datorează o reeditare a lui Cantemir, cu note tipice pentru aprigul său antiunionism. El milita pentru „reîntoarcerea cu orice preț a Moldovei la vechea sa splendoare” și denunța regretabila ignoranță în materie de istorie care duce la pasivitate politică („una din principalele cauze ale nenorocirilor noastre este fără îndoială pentru că moldovenii nu știu, nici nu-și bat capul să știe istoria lor”). În aceleași

⁶⁰ *Uricarul*, XVII, p. 380-381.

⁶¹ *AARMSI*, s. II, t. IV, p. 96.

⁶² Gh. Ungureanu, *op. cit.*, p. 196.

note, care-și propun actualizarea catalogului de neamuri boierești schițat de Cantemir, el introduce calomniile demne de C. Sion: Pisoschi ar fi „olari din Botoșani”, Pilăteștii se trag din „Vasili făclierii” și chiar o ramură din familia Tăutu sunt de fapt țigani cu numele de Curcă!⁶³.

Acesta fiind contextul, se înțelege că generalul a fost măgulit de a-și găsi strămoși mult anteriori întemeierii principatului moldovean. Este tot așa de evident că el nu era capabil de a recunoaște mistificația și, cu atât mai puțin, să o inventeze.

Un posibil candidat la paternitatea falsului este și Gheorghe Asachi. Nu numai că, oricum, ca editor îi revine o parte din răspundere, dar, dacă aplicăm aceeași metodă pe care se baza ipoteza admisă astăzi de toți cercetătorii, aceea de a confrunța modul său de a gândi istoria, limba sa și cunoștințele sale despre trecutul Moldovei cu textul cronicii, motivele de a-l considera autorul acesteia nu sunt mai puține decât la Sionești. Și pentru el aveau importanță efigiile tutelare, simboluri ale măreției și neatârării Moldovei. Încă din 1843, când începuse colaborarea sa cu Săulescu, el evoca vechea boierime: „Asanii, Arborii, Boulonii, Goianii, Zbéra, Iuga, Negrilă, Neagu, Albii, Gangheru, Boldu, Movilă”, care „dorm prin pergamente împulberate”⁶⁴. Într-una din nuvelele sale, Asachi imaginează că o fiică a hanului Mengheli Gherai a trăit în taină la curtea lui Ștefan cel Mare și că, botezându-se și cununându-se, a devenit „cetățeană moldoromână”⁶⁵. Povestea se intersectează cu legenda de familie a Sioneștilor. Un document datat din „1696” menționează că „Demir Sultan, feciorul hanului de la Crâm”, înrolat incognito în oastea Moldovei, s-a asimilat complet prin creștinare și căsătorie „cu Dahina, fata lui Oană vistiernicul”⁶⁶. La același personaj, „ci au fostu ficeor hanului tătărăscu Menghilin Gherai din Crâm”, se referă și alt document, din „1649”, dar genealogia se întregește: mama Dahinei a fost Ana, „sora Domnului cel mare Ștefan Vodă”. Iată-i deci pe Sionești coborâtori din vechea dinastie, însuși Ștefan cel Mare fiind anexat la o încrengătură din ce în ce mai stufoasă⁶⁷. Nuvela *Valea Albă* fiind din 1855, ea ar fi precedat ticluirea acestor documente, iar data lor adevărată se poate fixa chiar în vremea în care apare așa-zisa cronică.

În viziunea lui Asachi, influențată de opera lui Cantemir (editată de Săulescu), Moldova, într-un trecut cețos, era împărțită în *republici*: Câmpulung, Dorna, Vrancea, Hotârniceii, iar „cea mai puternică dintre aceste republici a fost aceea din Bârlad, edificată lângă ruinele vechei, Zucidava”. Fantezia lui Asachi nu

⁶³ *Scrisoarea Moldovei de Dimitrie Cantemir Domnul Ei ... reeditată la anul 1868*, Iași, 1865 (sic!), p. 3-14, 229-233, 229-301. Ar fi de cercetat și colecția ziarului „Moldova”.

⁶⁴ Gh. Asachi, *op. cit.*, II, p. 580.

⁶⁵ *Ibidem*, p. 131.

⁶⁶ *Uricarul*, XVII, p. 382.

⁶⁷ *Ibidem*, p. 381. Ștefan însuși e făcut a vorbi de „a nostru nepot și credincios boer, Dragoș ci ești Sucevii portar” într-un alt document fals, cu data de 7 septembrie 1474, produs fără îndoială de același mistificator, **DRH**, A, II, nr. XVIII.

se oprește aici: pe apele Siretului, pe atunci navigabile, pluteau flotile de piraiți și Bârladul „întindea traficul său [...] până în porturile Asiei”⁶⁸. Ruinele de la vărsarea Siretului în Dunăre atestă această dezvoltare economică și Asachi citează descoperirea unor „resturi de temple, de statui”, de către Săulescu. „Noi am fost istorisit încungiurările care a favorat reunirea diferitelor republice într-un singur stat”, scrie Asachi în aceeași povestire din 1839⁶⁹.

După modelul lui Bulwer-Lytton (*The Last Days of Pompeii*), el va publica *Ziua din urmă a municipiului Iașenilor*, dar, nuvela fiind apărută în 1858, este ea inspirată din revelația lui Pseudo-Clănău. Marșul „legionarilor iassieni la părăsirea Daciei”, combinație de colind cu operă italiană, conține versurile „Ceea ce azi pierdem, mâne / Se va-ntoarce la moșnean”, rezumând toată filozofia bizarei cronici.

În același an, Asachi prezenta jubilant pretinsa descoperire:

*Nous avons déjà salué la découverte récente d'un manuscrit qui remplit une de ces lacunes de l'histoire. C'est ce fragment de l'an 1495, écrit dans l'ancienne langue roumaine, intéressant aussi sous le rapport philologique, que nous offrons en traduction à la littérature européenne*⁷⁰.

Nu-i de mirare că, spre deosebire de cânturile lui Ossian, această pastișă n-a făcut nicio impresie peste hotare. Versiunea sa franceză, ca și culegerea lui Kogălniceanu, de altfel, *Fragments tirés des chroniques moldaves*, a fost citită numai în Moldova și subiectul era inadecvat pentru a trezi interesul străinilor.

Examenul relației dintre scrierile lui Asachi și „fragmentul” din 1856 ne-a deslușit faptul că ideile scriitorului erau cele care circulau în epocă, împărtășite și de prietenul său Gheorghe Săulescu: amândoi socoteau că limba literară trebuie epurată de neologisme, după exemplul care le era familiar, neogrecesc (*katharevousa*). Suntem obligați să recunoaștem că nimic din text nu indică fără niciun dubiu pe Asachi, sau numai pe el, ca autor.

În ce-l privește însă pe Săulescu, deși Codreanu, Ghibănescu și N. Ionescu s-au străduit să-l apere de această acuzație, alți contemporani, având probabil informații care ne lipsesc astăzi, au indicat în ce direcție se îndreptau bănuiele lor. Primul care a spus-o destul de limpede a fost D.A. Sturdza (1833-1914). El critica în 1882 „patriotismul, românismul exagerat, care l-a împins a pune în gura poporului – spre a proba latinitatea noastră – vorbe pe care poporul român nu le-a cunoscut” (aluzie la culegerile sale de folclor)⁷¹. Deși Săulescu nu era direct

⁶⁸ Gh. Asachi, *op. cit.*, II, p. 52-56.

⁶⁹ *Ibidem*, p. 54, 57.

⁷⁰ *Ibidem*, p. 22. Ultimul care a mai crezut în autenticitatea cronicii a fost Eliade. Vezi M. Anghelescu, *Ion Heliade Rădulescu*, București, 1986, p. 345, 358.

⁷¹ AARMSI, s. II, t. IV, p. 95. Cf. raportul lui S.Fl. Marian, în *Mănunchi din manuscrisele lui G. Săulescu*, AARMSI, s. II, t. VII, secț. II, 1883, p. 1-24, cu exemple „foarte schimosite

pus în cauză, numele lui apărea în legătură cu „fragmentul lui Huru” a cărui autenticitate era exclusă categoric. La rândul său, Aron Densușianu⁷² îl implica subliniind asemănările dintre limba falsului și aberanta *Gramatică* a lui Săulescu din 1833, precum și utilizarea informației istorice din *Hronicul* lui Cantemir, pe care tot Săulescu îl editase. Atacul va fi reluat de Ovid Densușianu care, mai întâi, s-a referit la „această îndrăzneală falsificare a Sioneștilor”, ca să-l acuze apoi pe Săulescu de o „indeletnicire reprobabilă, de falsificări”, în legătură cu „alcătuirea izvodului lui Clănău, la care a avut partea sa”⁷³.

Redeschiderea discuției trebuie să plece de la o nouă cercetare a manuscriselor lui Săulescu, depuse la Biblioteca Academiei. Atunci, în 1883, ele au fost examinate de Simion Florea Marian, pentru materialele de folclor, de Titu Maiorescu și Iacob Negruzzi pentru textele cu caracter literar. Spre deosebire de rapoartele ultimilor doi, care sunt nimicitoare, în spiritul Junimii, referatul lui N. Ionescu despre partea istorică a acestui *Nachlass* este foarte superficial: de fapt, se reduce la o prefață a „opului inedit” *Cronologia Moldovei de la Dragoș până la capitulație*⁷⁴. Aceasta nu e decât o compilație anodină, în care, întâmplător, îl găsim citat pe Huru ca izvor credibil. Analizând cu atenție manuscrisele, se constată că două dintre ele cuprind fișele pentru un glosar al cronicii lui Pseudo-Clănău.

Prima piesă la dosar este un prospect tipărit în vederea subscripției prin care urma să fie plătită publicarea acestei lucrări filozofice.

„Avertemântu.

Glossariulu Spat. Clinău împreună cu fragmentul istoricu scrisu în limba latină de Arbore campoducele Chiliei și continuatu de Huru, marele cancelariu al D. Dragoșu, tradusu apoi de Petru Clinău marele spatariu alu domnului Ștefanu.

Traducerea lui Clinău fiindu într-o sintasă foarte întoartă i-a facutu parafrasă, într-o sintasă mai firească, și apoi o traducere în stilulu de astăzi cu împărțirea și subîmpărțirea perioadelor și a capetelor.

După aceasta urmează critica sau comentarul fragmentului, cu escerpte din Cantemir demonstrătoare adevărului istoric al Fragmentului, suplementul îndeplinitoriu lacunei Fragmentului începând de la 274 după Hristos până la 1400; în urmă vine Glossariul lui Clinău”⁷⁵.

Nu e curios că Săulescu nu știe numele corect al personajului căruia i se atribuie versiunea românească a cronicii și-l scrie constant „Clinău”, în loc de *Clănău*? Mai departe, foarte sistematic, Săulescu a disecat textul, propunând

încât nu se mai poate distinge cu deplină siguritate ceea ce au fost a poporului din ceea ce e a lui Săulescu”.

⁷² *Istoria limbei și literaturii române*, ed. a II-a, Iași, 1894, p. 206, n. 5.

⁷³ *Literatura română veche*, I, București, 1920, p. 167. Cf. *ibidem*, ed. a IV-a, București, 1943, p. 311.

⁷⁴ *Mănunchi din manuscrisele lui G. Săulescu*, p. 25-54.

⁷⁵ Biblioteca Academiei Române, ms. rom. 1640, f. 2-16.

explicații pentru fiecare cuvânt. El traduce *polzuiră* prin „se îngrijiră”, *ovvilă* prin „consternatio” (Asachi spunea și el *ovelire*, în sensul de „umilință”), *nu pesti* prin „întârzie” și *pesti* prin „rămase”, *stejere* prin „îndată”, *incense* prin „arse” și *serui* prin „mersă în șir” etc. Cu toate că aceste cuvinte n-au existat niciodată, nici în românește, nici în latinește, el nu ezită să le traducă. Cine ar fi putut înțelege atât de bine o limbă inventată, dacă nu inventatorul ei? În hârtiile lui Săulescu se găsesc și însemnări utile, excursii de studii la monumente, ca la Milișăuți, Horodniceni, Bistrița (copii și inscripții) sau la Valea Albă (planul locului bătăliei)⁷⁶, toate din 1835, deci înainte de săpăturile arheologice pe care el le-a întreprins la Barboși. Totuși, ce elucubrații descoperă o lectură atentă! De pildă, „Huru, connume, din familia asta se vede a fi fostu și Hurullu cancellariullu lui Dragosju și cronicariulu nostru. Horus era filiullu lui Osirie și allu Isidei, Apollonu allu grecilor”⁷⁷. Legătura dintre un boier moldovean și un zeu egiptean este cel puțin stranie.

Ceea ce însă ne convinge că Săulescu a fost autorul falsului e faptul că între aceste hârtii, unde n-ar fi avut ce să caute, se află *originalul* adresei lui Iordachi Costachi către Asachi. Unele diferențe față de forma publicată ne interesează numai întrucât dovedesc că Săulescu s-a ocupat personal de pregătirea cronicii pentru tipar, nefiind deci străin de manuscrisul oferit lui spre cercetare, și că a ascuns acest lucru:

„încăpând în mâinile mele *un vechiu fragmentu de o însemnătate istorică*, am socot de folos a-l *împărtăși doritorilor istoriei naționale*, drept care vă poftesc a-l publica pe *socoteala mea* în număr de una mie exemplare, *adăogând cătră tect* și o față de facsimile a *manuscrisului* original și următoare prefață” (în continuare textul cunoscut)⁷⁸.

Pagina poartă semnătura autografă *Costachi* și data: *Iașii mai 24 1856* (în loc de 23 mai).

Cel mai interesant este că Săulescu a întreprins și o argumentare pentru a demonstra că „fragmentul aceste este adevărat și nu apocrif”. Părând că întâmpină obiecțiile posibile, el își justifică modul în care a operat. Partea de critică externă, pe care cineva, mai familiarizat decât el cu regulile diplomatiei, ar contrazice-o punct cu punct, arată cât de mult ținea Săulescu să convingă de autenticitatea manuscrisului: „El este scris pe o hârtie ce are față de pergament, care fel de hârtie se fabrica prin secolul al 14-lea și al 15-lea, de pe când este scris și fragmentul. O asemenea hârtie recomanda vechimea și originalitatea sa mai mult decât pergamentul”. Analiza internă, cu aceeași perseverență, caută să motiveze alegerea unei limbi insolite: „Stilul fragmentului poartă în sine sintacsul traducerei ad literam a unei latine miserie, numită culinară, ungarisată sau

⁷⁶ A se vedea Biblioteca Academiei Române, ms. rom. 1648.

⁷⁷ Biblioteca Academiei Române, ms. 1640, f. 117.

⁷⁸ Ms. 1648, f. 3. Cf. Gh. Asachi, *op. cit.*, p. 932-933.

germanisată”. Atenuând apoi acest dispreț al filologului clasic, el semnalează și „cuvinte ale epoei de atunci care astăzi se păstrează în dialectul macedo-românilor”⁷⁹. Avem astfel o mărturisire care echivalează cu o semnătură. Într-adevăr, Săulescu a declarat cu alte ocazii că oamenii de litere trebuie să urmeze exemplul lui Cantemir în eforturile lor de a perfecționa limba română⁸⁰. Și tot el, în 1855, având prilejul de a se afla pe C. Negri la Conferința de la Viena, a alcătuit un memoriu în favoarea macedo-românilor, rămânând și mai târziu preocupat de problemă⁸¹. Pentru a arhaiza artificial limba cronicii, el a împrumutat forme dialectale aromânești. Nu i-a fost greu, deci, să fie gata cu parafraza și comentariul până la 5 septembrie 1856, când trecuseră doar vreo trei luni de la publicare.

Ultimul cuvânt în această complicată operație de detectare a paternității falsului îl aduc însă două documente, pretinse din 1474 și din 1475, incluse, ambele, în secțiunea de falsuri a unui volum din cea mai recentă ediție a actelor epocii lui Ștefan cel Mare. „Uricul domnesc” de la 12 mai 1475 este tradus în românește, chipurile, de Stavarache Hiban în 1610⁸². Nu numai că, în acea vreme, nu se traduceau încă hrisoavele slavone – cum a observat și editorul – dar chiar numele traducătorului e imposibil: jumătate grecesc (același cu al faimosului personaj, din secolul al XVIII-lea, la care se referă falsul sionesc despre răscoala de la „1742”), jumătate fiind ales pentru a sugera un urmaș al beneficiarului scutirii fiscale acordate de domn, Avram Huiban. Mențiunea unor corpuri de oaste („daraban de munte” sau „călăraș”) care n-au existat niciodată, sau au apărut numai în secolul al XVI-lea, confirmă că documentul este apocrif. Nu credem însă că cine l-a fabricat urmărea „să justifice anumite drepturi de stăpânire”. Prin aluziile la „bătălia cu turcii din susul Vasluiului” (evident, lupta din 1475) și la „judele Sion” i se mai adăuga o pană la pălărie acestei familii.

Mult mai interesant este celălalt document, datat 7 septembrie 1474, în românește, cu formula inițială și cea finală în slavonește ca în secolul al XVII-lea⁸³. De la prima privire se constată că este opera aceluiași falsificator ca și cronica. Documentul vrea să fie o proclamație a lui Ștefan cel Mare, o chemare la oaste în ajunul marii biruințe de la Vaslui. Domnul se adresează („feții mei iubiți”)

⁷⁹ Ms. 1648, f. 5.

⁸⁰ V. Cristian, *Introducere* la Gh. Săulescu, *Descrierea istorico-gheografică a cetății Caput Bovis*, p. 33.

⁸¹ V. Papacostea, *Memoriul macedo-românilor către Napoleon III*, „Revista macedo-română,” III, 1931, nr. 1-2, p. 23-35; N.C. Enescu, *Gheorghe Săulescu, Dimitrie Pop, Anton Velini*, București, 1970, p. 21. Interesul lui Săulescu pentru aromâni n-a fost remarcat de M.D. Peyfuss, *Chestiunea aromânească*, București, 1994, care menționează, totuși, intervențiile lui Negri, mai târziu reprezentantul Principatelor Unite la Poartă. În „Le Glaneur moldo-valaque”, din 1841, Asachi publicase notele unui călător francez, de Morangiès, despre aromâni.

⁸² DRH, A. II, p. 452.

⁸³ *Ibidem*, p. 450-451.

către toți dregătorii civili și militari ai Moldovei, inclusiv acei „giuzi ai văilor” care n-au existat decât în textul cronicii lui Huru, și îi înștiințează despre hotărârile unui consiliu de război: „cu toții vom muri pentru moșăia alor noștri strămoși, nu cari cumvașile robi păgânilor veri muntenilor rămânerei-am noi pe moșiile strămoșilor noștri”. Sensul antiunionist al formulei nu trebuie trecut cu vederea. Patosul acestei declarații e subliniat și în exhortația: „cu toți bărbătește să avem a ne lupta pentru alor noștri strămoși moșăi, cari lăsatu-ne-au noăi înfrământată cu sungele lor” – ceea ce este, pur și simplu, eco-ul unui peisaj din Neculce care-i atribuia lui Miron Costin strigătul, de un patriotism vibrant: „Să nu dă locul, că pământul acesta iaste frământat cu sângele moșilor și a strămoșilor noștri!”⁸⁴. Chiar dacă n-ar fi amintiți Gavril Boldur și Dragoș, strămoșul legendar al Sioneștilor, ca personaje de prim plan în această pagină de literatură altoită cu istorie, tot n-am șovăi să recunoaștem în autorul ei pe omul care, cu aceeași pasiune s-a străduit să compună un muzeu imaginar, populat de zeci de figuri de ceară. Limba pseudo-arhaizantă din cronică se regăsește aici: „decindea Dunării”, „s-o jărăsteză”, „multă genune de păgâni”, „genunea păgânilor”, „vrătăcios”, „vrătăciune”, „a vencire”, „vom vinci”, „a vince” (la Asachi, „vinceală” și „vincitor”, împrumutat din italiană), precum și „a slimui”, „nușăi” etc.

Făcând parte din seria falsurilor publicate de Ghibănescu – deși acesta nu i-a fost cunoscut, ajungând în mâinile lui Xenopol, care l-a transcris – documentul pare a fi fost conceput spre a fi oferit lui Iordachi Costachi-Boldur. Cu familia acestuia, Săulescu avea legături vechi⁸⁵. În fața celui alt document, dania prin care Ștefan cel Mare răsplătește vitejia unui răzeș vasluian, putem fi siguri că l-a ticluit Costachi Sion, în limba de toate zilele. Pentru un manifest în care patriotismul este declamat cu emfază, acest îndrăgostit de trecut simțea nevoia unei limbi care să exprime vechime și grandoare. Dacă deducțiile noastre n-au trecut de pragul certitudinii, rămâne probabilă o colaborare între rapsodul familiei Sion, paharnicul Costachi, memorialistul, și Săulescu, eruditul filolog pe care l-a atras ispita de a produce un substitut de istorie.

Procedeul nu era excepțional în epocă. Dimpotrivă, reacția destul de promptă și necruțătoare îndreptățește concluzia că istoriografia românească a ieșit repede din vârsta minorității și s-a adaptat fără întârziere la exigențele criticii moderne.

⁸⁴ Ion Neculce, *Opere*, ed. G. Ștrempel, București, 1982, p. 277. Se știe că Antohi și Ioniță Sion au copiat în 1804 cronică lui Neculce, *ibidem*, p. 141-142; Gh. Ungureanu, *op. cit.*, p. 13. Documentul din „1742”, plăsmuit ca un pamflet antigrecesc, este inspirat din pasajul în care cronicarul relatează răscoala de la Iași din 1685, care a avut între victime pe un Mavrodin, strămoșul celui pe care C. Sion îl batjocorea în *Arhondologie*; cf. I. Neculce, *op. cit.*, p. 300.

⁸⁵ E amuzant că C. Sion, în notița pe care i-o consacră, nu uită să spună că a fost „slugă la mitropolitul Veniamin”, *Arhondologia Moldovei*, p. 256. Pentru Săulescu (1798-1864), perioada de formare la Academia Domnească din Iași, apoi, în 1819-1821, la Colegiul din Chios, s-a desfășurat sub patronajul lui Veniamin Costachi.

Evul Mediu ca utopie, ca amintire și ca proiect de viitor

Noul Dumneavoastră profesor se crede dator ca, după o tradiție de care și-a amintit și la începutul fiecăruia din anii precedenți, să vă atragă atenția asupra semnificației pe care studiile medievale o au în împrejurările actuale și să vă expună intențiile cu care își deschide cursul. De aceea, subiectul acestei lecții inaugurale va considera Evul Mediu sub întreitul aspect al evaluării ideilor și instituțiilor sale în cursul vremii, al moștenirii pe care a lăsat-o Europei de astăzi și al principiilor călăuzitoare pe care le poate sugera pentru mâine, într-un context în care se vorbește adesea, fără nicio definire riguroasă a termenilor, despre „sfârșitul istoriei”.

Mai înainte însă, se cuvine să aduc omagiul meu deferent predecesorului la această catedră, domnului profesor Radu Manolescu, al cărui student mi-a fost dat să fiu acum mai bine de douăzeci de ani. Ca fost elev, sunt îndreptățit să spun că Domnia Sa a avut întotdeauna o înaltă idee despre răspunderile pe care le implică această situație și că le-a jertfit chiar o parte dintr-o operă scrisă care, altfel, ar fi putut fi mai întinsă. Fără ostentație și fără presumție, profesorul Radu Manolescu a transmis un mesaj și a înțeles să dea generațiilor care s-au perindat pe băncile Facultății elementele unei meserii cinstite gândite și conștiincios făcute. Ceea ce nu a fost deloc puțin când, pentru a ține dreaptă cumpăna adevărului, erau necesare curaj și demnitate. Domnia Sa a fost, înainte de toate, un dascăl de metodă, exigent și meticulos. Este o bucurie să știm că urmează neabătut activitatea științifică dincolo de pragul acestei *honestia missio* care nu-l desparte de noi. Nădăjduiesc că, în îndeplinirea datoriei care trece asupra mea, voi avea norocul de a nu-l dezamăgi.

Să-mi îngăduiți totodată să adaug că, în șirul acelor care au ilustrat același învățământ aici, mai sunt și alții față de care e greu să nu te simți personal responsabil și, deopotrivă, recunoscător pentru strădania lor exemplară. Fie amintiți aici numai trei dintre ei.

Cel mai apropiat de noi ne-a fost, la interval de două decenii, profesorului Radu Manolescu și mie, un dascăl generos, capabil de a inspira vocația și de a o călăuzi vigilent. Vie și educatoare încă este pilda lui Mihai Berza, învățat permanent atras de „toate planurile anchetei istoriografice: de la istoria economiei la cea a ideilor, de la teorie și metodă la genealogie și heraldică”¹. După ce, la

¹ L-am citat pe Fl. Constantiniu, în *Enciclopedia istoriografiei românești*, București, 1978, p. 57. Vezi și introducerea noastră la M. Berza, *Pentru o istorie a vechii culturi românești*,

începuturile activității sale, influențat de teoria lui Pirenne, încercase să interpreteze dezvoltarea Europei de Apus în perioada carolingiană, preocupările sale au cuprins în anii mai târzii istoria Italiei medievale (și, pentru un curs special, a Veneției), istoria istoriografiei, cultura secolelor X-XV, criza feudalității franceze în sec. XIV-XV, răscoalele țărănești și orașul medieval (temă reluată apoi cu stăruință de către succesorul său la catedră). Concepția sa istorică se poate defini atât prin ce a respins – iluzia stearpă a pozitivismului microfactual –, cât și prin ce a reținut – un marxism ambiguu, dezlegat de dogmă și atent la dialectica reacțiilor sociale: rezultatul parcurgerii în sens invers a drumului descris de Croce de la materialismul istoric la istoriografia economico-juridică². Abia dacă mai e nevoie să adaug că exemplele lui Nicolae Iorga și Gheorghe Brătianu l-au condus pe Mihai Berza în cu totul altă direcție, unuia datorându-i interesul pentru om și, în consecință, accentul de o vibrantă gravitate al discursului său de moralist, iar de la celălalt dobândind nu numai un îndemn de cercetare – istoria comerțului italian în Marea Neagră –, ci și înclinația către sinteza solid construită.

Mihai Berza fusese la Iași elevul lui Gheorghe Brătianu. Acesta avea să fie la București urmașul lui Nicolae Iorga la catedra de istorie universală a Evului Mediu, pe care a deținut-o numai în anii 1940-1947, între convulsii politice dramatice – răstimp în care campaniile militare s-au împletit cu războiul civil. Marile sale daruri, cultivate de școala franceză căreia savantul îi aparținea ca formație intelectuală, s-au manifestat în cercetări și în contrapunct, în cursuri care revin, pe diferite căi, la tema raporturilor între Orient și Occident în Evul Mediu. Investigația trecutului bazinului pontic nu e, pentru Brătianu, decât un aspect al aceleiași preocupări³. Chiar studii de istorie a românilor, cum ar fi acela, postum, despre *Sfatul domnesc și adunarea Stărilor în Principatele române*, contribuie la neîntreruptul efort de a desluși înțelesul confruntării între mentalitatea răsăriteană și spiritul apusean. De asemenea, opera fundamentală a învățatului, testamentul său științific încă inedit, *Formule de organizare a păcii în istoria universală*, opunând cele două soluții, a ierarhiei și a federației, aduc răspunsul la aceeași întrebare până în zilele zbuciumate de după război, când cartea era redactată, iar autorul ei își aștepta sfârșitul tragic⁴.

Una din trăsăturile cele mai evidente ale scrisului lui Brătianu este analiza mecanismelor istoriei medievale în cheia prezentului, atitudine pe care și Nicolae

București, 1985. Despre cele ce urmează, cf. A. Oțetea, V. Netea, *O sută de ani de predare a istoriei universale la Universitatea din București*, **AUBI**, XIII, 1964, p. 23-48.

² B. Croce, *Storia della storiografia italiana nel secolo decimonono*, II, Bari, 1930, p. 142 sqq.

³ Gh.I. Brătianu, *La mer Noire des origines à la conquête ottomane*, München, 1969 (trad. rom. V. și M. Spinei, București, 1988). Vezi L. Boia, *Gheorghe I. Brătianu (1898-1953)*, **SAI**, XXXVII-XXXVIII, 1978, p. 169-173; idem, *L'historiographie roumaine et l'École des Annales. Quelques interférences*, **AUBI**, XXVIII, 1979, p. 31-40; V. Spinei, ed., *Confluente istoriografice românești și europene*, Iași, 1988.

⁴ A. Pippidi, *Une œuvre inédite de Georges Brătianu*, **AIIX**, XXIV, nr. 2, 1987, p. 45-48.

Iorga o preconizase. Dacă, la predecesorul său, aceasta impunea o des repetată examinare a cauzelor și efectelor naționalismului ca idee-forță, Gheorghe Brătianu și generația al cărei fruntaș era se întorceau la fenomenele economice și sociale cu o insistență al cărei exemplu fusese dat de Weber și Sombart, în Germania, sau de Berr și Bloch, în Franța, dar care corespundea și atașamentului său personal, ereditar, față de doctrina liberală.

Am avut altădată prilejul de a schița relațiile dintre cei doi istorici români, și unul și altul victime ale unor dictaturi ideologice față de care rezistența lor a căpătat valoare de simbol. Cine cunoaște împrejurările și oamenii n-are cum să nu vadă că, după moartea năpraznică a mentorului și rivalului său, Gheorghe Brătianu s-a considerat investit cu o misiune națională care-i cerea nu numai un uriaș efort, dar și sacrificiul de la care nu s-a putut sustrage.

Ajungem astfel la cel căruia i se datorează însăși înființarea învățământului de istorie universală a Evului Mediu în țara noastră, căci prezența sporadică a lui Petre Cernătescu la București și a lui Nicolae Ionescu la Iași, transformând finalitatea patriotică în motiv retoric, nu lăsase decât urme superficiale. Nicolae Iorga a ocupat vreme de 45 de ani catedra, cucerită printr-un „concurs universitar celebru”⁵, de la care, chiar în aceste zile se împlinește exact un secol. Aniversare față de care nu putem fi nepăsători, fiindcă, într-o activitate ale cărei dimensiuni n-au avut nevoie ca legenda să le amplifice pentru a se înscrie definitiv în cultura românească, partea medievistului este esențială. În timp ce, prin uimitoarea acumulare a surselor fără de care n-ar exista o istorie a românilor, devenea el însuși o instituție națională și alături de cercetările consacrate unor domenii care cuprind și trecutul nostru: istoria Bizanțului, a Imperiului otoman în general, a Sud-Estului european, Nicolae Iorga a reliefat originalitatea Evului Mediu și a construit vastele sale perspective de istorie universală în funcție de spațiul acordat acestei epoci.

Impunătoarei *Încercări de sinteză* din 1926-1927 i-au premers nu mai puțin de patru serii de volume, adevărate propilee îndrumând către reconstituirea finală: *Chestiunile* (a Rinului, a Dunării, a Mării Mediterane și a Oceanelor, între 1912 și 1919 – tentative de a gândi „durata lungă”, determinată geografic, înainte de Braudel), *Cărțile reprezentative în viața omenirii* (1916-1935)⁶, *Dezvoltarea așezămintelor politice și sociale ale Europei* (1920-1922) și *Elemente de unitate ale lumii medievale, moderne și contemporane* (1921-1922), la care se va adăuga, în 1928, *Evoluția ideii de libertate*, carte actoniană, având în opera lui Iorga semnificația unei pietre de hotar. În privința concepției sale istorice, la interpretarea căreia au contribuit atât Gheorghe Brătianu, cât și Mihai Berza, există o prejudecată care o încadrează în curentul romantic, deși în realitate antipatia sa pentru orice metafizică („călăreții tuturor norilor”) nu era mai puțin vehementă decât criticile cu care a săgetat narativismul sec și *pointillist* („adunători

⁵ B. Theodorescu, *Un concurs universitar celebru*, București, 1944.

⁶ Reeditare în două volume, îngrijită de M. Gherman, București, 1991.

nisipurilor”)⁷. Romantică putea fi sensibilitatea sa pentru aspectele idealiste, în sens moral, și emoționale, tendința sa de a simpatiza cu „viața sufletească” din trecut, pentru care propunea proprii săi termeni, ceea ce nu ne surprinde la un gânditor format în secolul XIX. Reelaborarea artistică menită, cum ar fi spus el, „să învie” i se părea o datorie a istoricului, una posibilă doar prin cea mai sinceră și mai deplină dăruire de sine, cu condiția unei experiențe personale cât mai cuprinzătoare. Nimeni n-ar mai îndrăzni astăzi să formuleze această exigență. „Permanențele istoriei” recunoscute de el amintesc de o schemă asemănătoare la Hippolyte Taine⁸. În schimb, Iorga este într-adevăr din familia marilor istorici, contemporanii săi în Franța, Belgia, Olanda, Spania sau Italia, atunci când are viziunea unui Ev Mediu democratic, bazat pe inițiativa creatoare și solidaritatea populară. Postura de *laudator temporis acti*, din care judeca aspru civilizația industrială, și predilecția sa pentru comunitățile țărănești nu trebuie atribuite unei prejudecăți politice. Dimpotrivă, opțiunile sale în politică, în cea externă ca și în cea internă, au fost inspirate de percepția sa istorică. Versiunile propuse de Lot, Pirenne, Huizinga, Menendez Pidal sau Volpe s-au bucurat de o mai mare credibilitate, dar avem dreptul să ne întrebăm dacă nu din cauza poziției marginale a culturii românești⁹.

Această incursiune în trecutul unei catedre era necesară pentru a explica, fie și în treacăt, cărei tradiții avem datoria de a ne adăuga eforturile viitoare. Dar această mândrie legitimă nu poate ascunde faptul că studiile de istorie medievală universală au avut în țara noastră o dezvoltare anevoioasă. Toți aceia pe care i-am ales ca exemple – dar ar mai fi de menționat numele lui Constantin Marinescu, al lui Andrei Oțetea, al Mariei Holban și al lui Francisc Pall – au revenit la istoria națională sau la domeniul bizantino-balcanic, ori de câte ori împrejurări nefavorabile pentru cercetările lor speciale le-au interzis accesul la arhivele și bibliotecile de peste hotare. De aceea bibliografia publicată acum câțiva ani nu e decât o broșură, chiar dacă au intrat acolo și o sumedenie de lucruri de popularizare¹⁰. Un asemenea bilanț, inferior celui pe care l-ar prezenta țări ca Ungaria și Polonia, deși supuse aceluiași vicisitudini în ultima jumătate de veac, ne aduce aminte cât de precară a fost la noi situația acestor cercetări, ajunse acum la a cincea generație. Dacă nu greșim, generația cea mai activă a fost a autorilor născuți în deceniul final al secolului trecut și în primii ani ai veacului nostru, singura care a avut și o publicație destinată studiilor istorice cu un orizont mai larg decât cel

⁷ N. Iorga, *Istoria literaturii românești. Introducere sintetică*, București, 1929, p. 5.

⁸ Mă refer, bineînțeles, la *Histoire de la littérature anglaise*, unde o faimoasă pagină fixează cele trei forțe vitale: *la race, le milieu et le moment*, pe când Iorga, în 1938 (într-o primă formulă în 1914), distinge pământul, rasa și ideea.

⁹ Totuși, din bibliografia manualului universitar al lui J. Calmette, *Le monde féodal*, Paris, 1937, ultimii trei sunt absenți, pe când Iorga e citat de șase ori.

¹⁰ Șt. Ștefănescu, coord., *Reflectarea istoriei universale în istoriografia românească. Bibliografie selectivă*, București, 1986, 240 p.

românesc, acele *Mélanges d'histoire générale* de la Cluj care, în mod semnificativ, s-au oprit după al doilea volum (apărut în 1938). Bibliografia care le însoțea începea cu Despot-Vodă ca... cel dintâi autor român cu preocupări de istorie universală! Alte reviste contemporane, *Revue Historique du Sud-Est Européen*, întemeiată de Iorga, sau *Diplomatarium Italicum* și *Mélanges de l'École Roumaine en France*, editate de cele două centre postuniversitare pe care statul român le întreținea înainte de al doilea război mondial la Roma și la Paris, au publicat și ele cercetări asupra Evului Mediu apusean. Din momentul în care existența lor a fost curmată, fie de lipsa de mijloace financiare, fie de cenzura unui regim dictatorial, istoriografia românească și-a pierdut aproape complet deprinderea de a privi către spații străine.

Ne găsim astăzi într-o fază de reconstrucție a învățământului nostru istoric și de revitalizare a institutelor noastre de cercetare. Tratarea transversală a unui subiect care aparține istoriei naționale, dar e totodată prins în țesătura istoriei generale nu poate fi decât o cheazășie de imparțialitate. Trecerea istoriei universale dintr-un plan secund, de plicticoasă normalitate, în primul plan ne va obișnui cu calitatea, pe care o revendicăm zgomotos, de părtași la civilizația europeană. Sau, și mai bine, ne va explica de ce, în trecutul românilor, perioadele de participare la istoria universală alternează cu câte o îndelungată izolare, ca aceea care, nădăjduim, s-a încheiat. Ne va îngădui, cu alte cuvinte, să înțelegem de ce cultura noastră răsună de un monolog contradictoriu, în care integrarea materială și spirituală în Europa este chemată imperativ sau respinsă fără șovăială. Mai are, acest recurs la istoria universală, un avantaj: că poate servi, în împrejurările actuale, de antidot contra xenofobiei, contribuind astfel la curățirea moravurilor de resentimentul agresiv care le viciază. Ferind de obsesii și de excese, ajută la schimbarea unei stări de spirit, întreține o dispoziție intelectuală. Poate nu e chiar exagerat a spune că familiarizarea cu istoria universală, care oferă judecăților noastre un cadru ferm, le întregeste și le înalță. Este inițierea într-o altă lume, mereu alta și totuși aceeași, care, în ultimă instanță, propune temeiuri de optimism. Acest optimism ne-a dat, unora dintre noi, până mai ieri, puterea de a aștepta sfârșitul încercării prin care trecea societatea românească, de el avem încă nevoie astăzi, când ne revine mereu în minte vorba lui Pușkin – pronunțată, se zice, după ce a citit *Suflete moarte* – „Doamne, cât de tristă e Rusia noastră!”

E firesc să ne întrebăm ce loc ocupă Evul Mediu în această experiență de istorie universală și din ce motive imaginea lui este proiectată tot mai adesea pe ecranul dezbaterilor despre epoca noastră. Marea prefacere pe care o trăiește omenirea la capăt de ciclu – și de mileniu – sugerează o reflecție asupra Evului Mediu din trei puncte de vedere diferite. Le-am menționat la început; să le examinăm, pe rând, pe fiecare.

Dintre toate definițiile utopiei, cea mai exactă este a compatriotului nostru Alexandru Ciorănescu: „descrierea literară individualizată a unei societăți imagi-

nare, organizată pe baze care implică o critică subiacentă a societății reale”¹¹. Cum să nu recunoaștem atunci că orice viziune a Evului Mediu este o utopie? Nu numai fiindcă orice discurs utopic are în centrul său o forță modelatoare care se însărcinează să apropie realitatea de idealul făgăduit, trăsătură comună unor tipare de gândire specifice Evului Mediu, după cum observă Sorin Antohi: milenarism, profetism, monahism, teocrație¹². Dar însăși atitudinea față de Evul Mediu care a inspirat diferitele sale interpretări, începând din epoca Renașterii a evoluat într-un mod care ne face martorii unei serii de utopii. E un fel de a spune că, trecând din planul real în domeniul reprezentărilor mentale, Evul Mediu a devenit o ficțiune și un pretext pentru dezaprobarea formelor politice, sociale și culturale din vremea istoricilor respectivi.

Opoziția dintre prezent și trecut apare chiar din momentul în care umaniștii italieni, impresionați de hăul care despărțea splendoarea culturii antice de întoarcerea la valorile clasice, și-au manifestat disprețul față de secolele intermediare și de barbaria lor „gotică”. Dar însuși Dante, evocându-și strămoșul care participase la Cruciada a doua, deplângea decăderea propriilor contemporani în contrast cu Florența pură și onestă a lui Cacciaguida (*Paradiso*, XV, 97-140, și XVI, 49-155). Machiavelli, care suferea și el de drama cetății sale, are nostalgia primelor veacuri, de pace internă și externă. Erudiții francezi, după 1550, și cei englezi au început investigarea izvoarelor medievale cu intenția pragmatică de a legitima în vechime anumite instituții, chiar acelea pe care monarhia absolută dorea să le reformeze. În Franța, reacția contra influenței italiene la curte a inspirat interesul pentru Galia pre-romană, concepută ca leagăn al libertății. Ceea ce era acolo cucerirea lui Cezar a fost cucerirea normandă în Anglia, unde elementul saxon va fi idealizat de revoluționarii dușmani ai Stuartilor. Istoriografia ecleziastică nu putea fi decât polemică în epoca războaielor religioase: operele centuriatorilor din Magdeburg îi răspund anele lui Baronius, dar, indiferent de condiționarea lor ideologică, sectară, atât protestanții, cât și catolicii își duc compilația de la creștinismul catacombelor până la marea fractură a Bisericii apusene fără să observe undeva o soluție de continuitate. Urmașii lor, bollandiștii, Mabillon și Montfaucon vor crea totuși instrumentele medievistului – critica hagiografică, paleografia și diplomatica – înainte chiar ca periodizarea actuală a istoriei să fie adoptată. „Evul Mediu” și-a găsit un nume doar în 1639 (data publicării cărții lui Pousin de Friege, *Feodum*), nume introdus mai târziu în manuale de către un profesor de la Halle, Christoph Keller – Cellarius¹³.

Erudiția lui Du Cange, incomparabilul lexicograf al latinei medievale, sau a lui Rymer, a cărui masivă colecție de *Foedera* adună materialul documentar pentru relațiile externe ale Angliei începând cu secolul XII, ca și cercetările discipolilor

¹¹ Al. Ciorănescu, *L'avenir du passé. Utopie et littérature*, Paris, 1972, p. 22.

¹² S. Antohi, *Utopica. Studii asupra imaginarului social*, București, 1991.

¹³ A. Marwick, *The Nature of History*, Londra, 1970, p. 169. D. Hay, *Annalists and Historians*, Londra, 1977, p. 90, afirmă că termenul *medium aevum* datează din 1604.

lor italieni, Maffei și Muratori au produs opere de referință, dar n-au reprogramat concepția istorică. Pentru epoca Luminilor, atrasă de exotismul societăților extra-europene și de antichitate, a cărei explorare arheologică începe în legătură cu preocupările estetice ale neoclasicismului, Evul Mediu există oare? Ne-am putea întreba, văzând că el nu-i interesează decât pe autorii marginali, pasionați de genealogie și heraldică, sau proveniți din spații culturale secundare, ca elvețianul Johann von Müller. În primul caz, ei caută argumente contra absolutismului sau revanșa asupra unei burghezii care, în ascensiunea ei, nesocotește drepturile istorice ale nobilimii¹⁴, în al doilea, e vorba de revendicarea unui loc în istoria Europei¹⁵. Dacă această exigență ar fi fost exprimată numai de reprezentanții unor culturi minore, probabil că nu i s-ar fi dat atenție, dar protestul s-a ridicat chiar din Germania, a cărei istorie își are originea în afara tradiției greco-romane și creștine. Schlözer este acela care va declara că „Einhard, Liutprand și Ditmar sunt incomparabil mai importanți pentru noi decât Sallustius, Eutropius și Ammianus”¹⁶. Pe linia ei majoră, istoriografia Luminilor n-a renunțat la diviziunea bipartită în care năvălirile barbare despărteau istoria „veche” de cea „modernă”. De aceea, catedrele regale de istorie modernă de la Oxford și Cambridge, sub numele pe care-l păstrează din secolul XVIII, cuprind în învățământul lor și epoca medievală¹⁷. Citind *Essai sur les mœurs et l'esprit de nations*, vom constata de la prima frază că autorul pornea să trateze istoria modernă de la decăderea Imperiului roman. Ceea ce stârnea disprețul lui Voltaire în epoca dinainte de Renaștere erau „despotismul” militar, fanatismul religios, monotonia cronicilor și condițiile sărăcicioase de trai – „care mai dănuiau în unele regiuni din nordul și răsăritul Europei”. Despre acele ținuturi, locuite „de vechii sciți și de tătarii de pe țărmurile Pontului Euxin”, el avea într-adevăr o imagine puțin măgulitoare¹⁸. Dar nu e greu de înțeles că chiar regimurile politice cărora le-a scris apologia (Ludovic XIV, Petru I) se bazau pe cel mai tiranic despotism militar și că, în ura sa contra Bisericii, Voltaire nu se înverșuna contra papilor medievali, ci împotriva unor dușmani vii. Să luăm și *Decline and Fall* al lui Gibbon, operă stilistic admirabilă, a unui spirit mult mai profund, așa cum îl formase educația clasică. Anticlerical și el, desigur, fiindcă o cerea vremea lui,

¹⁴ În afară de Jean-Baptiste de la La Curne de Sainte-Palaye sau de contele de Boulainvillier, ar fi de citat aici chiar Saint-Simon, memorialistul.

¹⁵ Dacă avem în vedere faptul că Johannes von Müller fusese profesorul lui Hammer, se poate afirma că cea dintâi istorie occidentală, de mare ambiție și de ținută științifică, a Imperiului Otoman se datorează aceluiasi curent istoriografic.

¹⁶ A.L. von Schlözer, *Nestor. Russische Annalen in ihrer Slavonischen Grundsprache: verglichen, übersetzt und erklärt*, II, Göttingen, 1802, p. 291.

¹⁷ H.R. Trevor-Roper, *History. Professional and Lay. An Inaugural Lecture*, Oxford, 1958, p. 4-7; H. Butterfield, *Man on His Past*, Cambridge, 1969, p. 46.

¹⁸ *Œuvres de Monsieur de V***, Essais sur les mœurs et l'esprit des nations*, VII, Neuchâtel, 1773, p. 320.

dintre pasiunile căreia o împărtășește și pe aceea pentru Orient, dar admirator al instituțiilor feudale din Franța sau Țara Sfântă ca model de libertate politică, dreptate și egalitate înaintea legii (cap. VIII). Pe de altă parte, scriind chiar în timpul rebeliunii coloniilor americane și parcă presimțind izbucnirea Revoluției franceze, Gibbon aparținea unei lumi amenințate de subversiunea din interior. De aceea creștinii i se păreau mai vinovați decât barbarii de nimicirea unui imperiu civilizator pe care-l imitase cel britanic¹⁹. Mesajul cărții era totuși liniștitor: omogenitatea culturală a Apusului garanta unitatea și stabilitatea Europei, care, spunea Gibbon în 1780, n-are a se teme de o nouă invazie, fiindcă, „pe malurile Volgăi, până la Obi și Lena, plugarul ară, țeșătorul deapănă la război și fierarul izbește cu barosul pe nicovală”²⁰. Iluzie de care nici alții, mai târziu, n-au fost scutiți.

Pentru a ne întoarce la epoca următoare, când Occidentul, după furtuna războaielor napoleoniene, își reajusta frânturile organizării sale politice și sociale, iar știința istoriei se apropia cu pași mari de maturitate, revelația Evului Mediu s-a impus sub aparența unei mode literare. Ingredientele de care imaginația romantică avea nevoie erau: ruine, sentiment religios, barzi și trubaduri, folclor silvestru și maritim. Cu această rețetă a fost asigurat succesul romanelor lui Walter Scott, construite, de altfel, pe temelia unor note de o erudiție impresionantă. Cine dintre noi, în copilărie, n-a învățat cele dintâi noțiuni despre conflictul dintre saxoni și normanzi sau despre turniruri și templieri din *Ivanhoe*? Lectura acestei literaturi cavalereste n-a încetat să fie un eficace mijloc de vulgarizare a conceptelor istorice. A vedea istoria ca un cortegiu colorat de evenimente dramatice era un regres, după ce „filosofii” o recunoscuseră drept un proces determinat de cauze și conexiuni. Dar cei ce fuseseră martorii convertirii doctrinei progresului „dintr-o evanghelie a omenirii într-o lozincă de cucerire”²¹ își pierduseră încrederea într-însa. Ei au recurs la o tradiție a cărei prezență se concretiza în ruine și în folclor. Acestea erau palpabile și, prin puterea lor de evocare, incomparabil mai atrăgătoare decât abstracțiile. Realitatea lor părea o cheazășie de obiectivitate. De aici se vor naște însă alte utopii, năzuind să disciplineze noi generații prin lecția moralizatoare.

Pe de o parte, a fost o reacție antirevoluționară pe care emigrația franceză a transportat-o sau a stimulat-o în toate colțurile Europei. Nostalgia exilaților transforma trecutul medieval în ideal capabil de a redresa și regenera o societate coruptă, căci, ori de câte ori un traumatism alterează identitatea colectivă, există tendința firească de a reveni înapoi, peste paranteza alienantă²². Dar același

¹⁹ Vezi M. Baridon, *Edward Gibbon et le mythe de Rome. Histoire et idéologie au Siècle des Lumières*, Paris, 1977.

²⁰ E. Gibbon, *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, ed. J.B. Bury, New York, 1906, vol. 6, p. 293.

²¹ H.R. Trevor-Roper, *The Romantic Movement and the Study of History*, Londra, 1969, p. 23.

²² De văzut excelenta lucrare a lui F. Baldensperger, *Le mouvement des idées dans l'émigration française*, I-II, Paris, 1924.

entuziasm pentru documentul autentic – sau crezut astfel, ceea ce l-a făcut pe un mare istoric să ia imitațiile ossianice ale vicontelui de La Villemarqué drept cântece bretone din secolul VI – este caracteristic și curentului liberal, al cărui Ev Mediu era o epocă eroică de sacrificii populare pentru cauza libertății și care saluta comunele din veacul XII ca prima formă de organizare democratică. Pasiunile politice din timpul Restaurației intrau în pădurea merovingiană. Cerceătorul trecutului nu e niciodată complet liber: nu numai din cauza condiționării sale de către ambianța contemporană, ci și prin supunerea sa afectivă față de document, care-l ispitește să se închipuie spectator direct al faptelor relatate. Augustin Thierry, savantul la care făceam aluzie adineauri, mărturisește că-l îndurerau „nedreptățile suferite de acești oameni morți de șapte sute de ani – pe care-i iubeam de parcă aș fi fost unul dintre ei”²³.

Climatul intelectual din a doua jumătate a secolului XIX a dezamorsat radicalismul intemporal al imitației, fie ea republicană sau monarhistă. Noua strategie, operând prin intermediul unei pedagogii masificate, a acționat în doi timpi: admitând până pe la 1870 că teoria are o legătură nemijlocită cu polemicile actualității politice, contestând după aceea orice exemplaritate a istoriei. Dar ambele școli de gândire se regăseau pe aceeași poziție moderată, ostilă excesului autoritar, ca și anarhiei revoluționare. Este Europa burgheză pentru care Evul Mediu, ca o lungă introducere îndreptând inevitabil către civilizația și ordinea socială modernă, se distinge prin treptata descătușare a celor două mari servituți – asupra persoanei și asupra proprietății –, prin echilibrul dintre puterile locale, senioriale, și cele două mari forțe de unitate – papală și imperială –, în sfârșit, printr-un nedezmășit progres intelectual, identificat cu secularizarea gândirii. La atâta se reduce schema manualelor unui Le Bas sau unui Duruy, care au fost citite și chiar traduse la noi²⁴. De la Michelet la discipolul și biograful său, Monod, de la colegul acestuia, Bémont, co-fondator odată cu el în 1876 al venerabilei *Revue*

²³ A. Thierry, *Lettres sur l'histoire de France. Dix ans d'études historiques*, Paris, 1866, p. 309. Cf. *ibidem*, p. 603-609 (pseudo-folclor breton) și P. van Tieghem, *Ossian en France*, Paris, 1917, p. 875 (culegătorul poemelor celtice era *une espèce de Macpherson français*).

²⁴ Ph. Le Bas, *Histoire du Moyen Âge depuis l'invasion de l'Empire Romain par les barbares jusqu'à la formation du système d'équilibre des états européens*, II, Paris, 1847, volum în posesia mea, poartă ștampila „Bibliothèque de Const. Nic. Brăiloi” (înalt magistrat care-și făcuse studiile la Geneva pe la 1825). Elev al lui Le Bas și al lui Michelet, profesor de liceu din 1851, Duruy a fost ministrul Instrucțiunii Publice în 1863-1869 și a introdus în programe predarea istoriei contemporane, de la 1789. Despre concepția lui istorică, vezi N. Loraux și P. Vidal-Naquet, *La formation de l'Athènes bourgeoise. Essai d'historiographie 1750-1850*, în R.R. Bolgar, ed., *Classical Influences on Western Thought AD. 1650-1870*, Cambridge, 1978, p. 216-222. Adaptarea lui Duruy în românește („tradus și adăugat”) o face P. Cernătescu, *Manual de istorie universală*, București, 1861, după *Abrégé de l'histoire de temps modernes*, Paris, 1856.

Historique, până la elevul său Nicolae Iorga, filiația e directă²⁵. În materie de erudiție, istoriografia franceză suferea însă tirania Germaniei bismarckiene, unde colecția de *Monumenta historica* oferea un exemplu neîntrecut și unde cercetările medievale orientate către istoria economică și socială corespundeau unei rapide dezvoltări a partidului social-democrat.

În același timp, în Anglia, doctrina lui Ranke s-a întâlnit cu liberalismul victorian, producând doi mari istorici ai dreptului medieval, pe Stubbs la Oxford și pe Maitland la Cambridge, a căror operă este o apologie a principalei invenții britanice, sistemul parlamentar²⁶. Cealaltă problemă a epocii era coagularea unității naționale – de aceea, în Italia, activitatea medievistilor a luat forma unor periodice regionale și unor societăți savante de istorie locală, ca apoi, odată realizată unificarea politică, un revizionism demolator să întreprindă critica legendelor patriotice. Aceeași problemă, în țările din centrul și răsăritul Europei, unde progresele metodei științifice au înlăturat fără întârziere câteva falsuri romantice, a provocat îndelungate controverse asupra originilor statului și asupra instituțiilor feudale. Marea școală istorică rusă dinaintea de revoluție, pe care ar trebui s-o cunoaștem mai bine, participă activ la frământările „intelighenției”: mulți reprezentanți ai ei au pătruns în domeniul Evului Mediu apusean (Kareev, Vinogradov etc.), dar interesul lor pentru țărănimea franceză, italiană și engleză sau pentru Cortes-urile din Castilia este ecoul dezbaterilor în jurul zemstvelor sau Dumei.

Secolul XIX, în istoriografie, durează până pe la 1930. Poate primul lucru de remarcat cu privire la această etapă a drumului pe care-l jalonăm aici este că niciunul dintre marii istorici ai Evului Mediu din generația născută între 1870 și 1880 nu era marxist. Nici contactul cu sociologia nu și-a arătat roadele până la apariția *Analelor*. Nu spusese Fustel de Coulanges însuși că pretenția de a inventa un nou nume pentru știința faptelor sociale e inutilă, de vreme ce istoria are chiar acest obiect de studiu²⁷? Medievistii erau acum fie moștenitorii reflecției liberale

²⁵ N. Iorga, *Un profesor francez: Charles Bémont*, București, 1940. Inscriptia ciceroniană de pe frontispiciul Institutului înființat de Iorga este moto-ul revistei franceze: *ne quid falsi dicere audeat, deinde ne quid veri non audeat* (*De Oratore*, II, XV, 62). Principiu etic, adecvat independenței dârze pe care întemeietorul Institutului avea s-o plătească în curând cu viața.

²⁶ R.W. Southern, *The Shape and Substance of Academic History*, Oxford, 1961. Un capitol e consacrat lui Frederic William Maitland în cartea, de prost gust și de observații câteodată juste, a lui N.F. Cantor, *Inventing the Middle Ages*, New York, 1991. Ar mai fi de adăugat că în colecția „Master of the Rolls” au fost editate izvoarele Evului Mediu englez. Volumele dăruite Bibliotecii Academiei Române în 1900 erau încă netăiate după șapte decenii, când am avut ocazia de a lucra cu cronicile Războiului de o sută de ani.

²⁷ F. de Coulanges, *L'alleu et le domaine rural pendant l'époque mérovingienne*, Paris, 1922, p. IV: *Chacune de ces sociétés fut un être vivant, l'historien doit en décrire la vie. On a inventé depuis quelques années le mot „sociologie”. Le mot „histoire” avait le même sens et disait la même chose, du moins pour ceux qui l'entendaient bien. L'histoire est la science des faits sociaux, c'est-à-dire la sociologie même* (scris în 1890).

pe teme social-economice, fie adepții acelei *Kulturgeschichte* care năzuia, atât în Olanda, cât și în România sau Cehoslovacia, să alcătuiască un cât mai complet mozaic al vieții materiale și spirituale, dar acordând o atenție deosebită ideilor dominante, stărilor de spirit și psihologiei maselor. Un război mondial nu fusese deajuns pentru a zdruncina încrederea istoricilor în raționalitate. Ceea ce nu înseamnă că nu erau și ei constructori de utopii, îndemnați să situeze în secolele cavalierești respectul unor norme morale a căror nesocotire îi neliniștea, atât în politica statelor, cât și în moravurile contemporane. Dintre acești înțelepți dezamăgiți, cel mai departe în diagnosticarea decadenței a mers desigur Huizinga, care constata o criză mai adâncă decât cea de trecere de la Evul Mediu la Renaștere și nu găsea altă analogie decât la sfârșitul lumii antice²⁸.

În atmosfera ajunului unui nou război, Brătianu n-ar fi stăruit asupra fenomenelor de la începutul Evului Mediu dacă n-ar fi fost convins că amurgul Imperiului roman târziu poate fi comparat cu împrejurările la care era martor. Societatea feudală, așa cum a văzut-o Marc Bloch, adevăratul inițiator al istoriei agrare comparate, cu șerbii ei care semănau cu țăranii din tranșee, n-ar fi fost așa dacă autorul n-ar fi simpatizat cu politica Frontului Popular evoluând apoi, în Rezistență, spre un iacobinism care l-a făcut să moară cu nădejdea unei Franțe libere și a unei lumi mai drepte. Cât de dreaptă a fost lumea de după război e o întrebare la care nu e nevoie să răspundem. Va fi de ajuns a spune că, pentru jumătatea de est a Europei, constrângerile unei ordini totalitare, care au înăbușit și viața academică, au reușit s-o abată de la direcția în care se îndrepta cealaltă jumătate, cu învingătorii și învinșii ei împreună. La această situație, amintind de despărțirea medievală dintre Orient și Occident, istoricii n-au reacționat, carență explicabilă din cauza stângismului care a dominat o jumătate de veac mediile universitare apusene. Succesorii școlii *Analelor*, printre care medievaliști renumiți ca Duby sau Le Goff, își datorează originalitatea unei altoiri a rezultatelor antropologiei pe formația lor marxistă²⁹. Mai degrabă sensibili la „lumea a treia”, ei s-au apropiat de Evul Mediu ca de un teritoriu al subdezvoltării. „Acesta era scopul meu” – scrie Duby – „a ajunge peste opt secole până la acei bărbați, la acele femei”. Sau: „cu naivitate, pretindeam să comunic direct cu războinicii, cu țăranii”³⁰. Ar fi putut fi cuvintele lui Augustin Thierry, dacă autorul n-ar adăuga: *cu naivitate*. Această distanță luată față de sine și de propriile fantasme este caracteristică pentru actuala istoriografie franceză a Evului Mediu – moștenitoare a unei îndelungi și anevoioase experiențe prin care s-a câștigat convingerea că orice cunoaștere este insuficientă dacă nu e însoțită de autocunoaștere. Toate

²⁸ J. Huizinga, *Incertitudes. Essai de diagnostic du mal dont souffre notre temps*, Paris, 1939; idem, *Civiltà e storia*, Modena-Roma, 1946; idem, *Men and Idea*, New York, 1959; idem, *La scienza storica*, Bari, 1974.

²⁹ G. Duby, *L'histoire continue*, Paris, 1991, p. 104-109, nu se sfiește să-și recunoască această dublă datorie.

³⁰ *Ibidem*, p. 46.

imaginile create până acum de medievști au fost interpretări care nu puteau prinde viață decât în anumite condiții sociale, politice și culturale. Tocmai evoluția acestora a determinat înnoirea versiunilor succesive propuse. Când recunoaște că obiectul reprezentării sale mentale este o altă reprezentare mentală, George Duby e conștient de acest relativism³¹. Studiind intervenția mentalului (și a imaginarului) în funcționarea societăților, istoricul nu poate să nu observe limitele sau criteriile de selecție ale propriei sale sensibilități față de trecut. Dar, sub povara aceluiași relativism, cercetătorul a ajuns să se îndoiască de dreptul său de a introduce discontinuitatea într-o realitate continuă. Însuși Marc Bloch, într-un celebru text postum, se întreba dacă eticheta „Ev Mediu” acoperă mai mult decât o convenție pedagogică³². Cum va fi mâine viziunea asupra Evului Mediu nu se întrevăde încă, dar cea de astăzi – prin fragmentare și prin fluidizare – a șters contururile obiectului său de studiu. Forma ideală a cărții care ni se oferă este un dicționar, asociind precizia maximă cu maximul arbitrar³³.

Un lucru e sigur, totuși: că Evul Mediu nu se va lăsa uitat, ba chiar că, în noul ciclu istoric în care intră Europa iarăși întregită, ea aduce cu sine atâtea amintiri medievale încât e cazul să le recunoaștem aici. În această moștenire, care se cuvine identificată și cultivată, se cuprind idei și instituții de prelungirea supraviețuirii cărora depinde viitorul. Căci „Evul Mediu este o vârstă a spiritului uman care a contribuit să facă din noi ceea ce suntem”³⁴. Benedetto Croce, a cărui afirmație am citat-o, arată că, deși filosofia scolastică a fost respinsă, de la ea păstrăm disciplina gândirii noastre. De asemenea, că, deși dominația Bisericii Catolice nu mai e o realitate politică, proiectul ei de a crea o formă de conducere spirituală mai presus de state a fost laicizată stând la baza Ligii Națiunilor, a Organizației Națiunilor Unite și – adăugăm – a tratatului de la Maastricht sau a acelei înfățișări pe care va lua-o în viitor unitatea europeană. *Treuga Dei* se găsește la originea idealului de pace veșnic la care aspirăm.

Viața religioasă, în multe părți ale lumii, își menține intensitatea, fie că produce, în apusul Europei, noi erezii, fie, în teritoriile Islamului, s-a dovedit capabilă de a susține teocrații barbare, pe când, chiar în vecinătatea noastră, se desfășoară un conflict în care musulmanii și ortodocșii manifestă o îndârjire vrednică de epoca Cruciaterelor. Acolo unde ateismul militant al dictaturii siluitoare de conștiințe a distrus, a umilit și a jignit e firesc să apară nuclee fundamentaliste, ca la noi, unde totuși *staroverii* autodidacți și eclecticii n-au trezit o mișcare populară. Dar Evul Mediu european este creștin și el ne-a învățat respectul pentru orice ins

³¹ Idem, *Le mental et le fonctionnement des sciences humaines*, „L'Arc”, 72, 1978, p. 90-92.

³² M. Bloch, *Apologie pour l'histoire, ou Métier d'historien*, Paris, 1964, p. 92.

³³ Vezi J. Le Goff, *Histoire et mémoire*, Paris, 1988, și chiar idem, *Civilizația Occidentului medieval*, trad. M. Holban, București, 1970, cu un glosar dezvoltat și un bogat comentariu al ilustrațiilor. G. Duby, *L'Europe au Moyen Âge*, Paris, 1984, este un montaj de imagini comentate și de extrase din documente.

³⁴ B. Croce, *op. cit.*, II, p. 236-237.

uman, de la zămislire până la moarte. Într-una din acele mari rupturi de accelerație politică și mai ales economică la vederea epavelor calcinate în plină derivă care sunt societățile postcomuniste, cum să nu-ți aduci aminte că „Duhul suflă unde-i e vrerea”? Lumea care se naște fiind fără doctrine și fără mituri ideologice, anxietățile unora dintre noi caută credința: deci, medievalism.

Cei care se roagă, ca o vocație – fiindcă sacerdoțiul nu trebuie să fie o meserie – erau în Evul Mediu una dintre cele trei clase sociale. Ce au devenit celelalte două? Cei care muncesc sunt și vor fi cu noi, orice formă ar căpăta efortul lor, – dar războinicii, *bellatores*? Desigur, au încetat a fi o castă, în condițiile moderne în care datoria de a apăra patria îi revine cetățeanului-soldat, însă sentimentul onoarei n-a dipărut. Cavalerismul ni se pare anacronic, dar ideea „războiului drept” nu ne-a părăsit și încă mai vedem expediții militare destinate să înlăture regimuri tiranice sau să restabilească, în locul haosului sângeros, ordinea civilizată. Luptele pentru libertate ne inspiră și azi mândria sau speranța, iar exemplele medievale nu lipsesc, întorcând gândul nostru recunoscător către eroii întemeietori de state.

Pe un plan mai pașnic, educația, așa cum o concepem, nu e decât încă una din amintirile Evului Mediu, care a înființat cele dintâi Universități. Numai prin autonomia față de stat, care o transformase până deunăzi într-o fabrică de funcționari incapabili de a gândi personal, Universitatea poate reveni la rostul ei adevărat, care nu este de a transmite mecanic cunoștințe, ci de a deprinde cu reflecția liberă și cu spiritul critic. Așadar, *nu* învățarea pe dinafară a manualului încă nedezbărat de idei false, ci apropierea familiară de profesorul pe care fiecare și-l dorește, pentru plăcerea de a-l asculta – un sistem pe care vechile Universități engleze, cu „tutorii” lor, îl păstrează, fiindcă stimulează confruntarea punctelor de vedere, în loc să impună, de la început, unul singur. Acesta este Evul Mediu care, trăind între zidurile de odinioară, s-a opus îndărătnic reformelor.

În materie de reglementare juridică, dreptul roman, a cărui autoritate a rămas neștirbită de-a lungul secolelor medievale – până în 1804 în sudul Franței, până în 1900 în Germania – inspiră aproape toate sistemele legale europene. Tot Universitățile, începând cu cea din Bologna din secolul XII, au asigurat această persistență tenace. În zilele noastre, trei principii fundamentale guvernează rațiunea politică: ideea statului superior individualității cetățenilor, idee – complementară – a suveranității populare, care e delegată reprezentanților ei – nu lor personal, ci funcției pe care o dețin –, și aspirația către o comunitate universală, ai cărei membri să se bucure de drepturi egale. Toate trei sunt concepții provenite din dreptul roman. Conceptul de Europa ar fi de neînțeles dacă n-am cunoaște hotarele imperiului lui Carol cel Mare. Năzuința către un stat universal este exprimată de Dante, care-i dă numele de *humana civilitas*, iar principiul suveranității teritoriale apare în 1313, într-un decret papal. Tot în secolul XV s-a cristalizat teza suveranității poporului, afirmată de Marsiglio de Padova. Problema, pentru noi așa de actuală, a raportului dintre autoritatea

statului și conștiința individuală poate fi urmărită până la delimitarea între spiritual și temporal. Nu mai credem astăzi în dreptul divin al monarhilor, dar dreptul la nesupunere, menit să-i servească de contrapondere, a făcut o frumoasă carieră, până la teoria Contractului Social³⁵.

Cine poate zice că Evul Mediu a dispărut? Chiar dacă n-ar fi încă sub ochii noștri arta sculptorilor romantici sau bolțile catedralelor gotice, tot ce, în piatră sau în pictură, în broderii și giuvaeruri delicate, cizelate, de la Toledo până la Zürich și din Serbia până în Normandia, a fost slăvirea lui Dumnezeu în vecii vecilor, o educație europeană, la care contribuie și o parte, mai mult sau mai puțin largă, din literatura medievală, este întregă doar cu condiția de a ști ce datorează acestui trecut.

Dar raportarea la Evul Mediu mai are o componentă, a cărei examinare, în încheiere, poate fi oportună. Descumpănit de transformări revoluționare care riscă să dezintegreze sistemele de gândire tradiționale, la discreditarea cărora își dau mâna materialismul și iraționalismul, omul contemporan se teme de revenirea Evului Mediu ca epocă a catastrofelor. Falși profeți ne amenință cu sfârșitul istoriei, crainici încruntați prevestesc războaie și exoduri, precum în vremea marilor migrații de popoare. Cei care se entuziasmează de ultima carte citită l-au descoperit pe Fukuyama. Adevărul este că glasuri asemănătoare s-au mai auzit, după primul război mondial.

„Istoria contemporană se încheie și iată că începe o eră necunoscută, căreia va trebui să i se caute un nume. De fapt am ieșit din cadrul istoriei”³⁶. Sunt cuvintele unui gânditor incomparabil mai interesant decât epigonii de astăzi, Nikolai Berdiaev, contemplând soarta Rusiei și a Europei. Filosoful nu greșea când declara: „temeliile seculare ale lumii europene se clatină [...] Din străfundul vechii Europe se ridică elemente dezlănțuite care vor năruie bazele bătrânei sale culturi aflate în continuarea antichității”. Dominația mașinii, arta abstractă, poezia futuristă îl avertizau pe Berdiaev că experiența umanistă a Renașterii a luat sfârșit și că omenirea intră în noapte. Noul Ev Mediu avea să fie, după părerea sa, o epocă profund religioasă în care creștinismul va avea de înfruntat „satanocrațiile” moderne – fascismul și comunismul. Deoarece Dumnezeu nu deosebește nici elin, nici iudeu, naționalismul secolului XX este o întoarcere la politeismul păgân. Pe de altă parte – și iarăși trebuie să-i dăm dreptate autorului – „organizarea fiecărui popor astăzi ține seama de starea lumii întregi”. Interdependența caracteristică pentru epoca noastră fusese remarcată de Berdiaev care salută faptul că „civilizația a încetat de a mai fi europeană și devine mondială”. Unitatea viitoare a

³⁵ Mă mulțumesc să trimit la G.Ch. Crump și E.F. Jacob, *The Legacy of the Middle Age*, Oxford, 1927, cunoscută culegere de studii, cu contribuții de, între alții, Frederick Maurice Powicke, Sir Paul Vinogradoff, Eileen Power. Pentru completare, vezi W. Ullmann, *Medieval Political Thought*, Harmondsworth, 1979.

³⁶ N. Berdiaeff, *Un nouveau Moyen Âge*, Paris, 1927, p. 3.

lumii nu va fi organică, ci „tehnică și organizată”³⁷. Venind din partea cuiva care nu era un istoric analitic și deductiv, ci un proroc, viziunea aceasta, cu pesimismul său apocaliptic, dar și cu nădejtile ei de regenerare, se apropia uimitor de mult de adevărul violent pe care-l va cunoaște o Europă demonizată.

Fără iluzii de fericire, dezamăgiți în idealismul ce-i ajutase să străbată anii războiului, oamenii care-și văzuseră orașele ruinate și cutreierate de barbari și-au adus din nou aminte de Evul Mediu. Mai exact, au avut impresia că-i recunosc brutalitatea despre care le vorbeau manualele și filmele istorice. După ce am admis că interpretările istoricilor au un sens utopic involuntar, nu ne va surprinde să constatăm că *science fiction* – literatura sau benzile desenate – au adoptat frecvent o recuzită medievală, deși referințele cronologice lipsesc sau proiectează acțiunea într-un incontrollabil viitor, ori în spațiul cosmic. Ficțiunea S.F., cu astronave și roboți, reflectă semnificativ imaginarul contemporan și ea constituie o compensație pentru ceea ce istoriografia nu mai încercă să dea: proiecte de viitor³⁸. Intenția mea nu e să zăbovesc asupra acestei producții mitologice la scară industrială, ci să vă semnaliez ca reper final al acestui lung itinerar o altă fantezie pseudomedievală.

Puține figuri din istoria Oxfordului au dobândit o reputație literară atât de formidabilă ca J.R.R. Tolkien, filolog care, după ce a studiat culturile anglo-saxonă scandinavă și celtică, a creat o limbă nordică fictivă, o geografie și o istorie a unor popoare imaginare. Acesta e cadrul în care se petrece acțiunea trilogiei sale *The Lord of the Rings*. La drept vorbind, deși personajele, decorul și atmosfera sunt medievale, cititorul pătrunde într-un timp precreștin și chiar pre-istoric. Există oameni, dar specia lor conviețuiește familiar cu hobbiți, pitici, elfi, trolli, vrăjitori, copaci însuflețiți, monștri necunoscuți și înfricoșători, într-un univers invadat de forțele Răului. Cartea poate fi citită și ca o alegorie anticomunistă – zona încă liberă, dar amenințată este „a Vestului” (*Westlands*) și, chiar dacă alegerea acestui punct cardinal ar fi întâmplătoare, obsesia unei poliții politice omniprezente sugerează o convergență cu coșmarul lui Orwell³⁹. Deși Binele învinge, la capătul călătoriei eroilor, după grele încercări care constituie un ritual de inițiere, concluzia e amară: ființele supranaturale se retrag și lumea – o lume desacralizată, sărăcită de miraculos – rămâne a oamenilor. Nu e poate exagerat a spune că basmul blindat cu referințe erudite la anale pierdute și la o gramatică ciudată are un tâlc mai adânc. Întinzând peste milenii – exterioare cronologiei istorice – rădăcinile ethosului britanic, el oferă contemporanilor noștri speranța că și morala onoarei și a solidarității, spiritul cavaleresc, rămân o resursă pururi activă.

³⁷ Idem, *Destin de l'homme dans le monde actuel*, Paris, 1936, p. 95.

³⁸ S. Antohi, *op. cit.*, p. 32-33.

³⁹ N.F. Cantor, *op. cit.*, p. 229-230, precizează că Tolkien a negat interpretarea cărții sale în cheia Războiului rece (autorul o recunoștea drept „o operă fundamental religioasă, catolică”).

ISTORICI ȘI ISTORIE

În acest sens, și numai așa, să ne întoarcem la Evul Mediu. Nu ca o fugă de realitate, nici ca o fatalitate la care am fi osândiți. Constanta recapitulare a vârstelor trecute, pe care o presupune orice experiență individuală sau colectivă, înseamnă o redescoperire, fie că e sau nu prezent sentimentul de adeziune la această realitate anterioară. Către lumea medievală, mereu reinventată, se deschid multe drumuri. Le vom parcurge împreună, pentru a înțelege mai bine societatea în care trăim.

Din istoria studiilor sud-est europene în România

Cele ce urmează își propun să evoce constituirea unei discipline pe plan european și elaborarea unei doctrine științifice românești. E drept să se vorbească de amândouă deodată, căci, fără ambiții „protocroniste” nelalocul lor, se poate susține că domeniul studiilor sud-est europene, ca o lectură metodică și coerentă a trecutului popoarelor zise „balcanice”, a fost pentru prima dată conceput în România, în împrejurări care n-au fost străine de experiența culturală a societății noastre, nici de politica externă a statului român.

În cei douăzeci de ani care au trecut de la moartea profesorului Berza, studiile sud-est europene au intrat, nu numai în țara noastră, ci și peste hotare, într-o criză; asupra acestui lucru sunt de acord toți cei dinăuntrul, ca și dinafara acestei discipline, chiar dacă există între ei divergențe cu privire la cauze sau la posibilitățile de rezolvare. Dezbaterea de astăzi, ca reflecție asupra discontinuității în dezvoltarea acestor preocupări științifice, este revendicată de o generație, aceea care și-a legat viața de a Institutului nostru între 1963 și 1970 și care s-a despărțit treptat de predecesorii săi, al căror spirit, oricât de vădite ar fi fost deosebirile dintre ei, de educație, de destin sau de caracter, a reprezentat o lecție de stil intelectual. De aceea ni s-a părut firesc să consacram această întâlnire ca un omagiu memoriei lui Mihai Berza, cel care, ca educator al generației noastre, a oferit un model. Aniversarea umbrită de mâhnire de luna trecută, ca și ziua de ieri, la a cărei întoarcere în fiecare an eram obișnuiți să-l asigurăm de afecțiunea și respectul nostru, l-au readus în amintirea celor care mai suntem aici. Când simțim tot mai mult nevoia unor raportări defensive la principii fundamentale, trebuie să recunoaștem că lui M. Berza i se datorează reînnoirea cu tradiția, precum și o înnoire metodologică și schițarea unui program de cercetări a cărui realizare a întârziat până astăzi.

Despre acea tradiție îmi revine astăzi să vă vorbesc, ca și despre eforturile de acum treizeci de ani de a o învia și a o duce mai departe, care au devenit acum, la rândul lor, tradiție. Pentru noi, ele sunt prilej de cunoaștere de sine și îndemn încurajator.

De o concepție care să cuprindă întreg Sud-Estul Europei și, ca parte dintr-însul, țara noastră – pe atunci un mic regat de curând apărut la gurile Dunării – nu va fi vorba înainte de războaiele balcanice. Independența, cea politică și, înaintea ei, cea culturală, fusese câștigată abia prin ruperea de Peninsula sud-dunăreană, deși influența acesteia era încă prezentă în atmosfera vieții cotidiene a clasei de mijloc, în virtutea unor afinități și chiar filiații pe care 1821 nu le putuse înlătura. Interesul pentru românii din Balcani a apărut în epoca

dintre 1848 și Congresul de la Berlin, dar de istoria lor nu s-a ocupat decât unul dintre ei, Caragiani, „bine-nutritul” pentru contemporani, și studiile sale au rămas, vreme îndelungată, inedite¹. Dacă legăturile cu bulgarii și cu albanezii se reduceau la activitatea unor grupuri recent închegate de emigranți pe teritoriul românesc – ceea ce Elena Siupiur și Cătălina Vătășescu au dovedit prin minuțioasele lor cercetări² –, dacă în relațiile cu Turcia reformelor a fost hotărâtoare preocuparea diplomației noastre față de situația minorității aromânești³, pe când despre contacte cu lumea iugoslavă nu se știe aproape nimic, deoarece, pentru sfârșitul veacului al XIX-lea, ele au fost prea puțin studiate⁴, altfel stau lucrurile în privința raporturilor cu grecii. Grecii erau chiar aici, fiindcă nu pleaseră niciodată⁵: comercianți sau intelectuali, ei formau o comunitate mai degrabă numeroasă decât puternică, având în vedere rezezierea cu care s-au asimilat. Dar, mai ales, trecutul cultural comun aștepta să fie investigat. Au început unele sondaje în enormul material acumulat de-a lungul secolului „fanariot”. Le-au făcut, pentru inscripții, bizarul greco-francez Dossios⁶ și, pentru manuscrise, Litzica⁷, profesor de liceu descurajat prea curând de severitatea recenziilor care i-au criticat lucrarea, urmați de eruditul omniscient, dar formidabil de zgârcit cu informația pe care o deținea, Demosthene Russo⁸. Exemplul le venea de la un mare savant, Émile Legrand, cel care, definind domeniul literaturii neoelenice, a acordat un deosebit interes operelor scrise în Principate⁹.

¹ *Studiile de istorie a românilor din Peninsula Balcanică* au apărut postum, în două volume, la mare distanță unul de altul, în 1929 și 1941. După Caragiani și înainte de Murnu este de menționat sinteza lui I. Arginteanu, *Istoria românilor macedoneni din timpurile cele mai vechi până în zilele noastre*, București, 1904.

² Contribuții reunite în volumul *Intelectualii din Balcani în România în secolele XVII-XX*, București, 1984.

³ De văzut M.D. Peyfuss, *Chestiunea aromânească*, București, 1994; N.-Ș. Tanașoca, *Christian Tell și „chestiunea aromânească” în lumina unor documente inedite*, „Sud-Estul și contextul european. Buletin”, V, 1996, p. 7-16.

⁴ Cf. M. Milin, *Relațiile politice româno-sârbe în epoca modernă*, București, 1992, p. 188-203, se referă doar la climatul diplomatic din jurul anului 1900, iar N. Gavrilović, *Românii și sârbii*, București-Belgrad, 1997, p. 255, menționează o conferință a lui N. Iorga din decembrie 1914.

⁵ A. Camariano-Cioran, *L'Épire et les pays roumains*, Iannina, 1984, p. 217-220, conține câteva fișe biografice utile, dar vezi mai degrabă C. Papacostea-Danielopolu, *Comunitățile grecești din România în secolul al XIX-lea*, București, 1996.

⁶ N.G. Dossios, *Studii greco-române*, I, Iași, 1901, și II-III, Iași, 1902.

⁷ C. Litzica, *Catalogul manuscriselor grecești*, București, 1909. Cf. D. Russo, *Studii și critice*, București, 1910, p. 56-116.

⁸ Idem, *Studii istorice greco-române*, I-II, București, 1939. La rândul său, el va fi tratat la fel de dur de N. Bănescu, *O „celebritate” a științei românești (d. Demosthenes Roussos)*, București, 1915, și, postum, de N. Iorga, *Un om, o metodă și o școală*, București, 1940.

⁹ É. Legrand, *Recueil de poèmes historiques en grec vulgaire, relatifs à la Turquie et aux principautés danubiennes*, Paris, 1877; idem, *Deux vies de Jacques Basilicos*, Paris, 1889;

În același timp, cineva care învățase grecește la Atena, unde fusese trimis pentru studii de teologie, C. Erbiceanu¹⁰, a prins drag de manuscrisele pe care nu le mai știa citi nimeni și de care, după secularizare, erau pline podurile și pivnițele așezămintelor bisericești. Alături de Xenopol, cât a predat la Iași, împreună cu Iorga, când s-a mutat la București, Erbiceanu a fost un „deschizător de cale”, așa cum admite chiar fostul său elev, stabilindu-i meritele în 1913 cu această lapidară formulă: „A găcit greutățile prea mult ca să fie un diletant pretențios și nu le-a biruit îndestul ca să ajungă un erudit arogant”¹¹.

Între Erbiceanu și Iorga nu e numai o diferență de generație – este deschiderea istoriografiei românești către metodele și temele europene. Un nou orizont s-a dezvăluit odată cu cercetarea arhivelor și bibliotecilor occidentale și datorită întemeierii unui învățământ de istorie universală. În această privință, trecerea de la „formă” la „fond” n-a avut loc, la București, decât în 1894, dată la care, printr-un „concurs universitar celebru”, N. Iorga va ocupa catedra ilustrată de el, cu o întrerupere în timpul refugiului de la Iași, până la pensionarea silnică din 1940, în ajunul tragicului său sfârșit.

Sud-Estul reprezintă o dimensiune esențială a gândirii lui Iorga, pe care nu vom face greșeala de a o izola în contextul operei sale. Sensul în care aceasta s-a dezvoltat a fost, cum observa Valeriu Râpeanu, „de la istoria și literatura universală către istoria și literatura națională, de la cunoașterea Europei la cunoașterea țării, de la cercetarea arhivelor și bibliotecilor străine la cele aflate în țară”¹². Primul popas pe un teren în care locuri, oameni și monumente i-au vorbit despre civilizația balcanică, aflată acolo sub influența italiană medievală, a fost pe țărmul Adriaticii, la Ragusa, cetatea romanică slavizată¹³. Apoi, după o vizită la Belgrad în 1903, va reveni în Serbia zece ani mai târziu, iar în 1907 a întreprins o călătorie „prin Bulgaria, la Constantinopol”¹⁴. Întâlnirea cu Grecia clasică, a cărei emoție s-a întipărit adânc în notele sale de drum, n-a avut loc decât în 1930. Aceste experiențe personale, a căror serie începuse din 1897, au contribuit la consolidarea unui sistem teoretic care acorda Sud-Estului un loc de seamă în istoria universală:

idem, *Constantin Dapontès, Ephémérides daces*, I-III, Paris, 1880-1888; idem, *Recueil de documents grecs, concernant les relations du patriarcat de Jérusalem avec la Roumanie, 1569-1728*, Paris, 1903.

¹⁰ *Cronicarii greci cari au scris despre români în epoca fanariotă*, București, 1888, și, în colaborare cu A.D. Xenopol, *Serbarea școlară de la Iași, cu ocazia împlinirii a cincizeci de ani de la înființarea învățământului superior în Moldova*, Iași, 1885. Alte numeroase izvoare grecești au fost editate de Erbiceanu în **RT** și în **BOR**.

¹¹ N. Iorga, *Oameni cari au fost*, I, ed. I. Roman, București, 1967, p. 341. Cf. C. Erbiceanu și N. Iorga, *Scrisori ale unei familii domnești din Muntenia și Moldova în veacul al XIV-lea, „Arhiva”, VI, 1895, p. 112-123.*

¹² V. Râpeanu, *Nicolae Iorga*, București, 1994, p. 67.

¹³ M. Berza, *Dubrovnik et son passé évoqués par N. Iorga*, „Balcanica”, VIII, 1977, p. 89-100.

¹⁴ N. Iorga, *Pe drumuri depărtate*, ed. V. Râpeanu, I, București, 1987, p. 114-220, 229-344, 403-404.

a învedera momentele în care centrul de greutate al Europei fusese în Imperiul bizantin sau în care rezistența pe linia Dunării apăraseră Viena de cucerirea otomană avea desigur și o funcție compensatorie pentru un prezent confuz și marginal.

Dar n-ar fi corect să se uite că exigența cea mai greu de acceptat, atunci ca și acum, a interpreților istoriei românești – atunci ei se numeau Ioan Bogdan și Nicolae Iorga – era fondarea modernității de import pe o evaluare obiectivă a prezentului – deci a unei situații mai apropiate de a Bulgariei, Serbiei sau Greciei, decât de idealul occidental. Autor al broșurii, mult timp dispărute din bibliografii, *Câteva cuvinte despre sistemul româno-centric în predarea istoriei universale* (1902), Bogdan declara provocator:

„Faptul că ne tragem originea de la romani nu ne-a împiedicat să cădem într-o lipsă totală de cultură în decursul evului mediu și să ne ridicăm de abia în timpurile cu totul apropiate de noi, pentru a fi îngăduiți ca egali pe lângă popoarele care ne luaseră înainte pe calea civilizațiunii. Această situație însă n-am câștigat-o nici prin fraze frumoase, nici prin teorii istorice, ci prin munca serioasă la care s-au supus oamenii noștri de bine, pentru a ridica nivelul moral al poporului și a îmbunătăți starea lui materială”.

Concluzia, la antipodul discursului criticat de Caragiale, este:

„Să nu ne închidem dar între păreții unui șovinism strâmt, care ne face să ne înșelăm asupra forțelor noastre reale”¹⁵.

La rândul său, rectificând prejudecăți stâruitoare despre condițiile lumii balcanice, Iorga recurgea la tonul cel mai imperativ:

„Nouă ni trebuie un studiu adânc al lucrurilor, o judecată dreaptă și cuviință față de vecini și de Europa, pentru a ne reabilita de bacanalele șoviniste ale unui trecut de operetă!”¹⁶.

Prin accentul autocritic, Iorga se desparte hotărât de naționalismul de stat, care avea să se dilate iresponsabil în totalitarism. El predică solidaritatea civică și propune pentru cultivarea ei un „sămănătorism” *avant la lettre*:

„Cultura noastră de astăzi nu e, poate, superioară culturii altor popoare balcanice, care-și iubesc mai mult literatura națională și se încălzesc la dânsa de la cel mai mare la cel mai mic, fără deosebire de clasă, de creștere și de avere”.

Pasul următor este de a amenința profetic:

„Focul sfânt, care a ars în vremurile cele mai grele până în clipa de astăzi, se va stinge și nu numai că se va râde de ideile noastre de întindere și întregire, dar vom fi numărați printre popoarele acelea dezorientate și demoralizate, printre

¹⁵ I. Bogdan, *Românii și bulgarii, raporturile culturale și politice între aceste două popoare*, București, 1895, p. 47-48.

¹⁶ N. Iorga, *Părerile d-lui Take Ionescu asupra Macedoniei*, București, 1903, p. 16.

acele aglomerații umane ticăloase, față cu care cuceritorul străin cu dreptate nu are niciun scrupul și nicio mustrare de conștiință”¹⁷.

Se vede, așadar, că înființarea Institutului din 1914, anunțată cu un an înainte, la Congresul de la Londra, n-a fost o improvizație sugerată de conjunctură. De cel puțin zece ani, N. Iorga nu contenea să recomande exemplul țărilor sud-dunărene de democrație rurală și strategia lor iluministă de desăvârșire a formării națiunii, „îndemnul – spunea el apăsător – trebuia să fie numai acela de a cunoaște: cât mai fără pătenire și prejudecată, cât mai întreg și cât mai iute”¹⁸. Ca de atâtea ori în activitatea lui N. Iorga, problemele examinate de învățat erau și acelea care se puneau omului politic. Că, în 1908, la anexarea Bosniei și Herțegovinei de către Austro-Ungaria, el a comentat cu compătimire deznădejdea sârbilor, că, în 1910, el era partizanul unei alianțe româno-turce și că, doi ani mai târziu, a îndrăznit să fie impopular, opunându-se revendicărilor anexioniste care vizau Dobrogea de Sud – acestea nu sunt episoade influențate de sentimentul zilei, ci aparțin unei orientări consecvente. Ideea de solidaritate balcanică o avea istoricul român chiar din ajunul conflictelor ce au părut să o zădărnicească, cerând încă din 1911 „un institut de studii pentru Europa sud-orientală aici în București”¹⁹. Un întreg program de traduceri s-ar fi adăugat. Introducerea în învățământul nostru superior a unei catedre de istorie, de filologie sau de istorie a artei, care să difuzeze cunoașterea patrimoniului cultural bizantin și sud-slav, era propusă de Iorga Camerei Deputaților²⁰.

Indiferența sau reaua-voință a clasei politice românești nu l-au împiedicat să pună bazele Institutului, în asociere cu tânărul Pârvan, aflat atunci la conducerea Ligii Culturale, și cu Murgoci, pe care cercetările sale de geologie și geografie îl făcuseră să cutreiere Peninsula Balcanică, dându-i totodată acestui dinamic personaj prilejul de a câștiga încrederea prințului moștenitor Ferdinand. Biblioteca formată din 700-800 de volume, donația personală a lui Iorga, local căpătat abia după șapte ani dintr-o pomană a Ministerului Instrucției Publice: o coșmelie insalubră, unicul imobil de pe strada Banu Mărăcine (patriotic nume, oarecum nepotrivit cu vecinătatea unui sărăcăcios cartier evreiesc), în sfârșit, fonduri asigurate doar din chiria unor prăvălii și din subvenția renegociată an de an de la Minister sau de la bănci... Nu ar fi descurajat aceste condiții orice entuziasm? Abia în anii '30 a fost posibilă achiziționarea bibliotecii Heisenberg și aceea a fondului atenian de documente mavroghenești prin excepționala generozitate a Ministerului de Externe. S-au ținut totuși cursuri de limbi balcanice și conferințe, organizate în cicluri de istorie, geografie, folclor, etnografie și literatură, cu o asistență destul de numeroasă (până la 200 de ascultători înscriși).

¹⁷ Idem, *Două conferinți*, București, 1898, p. 46, 106.

¹⁸ Idem, *România, vecinii săi și cheștiunea Orientului*, Vălenii de Munte, 1912, p. 4.

¹⁹ Idem, *Generalități cu privire la studiile istorice*, București, 1944, p. 93.

²⁰ Idem, *Discursuri parlamentare*, I/2, București, 1939, p. 173.

S-a publicat cu regularitate acel *Bulletin de l'Institut pour l'étude de l'Europe sud-orientale* care, din 1924, a fost înlocuit cu *Revue historique du Sud-Est européen*. Un periodic asemănător, inițiat în Grecia de Sp. Lampros, *Neos Ellinomnimon*, era o arhivă de documente, pe când *Revue historique*, preponderent scrisă de Iorga însuși, dar cu colaborarea unor colegi străini sau români și, de la o vreme, a foștilor elevi, a fost și rămâne o nesecată sursă de sugestii și asocieri de informații. De la preistorie până la primul război mondial, Sud-Estul era investigat în funcție de teme care, aplicabile și la Occident, permit integrarea sau cel puțin comparația fecundă. Studiile de detaliu alternau cu construcțiile de ansamblu. Cu ubicuitatea sa militantă, N. Iorga conferenția la Institut sau la Sorbona, se adresa unor congrese internaționale sau cursanților de la Văleni și publica anual câte o duzină de volume care pot fi identificate ca rezultatul, adesea rescris în limba franceză pentru cititori străini, al acestei activități dominate de un spirit misionar²¹.

Pentru unul din interpreții cei mai bine înrădăcinați teoretic ai operei sale, viziunea lui N. Iorga cu privire la Sud-Estul european²² se structurează în jurul a patru idei fundamentale: unitatea evoluției istorice a regiunii, forța de supraviețuire a vechii civilizații greco-latine, caracterul nefast al acelor manifestări ale vieții politice și sociale care întrețin discordia și slăbiciunea statelor balcanice moderne și, în sfârșit, datoria de a întări colaborarea dintre popoarele sud-est europene prin studiul trecutului lor comun, printr-o educație însuflețită de respect reciproc și chiar prin acțiuni politice solidare. Am arătat, cu alt prilej, că între cele două războaie Institutul și întemeietorul său au traversat trei etape: prima, a restabilirii hotarelor, a doua, după 1925 și până la constituirea înțelegerii Balcanice – un deceniu de eforturi de a consolida securitatea internațională –, apoi criza acestui sistem diplomatic și lupta împotriva revizionismului. Îndepărtarea centrului de greutate al politicii externe românești de problemele Sud-Estului a contribuit la marginalizarea Institutului, în același timp în care chiar autoritatea științifică a lui Iorga era subminată de detractori din interior și contestată în foruri internaționale de întregi școli istorice (cea maghiară și cea bulgară) pentru motive care țin, evident, de argumentarea legitimității frontierelor. Disputa nu se va opri, de altfel, în 1940 și Gh.I. Brătianu, moștenind *Revue historique du Sud-Est européen*, deși direcția Institutului cu același nume trecuse asupra bizantinologului N. Bănescu, a purtat mai departe, în paginile revistei, polemica pe cât de curtenitoare, pe atât de fermă, contra deformării politicianiste a adevărului istoric.

²¹ A. Pippidi, *Pour l'histoire du premier Institut des études sud-est européennes en Roumanie*, RESEE, XVI, 1978, nr. 1, p. 139-156; idem, *Reformă sau declin. A doua perioadă a studiilor sud-est europene în România*, RI, II, 1991, nr. 11-12, p. 641-649.

²² V. Cădea, *N. Iorga, historien de l'Europe du Sud-Est*, în D.M. Pippidi, ed., *N. Iorga, l'homme et l'œuvre*, București, 1972, p. 188.

Într-un climat în care, pe planul politicii universitare, reacțiile subiective se adăugau tensiunilor din politica externă, construcția unui al doilea centru de studii românești privind spațiul Europei de Sud-Est a reprezentat un element de continuitate, mai degrabă, decât de ruptură, chiar dacă nu aceasta a fost intenția inițială. Cel care s-a implicat energic în crearea noului nucleu de cercetare, tinzând să propună în locul denumirii vechi termenul *Balcania*, eventual echivalent, dar mai riguros delimitat, a fost Victor Papacostea, care începuse să fie cunoscut prin colaborarea la *Revista aromânească* și *Revista macedo-română*. Conferențiar de istoria românilor din Peninsula Balcanică pe lângă catedra ocupată de C.C. Giurescu, el a făcut parte din grupul de la *Revista istorică română*, îndemnat de acel conflict de generații care a divizat pentru câțiva vreme istoriografia noastră. Racordată la o tendință de a organiza cooperarea științifică reprezentată de la Belgrad de *Revue internationale des études balkaniques* a lui Budimir și Skok, *Balcania* a apărut mai întâi în 1938, sub auspiciile Societății Macedo-Române. Volumele următoare sunt antedatate și au văzut lumina tiparului în timpul războiului, după ce mareșalul Antonescu semnase, la 2 februarie 1943, Decretul-lege pentru înființarea Institutului de Studii și Cercetări Balcanice. Acest succes al metodei comparatiste în istorie, a cărui continuare a fost cu puțință până în 1948 grație unei echipe tinere, ambițioase, omogene și strict specializate, a beneficiat până la un punct de iluzia că o comunitate balcanică, sub hegemonie românească, ar izbuti să se mențină independentă față de blocul nazist și ar rezista imperialismului sovietic.

Într-o conjunctură extrem de nefavorabilă, atâta vreme cât a durat războiul și în anii tulburi care i-au urmat, Institutul, instalat în eleganta casă Slătineanu din str. N. Iorga și sprijinit corespunzător de bugetul statului, a fost capabil nu numai să publice opt masive volume de revistă și încă zece titluri din seria istorică – instrumente de lucru sau monografii –, dar și să susțină cursuri de limbi balcanice, cicluri de prelegeri, o întreagă activitate de traduceri și documentare bibliografică. Oricine recitește astăzi paginile lui Papacostea despre coordonatele teoretice ale balcanologiei nu poate decât să fie impresionat de sagacitatea lor sistematică și de limpezimea lor convingătoare²³. Cât privește pe colaboratorii săi, ei erau în parte aceiași care scriau și la *Revista istorică* și la *Revue historique du Sud-Est européen*, așa încât acestea, împreună cu *Balcania*, manifestau, și prin referințele comune la tradiția intelectuală a lui N. Iorga, o unitate de spirit.

Când și-au încetat existența, la 23 septembrie 1948, Institutul Sud-Est European, cel balcanic și cel de istorie universală, suprimarea lor a fost urmarea acele-

²³ V. Papacostea, *Balcania*, „Libertatea”, 20 iunie 1936; idem, *Avant-propos*, „Balcania”, I, 1938, p. III-VII; idem, *La Peninsule Balkanique et le problème des études comparées*, „Balcania”, VI, 1943, p. III-XXI; idem, *Balcanologia*, „Sud-Estul și contextul european. Buletin”, VI, 1996, p. 69-78. De văzut și studiul introductiv al lui N.-Ș. Tanașoca, *Note pentru un portret*, la V. Papacostea, *Civilizație românească și civilizație balcanică*, București, 1983, p. 5-41.

iași sentințe a Comitetului Central, pentru aceleași delictе de „cosmopolitism și obiectivism burghez”²⁴.

Rareori, probabil, o întrerupere de 15 ani, ca aceea care desparte desființarea, impusă de o severă cenzură ideologică, de apariția Asociației Internaționale de Studii Sud-Est Europene în 1963, determinată de colocviul UNESCO de la Sinaia din anul precedent, a însemnat o mai abruptă schimbare de valori și mentalități. Totuși, ideea de a rechema la viață un Institut de studii sud-est europene și revista care l-a însoțit de atunci până astăzi mai găsea disponibili, dacă nu pe Victor Papacostea (dispărut subit în 1962), pe majoritatea celor care-l înconjuraseră. Numirea ca director a lui M. Berza, fostul adjunct al lui Brătianu din 1941-1947, era și o garanție de continuitate. Nu știm încă exact cât de direct se leagă inițiativa din 1963 de noua orientare a politicii României prin care Gheorghiu-Dej a pregătit „declarația din aprilie”. Dar în 1962 problema integrării în CAER s-a manifestat pe primul plan al relațiilor politice atât cu Kremlinul, cât și cu statele socialiste din Europa Centrală: recurența a situației din 1943 și chiar din 1914, dacă ne amintim dilema între cele două imperialismе, austro-ungar și rus. Cele 13 țări fondatoare ale AIESEE din 1963 au devenit mai târziu 21, Institutul din București fiind cel dintâi creat, exemplu imitat de Salonic, Sofia, Belgrad, Sarajevo, Tirana și Istanbul.

Reconstituirea unui domeniu multidisciplinar de cercetare acum 35 de ani s-a bucurat de tot sprijinul material pe care-l putea da, ca sistem de organizare ierarhic și autoritar, Academia, îndărățul căreia, mai puțin vizibilă, dar mereu vigilentă, era rețeaua de partid. Clădirea din str. I.C. Frimu în care era adăpostit și secretariatul AIESEE, casa plină de mobilele lui Carol I, a fost un atelier – dacă vreți, un laborator –, dar și o sală de curs, datorită magisteriului exercitat de Profesor, și chiar, prin grația unor prezențe feminine de neuitat, un salon. Identificând cu anii cât M. Berza a condus Institutul, sau măcar cu prima parte a directoratului său, până în 1975, perioada cea mai stimulentă și mai activă a studiilor sud-est europene în România, nu cred că exagerez. Oricum, ne simțeam cu toții mai inteligenți. Nici nu era, de altfel, meritul său singur: chiar M. Berza ar fi tăgăduit-o categoric. Ca să-i citez doar pe aceia care s-au stins din viață între timp, d-ra Maria-Ana Musicescu, Haralambie Mihăescu, Valentin Al. Georgescu, Eugen Stănescu, Adrian Fochi, Nae Mironescu, d-na Cornelia Papacostea-Danielopolu și, cel mai tânăr dintre ei, Vlad Georgescu, au făcut nespus de mult, fiecare în felul său, pentru a orienta și disciplina generația care avea nevoie să se formeze. Grupul supraviețuitorilor Institutului Balcanic îi cuprindea pe d-na Ariadna Camariano-Cioran, pe Constantin Velichi, Mihail Guboglu, Ion-Radu Mircea, Ioan Matei și Sava Iancovici. Numai recitarea acestei litanii de nume evocă o atmosferă de discuții „docte și varii” – cum îi plăcea Profesorului nostru să spună –, de exerciții savante și de împărtășire a unei bogate experiențe.

²⁴ L. Răutu, *Împotriva cosmopolitismului și obiectivismului burghez în științele sociale*, București, 1949.

Fără îndoială, aceea nu era o insulă și izolarea de supraveghere sau represiune, ca și de pletorica demagogie, era imposibilă, deși biblioteca, guvernată de excentrica d-ră Fedeleș, oferea un refugiu subteran, ca un adăpost antiaerian. Pensionările și transferurile din 1975, deopotrivă de forțate, sau descinderea Securității din martie 1977 au lăsat urme mai adânci decât umilința ședințelor de învățământ politic, la care cel mai penibil era să-i auzi pe ceilalți mințind.

Cu tenacitate și discreție, M. Berza s-a străduit să ne protejeze și să păstreze cât mai ferit de imixtiunea degradantă a politicului mediul de lucru pe care izbutise să-l creeze²⁵. Spre a-și putea da seama cineva de rolul benefic îndeplinit de M. Berza, ar fi însă necesare și parcurgerea întinsei corespondențe prin care i-a asigurat Institutului un loc de seamă în cadrul cooperării științifice internaționale și recitirea acelor cuvântări care desprindeau concluziile unor colocvii ori proiectau cercetări viitoare²⁶.

Zădărnicia operei începute sub auspicii favorabile în 1963 n-are motivații simple. Ce e sigur este că revista Institutului a rezistat încă zece ani și după 1978, continuând să ofere un sumar aproape în întregime corect din punct de vedere profesional. Un corpus de izvoare otomane – cronici și documente, două volume bizantine din seria *Fontes*, lucrări colective sau individuale în număr destul de mare sunt de reținut ca o zestre deloc neglijabilă. Dacă totuși admitem că ultimele două decenii din activitatea Institutului nu evidențiază succese comparabile cu realizările și, mai vârtos, cu intențiile inițiale, lucrul trebuie să aibă o explicație, fie că o vom căuta în indiferența autorităților, după încă o reorientare a politicii noastre externe, sau în discreditația istoricului în societatea românească, sau în „marea zguduire” din 1989, cu consecințele ei în privința raporturilor dintre Europa răsăriteană și Occidentul de pe cele două țărmuri ale Atlanticului. Este posibilă o ieșire dintr-un impas generalizat și în ce condiții? La aceste întrebări, alții vor trebui să dea un răspuns.

²⁵ N.-Ș. Tanașoca, *Profesorul Mihai Berza și destinul generației sale*, **SMIM**, XV, 1997, p. 17-21.

²⁶ Vezi, de pildă, sarcinile pe care le stabilea în 1965 pentru Comisia de istorie a ideilor: instrumente de lucru, studii de echipă, teme de dezbateri, M. Berza, *Pentru o istorie a vechii culturi românești*, ed. A. Pippidi, București, 1985, p. 22-32, 227-228.

Pseudoreforma istoriografiei românești

O perspectivă asupra istoriografiei noastre contemporane, așa cum ne-o va arăta cartea pe care o pregătește Susanne Ekman, o tânără cercetătoare daneză în domeniul antropologiei sociale, poate fi articulată pe trei planuri: acela al producătorilor vulgatei istorice, în primul rând, apoi cel al consumatorilor ei, la nivelul culturii generale (muzee, monumente, lectură, cinema, televiziune), în sfârșit al memoriei colective, în care se refugiază valorile omologate la nivelul precedent, atunci când ele au început să se erodeze.

La o reformă a istoriografiei românești au îndrăznit să se gândească autorii manifestului de la 25 decembrie 1989. Din documentul redactat atunci, când încă se trăgea pe stradă în București, se vede naivitatea noastră, a celor care credeam că, în momentul unei radicale transformări a puterii politice, o construcție intelectuală direct influențată de ideologie și propagandă se va năruia din temelie, imediat și definitiv. Am avut de curând prilejul să constat că o nouă generație de studenți, în deplina ignoranță a aceluia text, își pune întrebări despre statutul și credibilitatea istoricului în societatea românească actuală. Recitind împreună cu acești tineri programul la realizarea căruia au fost atunci chemați istoricii români (cu unele excepții: eu personal am notificat d-lor C.P. și L.R. refuzul de a-i accepta drept tovarăși – și nici azi n-aș face altfel), ne-am dat seama că, din păcate, doar exigențe ca revenirea la un ton normal și un vocabular științific, în locul grandilocvenței demagogice, sau ca reluarea legăturilor cu străinătatea au fost satisfăcute.

Cadrele de cercetare și, mai ales, de învățământ s-au schimbat mai puțin decât am avut iluzia, deși mișcarea studențească din ianuarie 1990, măcar în anumite facultăți ale Universității din București, a obținut unele rezultate. Că d. Gh. I., fost decan și fost director, mai este și astăzi profesor, sau că d-lui V.B. nu i s-a putut, în condiții corecte legal, desface contractul de muncă este o rușine pentru comunitatea noastră, pe care ar descalifica-o dacă undeva, într-o țară civilizată, s-ar percepe just – și dramatic – grosolănia mentală a acestor colegi. Asemenea dascăli continuă să se înconjoare de asistenți după chipul și asemănarea lor, care au șanse să-și imite modelul tutelar încă două-trei decenii. La aceasta se adaugă programele de învățământ cărora nefericita reducere a perioadei de studii, de la cinci la patru ani, le-a impus să îndese informația ca să juxtapună, contra cronologiei și a bunului simț, antichitatea și Evul Mediu.

În institutele academice, o primă serie de cercetători au fost invitați să-și asume sarcini didactice: era încă în 1990, în plină euforie iacobină. Tremurând de parcă ar fi văzut un spectru, la intrarea revoluționarei mele persoane, d. I.D.-B.,

încă prorector al Universității din București, mi se adresa: „Poftiți, d-le profesor”, deși nu eram decât un simplu cercetător, ocupând exact același post de 20 de ani. Poate că ideea ca studenții să-și aleagă profesorii nici nu era așa de rea... Timpul a trecut, o a doua serie, mai numeroasă, a fost atrasă de învățământ, din motive care nu sunt numai alimentare, deși – de ce n-am spune-o? – cumulul a devenit condiția unui trai decent. De aici au apărut disfuncții în activitatea institutelor, la care Academia reacționează cu o exagerată severitate. În realitate, e numai un aspect al crizei institutelor în ale căror preocupări istoria deține locul principal (de fapt, *mutatis mutandis*, o criză a tuturor institutelor). Această criză este determinată de discreditarea istoricului – pierderea capitalului de prestigiu simbolic –, de dificultățile de a publica rezultatele muncii noastre, de tensiunile între o generație vârstnică, parțial compromisă, și tinerii cooptați recent în institute, de absențele frecvente și îndelungate ale acelorași tineri, ca bursieri în străinătate, de eclipsa unei gândiri teoretice care să structureze cercetările.

Să luăm pe rând aceste trăsături ale situației, care nu sunt inevitabile, nici, toate, nefaste. E adevărat că responsabilitatea politică și morală a istoricilor pentru opera de propagandă oficială a regimului comunist, responsabilitate pe care tocmai cei mai vinovați o dau uitării, i-a adus întregii bresle un discredit care nu e nedrept, deși au existat și caractere integre. Pentru acestea din urmă, mijlocul de supraviețuire a fost orientarea către cercetări punctuale, de erudiție (Pierre Chaunu, după o vizită la București, dovedea că a înțeles, vorbind de „pointillism istoric”). Problema nu e că istoricii și-au pierdut autoritatea morală – mantia sacerdotală care a alunecat de pe umerii lor era oricum făcută pe altă măsură, cea a făuritorilor națiunii din veacul al XIX-lea –, ci că eliberarea a venit prea târziu ca oamenii să-și mai schimbe sistemul de referințe. Cine a acumulat, decenii de-a rândul, o informație bogată, dar de un anumit tip, nu e dispus să o lase la o parte ca să învețe altceva. Există și excepții, dar ele nu sunt încurajatoare: i-am văzut pe unii că-și părăsesc domeniul în care se formaseră și își câștigaseră chiar o reputație onorabilă, pentru a dobândi la repezeală, eventual după scurte stagii de documentare în Occident, o nouă specializare, mai *fashionable* (de pildă, politologia, după istoria artei bizantine).

Alții se plâng că revistele profesionale, întârziate la Editura Academiei, care era de mult o întreprindere falimentară și financiar și intelectual, nu le oferă un spațiu destul de vast pentru afirmare. De la o vreme s-au înmulțit culegerile de studii cu caracter omagial. Cum iese un profesor la pensie, i se închină un *Festschrift*. Dar au apărut și reviste noi: *Revue des études roumaines*, adusă în țară, *Revista de istorie socială*, *Buletinul* Institutului de studii sud-est europene, *Revista Monumentelor Istorice* și *Buletinul Comisiei Monumentelor Istorice*, *Martor*, *Hrisovul*, reluat, *Xenopoliana*, *Mediaevalia Transsylvanica* și, probabil, altele pe care le-am uitat. Multe, având în vedere că lansarea unei reviste e o inițiativă care implică mari răspunderi. Ne putem socoti avantajați față de situația de la sfârșitul lui 1989? Fără doar și poate. Editurile, și ele, au crescut ca număr și posibilități: să

nu aruncăm asupra lor vina, fiindcă se străduiesc și chiar izbutesc să facă mai mult decât ar fi fost de așteptat într-o economie de tranziție, a cărei fragilitate o cunoaștem fiecare dintre noi.

Atmosfera din institute și, cu atât mai vârtos, din facultăți reflectă și ea nehotărârile și ipocriziile de a doua zi după o victorie discutabilă. Notele false și grelele tăceri care intervin abrupt nu pot produce o armonie, iar unanimitatea corurilor nici n-o mai dorim. Suntem siliți să lucrăm împreună, oricât ar fi de diferite experiențele din trecut, judecățile personale cu privire la prezent și, în general, sistemele de valori. Tinerii, în interiorul institutelor sau al facultăților, nu se mai revoltă ca în 1990. Dar, în condiții pe care ei le percep ca gerontocratice, se retrag. Renunțând să mai solicite un dialog care nu li se oferă, își concentrează energia spre obținerea unei burse, cu perspectiva, poate, a alteia următoare, ca să mai întârzie întoarcerea într-un loc unde nu-i așteaptă nici căldura omenească, nici biblioteca ținută la zi cu ultimele apariții, nici măcar o locuință ceva mai încăpătoare decât celula de cămin studențesc.

În sfârșit, dacă vocația și competența ar triumfa, ar mai rămâne o lacună care, vizibilă în pregătirea tuturor generațiilor de istorici români de după război, limitează și acum progresul studiilor noastre, fiind responsabilă și pentru aberațiile discursului public. Majoritatea istoricilor s-au dovedit incapabili de opțiune teoretică, cea pentru marxism fiind oportunistă și superficială. În 1990, repudierea marxismului s-a manifestat prompt și quasi-unanim, ceea ce nu-i o cheazășie de sinceritate. Acolo unde ar fi normale suprapunerea sau paralelismul unor limbaje axiologice, nu există de fapt nicio formulă din filosofia istoriei care să fi influențat interpretările produse de istoriografia noastră în ultimul deceniu. Singura alternativă la un pozitivism inerțial o reprezintă doar aplicarea, mai mult sau mai puțin paradoxală, a perspectivelor lui Foucault (sau chiar Bourdieu) în context românesc, soluție care i-a sedus doar pe câțiva „străluciți marginali”, după expresia unui gazetar. E grav? E foarte grav, căci fără un dialog interdisciplinar cu țință filosofică nu se poate concepe nicio perfecționare a istoriografiei în afară de precizarea unor date și fapte identificate cu ficțiunea „adevărului obiectiv”.

Așadar, o reformă, care, bineînțeles, nu era să fie decretată de autoritatea politică, abia începe. Cenzură nu mai este, istoricii sunt liberi să circule la congrese sau colocvii și apar, chiar prea des, la televiziune. Cu toate acestea, lupta pentru o nouă vulgată a istoriei naționale e în plină desfășurare. Ca și în 1947-1948, se revendică o reinterpretare globală, cu deosebirea că aceasta nu mai e stabilită cu forța. Suprimarea Institutului de studii social-politice de pe lângă C.C. al P.C.R., ca și a Muzeului de istorie a Partidului, s-au făcut fără vandalisme. Distrugerea sau ascunderea unor arhive, chiar în timpul Revoluției sau în primele luni ale anului 1990, n-au putut fi împiedicate, dar ele par să fi afectat numai moștenirea documentară a unui trecut foarte recent. Totuși, istoria contemporană este, în actualele condiții ale accesului la arhive, tocmai perioada pentru care mijloacele de investigație sunt mai puține și mai imperfecte. Reticențele istoricilor

de a trata în bloc întreaga experiență a spațiului românesc arată mai degrabă ezitarea de a-i impune acestui bogat material o coerență discutabilă decât teama lor că ar fi prea devreme pentru o asemenea întreprindere, că ar fi necesară o înnoire a surselor sau că fiecare autor beneficiază doar de informația unui domeniu limitat.

Ambiția de a dezvolta o viziune integratoare întâmpină în realitate alte dificultăți: absența unui suport filosofic (nu ideologic) și faptul că terenul a fost demult ocupat de miturile cărora le-au dat naștere naționalismul, apoi comunismul și, în cele din urmă, fuziunea acestora. Ultima sinteză istorică inițiată înainte de 1989 în România a fost aceea prin care activiștii Academiei de Științe Sociale și Politice încercau să legitimizeze regimul Ceaușescu în anii 1977 și următorii. Singurul volum pregătit pentru tipar, cel dintâi, n-a mai fost publicat din motive care ar merita să fie evocate astăzi, ca și confruntarea publică pe care noul Tratat a provocat-o la vremea aceea între raționalismul de stânga și un factice naționalism de tip neofascist. Pentru diasporă și pentru universitarii americani, Vlad Georgescu a căutat să prezinte clar și echilibrat istoria românilor într-o carte a cărei principală originalitate se găsea în capitolele referitoare la cea din urmă jumătate de secol. Mult mai radicală apare restructurarea propusă de Lucian Boia, dar *Istorie și mit în conștiința românească* nu e încă o tentativă de a rescrie istoria națională, ci doar un eseu despre cum a fost ea scrisă, sugerând cu tact ce obsesii ar trebui îndepărtate (lucrarea a fost primită foarte favorabil de intelectualii „literari”, cărora li s-a părut *politically correct*, dar cu rezerve din partea istoricilor, rezerve până acum nedeclarate, și cu o perfect explicabilă iritare din partea oamenilor Bisericii). *O istorie sinceră a poporului român* a fost încercată de Florin Constantiniu, pe baza dublei sale specializări, în istoria Evului Mediu și în cea contemporană. Mai puțin „sinceră” decât o făgăduiește titlul, cartea este în linii mari just și ferm gândită, deși nelipsită de inexactități scăpate din fuga condeiului. Prejudecățile sunt relativ învăluite, devenind vizibile doar în excesiva blamare a statului român interbelic, dar procesul făcut primei democrații românești scuză implicit dictaturile față de care atitudinea autorului rămâne ambiguă.

Concomitent, traducerea în românește a unor manuale străine de istorie a românilor a produs o alternativă. Omniscient, Keith Hitchins a reușit, prin deplasarea accentelor, să prezinte faptele cunoscute cu detașare și sobrietate. Rezultatul este surprinzător de arid, dar satisface prin imparțialitate. Din păcate, cele două volume nu depășesc limitele cronologice 1774-1947. Catherine Durandin, observatoare pătrunzătoare a contextului politic contemporan, a aruncat o privire mai rapidă asupra trecutului românesc prin labirintul căruia intuițiile autoarei au călăuzit-o bine. În sfârșit, în anul care stă să se încheie, a apărut *Istoria României* (titlul manifestă despărțirea de naționalismul etnic), un volum masiv, datorat lui Șerban Papacostea și colaboratorilor săi, dintre care doi universitari clujeni, Pompiliu Teodor și Mihai Bărbulescu, pe când Keith Hitchins și Dennis Deletant

au fost invitați să li se alăture ca omagiu atât pentru competența lor, cât și ca garanție a unei obiectivități de care indigenii au dat mai rar dovadă.

Toate aceste lucrări au contribuit semnificativ la combaterea mistificării istoriografice. Ele au însă în comun ideea că împletirea de evenimente și monumente a unei epoci poate fi expusă în chip firesc sub rubrici ca: societate, economie, cultură, politică (neapărat în capitole diferite, externă și internă). Nicio încercare de construcție a acestui model moștenit de la secolul al XIX-lea n-a intrat în discuție. Totuși, la capătul multor experiențe, trebuie spus că adevărata istorie, crudă și concretă, neprelucrată în laborator, este aceea care se constituie din înmănuncherea unor istorii paralele, personale. Vă amintiți poate romanul lui Thornton Wilder, *The Bridge of San Luis Rey*. Un accident, prăbușirea unui pod, dă prilejul de a povesti viețile celor câtorva persoane care, aflându-se întâmplător acolo pe pod în același moment, au murit împreună. Ceea ce acolo era ficțiune meșteșugit țesută poate deveni model pentru o reconstrucție istorică. De la o vreme, de când „evenimentialul” a fost repus în drepturile sale, și biografia se bucură din partea istoricilor de un interes sporit. Pentru ultimele două secole, ori chiar de mai demult, culegerea unor „vieți reprezentative” ar realiza cadrul unei reflecții istorice căreia i se restituie dramatismul. Narațiunea se transformă în replică la disocierea nivelurilor în care se implică aceeași existență omenească.

Pe alt plan, cel al structurilor instituționale și al libertății de informație, o inițiativă foarte interesantă netezește calea. După un model olandez (Institutul de Documentare asupra Războiului) și cu o subvenție consistentă de aceeași origine, Fundația „Noua Europă” are intenția de a crea în București, pe lângă Colegiul care există din 1993, un Centru Român pentru Informație și Documentare. Acesta își propune să promoveze valorile democratice – adevărul, dialogul și drepturile omului – prin reunirea de materiale de arhivă și alte mărturii, inclusiv înregistrări de istorie orală, cu privire la ultimii 60 de ani din istoria României, într-un fond accesibil oricui. În afară de colecțiile documentare și de biblioteca ce se vor constitui, Centrul urmează să desfășoare o activitate care se va reflecta în editarea unor monografii și a unui buletin semestrial. Echipa de cercetători vor putea încheia contracte temporare cu Centrul, în vederea alcătuirii unor studii independente pe teme controversate din trecutul cel mai apropiat. Coagularea unei acțiuni a societății civile în acest domeniu ar putea fi un semn de revenire la normalitate.

Mistificarea la care reacționăm, de dată mai veche sau mai recentă, n-a fost îngrădită în zona care fabrică imagini istorice. Ea s-a infiltrat și în rețeaua de răspândire a acestor imagini. Forma cea mai directă și, aparent, mai veridică de contact cu istoria este muzeul. Aici s-a procedat sumar, închizându-se unele săli (ca în Ardeal după 1919, ca la Budapesta după 1989) și scoțându-se din depozite piese altădată oclutate: cenzura funcționează în sens invers. Tipul de discurs nu s-a schimbat, dar procedează după alte repere. Singura dogmă disponibilă era naționalismul, care și-a găsit sanctuarele în muzeele militare (iarăși, ca la

Budapesta). Revanșa anticomunistă și-a stabilit „locul de memorie” la Sighet – închisoarea unde au suferit și au pierit frunțașii clasei politice dinainte de război –, dar, într-o expresie mult mai subtilă, poate fi recunoscută și în noul Muzeu al Țăranului Român. Casele memoriale sunt îmbătrânite, lăsate în paragină, destinate aproape exclusiv catehizării școlarilor. Slavici, la Șiria, este adăpostit în castelul unui nobil ungar, Enescu, la Tescani, are doar două încăperi mobilate în spiritul caselor de cultură de pe vremuri, cu vitrine tapițate roșu. Redeschis de curând, Muzeul Municipal București are în sfârșit un aer normal, dar cei care l-au regândit au fost mai interesați de elementul pitoresc.

Prezența trecutului este întrupată în monumentele istorice. „N-am putea să micșorăm numărul de monumente?” întreabă autoritățile locale, care, în provincie ca și la București, se supun consemnelor de partid, lecție învățată înainte de 1989, și se lasă influențate de interesele afaceriștilor. Acțiunea lobby-urilor e înlesnită de absența legii monumentelor, pentru care ar fi de invocat felurite pricini, și de neajunsurile în funcționarea instituțiilor existente, precum și de ineficiența organismelor de evidență, avizare și control. Identitatea tradițională a orașelor și satelor noastre este mutilată, fie prin degradare, fie prin diverse tipuri de agresiuni cărora le cad victimă tot mai multe clădiri. În contextul discuției noastre de astăzi se cuvine amintită doar nepăsarea generală, atât față de monumentele de arhitectură, semnalate ca atare, cât și față de un mare număr de edificii de calitate, fără merite excepționale, dar care în ansamblu creează atmosferă, deci au valoare urbanistică. Mistificarea începe din momentul în care transformările și implantarea unor construcții noi sugerează o fictivă continuitate. Am în vedere proiectul unei grandioase catedrale în centrul capitalei. E îngrijorătoare graba cu care conducerea Bisericii acceptă să părăsească vechea Mitropolie, după 350 de ani, ca să se instaleze într-un sediu mai apt pentru ostentația de pompă și solemnitate, nesocotind nevoile duhovnicești ale comunității. Să nu fie oare îndreptățită bănuiala că se caută un loc unde vor fi filmați președintele, guvernul, senatorii și deputații cu ocazia marilor sărbători religioase și care va rămâne pustiu în restul anului? Oricum, tendința este de a imita statul, care a abandonat și el clădirea istorică a Parlamentului, deși tocmai retragerea sa i-ar îngădui Patriarhiei să ocupe singură această acropolă, până de curând împărțită între puterea civilă și cea ecleziastică.

Trecând la alt nivel de comunicare cu istoria, cel al lecturii, este de remarcat că adevărata anarhie din 1990, când apăreau diverse broșuri bizare, alcătuite *ad hoc* de diletanți, s-a cam epuizat. Profesionalismul și-a redobândit drepturile. Marginalii necalificați s-au grupat în extrema dreaptă, fiindcă publicistica legionară nu include numai memorii, ci și tentative de a rescrie istoria Gărzii de Fier, în cea mai apologetică formă posibilă. Restabilirea unui raport rațional cu trecutul a făcut progrese, încrâncenarea luptelor politice a început să se lipsească de argumentul istoric, care era fundamental în emoționalitatea primilor ani după Revoluție. Într-o societate liberă, cum spune Havel, „o istorie

care nu e supusă niciunei selecții prealabile poate să existe pur și simplu”. Nu e vorba aici de a corecta iluzia că vom renunța vreodată la orice selecție, ci de dorința legitimă de a reduce ponderea celui *a priori* politic în judecata istorică. Din acest punct de vedere, comunitatea științifică și chiar publicul larg se autoeducă treptat. Cu încă o excepție: minoritățile naționale. Pe când însă un grup etnic puțin numeros și fără o distribuire compactă în teritoriu, ca armenii, cultivă un stil sentimental paseist în paginile revistei *Ararat*, de altfel bine scrise, cazul maghiar e foarte diferit. Întâmplarea mi-a pus la dispoziție o istorie a Transilvaniei publicată în ungurește la Odorheiul Secuiesc în 1992, sub titlul *Erdély a Históriaiban*. Răspunsul pe care-l capătă acolo problemele controversate ale vechiului dialog este cel clasic, în sensul istoriografiei maghiare. Într-o Transilvanie pe care strămoșii lor daco-romani o părăsiseră în urma decretului lui Aurelian, românii își fac intrarea abia după marea invazie a tătarilor (după Szűcs Jenő; Makkai László le atribuie drept spațiu de formare regiunea dintre Sofia și Carpații Meridionali). Aprecieri mai nuanțate se găsesc sub semnătura istoricilor Kosáry Domokos și Miskolczy Ambrus; cartea e alcătuită, după tehnica mozaicului, din fragmente desprinse din lucrările mai multor autori, deși niciunul român. Desigur, nu e o carte subversivă, dar propagandă este (ca în orice manual) și ea tinde să statornicească ideea unei istorii comune a maghiarilor din Ungaria și a celor din România.

În sens opus avem de semnalat acțiunea cinematografului și a televiziunii. Producția de filme românești a anilor din urmă se caracterizează prin tendința de a denunța regimul comunist și, ocazional („Senatorul melcilor”, „Terminus Paradis”), chiar atmosfera de corupție și vulgară iresponsabilitate de după ’89. Dincolo de o realitate direct determinată de condiția politică, pe care o incriminează, de pildă, Stere Gulea, pentru Lucian Pintilie sau Mircea Daneliuc, moralisti stăpâniți de o înverșunată ură de sine, însăși societatea românească e de acuzat, ca barbară sau, după marile mutații din ultima jumătate de secol, pervertită. Pe de altă parte, Sergiu Nicolaescu, în „Oglinda”, a oferit o mediocră și partizană reconstituire a lui 23 August. Filmele precedente ale aceluiași regizor, adevărate benzi desenate, ca pentru a ilustra tirade patriotice, n-au ieșit încă din circulație. Un post TV și-a făcut o specialitate din vechiul repertoriu cu haiduci și cu ilegaliști. La televiziune, filmele documentare sunt în general oneste și utile; în schimb, mesele rotunde pe teme istorice nu prind viață, nu slujesc ca instrument de autocunoaștere pentru o națiune care și-a pierdut trecutul.

În anii regimului comunist, memoria era o rugăciune pe care bătrânii o repetau în tăcere sau pe care o șopteau la ureche copiilor. Atâtea familii au păstrat astfel epavele marelui naufragiu – un certificat de eliberare din închisoare, o fotografie, o medalie, poate și cărți interzise. Murmurul memoriei românești a crescut treptat, dar n-a devenit imensul cor la care ne-am fi așteptat, ci un vacarm de voci stridente, strigând fiecare adevărul său. Întoarcerea trecutului, ca și a supraviețuitorilor emigrației, e traumatizantă. Reconstruirea unei identități ar

trebui să adopte un model etic, dar ar însemna să lase de o parte pe acei români, deloc puțini, care, de bună voie sau silit, au absorbit comunismul în substanța vieții lor. A ni se spune acum că jumătate din populație a avut de câștigat din modernizarea forțată adusă de comunism este cinic și fals. Și apoi, chiar așa, ce-i de făcut cu cealaltă jumătate? „Mistificarea” căreia organizatorii acestui colocviu au înțeles să i se opună operează cu sofisme.

Nu numai Daniel Barbu, ale cărui considerații despre instaurarea comunismului în România au fost întâmpinate de o violentă opoziție, ci și Sorin Antohi, în cu totul alt context, comentând *Surveiller et punir*, au cerut „să se renunțe la eroizarea romantică a disidenței intelectuale” și să se scrie despre cele patru decenii de regim totalitar altfel decât în cadrul formulei „Noi versus Ei”. Amândoi autorii îl invocă pe Foucault atunci când propun o interpretare pozitivă a puterii totalitare. Ar fi nedrept să le facem un proces de intenție, să căutăm intenții nemărturisite în adoptarea unei poziții care comportă un oarecare risc de impopularitate. Dar invitația de a exprima judecăți mai echilibrate asupra acestui trecut dureros ne aduce aminte de tendința de reabilitare a stalinismului care a apărut în Uniunea Sovietică după înlăturarea lui Hrușciiov și care a reușit să întârzie cu 20 de ani demolarea miturilor dictaturii. Și dacă, toată viața noastră, am gândit în termeni de „ei” și „noi”, ce motiv am avea acum să ne schimbăm? Suntem gata să ne asumăm, ca români, trecutul integral, al cărui adevărat tragism nu provine din sacrificarea celor buni, ci din lașitatea celorlalți, pe care comunismul i-a lăsat orfani. Nu ne ascundem caracterul rușinos și grotesc al transformismului la care suntem martori. Dar nici n-avem de ce să acceptăm ficțiunea unei culpe colective de dragul reconcilierii naționale în Piața Independenței (sau a Constituției). Interesant este, de altminteri, că cea mai perseverentă reacție la aceste acrobații teoretice, contestație având o fermă bază raționalistă, a venit din partea unui literat, Alexandru George, serios orientat în materie de istorie și politică.

Deși reforma istoriografiei românești nu va fi îndeplinită de azi pe mâine, să ne străduim totuși a-i fixa reperele. Multe subiecte necunoscute sau falsificate cheamă atenția unei alte generații care, dacă ne facem datoria, va fi mai fericită.

DOMNI ȘI BOIERI

Monarhia în Evul Mediu românesc, practică și ideologie

Deși situația materialului documentar a rămas, în linii mari, aceeași ca acum treizeci de ani, de când datează ultimele încercări de tipologie a regimurilor politice în istoria medievală și modernă a poporului român¹, este posibil astăzi a reexamina temeiurile acestei interpretări, a propune alte cezuri cronologice, a adânci investigația ideilor și credințelor politice din secolele XV-XVIII și chiar a sugera unele analogii. În spiritul acelei metode comparative pe care învățații români au cultivat-o, atunci când erau atât cercetători ai experienței naționale, cât și profesori de istorie universală. Două explicații sunt necesare, în legătură cu titlul ales. Imaginea integrală a Evului Mediu românesc cuprinde și realitățile Transilvaniei, unde însă regii Ungariei, ca și principii care le-au urmat, până la Habsburgi, domnesc ca expresie a unei clase dominante străine. Statul nu e românesc și structurile sale îi exclud pe români ca atare, de la sfârșitul veacului al XIII-lea până la absorbirea Transilvaniei în Ungaria în ajunul compromisului dualist. În al doilea rând, a începe cu „practica”, lăsând „ideologia” la urmă, deci demersul invers față de cartea noastră din 1983, care trata despre adoptarea și contestarea modelului bizantin de către elita din Țara Românească și Moldova, ni s-a părut acum mai adecvat, pentru a vedea cum legitimitatea, afirmată în interiorul unor frontiere relativ stabile, se suprapune unei autorități princiare pe care împrejurările de politică externă o întăresc sau o slăbesc.

Despre perioada la care reflectăm, a vorbi ca N. Iorga, sub influența lui Taine, de „vechiul regim” pentru a defini secolele XVI, XVII și XVIII este a admite că Revoluția Franceză a triumfat imediat asupra factorilor de continuitate, mit liberal pe care însuși Iorga l-a destrămat². De fapt, „vechiul regim” românesc merge până la Regulamentul Organic și, prin unele aspecte ale sale, până la 1848³. Un decalaj cronologic încă mai accentuat face ca Evul Mediu românesc să includă

¹ Pentru o utilă bibliografie vezi M. Berza, N. Stoicescu și L. Marcu, *Organizarea statului feudal*, **Studii**, XV, 1962, nr. 6, p. 1479-1490. Cf. L.P. Marcu, *Forme de guvernământ și regimuri politice în țările române în orânduirea feudală*, „Revista română de drept”, XXIV, 1968, nr. 1, p. 41-54.

² *La Révolution Française et les Roumains*, ed. Al. Zub, Iași, 1989. Cf. Al. Zub, *La sfârșit de ciclu*, Iași, 1994.

³ E cunoscuta teorie a celui de-al doilea servaj, pe care a susținut-o A. Oțetea, influențat atât de istoriografia marxistă est-germană, cât și de reminiscențe din opera lui Șt. Zeletin, familiară tinereții istoricului.

întreg veacul al XV-lea și prima jumătate a celui următor și ca anumite trăsături sociale sau culturale să ne readucă spre repere occidentale din secolele X-XII.

Istoriografia marxistă ne-a propus definiții rigide și sumare, pornind de la concepția statului drept produs al contradicțiilor dintre clasele antagoniste și instrument al dominației de clasă, în speță al dictaturii stăpânilor de domenii asupra țăranimii aservite. Această schemă simplificatoare a fost criticată chiar de către un sociolog marxist, H.H. Stahl, într-o lucrare elaborată în ultimii ani ai vieții sale și pe care cenzura a împiedicat-o să apară înainte de 1989⁴. În cadrul epocii calificate drept „feudală” etapele erau următoarele: *fărămițare feudală* (idee pe care a introdus-o îndeosebi Barbu Cămpina, prin extrapolarea unei situații din Occidentul medieval, și pe care au combătut-o mai târziu C.C. Giurescu și discipolul său Manole Neagoe⁵), *regimul autoritar domnesc de centralizare* din secolele XV-XVI, *regimul nobiliar* (formulă impusă de Eugen Stănescu, după ce analizele lui Gh.I. Brătianu și P.P. Panaitescu o sugeraseră convingător, și pe care o dezbateră din 1979 a confirmat-o⁶), *regimul turco-fanariot*, concept care privilegiază excesiv specificitatea secolului al XVIII-lea⁷.

În anii '70, *Istoria românilor* de Constantin C. Giurescu și Dinu C. Giurescu, apoi, în anii '80, *Istoria militară a poporului român* redactată de o echipă heterogenă, sub egida Academiei de Partid „Ștefan Gheorghiu”, a Academiei de Științe Sociale și Politice și a Ministerului Apărării Naționale, au modificat întrucâtva aceste puncte de vedere. Dacă prima dintre aceste lucrări voluminoase evoca, încă de la întemeierea principatelor, statul centralizat, premergător al acelei faze culminante care este statul național unitar⁸, a doua plasează emfatic în centrul istoriei românilor „statalitatea”, cu instituțiile ei – domnia, sfatul domnesc, ierarhia administrativă, fiscalitatea și oștirea – la care este asociată, ancorată prin două citate din Engels, și Biserica⁹.

⁴ H.H. Stahl, *Probleme confuze în istoria socială a României*, București, 1992.

⁵ M. Neagoe, *Problema centralizării statelor feudale românești Moldova și Țara Românească*, Craiova, 1977.

⁶ *RdI*, XXXII, 1979, nr. 5, p. 941-957.

⁷ În *Istoria României*, III, ed. A. Oțetea, D. Prodan, București, 1964, până și perioada 1822-1847, chiar în Transilvania, sub guvernarea lui Metternich, este de adâncire a crizei feudalismului!

⁸ C.C. Giurescu și D.C. Giurescu, *Istoria românilor*, II, București, 1976, p. 17-19, 377 (pentru a întări prestigiul formulei „obiectivul vital pentru dăinuirea și progresul poporului român, statul național unitar”, se citează Ceaușescu despre Mihai Viteazul).

⁹ N. Stoicescu și M. Dogaru, în *Istoria militară a poporului român*, I, București, 1986, p. 14-23. Același citat din Ceaușescu, *ibidem*, p. 529, în vol. III (1987), p. 545-549. Sergiu Iosipescu recurge la noțiunea monarhiei de stări, pe care o consideră comună atât principatelor extra-carpătice, cât și Transilvaniei, deși autorul nu putea să ignore diferențele evidente –, făcând numai o aluzie rapidă la „absolutismul monarhic” și la „iluminismul reformativ”. Cunoscând din experiența personală schilodirile samavolnice la care redacția

În concluzie, n-avem în istoriografia mai nouă o lucrare consacrată domniei pe parcursul dezvoltării ei, de la constituirea principatelor teritoriale în secolele XIII-XIV până la adoptarea formei constituționale a monarhiei ereditare în 1866, după trei decenii de monarhie electivă parlamentară. Exista o monografie despre sfatul domnesc¹⁰ și chiar una despre relațiile domniei cu stările și adunările lor¹¹, dar nicio carte cu privire la vechea monarhie românească, cu excepția unei compilații mediocre¹², după cum pentru istoria modernă și contemporană a acestei instituții nu există decât două broșuri de popularizare, în al căror caracter politic și polemic se oglindește perioada agitată prin care trecem¹³. Așadar, bibliografia recentă a temei se reduce la contribuțiile lui P.P. Panaitescu și A. Cazacu la o sinteză colectivă asupra feudalismului românesc¹⁴, un studiu al aspectelor juridic-instituționale, datorat profesorului Valentin Al. Georgescu¹⁵ și un capitol dintr-o lucrare a mea, scris din perspectiva împrumutului de ideologie bizantină¹⁶. Dincolo de amănuntele aglomerate, revenim mereu la una ori la alta din cele două viziuni globale, care au fost propuse de predecesori iluștri.

Aplicând trecutului monarhiei în țările române o grilă de lectură care era, și atunci, a unor preocupări inspirate de actualitatea politică, N. Iorga și Gh.I. Brătianu au avut concepții câteodată contrastante, deși alteori ele se completează reciproc. Pentru cel dintâi, domnia evoluează, odată cu îmbogățirea informației autorului, de la imaginea unui patriarhal țăran încoronat la o autocrație de tip bizantin, la care pare a contribuit și exemplul hanului cuman, dar ea are de la început un caracter național¹⁷. Terenul era astfel pregătit pentru

a supus textele contributorilor, e greu de stabilit intenția inițială – probabil un ecou timid al ideilor lui Gh. Brătianu.

¹⁰ N. Stoicescu, *Sfatul domnesc și marii dregători în Țara Românească și Moldova, sec. XV-XVII*, București, 1968, precedat de G.D. Florescu, *Divanele domnești în Țara Românească*, I, București, 1943.

¹¹ Gh.I. Brătianu, *Sfatul domnesc și adunarea stărilor în Principatele române*, Évry, 1977.

¹² Al.A. Buzescu, *Domnia în țările române până la 1866*, București, 1943.

¹³ I. Scurtu, *Monarhia în România, 1866-1917*, București, 1991; A. Pippidi, *România regilor*, București, 1994. Cea dintâi rezumă o altă carte a aceluiași autor, *Contribuții privind viața politică în România. Evoluția formei de guvernământ în istoria modernă și contemporană*, București, 1988, care, neavând o teză de demonstrat, era, în măsura în care cenzura o tolera, mai obiectivă decât versiunea din 1991.

¹⁴ *Viața feudală în Țara Românească și Moldova (sec. XIV-XVII)*, București, 1957, p. 321-354.

¹⁵ *Constituirea statelor feudale românești*, București, 1980, p. 209-250.

¹⁶ A. Pippidi, *Tradiția politică bizantină în țările române în secolele XVI-XVIII*, București, 1983, p. 17-52.

¹⁷ N. Iorga, *Ceva despre datina politică românească*, introducere la *Scrisori domnești*, Vălenii de Munte, 1912; idem, *Ideile conducătoare din viața poporului românesc*, în *Istoria românilor în chipuri și icoane*, București, 1992, p. 171-189; idem, *Desvoltarea statului român*, trad. Șt. Berechet, București, 1916; idem, *Istoricul constituției românești*, în *Constituția din 1923 în dezbaterile contemporanilor*, București, 1990; idem, *Sensul*

tezele lui Brătianu, care a preferat să pună în evidență capacitatea boierimii de a limita, restrânge sau tutela acțiunea domnului, integrând această relație dintre puterea princiară și oligarhia nobiliară în perspectiva dezvoltării sistemului parlamentar¹⁸.

Am stăruit aici mai mult asupra dezbaterii cu privire la stat și domnie în istoriografia română pentru a evita mai departe înmulțirea referințelor și justificărilor, dar mai ales pentru a ne rezerva dreptul de a supune nemijlocit izvoarele unei noi cercetări. Aceasta, oricât de rapidă, are avantajul de a ne restitui întreagă o temă de gândire pe care părerile preconcepute nu pot decât s-o mutilizeze.

De la cele mai vechi documente emise de cancelaria Țării Românești, apoi de cea a Moldovei, care nu sunt însă anterioare veacului al XIV-lea, întrevădem silueta monarhului. El exprimă un interes colectiv, o protecție și o sursă de beneficii pentru toți supușii săi. Ei îl slujesc cu „dreaptă și credincioasă slujbă”, expresie întâlnită mai frecvent în Moldova¹⁹, sau îl apără „în toate războaiele cu dreaptă credință”²⁰, fiindcă sunt „slugile” sale²¹. Dacă e vorba de călugări, daniile către ei au o utilitate directă, căci rugăciunile lor asigură sănătatea principelui și a membrilor familiei sale²², iar după moarte, prin intercesiunea lor și a sfinților către care se îndreaptă aceste rugăciuni, se obține iertarea păcatelor sau, cel puțin, acea „veșnică pomenire” care este perpetuarea ritualului răscumpărător²³. Raportul semantic dintre „pomenire” și „pomană”, ca o întâlnire a memoriei religioase cu cea istorică, arată că toate donațiile caritabile au scopul de a întreține indulgența divină până la ziua Judecății de Apoi²⁴. Problema e pusă în termeni care amintesc ca intensitate cultul morților în Occidentul secolelor XI-XII. În 1489, Vlad voievod și domn al Țării Românești declară că a întărit mănăstirii Cozia privilegiile ei anterioare pentru „pomenirea în veci” a bunicilor și părinților săi „și a domniei mele și a fiilor domniei mele”²⁵. La fel, dar în 1095, Edgar, regele

tradițional al monarhiei, București, 1934; Idem, *Datoria noastră față de dinastie*, în *Sfaturi pe întuneric*, I, București, 1936, p. 112-119; idem, „Domni” și „Împărați”, în *Sfaturi pe întuneric*, II, București, 1940, p. 139-145; idem, *Despre originea, firea și destinul neamului românesc*, în *Enciclopedia României*, I, București, 1938, p. 33-45; idem, „Domnie” și „State”, în *Dreptul la memorie*, ed. I. Chimet, I, Cluj, 1992, p. 83-86; idem, *Istoria românilor*, III, *Ctitorii*, ed. V. Spinei, București, 1993, p. 136-143, 291-293.

¹⁸ Vezi cartea postumă citată mai sus (n. 11). Că autorul avea în minte și concluziile politice ale acestor premise istorice a arătat Ș. Papacostea, *Gheorghe I. Brătianu: istoricul și omul politic*, RI, s.n., IV, 1993, nr. 1-2, p. 19-32.

¹⁹ DRH, A, vol. I-III, *passim*.

²⁰ DRH, B, I, 70.

²¹ *Ibidem*, 21, 60, 120, 122.

²² DRH, A, I, 26, 93, 180.

²³ DRH, B, I, 115 și II, 49, 93.

²⁴ A. Pippidi, *Vision de la mort et de l'au-delà dans les anciennes sources roumaines*, RRH, XXIII, 1994, nr. 1-2, p. 91-99.

²⁵ DRH, B, I, 212.

Scotiei, întărește o danie către călugării de la Durham „pentru sufletele tatălui și mamei mele și pentru cele ale fraților mei Duncan și Edward și pentru toți înaintașii sau urmașii mei”²⁶.

O monarhie se guvernează, ceea ce presupune două activități principale: distribuirea de beneficii și împărțirea justiției. În Țara Românească, în situația pe care o surprindem la nivelul secolelor XIV-XV, pământurile au stăpânii lor, care le moștenesc ca ocini (în unele cazuri și ca ohabă, denumire care se referă la imunitatea feudală în general, dar care în Maramureș înseamnă *villa libera*²⁷). În Moldova, uric are sensul de proprietate patrimonială, dar prin extindere și pe acela de *charta*, deoarece deținerea unui domeniu rural era justificată prin acest document. Confirmarea era necesară nu numai pentru daniile acordate de monarh, ci și pentru a valida cumpărarea²⁸ sau în diverse alte cazuri, de exemplu preluarea pământului prin adoptarea unor orfani care aveau dreptul la el²⁹. Imunitatea apare în Moldova târziu, pe la 1438³⁰, fapt care se datorează probabil împrejurării că ținuturile de la est de Carpați au fost eliberate cu arma în mână și că au fost supuse unui vast efort de reorganizare, ca orice teritoriu cucerit, dar ea se găsește în Țara Românească din secolul precedent, indicând că s-a respectat continuitatea față de o situație prestabilită. Așa se face că documentele menționează aici „dări și munci domnești”³¹, „muncile, dările și veniturile domniei mele”³² și „oastea”, obligația serviciului militar³³.

Există un domeniu personal al monarhului. Prima impresie despre el este de patriarhală prosperitate: în „casa domniei mele”³⁴ – din personalul de exploatare al căreia făceau parte numeroși robi țigani – abundă grâul, vinul, brânza, mierea, ceara³⁵; chiar impozitul e plătit în natură, „găleți de grâu”³⁶, ceea ce sugerează enorme resurse alimentare, ca în hambarele unei reședințe regale carolingiene. Marile spații împădurite erau rezervate în întregime domnului, care are astfel posibilitatea de a distribui terenul destinat defrișării. Deoarece dezvoltarea orașelor depinde de vitalitatea marilor curți feudale, pe care ele au rolul de a le aproviziona prin meșteșuguri și comerț, primele așezări urbane despre care aflăm sunt reședințe domnești și chiar, ca Târgoviște, proprietate a

²⁶ G. Donaldson, *Scottish Historical Documents*, Edinburgh-Londra, 1970, p. 17.

²⁷ R. Popa, *Țara Maramureșului în veacul al XIV-lea*, București, 1970.

²⁸ DRH, B, I, 16.

²⁹ *Ibidem*, 11.

³⁰ DRH, A, I, 187. Vezi și V. Costăchel, *Les immunités dans les principautés roumaines aux XIVe et XVe siècles*, București, 1947.

³¹ DRH, B, I, 6.

³² *Ibidem*, 7, 9.

³³ *Ibidem*, 7, 21.

³⁴ Ca mai sus și *ibidem*, II, 15.

³⁵ DRH, B, 1, 9.

³⁶ *Ibidem*, 17.

domniei³⁷. Nimic comparabil deci cu funcția economică constantă a unui centru urban occidental (cu excepția Cetății Albe, care e însă un contoar colonial, în afara granițelor statului moldovean). Nu s-a încheiat încă îndelungata controversă cu privire la așa-zisul *dominium eminens*, ficțiunea juridică prin care monarhul era considerat proprietarul întregului teritoriu al țării. Concluzia noastră, care este a lui H.H. Stahl³⁸, că această concepție n-a existat decât retrospectiv, din secolele XVII-XVIII, când latifundiile tindeau să devină fenomenul social dominant și când au apărut și alte mituri istorice, admite doar o excepție: pentru regiunea dintre Prut și Nistru. Colonizarea Basarabiei a început abia în timpul domniei lui Alexandru cel Bun, și anume atât dinspre nord, de la Hotin, cât și dinspre sud, după ce Moldova a dobândit Cetatea Albă, până atunci un *emporium* genovez, și, prin lupte îndelungate cu Țara Românească, Chilia. Ar fi însă o greșeală să se creadă că monarhul dispune numai de o bogăție „rigidă”, constând din drepturi și din pământ³⁹, și că nu este decât un mare fermier, consumator și dispensator al produselor unei economii naturale. Oricât ar fi de rar numerarul, Vladislav I în Țara Românească și, în Moldova, Petru I bat monedă, situație care, confirmându-le un spor de prestigiu față de înaintașii lor, le permite și să se înconjoare de un fast deosebit: stofe de lux („camha” și mătase) pentru costumul lor⁴⁰, dar și pentru un vestimentar liturgic somptuos, obiecte de metal prețios. Din toate punctele de vedere, un fenomen de aculturație. Principala sursă de numerar erau însă vămile, a căror importanță pentru venitul anual al domniei a avut consecințe directe asupra politicii externe a celor două principate⁴¹.

Pe de altă parte, în materie de drept, monarhul este chemat să acționeze ca cenzor și arbitru al supușilor săi. Lui îi aparține *jus gladii*, pe care-l avuseseră și „juzii” sau „judecii” – *iudices* – conducătorii nucleelor de stat care au premers constituirea Țării Românești și Moldovei⁴², cu rezerva că, în perioada vasalității față de Ungaria, existase, ca recurs împotriva pedepsei cu moartea, dreptul de apel la rege⁴³. În domeniul disciplinei clerului, precum și pentru reglementarea acelei întinse zone din viața privată care e controlată de morală, biserica era cea care judeca, aplicând „pravila”, dreptul canonic și civil de origine bizantină⁴⁴. Tot ce depășea jurisdicția ecleziastică era însă de competența monarhului, care, operând

³⁷ *Ibidem*, 52.

³⁸ *Controverse de istorie socială românească*, București, 1969.

³⁹ G. Duby, *Guerriers et paysans*, Paris, 1973, p. 282.

⁴⁰ DRH, A, I, 29, și B, I, 194.

⁴¹ Ș. Papacostea, *Începuturile politicii comerciale a Țării Românești și Moldovei (secolele XIV-XVI), drum și stat*, SMIM, X, 1983, p. 9-55.

⁴² Idem, *Românii în secolul al XIII-lea*, București, 1993.

⁴³ DRH, B, I, 1.

⁴⁴ Val. Al. Georgescu, *Bizanțul și instituțiile românești până la mijlocul secolului al XVIII-lea*, București, 1980; R. Constantinescu, *Vechiul drept românesc scris. Repertoriul izvoarelor 1340-1640*, București, 1984.

cu normele, fie cutumiare, fie derivate din dreptul bizantin, ale unui *zakon vlaški* (*jus valachicum*), judeca împreună cu sfatul.

Această funcție de tribunal feudal a sfatului domnesc era mai importantă decât celelalte două competențe ale sale, de adunare a dregătorilor curții și de consiliu politic. Deși atribuțiile judecătorești sunt delegate de domn, încă din secolul al XVI-lea, pentru cauze minore sau pentru zonele periferice ale țării, domnul și sfatul constituie instanța supremă și resortul de apel: „domnia mea am cercetat și am judecat după dreptate și după lege, cu toți cinstiții dregători ai domniei mele”. În Moldova, prelații apar în sfat doar din 1455⁴⁵, pe când în Țara Românească prezența mitropolitului în 1508 rămâne excepțională⁴⁶. Într-o societate rurală, procesele se referă frecvent la delimitarea patrimoniului familial sau a proprietăților funciare monastice. Codificarea scrisă și *tipărită* are loc abia în veacul al XVII-lea, primul secol de instituționalizare modernă din istoria românilor.

Ierarhia administrativă, în fruntea căreia se găsește *logofătul* – după cum aparatul fiscal culminează cu *vistiernicul* –, tinde să se amplifice, pe măsură ce se înmulțesc și se diversifică obligațiile ce revin supușilor. Monarhul se vede silit să verifice gestiunea dregătorilor, să-i amenințe ca să le înfrâneze abuzurile, pe care puterea centrală le cunoaște foarte bine. Teribilele sancțiuni spirituale pe care le enumeră elocvent blestemul din finalul documentelor de donație sau confirmare au în vedere chiar pe agenții statului⁴⁷, mereu în conflict cu deținătorii de privilegii imunitare, dar îndeosebi pe monarhii care în viitor ar nesocoti sau revoca dispozițiile actului respectiv⁴⁸. Ajungem astfel la problema succesiunii la tron care, însă, depinde de ansamblul ideilor și doctrinelor, formelor și titlurilor caracteristice pentru monarhia medievală românească, așa cum s-a identificat ea cu țara pe care o personifică.

Conducătorii tuturor formațiunilor statale românești, oriunde s-ar găsi ele, poartă același titlu, de *voievod* (căpetenie de oaste) fără să putem spune dacă un nume slav însemna și o origine slavă. Pentru motive diferite, istoricii au insistat asupra vechimii acestui titlu pentru care se referă la informațiile, de valoare inegală, cu privire la organizare protofeudală a societății carpatice din veacul al X-lea⁴⁹.

⁴⁵ DRH, A, II, 47.

⁴⁶ DRH, B, II, 59.

⁴⁷ Un studiu despre blestem ca formulă de sancționare a hotărârilor domnului a fost recent publicat de C. Codarcea, *La malédiction dans les anciens documents de la Valachie (XIVe-XVIe siècle)*, RESEE, XXXII, 1994, nr. 1-2, p. 53-61. Cf. L.K. Little, *Benedictine Maledictions. Liturgical Cursing in Romanesque France*, Ithaca, New York, 1995.

⁴⁸ Despre relațiile dintre Stat și Biserică, vezi C.R. Zach, *Bemerkungen über das Verhältnis von Staat und Kirche in der Walachei und Moldau des 16. und 17. Jahrhunderts*, SOF, XLIII, 1984, p. 21-47.

⁴⁹ Șt. Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, I, Cluj, 1971. Ca slavist, aceasta era și părerea lui Ioan Bogdan, *Originea voievodatului la români*, în *Opere alese*, ed. Gh. Mihăilă, București, 1968, p. 165-179.

Termenul din izvoarele latine, *duces*, care trimite, ca un ecou, la ducii carolingieni⁵⁰, este însă prea generic pentru a îndreptăți o asemenea ipoteză, ei putând să fi fost tot așa de bine *jupani*⁵¹. Explicația faptului că numai în spațiul românesc voievozii au fost chiar șefi de state, același nume fiind obișnuit pentru autoritatea administrativ-politică mai modestă exercitată asupra unei vechi unități teritoriale organice, poate avea un sens ascendent sau descendent. În primul caz, *voievod* este o funcție electivă, superioară cnezilor de vale, din care derivă, exercitând atribuții militare și judiciare pe o rază de cca 50-100 km⁵². Dacă s-ar verifica cea de-a doua presupunere, am avea a face cu un fenomen de descentralizare și degenerare. La Constantin Porfirogenetul, *βοέβοδας* denumește demnitatea celor mai vechi șefi de clan unguri, desigur în limba slavilor din Pannonia⁵³. Când, pe la 1200, regii arpadieni desemnează delegați ai lor în Transilvania, ca să guverneze ca reprezentanți ai puterii centrale, ei sunt *voievozi*⁵⁴. Faptul că, încă din 1247, sunt menționați doi voievozi români, unul în dreapta Oltului și celălalt pe malul stâng al râului, ar sugera că – printr-un proces de regionalizare – titlul și-a pierdut repede caracterul unic și a fost recunoscut unor conducători de nucleu statale autonome, care l-au preluat ca o calitate ereditară⁵⁵. Pe căi asemănătoare, atâta cât pot fi reconstituite în absența textelor, au apărut cei patru *iudices* în Sardinia secolelor XI-XIII⁵⁶, după cum, în secolul XIII, obștile de vale Uri și Schwyz, înainte de a pune bazele Confederației, aveau în fruntea lor mai mulți *ammann*, sub autoritatea superioară a unui *Landammann*⁵⁷. Dacă se va obiecta că în Epir și în Tesalia au existat voievozi, așadar într-un mediu vlah, fără niciun posibil contact cu Transilvania⁵⁸, explicația se poate găsi în ocupația acelor

⁵⁰ N. Iorga, *Istoria românilor*, III, *Ctitorii*, ed. V. Spinei, București, 1993, p. 31-32, 382.

⁵¹ La o dominație bulgară în nordul Dunării, în legătură cu titluri ca „jupan” ori „voievod” s-au gândit atât I. Bogdan, *loc. cit.*, cât și B. Câmpina, *Scrieri istorice*, I, ed. D. Mioc și E. Stănescu, București, 1973, p. 23-46.

⁵² Cel mai clar o explică R. Popa, *Țara Maramureșului în veacul al XIV-lea*, p. 193-206.

⁵³ *De administrando imperio*, ed. G. Moravcsik, trad. R.J.H. Jenkins, Budapesta, 1949, p. 17, 172.

⁵⁴ *Histoire de la Transylvanie*, Budapesta, 1992, p. 153 (capitol semnat de István Bóna).

⁵⁵ Nădăjduim că nu va părea forțată comparația cu regii angevini ai Angliei care, fiind și conți de Anjou, dețineau demnitatea onorifică de seneșali ai Franței, dar, la rândul lor, aveau drept locțiitor în Anjou și Maine pe un seneșal, uneori ereditar, din nobilimea locală; vezi Ch. Petit-Dutaillis, *La monarchie féodale en France et en Angleterre, Xe-XIIIe siècles*, Paris, 1933, p. 184-186.

⁵⁶ *Storia dei Sardi e della Sardegna*, II, *Il Medioevo, dai giudicati agli Aragonesi*, Milano, 1987, p. 101-112 (capitol redactat de Sandro Petrucci); A. Boscolo, *La Sardegna bizantina e alto-giudicale*, Sassari, 1985, p. 111-123.

⁵⁷ J. Dierauer, *Histoire de la confédération suisse, des origines à 1415*, Lausanne-Paris, 1911, p. 106, 117; G.A. Chevallaz, *Le gouvernement des Suisses*, Lausanne, 1989, p. 25.

⁵⁸ M. Beza, *Urme românești în Răsăritul ortodox*, București, 1935, p. 132-134; D.M. Nicol, *The Despotate of Epiros, 1267-1479*, Cambridge, 1984, p. 194-195, 245. Ambele referințe trimit

teritorii, la mijlocul secolului al XIV-lea, de către Ștefan Dușan: în documentele sârbești, voievodul este un mare dregător care comanda oastea – funcția s-a păstrat sub acest nume la populațiile vecine, slave sau nu⁵⁹. De la sârbi titlul se răspândește la dinaștii din Bosnia și de pe litoralul Adriaticii: la vlahii din această regiune, influența sârbă este normală, așa cum e cea a regatului Ungariei la vlahii din Croația⁶⁰. Cuvântul *vojvoda* aparține și vocabularului albanez, dar în Albania secolului al XV-lea titlul e dat unor guvernatori militari locali, fie în serviciul Veneției, fie subordonați despotului Gheorghe Branković, fie chiar turci. Mai mulți membri ai familiei Dukagjin în 1433-1437 sunt menționați ca voievozi, dar principatul condus de ei, în nordul Albaniei, a apărut după moartea lui Dușan⁶¹. În altul din micile principate albaneze, despotatul de Valona-Kanina, doi voievozi cu nume vlahe se întâlnesc tot în a doua jumătate a secolului al XIV-lea⁶². În această perspectivă, este necesară și cercetarea (pe care o amânăm pentru alt prilej) a instituției otomane *vayvoda*, denumirea ajungând să se aplice unui funcționar cu atribuții polițienești locale în secolele XVIII-XIX, probabil din cauza simbiozei vlaho-turcești în Rumelia⁶³. Expresia cronicarului moldovean: „Într-această începătură au fost domnia ca o căpitănie”⁶⁴ dovedește o cunoaștere exactă a sensului balcanic al voievodatului.

Dacă nu ne înșelăm, voievozii din sudul Dunării ocupă o poziție micșorată și banalizată față de cea inițială, a unui demnitar de la curtea țarului bulgar sau a *kralului* sârb, pe când în teritoriile nord-dunărene de viețuire românească modelul a fost al voievodului Transilvaniei din secolul al XIII-lea, deci din perioada imediat anterioară momentului în care s-a produs imitația. Ulterior, după constituirea statelor feudale Țara Românească și Moldova, conducătorii lor sunt uneori numiți „mare voievod”, în sensul diferențierii unui monarh de mag-

la aceeași inscripție de portret votiv de la Vitsa, din „6920” (1411/1412), dar data citită de Lampridis a fost corectată „6922”, deci 1413-1414, de către L. Vranoussis, *Ιστορικά και τοπογραφικά τοῦ μεσαιωνικοῦ κάστρου τῶν Ἰωαννίνων*, Atena, 1968, p. 80, n. 1.

⁵⁹ C.J. Jirecek, *La civilisation serbe au Moyen Âge*, Paris, 1920, p. 9-34, cu bibliografie.

⁶⁰ A. Tanașoca, N.-Ș. Tanașoca, *Vlaques et Croates aux XIVe-XVe siècles: les Keglević contre les Sitanić*, **RESEE**, XXXII, 1994, nr. 1-2, p. 124-125; în 1405 vlahii din Croația aveau un voievod al lor. Într-un document din 1389 voievodul este reprezentantul regelui *in partibus Dalmatie et Croatie*; vezi *Diplomatski zbornik*, XVII, Zagreb, 1981, p. 189.

⁶¹ *Acta Albaniae Veneta saec. XIV et XV*, ed. J. Valentini, II, XV, p. 32, 38, 43, 142, 156; *ibidem*, III, XVIII, p. 24, 26, 27, 38, 145-146, 210-211.

⁶² A. Ducellier, *La façade maritime de l’Albanie au Moyen Âge, Durazzo et Valona du XIe au XVe siècle*, Salonic, 1981; G.Chr. Soulis, *The Serbs and Byzantium during the Reign of Tsar Stephen Dušan (1331-1355) and His Successors*, Dumbarton Oaks, 1984.

⁶³ N. Beldiceanu (*Le monde ottoman des Balkans (1402-1566). Institutions, société, économie*, Londra, 1976) se referă în câteva cazuri, în Bosnia, Timoc-Morava și Silistra, la voievod, ca mai mare peste cnezii și primikirii vlahi, dar și ca subaltern al unui sanğak-bei, deci integrat în ierarhia administrativă otomană.

⁶⁴ Grigore Ureche, *Letopisețul Țării Moldovei*, ed. P.P. Panaitescu, București, 1955.

nații regionali care-i recunosc preeminența, dar și pentru a marca diferența de rang față de voievozii balcanici. După aceea, protocolul impune acest titlu în cazurile de asociere la domnie, pentru coregentul superior⁶⁵.

Voievodul Țării Românești și cel al Moldovei aveau însă și calitatea de domn, totdeauna prezentă în titulatură. În general, se afirmă că termenul, venind din latină, n-a pierdut niciodată semnificația sa imperială romană și că a rămas legat de autoritatea supremă (N. Iorga). S-a observat chiar că Aurelian a fost cel dintâi împărat care și-a luat titlul oficial de *dominus*, ca și cum filmul s-ar fi rupt la părăsirea Daciei de către romani⁶⁶.

După unele ezitări între *Господи́нь* și *Господарь* cancelaria Țării Românești s-a fixat la prima formă, care era obișnuită la bulgari și la sârbi. Cealaltă, care se găsește și în titlul marelui cneaz al Lituaniei, a fost adoptată în Moldova. Oricum, nu e decât traducerea slavă a unui cuvânt românesc care înseamnă „stăpân”. Dar spre deosebire de „voievod”, acesta nu e un titlu de împrumut. Cuvântul a existat anterior celor mai vechi atestări, datând de la sfârșitul secolului al XV-lea, dovadă toponimul *Domnești* în Țara Românească la 1472, când apare într-un document slavon⁶⁷: dacă exista adjectivul „domnesc”, nu putea lipsi nici substantivul. „A domni” este acțiunea de a stăpâni, „domnul” este Dumnezeu însuși, ca în latina textelor creștine și ca în alte limbi romanice (*domino Deus* a dat, în italiana medievală, *domeneddio*, iar în română se spune până azi *il dominant*). Paralel, româna literară a veacului XVI cunoaște verbul „a împărăți”⁶⁸, sinonim, ceea ce a întărit caracterul absolut și solemn al funcției domnului. Când Constantin Brâncoveanu, în 1688, refuză domnia cu un gest de modestie rituală, ca Boris Godunov, el obiectează: „eu am fost la casa mea ca un domn, trăit-am cum am vrut, nimic lipsindu-mi, și domniea aceasta eu nu o pohtesc”⁶⁹, pasaj în care contrastează sensurile public și privat ale aceluiași termen. Echivalând domnia cu împărăția, documente interne, inscripții și cronici au creat voit confuzie, dând titlul de țar lui Ștefan cel Mare, Petru Rareș, Neagoe Basarab sau Alexandru Lăpușeanu⁷⁰ și pretinzând că Țara Românească din veacul al XV-lea ar fi o împărăție (*cie царство*)⁷¹. Să nu se creadă însă că orice stat independent este *царство*, căci formularul diplomatic slavo-român, în spiritul unei riguroase ierarhii, menține stăruitor

⁶⁵ Vezi temeinicul studiu al lui E. Vîrtosu, *Titulatura domnilor și asocierea la domnie în Țara Românească și Moldova până în secolul al XVI-lea*, București, 1960, p. 114-182.

⁶⁶ A. Pippidi, *Tradiția politică bizantină*, p. 18.

⁶⁷ D.P. Bogdan, *Glosarul cuvintelor românești din documentele slavo-române*, București, 1940, p. 152.

⁶⁸ *Codex Sturdzanus*, ed. Gh. Chivu, București, 1993, *sub voce*.

⁶⁹ *Istoria Țării Românești de la octombrie 1688 până la martie 1717*, ed. C. Grecescu, București, 1959, p. 7.

⁷⁰ A. Pippidi, *op. cit.*, p. 23.

⁷¹ **DRH**, B, I, p. 217, 249, 394, 480, dar vezi și **DIR**, B, XVI, III, p. 289.

distincția: „împărații împărătesc și domnii domnesc”⁷². Totuși, verbul generic este unul singur, ca în textul lui Miron Costin: „împărații, craii, domnii domnescu”⁷³. Același autor a afirmat, atât în 1677 cât și în 1684, că *dominus*⁷⁴, într-un spațiu care păstrează amintirea creației politice romane, era titlul cel mai vechi.

Tot Costin, făcând deosebirea între „domn” și „hospodar” (forma polonă), precizează că acela care a adoptat noul titlu a fost Alexandru cel Bun, „asemeni unui rege” și „egal cu monarhii slăviți”⁷⁵. De ce tocmai el? Desigur, fiindcă în vremea domniei sale înființarea mitropoliei Moldovei a creat structura instituțională indispensabilă statului independent. De aici rezultă că expresia obișnuită în românește „domn” era tradusă prin dubletul *gospodar* sau *gospodin* pentru a revendica egalitatea în raportul dintre țările române și monarhiile vecine slave. Nici ungurii, nici otomanii n-au uitat însă că aveau a face de fapt cu un *voyvoda* sau *vajda*, formulă diminuantă.

În latinește, Petru I își spune *dux terre Moldavie*, ca și predecesorul său, Lațco⁷⁶. Nu e totuși, cum s-ar putea crede, un titlu minor, corespunzând situației de vasal al regelui Poloniei, deoarece chiar acesta, într-o perioadă anterioară, de fărâmițare feudală, chiar la începutul secolului al XIV-lea, purta titlul de *dux*, în sens de conducător, nu de „duce”, rang special în ierarhia nobiliară⁷⁷. Diferența este între *dux regni Poloniae* și *dux terre Moldavie*, căci *terra* înseamnă și țară și moșie, feudă. Aceeași situație se constată și pentru *dominus* (sau, în documente occidentale dinainte de secolul XI, *domnus*), care era titlul cel mai răspândit, fiind acordat papei și regilor, dar și nobililor de rând, simpli seniori. După Ioan fără Țară, regii Angliei, pentru a-și afirma calitatea de stăpânitori ai Irlandei, adoptă titlul de *dominus Hibernie*⁷⁸. Față de regii Poloniei, care se intitula la sfârșitul veacului XIII *dominus regni Poloniae*⁷⁹, Alexandru cel Bun, *dominus terre Moldaviensis*⁸⁰, arată că autoritatea lui, deși se exercită asupra unui teritoriu mai puțin întins, este de aceeași esență absolută. În secolul al XVI-lea, domnii români vor sublinia ideea că statul pe care îl conduc este un *regnum*, tocmai pentru a

⁷² DRH, B, I, nr. 17.

⁷³ Miron Costin, *Opere*, ed. P.P. Panaitescu, București, 1958, p. 99.

⁷⁴ *Ibidem*, p. 209 (dar traducerea greșită induce în eroare, deci trebuie corectat conform traducerii lui I. Bogdan, primul editor al textului!) și p. 222.

⁷⁵ *Ibidem*, p. 235.

⁷⁶ DRH, A, I, nr. 1, din 1384.

⁷⁷ „Duca” sau „duxul” sunt neologisme de la sfârșitul secolului al XVII-lea, Gh. Chivu, E. Buză, A. Roman Moraru, *Dicționarul împrumuturilor latino-romanice în limba română veche*, București, 1992, p. 174-175.

⁷⁸ A. Giry, *Manuel de diplomatie*, I, Paris, 1925, p. 321, 329-330.

⁷⁹ Al. Swiezawski, „*Dux Regni Poloniae*” and „*Haeres Regni Poloniae*”. *The Titles of Polish Rulers in the 13th-14th Centuries*, APH, LXIX, 1994, nr. 1, p. 5-16.

⁸⁰ DRH, A, I, nr. 48, din 1421. Același titlu re apare în 1529, A. Veress, *Acta et epistolae relationum Transylvaniae Hungariaeque cum Moldavia et Valachia*, I, Budapesta, 1914, p. 197.

evita o interpretare restrictivă a poziției lor: deci, *dominus regni Moldaviae*⁸¹ sau *vaivoda regni Transalpinensis*⁸². Ar fi nevoie de un studiu special pentru a urmări de când apare în documente și titlul de *haeres*, cunoscut și el din tradiția polonă, dar introdus cu intenția de a-l legitima pe purtătorul său, ca deținător al unui drept ereditar la tron. Pentru umaniștii din Polonia sau Transilvania, precum și din Occident, domnii români au fost adesea *reguli*⁸³. Iacob Heraclid, la care era mai puternică preocuparea de a se referi la tipologia monarhilor occidentali, și-a luat în 1561 titlul de *regni Moldaviae princeps*⁸⁴. Cantemir, folosind alternativ *dominus* și *princeps* sau, mai rar, *rector*, recurge la formule ca *plenarius possessor* și *verus haeres* spre a-și manifesta programul de guvernare absolută și ereditară⁸⁵.

În grecește, limba Imperiului bizantin, tutelar pe plan religios și exemplar la nivelul instituțiilor politice, avem în 1359 titlul *Μέγας βοιβόδας καὶ αὐθέντης πάσης Οὐγγροβλαχίας*. Toată corespondența cu patriarhia de Constantinopol în secolul al XIV-lea menține invariabil această titulatură, chiar dacă își permite epitete răsunătoare: *εὐγενέστατος* (prea nobil), *ἐνδοξότατος* (prea slăvit), *εὐτυχέστατος* (prea norocit), *φρονιμώτατος* (prea înțelept), *ἀνδρικότατος* (prea viteaz)⁸⁶. E imposibil de admis, în aceste condiții, bizarul titlu, absolut singular *βοεβόδας Οὐγγροβλαχίας καὶ αὐτοκράτορ Ῥωμαίων*⁸⁷, care nu poate proveni decât dintr-o greșală de lectură. Cu atât mai puțin sunt de luat în serios complimentele retorice adresate de călugării de la Meteore lui Mihnea al II-lea, pe care, în 1575, îl intitulau *basileus*⁸⁸. Numai un singur domn al Țării Românești a purtat titlul de *despot* și doar pentru doi ani, Mircea cel Bătrân în 1390-1391. Într-o vreme în care contemporanilor le era tot mai greu să asocieze noțiunea de universalism cu Imperiul bizantin, redus și umilit – dovadă, faimoasa scrisoare a patriarhului

⁸¹ Bogdan al III-lea, în 1513, se intitulează *dominus et vaivoda regni Moldaviae* în alte cazuri, *ibidem*, p. 223, 228, 234.

⁸² A. Veress, *Documente privind istoria Ardealului, Țării Românești și Moldovei*, I, București, 1929, p. 13.

⁸³ *Ibidem*, p. 288.

⁸⁴ *Ibidem*, p. 200, 201, 212, uneori numai *Moldaviae princeps*.

⁸⁵ *Descriptio Moldaviae*, ed. D.M. Pippidi și colaboratorii, București, 1973. Cf. textul proclamației din 1711 la British Library, ms. 37 358, ff. 309-310, comentat de A. Pippidi, *Politique et histoire dans la proclamation de Démétrius Cantemir en 1711*, în *idem, Hommes et idées du Sud-Est Européen*, București-Paris, 1980, p. 187-214, și de O. Subtelny, *The Contractual Principle and Right of Resistance in the Ukraine and Moldavia*, în R.J.W. Evans, T.V. Thomas (ed.), *Crown, Church and Estates. Central European Politics in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, Londra, 1991, p. 287-299.

⁸⁶ **FHDR**, IV, București, 1982, p. 197-203, 271-273, 281-305.

⁸⁷ A. Pippidi, *Tradiția politică bizantină*, p. 156-157, n. 63, ca răspuns la ipoteza propusă de D. Năstase, *Βοεβόδας Οὐγγροβλαχίας καὶ αὐτοκράτορ Ῥωμαίων. Remarques sur une inscription insolite*, în „Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher”, XXII, 1976, p. 1-16.

⁸⁸ N. Iorga, *Fundațiuni religioase ale domnilor români în Orient*, **AARMSI**, s. II, t. XXXVI, 1914, p. 869.

Antonie IV către marele cneaz Vasili I – titlul de *despot* ajunge să fie dat și stăpânitorilor unui teritoriu care a aparținut cândva unui despot autentic: *terrarum Dobrodictii despotus*, cum își spune Mircea. Așa va fi și cazul lui Carlo II Tocco în Epirul de sud, *dominus Despotatus*⁸⁹. La fel, pe o monedă emisă de Mircea, titlul de *țar* poate exprima o pretenție la succesiunea Vidinului, după cucerirea acestuia de turci, sau, mult mai probabil, afirmarea autorității sale asupra unor teritorii foste bizantine de pe litoralul bulgar⁹⁰.

Ceea ce ne interesează aici sunt alte elemente ale ideologiei monarhice: caracterul sacru al domniei, absolutismul concepției de guvernare, încadrarea în familia suveranilor, principiul succesiunii la tron și limitele teritoriale.

Între 1369, când Vladislav I era domn al Țării Românești *Dei et regis Hungariae gratia*⁹¹, și 1384, data la care în titulatura domnului Moldovei Petru I apare numai *Dei gratia*⁹², speculația politică a temei se manifestă direct. Dar din documente ulterioare rezultă că semnificația pioasă a formulei nu s-a pierdut încă: „domnia este dăruită de Dumnezeu”⁹³, iar domnii își atribuie calități ca: *благочестивии, христолюбивии și в христа бога благоизвѣрнии*⁹⁴ traducere a unui epitet caracteristic pentru împăratul bizantin *ἐν χριστὸς ὁ Θεὸς πιστὸς*. Atributul *богопомазанныи*⁹⁵ se referă la miruire, ceremonie a cărei introducere în Țara Românească datează deci de la Mircea cel Bătrân, poate cu ocazia desemnării fiului său Mihail I drept coregent și succesor la tron. În Moldova nu avem informații cu privire la acest ritual înainte de mijlocul secolului al XV-lea. Primirea unei diademe de la Bizanț de către Alexandru cel Bun este o legendă⁹⁶, fabricată la sfârșitul secolului al XVII-lea. De altfel, studii în curs par să indice formulare diferite pentru aceeași ceremonie în cele două principate, ceea ce ar fi rezultatul influenței bizantine la sud de Carpați și al celei sârbești (?) în Moldova.

Autoritatea pe care o deține de la Dumnezeu, domnul nu consimte să o împartă cu nimeni. El este deci „singur stăpânitor”, sau, în traducerea în grecește care accentuează asemănarea cu titulatura imperială, *autokrator*⁹⁷. Conținutul

⁸⁹ D.M. Nicol, *op. cit.*

⁹⁰ O. Iliescu, *La naissance d'une idée politique: Byzance après Byzance*, **RRH**, XV, 1986, nr. 1-2, p. 40-41.

⁹¹ **DRH**, B, I, 3.

⁹² **DRH**, A, I, 1.

⁹³ **DRH**, B, I, 16.

⁹⁴ *Ibidem*, *passim*.

⁹⁵ *Ibidem*.

⁹⁶ Vezi studiile lui Al. Elian, *Moldova și Bizanțul în secolul al XV-lea*, în vol. *Cultura moldovenească în timpul lui Ștefan cel Mare*, București, 1964, p. 119-149, și Șt. S. Gorovei, *Un episod din „recuperarea” Bizanțului: prima „operă” a spătarului Nicolae „Milescu”*, **АИАИ**, XXII, 1985, nr. 2, p. 441-460.

⁹⁷ Semnificația asumării acestui titlu a fost îndelung și convingător comentată de Valentin Al. Georgescu. D. Barbu (*Principele – legea personificată*, „Sfera Politicii”, IV, 24 ianuarie 1995, p. 6-8) aduce o perspectivă originală, cu argumente uneori discutabile.

acestei formule, inovator față de tradiția bizantină, corespunde maturizării politice a statelor Țara Românească și Moldova, definitiv structurate. Cine se ridică împotriva autorității domnești comite crima de *hainie* sau *hiclenie*.

Deținător unic al puterii, domnul știe totuși că această putere nu e unică în lume: dimpotrivă se străduiește să se insereze într-o ierarhie a monarhilor. Regele Ungariei este „părintele domniei mele”⁹⁸, voievodul Transilvaniei e numit de Vlad Dracul în 1444 „prea iubitul meu frate”, iar Ștefan cel Mare, desemnând pe un protejat al său, candidat la domnia Țării Românești, drept „fiul domniei mele”, își atrage un răspuns sarcastic din partea adversarilor săi⁹⁹. Există și alți părinți simbolici ai domnului, aceia pe care-i va imita ca donatori cucernici și modele de *buon governo*: „râvnind să urmez vechilor împărați și domni”, după o formulă frecventă¹⁰⁰, sau *sanctorum regum et principum exemplo*¹⁰¹. De câte ori domnul amintește că ocupă „scaunul părinților mei”¹⁰², el se legitimează ca descendent al unei dinastii. Acești predecesori sunt „sfânt răposai”¹⁰³. În același timp, ca în Serbia, el se gândește la moștenitorii săi prezumtivi, fie că puterea va fi transmisă fiilor¹⁰⁴, rudelor¹⁰⁵ sau „pentru păcatele noastre, celor din alt neam”¹⁰⁶; o singură dată apare specificarea „dintr-un neam din Țara Ungurească”¹⁰⁷.

În realitate, se știe că, din cauza sistemului electiv, chiar dacă alegerea domnilor era în principiu limitată la membrii unei singure familii, în Țara Românească și Moldova conflictele dinastice, conspirațiile și insurecțiile boierești, precum și asasinările s-au ținut lanț, pe parcursul unor lungi perioade de instabilitate. Pretendenții, cu genealogiile lor autentice sau fanteziste, cutreierau curțile Europei, căutând ajutor să se întoarcă sau măcar pentru a continua această viață itinerantă, care avea avantajele ei. În jurul dinastiei, o remarcabilă strategie familială și politică a grupat clanuri nobiliare a căror solidaritate cu monarhul funcționează pe baza alianțelor matrimoniale și a clientelei.

În sfârșit, dacă ne gândim la hotarele în interiorul cărora se exercita autoritatea domnească, acestea erau destul de diferite de o hartă modernă. De pildă, „Podunavia”, de atâtea ori menționată în titulatura domnilor Țării Românești, nu e, cum se crede astăzi, Dobrogea, ci este de identificat în colțul de sud-vest: o fâșie de-a lungul malului drept al Dunării, fiindcă în secolul al XIV-lea fluviul traversa Țara Românească, nu-i era graniță. Altfel, nu s-ar înțelege cum

⁹⁸ DRH, B, I, 40.

⁹⁹ N. Iorga, *Scrisori de boieri, scrisori de domni*, Vălenii de Munte, 1925.

¹⁰⁰ DRH, B, I, 20, 151, 220.

¹⁰¹ DRH, A, I, 1.

¹⁰² DRH, B, I, 17, 56, 95, 115, 127, 150, 223.

¹⁰³ DRH, 56, 235, 243; DRH, A, I, 8, 11, 25, 128.

¹⁰⁴ DRH, B, I, 16.

¹⁰⁵ *Ibidem*, 21.

¹⁰⁶ *Ibidem*, 118, 127, 186.

¹⁰⁷ *Ibidem*, 23.

mănăstirea Tismana putea poseda, pe o lungime de 15 km ambele maluri ale Dunării, clauză care dispare după 1400 dintr-o donație confirmată de mai multe ori, atât înainte cât și după aceea¹⁰⁸. De asemenea dă de gândit, în documentele Țării Românești de până la 1418 (al căror indice toponomastic a fost alcătuit de A. Sacerdoțeanu), absența mențiunilor de localități din estul țării, zonă numai în parte controlată de Mircea și asupra căreia predecesorii săi nu-și statorniciseră stăpânirea.

În orice caz, cristalizarea unei identități naționale se constată în condițiile organizării celor două state teritoriale. În stilul cancelariei din Țara Românească, „toată țara Ungrovlahiei” corespunde unor formule a căror necesitate s-a simțit și în alte părți. Încă din veacul al X-lea, Guilelm al Aquitaniei era numit *dux totius monarchiae Aquitanorum*¹⁰⁹. În 1199, Ștefan Primul-Încoronat își afirma cu mândrie calitatea: *Dei gratia magnus juppanus totius Servye*, iar Milutin, un secol mai târziu, se intitula „binecredincios țar a tot pământul sârbesc”¹¹⁰. Împărțirea în două state nu contrazice ideea unei singure națiuni, fiindcă izvoarele contemporane, referindu-se la „Marea Valahie” și la cea „Mică”, subînțeleg corelația dintre cele două entități teritoriale: un singur popor într-un stat dublu, chiar dacă particularismele regionale, aici ca și în Peninsula Iberică, au supraviețuit până în zilele noastre.

Locul monarhului în stat era o problemă la care oamenii Evului Mediu reveneau adesea. Oglinzile Principelui sunt, dintre „cărțile de înțelepciune”¹¹¹, o categorie foarte citită, și nu numai de către cei cărora le erau adresate. Literatura parenetică în țările române a parcurs un itinerariu paralel cu dezvoltarea puterii domnești. A început în prima jumătate a secolului al XVI-lea, când Neagoe Basarab înmănunchează obligațiile monarhului ideal față de Dumnezeu și față de poporul său într-o lecție pe care urmașii săi au continuat să o învețe până la începutul veacului XVIII¹¹². Contemporan cu Neagoe, Petru Rareș era el însuși considerat de către Ivan Peresvetov ca un model de monarh, propus de el lui Ivan al IV-lea¹¹³. Au existat apoi adaptări sau traduceri după sfaturile lui Agapet și, în 1691, la București s-au tipărit *Învățăturile* lui Vasile Macedoneanu către fiul său Leon, texte care corespundeau concepției de monarhie neobizantină a lui Constantin Brâncoveanu. Ceea ce, dacă nu uităm bizantinizarea Franței sub Ludovic al XIV-lea, ne-ar putea duce la ideea că Țara Românească din prima jumătate a secolului al XVIII-lea nu reflectă direct influența franceză – prin

¹⁰⁸ *Ibidem*, 6-8, 14, 16, 22.

¹⁰⁹ A. Giry, *op. cit.*, p. 325.

¹¹⁰ C.J. Jireček, *op. cit.*, p. 5-7. Vezi și L. Mavromatis, *La fondation de l'empire serbe. Le Kralj Milutin*, Salonic, 1978.

¹¹¹ Al. Duțu, *Cărțile de înțelepciune în cultura română*, București, 1972.

¹¹² *Învățăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Teodosie. Versiunea originală*, ed. G. Mihăilă, cu o prefață de D. Zamfirescu, București, 1996.

¹¹³ A.A. Zimin, *Peresvetov i ego sovremenniki*, Moscova, 1958; G. Maniscalco Basile, *Scritti politici di Ivan Semenovic Peresvetov*, Milano, 1976.

mediul dragomanilor de la Constantinopol –, ci este absorbită de curentul absolutismului. Ar fi deci mai exact să vorbim de convergențe, nu de imitație. Primii fanarioți, între lecturile cărora se găseau Machiavelli și La Rochefoucauld, și-au făcut educația din cărțile care l-au format pe Ludovic al XIV-lea. După Fléchier și Bossuet, autori pe care curtea fanarioților i-a apreciat, va veni rândul lui Fénelon să fie adoptat de o boierime atinsă de iluminism și căutând argumente pentru limitarea autorității domnului.

Orientarea către cultura politică occidentală începuse prin traducerea, de către Nicolae Costin, a *Ceasornicului domnilor*: opera spaniolului Antonio de Guevara era deja tradusă în ungurește și stolnicul Constantin Cantacuzino citea această literatură manieristă cu același interes ca și nobilii poloni¹¹⁴. De la Guevara la Fénelon, între două praguri, se încadrează un secol de monarhie care a încercat să aplice modelele apusene (absolutism și reformele despotismului luminat) într-o societate care le primea cu neîncredere și rezistență.

Ceea ce însă nu se știe îndeajuns – și cu aceasta se cuvine să încheiem – este că, prin același proces de imitație selectivă, care reflectă de fapt aspirațiile unei clase politice, modelul monarhiei medievale românești a atras și el la rândul său privirea străinilor. Influența sa în Rusia nu se reduce la contactul întâmplător al lui I.S. Peresvetov cu Moldova. Recent, s-a descoperit că un manuscris inedit al „testamentului spiritual” al lui Vasili al III-lea ascunde în realitate traducerea în grecește a *Învățăturilor* lui Neagoe Basarab, locul lui Teodosie fiind luat de însuși Ivan Vasilievici¹¹⁵.

Așa încât, la capătul acestor observații, din momentul în care societatea feudală românească și-a găsit sămburele simbolic, miezul ordonator, în monarhia care se impune treptat în luptă cu o aristocrație laică turbulentă, și până când supremația Imperiului Otoman se manifestă prin guvernarea centralizatoare a birocrațiilor fanarioți, ce vedem? Pe de o parte, pe plan internațional, ascensiunea statului, urmată de declinul său; pe de altă parte, captivarea treptată a domnului de către o oligarhie parazitară.

¹¹⁴ Traducerea lui N. Costin a fost editată de G. Ștrempel, *Ceasornicul domnilor de Antonio de Guevara. Traducere din limba latină de Nicolae Costin*, București, 1976. Dovada că stolnicul Cantacuzino o cunoștea se găsește în vol. II al *Documentelor privitoare la istoria României, culese din arhivele polone*, București, 1983, p. 324-329, în care Ilie Corfus a publicat o scrisoare care-i poate fi atribuită lui Cantacuzino și care cuprinde două citate din Guevara (neidentificate de către editor).

¹¹⁵ Profesorul Cesare de Michelis a găsit textul la biblioteca Vallicelliana din Roma între manuscrisele lui Leo Allatius și a recunoscut originalul. Asupra relației dintre acest text și versiunea greacă a *Învățăturilor* avem intenția de a reveni cu un prilej viitor, dar am semnalat interesul descoperirii într-o comunicare la Institutul de studii sud-est europene din București, în 1990, sub titlul *Un colocviu la Roma și noi informații despre învățăturile lui Neagoe Basarab*.

La originile Țării Românești

I

Recenta carte a d-lui Neagu Djuvara, *Thocomerius – Negru Vodă*¹, a atras atenția asupra unei probleme controversate: formarea principatului teritorial de la sud de Carpați. Eforturile istoricilor de a se apropia de o concluzie de atâtea ori amânată au luat forma, mai mult sau mai puțin norocoasă, a unor sinteze bazate pe materialul moștenit de la generațiile precedente². Noi puncte de reazem au fost oferite numai de cercetările d-lui Șerban Papacostea³. Dacă ne încumetăm la rândul nostru a intra în discuția pe care a reluat-o eseul critic abia menționat este fiindcă, față de absența izvoarelor sau imprecizia lor exasperantă, orice adaos de informație poate fi util.

În anul 1836, la mănăstirea dâmbovițeană Butoiu, popa Ilie, autorul unor însemnări de cronică având un interes memorialistic după 1800, a transcris o narațiune istorică referitoare la anii 1230-1558. Ultima dintre aceste două date este un *terminus ad quem* accidental, deoarece partea finală a manuscrisului se pierduse înainte de sfârșitul secolului al XIX-lea. Relatarea istoriei muntene se întindea în original „asupra vremilor de la Negru Vodă până la domnia lui Vodă Niculae Mavroghene”. Așa, copiat cu lacune și amputat de final, manuscrisul a fost descoperit în 1900, la mănăstirea Rătești (jud. Buzău) de către Virgil Andronescu, un elev al lui Tocilescu, căruia îi și este dedicat un exemplar din volumul de *Contribuțiuni istorice* în care a fost publicată cronică⁴. Deși Andronescu își rezerva „dreptul de a-i face un studiu critic cu aparițiunea celui de al doilea volum de *Contribuțiuni istorice*”⁵, singura sa lucrare ce a mai văzut lumina tiparului a fost, în 1905 și tot la Constanța, *Organizația comunelor și*

¹ N. Djuvara, *Thocomerius – Negru Vodă. Un voivod de origine cumană la începuturile Țării Românești... Noi interpretări*, ed. a 2-a revăzută, București, 2007.

² *Constituirea statelor feudale românești*, București, 1980, este volumul colectiv care înmănușează mai multe studii importante în jurul acestui subiect. Capitolul referitor la „cucerirea independenței Țării Românești și a [sic!] Moldovei” din tratatul Academiei, *Istoria românilor*, vol. III, *Genezele românești*, București, 2001, p. 571-589, dezamăgește prin menținerea stăruitoare a unor interpretări tradiționale.

³ *Geneza statului în Evul Mediu românesc*, București, 1999, și *Evul Mediu românesc. Realități politice și curente spirituale*, București, 2001, au extins investigația aceluiași autor din *România în secolul al XIII-lea. Între cruciată și imperiul mongol*, București, 1993.

⁴ V. Andronescu, *Contribuțiuni istorice*, I, Constanța, 1901.

⁵ *Ibidem*, p. 5.

provinciei Dacia Traiană, *studiu istorico-epigrafic*⁶. Așa se face că, tocmai după șaisprezece ani, N. Iorga, cititor de o voracitate inegalabilă, comentează textul cronicii, arătând necesitatea unei noi ediții, și încheie cu concluzia: „D. Andronescu ni-ar putea spune unde se află azi manuscriptul pe care norocul l-a făcut să-l descopere”⁷. Răspunsul nu-l avem nici azi. S-ar putea ca manuscrisul să fi rămas la Rătești, fiind proprietatea călugăriței Safta Jipescu, la care nu știm cum ajunsese.

În ce privește conținutul său, Andronescu a menționat că era vorba de un tetraevanghel copiat la 1786, pe care, după 50 de ani, popa Ilie și-a adăugat propriile amintiri: „întâmplările vremii de acum, petrecute cu Turcu, Rosul și Greci, ca să se știe”⁸.

Partea aceasta, de mărturie contemporană, a fost întrebuințată de Iorga și, mai târziu, de părintele N. Popescu pentru expedițiile de pradă ale turcilor dunăreni în Oltenia, pentru atitudinea rezervată a boierilor față de Eterie în 1821 și, mai cu seamă, pentru povestirea reacției populare la asasinarea lui Tudor Vladimirescu („multă jale era pe noi toți”). Preotul de țară avea condei și paginile în care el evocă cele trăite de el însuși fac un efect literar cu atât mai puternic cu cât nu a fost căutat.

Exact ca la „însemnările Androneștilor”⁹, alături de înregistrarea unor evenimente împletite cu biografia cronicarului, găsim transcris un text analitic mai vechi. În cazul care ne interesează aici, Ilie „ot Butoiu” a modernizat limba și, acolo unde era văleatul de la facerea lumii, chiar datele. O mărturisește el însuși: „le-am scris aci precum urmează, punând vorbirea cum glăsuim și anii după Christos spre înțelegere”¹⁰. El avea în față „hârtiele aflate la taică-meu”, despre care a notat: „fost-au la acele hrisobule multe foi rupte, unele murdare și scrise în limba arabicească, pe care eu nu o pricep bine”¹¹. Modul în care proveniența manuscriselor a fost indicată ridică o seamă de întrebări. Mai întâi, Ilie spune: „Într-un loc am aflat la început că fost-au scrise de ieromonahul Ambrozie de la mănăstirea Cozia, ot sud Râmnic, și pre urmă tălmăcite de taică-meu”. Dar

⁶ V. Pârvan, *Câteva cuvinte cu privire la organizarea provinciei Dacia Traiană cu prilejul unei cărți noi asupra acestei cestiuni*, **Cv.L**, XL, 1906, p. 747-776, 873-904.

⁷ N. Iorga, *O cronică nebăgată în samă*, **RI**, III, 1917, nr. 1, p. 9. Vezi și articolul părintelui N. Popescu, *Popa Ilie de la mănăstirea Butoiu, cronicar și patriot, 1791-1836*, în idem, *Preoți de mir adormiți întru Domnul*, București, 1942, p. 106-111.

⁸ V. Andronescu, *Contribuțiuni istorice*, I, p. 3, 4, 8. Câteva pagini au fost reproduse în antologia coordonată de G. D. Iscru, *Izvoare narative interne privind revoluția de la 1821 condusă de Tudor Vladimirescu*, Craiova, 1987, p. 201-206.

⁹ I.I. Nistor, *Condica Androneștilor. Contribuție la istoria Țării Românești din secolul al XVIII-lea și al XIX-lea*, **AARMSI**, s. III, t. XXVIII, 1946, p. 419-447; I. Corfus, *Însemnările Androneștilor*, București, 1947; idem, *Completări la biografia cronicarilor Șerban și Grigore Andronescu*, **SMIM**, VI, 1973, p. 271-276.

¹⁰ V. Andronescu, *Contribuțiuni istorice*, I, p. 19.

¹¹ *Ibidem*, p. 4-5.

primele cuvinte ale textului îl introduc pe încă un predecesor: „Eu Matei logofătul, fiul lui Braniște, dat-am la mâna dumnealui părintelui ieromonahul Ambrosie de la mănăstirea Cozia, ot sud Râmnic, cele scrise de mine când m-au surghiunit Vodă în Țara Nemțească ca să aibă grijă a păstra știrea vremilor ce ne-au bântuit”. Așadar, Ambrozie a scris (în sensul de „a copiat”) cronica „scrisă” (poate în același sens) de către Matei sin Braniște, după care tatăl (anonim) al lui Ilie a tradus-o (din ce limbă?) în românește.

Toate încercările de până acum de a-l identifica pe Matei logofătul au dat greș. Pentru a deduce data la care ar trebui căutat, se deschideau două direcții, în care iscodirea era la fel de anevoioasă. Când a trăit Ambrozie ieromonahul și în ce împrejurări putea cineva din Țara Românească să fie „surghiunit în Țara Nemțească”? Până la 1700 nu există niciun egumen al Coziei cu numele de Ambrozie¹², iar până la recuperarea Olteniei de la austrieci n-am găsit decât pe Mihail și pe Ghenadie¹³. Desigur, cercetarea nu s-a încheiat, mai ales că ieromonah și stareț nu sunt numaidecât echivalente. Există totuși un personaj care ar corespunde cu multă probabilitate, numai că ne readuce în prima jumătate a secolului al XIX-lea: este „egumenul zugrav Ambrozie, care a înfrumusețat biserica schitului Butoiu”¹⁴. Inscripția pe o icoană din 1832 menționează „cheltuiala și osârdiia sfinții sale părintelui Amvrosii monah din sfânta mănăstire Cozia”¹⁵.

Pe de altă parte, explicația „surghiunului” ne trimite la aceeași epocă. În 1795, pedeapsa pentru un „sudit chesaricesc” vinovat de adulter, ba și mai grav, „hrăpitor de nevastă”, era „a se trimite în țeara Nemțească” pentru a fi predat autorităților de la Sibiu¹⁶. Se poate deci presupune că succesivele transcrieri sau traduceri au avut loc în ultimii ani ai veacului al XVIII-lea.

Cât despre starea de conservare a manuscriselor, și aceasta corespunde situației pe care o cunoaștem. Arhimandritul Sofronie de la Cozia, în 1778, constata „atâta neorânduială în hrisoavele mănăstirii și atâta lipsă și atâta putrejună” încât, spre marea lui indignare, documentele „mărturisesc singure de dănselle prin câte peșteri și găuri și ascunzători au intrat și prin câte mâini au umblat”¹⁷. Este exact ce s-a întâmplat și cu cronica logofătului Matei.

¹² E. Nedelescu, *Egumenii m-rii Cozia în secolele XIV-XVII*, **MO**, XV, 1963, nr. 9-10, p. 705-734.

¹³ C. Giurescu, *Material pentru istoria Olteniei supt austriaci*, III, 1733-1739, București, 1944, *passim*.

¹⁴ M. Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, București, 1981, p. 310; Șt. Meteș, *Zugravii bisericilor române*, „Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice. Secția pentru Transilvania”, 1926-1928 (1929), p. 90.

¹⁵ C. Bălan, *Inscripții medievale și din epoca modernă a României. Județul istoric Argeș (sec. XIV-1848)*, București, 1994, p. 194. Cf. *ibidem*, *passim*, un Theodosie era egumenul Coziei în anii 1800-1819.

¹⁶ V.A. Urechia, *Documente inedite din domnia lui Alexandru Constantin Moruzi*, București, 1895, p. 819-820.

¹⁷ E. Virtosu, *Tot despre arhivele mănăstirești*, **MO**, XIV, 1962, nr. 7-9, p. 518.

În 1813, când Ilie își începuse transcrierea și stilizarea hârtiilor părintești, a avut loc întâlnirea sa cu un istoric profesionist: însuși Dionisie Fotino, fugit din București de teama ciumei lui Caragea. „În una din zile, văzându-mă că scriu oarece însemnări, ne-am dat în vorbă și i-am arătat scriselile tatălui meu și mi-au cerut de ș-au scos copie prin Alecu Ioanidis, grămaticul mănăstirii Butoiul, ajutat și de Dimcea logofătul, care era și anagnost la un arfiereu”¹⁸.

O simplă verificare cu al doilea volum din opera lui Fotino confirmă povestirea acestei împrejurări. Nu fiindcă Fotino și-ar fi citat sursa adevărată, ci fiindcă toată cronologia primilor domni ai Țării Românești coincide, în versiunea „Radul Negru Basarabă” – Mihail – „Dan, fiul lui Radu Negru”, așa încât putem chiar ghici ce cuprindeau cele două file rupte din manuscrisul editat de Andronescu: domnia celui Ștefan Mailat Basarab (1298-1325) pe care Naum Râmnicăeanu îl culesese din „cronica sârbilor”¹⁹. Fotino citează „cronologia sârbească”, apoi continuă cu „Ion, banul Craiovei”, tot ca la Matei sin Braniște²⁰. Altă dovadă că Fotino și-a însușit informații din cronica împrumutată de la mănăstirea Butoiu este referirea la o inexistentă bătălie la Bran, pe la 1342. La Fotino, regele Ungariei „s-a angajat într-un război puternic la Bran, în județul Muscel, unde fiind învins Ludovic, a fugit”²¹. Ceea ce se putea citi în manuscrisul de la Butoiu într-o formă „romanțată”: Vladislav (care, în realitate, nu domnea încă) „au pus pe goană pe tătari și, pe când se întorna la vatra lui, au aflat că ungurii sunt gata să-l lovească și au ajuns Măria Sa în vârful lui Bran și, pe după chindie, i-au gonit și i-au înfrânt și ne-au arătat spatele și craiul lor Ludovic au fugit de nu s-au mai auzit de el”²². Acest episod apare și în *Istoria* tipărită în 1806 de frații Tunusli, la Viena, și atribuită adesea banului Mihai Cantacuzino. Ancheta lui Fotino a utilizat și această lucrare, fiindcă citează „cronologia ungurească”, prin mijlocirea lui Cantacuzino, care spune: „În istoria ungurilor se scrie că la anul acesta Ludovic, regele ungurilor, a supus pe Laiot Vodă, domnul Moldovei, și că, voind a supune și pe domnul Țării Românești, s-a bătut cu el la Bran, la apa Tirciului, unde regele a rămas învins”²³. În realitate, e vorba de expedițiile lui Ludovic în Moldova, în anii 1345 și 1346, încheiate cu înfrângerea tătarilor²⁴. Nu suntem în măsură să

¹⁸ V. Andronescu, *Contribuțiuni istorice*, I, p. 10.

¹⁹ Dionysios Photeinos, *Ἱστορία τῆς πάλαι Δακίας*, II, Viena, 1818, p. 2-13; Șt. Bezdechi, *Cronica inedită de la Blaj a protosinghelului Naum Râmnicăeanu*, partea I-a, Cluj-Sibiu, 1944, p. 97. Problema cronicii „sârbilor” l-a pus în mare încurcătură pe Bezdechi (*ibidem*, p. 45-48). Pasajul despre „Malat” corespunde cu p. 60 din ms. 40 Blaj, aflat astăzi la Biblioteca Academiei Române din Cluj.

²⁰ D. Photeinos, *Ἱστορία τῆς πάλαι Δακίας*, II, p. 14-16.

²¹ *Ibidem*, p. 17.

²² V. Andronescu, *Contribuțiuni istorice*, I, p. 22.

²³ *Ibidem*, p. 16. *Istoria politică și geografică a Țerei Romanesci*, trad. G. Sion, București, 1863, p. 128.

²⁴ *Chronicon Budense*, ed. J. Podhradczky, Buda, 1838, p. 276-278, unde sunt incluse în note pasajele din *Chronicon Dubnicense*.

căutăm mai departe originea informațiilor despre lupta de hotar de la Bran, dar „Laiot” provine dintr-o confuzie de la Gheorghe Brancovici care, citând pe Bonfini, se referea la „Laiotă, craiul unguresc”, adică la Ludovic de Anjou²⁵.

După cum s-a putut observa, textul pe care-l examinăm are particularitatea de a folosi un ton de martor ocular. De pildă, în descrierea descălecării: „Negru Vodă, ce-l chema și Radu, pusu-s-au în mișcare de au purces cu norodul și femeile cu pruncii lor, dincoace, peste noi. Ajuns-au lângă dealul lui Bran, au prisăcit căile și așezat-au oștirile la locul lui Giuvală, pe unde vine gârla Dâmboviței, unde avut-a cetate din vechime”. Giuvala este numele muntelui pe care se găsește satul Fundata, munte care constituie punctul cel mai înalt pe distanța Bran-Rucăr. „Apoi de la Runcăla” (Rucăr!) „pornit-au poporul pe apă în jos până la cetatea numită Câmpulungului, iară Măria Sa avea lângă el pe pani și jupâneasele lor și pe bolnavi. Făcut-au aci lucruri minunate ca să fie adăpostit de tătari și de unguri”. Versiunea pe care o adoptă această povestire este cea din *Istoriile domnilor Țării Românești*, adică din „cronica Bălenilor”²⁶, dar cu unele amănunte suplimentare.

Celălalt moment crucial de la începuturile Țării Românești, victoria asupra lui Carol Robert, este evocat în felul următor:

„la anul mântuirii 1330, craiul unguresc Carol, călcând așezămintele ce avea la noi, s-au sculat cu oștire multă și au luat banului Craiovei cetatea Severinului de la Dunărea. Și l-au lovit fără milostire domnul nostru din trei părți și l-au sfărâmat. Și Carol numai după ce a dat bani unui cioban de i-au dat gheba și *năoci* (?) au scăpat de au putut fugi. Iară domnul nostru au aflat mai la urmă că era papul Romului ce l-au pus la cale pe Carol ca să facă bătălie cu noi”²⁷.

Nici măcar numele lui Basarab nu a fost reținut în această formă a tradiției. În general, este de remarcat munca de mozaicar depusă de patru persoane din două generații (Matei, fiul lui Braniște, tatăl lui Ilie, Ambrozie și autorul stilizării finale, Ilie). N. Iorga crezuse că la baza compilației ar sta partea dispărută din *Istoria Țării Rumânești* scrisă de Constantin Cantacuzino²⁸. Dar stolnicul n-ar fi

²⁵ *Operele lui Gheorghe Brancovici, după manuscriptul părintelui Bobulescu*, Iași, 1917, p. 77; Gheorghe Brancovici, *Cronica românească*, ed. D. Mioc și M. Adam-Chiper, București, 1987, p. 56.

²⁶ V. Andronescu, *Contribuțiuni istorice*, I, p. 20; Radu Popescu Vornicul, *Istoriile domnilor Țării Românești*, ed. C. Grecescu, București, 1963, p. 3-5. Despre data și paternitatea „cronicii Bălenilor”, vezi A. Pippidi, *Pornind de la o carte despre Radu Popescu*, *AIPI*, XXV, 1988, nr. 1, p. 428-444.

²⁷ V. Andronescu, *Contribuțiuni istorice*, I, p. 22. Aici am avea, posibil, un ecou de la Brancovici, *Cronica românească*, p. 55: „Carol, craiul unguresc, pre când de la nașterea lui Hristos au fost 1330, cu oastea cea cu cruci a papei de la Roma au mers în Țara Muntenească înprotiva domnului Băsărav voevod și au fost luat Severinul fără de nicio pricină”.

²⁸ N. Iorga, *O cronică nebăgată în seamă*, p. 9.

putut confunda pe „împăratul romeilor” de la 1261, Mihail VIII Paleologul, cu un Comnen. Ce trebuie să credem despre afirmația că porcarul Ivailo, zis aici „Cordo-cubat” (Kordokubas) a fost „stăpânitor al Moldovei” și „oblăduitor al bulgarilor”? Despre el, ni se spune că „la leatul 1250 unitu-s-au cu comanii din Bugeac și au gonit pe legile rele din ținutul de la gura Dunării”²⁹. Să fie oare ecoul unei tradiții privind dominația bulgară între gurile Dunării și Nistru? Dar, dacă ea a existat într-adevăr, ea se datează în primele decenii ale secolului al XIV-lea; Ivailo a domnit în dreapta Dunării în anii 1277-1279, iar o victorie a vlahilor împotriva mongolilor a avut loc doar în 1242³⁰. Împietirea unor informații disparate ne crește nedumerirea: cine și când le-a pus la un loc? De asemenea, cronica menționează o expediție a oastei muntene la sud de Dunăre, condusă de „pan logofătul Stroilă Vacara” în vremea luptelor pentru Vidin. Ar putea fi o tradiție de familie ca aceea care făcea din boierii Mărgineni tovarășii descălecătorului³¹, iar numele de Stroe, atestat în pomelnicele Văcăreștilor, a fost probabil atribuit unui strămoș întemeietor³².

Cea mai interesantă afirmație cu privire la documentele văzute de popa Ilie este că unele erau scrise „în limba arabicească”. Inevitabil, ne amintim traducerea din greacă în arabă a celei mai vechi redacții complete a cronicii Țării Românești. Tălmăcirea ei de către Virgil Cândea în românește³³ și editarea de către Ioana Feodorov în arabă cu traducere în limba franceză³⁴ îngăduie o comparație pentru perioada dinainte de 1558. Iată câteva elemente comune sau diferite: domnia lui „Mihail”, considerat urmașul la tron al lui Negru Vodă, durează 19 ani (la Matei logofătul, 1264-1283); „Ștefan panul”, care l-a ucis pe Dan I, este, de fapt, Șişman, dintr-o greșeală de lectură; „Vlad vodă ce era călugăr” în textul de la Butoiu este corect, pe când în letopisețul arab era „Vlăduț voievod, fiul lui Radu voievod care era călugăr”; în ambele versiuni, Moise Vodă este fiul lui Vladislav Vodă și vine la domnie în 1530, corect, iar locul morții sale în luptă este precizat numai în cronica de la Butoiu, la Gemene, pe Olt; Matei sin Braniște are în plus, pe lângă ceilalți boieri decapitați în 1544 după lupta de la Fântâna Țiganului, pe un Stanciu logofătul³⁵; amândouă cronicile se referă la lupta de la Periș și la execuția lui Udriște din Mărgineni, dar numai varianta pe care o analizăm precizează că

²⁹ V. Andronescu, *Contribuțiuni istorice*, I, p. 20-21.

³⁰ Victor Spinei, *Moldova în secolele XI-XIV*, București, 1982, p. 163, 170-175.

³¹ *Operele lui Constantin Cantacuzino*, ed. N. Iorga, București, 1901, p. 55.

³² P. Cristea, *Noi contribuții la reconstituirea genealogiei familiei Văcăreștilor*, „Valahica”, 14, 1994, p. 7-20.

³³ V. Cândea, *Letopisețul Țării Românești (1292-1664) în versiunea arabă a lui Macarie Zaim*, **Studii**, XXIII, 1970, nr. 4, p. 673-692.

³⁴ I. Feodorof, *La chronique de Valachie (1292-1664), texte arabe du Patriarche Macaire Zaim*, „Mélanges de l'Université Saint-Joseph”, LII, 1991-1992 (1995), p. 3-7.

³⁵ Menționat ca mare vistiernic de N. Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători din Țara Românească și Moldova, sec. XIV-XVII*, București, 1971, p. 90.

bătălia a avut loc „pe la Sân Petru” și adaugă că Mircea Ciobanul îi decapitase pe Stroe (din Orboești) și pe Vintilă (din Cornățeni)³⁶ „pentru căderea în dragoste cu muierile lor”.

Fără să avem certitudinea că hârtiile „în limba arabicească” moștenite de popa Ilie erau un exemplar al traducerii făcute de patriarhul Macarie al Antiohiei înainte de a pleca din Țara Românească³⁷, această ipoteză nu trebuie exclusă. Sau, mai degrabă, având în vedere că relații cu creștinii arabofoni din Orientul Apropiat au existat și în secolul al XVIII-lea, nu e imposibil ca un alt cărturar melkit, poate în vremea când Silvestru al Antiohiei se găsea la București (1747-1748), să fi întreprins încă o dată o traducere a cronicii muntene, fără să știe că avusese un predecesor. Oricum, paginile în limba arabă nu erau decât o parte din micul depozit de documente ajuns în posesia lui Ilie de la Butoiu.

Pentru a înțelege diferențele în plus sau în minus pe care le prezintă textul nostru față de variantele cunoscute anterior, trebuie să ne amintim ceea ce știa Del Chiaro, că marile familii, deci nu numai Cantacuzinii și Bălenii, aveau, fiecare, propria lor versiune a povestirii-trunchi, din care lipseau ori se adăugau nume și alte amănunte. Acestea rămân incontolabile. Cu neputință de stabilit este și când și de ce au intrat sau au ieșit unele din aceste informații pe parcursul străbătut de „cronica țării”. Evitând să se amestece în „jocul ademenitor al presupunerilor”, o analiză de mare finețe a acestei selecții prin care copiii au prelucrat opera înaintașilor lor, ajunge la concluzia: „Probabil au mai existat și alte scrieri istorice, pierdute astăzi, la care s-a apelat”³⁸. O libertate mai mare în raport cu textele de bază se constată „din a doua jumătate a secolului al XVII-lea și mai ales în secolul al XVIII-lea”, iar numărul adăugirilor crește odată cu depărtarea în timp³⁹. Tuturor acestor observații cronică poeziei Ilie le aduce confirmarea.

În același timp, unele intervenții, care pot fi atribuite ultimului compiler, par să fie de natură literară, nu istorică, expresii ale unei imaginații prin care contemporanul lui Tudor Vladimirescu și al Regulamentului Organic se transpune în mijlocul evenimentelor din veacurile XIII-XIV și ia cuvântul ca un participant. Săulescu sau Sioneștii, când scriau „Izvodul lui Clănău”, erau conștienți că falsifică, având un motiv clar, fie patriotic, fie dictat de orgoliul genealogic⁴⁰, pe când Ilie de la Butoiu era un inocent, incapabil să realizeze că abaterea de la originalul pe care-l copia îl ducea la mistificare. În aceeași frază, „Dachia” și „letinii Romului căzneau ne a face de legea lor” dau impresia că cineva de la 1230 cunoștea

³⁶ *Ibidem*, p. 94 și 102.

³⁷ Deci între noiembrie 1656 și octombrie 1658; cf. V. Căndea, *Letopisețul Țării Românești (1292-1664) în versiunea arabă a lui Macarie Zaim*, p. 674.

³⁸ C. Velculescu, *Continuitate și salt în transmiterea variantelor Letopisețului Cantacuzinesc*, **RITL**, XXV, 1976, nr. 1, p. 52, 61.

³⁹ *Ibidem*, p. 59.

⁴⁰ A. Pippidi, *Invenția originilor: patriotism conservator în Moldova secolului XIX*, **AUBI**, XLVI, 1997, p. 27-48 [republicat în acest volum].

originea dacică a românilor. „Plâns-au ai noștri [...] moartea Negrului Vodă, care s-a întâmplat la 1264, și era un om lesne la mânia, dar se domolea iute. L-au bocit pani și jupâneasele și l-au îngropat în cetatea lui” – pasajul sună ca și cum ar fi scris de un martor ocular, același care, la 1277, a adăugat: „Și pe vremea cea fost-au mari înecuri și primăvară mare, de s-au nomolit multă lume”. Atacul nocturn al lui Vlad Țepeș contra taberei turcești („Vodă i-au mai lovit și noaptea și i-au biruit și s-au juruit că o să nalțe mănăstiri de o birui”) e înfățișat ca o repetiție a victoriei lui Mircea cel Bătrân: „Mircea Vodă, mergând mai mult noaptea prin păduri și dumbrăvi, s-au apropiat de tabăra lui Baiazet și, viind o ploaie, turcii se muiaseră de ploaie și i-au prăpăduit și omorât”. Să zicem că asemenea detalii ar fi putut proveni dintr-o sursă contemporană, dar precizarea că o bătălie a avut loc „pe la chindie” este evident fantezistă. După interesul pentru amănuntul concret, îl recunoaștem pe popa Ilie, care, în relatarea faptelor în care fusese direct implicat, amintea și după cincisprezece ani vorbele și gesturile. Limba nu mai este a lui Matei logofătul, Ilie „punând vorbirea cum glăsuim”: în realitate, el a arhaizat pe alocuri. „Sprijineală” sau „sprijinuință” sunt cuvinte *învechite*, altele sunt într-adevăr vechi („spăsenie”) și folosite împreună cu termeni din vocabularul de secol XVIII („să inglendisea”).

Valoarea cronicii nu se găsește în vreo contribuție la cunoașterea împrejurărilor din secolul al XIII-lea, fiindcă localizarea la Giuvala a primului popas al descălecătorilor, deși verosimilă, provine dintr-o tradiție populară sau este doar o presupunere, de verificat prin cercetări arheologice. În schimb, tot ce reiese de aici despre transmiterea informației de la un manuscris la altul merită atenție și, mai ales, atestă *vulgarizarea* unor preocupări istorice care nu mai erau limitate la elita intelectuală.

II

Se crede că e îndeajuns de cunoscută paftaua de aur descoperită în mormântul ctitorului de la Sf. Nicolae Domnesc de la Curtea de Argeș. Este o greșeală. „Cea mai reprezentativă piesă de orfevrărie din inventarele mortuare ale voievozilor români”⁴¹ mai are nevoie de explicații.

Jurnalul de săpături al lui Virgil Drăghiceanu datează descoperirea de la 7 august 1920:

„Se descoperă tot astăzi, în depresiunea ce o avea cordonul lui Negru-Vodă, care era plin cu un centimetru de praf, paftaua de aur, care părea acum, la prima vedere, a fi un triptic cu figura Maicii Domnului în arcada din mijloc”⁴².

Nu e nevoie să insistăm asupra ideii comice că o reprezentare sacră ar fi putut fi așezată pe buric. De altfel, chiar când s-a corectat, într-un raport trimis lui N. Iorga, el a comis altă gafă:

⁴¹ N. Constantinescu, *Vladislav I*, București, 1979, p. 156-157.

⁴² **BCMI**, X-XVI, 1917-1923, p. 145.

DOMNI ȘI BOIERI

„La mormântul lui Negru-Vodă al legendei am scos paftaua de aur de cca 300 grame. Reprezintă un castel feudal în a cărui poartă stă o lebadă cu cap de femeie (Leda, iubita lui Jupiter), iar nu Maica Domnului, cum am afirmat din cauza imposibilității de a examina mai cu amănuntul, atunci”⁴³.

Se știe însă că iubita lui Zeus și-a păstrat înfățișarea umană și că zeul a fost acela care i s-a prezentat ca pasăre... Prima descriere a piesei se găsește tot într-un raport primit de N. Iorga, cu o lună mai devreme, de la secretarul Comisiunii Monumentelor Istorice:

„La mijlocul cordonului s-a dat de o splendidă pafta, de vreo 8 centimetri x 4 centimetri, de aur, reprezentând un triptic cu Maica Domnului; și anume Maica Domnului se află în ambrazura ușii cetății feudale ale cărei margini le formează turnuri pătrate cu crenele și ferestre, și ale cărei porți sunt păzite de două *chouettes*, foarte mult reliefate. Această pafta e un tezaur de orfevrărie”⁴⁴.

În contrast cu stângăcia acestor observații, tânărul, pe atunci, Gheorghe I. Brătianu a îndrăznit următorul comentariu, căruia profesorul său i-a făcut loc chiar în „Revista istorică”:

„Împreunarea, într-un singur loc, a juvaierelor lucrate, poate, de meșteri italieni sau francezi, a picturii bizantine, a slovelor slavone e o sinteză a trecutului nostru; doar am crescut și ne-am desvoltat, în drumul mare al năvălirilor, la răspântia a două legi – papistașă și pravoslavnică – și a trei lumi – latină, bizantină și slavă”⁴⁵.

Interesul lui Brătianu pentru acest subiect s-a menținut și în anii următori. Pe când își continua studiile la Paris, el i-a trimis lui Iorga o scrisoare, cuprinzând note de lectură pe tema bijuteriilor medievale, și a avut plăcerea de a le vedea publicate imediat:

„M-am ocupat puțin și de cheștiunea obiectelor găsite la Curtea de Argeș, căutând în special să fac comparații cu obiecte de aceeași natură găsite în Ungaria sau în Apus. Fusesem de la început izbit de asemănarea dintre paftaua lui Basarab și scutul lui Ludovic cel Mare de la Aachen. Citind o lucrare privitoare la aceasta din urmă (J. Hampel, *Die Metallwerke der Ungarischen Kapelle im Aachener Munsterschatze*, în „Zeitschrift des Aachener Geschichtsvereins”, t. XIV, 1892, p. 63-99), constat că se crede a fi fost făcut de doi maeștri vestiți de la Cluj, Martin și Georg „von Klussberch”, care au turnat în bronz, la Praga, statuia Sf. Gheorghe din curtea Hradcinului, comandată de împăratul Carol al IV-lea. De altfel, se pare că atelierele acestora erau vestite, și că aveau chiar o specialitate a lucrărilor în aur, metal lesne de găsit în Ardeal. N-ar fi fost posibil ca această pafta de la Curtea de Argeș, cu

⁴³ Curtea de Argeș, 13 septembrie 1920; vezi *Scrisori către N. Iorga*, VI/2, ed. P. Țurlea, București, 2003, p. 118.

⁴⁴ *Ibidem*, p. 106-107, Curtea de Argeș, 9 august 1920, scrisoare care a apărut în „Neamul Românesc”, XV, 13 august 1920, nr. 174. O eroare de lectură, agravată de traducerea din volum: „cucuvele”. De fapt, *echauguettes* „turnulețe”.

⁴⁵ Gh.I. Brătianu, *Săpăturile de la Curtea de Argeș*, **RI**, VI, 1920, nr. 7-9, p. 176-177.

arhitectura ei gotică caracteristică să fie un produs al muncii acelorași meșteri, care erau, desigur, mult mai aproape de Curtea de Argeș a Basarabilor decât de Praga sau de Aachen? Și nu credeți, în cazul acesta, că s-ar lămurii și acel *Hilfgot* de pe unul din inele, ținându-se seama că și pe ornamentele de la Aachen, și pe multe alte obiecte aflate în Ungaria (am consultat Pulskey, Radisics et Molinier, *Chefs d'œuvre d'orfèvrerie ayant figurés à l'Exposition de Budapest*, 1884, 2 vol.) inscripțiile sunt tot în limba nemțească? Lămurirea acestei chestiuni n-ar fi lipsită de interes⁴⁶.

Concluziile acestor cercetări vor fi publicate de Brătianu în *Revue archéologique*⁴⁷ și în *Bulletin de la section historique de l'Académie Roumaine*⁴⁸. E de prisos să le mai repetăm, întrucât toate abordările succesive ale subiectului n-au făcut decât să parafrazeze comentariile tânărului savant cu privire la bijuteria de la Argeș⁴⁹. Nu altfel și-a declarat Răzvan Theodorescu impresia că această piesă ar proveni dintr-un atelier al Europei Centrale, din Ungaria mai precis, deși autorul evocă o arie atât de întinsă de răspândire a stilului gotic încât zădărnicește orice tentativă de a identifica analogii concrete: „din Anglia până în Sicilia și în Scandinavia, din Boemia până în țările române și în insulele grecești”⁵⁰. Trimiterile la „arhitectura pragheză dinainte de 1400” sau la „detalii ale sculpturii gotice în piatră din Italia, Polonia și Germania”, la care se caută similitudini pentru ceea ce s-a numit, într-un stil emfatic, „celebra pafta aparținând costumului purtat în lăcașul de veci de către Vladislav I”, sunt, toate, împrumutate de la Pavel Chihaia, al cărui studiu apăruse încă din 1961⁵¹. Această lucrare, în care se cuvine salutată o încercare cutezătoare de a stabili apropieri și asemănări cu stilul Parler și cu arta germană din secolele XII-XIV, insistă asupra lebedei de pe placa emailată din centrul podoabei, căutând să identifice legenda pe care o ilustrează. Ființa fabuloasă, lebăda cu cap de femeie, a continuat totuși să nu se lase descoperită, în ciuda unei impresionante desfășurări de erudiție⁵². Încheierea la care ajunge dl. Chihaia, anume că lebăda ar întruchipa-o pe Venus, simbolizând deci amorul profan, nu e sprijinită pe niciun exemplu, fiindcă asocierea lebedei cu

⁴⁶ *Scrisori către N. Iorga*, VI/2, p. 153, unde editorul a semnalat că aceste considerații, date 18 noiembrie 1920, au apărut în **RI**, VII, 1921, nr. 1-3, p. 82-83.

⁴⁷ *Les fouilles de Curtea de Argeș (Roumanie)*, „Revue Archéologique”, Ve s., XIII, 1921, p. 1-23; *Les bijoux de Curtea de Argeș et leurs éléments italiens*, „Revue Archéologique”, Ve s., XVII, 1923, p. 90-110.

⁴⁸ *Les bijoux de Curtea de Argeș et leurs éléments germaniques*, **ARBSH**, XI, 1924, p. 30-54.

⁴⁹ De exemplu, V. Vătășianu, *Istoria artei feudale în țările române*, I, București, 1959, p. 316-319, 454-455; M.M. Popescu, *Podoabe medievale în țările române*, București, 1970, p. 76-77; C. Nicolescu, *Arta metalelor prețioase în România*, București, 1973, p. 102-104.

⁵⁰ R. Theodorescu, *Un mileniu de artă la Dunărea de Jos*, București, 1976, p. 270-274.

⁵¹ P. Chihaia, *Câteva date în legătură cu paftaua de la Argeș*, în vol. *Omagiu lui George Oprescu*, București, 1961.

⁵² Idem, *Paftaua de la Argeș*, în vol. *Din cetățile de scaun ale Țării Românești*, București, 1974, p. 35-45.

zeița dragostei nu duce nicăieri la contopirea într-o singură creatură fantastică. Numai o dată, între numeroase referințe din cele mai docte, se menționează legende nordice⁵³, dar fecioarele-lebede, *Schwannjungfrauen*, sunt identificate cu Walkiriile, inadecvate pentru un presupus rol galant.

În același an în care apărea pentru prima oară studiul dlui Chihaiia, un antropolog britanic a scris despre fecioara-lebădă⁵⁴. Autorul interesantului studiu deosebește între trei tipuri ale poveștilor având acest personaj principal. Poate fi aceeași ființă care se ivește când ca pasăre, când ca femeie. Sau povestea se împletește din diverse motive, despre un bărbat care o silește pe fecioara-pasăre să-i devină soție, furându-i veșmântul de pene pe când se scâldea. Au copii împreună, dar, într-o zi, femeia își recapătă îmbrăcămintea de pene și-și ia zborul. Al treilea tip este mai complicat și cuprinde furtul penelor doar ca un element al intrigii. Tipul al doilea își are originea în China pe la anul 300. El se regăsește la japonezi și coreeni, dar și la scandinavi (unde povestea focii cu care se însoară un pescar lapon, părăsit de ea după ani de zile, a intrat și în cartea Selmei Lagerlöf). Este răspândit la buriati, ciucci, eschimoși din Nord-Estul Siberiei, în Alaska și în Groenlanda, apoi, coborând spre centrul Asiei, la tunguși, kirghizi și, tocmai în secolul XVII, la persani. Pe linia cealaltă, vestică, se întâlnesc exemple și în Irlanda. Recolta de variante, inspirate din viața tribală și obiceiurile ei, și așa destul de bogată, ar fi putut crește prin investigarea folclorului rusesc⁵⁵.

Ancheta profesorului de la Cambridge sugerează că tipul al doilea trebuie pus în legătură cu migrația lebedelor și găștelor sălbatice, adică a păsărilor acvatică, și cu concepțiile șamanistice și totemice. Despre raportul mitului cu realitatea, prof. Hatto are de spus următoarele: domesticind păsările, omul a observat chinuitoarea lor nevoie de a zbura spre sud, toamna, după ce, în timpul verii, nici puii, neformați încă, nici părinții, fiind în năpărlire, nu sunt capabili să zboare. Această situație ar fi dat naștere analogiei cu soarta femeii din alt trib sau teritoriu care a fost răpită și adusă între străini. Locurile de baștină ale lebedei mute (*Cygnus olor*) se întind în Suedia, Danemarca și nordul Germaniei, precum și pe țărmurile Mărilor Caspică și Neagră⁵⁶.

Această interpretare cu ajutorul ornitologiei îi dă o explicație neașteptată unei teme care, până acum, fusese tratată numai din punctul de vedere al istoriei literare. Un pas mai departe ne aduce pe terenul istoriei artei. O veche legendă din stepa asiatică a putut călători cu pecenegii, cumanii și iașii (alanii) pe un

⁵³ *Ibidem*, p. 40, n. 32.

⁵⁴ A.T. Hatto, *The Swan Maiden: A Folk-Tale of North Eurasian Origin*, „Bulletin of the School of Oriental and African Studies”, XXIV, 1961, p. 326-352. Vom cita mai departe ed. a 2-a, în vol. *Essays in Medieval German and Other Poetry*, Cambridge, 1980, p. 267-297.

⁵⁵ *Ibidem*, p. XV-XVI.

⁵⁶ *Ibidem*, p. 280. Alte specii trăiesc în Scandinavia, Rusia de nord-est, Siberia nordică și centrală, China de nord, Coreea și Japonia. De văzut R. Ritter von Dombrowski, *Păsările României*, București, 1946, *passim*.

itinerar care străbate Moldova și Țara Românească înainte de a pătrunde în Transilvania și Ungaria. Învierea interesului pentru cumani și pentru influența pe care vor fi avut-o în vremea când se înjgheba Țara Românească va face, poate, să nu fie respinsă această ipoteză. Dacă paftaua de la Argeș a venit din lumea Occidentului german sau francez⁵⁷, este de crezut ca ea să fi fost un obiect de dar sau o pradă. Dacă, însă, ea a fost comandată de aici unor meșteri din Ardeal, devine posibil ca subiectul indicat giuvaiergiilor să-și aibă obârșia în amintirea unor credințe ale strămoșilor lui Basarab.

III

Deși se crede îndeobște că singurul izvor narativ contemporan cu privire la evenimentele din 1330 ar fi *Chronicon pictum Vindobonense*, lucrurile nu stau întocmai așa. O altă sursă, doar cu câteva decenii mai târzie și, oricum, urmând-o cu fidelitate pe cea dintâi a fost inclusă în volumul al doilea din culegerea editată de Imre Szentpétery și colaboratorii săi în 1938⁵⁸.

Tot acolo, Sándor Domanovszky a publicat *Chronicon Posoniense*, datat între 1290 și 1318, unde introducerea, despre Noe și Attila, cuprinde și lămuriri geografice relative la „munții înzăpeziți care încing Sciția”. În acea regiune, care se învecinează la răsărit cu bessii și cu cumanii albi, cresc broaștele cât porcii și trăiesc tigri și unicorni. Attila pustiește orașele Macedoniei și ale Dalmației. „Vlahii, care erau colonii romanilor” sau „păstori” lor, au rămas de bună voie în Pannonia⁵⁹. După uciderea fiilor lui Attila, când „Pannonia a rămas zece ani fără rege”, popoarele supuse de huni s-au statornicit în Pannonia. Printre ele erau greci, slavi și „vlahi”⁶⁰. Nu e vorba de a folosi acest pasaj pentru a anticipa pătrunderea slavilor; ceea ce ne interesează este că un cărturar maghiar de pe la 1300, transpunând în trecut situația pe care o cunoștea, nu avea nicio îndoială că

⁵⁷ Sugestie reținută de M.A. Musicescu și Gr. Ionescu, *Biserica Domnească din Curtea de Argeș*, București, 1976, p. 32. Vezi A. Pálóczi Horváth, *Pechenegs, Cumans, Iasians. Steppe Peoples in Medieval Hungary*, Budapesta, 1989, p. 90-91, despre inspirația culturii cavaleresti care se constată la cingătorile „cumane”, pentru care se presupune o proveniență din Italia sau din Imperiul latin al Constantinopolului (până în 1261). Relațiile între curtea angevină de la Napoli și Ungaria ar fi motivat asemenea daruri.

⁵⁸ *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*, II, Budapesta, 1938.

⁵⁹ *Ibidem*, p. 16: *Regno autem Scitico de oriente iungitur Lurianorum, et post hoc Tarsia, tandem vero Mancalia* [în două manuscrise Mangalia] *ubi et Europa terminatur [...] Don grandis fluvium cui Cicia oritur, ab Hungaris Etull nuncupatur, et ibi montes niveos, qui Sciciam cingunt, fluvius transcurrit, qui amisso nomine Don vocatur. Cui de Oriente vicini sunt Bessi et Cumani Albi. Vezi și ibidem*, p. 25: *Vlachiis qui ipsorum coloni erant, vel extitere ac pastores, remanentibus sponte in Pannonia*.

⁶⁰ *Ibidem*, p. 30: *Exterminata itaque multitudine filiorum regis Athile, tandem Pannonia permansit sine rege X annis, Ulachis, Grecis, Machianis, Thetrinicis, Sclavis exulibus remanentibus tum in Pannonia, qui Athile servierunt*.

„vlahii” se găseau din a doua jumătate a veacului al V-lea acolo unde îi vedea și el în vremea sa.

Domanovszky a editat, în același volum, *Chronicon Monacense*, din secolul al XV-lea. Relatarea se încheie cu următoarele cuvinte, care se referă desigur la campania lui Carol Robert în Țara Românească: „După aceea s-au iscat războaie îngrozitoare împotriva regelui și norocul l-a părăsit pe acesta și multe mii au pierit atât dintre ai săi, cât și dintre români”⁶¹. Textul care ne interesează acum este *Cronica* lui Heinrich von Mugeln, scrisă în *ostmitteldeutsch*, în a doua jumătate a secolului al XIV-lea. Au cunoscut-o Engel și Kovachich, iar ediția din 1938 a fost îngrijită de Jenő Travník⁶². Un capitol care urmărește îndeaproape *Cronica Pictată* se cheamă „Cum regele Karl a plecat împotriva contelui palatin și a vrut să-i ia țara”, manifestând chiar din titlu dezaprobare față de aroganța nesocotită a monarhului angevin. Începe așa:

„După ce domnul Felician a fost omorât cu toată familia⁶³, în anul de la nașterea lui Hristos una mie trei sute și al treizecilea, s-a pornit regele Karl împotriva contelui palatin Wazarab din Valahia și a vrut să-l scoată pe el din țara lui și a vrut ca aceea să-i fie lui dată. A venit regele Karl peste munți la Zebrun (Severin) și i-a dat cetatea Zebrun lui Dionisie”.

Narațiunea, față de textul *Cronicii Pictate*, prescurtează, dar îi acordă lui Basarab titlul de comite palatin, ca echivalent cu voievod. Urmează episodul soliei care-i oferă regelui 7 000 de mărci și plata tributului anual, pe care-l va aduce fiul lui Basarab (de reținut deci că Alexandru avea atunci vârsta de a îndeplini o asemenea misiune). Replica este cea cunoscută: „Trebuie să te întorci la domnul tău, Basarab voievodul, și trebuie să-i spui că el este un cioban al turmei mele și că eu am să vin și o să-l trag afară dintre oile lui, prinzându-l de barbă”. Izbucnire pe care o provocase amenințarea solului: „Dacă vă veți vedea de drum mai departe înăuntrul țării, veți avea mare pagubă”. Așadar, regele nu dă ascultare sfatului împăciuitoar al lui Donch, „un conte credincios”. Comitele de Liptó, în nordul Ungariei, la granița cu Polonia, nu împărtășea interesul voievodului Transilvaniei, Toma Széchenyi, în conflictul cu Basarab⁶⁴. „Atunci a venit regele într-o țară necunoscută, între munți și păduri, și nu găsea nimic de mâncat împreună cu oamenii săi, așa că îi căutau cavalerii hrana și erau ca în captivitate”. Condițiile acordului încheiat în această situație sunt expuse explicit: „contele Basarab

⁶¹ *Ibidem*, p. 86: *Postea successive orta sunt horribilia bella contra regem et fortuna ipsum dereliquit et multa milia corruerunt tam suorum quam Vlachorum.*

⁶² *Scriptores Rerum Hungaricarum*, II, p. 219-222; cf. anexa de mai jos. Se face trimitere la teza, pe care n-am văzut-o încă, a lui H. Ludwig, *Heinrichs von Mugeln Ungarnchronik. Vorarbeiten zu einer kritischen Ausgabe*, Berlin, 1938.

⁶³ E vorba de execuția lui Felician Zah și a rudelor sale, ca represalii pentru atentatul contra familiei regale.

⁶⁴ P. Engel, *Regatul Sfântului Ștefan. Istoria Ungariei medievale*, ed. A.A. Rusu și I. Drăgan, Cluj-Napoca, 2006, p. 172.

trebuia să-i dea regelui tributul său în toți anii și să-l slujească credincios și să-i fie supus în toată vremea, iar regele s-a retras din țară”. Încălcarea înțelegerii apare clar:

„Voievodul Basarab i-a dat o călăuză ca să-l conducă afară din țară. Iar călăuză l-a condus pe rege printr-o trecătoare de piatră, aceasta era largă în față și mai departe strâmtă. Acolo stăteau valahii de amândouă părțile și loveau și aruncau asupra oștirii regelui și au răpus pe mult prea mulți”.

Scena bătăliei e descrisă mai pe scurt decât în Cronica de la Viena, ase-mănarea cu aceea ar putea fi explicată prin impresia pe care au făcut-o ilustrațiile, dar forma de pâlnie a defileului este un amănunt suplimentar. „Îi va arăta un drum drept”, spune Cronica vieneză, pe când Heinrich von Mugeln introduce chiar personajul călăuzei care i-a dus pe cotropitori la pieire. Povestirea luptei cuprinde și un detaliu provenit probabil din traducerea greșită a originalului latin, dar care accentuează atrocitățile săvârșite de oamenii lui Basarab: „Au luptat valahii și au izbit în oștirea regelui de vineri până luni. Și au fost acolo uciși episcopul și abații și purtătorul sigiliului regal și le-au scos creierul de la unul la altul cu un polonic de lemn” (Cronica Pictată are aici *in cerebra capitum eorum ligneos clavos miserabiliter affixerunt*, adică „le-au înfipt în țestele capetelor măciuci de lemn în chip vrednic de milă”, ceea ce și Popa-Lisseanu a tradus prin „cuie de lemn ce le-au fost bătute în cap”, așa că a simțit nevoia de a explica: „obicei întrebuițat de barbari”!). Sunt menționate și pierderile suferite de cumani și de ostașii păgâni (deci, cumanii erau creștini). Prada bogată, câștigată cu acest prilej și care i-a fost dusă lui Basarab, cuprindea „platoșe și coifuri, aur și argint, bani și vase de aur”. Meritul de a-l fi salvat pe rege, care fugea deghizat, îi revine aceluiași Donch de Liptó pe care l-am văzut laudat și de autorul Cronicii de la Viena. În final, un detaliu nou: „Pe ninsoare a venit regele Karl din Valahia la Vișegrad”.

ANEXĂ

72. Wie der kunig Karl czoh auf den pfalczgraffen und wolt ym das land abetwingen etc.

Do un her Vilcian wart getot mit allem geslecht, nach Cristi gepurt taussent jahr drewhundert jar darnach in dem dreyssigsten jar do zoh der kunig Karl auf den pfalczgraffen Wazarab aus der Walachey und wolt im im daz land abtwingen und wolt es den sein gegeben haben. Do kam der kunig Karl uber die alben zu Zebrun und gab die purg Zebrun Dionisio und nam dy, die do vor was gewesen der woyboden zu dem kunig erlich poten und sprach: „Herre mein kunig, ir habt grosz arbeit gehabt, ee ir daz volk und daz her zusammen habt procht, darumb fur ewr arbeit wil ich euch geben siben taussent marck und wil mich zerung und allez daz, das darczu gehort, lieplich verzeichnen, und wil euch ewrn czins geben all iar als vor; und wil euch mein sun zu hof senden mit meiner czerung und mit meinem geld. Durch des willen kert wyder in frid und czihet zu land, wann czihet ir furbas, ir nempt grossen schaden”. Do der kunig daz erhört, do ward er czornig und sprach in seinem czorn zu dem poten: „Ir sult widerreyten czu ewrn hern

Bazarab dem woyboden und sult im sagen, dar er ein hirt sey meiner schoff und ich wil kumen und wil yn aus den lemmern mit dem part czihen gefangen". Do sprach ein getrewen graff, der hiesz der Donsch und war ein graff in der Liptow, sprach zu dem kunge: „O herre, herre kunig, der graff von der Wolochey, her Wasarab, der redet zu den eren gar demutlich; darumb send im ewrn prieff und enpiet ym ewr gunst und ewr genad, und nempt yn lieplich auf". Do wart der kunig czornig und wolt dem getrewen rat nicht folgen und redt hoffertichlich alz vor und zoh uber das gepirg. Do der kunig in das unbekant land kam, in das gepirge und in die welde und nicht zu essen wand mit seinem volk, do suchten die ritterschaft des kunigs ir narung und und wurden vil gefangen. Do der kunig daz ersah, do frit er sich mit dem woyboden Bazarab also, daz der graff Bazarab sein czins dem kunig solt geben all iar und solt ym dynen getrewlich und untertenig sein czu allen czeiten. Do czoh der kunig wider aus dem lande. Do gab ym der woybod Bazarab ein gelaytman, der yn ausz dem lant furen scholt. Do furt der leytman den kunig durch ein stain gerensch, daz waz forn weyt und ye lenger, ye enger. Do stunden die Wolochen, auf paid seyten und schussen und wurffen auf des kuniges her und erslugen daz vil nahent czumal. Das slahen der Wolochen und das schyssen auf des kunigs her wert von dem freytag uncz an den montag. Und was sie der pischoff und epte erslugen und den, der des kunigs insigel furte, den spilten sie die hirn von ein ander mit hulczen kelen. Auch wart der Chomannen und der Heyden an czal, die mit dem kunig do waren. Do namen die Wolochen die gefangen, die noch lebten, und harnasch und tewr gewant und golt und silber und gulden und guldein gefesz und prachten das fur iren her Basarab. Do wandelt der kunig und verkerte sein harnasch und gab den an Dyonisii sune Gessaw. Do wolten die Wolochen wenem, es wer der kunig und toten yn. Also kan der kunig enweck in der gemein rat mit einem cleinen volk. Wann umb den kunig stunden alz ein steinen maur meister Donsch von Lipto mit sein sune und Martein Berent und ander ritter und hiltten auf alle die schusz und wurff dem kunig, daz er pey dem leben pleib. In der weysz kam der kunig Karl aus der Wolochey gen Weyssenburg.

Cronica armenilor din Camenița. Noi spicuri privitoare la istoria românilor

Din vremea lui Dimitrie Cantemir și până astăzi, studiile orientale au cunoscut în țara noastră o dezvoltare „inegală și în salturi” pentru a împrumuta economiei politice marxiste un termen consacrat. Dacă ne referim cu precădere la ediții de text și traduceri de izvoare răsăritene cu privire la istoria românilor, numai în anii din urmă vom afla prilej de constatări îmbucurătoare¹. În trecut, apariția unor studii răzlețe în „Revista istorică”², „Memoriile secțiunii istorice a Academiei”³ sau „Buletinul Comisiei istorice a României”⁴ împlinea cu greu această lipsă. Schițând încă din 1913 un întreg program de cercetare, Nicolae Iorga își încheia astfel o comunicare:

„De acest studiu avem azi cea mai mare nevoie. E în adevăr o rușine pentru noi, care ne aflăm la hotarul civilizațiilor asiatice și cari am stat veacuri întregi în legătură cu osmanlâii, de origine, de limbă, în parte și de instituții orientale, pentru noi cari am avut așa de mult a face cu tătarii, cari am găzduit de la întemeierea principatelor pe armeni, că n-avem nicio catedră în învățământul superior pentru studii orientale, că orientaliștii ne lipsesc în așa grad, încât trebuie să recurgem pentru traduceri de acte turcești la interpreți de ministere, iar pentru traduceri din armeneste la persoanele, fără cultură științifică, pe care întâmplarea le face să cunoască limba părinților lor”.

Fără îndoială justificate, aceste observații duc la concluzia:

¹ Periodicele **SAO** și, din 1963, **RESEE** publică articole de specialitate, cărora li s-a adăugat de curând volumul întocmit de M. Guboglu și M. Mehmet, *Cronici turcești privind țările române*, I, București, 1966. Sunt prevăzute alte volume, de documente otomane, în colecția Hurmuzaki (seria nouă).

² Gr. Avakian, *Inscripțiile armenesti din Cetatea-Albă*, **RI**, IX, 1923, nr. 7-9, p. 123-136; H. Dj. Siruni, *Note armene*, **RI**, XV, 1929, nr. 4-6, p. 124-136; idem, *O corespondență necunoscută în limba turcească a lui Scarlat Callimachi*, **RI**, XVII, 1931, nr. 7-9, p. 177-185; idem, *Opt manuscrise armenesti de la Academia Română*, **RI**, XVIII, 1932, nr. 4-6, p. 149-154; A. Antalfy, *Două documente din Biblioteca Egipteană de la Cairo*, **RI**, XX, 1934, nr. 1-3, p. 33-42; idem, *Vechea cronică otomană ca izvor pentru istoria românilor*, **RI**, XXIII, 1937, nr. 7-9, p. 217-235.

³ N. Bănescu, *Opt scrisori turcești ale lui Mihnea II „Turcitul”*, **AARMSI**, s. III, t. VI, 1926, p. 177-191.

⁴ Traducerea de Andrei Antalfy a povestirii călătorului Evlia Celebi în volumele XII și XIII, continuată de Gheorghe Zerva în vol. XVI (1937-1938).

„E o pagubă reală că nu putem întrebuința o sumă de izvoare scrise în aceste limbi – între altele, cronica armenilor din Camenița –, că nu putem publica materialul turcesc aflător chiar în biblioteca noastră. În Rusia, ca și în Ungaria, această lipsă nu se mai simte de mult, și știința a folosit atâtea din înlăturarea ei. În cel mai scurt timp va trebui să recâștigăm și aici terenul pierdut”⁵.

Din păcate, îndemnul lui Nicolae Iorga n-a aflat ascultare și în 1928 după cincisprezece ani, considerațiile sale asupra izvoarelor otomane pentru istoria românilor nu se deosebesc prea mult de cele de mai sus⁶.

Cronica a cărei valoare era relevantă cu acest prilej a fost redactată în secolele al XVI-lea și al XVII-lea, în mijlocul bogatei comunități de negustori armeni din Camenița Podoliei. Ea reflectă întreaga viață locală a acestui ținut de margine pe care, împreună cu o parte însemnată din Ucraina apuseană, regatul polon l-a anexat în 1569, ca o cheazășie contra incursiunilor prădalnice ale tătarilor și cazacilor. Între un mal și altul al Nistrului, legăturile n-au fost niciodată întrerupte și, de aceea, „efemeridele” armenilor din Camenița cuprind numeroase știri de istorie românească. Ca atare, curând după editarea sa de către învățatul mechtarist Ghevond Alishan⁷, textul a atras atenția lui Grigore M. Buiuciu, care a tradus câteva extrase din el⁸. Deși au fost alese doar pasajele corespunzătoare anilor 1561-1563 și 1590, se pare că Buiuciu a avut în vedere o tălmăcire integrală, desigur peste puterile lui. El arată: „cu începere de la 1611, cronica din Camenița e scrisă în limba tătară (*sic*). Aceasta e cauza care m-a împiedecat până acum să public traducerea de mult promisă”. Mai târziu, Hagop Dj. Siruni a prezentat o culegere de extrase mult sporită față de cea dintâi⁹. Citim: „Partea a doua, care îmbrățișează perioada 1611-1652 și care este scrisă într-un dialect tătăresc, cuprinzând un mare număr de cuvinte armenesti, leșesti și moldovenești, rămâne pentru o comunicare viitoare”, dar, la sfârșit, autorul adaugă, rezumate după Alishan, „câteva note scrise în jargonul armeno-tătar”.

⁵ N. Iorga, *Armenii si românii, o paralelă istorică*, **AARMSI**, s. II, t. XXXVI, 1913, p. 37-38.

⁶ Idem, *Cronicile turcești ca izvor pentru istoria românilor*, **AARMSI**, s. III, t. IX, 1928, p. 1-22. În legătură cu intențiile lui N. Iorga de a crea în România un învățământ al limbilor orientale, merită semnalată o scrisoare a lui Mircea Eliade de la Calcutta, din 4 iulie 1931, recomandând pe Leonid Bogdanov, profesor la Universitatea din Santiniketan, cunosător al limbilor persană, arabă, turcă, tătară și pehlevi, pentru o catedră la Facultatea de litere sau cea de teologie, Biblioteca Academiei Române, Arhiva Iorga, Corespondență 1931.

⁷ G. Alishan, *Kamenic' kam Taregirk' Hayoc' Lehasani ew Rumanioy*, Veneția, 1896.

⁸ Sub titlul *Camenita, seu cronica armenilor din Polonia și Moldova*, **Cv.L**, XL. 1906, p. 240-253. Același a tradus pe Minas din Tokat, *Cânt de jălire asupra armenilor din țara vlahilor*, **Cv.L**, XXIX, 1895, p. 3-29, 137-150. Cf. volumul omagial Grigore M. Buiuciu (1840-1912), București, 1914.

⁹ H.Dj. Siruni, *Extrase din cronica armenilor din Camenița, partea I (1430-1611)*, **AARMSI**, s. III, t. XVII, 1936, p. 267-286. Vezi, de același autor, *Cronica armenilor din România (1601-1640)*, „Ani. Anuar de cultură armeană”, București, 1942.

În afară de informațiile istorice pe care le cuprinde, cronica are și un interes lingvistic, fiind unul din rarele documente de limbă kipceak, comună timp de două veacuri tuturor armenilor care, după cucerirea Caffei de către turci în 1475, s-au strămutat din peninsula Crimeii în Galiția¹⁰. Verigă între vestitul Codex Cumanicus și dialectele tătare moderne de tipul kipceak, textul de față este folositor pentru investigația dialectologiei cumanice. Iată de ce ultimele lui ediții se datorează unor filologi. După ce Jean Deny a publicat un fragment păstrat într-un codice de la Biblioteca Națională din Paris¹¹, de curând cercetătorul ungar Edmund Schütz a publicat *An Armeno-Kipchak Chronicle on the Polish-Turkish Wars in 1620-1621*, Budapeșt, 1968. Această excelentă ediție, întemeiată pe manuscrisul complet din biblioteca mechtariștilor venețieni de la San Lazzaro, reproduce textul, în facsimile și transliterație, cu traducerea engleză juxtapusă.

În introducere găsim unele deslușiri asupra paternității operei. Autorii sunt trei generații dintr-o familie de preoți armeni de la biserica Sf. Nicolae din Camenița. Der Hovhannes (1526-1610) a început să scrie în 1560, povestind evenimente îndepărtate încă de la 1430. Relatarea anilor 1605-1610 e atribuită fiului său Der Krikor, mort în 1624, după care frații Der Hagop (1582-1621) și Axintie au continuat analele în limba armeno-kipceak pentru perioada 1611-1624. Axintie, el însuși, dă unele date biografice despre dânsul: în 1613 a făcut parte din suita ambasadorului la Poartă, Adam Gorski, a urmat la 1619 în Moldova familia lui Simion-Vodă Movilă. Când, în ianuarie 1620, au venit soli din partea hanului tătar, „mie, Axintie, fiul lui Der Krikor, mi s-a poruncit să însoțesc pe acești ceauși și să le fiu tâlmaci și să-i conduc la rege”. Mențiunile asemănătoare se înmulțesc pe vremea războiului turco-polon din 1621: de pildă, „eu însumi, Axintie, care eram în tabără, am văzut cu ce preț se vindeau merindele”.

În legătură cu acest război, studiul introductiv citează unele surse polone, ca jurnalul voievodului de Poznan Jan Ostrorog, care a stat la baza lucrării lui Tytlewski *Narratio de proeliis gestis inter Polonum et Turcam ab annis 1620 et 1621*, tradusă apoi în spaniolă, italiană și rusă, sau scrierea contemporană a lui Jakob Sobieski, voievod de Lublin și tatăl viitorului rege, *Commentariorum Chotinensis belli libri tres*, tipărită la Gdansk în 1646. A fost însă uitat poemul *Wojna Chocimska* de Waclaw Potocki¹². Mai există și alte mărturii armenesti cum ar fi, de exemplu, însemnările lui Haciatur din Caffa și Arakel din Tebriz¹³, jurnalul

¹⁰ Vezi remarcabilul studiu al lui H.Dj. Siruni, *Considérations sur le dialecte arménien des pays roumains*, SAO, VII, 1968, p. 133-166.

¹¹ J. Deny, *L'arméno-coman et les „Ephémérides” de Kamieniec (1604-1613)*, Wiesbaden, 1957.

¹² M. Kasterska, *Les Roumains dans une épopée polonaise du XVIIe siècle*, în *Închinare lui Nicolae Iorga cu prilejul împlinirii vârstei de 60 de ani*, Cluj, 1931, p. 207-222.

¹³ Acesta din urmă a scris „cartea istoriilor” editată de M.-F. Brosset, *Collection d'historiens arméniens*, I, St. Petersburg, 1874.

preotului Simion Leahul, scris în 1623¹⁴, ori letopisețul din 1627 al lui Hovhannes din Camenița, adaptare și amplificare a cronicii de care ne ocupăm.

Contribuția de preț a orientalistului maghiar ne prilejuiește o traducere parțială a capitolului referitor la anii 1620 și 1621, care – pornind de la versiunea engleză, confirmată și, pe alocuri, întregită, cu ajutorul bogatului glosar întocmit de Edmund Schütz – va îngădui cunoașterea mai largă a acestor pagini pline de interes pentru istoricii români. Ținând seama de faptul că până acum în singura lor formă românească¹⁵ aceleași note de cronică ale lui Axintie sunt rezumate sumar și, câteodată, incorect, sporul de informație nu va fi judecat mic.

ANEXĂ

„În anul 1069 (1620), luna mai, capigiții padișahului turcesc au venit în Muntenia¹⁶ cu poruncă de a pune mâna pe domnul Gavrilaşco, fiul lui Simion, și să-l ia cu ei la Stambul, deoarece fusese mazilit. Când domnul Gavrilaşco a văzut că aceștia veneau să-l prindă, a luat seama și s-a prefăcut gata să meargă la Stambul. El a făcut pregătiri și, în a treia zi, el, împreună cu maica lui și doi frați, au pornit cu toate averile lor din Muntenia, din orașul Târgoviște. Acei capigii și mulți alți turci au plecat odată cu ei la Stambul. Mai mult, boierii munteni, cu străjile lor, l-au întovărășit pe domn până la hotar. Când a ajuns într-un loc la o depărtare de 6 mile de granița ungurească, atunci Gavrilaşco-Vodă a dat poruncă străjilor să ucidă pe capigii și pe turcii care erau cu ei. Așa că i-au măcelărit și pe unii dintr-înșii i-au luat robi, lăsându-le viața. Și atunci Gavrilaşco împreună cu mămă-sa și frații¹⁷ s-au dus în Țara Ungurească și a luat cu sine și pe capigii. Dar voievodul Țării Ungurești, Bethlen Gábor, nu i-a îngăduit să-și urmeze drumul, căci el voia să meargă în țara leșească, ci l-a oprit și l-a pus sub pază într-o cetate¹⁸.

¹⁴ Ultima ediție, publicată de N. Akinean, *Simēon Dpři Le hac'woy Ulegrut'iwn*, Viena, 1936. E. Schütz, *op. cit.*, p. 163-169, a extras din text partea referitoare la expediția sultanului Osman II în Polonia.

¹⁵ H.Dj. Siruni, *Extrase din cronică armenilor din Camenița*, p. 285-286.

¹⁶ În text *Multan*, numele dat de poloni Țării Românești. S-a transcris și mai departe „Muntenia”.

¹⁷ Radu Popescu, *Istoriile domnilor Țării Românești*, ed. C. Grecescu, București, 1963, p. 88: „Gavrilă-Vodă n-au vrut să meargă la Poartă, ci au trecut în Țara Ungurească și acolo și-au sfârșit viața, că vedea pe turci a fi fără credință și răi”. Doamna Marghita, în august 1620, era însoțită de fiii săi: Petru, viitorul mitropolit, pe-atunci „Pătrașcu-Vodă” (A. Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, IX, București, 1937, p. 210-212) și Ioan (*ibidem*, p. 302, 355-358; cf. Șt. Meteș, *Domni și boieri din Țările Române în orașul Cluj și românii din Cluj*, Cluj, 1935, p. 56-59). La începutul lui mai 1621, ei erau încă la Sătmăr, cerând lui Bethlen ocrotire și „un loc de odihnă”, *ibidem*, p. 45-49; Veress, *op. cit.*, p. 229-232. Movilă și Bethlen erau aliați din 1619, *ibidem*, p. 184-191.

¹⁸ După căsătoria lui Gavril Movilă, la Diosâg (Meteș, *op. cit.*, p. 51), cu Elisabeta Zolyomi, văduva lui Mihail Imreffy de Mercurea (Veress, *op. cit.*, p. 248-250, 332-335), el a stăpânit castelul Șoimeni, lângă Gherla, care va trece în mâinile soțului ei de-al treilea, Ladislau Bornemisza de Gârbău, în urma morții sale în decembrie 1635 (*ibidem*, p.

În 1069, luna iulie, Radul-Vodă a venit în Muntenia, după ce mai înainte fusese 4 ani domn al Moldovei¹⁹ și Munteniei²⁰. [...]

[Cutremur la 31 iulie/10 august 1620; la 10/20 august, hatmanul Koniecpolski și cneazul Korecki vin cu trupele lor la Camenița și ocupă împrejurimile]

„Și, într-a treia zi, oastea a desfăcut tabăra și s-a urnit către Busza și, părăsind orașul, s-a îndreptat către țara Moldovei, din mila lui Dumnezeu.

DESPRE UCIDEREA TURCILOR

În 1069, la 23 august (2 septembrie), joi, au sosit de la padișahul turcesc capigii în țara Moldovei, adică la Iași, ca să ridice pe domnul Moldovei, Gaspar Grațiani, și să-l aducă la Stambul. Dar el prinzând de veste a poprit pe acei capigii și i-a pus în fiare. Mai abitir, l-a legat și pe chehaiaua lui Skender-pașa; toate acestea s-au întâmplat la 2 mile depărtare de Iași, deoarece domnul tot sta cu oastea în tabără, și pe câți turci se aflau acolo, pe toți a poruncit să-i taie, și după aceea și-a trimis oamenii degrabă la Iași și a dat poruncă târgoveților să-i pună sub sabie pe toți turcii care locuiau în oraș, pe neguțători ca și pe ceilalți care îndeplineau vreo slujbă. De îndată ce oamenii din târg au auzit porunca voievodului, ei i-au omorât numaidecât pe turci, oriunde i-au găsit, prin case, în caravan-seraiuri sau la hanuri; pe oricare îl găseau, nu-i cruțau viața; pe cei din oraș i-au ucis în oraș, pe cei aflați în tabără cu domnul i-au căsăpit în tabără. Și după aceea Gaspar-Vodă i-a ferecat în lanțuri pe cei doi capigibași și pe chehaiaua lui Skender-pașa și i-a trimis la cetatea Hotinului. Și el însuși a venit acolo și, cu oastea lui de 3 000 de oameni, s-a împreunat cu oștirea noastră care intrase în țara Moldovei și a fost primit cu mare veselie. Atunci Gaspar-Vodă a dat multe daruri cancelarului, hatmanului și ducăi Korecki și altor nobili de vază. Ba chiar a încredințat cetatea Hotinului în mâinile leșilor împreună cu multă zaharea și cu toată muniția câtă era²¹.

354-355), la Aleșd (Meteș, *op. cit.*, p. 60). Veress, *op. cit.*, p. 332-333, dă și un inventar al averii domnului pribeag, din 15 februarie 1634 (păstrase și cele trei tuiuri!). Scrisori ale sale către Gaspar Grațiani au fost publicate de P.P. Panaitescu în **RIR**, II, 1932, nr. 4, p. 385-386, și Th. Holban în **CI**, VIII-IX, 1933.

¹⁹ În text *Olah*, denumirea Moldovei în izvoarele polone. Despre prima domnie a lui Radu Mihnea în Moldova (aug. 1616-febr. 1619), vezi Miron Costin, *Opere*, ed. P.P. Panaitescu, București, 1958, p. 63-66.

²⁰ Pentru domnia din 1611-1616 a lui Radu Mihnea, rivalul lui Simion Movilă ca pretendent la tronul muntean, vezi Radu Popescu, *op. cit.*, p. 82-86. Profesorul Ion Ionașcu (*Date noi relative la Radu Vodă Mihnea în Țara Românească*, **Studii**, XIV, 1961, nr. 3, p. 699-719) a reproduș, socotindu-l inedit, un act datat 28 iunie 1646, privind conspirația stolnicului Bărcan din Bucșani, decapitat în decembrie 1611. Hrisovul lui Matei Basarab a mai fost publicat de Gh.Mil. Demetrescu, *Un document privitor la stolnicul Bărcan*, „Neamul Românesc Literar”, 1910, p. 359-363.

²¹ Cf. *Cronici turcești*, I, p. 521. După o știre din 24 octombrie 1620, domnul Moldovei *tagliò a pezzi le 2 m. e più turchi che vi si trovavano, insieme con alcuni moldavi fautori dell'ottomanno*, A. Mesrobeanu, *Nuovi contributi sul Voevoda Gaspare Graziani e la guerra turco-polacca del 1621*, **DI**, III, 1934, p. 198. Și documente interne amintesc, ca acela din 26 iunie 1621, că „mulți turci au tăiat în Iași”, **DIR**, A, V, p. 58. Cuvintele lui Miron Costin: „au turburat și târgul” (*op. cit.*, p. 68) par să arate o mișcare populară.

DOMNI ȘI BOIERI

DESPRE LUPTA DE LA ȚUȚORA

În 1069, septembrie 9 (19), în sâmbăta Sântămăriei²², a fost la Țuțora o bătaie a turcilor și tătarilor cu oastea noastră leșească. Mai marii urdiei turcești erau Skender-pașa și Sarymsak-pașa. În fruntea oștii tătărești era Galga sultan, fratele hanului tătar, sub ascultarea căruia erau 120 000 de tătari, iar turcii erau 8 000 la număr. Capii oștirii noastre polone erau cancelarul Żółkiewski, hatmanul de câmp Koniecpolski, cneazul Korecki și Strus²³, iar sub ordinele lor erau 12(000) de voinici. Erau laolaltă 20 000 de oameni într-o țară mică²⁴. Chiar în aceeași zi au ieșit din șanțurile de la Țuțora și s-au luat la luptă cu necredincioșii foarte vitejește și așa a ținut încăierarea din zori și până în noapte și numai când s-a înnoptat au conțenit. În luptă, mulți necredincioși tătari și-au pierdut viețile și deasemeni au căzut câțiva dintre ai noștri: atunci a fost ucis Wakowski, fiul lui Avak, rotmistru al cancelarului. A doua zi dimineață, Gaspar domnul Moldovei s-a înțelea cu Kalinowski, starostele de Camenița, și cu hatmanul lui, Bâșco²⁵, și alți boieri, să iasă din tabără și să fugă. Când s-au adunat cu toții, mai bine de 2 000 de oameni, au fugit noaptea din tabără, lăsând îndărăt toate averile lor și, călări, au dat în Prut cu toții deodată, așa că s-au înecat unii pe alții. Fața apei părea un pod de oameni și cai, așa încât numai unul din zece ar fi putut scăpa. Dar chiar dacă unii izbuteau să răzbată, rareori au ajuns teferi, fiindcă tătarii treceau râul și prindeau pe toți cei care își căutau mântuirea. Starostele Kalinowski s-a înecat cu cal cu tot la mal, căci malul râului era prăpăstios și el n-a putut ieși din apă. Iar pe Bâșco, hatmanul domnului Moldovei, l-au prins tătarii, ducându-l la Skender-pașa. Acolo, Skender-pașa a poruncit să fie tras în țeapă dinaintea taberei noastre leșești, ca să-l vadă ai noștri²⁶. Iar Gaspar-Vodă, pe când fugea, a fost omorât de moldoveni. Ai noștri au rămas să sufere acolo în șanțurile de la Țuțora încă opt zile după măcel, și în fiecare zi intrau în luptă o roată ori două. Apoi au fost nevoiți să iasă din Țuțora cu sabia în mână, din pricina lipsei de hrană și, în timpul retragerii, trebuiau să se războiască în fiecă zi de la Dumnezeu, fiindcă necredinciosul nu le da pace niciun ceas, ci de pretutindeni impresura obuzul²⁷ ca un nor negru și îl bătea neconținut din tuspătru laturile cu mare chiot, fie că umblau, fie că stăteau pe loc. Și nimica n-au putut strica oștirii noastre, dar în schimb nu trecea o zi fără să piară o mie de tătari de-ai lor. Când apoi oastea noastră a poposit la o jumătate de milă de Nistru în tabără și acolo s-a iscat o

²² În text „sâmbăta împlinitorii dorințelor” – Hagigadar, hramul unei mănăstiri armenesti lângă Suceava.

²³ Miron Costin citează și el pe Stanisław Żółkiewski, Stanisław Koniecpolski, Samuil Korecki (căsătorit cu Ecaterina Movilă, cavalier, ca și Grațiani, al ordinului *Militia Christiana*) și pe „un domn anume Strus”, Michał Strus, staroste de Halici.

²⁴ Ultimele cuvinte lipsesc din traducerea engleză. Ibrahim Pecevi tinde să exagereze forțele polone, „peste 58 000 de ostași”, față de „abia 10 000” turci, pe când alt izvor otoman pretinde că numai 20 000 tătari ar fi obținut victoria asupra „vreo 50 000 de ghiauri”, *Cronici turcești*, I, p. 522, 555.

²⁵ Despre Coste Băcioc, vezi N. Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători din Țara Românească și Moldova în sec. XIV- XVII*, București, 1971, p. 347-348.

²⁶ Costin, *op. cit.*, p. 67-68, 72. Vezi și N. Iorga, *Privilegiul vornicului Coste Bucioc*, **AARMSI**, s. II, t. XXXVI, 1913-1914, p. 939-947.

²⁷ În sensul de „tabără, corp de armată”, arhaism frecvent la Neculce, de origine polonă.

sfadă între cazaci și s-au încăierat unii cu alții, în aceeași vreme, din necredincioșii tătari, care întotdeauna au dat bir cu fugiții și n-au cutezat nicidecum să ne păgubească, se aflau în apropiere numai 12 000 cu Cantemir-mârza, mulți tândăbind în urmă, și când au auzit zarva din tabără, atunci pe dată acela a dat năvală asupra obuzului cu cei 12 000 de tătari și l-a risipit. Apoi au sosit și tătarii lăsați în urmă, punându-i pe ai noștri pe goana goanelor, pe unii i-au tăiat, pe alții i-au robit, unii s-au înecat în Nistru, alții au scăpat cu fuga, și așa au dat peste cap tabăra. Ci au retezat capul hatmanului Żółkiewski²⁸, moldovenii au prins pe Koniecpolski, hatmanul de câmp și l-au dat pe mâna lui Skender-pașa. Cneazul Korecki, Ferent-beg²⁹, Strus, feciorul cancelarului³⁰, Balaban³¹, Tyszkiewicz³², acești șase inși au fost prinși de oamenii sultanului și predați toți șase sultanului. Mai era în tabăra pustiiată un cavaler pe nume Dönhoff care avea sub ordinele sale nemți și acel Dönhoff nu s-a dat viu, nici nu i-a lăsat să se apropie de el, așa că au trebuit să-l omoare cu cei 14 oameni ai săi. Mai erau în tabără 15 oameni din neamul nostru armenesc care și ei, cu toții, au fost robiți de tătari. Atunci, necredincioșii tătari au agonisit foarte multă pradă și s-au întors acasă cu mare bucurie. Apoi Skender-pașa a luat pe Korecki și pe Ferent-beg de la sultan³³ și i-a trimis în obezi împăratului, ca și pe hatmanul Koniecpolski și pe Żółkiewski, fiul fratelui cancelarului³⁴. Ceilalți patru nobili au rămas cu sultanul și au fost trimiși la Crâm. În același timp, după două săptămâni, sultanul a trimis 60 000 de tătari în Pocuția și ei au pătruns și au jefuit până dincolo de Liov, mai mult de 12 mile, și au strâns foarte multă pradă și au dus cu ei peste 100 000 de oameni. Însă din cei 100 000 de oameni, au rămas doar 30 000, deoarece au fost o foamete mare și un ger cumplit și mulți dintre ei au murit, ba și mulți tătari, atât din ei, cât și din caii lor. [...]

În 1069, în luna octombrie, a venit un domn nou în Moldova, de la Stambul, pe numele său Alexandru.

În 1069, în luna septembrie (*sic!*), trupul cancelarului a fost găsit și adus, dar fără cap.

În 1069, în luna octombrie, capul lui Gaspar, domnul Moldovei, a fost adus de un țăran domnului Moldovei, Alexandru, care domn a dăruit țăranului 15 florini de aur bacșiș, iar capul l-a trimis la Stambul.

²⁸ Costin, *op. cit.*, p. 75: „pre Jolcovschii, numai cu sluga lui răătăcitu, pedestru, l-au găsit o drâmbă de tătari și până a înțelege cine este, vâdzându-l om bătrîn, l-au tăiatu”. Cf. Ion Neculce, *Letopisețul țării Moldovei*, ed. I. Iordan, București, 1955, p. 112.

²⁹ Pentru eliberarea acestui Fahrensbach – Wollmar Fahrensbecke – va interveni și regele Iacob I al Angliei, *The Negotiations of Sir Thomas Roe in His Embassy to the Ottoman Porte, from the Year 1621 to 1628 Inclusive*, Londra, 1740, p. 3, 15.

³⁰ Costin, *op. cit.*, p. 73, 75, face și el aluzie la Jan Żółkiewski, staroste de Hrubieszów, rănit în luptă.

³¹ Alexandru Balaban, castelan de Winice.

³² Colonelul Jan Tyszkiewicz.

³³ E vorba de Galga-sultan, care avea comanda tătarilor.

³⁴ Lukasz Żółkiewski. Povestiri contemporane ale luptei: A. Gindely, *Acta et documenta historiam Gabrielis Bethleni Transilvaniae principis illustrantia*, Budapesta, 1890, p. 231; N. Iorga, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, IV, București, 1902, p. 178 și urm.; XX, București, 1911, p. 149-159; XXIII, București, 1913, p. 118-121, complete de H. Oprișan, *Un izvor polon asupra luptei de la Țuțora (1620)*, **RI**, XXV, 1939, nr. 7-9, p. 243-244. O notă semnalând ecouri îndepărtate ale acestor lupte: A. Pippidi, *Moldova și Persia într-un document italian din 1621*, **Studii**, XXIV, 1971, nr. 6, p. 1123-1125.

DOMNI ȘI BOIERI

În 1069, în luna noiembrie, Skender-pașa a murit de rea moarte la Cetatea-Albă.

DESPRE CUTREMURUL DE PĂMÂNT

În 1069, octombrie 29 (8 noiembrie), în ziua Înălțării Crucii, duminică, la 21 de ceasuri, a fost un cutremur foarte puternic și a ținut un sfert de ceas. Pământul s-a zguduit așa de tare că zidurile s-au crăpat și s-au prăbușit. Și aceasta nu s-a întâmplat numai la Camenița, ci și în Moldova și în țara turcească. [...]

În 1069, la 28 decembrie (7 ianuarie 1621), domnul Moldovei Alexandru a poruncit să fie puși la cazne și aruncați în apă doi mari boieri, numele unuia fiind Nicoriță vornicul și al celui alt Șeptilici hatmanul. Pricina acestui lucru a fost că, după cum au mărturisit, când au fugit împreună cu Gaspar-Vodă din tabăra polonă, l-au omorât cu mâinile lor pe Gaspar-Vodă în timpul fugii³⁵.

[Traducerea lui E. Schütz omite f. 115-122 din ms. 1700]

„În 1621, luna iulie, a venit un elciu de la Alexandru domnul Moldovei în tabără la Oryna, și în tabără erau doi hatmani, atât hatmanul coroanei cât și cel de câmp, care l-au ținut pe sol acolo și [apoi] l-au trimis cu 200 de haiduci la Camenița³⁶. [...]

În luna august, peste Nistru a fost întocmit un pod, mai jos de cetatea Hotinului, și oastea leșască trecând podul a rămas cu obuzul pe lângă Hotin.

CRAIȘORUL A VENIT LA CAMENIȚA

În 1621, la 13 (23) august, luni, fiul craiului, Vladislav, a sosit cu oastea sa la Camenița, părăsindu-și tabăra de la Doluszka. A venit aici numai pentru o noapte și în dimineața următoare a plecat și s-a dus cu toată oștirea în tabără la Hotin, și avea cu sine 8 000 de nemți și 4 000 de joimiri. Atunci armenii din oraș l-au dus cu alai până la Chodorowce; acolo vlădica leah și starostele Potocki și-au luat rămas bun, atât episcopul cât și starostele au sărutat mâna fiului de crai și s-au dus. Aceasta s-a întâmplat marți, iar el a mers cu oastea și a tăbărât pe malul Nistrului.

Miercuri³⁷, 45 000 de cazaci au sosit la obuzul nostru de la Hotin. Veniseră prin țara Moldovei cu sabia în mână și se războieră o săptămână și jumătate cu turcii și cu tătarii³⁸. Acolo, în iureșul acela, l-au ucis pe pașa de Silistra, Husein-pașa, lovindu-l în frunte cu un plumb. Tot atunci, hatmanul cazacilor Sahaidacinâi a fost împușcat de un ienicer în braț, dar n-a fost vătămat și nu le-au putut face niciun rău cazacilor. Totuși, o ceată de 4 000 de cazaci au fost loviți pe neașteptate și uciși.

³⁵ Nicoriță vornicul (vezi N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 421-422) figurează greșit în locul lui Dumitru Goia postelnic, *ibidem*, p. 403-404. Dacă data indicată în cronică e exactă, atunci documentele din 18 ianuarie și 23 martie 1621 (**DIR**, XVII, A, V, p. 5-6, 26-28), care-l presupun în viață, sunt false. În orice caz, vânzarea de moșii la care se referă n-a putut fi decât fictivă.

³⁶ A. Mesrobeanu, *art. cit.*, p. 210; sosirea unui sol moldovean în tabăra polonă era cunoscută la 9 iulie.

³⁷ 21/31 august 1621, cf. Schütz, *op. cit.*, p. 86, n. 11.

³⁸ Numărul cazacilor variază în izvoarele contemporane: între 15 000, la Hovhannes din Camenița, și 60 000, la Simion Leahul, *ibidem*, p. 86, n. 12.

VENIREA ÎMPĂRATULUI

Joi, fiul rigăi a trecut râul pe malul celălalt în tabără, dar oastea n-a putut trece, fiindcă podul clădit peste Nistru era dărâmat, însă l-au dres în cinci zile și apoi au trecut.

În aceeași zi, joi, împăratul turcesc, fiul lui sultan Ahmet, sultan Osman a venit cu o oștire mare de 250 ori o mie de oameni³⁹, cu 250 de tunuri⁴⁰ și și-a întins tabăra în fața celei leșești, foarte aproape, la numai un sfert de milă, așa că dintr-o tabără se putea vedea limpede cealaltă. Din atâtea mulțime de tunuri erau 14 tunuri trase de câte 30 de perechi de bivoli fiecare, celelalte de câte 10 sau 9 perechi, și mai erau alte tunuri trase de 4 perechi. [...]

Miercuri, hanul tătar a sosit cu 13 000 de oameni și a tăbărât cu urdia lui îndărătul oștirii otomane pe malul Prutului, iar Cantemir-mârza sosind cu 80 000 de tătari a trecut îndată Nistrul de partea cealaltă și a întins tabăra de-a lungul malului Nistrului, spre a străjui drumul ce duce la Camenița, așa că nimeni nu putea pătrunde în tabără. [...]

Sâmbătă⁴¹, necredincioșii turci au venit cu tunuri și au dat năvală asupra cazacilor cu mare putere toată ziua fără întrerupere. Dar către asfințit cazacii s-au năpustit afară din tabără și au bătut pe turci, iar turcii nu le-au putut ține piept, ci au dat dosul și au prins a fugi. Atunci cazacii i-au urmărit pe necredincioși și i-au ucis, i-au gonit până în tabăra turcească, au tăiat un mare număr de necredincioși și au luat pradă multă [...]. Duminică și luni⁴², n-au fost încăierări fiindcă n-au ieșit nici ai noștri, nici necredincioșii turci, căci sâmbăta le lăsase păgânilor un gust rău, atunci împăratul s-a mâniat, a mazilit pe aga de ieniceri și pe un pașă a pus să-l taie, iar domnul Moldovei Alexandru să fie aruncat în lanțuri, și toate acestea fiindcă îi juraseră împăratului că se vor apropia lesne de obuzul leșesc și vor lua tabăra în aceeași zi sau în cea următoare⁴³ [...]

Joi, oastea noastră a ieșit iarăși la câmp deschis și s-a pregătit de luptă către dreapta, dar turcii au năvălit pe la spate, dinspre Hotin cu moldovenii, muntenii și tătarii, însă nu le-au putut strica nimica, deoarece ai noștri aveau o ceată la pândă în pădure și 100 de haiduci cu flinte în biserica de piatră din Hotin. Așa au prins doi tătari și un moldovean și au dus capetele rețezate la hatman, iar necredincioșii s-au întors cu rușine [...]

Duminică⁴⁴ a fost o mare bătalie, atât cu cazacii și nemții, cât și cu joimirii; toate împrejurimile gemeau de turci, așa că nici pământul nu se mai vedea. De pretutindeni tunurile aruncau ghiulele și trăgeau și ai noștri ca să-i împiedice să se apropie; atunci au venit călăreții și toată ziua s-au luptat cu ei, apoi pedestriimea a ieșit din tabără și a năvălit asupra lor. În acea zi, cazacii l-au mazilit pe hatmanul lor, anume Borodavko. Și aceasta s-a întâmplat deoarece trimisese o ceată de 5 000 de cazaci în Moldova, iar acești oameni fuseseră uciși. Dar după aceea au ales din rândurile lor un hatman pe care-l chema Sahaidacinâi și l-au dat pe Borodavko pe mâna zisului Sahaidacinâi. Sahaidacinâi l-a ținut pe lângă sine și după două săptămâni l-a omorât într-o noapte⁴⁵.

³⁹ *Ibidem*, p. 87, pentru alte evaluări, desigur exagerate.

⁴⁰ Hovhannes din Camenița rotunjește: 300 de tunuri, iar Simion Leahul le reduce numărul la 200 etc., *ibidem*, p. 87).

⁴¹ 25 august/4 septembrie, cf. A. Mesrobeanu, *art. cit.*, p. 227-228.

⁴² *Ibidem*, p. 228.

⁴³ Zvonul că Alexandru Iliaș ar fi fost chiar decapitat, la Veress, *op. cit.*, p. 238-239. Cf. A. Mesrobeanu, *op. cit.*, p. 215.

⁴⁴ 1/11 septembrie.

⁴⁵ M. Hrușevski, *Иллюстрированная история Украины*, Winnipeg, f.d., p. 339-355.

DOMNI ȘI BOIERI

Luni, Constantin, feciorul lui Batista, a venit ca sol de la turci în tabăra noastră, la hatmani. În numele lui Radu, voievodul Munteniei, le-a cerut să trimită un elciu la marele vizir și le-a spus că Radul-Vodă ar fi gata să se străduiască să-i ajute ca să încheie pacea (iar ei) n-ar avea decât să trimită soli poloni la vizirul⁴⁶.

Joi, după cuvântul și cererea solului, hatmanii au trimis pe panul Zielinski sol la turci și ei i-au dat drumul elciului turcesc” [...]

[Caracaș-pașa de Buda moare în luptă la 5/15 septembrie⁴⁷]

„Sâmbătă, la crăpatul zorilor, hatmanul coroanei în tabără și-a încredințat sufletul Domnului și a trecut din această lume pieritoare la veșnicie⁴⁸ [...]

Luni, Constantin, feciorul lui Batista, a venit în misie împreună cu solul leșesc pe care hatmanii îl trimiseseră la cererea Radului, domnul muntenesc, și după înștiințarea fiului lui Batista. Iar ei au venit și au înfățișat solia lor, după obicei, hatmanului de câmp, căci hatmanul coroanei era mort, dar necredincioșii turci nu știau încă.

În aceeași zi, padișahul otomanilor a mazilit pe marele vizir⁴⁹ și pe aga de ieniceri, grăind către dâșii: - *N-aveți noroc!* și a pus pe alții în locul lor.

DESPRE NĂVALA DIN URMĂ

Joi, împăratul a dat poruncă să se vestească prin tabără că va fi vai de cel care, primind leafă de ostaș, nu va merge astăzi să lupte cu leșii și cazacii; niciun slujitor să nu stea în tabără, fie turc, fie moldovean, fie muntean, toți trebuie să dea năvală asupra obuzului leșesc. Împăratul a mai poruncit ca 2 000 de solaci și 4 000 de ieniceri și baltașii să rămână lângă dânsul. Deasemenea, el a dat porunci să treacă 40 de tunuri de partea cealaltă a Nistrului, așa că numaidecât dimineața ei au dus tunurile și împreună cu tunurile au trecut patru pașale; când au ajuns, au întors tunurile spre tabăra leșească. Au așezat corturile celor patru pașale mult înapoia tunurilor, la o mare depărtare unul de altul. Și acele patru pașale aveau 3 000 de călăreți care tăbăraseră către câmpie. Se mai adăugau 500 de ieniceri care se vânzoleau pe malul Nistrului și trăgeau în ai noștri cu flinte ieniceresti ca să-i împiedice pe ai noștri să se apropie de râu în locul acela [...]

Au căzut 1 400 de ieniceri și vreo 3 000 de oameni dintre spahii”. [Adăugat în margine:] „Mai ales muntenii fuseseră mânați înainte în luptă ca pedestrime și foarte mulți dintre ei au pierit, de mai multe ori câte 5-6 000. Mai bine de 1 000 dintr-înșii au fost răniți⁵⁰ [...]

⁴⁶ Costin, *op. cit.*, p. 80: „A treia zi a lui septemvrie au venit în tabăra leșască, de la Radul Vodă domnul muntenesc, Batiște Veveli, de neamul său criteanu, dzicu să fie fostu cu știrea veziriului, îndemnându pre leși să trimață sol de pace la turci. Și nu s-au apăratu leșii, ce au trimis foarte om cu ispravă de la sine, anume Zelenschii”. Despre misiunile lui Veveli și Jakob Zielinski, vezi și A. Mesrobeanu, *op. cit.*, p. 230-232.

⁴⁷ Costin, *op. cit.*, p. 81.

⁴⁸ 14/24 septembrie. Pe Jan-Karol Chodkiewicz (1560-1621), Costin îl numește „moșneagul Hotchevici... de vârsta sa ca de 80 de ani”. Vezi materialele publicate de Wł. Chomętowski, *Korrespondencye Jana Karola Chodkieivicza*, Varșovia, 1875.

⁴⁹ Costin, *op. cit.*, p. 83: „Schimbășă împărăția pre veziriul în scârbă că n-au fostu harnic de a lua tabăra căzăcească”. Cf. M. Guboglu, *Paleografia turcă osmană*, București, f.d., p. 97.

⁵⁰ Hovhannes din Camenița pomenește de 4 000 pedestrași, 3 000 călăreți, 6 000 de moldoveni și munteni.

DESPRE SOLII POLONI

Miercuri⁵¹, au fost trimiși soli din tabăra leșască laolaltă cu elcii care veniseră de la ei luni; panul castelan de Belz și panul voievod de Lublin⁵² au mers ei înșiși în misie, însoțiți de 25 de oameni. Din tabără trimișii au fost duși cu alai de 200 de călăreți, falnici la înfățișare, toți având piei de pardos ori de tigru. Mai cu seamă cnejii și domnii care erau cu ei purtau cu toții straie scumpe. Hatmanul de câmp era acolo în haine schimbate și a mers cu dâșii la locul unde ceaușii turci așteptau pe solii leși. Turcii au venit și ei în veșminte împodobite, și erau 100 de ceauși și 300 de spahii. După ce ai noștri au ajuns în acel loc și le-au dat turcilor solul, s-au întors în tabără, iar turcii și-au luat solul și au plecat. Locul era lângă obuzul turcesc. Eu însumi, Axintie, care scriu aceste rânduri, fiind acolo de față am văzut bine⁵³ [...]

Mărți, elcii leși care se duseseră în misie s-au întors din tabăra turcească. Tot atunci a venit cu ei un ceauș turc. Au fost trimiși înapoi cu bine și înțelegerea s-a încheiat. Ei au adus această veste bună.

Miercuri, padișahul turcesc a poruncit de la Bogaz ca tătarii câți erau de cea parte a Nistrului pe pământul Lehie să treacă îndată Nistrul și să meargă în țara Moldovei. Joi, padișahul turcesc a repezit 500 de ceauși și capigii de partea aceasta a Nistrului ca să-i gonească și să-i mâne pe tătarii afară din Lehia în țara Moldovei. Toate acestea se puteau vedea bine din tabăra noastră, fiindcă era în fața taberei lor.

Vineri a fost mare zaiafet în tabăra leșilor până noaptea la unu. Au tras cu tunurile și flintele câte aveau și, fie ei cazaci, nemți sau leși, cu toții au dat slavă lui Dumnezeu pentru tractatul de pace. Ce fel de tractat au încheiat, n-am fost în stare să aflu, fiind aceasta o treabă împărătească⁵⁴.

Sâmbătă, din tabăra turcească a venit cu un ceauș pârcălabul moldovean, care pârcălab a luat în seama sa cetatea Hotinului, iar ai noștri au părăsit-o⁵⁵.

⁵¹ 19/29 septembrie, cf. A. Mesrobeanu, *op. cit.*, p. 234.

⁵² Stanisław Żórawiński și Jakob Sobieski, cf. *ibidem*, și Costin, *op. cit.*, p. 83.

⁵³ Cf. B.P. Hasdeu, *Archiva istorică a României*, I, 1865, p. 90-92.

⁵⁴ Vezi A. Veress, *op. cit.*, p. 241.

⁵⁵ La 30 septembrie.

Criza politică din Moldova anilor 1547-1564. O mărturie neașteptată*

Anii care i-au urmat morții lui Petru Rareș, cu frământările lor sângeroase, sunt o perioadă caracterizată prin „dezbinare, cruzime și pierderi față de străini”, formulă aplicată de N. Iorga numai primei domnii a lui Alexandru Lăpușneanu în Moldova¹, dar care nu se potrivește mai puțin sfârșitului de dinastie care a precedat-o, ca și aventurii excentricului Despot și episodului de dictatură boierească prin care această epocă se încheie. Dacă se mută asupra Țării Românești, privirea istoricului recunoaște pentru aceeași vreme, în care tronul era ocupat de Mircea Ciobanul și de nevârstnicul său fiu Petru, cu o întrerupere de numai trei ani introdusă de domnia lui Pătrașcu cel Bun, simptomele unei instabilități asemănătoare. Coincidența e prea vădită pentru a permite să se atribuie ferocitatea luptelor pentru putere în amândouă principatele doar unor personalități aberante și violente. E adevărat că, numai cu excepția amintită, porecla de „cel Bun” datorându-se tocmai contrastului cu rivalii, toți domnii care se perindă în această epocă sunt maculați de crime odioase, până la a îndreptăți identificarea acelei patologii care a fost cândva numită *Cäsarenwahnsinn*, ilustrată fiind de exemplul lui Caligula². Din reședințele domnești de la Suceava sau București se ridică un miros greu, de abator.

Ca să ne mărginim la Moldova, cei 17 ani de care va fi vorba se fărâmițează în șase domnii, fiecare din ele se termină brutal cu detronarea, ba chiar cu asasinarea sau execuția, în trei cazuri, iar o dată cu o mutilare iertătoare. Pe lângă comploturile care au izbutit, sunt nenumărate altele care au provocat uciderea în masă a conspiratorilor. Sub aparența supunerii, această aristocrație militară pe care o formează boierii se apără cu înverșunare împotriva puterii monarhice și caută să-i smulgă domnului atât bogățiile – după unele indicii, încă enorme, – pe care le mai posedă, cât și autoritatea politică. Echilibrul statornicit de lunga domnie a „sfântului”, cu epilogul ei, pe care-l reprezintă, timp de mai bine de un deceniu, domnia lui Bogdan al III-lea, a fost zdruncinat de minoritatea lui Ștefan al IV-lea, care a declanșat rebeliunile și vârtejul controverselor religioase.

* Comunicare prezentată în 2004 în cadrul programului „Europa Centrală, Țările Române și Marea Neagră” al Institutului de Istorie „N. Iorga”.

¹ N. Iorga, *Istoria românilor pentru clasa a IV-a și a VIII-a secundară*, ed. a IV-a, București, 1920.

² L. Quidde, *Caligula, étude d'un cas de folie césarienne à Rome*, trad. G. Moch, Paris, 1928.

Dezarmată provizoriu, boierimea și-a luat revanșa cu prilejul invaziei străine din 1538 și, până-și va regăsi stăpânul, impus de aceeași presiune otomană de care el fusese alungat, a vărsat sângele unui domn – Ștefan al V-lea fiind cel dintâi în istoria țării care cădea victima unei revolte boierești – și l-a adus la tron pe Cornea, care va pieri sub securea călăului.

Amenințată din exterior de pericolul unei intervenții otomane și din interior de nemulțumirea gata să izbucnească a boierilor, domnia nu se poate menține, deci nu poate salvagarda statul, decât prin despotism. Eticheta și pompa nu reușesc să ascundă insecuritatea. În această poziție precară, autoritatea caută mai mult profitul personal decât interesul general. Starea de criză se prelungește un secol întreg, fiindcă alternarea domnilor „slabi” și a celor „viguroși” înseamnă un balans între forțele centrifuge și tendința către absolutism monarhic. Viciul radical al acestei societăți semi-feudale este absența unor instituții-tampon, ceea ce face ca titlul să depindă de hotărârea stăpânitorului. Această situație s-a agravat la mijlocul veacului al XVI-lea sub acțiunea a trei factori: spoliere economică, suprimare a independenței politice și impact al unor conflicte religioase care se întindeau de la un capăt al Europei la altul.

Evenimentele acestei perioade ne sunt numai aparent familiare: prin faptul că informația despre ele a rămas de multă vreme aceeași, s-a format convingerea că n-ar mai fi nimic de aflat. Izvoarele interne au fost, ici și colo, întregite de documentele publicate de Th. Holban³, C.A. Stoide⁴ și I. Corfus⁵. Contribuția cea mai importantă a fost adusă de Șerban Papacostea, care a semnalat *O veche tipăritură despre Moldova la mijlocul secolului al XVI-lea*⁶. Descoperirea acelei *Narratio scripta a fide digno de Walachorum tyrannis* la Biblioteca Națională din Varșovia ne-a oferit câteva știri suplimentare de mare interes și, mai ales, a dovedit atenția cu care împrejurările din Moldova erau urmărite în regatul vecin, unde o propagandă activă asigura difuzarea versiunii celei mai convenabile din punctul de vedere al politicii polone.

În aceeași direcție am putut merge mai departe când, acum vreo 20 de ani, într-o comunicare la Iași rămasă inedită⁷, am comentat informațiile despre conflictul lui Ștefan al IV-lea cel Tânăr cu boierii moldoveni cuprinse în corespondența umanistului italian Pietro Martire d'Anghiera. La curtea Spaniei, unde

³ Th. Holban, *Documente externe (1552-1561)*, **Studii**, XVII, 1965, nr. 3, p. 667-674; idem, *Documente românești din arhivele polone și franceze*, **AIIAI**, XIII, 1976, p. 281-331.

⁴ C.A. Stoide, *Frământări în societatea moldovenească la mijlocul secolului al XVI-lea*, **AIIAI**, XI, 1974, p. 77-91.

⁵ I. Corfus, *Documente privitoare la istoria României culese din arhivele polone, secolul al XVI-lea*, București, 1979; idem, *Documente privitoare la istoria României culese din arhivele polone, secolele al XVI-lea și al XVII-lea*, București, 2001.

⁶ În **Studii**, XXII, 1969, nr. 3, p. 459-464.

⁷ Vezi între timp A. Pippidi, „Belicâne” – legendă și realitate, **SMIM**, XXVII, 2009, p. 61-73 [n. ed.].

trăia autorul acelei scrisori, se cunoșteau faptele petrecute în 1523 în Moldova, care fuseseră negreșit transmise din Polonia. Din povestirile boierilor pribegiți peste Nistru, figura domnului apare înfricoșătoare, atribuindu-i-se cruzimi față de care pălesc „legenda neagră” a lui Vlad Țepeș sau chiar ororile săvârșite de Ivan cel Groaznic. Imaginare sau, poate, reale, aceste atrocități au intrat în memoria populară, fiindcă numai astfel se explică porecla de „Belicâne” a unui personaj în care se confundă trei individualități istorice: Ștefăniță, Ștefan al VI-lea Rareș și Ioan cel Cumplit. Persecuția minorităților religioase din Moldova, pe care istoricii au socotit-o vreme îndelungată că se limitează la episodul din 1551, nu numai că s-a manifestat și sub domnia lui Petru Rareș, dar și-a avut începutul, cum se deduce din tradiția despre „Belicâne”, încă din timpul lui Ștefan cel Tânăr⁸.

Informațiile noi pe care le adăugăm acum au o valoare deosebită deoarece, în afară de cuprinsul lor, care se referă la luptele interne din Moldova între moartea lui Petru Rareș și revenirea la tron a lui Alexandru Lăpușneanu, ele luminează rețeaua de circulație a știrilor cu centrul în Polonia, continuând aceeași serie în care se înscriu cele două texte din 1523 și 1553.

La Biblioteca Națională din Florența, la sfârșitul manuscrisului Palatin nr. 815, care conține copii din secolul al XVIII-lea ale unor documente cu privire la Machiavelli, se găsește o scrisoare, datată din Perugia la 4 februarie 1564, în legătură cu *molte turbolenze e mutazioni seguite ne' paesi di Moldavia e Polonia*. Motivul pentru care a fost inclusă în această culegere, cu care altfel n-are nimic a face, este că era adresată unuia dintre fiii lui Machiavelli, Piero.

Despre acesta, care, la data respectivă, era locotenent pe galerele ducelui Cosimo I de Toscana din noul port Livorno, aflăm cu surprindere că avea o experiență personală a Moldovei și Poloniei, țări pe care le vizitase de mai multe ori, probabil cu interese comerciale (corespondentul său o afirmă: *paesi di Moldavia et Pollonia, dove la Sig^{ria} V. è stata già tempo fa piu volte*). Relațiile familiei cu Levantul erau de altminteri mai vechi. În 1473, Giovanni Machiavelli făcea negoț între Valona, pe coasta albaneză a Adriaticii, și Bologna⁹. Un fiu al lui Niccolo, Lodovico Machiavelli, era în 1525 la Adrianopol și Pera, de unde nu s-a întors decât în 1527, cu o lună înainte de moartea tatălui său. Drumul de înapoiere a fost pe la Dubrovnik, unde nu s-a oprit decât o zi și jumătate, fiindcă bântuia ciuma și oamenii mureau pe străzi¹⁰. Alt frate al lui Piero, trezorier la Perugia, probabil Guido, îl găzduia pe autorul scrisorii, un oarecare Antonio Pandolfi, care tocmai se întorsese în Italia după o absență de 22 de ani.

⁸ Demonstrația am făcut-o în martie 1985, într-o comunicare la Institutul „A.D. Xenopol” din Iași, bazată pe relatarea evenimentelor din Moldova din *Documentos inéditos para la historia de España*, vol. XII, Madrid, 1957, p. 305-306. [Vezi între timp A. Pippidi, „Belicâne” – legendă și realitate, **SMIM**, XXVII, 2009, p. 61-73 (n. ed.)].

⁹ G. Müller, *Documenti sulle relazioni delle città Toscane coll'Oriente cristiano e coi Turchi fino all'anno 1531*, Florența, 1879, p. 218.

¹⁰ N. Machiavelli, *Lettere*, ed. F. Gaeta, Milano, 1961, p. 430-432, 508.

În cele 14 pagini ale documentului avem o relatare amănunțită a evenimentelor din Moldova, începând cu deschiderea succesiunii la tron din 1546. *Morse Pietro Vaivoda di Moldavia, vecchio di età circa 90 anni*: vârsta e mult exagerată, fără îndoială. În realitate, Petru fusese probabil mezinul dintre numeroșii fii ai „sfântului” Ștefan și, la moartea sa, nu era trecut cu mult de 60 de ani¹¹. Cât despre Iliaș, el ar fi avut 20 de ani, fiind deci născut în 1526¹². Explicația turcirii tânărului e cea cunoscută¹³, deși cu unele detalii în plus:

era stato circa 4 anni a Costantinopoli per ostaggio al tempo del padre e per essersi usato molto a costumi turcheschi, subito che fu signore, fece ogni opera con forza di danari per avere donzelle turche, et in breve tempo glie ne fu condotte circa 8 bellissime, le quali con la loro lascivia in breve tempo li voltorno il cervello di sorta che il persuasono a farsi turco.

Urmarea este că, în al treilea an de domnie, deci în 1550, Iliaș a plecat la Poartă, însoțit de câțiva boieri și luând cu el tezaurul, amănunt foarte însemnat, având în vedere suma pe care o reprezenta: Pandolfi dă cifra uriașă de 700 000 de ducăți. Pentru comparație, haraciul Moldovei plătit de Petru Rareș la sfârșitul vieții era de numai 12 000 de ducăți, iar când Petru Șchiopul va lua calea exilului în 1591, carele încărcate cu averea pribeagului vor transporta 100 000 de țechini¹⁴. E adevărat că, după cum relatează cronicarul Eftimie, pe lângă produsul unei fiscalități agravate, comoara cuprindea și o mare cantitate de odoare confiscate din biserici¹⁵. La sosirea la Constantinopol, *il 3^{zo} giorno si fece turco, e li fu data moglie figlia di Bascià, e fatto Governatore d'una provincia, cioè S. Giago*. E vorba, bineînțeles, de cuvântul „sangiac”, așa cum l-a înțeles italianul. Actul convertirii a avut loc, după alte documente, la 30 mai 1551, iar intrarea în capitala sultanilor la 21¹⁶.

Despre Ștefan, fratele mai tânăr și succesorul renegatului, izvorul spune că avea, la alegerea sa, 20 de ani – ar fi fost așadar născut în 1531 – și că era *di persona membruto et robustissimo, crudele e bestiale a meraviglia*, dar carac-

¹¹ Suntem prin urmare de acord cu vârsta pe care i-o atribuie Șt.S. Gorovei, *Mușatinii*, București, 1976, p. 85, nu cu aceea presupusă de același autor în *Petru Rareș*, București, 1982, p. 217.

¹² „Născut prin 1531”, idem, *Mușatinii*, p. 99. Cf. idem, *Familia lui Petru Rareș*, în L. Șimanschi, coord., *Petru Rareș*, București, 1978, p. 268.

¹³ „Necuratele turcoace” sunt amintite de Macarie, în *Cronicile slavo-române din sec. XV-XVI publicate de Ioan Bogdan*, ed. P.P. Panaitescu, București, 1959, p. 103, precum și de Eftimie, *ibidem*, p. 119.

¹⁴ M. Berza, *Haraciul Moldovei și al Țării Românești în sec. XV-XIX*, **SMIM**, II, 1957, p. 13-15; B. Murgescu, *Circulația monetară în țările române în secolul al XVI-lea*, București, 1996, p. 232.

¹⁵ *Cronicile slavo-române*, p. 104, 120; vezi și însemnarea din aprilie 1551, care precizează suma plătită de fiecare mănăstire, la P.P. Panaitescu, *Catalogul manuscriselor slavo-române și slave din Biblioteca Academiei Române*, II, București, 2003, p. 382.

¹⁶ N. Iorga, *Histoire des Roumains et de la romanité orientale*, București, 1937, p. 504-505.

terizarea continuă și cu însușiri pozitive: *volonteroso et coraggioso a meraviglia*, adăugând în final o notă mai puțin favorabilă: *di natura inquieta*. Din primul an al domniei sale, *la anno 50 venedo il 51*, de fapt în iarna 1551-1552, ar fi plănuit să treacă spre a-i ataca pe turci, dar i s-ar fi opus boierii, sfătuindu-l să aștepte 2-3 luni până la primăvară, *per avere pastura pei i cavalli*. Între timp, s-a pierdut ocazia de a combina această manevră cu mișcarea trupelor lui Ferdinand de Habsburg în Transilvania. În realitate, documentele contemporane atestă că Ștefan, care mai năvălise în Secuime în august 1550, a negociat, începând din septembrie 1551, cu Martinuzzi și cu regele Ferdinand, asigurându-i de colaborarea sa împotriva turcilor, în schimbul restituirii celor două feude ardelenale ale domnilor Moldovei, Ciceul și Cetatea de Baltă, care i-ar fi putut servi drept refugiu la nevoie¹⁷. În martie 1552, el solicita fonduri pentru plata oștirii cu care plănuia să reînceapă lupta antiotomană, dar nu primea de la Viena decât făgăduiala unui ajutor mereu amânat¹⁸. De altfel, pentru orice eventualitate, Ferdinand întreținea la curtea sa pe un pretendent la tronul Moldovei, Aron, care se dădea drept fiu al lui Bogdan al III-lea¹⁹.

Informatorul nostru ignoră motivul invocat de cronicari pentru înlăturarea lui Ștefan, desfrâul jignitor pentru familiile boierești²⁰, în schimb aduce amănunte noi despre teroarea dezlănțuită de domn împotriva heterodocșilor și a oricăror opozanți. Un element original și revelator: *comando che questi mercanti turchi che passava per il su paese fussino amazzati e predati insieme con quanti altri mercanti si trovavano in tali carovane di turchi, e duro questo assassinamento circa 8 mesi*. Cu alte cuvinte, dacă prigonirea a început în august 1551, aceste suferințe ale comunității armenesti au durat până în aprilie 1552, iar Moldova, în toată această perioadă, s-a găsit în stare de război cu Imperiul Otoman.

Domnul a procedat întocmai ca bunicul său, Ștefan cel Mare, despre care cretanul Elia Capsali povestește că a jefuit și torturat pe negustorii evrei care străbăteau țara²¹. Aceeași a fost soarta armenilor, demult activi în acest comerț de tranzit pe drumurile care legau Imperiul Otoman de Galiția. Fără ca documentul s-o indice în chip precis, din alăturarea prădăciunilor de caravane și a măsurilor luate împotriva cultului armenesc se înțelege că intoleranța religioasă a fost întărită de suspiciunea cu care armenii erau priviți ca agenți și complici ai unui inamic redutabil. E un reflex de psihologie colectivă care a funcționat la fel de nemilos și în secolul nu demult trecut. *In detto tempo* – scrie Pandolfi – *fece ruinare le*

¹⁷ A. Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, I, București, 1929, p. 44-45, 53, 56-58.

¹⁸ „Archiva istorică a României”, t. I/2, 2, 1865, p. 152-154.

¹⁹ A. Veress, *Documente*, I, p. 42-43, 47, 56.

²⁰ *Cronicile slavo-române*, p. 121-122; cf. Grigore Ureche, *Letopisețul țării Moldovei*, ed. P.P. Panaitescu, București, 1955, p. 157.

²¹ *Izvoare și mărturii referitoare la evreii din România*, I, ed. V. Eskenasy, București, 1986, p. 14-15.

chiese de li armeni che in suo paese si trovavano, et tali armeni fece forzatamente ribattezzare all'usanza valacca. Convertirea cu forța, deci confundarea minorității percepute cu ostilitate în mijlocul populației majoritare, poate să aibă nu numai un aspect religios, dar să talmăcească un conflict economic și social: n-au fost oare nobilii maghiari, în timpul răscoalei lui Horea, siliți să se boteze „în legea românească”?²²

S-a susținut cu o insistență exagerată că inițiativa măsurilor întreprinse contra armenilor i-ar fi revenit lui Macarie, episcopul de Roman, pentru că aceste violențe își găsesc un ecou aprobator în cronica prelatului²³. Dar mărturia lui Ștefan însuși indică influența altuia dintre ierarhii moldoveni, despre care, din păcate, știm mult mai puțin, și anume episcopul de Rădăuți, Mitrofan. Despre el, ca despre nimeni altul, fiul lui Rareș a declarat că „i-a fost ca un părinte, cu bună învățătură din tinerețe până a fost ridicat domn”²⁴.

Dacă, în privința acțiunilor persecuției, ne apropiem de o concluzie, alte fapte, nu mai puțin grave, ale lui Ștefan al VI-lea rămân încă de explicat. Domnul este aici acuzat că a vrut să-și omoare mama, pe doamna Elena, pentru a pune stăpânire pe averea ei: *volsse far ammazzare la madre, per torle il tesoro et per qualche altra causa, ma li Baroni con assai preghiere lo distolsero da tale fantasia.* Data nașterii lui Ștefan fiind 1531, el era într-adevăr fiul Elenei Branković, spre deosebire de fratele mai mare, Iliaș, fiul Mariei²⁵. *Qualche altra causa* poate însemna un motiv necunoscut sau unul trecut sub tăcere. Fără a crede că balada populară a reținut situația reală a relațiilor dintre doamna Elena și hatmanul Petru Vartic, împărtășim opinia regretatului nostru coleg Adrian Fochi, după care un motiv literar clasic a fost resuscitat de zvonul răuvoitor care-i atribuia văduvei lui Rareș un favorit²⁶. Decapitarea lui Vartic în 1548, din ordinul lui Iliaș, a avut probabil altă pricină – cronica, acuzându-l pe domn că „a nesocotit sfatul celor mai bătrâni”²⁷, lasă să se înțeleagă că marele dregător îi cenzura comportarea, ceea ce-l plasează în aceeași tabără cu mama vitregă a domnului. Trei ani după suprimarea sa, orice învinuire, chiar îndrăznind să se ridice până la doamnă, putea servi de pretext pentru resentimentele acumulate între timp. Confirmând

²² D. Prodan, *Răscoala lui Horea*, vol. I, București, 1979, p. 299, 305, 306, 332, 377, 419.

²³ S. Ulea, *O surprinzătoare personalitate a Evului Mediu românesc: cronicarul Macarie, SCIA*, XXXII, 1985, p. 42-43.

²⁴ *Catalogul documentelor moldovenești din Arhiva Istorică Centrală a Statului*, I, București, 1957, p. 127; **DIR**, XVI, A, vol. II, p. 7. Mitrofan e menționat și de Eftimie, ca dușman al lui Macarie, *Cronicile slavo-române*, p. 120.

²⁵ A. Veress, *op. cit.*, p. 54: în 1551 era *giovane d'ani 20 in circa*. Maria, prima soție a lui Petru Rareș, murise la 28 iunie 1529; cf. N.N. Pușcașu, V.M. Pușcașu, *Mormintele Putnei*, în vol. *Ștefan cel Mare și Sfânt, atlet al credinței creștine*, Sfânta Mănăstire Putna, 2004, p. 36.

²⁶ A. Fochi, *Femeia lui Putiphar (K 2111)*, București, 1982, p. 254-265; M.M. Székely, *Sfeticii lui Petru Rareș*, Iași, 2002, p. 304-320.

²⁷ *Cronicile slavo-române*, p. 26 (Macarie); V.M. Pușcașu, *Lespezile funerare de la mănăstirea Probota (II)*, **AG**, III, 1996, nr. 1-2, p. 262-263.

relatarea cronicarului Eftimie²⁸, Pandolfi scrie despre Ștefan: *Fece tagliare la testa a gran parte de suoi baroni*. Încă dinainte ca Iliș să fi ajuns la Constantinopol, regele Poloniei era informat de intențiile sale de a se converti la islam și de a aduce în Moldova turci în locul populației ce urma să fie deportată în Imperiul Otoman: zvonuri și acestea, colportate de boierii refugiați peste Nistru. Un pretendent, *palatini Valachiae filium simulans*, încercase chiar spre sfârșitul anului 1546 să ocupe tronul, cu o oaste recrutată în Polonia pe care Iliș o putuse respinge²⁹. În mai 1551, deci imediat după plecarea lui Iliș, are loc episodul care a provocat confiscarea averii spătarului Iurie, acesta fiind condamnat pentru complicitatea lui cu un „lotru care s-a numit pe sine cu numele de Alexandru”³⁰. Acest nou pretendent nu poate fi, cum am crezut altădată³¹, fiul lui Ștefan Lăcustă, care se numea într-adevăr Alexandru³², ci Petru stolnicul, fiu nelegitim al lui Bogdan al III-lea, refugiat în Polonia: el va fi Alexandru Lăpușneanu. Abia fusese învins acesta că un grup de pribegi au proclamat domn pe unul dintre ei, ca fiind *ex veteri palatinorum Valachiae familia*. Identificarea acestui Iwonia cu un „Ivan”, care mai apăruse odată în 1540³³, și cu Ioan, care va domni între 1572 și

²⁸ *Cronicile slavo-române*, p. 119 (Eftimie).

²⁹ I. Corfus, *Documente ... sec. XVI*, p. 153; A. Veress, *Documente*, I, p. 37.

³⁰ **DIR**, XVI, B, vol. II, p. 7, 123. Vezi și M.M. Székely, *op. cit.*, p. 322-327, despre Iurie Grumaz spătarul.

³¹ Despre identitatea pretendentului Alexandru din 1551, A. Pippidi, *Tradiția politică bizantină în țările române în secolele XVI-XVIII*, București, 1983, p. 165, n. 107.

³² Șt.S. Gorovei, *Mușatinii*, p. 93, dar acela avea chiar acest nume de botez, pe când pretendentul „s-a numit pe sine cu numele de Alexandru”, ceea ce corespunde cu Petru stolnicul. E poate locul să amintim că a existat și un fiu al lui Petru Rareș, numit Alexandru, al cărui portret apare alături de al tatălui la Athos, în fresca de la Dionysiou, dar el murise din 1543; cf. C. Rezachevici, *Politica externă*, în L. Șimanschi, coord., *Petru Rareș*, p. 246.

³³ I. Corfus, *Documente... sec. XVI*, p. 155 (despre Lăpușneanu) și 158 (despre „Ivan”). Vezi și idem, *Documente... sec. XVI-XVII*, p. 26. Cf. I. Minea, *Ion Vodă Armeanul înainte de domnie*, **CI**, VIII-IX, 1933, nr. 2, p. 208-214; H.Dj. Siruni, *Mărturii armenesti despre România, extrase din cronică armenilor din Camenița*, **AARMSI**, s. III, t. XVII, 1936, p. 270; C. Rezachevici, *Prima încercare a lui Ion Vodă cel Viteaz de a ocupa domnia Moldovei ca urmare a „turcirii” lui Iliș Rareș (iunie 1551) după un izvor polon inedit*, **RA**, LII (XXXVII), 1975, nr. 4, p. 383-390. Dar izvorul nu e inedit, fiind publicat de F. Hipler și V. Zakrzewski, *Cardinalis Stanislaw Hosii epistolarum tomus II*, Cracovia, 1886, p. 62 (= *Acta historica res gestas Poloniae illustratia*, vol. IX), iar încercarea nu era prima, fiind vorba și în 1540 de pretendentul „Ivan”; cf. N. Iorga, *Studii istorice asupra Chilie și Cetății Albe*, București, 1899, p. 330-331. După cum observase și Minea, el a fost acel *filius olim Stephani*, *Vayvode eciam Moldavie* (*ibidem*, p. 326) și tot la el face aluzie un graffito pe reprezentarea unuia din tortionarii sfântului Ioan cel Nou – armeni și evrei – în pictura de la Voroneț, A. Pippidi, *The Mirror and Behind It: The Image of the Jew in the Romanian Society*, în *SHVUT*, 1993, nr. 16, p. 77 (= *Jewish Problems in Eastern Europe*, ed. L. Rotman, Tel Aviv, 1993).

1574, ni se pare acum incontestabilă. Cu fiecare din aceste prilejuri represiunea a făcut, probabil, alte victime.

Reacția celor care-și simțeau viața amenințată a fost de a lua legătura cu pibegii din Polonia – *circa alții 12 Baroni ribelli* – punând la cale împreună asasinarea domnului. Comandantul trupelor habsburgice din Transilvania, generalul Castaldo, deprins cu asemenea crime politice, căci uciderea lui Martinuzzi fusese poruncită de el, s-a lăudat că lui i se datorează și înlăturarea lui Ștefan³⁴. Punerea în circulație a acestei versiuni va amplifica în numai o lună faptele cu născocirea unei gărzi de 300 de turci care ar fi fost masacrată la Țuțora odată cu domnul, ceea ce justifică asasinatul³⁵. Însăcunat imediat după aceea, pentru a nu lăsa tronul vacant, Joldea n-a domnit decât patru zile, până când au venit de peste Nistru ceilalți conspiratori, cu Alexandru Lăpușneanu, pentru care obținuseră și consimțământul autorităților polone. Soarta acelui *cortigiano* al cărui interimat se sfârșea atât de repede (*furon tanto galanti che non lo amazzarono, ma bene li tagliorno il naso e li orecchi*) este comentată de Pandolfi într-un fel care arată că era la curent cu tradiția bizantină: *uomo così segnato non vogliono che possa essere loro signore*. După instalarea lui Alexandru au început intrigile pentru a obține de la Poartă numirea altui fiu al lui Rareș, Constantin, care trăia la Constantinopol pe lângă fratele turcit. În centrul acestor uneltiri era doamna Elena, despre care aflăm acum că se călugărise. Ea n-a fost deci implicată în episodul Joldea, cum credea C.C. Giurescu când afirma: „apriga Elena plătește cu viața amestecul ei în această chestie”³⁶. Mai firesc, văduva lui Rareș a complotat în favoarea ultimului ei fiu. Există însă un grup de boieri care erau hotărâți să n-o lase să supraviețuiască nici într-o chilie de mănăstire. În fruntea lor era hatmanul Simion Negrilă, pârclab al Sucevi³⁷, a cărui lăcomie se aprinsese din cauza bogățiilor pe care Elena le mai păstra. Relatarea lui Pandolfi îl scuză pe Alexandru: *forzato dalli baroni, bisogno consentissi a fare strangolare la monaca già moglie di Pietro Vaivoda, alla quale trovo tesoro per 300 m. ducati o da vantaggio*. Problema

³⁴ A. Veress, *Documente*, I, p. 102-103.

³⁵ *Ibidem*, p. 105. Punctul de vedere polon cu privire la atentatul de la 1 septembrie 1552 se găsește în documentele publicate de I. Bogdan în Hurmuzaki, Supl. I/2, p. 173-178. Vezi și N. Băjenaru, *Castaldo, polonii și omorârea lui Ștefăniță Rareș*, **RCr.**, VIII, 1934, nr. 2-3, p. 102-110. Despre reacția turcilor, vezi M. Berindei, *Porte Ottomane, voievode et boyards de Moldavie en 1552*, în vol. *Quand le crible était dans la paille. Hommage à Pertev Naili Boratav*, Paris, 1978, p. 105-108.

³⁶ C.C. Giurescu, *Istoria românilor*, I/1, București, 1943, p. 195. Informația despre moartea doamnei Elena apare și în cronică moldo-polonă, *Cronicile slavo-române*, p. 185. C.A. Stoide (*op. cit.*, p. 68) datează asasinatul din a doua jumătate a anului 1553 și-l pune în legătură cu un complot care ar fi căutat înlocuirea lui Alexandru cu Constantin, cel mai tânăr fiu al lui Petru Rareș.

³⁷ Th. Holban, *op. cit.*, p. 671-672, text corectat și redatat de I. Corfus, *Documente... sec. XVI-XVII*, p. 30.

DOMNI ȘI BOIERI

succesiunii la tron a fost rezolvată prin moartea celor doi frați Rareș la Constantinopol și prin căsătoria lui Lăpușneanu cu sora lor, Ruxandra:

il primo anno di sua signoria morse li due fratelli, Elias e Costantino, di morbo in Turchia, et fu spenta la casa di progenie di Pietro Vaivoda, salvo che le femine, che una era maritata al Vaivoda della Valachia bassa, et l'altra che restava in paese la prese per moglie detto signore Alessandro.

Data morții lui Constantin, de ciumă, este însă 1554, iar Iliăș a mai trăit în reședința de exil, la Brusa și Alep, până în 1562, deci în preajma momentului când a fost scrisă scrisoarea³⁸. Aluzia la Chiajna, soția lui Mircea Ciobanul, sugerează că autorul, identificând Moldova ca „Valahia de sus”, iar Țara Românească fiind pentru el „cea de jos”, avea în minte îngemănarea principatelor locuite de același popor.

Lăpușneanu fusese prezentat în chip favorabil (*comincio a regnare molto benignamente*), dar tonul se schimbă brusc, pentru a da despre deceniul de-a lungul căruia se întinde prima sa domnie o imagine absolut negativă. Ea a fost desigur influențată de povestirile boierilor care-și căutau adăpost în Polonia, însă precizările de cifre și observațiile în legătură cu comerțul par să provină dintr-o experiență personală:

non attendeva ad altro che accumulare tesoro e fare amazare di mano in mano li Baroni vecchi et mettere in quelli uffizii e gradi li suoi parenti. Et mercantilmente quante ricette erano da farsi nel suo paese, le faceva fare per suo conto proprio, proibendo alli altri mercanti, tal che al suo tempo si sono rovinati quanti mercanti usavano negoziare in suo paese, e cosi signoreggiando vicino al X^{mo} anno si crede che avessi congregato meglio che due milioni d'oro, compreso le gioie che ne aveva assai.

S-ar zice deci că intervine aici și un resentiment personal, cauzat de insuccesul unor afaceri în Moldova, adăugându-se la ecoul recriminărilor pe care polonii le auzeau de la boierii refugiați: *per essere lui tanto avido a perseguitare li ribelli, che alla giornata fuggivano dal suo paese.*

Urmează povestea lui Despot, cu pretențiile sale la o genealogie sârbească sau grecească și cu toate rătăcirile prin Franța, Germania și Polonia, ca în biografiile contemporane. *Era persona eloquente e dotato di parecchi linguaggi, e molto astuto*, notează Pandolfi. Găzduit întâi la curtea Moldovei, apoi retras la Brașov pentru a-și îngriji sănătatea, dar și pentru a-și oferi serviciile reginei Isabela a Ungariei, Despot intră în conflict cu Lăpușneanu. După informațiile pe care le deținea autorul scrisorii, domnul ar fi recurs la un vicleșug, același care s-a presupus că a fost folosit de Ștefan cel Mare pentru a-l atrage pe Petru Aron în Moldova. Despot ar fi primit un mesaj semnat de 12 boieri care-l chemau, dar documentul ar fi fost redactat din ordinul lui Lăpușneanu. La rândul său, Despot,

³⁸ Moartea lui Constantin în 1554, cf. Șt.S. Gorovei, *op. cit.*, p. 101, care datează moartea lui Iliăș din 1562, probabil pe baza informației din A. Veress, *op. cit.*, I, p. 208.

conștient de capcana care i se întindea, ar fi utilizat scrisoarea pentru a le dovedi lui Ferdinand și lui Albert Laski că țara îl așteaptă. Protectorii săi i-au pus la dispoziție o mică oaste (*1 200 cavalli e 600 pedoni*), efective mult inferioare trupelor cu care i-a întâmpinat Lăpușneanu: 14 000 de călăreți, cărora li se spune, cu un cuvânt românesc pe care Pandolfi sau copistul nu l-au înțeles, *miemvizi, cioe nobili* (poate, „năimiți”, deci mercenari). Curtenii erau încă 5 000 de călăreți, cu 700 de archebuzieri pedestri și 800 de turci și tătari călări. Biruința de la Verbia a fost câștigată de Despot, fiindcă țărani care formau cea mai mare parte a forțelor lui Lăpușneanu n-au vrut să lupte, strigând: *combatta il Re con li suoi Baroni, che hanno fatto tante ingiustizie* (ușor de tradus în românește: „Să lupte Vodă cu boierii lui, care au făcut atâtea nedreptăți!”).

Paginile următoare sunt pline de amănunte care îngăduie presupunerea că negustorul florentin s-a întors de mai multe ori în timpul domniei lui Despot. De pildă, el este informat despre un complot împotriva lui Despot, care a fost descoperit la numai câteva săptămâni după victoria acestuia, ceea ce a provocat iarăși un număr de execuții. Este vorba desigur de evenimentele din aprilie 1562, comentate într-un studiu al Mariei Holban³⁹. De asemenea, Pandolfi știe că garda străină a lui Despot era de 860 de mercenari, jumătate călări și jumătate pedestri, *di diverse nazioni, ma la piu parte Unghari*. Când s-au răspândit zvonurile că polonii se pregăteau să-l înlocuiască pe Despot, acesta a trimis împotriva lor 8 000 de călăreți. După ce majoritatea ostașilor din straja sa ungurească și-au găsit moartea într-o ambuscadă, organizată de moldovenii răsculați, Despot s-a refugiat în cetatea Sucevii *dove lui si è difeso circa 3 mesi*. Atât rezultatul luptei de la Săpoteni, pe Ciuhur, cât și durata asediului Sucevii corespund altor informații contemporane⁴⁰. Exacte sunt și detaliile cu privire la expediția lui Dimitrie Wiśniowiecki în Moldova⁴¹ (*un Barone Pollacco ebbe l'audacia di entrare in tal paese con circa 4m. cavalli per cimentare di farsi signore, il quale è capitato male*). Sfârșitul dramatic al lui Despot a fost semnalul pentru izbucnirea unei mișcări xenofobe (*sono seguiti assai disordini in tale paese, perche, inimicatosi quelli populi contro li forestieri, hanno amazzato assaissimi ungheri e italiani e todeschi, che si*

³⁹ M. Holban, *Despre osândiri la moarte prin „glasul poporului” sub Despot*, **Studii**, XXII, 1969, nr. 6, p. 1155-1163.

⁴⁰ Pentru asediul din 1563, vezi A. Lapedatu, *Notiță istorică*, la K.A. Romstorfer, *Cetatea Sucevii*, București, 1913, p. XXXIII-XXXVIII și LII. Cea mai recentă lucrare despre această epocă este Gh. Pungă, *Țara Moldovei în vremea lui Alexandru Lăpușneanu*, Iași, 1994.

⁴¹ Ch. Lemerrier-Quelquejay, *Un condottiere lithuanien du XVIe siècle, le prince Dimitrij Višneveckij et l'origine de la Seč Zaporogue d'après les archives ottomanes*, în vol. *La Russie et l'Europe, XVIe-XXe siècles*, Paris- Moscova, 1970, p. 149-177. Vezi și C. Rezachevici, *Cronologia domnilor din Țara Românească și Moldova*, I, București, 2001, p. 660-664.

*trovavano forestieri in quel paese, e son seguite crudeltà grandissime*⁴²). Autorul scrisorii a scăpat de această primejdie și, poate, și de paguba suferită de alți negustori, căci el vorbește de creditorii lui Despot care și-au pierdut banii (*perche lui si era indebitato assai, ha ruinato molti mercanti*).

Raportul despre Moldova se încheie aici, cu o referire la zvonurile ajunse de acolo în Polonia *l'estate e l'autunno passati*, deci în primăvara și toamna 1563. Cum să înțelegem cuvintele care urmează: *non hanno fatto altro sig^{re} pure di loro generalmente nominato Ioanni, quale regna al presente?* Ca să fie la Perugia în februarie 1564, Antonio Pandolfi trebuie să fi plecat din Polonia cu cel puțin o lună mai devreme, deci într-un moment în care Alexandru Lăpușneanu încă nu intrase în Moldova, iar Ștefan Tomșa nu fugise încă în Podolia. Împrejurări pe care nu le cunoaștem bine și care au părut din nou că favorizează planurile lui Ioan, veșnicul pretendent care, în Polonia și în Crimeea, negocia febril o nouă încercare de a ocupa tronul. Ea nu s-a concretizat totuși, informațiile lui Pandolfi anticipând realitatea cu vreo nouă ani. Restul scrisorii se ocupă de luptele din Lituania între poloni și ruși, iar în final face elogiul lui Ivan cel Groaznic, învingătorul tătarilor: *Detto Moscovita è un bravo Principe, quanto possa essere secondo la fama che di lui si intende etc.*

Din cele de mai sus rezultă cu certitudine rolul Poloniei de propagator al unor știri despre Moldova care erau permanent încărcate de o conotație negativă. Cu toate acestea, faptele astfel comunicate nu ies din domeniul realităților decât prin erori de memorie sau exagerări normale într-o asemenea situație. Prin urmare, scrisoarea adresată lui Piero Machiavelli va putea avea un loc între mărturiile pe care se va sprijini de acum înainte istoria posterității lui Ștefan cel Mare. În acest text se pot vedea clocotind, ca într-un creuzet, diverse elemente a căror interacțiune, în Moldova ca și în Țara Românească, a făcut să se schimbe caracterul statului. De aici, necesitatea de a explica înțelesul noțiunii de criză, așa cum a fost folosită în paginile precedente. Este o perioadă îndelungată, în cursul căreia o structură se erodează, se sfârâmă, se prăbușește, iar alta, ori măcar condițiile care o fac posibilă, i se substituie. E indiscutabil că între Ștefan cel Mare și Mihai Viteazul nu mai dăinuie decât o asemănare superficială.

ANEXĂ

Ms. Palat. 815, f. 893: *Mag-um Dominum Petrum de Machiavellis,
Luogotenente delle Galere di S.E. a Livorno.*

Questa sarà per fare avisata la S.V. qualmente io arrivai in Italia la Pasqua di Natività prossima passata venendo dal Regno di Pollonia, e subito andai a Fiorenza, dove non ero stato 22 anni fà, e son stato li una settimana. Colà pensavo trovarvi la S.V. et Dio sa con quanto desiderio e quanto volentieri le avrei baciato le mani. Fummi detto come eravate in

⁴² Cazul lui Michelin Corniact, la A. Pippidi, *Esquisse pour le portrait d'un homme d'affaires crétois du XVIe siècle*, în idem, *Hommes et idées du Sud-Est européen à l'aube de l'âge moderne*, București-Paris, 1980, p. 127.

Pisa, ovvero a Livorno ale Galere, e dubitando io, che talvolta non vi fussi messo a qualche viaggio e di andarmi aggirando in vano, non mi risolvetti venire a quella volta, e così mi partii di Firenze e presi il camino (f. 894) d'Ancona per via di Perugia, dove mi trovo al presente in casa il sr. Tesauriere vostro fratello, che per sua grazia mi ha fatto e fammi assai carezze, e così penso star qui sino a Carnovale prossimo al più lungo, poi mi partiro per seguire il mio viaggio dove a Dio piaccia indirizzarmi prosperamente.

Aggio avuto di molte avversità che ho comportate e comporto al meglio che posso, et non ho mai usato d'infastidire li amici con il condolermi de miei mali per non dare loro qual dispiacere, e mi sono confortato sempre, cercando di rimediare con le mie forze proprie, mediante l'aiuto di Dio. Dapoi che io non mi son possuto aboccare con la S.V. per darle qualche ragguaglio de Paesi di Moldavia et Pollonia, dove la Sig-ria V. è stata già tempo fà più volte, il faro con questa lettera, perche penso che li sarà grato intendere qualche particolare.

L'anno 47 morse Pietro Vaivoda di Moldavia, vechio di età circa 90 anni, e resto la mogliera e 3 figli maschi e 2 femmine, e subito il suo primogenito di età d'anni 20, nome Elias, fu fatto Signore, il quale era stato circa 4 anni a Costantinopoli per ostaggio al tempo del padre e per essersi usato molto a costumi turcheschi, subito che fu signore, fece ogni opera con forza di danari per avere donzelle turchie, et in breve tempo glie ne fu condotte circa 8 bellissime, le quali con la loro lascivia in breve tempo li (f. 895) voltorno il cervello di sorta che li persuasono a farsi turco, e così lui, il terzo anno di sua Signoria, fingendo esserli necessario d'andare a baciare le mani al Gran Turco, si parti del paese col tesoro, circa m 700 ducati, acompagnato da assai baroni, et ando a Costantinopoli, dove arrivato il 3zo giorno si fece turco, e li fu data moglie figlia di Bascià, e fatto Governatore d'una provincia, cioè S.Giogo.

Venne la nuova in Moldavia, e subito feciono S-re Stefano, suo 2do fratello, di età d'anni 20, quale era di persona membruto et robustissimo, crudele e bestiale a meraviglia, et il p-mo anno di sua sig-ria, lo anno 50 venendo il 51, fece armare tutto il paese, perche in Ungheria si sentiva certi romori d'arme, e vi era venuto un' esercito del Ser-mo Re de Romani Ferdinando, e la fama sua di aspettazione di grande imprese contra li Turchi, talmente che detto Sig-re Stefano, volenteroso et coraggioso a meraviglia, per non essere l'ultimo ad assaltare la Turchia, voleva passare con le sue genti il Danubio. Li Baroni, visto la sua temerarietà, non restavano di pregarlo che si doversi intrattenere l'impresa 2 o 3 mesi, aspettando la primavera per avere pastura per li cavalli, et così il persuasono ad aspettare. Perche avanti che venisse il tempo opportuno, li romori di Ungheria raffreddorno, talche detto Sig-re Stefano si risolvette a lasciare l'impresa. (f. 896) Ma per essere lui di natura inquieta, comando che questi Mercanti turchi che passava per il suo paese fussino ammazzati e predati insieme con quanti altri mercanti si trovavano in tali carovane di turchi, e duro questo assassinamento circa 8 mesi. In detto tempo fece ruinare tutte le chiese de li armeni, che in suo paese si trovavano, et tali armeni fece forzatamente ribattezzare all'usanza valacca. Volse fare ammazzare la madre per torli il tesoro et per qualche altra causa, ma li Baroni con assai preghiere lo distolsono da tale fantasia. Fece tagliare la testa a gran parte de suoi baroni. Pigliava tutto quello li bisognava con superchieria di ciascheduna persona per il suo paese, e minacciava utti li sig-ri vicini al suo paese, talmente che pure, considerata dali principali suoi Baroni la sua bestialità, feciono congiura d'ammazzarlo, e si concordorno segretamente con circa altri 12 Baroni ribelli pure del loro sangue, quali si trovavano essere fuggiti in Pollonia, et la congiura fu che quelli Baroni ch'erano in paese appresso alla persona del S-re un tal giorno da loro deputato, del qual giorno feciono consapevoli quelli di Pollonia, dovevano ammazzare

detto S-re e così segui l'effetto. Dovevano li detti Ribelli eleggere in fra di loro il nuovo Sig-re et condurlo in Moldavia, e così feciono col favore del Serenissimo Re di Pollonia che li fece accompagnare (f. 897) da un suo esercito. Subito che li altri Baroni amazono il detto Stefano, non avendo ancora nuova, che quelli di Pollonia fussino entrati in Paese, feciono un cortigiano Sig-re per forza, perché tali popoli, come sa la V.S., hanno in uso di non stare un sol giorno senza sig-re; il qual sig-re regno 4 giorni, perché venendo l'altro di Pollonia fu necessario deporlo, ma furon tanto galanti che non lo amazono, ma bene li tagliorno il naso e li orecchi, e lassornolo andare, atteso che uomo così segnato non vogliano che possa essere lor sig-re. Il 3zo figlio di Pietro Vaivoda, minore di tutti, chiamato Constantino, si trovava a Constantinopoli col fratello turco, e la madre loro in Moldavia, la quale se n'ando in monasterio e si presse l'abito monacale, e fu lassata di così per allora. Il nuovo Signore, chiamato Alessandro, per allora comincio a regnare molto benignamente, ma forzato dalli baroni bisogno consentissi a fare strangolare la monaca già moglie di Pietro Vaivoda, alla quale trovo tesoro per m 300 ducati o da vantaggio. La ventura di detto Alessandro fu che, il p-mo anno di sua s-a, morse li due fratelli, Elias e Costantino, di morbo in Turchia, et fu spenta la casa di progenie di Pietro Vaivoda, salvo che le femmine, che una era maritata al Vaivoda della Valachia bassa, et l'altra che restava in paese la prese per moglie d-to sig-re Alessandro, il quale regnando non attendeva (f. 898) ad altro che accumulare tesoro e fare amazare di mano in mano li Baroni vecchi et mettere in quelli uffizii e gradi li suoi parenti. Et mercantilmente quante ricette erano da farsi nel suo paese, le faceva fare per suo conto proprio, proibendo alli altri mercanti, talche al suo tempo si sono rovinati quanti mercanti usavano negoziare in suo paese, e così signoreggiando, vicino al Xmo anno si crede che avessi congregato meglio che due milioni d'oro, compreso le gioie che ne aveva assai, et in capo di X anni fu cacciato di s-ria, et la potente causa è stata per essere lui tanto avido a perseguitare li ribelli che alla giornata fuggivano dal suo paese, non sapendo in tal persecuitazione procedere con prudenza, e così come ha proceduto ignorantemente, è stato da ignorante e goffo cacciato di s-ria. Taman fu pure tanto accorto che a tempo cavo il tesoro di quel paese e lo condusse seco in Turchia, sicché potette considerare la miseria delli regni cristiani, che per le loro discordie arricchiscono la Turchia di tutte le dovizie continuamente. Non voglio mancare di dirvi la causa per la quale il detto sig-r Alessandro perdè la Sig-ria, quale fu, come è detto, per perseguitare li ribelli ignorantissimamente. Pare che 5 anni fà capito in Pollonia un certo Greco, quale veniva si Spagna dalla corte della Cattolica M-tà di Carlo V, quale Greco da putto avea servito un Gentilomo della stirpe di (f. 899) li Despoti di Servia, quale serviva in la corte di Cesare, et venendo tal Gentilomo a morte resto il detto Greco da lui allevato, quale, come astutissimo, subito morto il Padrone, si atribui la patente imperiale del detto Gentilomo, quali patenti certificavano la sua nobiltà, et con tali patenti si misse in via e passo per la Francia e per l'Alemagna, capitando in Pollonia, come è detto, e per tutto si faceva avanti a signori e gentilomini, raccomandandosi che lo aiutassino da potersi intrattenere da Gentilomo, e perché lui era persona eloquente e dotato di parecchi linguaggi, e molto astuto, li era creduto da molti signori et altre persone alla giornata tanto che si andava trattenendo con parecchi servitori onoratamente, ma finalmente avendo stracco le persone da per tutto si condusse in Moldavia, e appresentosi alla corte del sopradetto Alessandro Vaivoda, dandosi a conoscere per Greco, dicendo la sua discensione essere da li despoti di Samo in su la Isola dell'Arcipelago e che era restato andare in Turchia per ottenere qualche servizio o preminenza alla corte del Gran Turco, della qual cosa il s-re Alessandro lo sconsigliò assai, e più li disse che a patto alcuno non vi dovessi andare, perché capiterebbe male, e che li rincresceva di lui, e appresso lo conforto a restare in Moldavia a suo servizio, offerendoli alla

giornata di darli qualche buono ufizio (f. 900) alla sua corte, tanto che lui si risovette a restare e intrattenersi ad essa Corte di Moldavia, dove fu ben trattato parecchi mesi, et occorse che lui si amalo e per farsi medicare dimando licenza al S-re Aless-ro di andare sino a Brasciovia, città nella provincia de Siculi, quivi vicina, 5 o 6 giornate, la qual cosa Alessandro li concesse graziosamente e li fece dare cavalli e servitori e danari per la spesa. Del che lui, andato in tal terra et in breve fattosi sano, non volse piu tornare in Moldavia, anzi se n'ando alla Regina d'Ungheria ciercando servizio, et non trovando grazia, se ne torno in Pollonia assai povero e male avviato. Il detto Sig-r Alessandro secondo il suo costume di perseguitare le persone, comincio a perseguitarlo con farli taglia di m 4 ducati et con mill'altri aguati et tradimenti senza dare mai presa, tanto che quanto piu il perseguitava gli accresceva ogni giorno la reputazione e per ultimo d-o Alessandro inconsideratamente si risolvette a pigliare uno sciocco partito, par ingannare detto Greco, quale si facieva chiamare Despota, et il partito fu che, chiamati a se tutti li principali Baroni di Moldavia, fece che scrivessino una lettera come coniurati e nemici in secreto di Alessandro, e questa lettera si suscrissero, posono il loro sigillo circa 12 delli principali Baroni e mandarono detta lettera finta (f. 901) segretamente al detto Despota, pure come è detto con il consenso del S-re Alessandro, credendosi l'ingannarlo e condurlo alla mazza, delche, sendo il detto Despota astutissimo, conobbe il tratto, ma fingendo di credere loro, facie risposta a detti Baroni ringrazinadoli et avvisandoli che si andrebbe preparando e quando li parrebbe tempo si rappresenterebbe alli confini et li farebbe avvisare et perche tal lettera finta testificava detto Despota essere il vero erede di Moldavia, del che lui considerata di quanto favore tal lettera gli fussi, si parti di Pollonia segretamente con tal lettera et andosene a trovare la C-a M-tà di Ferdinando e la M-tà del Re dei Romani raccomandandosi a loro con mostrare detta lettera, allegando di aver ritrovato la sua Patria et il suo Regno, ma per essere povero non aveva il modo a mettersi a ordine onoratamente per pigliare il possesso del suo Stato.

Credendo la M-tà dell'Imperatore e del Re che quella lettera fussi vera e non finta, lo aiutarono di danari, e gente per circa mille soldati, et con altanti uomini lo accompagnarono Sr:Pollacco, il sig. Alberto Laschi, qual giente in tutto furono circa 1 200 cavalli e 600 pedoni, mettendosi in via fra li monti di Ungaria et il confino del Paese di Pollonia, et si condussono in Moldavia, dove il sig. Alessandro aveva preparato uno esercito di gente del paese Miemvizi, cioè Nobili, di circa m 14 cavalli, et il s-r Aless. con la sua persona (f. 902) aveva tutti li Baroni e la sua corte, circa m 5 cavalli et 700 Archibusieri a piedi et 800 cavalli di Turchi e Tartari da lui soldati. Entro il Despota et il sig-re Laschi drento nel paese con li loro circa 800 omini, come è detto, e condotti a fronte gli eserciti lungo il fiume del Bruto per esse andati a 8 Leghe, il sig-re Alessandro fece comandare alli suoi m 14 cavalli del paese che affrontassino li nimici, li quali paesani non si volsano muovere, anzi risposano non volere combattere, dicendo: combatta il re con li suoi Baroni, che hanno fatto tante ingiustizie. Il S-re, inteso questo, fecie comandare loro che si ritirassino e che se n'andassino via, dubitando che non si unissino con li nimici loro, se n'andorno ritirandosi circa 20 miglia lontano, abandonando il s-re Alessandro, il quale con la sua corte di m 5 cavalli et archibusieri et turchi appiccorno la zufa con li nimici, Despota et sig. Laschi, et in breve spazio il detto Alessandro fu rotto, perche in fatti li suoi uomini del Paese non lo amavano. Tamen lui, fuggendo con alquanti suoi amici fedeli, si salvo e andossene al Chilli, terra turchesca, dove per parecchi giorni avanti aveva fatto inviare la sua moglie et li figliuoli con il tesoro bene accompagnato, et di li se ne andorno poi a Costantinopoli. Fuggitosi Alessandro, il detto Despota Greco fu accettato per S-re e rimase parte delli Baroni, e parte ne fuggirno con (f. 903) Alessandro, poche settimane da poi congiurorno parecchi Baroni per

amazzare detto Despota, scopersesi il tradimento e fecie a tali Baroni tagliare la testa. Detto nuovo Sig-re Despota riserbo alla sua guardia soldati forestieri circa 860, la metà a cavallo e la metà pedoni di diverse nazioni, ma la piu parte Unghari.

Et dal principio di sua S-ria al termine di 20 mesi venne occasione di guerra, perche d-o Despota si era inimicato due gran baroni pollacchi, cioè detto sig-r Laschi, che lo aveva accompagnato a metterlo in s-ria, et un altro gran Barone, li quali il minacciavano di cacciarlo di tale paese, ma se, ma il sig. Despota si era fatto tanto superbo che non stimava piu persona, fidandosi nella sua prospera fortuna et nella sua astuzia Grechesca, qual poco gli ha giovato con li Valachi, li quali sempre stavano attenti aspettando qualche occasione di tradirlo, secondo l'uso loro. Occorse che venne nuova al detto sig. Despota come li due sig-ri pollacchi preparavano esercito contro di lui et da altra parte veniva ancora altro esercito di Tartari per assaltarli il paese, del che lui fu necessitato a mandare esercito a opporsi alli suoi nimici, e cosi mando gente del suo Paese circa m 8 cavalli.

Parve ad alcuni delli suoi principali baroni Valachi essere venuta l'occasione del tradimento detto sig. Despota, et confiuratisi tra di loro cominciorno con bello modo quando l'uno e quando l'altro a consigliare detto Despota che sarebbe bene che S.S-ria mandassi la piu parte di quelli soldati che teneva alla sua guardia per soccorsi et ammaestramento del suo esercito valacco, dandoli ad intendere li nimici essere molto potenti, allegando ancora che a S.S-ria non era necessaria tanta guardia perche di già era stabilito et perciò era il meglio mandare tali valent'uomini contra li inimici. Lui, ancora che astuto, si lascio inzampognare e mando tutta la cavalleria della sua guardia e qualche 100 pedoni con circa 15 pezzi d'artiglieria da campo et riserbosi per guardia della sua persona solo 300 uomini a piedi. Arrivati al campo delli Valachi, detto soccorso fu fatto loro grata raccoglienza, tanto che loro senza alcun sospetto si disarmorno, lassando i cavalli alla pastura inpiedicati, et cosi riposandosi e parte di loro dormendo per le praterie, allora li Valachi ammaestrati del tradimento li assaltarono improvvisamente, amazzandoli a piu potere, alcuni pure cosi disarmati saltorno sopra li cavalli nudi fuggendo ma non riuscì salvo che a due di loro a salvarsi, quali corsono tanto che il presente giorno si rappresentorno avanti al s-re Despota, avisando del tradimento. Allora Sua S-ria si trovava essere a un luogo d-o Sociava, e si fece forte (f. 905) in tal castello, vettovagliasi per parecchi mesi, et il di seguente li Valachi li vennero asediare con lo esercito, dove lui si è difeso circa 3 mesi, et sono seguiti assai disordini, in tale paese, perche inimicatosi quelli populi contro li forestieri hanno amazzato assaissimi ungheri e italiani e todeschi, che si trovavavno forestieri in quel paese, e son seguite crudeltà grandissime, et poi per ultimo il detto Despota è stato ammazzato, e perche lui si era indebitato assai, ha ruinato di molti mercanti. Un Barone Pollacco ebbe audacia di entrare in tal paese con circa m 4 cavalli per cimentare di farsi sig-re, il quale è capitato male, et li hanno ammazzato tutte le genti ancora che avessino fama d'essere gente eletta, e pochi ne sono campati, a quali hanno tagliato il naso e gli orecchi, perche si ricordino del dare impaccio a Valachia, questi romori sono seguiti l'estate e l'autunno passato e non hanno fatto altro sig-re pure di loro generalmente nominato Ioanni, quale regna al presente.

Questo è quanto ragguaglio vi posso dare sin al presente delli affari di Moldavia, et venendo al fatto di Pollonia, fanno al presente guerra con Gran Duca di Moscovia, e comincio l'anno passato e va seguitando, ma li Pollacchi hanno il peggiore, perche il Moscovita sin l'anno passato ha pigliato circa 40 leghe di paese (f. 906) in la provincia di Lituania di detto Re di Pollonia, quella che segue al presente si intenderà al suo tempo, credo che si faccia gran fatto perche il tempo di guarreggiare in quelli paesi è al presente, quando sono le ghiacci forti, che sendo quelli paesi molto padulosi al tempo di estate è difficillissimo. Detto Moscovita è un

ANDREI PIPPIDI, MAI PUȚIN CUNOSCUȚ

bravo Principe, quanto possa essere secondo la fama che di lui s'intende, è di età d'anni 36, e sin'oggi ha guerreggiato circa 15 anni con tutti i suoi vicini, et ha pigliato tre gran paesi di Tartari, tal che arriva con il confine del suo regno da Tramontana con il Mare Oceano chiazzale, et ½ giorno il Mare Caspico in sul lito del quale mare possiede 5 porti, tal che li Tartari Orientali non possono passare in Europa senza far motto a lui, e si può sperare che un tal potente principe vivendo abbia a far gran fatti; e senza altro faccio fine, pregando l'Omnipotente Iddio che salvi e mantenga e prosperi la Sig-ria V-a sempre.

*Di Perugia il dì 4 ferrario anno 1564
Desideroso far sempre serv. alla S-ria V-a
Antonio Pandolfi*

O genealogie a lui Petru Cercel

Într-o societate de tipul celei occidentale moderne, împărțită pe funcții – economică, politică, intelectuală etc. –, fiecare dintre acestea are o logică și legi autonome, iar individul valorează atâta cât face, străduindu-se să fie activ în mai multe domenii. Societatea precedentă era împărțită în straturi, funcțiile erau inerente poziției sociale și valoarea individului era determinată de originea sa. Înainte de falia care desparte în două istoria europeană, în secolele XVIII-XIX pentru Occident, pe când în Est sau Sud-Est această modificare de mentalitate durează de un veac, ajungând abia acum în ultimul stadiu, orice cultură e genealogică și orice imagine istorică este exemplară. Unitatea de fond a culturii nobiliare făcea ca, trecând dintr-o țară în alta, același om să aibă asigurat oriunde în lumea creștină același statut social. Fenomenul претендіilor la tron români, specific contextului istoric al secolelor XVI-XVII, își găsește astfel explicația. Pe de altă parte, instabilitatea politică provocată în țările române de impactul otoman și întreținută de caracterul relațiilor cu Poarta a fost accentuată de existența unui sistem de succesiune la tron ale cărui reguli nescrise nu aveau precizia celor din Occident. În afară de excluderea fiicelor, indiscutabilă, alte principii nu erau respectate, ca de pildă îndepărtarea urmașilor nelegitimi sau a ereticilor. În modul cel mai evident, proximitatea e preferată primogeniturii, spre deosebire de situațiile occidentale. Descendenții pe linie feminină au fost multă vreme înlăturați de la succesiune, dar Movileștii, Radu Șerban, Matei Basarab, Șerban Cantacuzino sau Constantin Brâncoveanu n-ar fi ajuns niciodată să domnească, dacă regula n-ar fi suferit excepții. Această lărgire a dreptului la tron presupune convingerea că oricine este „os domnesc” moștenește un destin. Chiar rolul boierimii în rezistența împotriva turcilor – înregistrat de mărturii contemporane, ca în pomelnicele de la Bistrița și Argeș – a contribuit să întrețină o concepție „rasială” despre ordinea socială. În aceste condiții, genealogia se confundă cu istoria și devine esențială pentru justificarea funcției, fiindcă aceasta este ereditară. Menținută în faza de tradiție orală într-o societate pentru care credibilitatea ei nu ridică probleme, genealogia are nevoie de elaborare și de certificate numai la ieșirea din propria cultură, autonomă, în care autoritatea sa este incontestabilă. Pe când, în Occident, gustul erudiției și pasiunea pentru antichitate pregăteau terenul pe care vor înflori falsurile, genealogiile românești din secolul XVI, puține câte s-au păstrat, sunt reconstrucții istorice care n-au intenția de a minți, deși, condiționate de documentația disponibilă, conțin lacune și erori. Falsificările genealogice nu decurg din dorința de înnobilare, ci din lipsa de informație.

În lumina acestor considerații preliminare, îmi propun să confrunt datele cunoscute despre ascendența lui Petru Cercel cu un document inedit, care reprezintă chiar versiunea sa personală cu privire la filiația sa. Însemnările în latinește despre care va fi vorba, pe o singură pagină, se găsesc în ms. Cecil 162 din biblioteca de la Hatfield și au fost doar semnalate în 1888 în vol. II din *Calendar of the Manuscripts of the Most Hon. Marquis of Salisbury, K. G., Preserved at Hatfield House, Hertfordshire*. Profesorul meu de la Oxford, lordul Dacre, a avut bunăvoința de a-mi înlesni procurarea unei fotocopii.

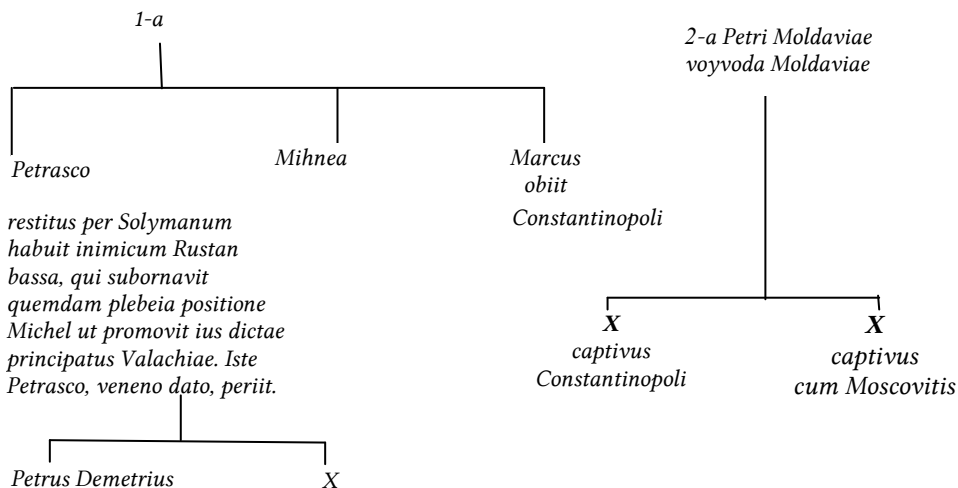
Documentul are următorul cuprins:

Principes Valachiae

Familia Demetrii principis Valachiae, olim vocata Marsia

anno 1510. Raoul Bonus vixit tempore Baiazett Imperat[oris] Turcarum atque intitulavit se Regem Valachiae et quinque fuit victor in bellis contra Selym et Sultan Solymam et sexto bello fuit victus et captivus ductus Constantinopolim, et tunc coactus se submitit Turcae et intitulatur vayvoda Valachiae et reddit tributum annum centum mille chequinorum et permittit Turcae ut praesidia militum habeat in quator villis sitis super Danubium et quod filius senior vivet in porta Thurcae.

Petrus = filiae q[ua]ndam nobilis
Petru Moldaviae

Ex mandato Solimani, opera Rustan bassae, missus a patre quando erat minori aetate Constantinopolim, et post mortem Petrasco, Turca retinuit Petrum, et mandat Michel ut gubernatorem Valachiae durante minori aetate Petri, et Petrus delegatur in insulam Rhodum. Tandem anno 1571 evasit a custodia militum qui eum detinuerant in Damascum et venit in Transilvaniam anno 1572, et postea venit ad palatinum Laschi in Polonia tempore Regis Sigismundi, et postea venit ad Maximilianum Caesarem, et tunc quando Michel moriretur, relicto fil[io] 8 annorum, recte Petru Demetrius venit ad Regem Henricum Galliae qui mense octob[ris] 1579 scripsit literas ad legatum suum apud Turcarum Imp[eratore]m in favore Petri ut iste movetur in principatum suum, cui Turca videbatur aspectare.

Acest text istorico-genealogic este un autograf al lui Burleigh, ministrul reginei Elisabeta. Adevăratul autor al documentului pare a fi Petru Cercel însuși sau emisarul francez Saint-Bonnet, care s-a prezentat în numele său la curtea Angliei în 1580, în aprilie, căci socotește 17 luni de la venirea lui Petru la Paris (noiembrie 1578). Deoarece răspusul la solia lui Saint-Bonnet a întârziat, Petru i-a adresat lui Sir Wolley, secretarul reginei, un mesaj care ar fi dovada unei scurte vizite la Londra. Dacă această călătorie a avut efectiv loc, ceea ce e probabil, ar fi prilejul ca, întâlnindu-se cu Burleigh, să-i expună direct istoria țării sale, situația sa și planurile pentru a căror realizare îi cerea ajutorul. Forma numelor *Michel* și *Raoul* sugerează mai degrabă un informator francez. Oricum, conținutul notelor lui Burleigh diferă de acela al memoriului transmis prin Saint-Bonnet, al cărui lung rezumat englez a fost editat de Sophie Crawford Lomas, care-l datase greșit din 1587-1588, și de Nicolae Iorga. Cel mai probabil este că avem două rezumate alcătuite cu aceeași ocazie pe baza unui discurs al solului, unul oficial, amănunțit, și celălalt, concis, ca memorandum personal.

Străbunicul lui Petru Cercel, Radu „cel Bun” este plasat în 1510. Deși i se atribuie cinci biruințe împotriva turcilor și chiar 35 de ani de domnie, nu este, cum credea Nicolae Iorga, Mircea cel Bătrân, ci Radu cei Mare, care a murit în 1508. El a fost contemporan cu Baiazid II. Tributul pe vremea sa era numai de 8 000 de ducăți; suma pare aici exagerată pentru a implica bogățiile nesfârșite ale Țării Românești, dar corespunde haraciului din preajma anului 1580. Informația cu privire la patru raiale dunărene – Severinul, Turnu, Giurgiu și Brăila – se referă la situația de după 1540. Din secolul XV se întâlnesc fii de domn ca ostatici la Poartă.

Sub numele de Petru, apare Radu Paisie, căsătorit de două ori cu fiice ale lui Petru Rareș. Ele ar fi deci Stana și Ruxandra, ultimul nume repetându-se la sora lor, care a fost soția lui Alexandru Lăpușneanu. Din prima căsătorie au rezultat trei fii: Pătrașcu cel Bun, un necunoscut Mihnea și Marcu voievod, despre care se spune că „a murit la Constantinopol”. Unul dintre cei din urmă este de identificat cu acel Mehmed care mai trăia la Alep în 1560. Fratele lor, menționat încă în 1580 ca fiind în captivitate, ar putea fi Vlad voievod, amintit în documente din 1540 și 1544 – dacă nu mă înșel, înmormântat la Patriarhia din Constantinopol, fapt revelat de cercetările arheologice ale lui Hans Belting. Știrea despre alt fiu al lui Radu Paisie și nepot al lui Petru Rareș, refugiat la Moscova, corespunde celor arătate de un izvor rusesc, semnalat de Paul Gore, anume că la curtea țarului Feodor Ivanovici (1584-1598) erau doi fii de domn, *voievodici* din Țara Românească, Petru și Ioan.

Urmează partea autobiografică, în care Petru Cercel relatează înălțările și coborâșurile prăpăstioase ale carierei sale de până la 1580. Înainte ca tatăl său să fie otrăvit – Saint-Bonnet pune otrăvirea lui Pătrașcu pe seama unui medic italian din Cremona, introdus la curtea din Târgoviște prin influența lui Jose Nasi –, Petru, care își mai recunoaște un singur frate, fără a-i spune pe nume, a fost trimis ca ostatic la Constantinopol. Pentru aceasta, acuză uneltirile lui Rustem

pașa, mare vizir în 1555-1561. Venirea lui Petru la Poartă precedând cu puțin moartea tatălui său, trebuie să fie din 1557, când el afirmă că avea zece ani: deci, se născuse în 1547. Raportul spaniol din 1579 îi apreciază vârsta la „cel mult 34 de ani”, dar Granvelle nu-l văzuse personal pe pretendent, ci își deținea informațiile de la un intermediar. În memoriul către papă editat de Ioan C. Filitti, Petru declară că în 1555 avea opt ani, ceea ce confirmă aceeași dată de naștere. Cei 14 ani de captivitate indicați acolo se verifică aici prin indicația că a fugit de la Damasc în 1571. Textul englez al soliei lui Saint-Bonnet precizează că voievodul Transilvaniei, „Ludovic”, nume apărut printr-o confuzie a emisarului cu ultimul rege al Ungariei, îi era rudă lui Petru prin mama acestuia. Nu se înțelege cum Voica din Slătioare ar fi putut fi rudă cu Ioan-Sigismund Zápolya. *Allied by his mother* poate proveni din neînțelegerea unei referiri la împrejurările din 1556, când instalarea reginei Isabela, mama lui Ioan-Sigismund, s-a datorat intervenției lui Pătrașcu cel Bun. Rivalul lui Petru, cel care a ajuns să domnească, deși nu era decât un impostor de rând, e numit Mihail, dar acesta este numele *real*, de botez, al lui Alexandru vodă Mircea. El lasă la moartea sa un fiu în vârstă de 8 ani: e vorba de Mihnea II, născut așadar în 1569, prin urmare mai tânăr decât s-a crezut până acum (ar însemna că în 1582, la căsătoria cu Neacșa din Cislău, avea 13 ani, și 15 ani la nașterea primului fiu).

Dinastia căreia-i aparține Petru, *olim vocata Marsia*, este bineînțeles a Mirceștilor. Revendicarea descendenței din Mircea cel Bătrân reiese și din pomelnicul trimis de Matei Basarab la Veneția și publicat de profesorul Manusos Manoussakas, document în care Craioveștii se recomandă ca „rod Mircii”. Ce înseamnă „neamul Demetrianilor” la care se referă adesea trimisul lui Petru? Semnând în 1579 *Petrus Demetrius Radulovicz*, pretendentul își proclama legătura nu numai cu Radu cel Mare, ci chiar cu ctitorul Țării Românești, miticul Radu Negru. Dând dinastiei sale o vechime de „patru sute de ani și mai mult”, el înțelegea să sublinieze continuitatea puterii cu care fuseseră investiți strămoșii săi și forța tradiției pe care el o reprezenta. Aceasta ne duce în secolul XII, cu un veac mai departe în trecut decât data de 1290 pe care o cunosc cronicile. Este epoca „Vlahiei” Asăneștilor. Atunci ar fi domnit poate un *Demetrius princeps Valachiae*, al cărui nume și-l adaugă Petru. Izvoarele nu-l menționează, dar știm noi măcar cum se numea bunicul lui Basarab I?! Sigur este doar că, pentru Petru Cercel, existau trei repere în trecutul îndepărtat al unei familii a cărei istorie se contopea cu a statului muntean: Mircea cel Bătrân, Radu Negru și acest Dimitrie care-și păstrează încă misterul întreg.

O altă explicație, destul de plauzibilă, ar fi ca Basarab, în momentul convertirii sale la catolicism, pe la 1327, să-și fi schimbat numele, ca și fiul său. Pe acesta îl cunoaștem sub numele dublu de Nicolae-Alexandru, pe când, pentru tată, putem prezuma că a fost rebotezat Dimitrie, nume care, după întoarcerea sa la ortodoxie, a fost dat uitării de toți, în afara familiei sale. În acest caz, „Demetrianii” ar fi numele însuși al Basarabilor.

DOMNI ȘI BOIERI

Am putea încheia cu cuvintele cardinalului de Granvelle despre Petru Cercel: *Yo doy muy poco credito a estos orientales que van vagabundos por el mundo, mendicando dineros*. Ele sunt semnificative pentru indiferența sceptică a occidentalului dintotdeauna. N-ar trebui însă ca o asemenea judecată să compromită autenticitatea unor documente ca acela pe care l-am analizat. Imaginea de sine pe care o oferă poate să fie compensatoare, dar exactitatea informațiilor genealogice se cuvine reabilitată.

Ieremia Movilă. Schiță de portret

Niciunul din chipurile domnești care ni s-au păstrat nu e mai expresiv, mai impunător decât acest acoperământ al mormântului lui Ieremia Movilă pe care, cu sensibilitatea lui rafinată, istoricul de artă Henri Focillon l-a comparat cu un portret de Cranach¹. Sub influența acestei caracterizări, Maria-Ana Musicescu îl găsea „aproape brutal, cu o impresionantă autoritate”². Între chiparoșii funerari, în mijlocul crinilor și al lalelelor care compun acea grădină paradisiacă pe care tradiția bizantină o concepute ca simbol al autocrației³, domnul Moldovei are alături nu numai stema țării și herbul conferit lui ca nobil polon, cu săbiile încrucișate⁴, ci și o coroană (absentă de pe lespedea peste care se așternea această somptuoasă broderie). Coroana, deasupra căreia se arcuiește un singur semicerc, corespunde titlului princiar.

Cercetătorul care, încurajat de sugestiile acestui portret fizic, ar vrea schițeze și un portret moral al personajului, așa cum le-a apărut, în întregul său ori în detalii, contemporanilor favorabili sau ostili, se izbește de lipsa unei prealabile acumulări și sistematizări de documente. Deși de la Ieremia se cunosc peste 150 de scrisori, majoritatea fiind adresate partenerilor săi poloni, Sigismund al III-lea, cancelarul Jan Zamoyski etc., această corespondență nu i-a îndemnat pe istorici să recupereze un caracter, să deslușească un fel de a gândi și de a se comporta. Dezamăgitoare prin formulele stereotipe sau prin subiectul minor, scrisorile compensează, totuși, prin însăși insistența cu care repetă aceleași preocupări, desigur obsedante pentru emitentul lor. Orice informație despre mișcări de trupe din Imperiul Otoman, din hanatul Crimeii sau din vecina Transilvanie, este imediat transmisă fie la Cracovia, fie către centrele militare și politice din sud-vestul Poloniei, însărcinate să supravegheze o graniță mereu primejduită.

¹ H. Focillon, *L'art et l'histoire en Roumanie*, în *Exposition de l'art roumain ancien et moderne. Catalogue des œuvres exposées*, Paris, 1925, p. 27: „Sur les épaules dorées de Jérémie Movila, sur sa stature d'or, dans la dorure de l'encadrement précieux, paraît un visage à la Cranach; une sorte de Frédéric le Magnanime des rives de la Moldova, fort, trapu, barbu de noir, de la violente beauté”.

² M.-A. Musicescu și M. Berza, *Mănăstirea Sucevița*, București, 1957, p. 158.

³ H. Maguire, *Imperial Gardens and the Rhetoric of Renewal*, în Paul Magdalino, ed., *New Constatines. The Rhythm of Imperial Renewal in Byzantium, 4th-13th Centuries*, Aldershot, 1994, p. 181-197.

⁴ J.Hr. Ostrowski, *Księga herbowa rodów polskich*, Varșovia, 1903, p. 215; J.N. Mănescu, *Stemele Movileștilor*, AG, III (VIII), 1996, nr. 3-4, p. 321-325.

Bunăvoința protectorilor trebuie întreținută permanent, nu numai prin îndeplinirea acestei misiuni de observator plasat strategic dincolo de frontiera regatului, ci și prin daruri îmbelșugate sau prețioase, ba chiar, în primul rând, prin acel subsidiu anual care dublează de fapt haraciul destinat sultanului. Este ceea ce îndreptățește expresia de „condominiu turco-polon” folosită de regretatul nostru coleg Ion Matei⁵. Vasalitatea față de statul polono-lituanian a reprezentat, pentru anii târzii ai veacului al XVI-lea, copleșiți de cele mai grave riscuri, cheazășia păstrării Moldovei autonome: nici anexată de Imperiul Otoman, nici subordonată Țării Românești sau Transilvaniei.

Există în orice biografie un moment (sau câteva) în care omul dezvăluie esențialul din ființa sa interioară. În cazul lui Ieremia Movilă, aceste momente sunt trei: primele chiar la începutul domniei, ultimul în 1599, deci toate în jurul vârstei de 40 de ani, a maturității depline.

Astfel, când a fost chemat la domnie. Proclamarea sa a avut loc la 4 septembrie 1595, după ce oastea polonă trecuse Nistrul și a ajuns la Prut. Locul exact, pe lângă Ștefănești, ar putea fi identificat, ținând seama de precizarea „la moștenitorii lui Moțoc” din jurnalul expediției lui Zamoyski în Moldova⁶. E vorba, probabil, de o moșie a lui Gligorcea Crăciun, nepot al lui Moțoc, care a fost unul dintre cei dintâi partizani ai Movileștilor. Acolo s-a petrecut un simulacru de alegere, în condiții asemănătoare cu acelea pentru Alexandru Lăpușneanu la Bakota în 1564, dar de astă dată „în numele sultanului, al regelui polon și al hanului tătar”⁷. Asocierea celor trei autorități la care se referă nunțul papal Visconti era destul de excepțională. Împrejurările nu fuseseră niciodată mai critice: Poarta hotărâse transformarea Moldovei în pašalâc, acordând guvernarea provinciei lui Ahmed, sangeacul de Tighina și Chilia, și încredințând sarcina de a-l instala pe acesta hanului Gazi Ghirai, a cărui intervenție nu era mai puțin temută de poloni decât de români⁸. De aceea, graba cu care se mișcau polonii în țara rămasă fără stăpân a îngăduit ca, la numai două săptămâni după lupta de la Călugăreni, să fie depus la Iași jurământul de credință, cuprinzând prevederile unui tratat și purtând pe lângă semnătura noului domn, încă cinci, ale boierilor care-l însoțiseră din Polonia (între ei, Luca Stroici, Nestor Ureche și bătrânul

⁵ I. Matei, *Quelques problèmes concernant le régime de la domination ottomane dans les Pays Roumains*, RESEE, X, 1972, nr. 1, p. 65-81.

⁶ *Călători străini*, III, p. 644. Data pare a fi contrazisă de prezența în Hurmuzaki, Supl. II/1, p. 342-343, a unei scrisori trimise de Ieremia, ca domn al Moldovei, regelui Sigismund al III-lea, la „1” sau „2 iulie 1595” din Iași! În realitate, data copiei – originalul documentului găsindu-se la Stockholm – a fost greșită, în loc de 1596, după cum reiese neîndoiebnic din mesajul expedit aceluiași destinatar o săptămână mai târziu și editat în același volum, *ibidem*, p. 390-391.

⁷ *Călători străini*, III, p. 478.

⁸ Hurmuzaki, Supl. II/1, p. 357.

postelnic Avram Banilovschi)⁹. Răspunsul cancelarului – cuvântare sau manifest¹⁰ – oferea asigurări, dar steagul de domnie l-a primit Ieremia abia la 22 octombrie, de la hanul tătar, după încheierea acordului de la Țuțora între Gazi Ghirai și Zamoyski¹¹. Ca să-și riște viața, asumându-și un rol care ar fi putut fi foarte scurt, Ieremia avea un motiv: cel la care ne gândim de obicei, până la abuz, este ambiția. Dar el însuși, când declară: „Am părăsit așa de mari drepturi și așa de îndestulătoare bogății ce aveam”¹², arată șovăiala cu care a acceptat tronul. Tradiția bizantină, atestată și de recomandarea lui Constantin Porfirogenetul, îi cerea viitorului monarh să se lase rugat, pentru a manifesta virtutea creștină a smereniei. Alte exemple sunt contemporanul de la Kremlin, Boris Godunov, și, aproape un secol mai târziu, Constantin Brâncoveanu, deci tot cazuri în care dreptul la succesiune era discutabil¹³. Oare Ieremia n-a făcut decât să se conformeze acestui ritual? Ipoteza după care el s-a despărțit cu greu de adăpostul de care beneficia împreună cu familia lui în Polonia pare tot atât de plauzibilă. Salvarea Moldovei avea nevoie de un domn bine văzut de poloni și acceptabil pentru turci, având și sprijinul unui clan boieresc puternic și o avere personală destul de mare ca să suporte sacrificii. „Când s-a fost sculat hanul cu toată puterea sa asupra Țării Moldovei și vrut-a să pună pașă în Țara Moldovei, atunci” – spune Ieremia – „am venit domnia mea cu vrerea lui Dumnezeu și cu puterea craiului Lehie și apărât-am țara și o am scos pe dânsa din cea nevoie și din cea robie”¹⁴.

Să reținem aceste cuvinte pentru a înțelege situația din al doilea moment revelator. La Areni, la 10 decembrie 1595¹⁵, începe lupta decisivă în care Ieremia își apără tronul abia câștigat. Domnul e înștiințat de apropierea avangărzii inamice pe când se găsea în biserică, deci în Suceava, ascultând liturgia. Era

⁹ *Ibidem*, p. 344-345. Cf. Hurmuzaki, III/2, p. 485. Vezi și I. Sirbu, *Istoria lui Mihai vodă Viteazul, domnul Țării Românești*, I, București, 1904, p. 326.

¹⁰ Hurmuzaki, XII, p. 99 (*sermo*); Hurmuzaki, III, p. 256 (*Schreiben*).

¹¹ I. Corfus, *Documente privitoare la istoria României culese din arhivele polone. Secolele al XVI-lea și al XVII-lea*, ed. îngrijită de V. Matei, București, 2001, p. 93; A. Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*. IV. *Acte și scrisori (1593-1595)*, București, 1932, p. 274.

¹² N. Iorga, *O scrisoare de boierie a lui Ieremia Movilă*, în *idem, Studii și documente cu privire la istoria românilor*, XI, București, 1905, p. 110. De altfel, încă la 12 ianuarie 1596 era discutată posibilitatea ca Ieremia să renunțe: *piu tosto eleggerebbe di rinunciare il Principato*, Cl. Isopescu, *Documenti inediti della fine del Cinquecento*, AARMSI, s. III, t. X, 1929, p. 46.

¹³ A. Pippidi, *Tradiția politică bizantină în țările române în secolele XVI-XVIII*, ed. a II-a, București, 2001, p. 328.

¹⁴ Gh. Ghibănescu, *Surete și izvoade*, VIII, Iași, 1913, p. 237.

¹⁵ Vezi și discuția cu privire la dată la C. Rezachevici, *Enciclopedia domnilor români. Cronologia domnilor din Țara Românească și Moldova*, I. *Secolele XIV-XVI*, București, 2001, p. 797-798, susținând că lupta s-a purtat în zilele de 2-3, respectiv 12-13 decembrie.

într-o zi de mare sărbătoare, Sfântul Apostol Andrei¹⁶. Cronicarul a remarcat că „n-au vrut să iasă din beserecă pân nu s-au săvârșit sfânta slujbă”¹⁷. De ce? Primul răspuns regăsește pietatea, căreia un eveniment grav îi tălmăcește voința divină, iar aceasta, atâta timp cât nu s-a manifestat încă, mai poate fi înduplecată. Reacția lui Ieremia exprimă și respectul față de un tradițional cod al buneii cuviințe; aplicarea lui în asemenea împrejurări devine eroică. Nu altfel îl sfătuiseră Neagoe Basarab pe fiul său în acea învățătură „pentru solii și pentru războaie” pe care o cunoștea și Petru Șchiopul. Un manuscris conținând cel puțin acest capitol al operei de morală politică ce pătrunsese în patrimoniul dinastiei muntene a fost înregistrat în inventarul moștenirii exilatului de la Bolzano¹⁸. Or, Ieremia fusese unul dintre intimii lui Petru, pe care l-a vizitat în 1593 chiar în refugiul său din Tirol. Acolo sau în Moldova, el ar fi putut citi rugăciunea inspirată din III Macabei, 2: „Acum, într-această vreme de întristăciune la tine alergăm, ca să ne fii ajutor spre vrăjmașii noștri. Nu doar pentru păcatele noastre, ci pentru mila ta cea multă, ajută noao, Dumnezeu! mântuirii noastre, într-această vreme cu nevoie și grea”. Pasajul culminează cu recomandarea: „Deacii întâi să te îmbraci în dragostea lui Dumnezeu ca într-o platoșă. Așa eși cu veselie la boiarii tăi și să nu priceapă cumvași că-ți iaste frică, sau să ți să fie schimbat fața, ci te arată lor vesel”¹⁹. Iarăși modelul înțeleș ca o disciplinare strictă a comportării, iarăși alegerea cea mai primejdioasă pentru a păstra cu orice preț demnitatea. Această demnitate („cinstea noastră [...] ne este mai scumpă decât toate comorile din lume”) nu este numai un atribut personal, ci este indisociabilă de funcție, de instituția domnească („cinstea acestui loc în care suntem cu voia lui Dumnezeu”), după cum ne va încredința protestul lui Ieremia din 1599, provocat de aroganța brutală a unui nobil polon.

Oricât de bine ar fi cunoscut episodul, nu e de prisos a cita acea replică fermă prin care Ieremia se plasează pe sine însuși în succesiunea cărmuitorilor Moldovei: „Nu suntem atât de greoi la înțelegere și la cuget ca să nu avem grijă și să nu ne gândim la datoria și la cinstea noastră [...] căci [...] nu vrem să lăsăm asupra celor ce vor domni după noi în această țară o astfel de injurie și ofensă”²⁰. În acest al treilea mare moment de sinceritate, el are în vedere domnia ereditară,

¹⁶ Care cădea, după stilul vechi, într-o zi de duminică (marți, 2 decembrie, nu corespunde unei sărbători). Acest calcul i se datorează lui I. Sîrbu, *op. cit.*, p. 363-364, n. 6.

¹⁷ Miron Costin, reeditat în *Marii cronicari ai Moldovei*, ed. G. Ștrempel, București, 2003, p. 179.

¹⁸ Hurmuzaki, XI, p. 555. Titlul tradus în germană este *Maniera wie man mit grossen Potentaten tractieren soll*. Vezi și N. Iorga, *Oameni și fapte din trecutul românesc*, I, București, 1905, p. 89.

¹⁹ *Învățăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Theodosie*, ed. Fl. Moșil, D. Zamfirescu și Gh. Mihăilă, București, 1970, p. 279-280.

²⁰ P.P. Panaitescu, *Documente privitoare la istoria lui Mihai Viteazul*, București, 1936, p. 70, 74.

deci viitorul Movileștilor, cu un optimism la fel de amăgitor ca al Brâncoveanului. Dar perspectiva pe care o adoptă este una istorică, în care chiar el figurează ca urmaș, transmitătorul unui mesaj care vine din trecut.

De la începutul conflictului cu Herburt, Ieremia îi invocă pe „strămoșii noștri, domnii Moldovei”²¹. Deși *przodek* poate fi tot atât de bine tradus cu „înaintaș”²², numeroase mărturii contemporane pun accentul pe legătura de familie cu predecesorii: *Ex gente profectum qui apud eos est clara et vetusta*²³, spune regele Poloniei. Tot Sigismund repetă: „din veche și însemnată și cu mari demnități și funcțiuni slăvită familie”²⁴. Până aici, e vorba numai de un ilustru neam boieresc, ceea ce nu exagerează câtuși de puțin noblețea descendenților lui Iațco Hudici. *Se disant du sang des anciens Vayvodes*, afirmația este totuși ambiguă²⁵. În pofida insistenței cu care istoricii au căutat argumente pentru a dovedi că, prin mama sa Maria, fiica lui Petru Rareș, Ieremia se trăgea din Mușatini²⁶, această origine nu este încă solid întemeiată. Prezența Mariei în Polonia, în 1591-1595 la Uscie și în 1600 la Kamieniec-Podolsk, ar fi fost prilejul ca filiația domnească să fie mai bine cunoscută. E însă surprinzător că în 1591 o scrisoare către cneazul de Sluck a fost iscălită simplu „Maria a lui Ieremia Movilă”²⁷. Ea și nora ei vor fi numite „doamnele Moldovei”, dar zece ani mai

²¹ *Ibidem*, p. 55.

²² P. Dahlmann, *Nouveau dictionnaire de poche polonais-français et français-polonais*, Berlin, f. a., col. 51, 902, 708 bis.

²³ *Elementa ad fontium editiones*, IV, Roma, 1961, p. 183.

²⁴ I. Corfus, *Mihai Viteazul și polonii*, București, 1938, p. 369-370.

²⁵ *Elementa ad fontium editiones*, IV, p. 185; Hurmuzaki, XII, p. 237.

²⁶ I.C. Miculescu-Prăjescu, *New Data Regarding the Installation of Movila Princes*, **SEER**, XLIX, 1971, nr. 115, p. 214-234; versiunea românească: *Noi date privind înscăunarea Movileștilor*, **AG**, IV (IX), 1997, nr. 1-2, p. 159-178; Șt.S. Gorovei, *Pe marginea unei filiații incerte: Maria Movilă, fiica lui Petru Rareș*, **CI** (s.n.), XI, 1980, p. 326-330; D. Năstase, *Maria, mama lui Ieremia Movilă, fiică a „despotului” Petru Rareș*, **AG**, III (VIII), 1996, nr. 3-4, p. 303-305. Dintre obiecțiile posibile, menționăm aici următoarele: a) într-un document de la 16 iulie 1596, Ieremia se referă la ctitorii Mănăstirii Buna Vestire, Ștefan (cel Mare) și „bătrânul Petru voievod” (Rareș), fără a-l numi pe acesta din urmă *bunic* (**DIR**, A, XVI/4, p. 145); b) La 6 august 1583, mitropolitul Gheorghe Movilă îl amintește pe *unchiul* său Bocotco „cliucinic” (**DIR**, XVI/3, p. 227), acest personaj, clucerul Toader Bucotco, fiul lui Bratul Hrincoș (ibidem, p. 168), fiind desigur fratele Mariei, soția lui Ioan Movilă (despre el, **CDM**, II, nr. 678, 833, 862 și **DRH**, A, XXI, p. 313, 320, 382-384); c) la 7 martie 1587, Ieremia mare vornic vorbește despre *mătușa* lui, Vârlăneasa din Corni (**CDM**, I, nr. 771), ceea ce ar putea însemna sora lui Ioan Movilă sau cumnata sa. Pe scurt, dacă tatăl Mariei a fost totuși Petru Rareș, ea era o fiică nelegitimă. Bastarzii domnești erau frecvent pretendenți la tron, dar aceeași situație nu crea drepturi descendenței prin femei.

²⁷ I. Corfus, *Documente privitoare la istoria României culese din arhivele polone. Secolul al XVI-lea*, București, 1979, p. 362-363.

târziu – autorul documentului fiind un boier muntean, protejat al lui Ieremia²⁸. Coroana și veșmântul domnesc cu care e reprezentată în tabloul votiv de la Sucevița corespund poziției sale la curtea fiului, fără a implica neapărat că ar fi fost o porfirogenetă. În schimb, cele mai răsunătoare certificate ale unei genealogii princiare sau chiar imperiale provin din străinătate. Încă din 1596 i se atribuia lui Ieremia descendența din „dinastia Flavia a împăraților Constantinopolului”, iar originea *di casa reale* a ajuns la cunoștința papei²⁹. Pentru Szymon Okolski, genealogistul polon de la mijlocul veacului al XVII-lea, această obârșie, pe linie feminină, Maria fiind *filia Despoti*, nu mai era de demonstrat. Am fi ispițiți să punem totul pe seama indigenatului polon obținut de Ieremia din 1593, iar de frații săi, mitropolitul Gheorghe și Simion, în 1596³⁰. Din 1598, în semnătura lui Ieremia apare calitatea sa de principe ereditar, recunoscută prin tratatul turco-polon din același an. Cele dintâi fiice ale domnului Moldovei s-au căsătorit cu magnați al căror loc în fruntea aristocrației polone reclama alianțe de același rang: Chiajna (Regina) s-a măritat cu Michał Wiśniowiecki în 1603, Maria cu Ștefan Potocki în 1606. Pe de altă parte, fiii lui Ieremia, Constantin și Alexie, precum și cea mai mare dintre domnițe, Irina, au primit nume împărătești bizantine. Tocmai fiindcă ele lipsesc la generațiile precedente, se poate presupune că le-a ales mama lor, de origine grecească, pentru a evoca o fictivă ascendență imperială. Legătura cu *casa Flavia degli imperatori di Constantinopoli*, dacă nu se datorează imaginației fecunde a lui Bartolomeo Bruti, împreună cu care Ieremia plecase în 1588 într-o călătorie la Roma care s-a oprit în Polonia, atunci s-ar explica printr-o sugestie a exarhului patriarhal Nichifor, alt aventurier la care cultura bizantină se întâlnea cu o experiență italiană. În referirea la Mucius Scaevola ca strămoș al Movileștilor, după exemplul Huniazilor coborători din *gens Corvina*, bănuim o idee a lui Samuil Korecki, care luase în căsătorie pe altă fiică a lui Ieremia, Ecaterina, și care s-a înscris între membrii ordinului cavaleresc *Militia Christiana*. În arhiva lui Korecki spune Okolski că a văzut unele documente „scrise în limba italiană pe pergament”³¹: probabil, diplome ale Ordinului

²⁸ Hurmuzaki, Supl. II/2, p. 30-31, scrisoare a logofătului Dan Danovici către Zamoyski, la 23 aprilie 1601. Să se observe și că titulatura oficială a Mariei este „cneaghină”, pe când nepoatele ei, fiicele lui Ieremia, în același act de la 12 mai 1606, poartă titlul de „doamnă”, **DIR**, A, XVI/2, p. 40-43.

²⁹ Al. Papiu-Ilarian, *Tesauru de monumente istorice pentru România*, II, București, 1863, p. 141-142.

³⁰ *Polski Słownik Biograficzny*, XXI, 3, 90, 1976, p. 564-568; C. Rezachevici, *Privilegii de indigenat polon acordate locuitorilor din țările române*, **RdI**, XXVIII, 1975, nr. 7, p. 1095-1098; idem, *Indigenatul polon – o formă însemnată de integrare a nobilimii românești în cea europeană în Evul Mediu*, **AG**, III (VIII), 1996, nr. 3-4, p. 205-216.

³¹ Al. Papiu-Ilarian, *op. cit.*, p. 145. Chiar lui Petru Șchiopul în exil i se atribuisese originea „din familia regală Corvină a Valahiei” (N. Iorga, *op. cit.*, p. 83), epitaful din 1594 făcând aluzie la stema Țării Românești, iar Movileștii fuseseră multă vreme în preajma fostului domn.

Constantinian, din cele plăsmuite în jurul familiei Angelo Flavio, care au produs un extraordinar mit istoric³².

Să mai adăugăm că cel din urmă dintre Movilești, rămas creștin, deși intrase în slujba sultanului, a fost Bogdan, fiul născut în 1602 al lui Ieremia, și că el a trăit până după 1643. La acea dată, el era pretendent la tronul Țării Românești, pe care spera să-l obțină prin protecția lui Vasile Lupu³³. În 1644 se stingea și sora lui, Maria, căsătorită a doua oară cu voievodul de Sandomierz, Mikołaj Firlej³⁴, iar ultima, Anna „Mohylanka”, al cărei portret se află în colecția de la Wilanów, îl va lăsa văduv pe al patrulea ei soț, Stanislaw Potocki („Revera”) abia pe la 1665³⁵. O alianță, relevantă și de N. Iorga, cu marea familie lituaniană a Radziwiłłilor a avut loc în 1638, când Janusz al XI-lea a luat-o de soție pe o nepoată a lui Ieremia, Caterina, fiica lui Ștefan Potocki cu domnița Maria. Această Caterina a murit în 1643, iar în 1645 Janusz Radziwiłł s-a recăsătorit cu Maria, fiica lui Vasile Lupu. Un portret al Mariei, gravat după moartea ei, în 1662, poartă stema Moldovei cu armele Movileștilor și o inscripție pe care Iorga o găsea „ciudată”. Textul, referindu-se și la sorgintea romană (*ex illustri Romana gente Mutia originem ducens*), indică greșit înrudirea cu Miron Barnovschi, dar corect pe aceea cu Timuș Hmelnițki, soțul Ruxandrei. Ca părinți, sunt amintiți Vasile Lupu și „Vasilisa”, după care se adaugă: *Stephani Ioannowitz, fratris Georgii, Metropolitae Valachiae, Hieremiae et Simeonis, Mohylorum principum, Palatinorum Valachiae et Moldaviae, neptis*³⁶. Acest, altfel necunoscut, Ștefan, bunicul Mariei, nu era frate cu mitropolitul și cu cei doi voievozi, ci, mai degrabă, cumnat, fiindcă numele său, *Ianovici*, pe care-l poartă în secolul următor marele boier Toderașco Ianovici³⁷,

³² A. Pippidi, „Fables, bagatelles et impertinences”. *Autour de certaines généalogies byzantines des XVIe-XVIIIe siècles*, EPBP, I, 1979, p. 269-305; idem, *L'ordre Constantinien et les généalogies byzantines*, EPBP, III, 1997, p. 199-226; idem, *False genealogii bizantine din ciclul constantinian*, AG, I (VI), 1994, nr. 3-4, p. 107-114.

³³ Idem, *Din istoria relațiilor româno-maghiare în secolul XVII. Câteva documente*, în vol. *Historia manet. Volum omagial Demény Lajos*, București-Cluj, 2001, p. 148-153 [republicat în acest volum].

³⁴ N. Iorga, *Note polone*, AARMSI, s. III, t. II, 1924, p. 381.

³⁵ *Polski Słownik Biograficzny*, XXI, 3, 90, 1976, p. 568.

³⁶ N. Iorga, *op. cit.*, p. 380-383 și fig. III. Vasile Lupu și soția lui, numită „Vasilisa” după el, în lipsa adevăratului ei nume, sunt anexați la familia *Mohylorum principum, Palatinorum Valachiae et Moldaviae*, ceea ce ar putea arăta că autorul inscripției cunoștea documente din 1639, unde titlul cuprinde ambele țări. Vezi C. Velichi, *Vasile Lupu ca domn al Moldovei și al Țării Românești*, RI, XXII, 1936, nr. 4-6, p. 101-103. Dar e posibil și ca unele inexactități să se fi strecurat din cauza întârzierii cu care a fost copiat portretul: o informație nouă precizează că gravorul, Hirsch Leybowicz, a lucrat în secolul al XVIII-lea, W. Deluga, *Portraits de la famille Movila du XVIe siècle*, RRHA. „Beaux-Arts”, XXI, 1994, p. 81, fig. 10.

³⁷ *Todorasko Janos* în 1634, cf. A. Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*. IX. *Acte și scrisori (1614-1636)*, București, 1937, p. 336.

este al unei familii grecești înrudite cu Paleologii și Cantacuzinii³⁸. Informația e lămuritoare: ca să se ridice la domnie, Lupu vornicul avusese și el argumentul unei firave continuități dinastice, fiindcă intrase în familia Movileștilor prin căsătoria cu o nepoată (de soră) a lui Ieremia și Simion. Acea căsătorie ipotetică ar fi avut loc pe la 1620, cu vreo zece ani înainte de prima mențiune a Tudoscăi Bucioc ca soție a lui Lupu. În timpul domniei acestuia, Toderașco Ianovici a deținut cele mai înalte dregătorii. De aici vine așadar tradiția bizantină pe care a adoptat-o „Vasile vodă”, fiul lui Nicolae Kotzis din Arbanasi³⁹. Un împrumut pe care relația genealogică îl confirmă și îl justifică.

Despre cultura lui Ieremia Movilă, în afară de tot ce presupun dragostea de fast și sensibilitatea la frumos pe care le vădesc gesturile sale de ctitor, avem destul de puține indicii. Limba polonă o cunoștea, din moment ce o scrisoare a sa către Zolkiewski, scrisă în această limbă, pare a fi un autograf⁴⁰. În mai multe ocazii, se referă la diferența dintre vechiul calendar și cel nou, deși acesta din urmă era blamat ca „un măr de sfadă” interconfesional de către ierarhia ecleziastică ortodoxă: aluziile la reforma gregoriană din 1582 sunt firești la cineva care trăise în străinătatea catolică⁴¹. Într-adevăr, pe când era numai vornicul Ieremia, în 1594, el fusese la curtea imperială⁴². Acolo, la Praga, îl întâlnise pe ambasadorul spaniol, don Guillén de San Clemente, care-și amintea de el ca de *un Polaco que yo conozco*⁴³. Întovărașise oastea otomană în Ungaria, în campania ce a culminat cu bătălia de la Mezökeresztes, și era prezent la asediul Esztergomului⁴⁴. Înainte de aceasta, în toamna anului 1588, fusese însărcinat să ducă la Sfântul Scaun asigurări de supunere din partea lui Petru Șchiopul și a mitropolitului Gheorghe Movilă. Dacă n-a putut ajunge la Roma ca să-l viziteze pe Sixt al V-lea,

³⁸ Cf. comunicarea d-lui Șt.S. Gorovei, *Doamna Elisabeta Movilă. Contribuții pentru o monografie nescrisă*, publicată în volumul *Movileștii. Istorie și spiritualitate românească*. II. *Ieremia Movilă. Domnul. Familia. Epoca*, Sfânta Mănăstire Sucevița, 2006, p. 273-302.

³⁹ Nu s-a observat că tatăl viitorului domn figurează printre ctitori în pisanăa unei biserici din 1597 de la Arbanasi, E.A. Kyriakoudis, *The Original Founders' Inscription and Frescoes in the Church of the Nativity at Arbanasi in Bulgaria*, „Cyrillicomethodianum”, VIII-IX, 1984-1985, p. 319-331. C. Șerban (*Vasile Lupu, domn al Moldovei (1634-1653)*, București, 1991, p. 27-30) a adunat câteva informații în legătură cu Tudosca doamna, despre care N. Iorga spunea că „trece aproape nevăzută înaintea noastră, răspândind milostenii la biserici”, *Istoria românilor în chipuri și icoane*, București, 1992, p. 77. Dar Ioan și Maria au fost probabil copii din prima căsătorie a tatălui lor.

⁴⁰ A. Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*. V. *Acte și scrisori (1596-1599)*, București, 1932, p. 275: Roman, 10 noiembrie 1599.

⁴¹ Cf. „vechiul calendar” în Hurmuzaki, Supl. II/1, p. 390-391, 419-420; *ibidem*, Supl. II/2, p. 166-168, 327-328. „Noul calendar”, *ibidem*, p. 113-115, 259-260.

⁴² *Călători străini*, III, p. 478; A. Veress, *Documente*, IV, p. 255.

⁴³ Idem, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*. VI. *Acte și scrisori (1600-1601)*, București, 1933, p. 123.

⁴⁴ *Ibidem*, p. 373-374.

călătoria pe care a făcut-o timp de trei luni în Polonia, pe la Zamość, Brzesk-Litowski și Liov, n-a rămas fără folos pentru deschiderea sa intelectuală⁴⁵. Ieremia Movilă a avut deci o experiență a Europei Centrale *înainte de domnie*, ca nimeni altul în afară de cei doi aventurieri, Despot și Gaspar Gratiani.

Această biografie, cu veleitățile, tensiunile și eșecurile ei inevitabile, a fost plămădită de împrejurările istorice, dar și de un caracter pe care contemporanii l-au perceput diferit. Ceea ce deformează imaginea nu este numai parțialitatea, ci și evoluția în timp, care face ca interesele personale să se schimbe. După ce, la sfârșitul lui 1599, Mihai Viteazul îl numise pe Ieremia „fratele nostru din inimă cel mai iubit”⁴⁶, dorindu-i „lungă domnie, sănătate și fericire”, în anul următor îl va pâri Habsburgilor ca „dușman și înșelător al creștinătății”⁴⁷. Efectul acestor acuzații va fi că și la Viena se spunea că moldovenii nu-l iubesc pe Ieremia din cauza birurilor împovărătoare⁴⁸. Chiar după moartea lui Mihai, pribegii din Ardeal, din mica boierime, care fuseseră în tabăra Viteazului, se plâneau împăratului că Ieremia varsă sânge creștinesc și că, din toată Moldova, sunt de partea lui Ieremia numai rudele lui⁴⁹. Rapoartele lui Marek Sobieski către regele Sigismund, tot în 1602, vorbesc și ele despre impopularitatea Movileștilor, propunând ca protecția Poloniei să se transfere asupra altui domn. Ieremia ar fi fost, după același martor, „om încăpățânat, zgârcit” (acuzația se repetă de două ori) și „care judecă toate lucrurile după capul lui, întârziind până ce-l ajunge nevoia”⁵⁰. Lăsând la o parte avariția, învinuire care corespunde nemulțumirii polonilor de a fi câștigat mai puțin decât se așteptau din investiția pe care o reprezentase înscăunarea lui Ieremia, celelalte trăsături compun portretul unui *cunctator*, independent și tenace.

Din dispreț față de cei din jur – cum am putea noi pune la încercare motivele sale?! – nu le cere părerea, nici nu le explică măcar rațiunile deciziei pe care a luat-o, cântărind îndelung fiecare consecință.

Să vedem acum caracterizarea pe care i-o face Miron Costin, fără a uita însă că soția acestuia, Ileana, era nepoata de fiu a lui Simion Movilă. Imaginea păstrată în familie nu putea fi decât admirabilă: „om întreg la toate, nerăpitor, nemândru,

⁴⁵ Hurmuzaki, III, p. 110-111, 117-120; N. Nilles, S.J., *Symbolae ad illustrandam historiam ecclesiae orientalis in terris Coronae S. Stephani*, II, Oeniponte, 1885, p. 983.

⁴⁶ P.P. Panaitescu, *Documente*, p. 93-98.

⁴⁷ A. Veress, *Documente*, VI, p. 97-98, 106-107.

⁴⁸ *Ibidem*, p. 115.

⁴⁹ A. Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești. VII. Acte și scrisori (1602-1606)*, București, 1934, p. 27-28. Și în 1597 alți pribegi moldoveni din Ardeal, cei care fuseseră în tabăra lui Răzvan, se pregăteau să răscoale țara împotriva lui Ieremia, anunțând că-i vor alunga pe poloni și vor supune Moldova lui Sigismund Báthory, care era pentru ei „craiul Ungariei”, Cl. Isopescu, *op. cit.*, p. 67, 76.

⁵⁰ Hurmuzaki, Supl. II/2, p. 108-110; A. Veress, *Documente*, VII, p. 55.

nevărsătoriu de sânge, blându, dumnedzăirescu⁵¹. Mai degrabă decât calități, cronicarul a pus în evidență absența unor defecte, a căror frecvență la alți domni devenise insuportabilă. Nu vom susține, bineînțeles, valabilitatea absolută a acestor observații, dar unele dintre ele sunt confirmate de izvoare contemporane. De exemplu, capacitatea de compătimire a lui Ieremia, când e vorba de starea țării, se desfășoară amplu. Ea poate aparține unei strategii menite să descurajeze cererile nesățioase ale polonilor și turcilor, dar e la fel de legitim să-i atribuim un sens mai profund. Un an după altul, tema se menține în corespondența domnului. „Chinuita noastră țară”, spune Ieremia chiar în scrisoarea prin care anunță victoria sa de la Areni⁵². După o năvălire a tătarilor, care au luat robi din Moldova, el apelează la forțele polone de la Kamieniec pentru a veni în ajutorul „bieților noștri supuși, ca să fie înapoiați din prinsoarea lor cumplită”⁵³. De câte ori trimite soli la rege, îi însărcinează să pledeze pentru „această săracă țară”, pentru „această săracă țară a noastră”⁵⁴. Cine are de suferit, din cauza adversității istoriei și a utopiceii nesăbuite cu care unii, în trecut sau în prezent, au luptat pentru independență, este mereu „sărmana noastră țară”⁵⁵. În septembrie 1600, asediind Suceava, unde mai rezistau trupe ale lui Mihai, Ieremia are formula atotcuprinzătoare „eu și cu această săracă țară și cu locuitorii ei”⁵⁶, ca apoi să se înduioșeze de a fi regăsit „această pustiită țară a Moldovei”⁵⁷. „Țara părăsită de oameni se pustiește”, va adăuga el peste câteva zile⁵⁸. Polonilor, cărora tocmai le mulțumise pentru ajutorul militar, le cere acum socoteală pentru „pagube, nedreptăți și violențe” pe care le-au comis și, ca să obțină retragerea ocupației străine, știe să devină patetic, arătând că țărani s-au refugiat în păduri, unde copiii mor de frig⁵⁹.

Ca artizan și garant al echilibrului turco-polon, Ieremia nu se sfiește să se recomande sultanului ca singura soluție pentru ca „aceste sărmene țări să poată avea liniște”⁶⁰. Un an mai târziu, la plecarea lor în Polonia, Nestor Ureche și Iacșa Petriceicu vor avea de transmis un mesaj pentru „nenorocita și pustiita țară a Moldovei”⁶¹. Tot anul 1603, cât a durat litigiul cu mercenarii poloni care se bătuseră în Țara Românească pentru Simion Movilă și care-și reclamau solda,

⁵¹ Miron Costin, *op. cit.*, p. 202.

⁵² Hurmuzaki, Supl. II/I, p. 371-373.

⁵³ P.P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 36-38.

⁵⁴ *Ibidem*, p. 43-44, 58-59.

⁵⁵ *Ibidem*, p. 70.

⁵⁶ *Ibidem*, p. 127-130.

⁵⁷ Hurmuzaki, Supl. II/2, p. 8 (24 ianuarie 1601) și p. 9-10 (26 ianuarie 1601).

⁵⁸ *Ibidem*, p. 13-14 (7 februarie 1601).

⁵⁹ *Ibidem*, p. 15-16 și 18-19 (16 februarie 1601). Cf. stăruințele pentru evacuarea Sucevei și Hotinului, *ibidem*, p. 56-57, 67-70, 175-176.

⁶⁰ I. Corfus, *Documente privitoare la istoria României culese din arhivele polone. Secolul al XVII-lea*, București, 1983, p. 10-11.

⁶¹ Hurmuzaki, Supl. II/2, p. 254-256, 256-257, 258-259.

Ieremia, ca să se apere, aduce deslușiri care întăresc spusele lui Marek Sobieski, despre frământările interne din Moldova: „s-a pierdut țara Munteniei, iar aceasta aproape că s-a dus de răpă, căci și eu însumi am fost în mare primejdie, pentru că țara întreagă s-a fost mișcat împotriva mea și a boierilor mei”. Deși domnul susținea că are „printre moldoveni o mulțime de credincioși”, el mărturisește că „Țara de Jos a vrut să se supună hanului tătarilor”⁶². Gazi Ghirai nu renunțase, deci, la proiectul de a reuni sudul Moldovei cu Tighina, Chilia și Cetatea Albă⁶³. Pentru a aprecia corect importanța istorică a informației despre o statornicire a tătarilor în această regiune binecunoscută lor și chiar despre acceptarea ruperii țării în două, ar trebui să cunoaștem mai bine conflictele între diverse grupări de familie ale boierimii moldovene. Domnul găsisese și în 1601, la întoarcerea lui de la Hotin, partea de miazăzi devastată, „atunci când au umplut tatarii pământul nostru al Moldovei”⁶⁴. Cu privire la situația critică în care se aflau Movileștii în toamna lui 1603 e grăitoare declarația lui Ieremia: „oamenii săraci, așa ca mine, rătăcim prin păduri și pe câmpii”⁶⁵. Nimeni n-a mai vorbit ca Ieremia cu căldură și durere despre supușii săi.

Nu e numai blând, el este „dumnezăirescu”, adică providențial. A ținut să se arate capabil de a-și domina pasiunile politice și de a-și uita resentimentele, chiar justificate, pentru a-și umili adversarii. În strategia lui intră și un element religios. Înainte de toate, a fost un mare ctitor. Aici, la Sucevița, la Athos, unde, începând din 1597, a înzestrat Stavronikita, Zografu și Lavra⁶⁶, la Liov, unde, în opt ani, daniile către biserica ortodoxă a cărei restaurare a întreprins-o au însumat 7 900 de zloți⁶⁷. Cu aceeași dărnicie, a ajutat mănăstiri mai mici, ca aceea de la Sălăjani⁶⁸ sau cea ridicată de fratele său Toader la Burdujeni⁶⁹. A găzduit la

⁶² I. Corfus, *Documente... Secolul al XVII-lea*, p. 39. Ținuturile care au fost devastate de tătari au fost Tigheci, Troțuș, Fălcu, Covurlui, Bârlad și Putna, T. Gemil, *Relațiile Țărilor Române cu Poarta otomană în documente turcești, 1601-1712*, București, 1984, p. 88-90.

⁶³ I. Corfus, *Documente... Secolele al XVI-lea și al XVII-lea*, p. 115-116.

⁶⁴ *Apud* N. Iorga, *Basarabia noastră*, Vălenii de Munte, 1912, p. 46-47.

⁶⁵ Hurmuzaki, Supl. II/2, p. 321-322 (29 noiembrie 1603, din tabăra de la Șipote).

⁶⁶ P.Ș. Năsturel, *Le Mont Athos et les Roumains. Recherches sur leurs relations du milieu du XVIe siècle à 1654*, Roma, 1986, p. 85, 197-198, 255.

⁶⁷ Hurmuzaki, Supl. II/1, p. 451, 457-458, 461-462, 479-481, 523-524, 537-538, 548-549; Supl. II/2, p. 27-28, 40-41, 177-178, 283, 337-338, 345-346, 347-348. Vezi și Tr. Ionescu-Nișcov, *Din istoria relațiilor moldo-ucrainene în prima jumătate a secolului al XVII-lea*, **BOR**, LXXXIII, 1965, nr. 11-12, p. 1083-1096.

⁶⁸ N. Grigoraș, I. Caproșu, *Documente moldovenești inedite din sec. XVI-XVII*, **Studii**, XXI, 1968, nr. 2, p. 255-256 (hrisov de la 16 noiembrie 1595).

⁶⁹ N. Stoicescu, *Repertoriul bibliografic al localităților și monumentelor medievale din Moldova*, București, 1974. Cf. P. Zahariuc, *Contribuții la istoria Movileștilor. Mănăstirea Todireni, în Movileștii. Istorie și spiritualitate românească*, II, p. 193-214. Dintre celelalte danii către mănăstiri din Moldova, cele mai importante sunt, în 1598, pentru Galata, Bistrița și Râșca (**DIR**, A, XVI/4, p. 223-225, 240-241) și, în 1603, pentru Agapia (*ibidem*, V, p. 80-82).

curtea sa prelați greci ca Nectarie, arhiepiscopul Ohridei, care, venit din 1597 și plecat la Moscova după un an, s-a întors în 1600 ca să prezideze sinodul de la Iași, convocat de Mihai Viteazul pentru a-i depune pe episcopii refugiați cu Movileștii la Hotin⁷⁰. Ca oaspete al Moldovei apăruse în 1595 și Nichifor, protosinghelul Patriarhiei de la Constantinopol, cu misiunea de a se opune unirii cu Roma pentru care se vor pronunța arhieriei ruteni la Brzesk-Litowsk⁷¹. El a ajuns să fie închis în cetatea Hotinului, de unde va fugi după o jumătate de an, în 1596, fiindcă fusese denunțat de „un vlădică apostat” (adică favorabil Unirii) că are de gând să-l otrăvească pe Ieremia⁷². Acuzația se arunca adeseori și se credea cu ușurință – moartea unui ginere al domnului, Wiśniowiecki, și chiar a lui Simion Movilă au dat naștere aceluiași zvon. Învinuirea l-a urmărit pe Nichifor în Polonia și a contribuit la întemnițarea lui la Malbork⁷³, ca iscoadă turcească. Cei ce l-au condamnat serveau anumite interese ale momentului, potrivnice lui Mihai Viteazul și Ortodoxiei⁷⁴.

În realitate, eforturile clerului rutean de a se despărți de Biserica de la Constantinopol au respins în direcția opusă pe moldoveni, care, până atunci, nu priveau cu ochi răi tendința procatolică. Din 1588, mitropolitul Gheorghe se lauda că i-a primit pe franciscani și pe iezuiți, pentru a stăvili progresele Reformei, și se declara el însuși *pro filio obedientissimo Sanctae Ecclesiae Catholicae Romanae*⁷⁵. Memoriul, din aceeași vreme, al unui misionar italian consultat de nunțul papal din Polonia, prevedea agregarea Moldovei la lumea catolică, pe motivul că mitro-

⁷⁰ Hurmuzaki, Supl. II/I, p. 478-479. Vezi A. Pippidi, *À l'époque de l'Union de Brest*, în Gh. Platon și V. Ciobanu, ed., *Idées politiques et mentalités en Pologne et en Roumanie entre l'Orient et l'Occident*, Cluj-Napoca, 2002, p. 39.

⁷¹ B.A. Gudziak, *Crisis and Reform. The Kyivan Metropolitanate, the Patriarchate of Constantinople, and the Genesis of the Union of Brest*, Cambridge, Mass., 1998, p. 239-241.

⁷² Hurmuzaki, Supl. II/1, p. 389-390; Episcopul Melchisedec, *Relațiuni istorice despre Țările Române din epoca de la finele veacului al XVI-lea și începutul celui de al XVII-lea*, București, 1881, p. 29.

⁷³ N. Iorga, *Nichifor Dascălul, exarh patriarhal, și legăturile lui cu Țările Române (1580-1599)*, **AARMSI**, s. II, t. XXVII, 1905, p. 199-200. Cf. Cl. Isopescu, *op. cit.*, p. 73: la 29 martie 1597, Germanico Malaspina raporta cardinalului legat Caetani că seimul din Varșovia a hotărât ca Nichifor să fie ținut la închisoare până când Ieremia va trimite acuzațiile împotriva sa.

⁷⁴ Șt. Andreescu, *Exarhul patriarhal Nichifor Dascălul, cneazul Constantin Vasile de Ostrog și Mihai Viteazul*, în idem, *Restitutio Daciae. III. Studii cu privire la Mihai Viteazul*, București, 1997, p. 81-113; A. Pippidi, *À l'époque de l'Union de Brest*, p. 41. Cf. P.P. Panaitescu, *Despre Nichifor Dascălul și legăturile lui cu noi*, **RI**, XII, 1926, nr. 4-6, p. 83.

⁷⁵ N. Nilles, *op. cit.*, II, p. 984-985, 985-986. Cf. Hurmuzaki, III, p. 111-112, 112-113. Alți prelați, ca Anastasie, fost mitropolit, și Grigore, fost episcop de Roman, se adresau papei în 1589 pentru a-i cere ajutorul contra turcilor, *grecilor, ungurilor și muntenilor*, căci ei îl chemaseră pe un pretendent împotriva lui Petru Șchiopul, *ibidem*, p. 125.

politul „nu este, nici nu vrea să fie, supus patriarhului de la Constantinopol”⁷⁶. Aproape cuvânt cu cuvânt se repetă observația și în 1599, când Gheorghe, adus înapoi de fratele său, păstorea pentru a doua oară: *non conosce per superiore il Patriarca di Constantinopoli, ne altro Patriarca d'Oriente*⁷⁷. Ceea ce nu mărturisește deloc despre o înclinație personală către catolicism, ci numai despre ambiția de a înălța statutul Mitropoliei cât mai aproape de autocefalie. Având în vedere legătura dintre puterea spirituală și cea politică, o asemenea promovare a lui Gheorghe ar fi sporit ascendentul lui Ieremia asupra ortodocșilor de dincolo de hotarul nordic al Moldovei. Era și interesul Patriarhiei Ecumenice să consolideze și să disciplineze acele structuri ecleziastice asaltate de prozelitismul catolic sau luteran.

În scopul de a se impune față de ortodocșii din Polonia, Ieremia a sprijinit Stavropighia și „Frăția” din Liov. Totodată, pentru a dobândi o legitimare din exterior, el s-a oferit să reclădească biserica Sf. Gheorghe din Fanar, ca sediu al Patriarhiei, pe care sultanul o izgonise în 1586 de la Pammakaristos⁷⁸. În schimb, a obținut mantia arhierescă solicitată de Gheorghe, simbol al înălțării la rangul arhiepiscopal, după aceeași strategie care, în Rusia, anticipase înființarea Patriarhiei prin transferul „glugii albe” de la Novgorod la Moscova⁷⁹. „Drept care”, îi scria Meletie Pigas lui Ieremia în 1597, „noi te ferim pentru evlavie și te recunoaștem ca înflăcărat apărător al Ortodoxiei”⁸⁰. Un asemenea certificat din partea celui care gira atunci Patriarhia Ecumenică nu atestă doar un prestigiu excepțional, pe care-l demonstrează comparația adulatoare cu însuși Constantin cel Mare, ci înlătură orice suspiciune în legătură cu atracția ctitorului Suceviței pentru catolicism.

În vara anului 1606, Ieremia vodă era bolnav, atât de grav, încât conducătorii Poloniei își puneau problema succesiunii sale. De fapt, când se pregăteau documentele unei solii la Poartă, ce urma să apere privilegiul domniei ereditare, Ieremia nu mai era în viață de o săptămână⁸¹. Cum spusese el însuși altădată, „această întâmplare a morții n-o poate înlătura nimeni pe lume și nimeni nu

⁷⁶ *Ibidem*, p. 120-121. Și în 1597 Malaspina își declara *qualche speranza che la Moldavia, lasciato lo scisma, si sarebbe ridotta sotto la obediencia della Sede Apostolica*, adăugând că Ieremia este gata să trimită o solie la papă, Cl. Isopescu, *op. cit.*, p. 94. De văzut și C. Alzati, *Terra romena tra Oriente e Occidente. Chiese ed etnie nel tardo '500*, Milano, 1982.

⁷⁷ Hurmuzaki, III, p. 546-547; *Călători străini*, IV, p. 37, 39.

⁷⁸ St. Runciman, *The Great Church in Captivity. A Study of the Patriarchate of Constantinople from the Eve of the Turkish Conquest to the Greek War of Independence*, Cambridge, 1968, p. 190-191. Cf. Hurmuzaki, XIII/2, p. 322.

⁷⁹ *Ibidem*, p. 320-322. Cf. I. de Madariaga, *Ivan the Terrible*, New Haven-Londra, 2005, p. 156.

⁸⁰ Hurmuzaki, XIII/2, p. 317.

⁸¹ A. Veress, *Documente*, VII, p. 246-248, cu data greșită 16 iulie „1605”. Cf. I. Corfus, *Documente... Secolele al XVI-lea și al XVII-lea*, p. 145, din aceeași zi.

poate sări peste acest hotar”⁸². Moștenirea pe care a lăsat-o nu e numai aceea a podoabelor de artă, într-adevăr strălucite, cu care și-a înzestrat ctitoriile. Lecția acestei domnii, pe care generațiile următoare au socotit-o vrednică de a fi reținută, este dublă. În primul rând, Ieremia arătase utilitatea, necesitatea, unor relații strânse cu Polonia – primatul Karnkowski îi considera pe Movilești *clientes* ai regelui⁸³ –, de unde decurgeau egalitatea în drepturi a cultelor catolic și ortodox, dreptul de a contracta căsătorii mixte, acela de a cumpăra domenii în Polonia⁸⁴ și limitarea tributului datorat Porții⁸⁵. În același timp însă, de câte ori un conflict de frontieră chema intervenția lui Ieremia, el a știut să facă respectate *tratatele existente între state*, expresie care punea Moldova la nivelul marelui regat vecin⁸⁶. Apoi așezându-se în umbra autoritară a Poloniei, care-i garanta viitorul, el a întreprins și organizarea țării. Ea s-a bazat, ca și până atunci, pe legături personale, dar a fost asimilată modelului monarhiei central-europene: Ieremia vorbește de „șleahța moldovenească”, boierii săi sunt „șleahțicii moldoveni”⁸⁷, iar trimișii săi la dieta de la Varșovia au misiunea de a reprezenta „cele două stări, duhovnicească și mireană”, ale Moldovei⁸⁸.

Chiar dacă regimul pe care l-a întemeiat nu i-a supraviețuit mai mult de zece ani, renumele personajului a fost mai durabil: în memoria vie, aceea care formează lanțul generațiilor, până în 1691, la moartea lui Miron Costin, iar în „contabilitatea” istoriografică, atâta timp cât cronica acestuia va fi citită, după cum o dovedește întâlnirea noastră de astăzi, la patru secole de la săvârșirea din viață a ctitorului Suceviței.

⁸² P.P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 45-46, din 18 martie 1598, condoleanțele lui Ieremia la moartea reginei Ana a Poloniei.

⁸³ Hurmuzaki, Supl. II/2, p. 50.

⁸⁴ *Ibidem*, Supl. II/1, p. 344-345.

⁸⁵ I. Corfus, *Documente... Secolele al XVI-lea și al XVII-lea*, p. 146-147, instrucțiunile din 1607 către solul Mikołaj Danilowicz la plecarea sa spre Istanbul.

⁸⁶ Hurmuzaki, Supl. II/1, p. 438-439.

⁸⁷ *Ibidem*, Supl. II/2, p. 15-16.

⁸⁸ *Ibidem*, Supl. II/1, p. 413-414.

Noi informații cu privire la lupta de la Șelimbăr

Într-o scrisoare a cărei autenticitate a fost, fără temei, pusă la îndoială, Mihai Viteazul spunea despre biruința lui de la Șelimbăr: „Acolo am avut bătălie cu oastea ungurească 3 zile și 3 nopți. Când a fost a 4-a zi, lupta a fost așa de crâncenă încât a o povesti și descrie nu se poate”¹. Totuși, se păstrează numeroase relatări contemporane cu privire la lupta de la 28 octombrie 1599, dovedind marele ecou în epocă al acestui eveniment hotărâtor pentru trecerea Transilvaniei sub stăpânire românească, cea dintâi etapă în realizarea vremelnică a unirii celor trei provincii.

În afară de izvoarele narative, care formează o categorie aparte și au fost redactate mai târziu, deși, câteodată, pe baza unor mărturii nemijlocite, cea mai sigură informație o oferă documentele, în măsura în care reflectă observațiile unor participanți la luptă. O anchetă nouă asupra lor poate prezenta interes, nu pentru cunoașterea amănunțită a desfășurării bătăliei, ci pentru viteza de răspândire a știrilor și pentru răsfângerea lor, atât de diferită, în oglinzile diplomației sau ale opiniei publice. Numărul surselor – câte au fost identificate până acum: aproximativ patruzeci – nu e excesiv de mare, permite deci o analiză a difuziunii informațiilor în spațiu și în timp. Totodată, îndeajuns de bogat, materialul cercetat evidențiază deformările, voite sau nu, la care au fost supuse veștile în funcție de natura legăturilor celor ce le transmiteau cu destinatarul, după cum proveneau de la persoane favorabile ori ba lui Mihai – dacă nu chiar, pur și simplu, datorită distanței. Din acest punct de vedere, nu ne interesează numai comentariile care, adăugate pe marginea primelor depeșe, le amplifică treptat și le modifică, uneori substanțial, conținutul, ci intervalele la care un fapt militar de mare însemnătate, petrecut în apropiere de Sibiu, ajungea să fie cunoscut la Viena și Praga, apoi la Constantinopol, Veneția, Roma și Madrid. De la un centru politic la altul, între principalele puncte ale rețelei de informații ce împânzește continentul, curierii călăresc pe deșelate, într-o întrecere care adesea

¹ Documentul a fost publicat pentru prima oară de I.I. Nistor, *Tratativele lui Mihai Viteazul cu Polonia*, AARMSI, s. III, t. XVI, 1934, p. 60-61, apoi de I. Corfus, *Correspondență inedită asupra relațiilor între Mihai Viteazul și Polonia*, Cernăuți, 1935, p. 26-29. După P.P. Panaitescu (*Mihai Viteazul*, București, 1936, p. 183, n. 4), ar fi „un falsificat, datorit desigur lui Ieremia însuși, care voia să arate pe Mihai ca un credincios al turcilor”. Însă negocierile au avut loc în realitate, destinatarul scrisorii fiind acel Husein (sau Hurami?) aga care s-a întâlnit cu Mihai la Brașov la 9 martie 1600. Prezența documentului în arhivele polone nu este „un fapt suspect”, dacă e vorba de o copie, pe care ar fi putut-o obține serviciul de informații al lui Zamoyski.

face să se contrazică știrile mai noi și mai vechi. E o istorie plină de învățăminte pentru starea comunicațiilor și pentru condiționarea opiniei publice în Europa vremii. Ea ar putea fi scrisă în legătură cu oricare din marile evenimente asemănătoare din istoria românilor – lupta de la Călugăreni sau cea de la Vaslui, de pildă – dar ea nu există încă.

Îndată după înfrângerea trupelor lui Andrei Báthory, cardinalul-principe ardelean, și încă înainte de uciderea acestuia, Ștefan Bocskay, unchi al fugarului, dar bucuros de crearea unui vid de autoritate prielnic ambiției sale, se grăbea să comunice vestea arhiducelui Maximilian. Biletul, scurt ca un strigăt de nestăpânită satisfacție, poartă data de 30 octombrie și e trimis din Sâniob. Într-o singură zi deci, știrea adusă de un slujitor al lui Bocskay străbătuse de-a curmezișul toată Transilvania². O zi mai târziu, un raport al lui Paul Niary, comandantul garnizoanei, pleca de la Oradea³. La 31 octombrie Basta era la cartierul general al armatei imperiale din Košice și se pregătea pe îndelete să vină în ajutorul lui Mihai despre care nu știa încă nimic (*de progressi del sudetto Valacho non ho alcuna nova*). Se făcea chiar că se îndoiește dacă intrarea năvalnică a voievodului român în Transilvania a fost oportună (*matura o immatura cha sia stata la mossa del Valacho*)⁴. Surprins de evenimente, el raportează la 1 noiembrie victoria în câștigarea căreia nu avusese niciun rol, printr-o scrisoare ce avea să sosească la Viena în ziua de 6⁵. Un alt raport era adresat la 2 noiembrie căpitanului de Satu Mare Mihai Székely de către Gheorghe Dabo din Craidorolț (Király Darocz)⁶. Aproape în același moment, la 3 noiembrie, Paul Niary trimite superiorului său Basta prima relatare mai amănunțită⁷. Un raport german din Carei pare a fi din ziua următoare⁸. Numai la 4 noiembrie găsi și Mihai timp, în mijlocul atâtor chestiuni urgente care așteptau hotărârea lui, să încunoștiințeze de rezultatul luptei, atât pe Rudolf al II-lea, cât și pe sultan. Ni s-a păstrat cea dintâi descriere a cuceririi Ardealului de către însuși cel care o înlăptuise și care o tălmăcea ca dobândirea firească a dreptului său, al său și al împăratului, cu care se confunda deocamdată⁹. Cealaltă scrisoare, de explicații față de Poartă, se cunoaște

² Hurmuzaki, XII, p. 476.

³ G. von Gyurikovits, *Auszug der handschriftlichen original Zeitung welche Crispin Lamperter an Jeremiam Pistorium von Augspurg in 1598, 1599, 1608, 1609, 1610, 1611, 1612, 1613, 1611 J. verschickt hat*, „Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde”, Alte Folge, II, 1845, p. 459.

⁴ A. Veress, *Epistolae et Acta Generalis Georgii Basta (1597-1607)*, I, Budapesta, p. 301.

⁵ N. Buta, *I Paesi Romeni in una serie di „avvisi” della fine del Cinquecento*, DI, II, 1930, p. 114.

⁶ Hurmuzaki, XII, p. 484-485.

⁷ A. Veress, *op. cit.*, p. 305-307.

⁸ Hurmuzaki, III/1, p. 340-341.

⁹ *Ibidem*, p. 339. Cf. N. Iorga, *Scrisori domnești*, Vălenii-de-Munte, 1912, p. 97-98. Solul folosit în această împrejurare a fost Petru Grigorovici Armeanul; vezi Hurmuzaki, III/1, p. 348. La 6 noiembrie se afla la Tușnad. În text, Mihai nu uită să sublinieze că Báthory era

doar din rezumatul italian redactat de dragomanul Negroni, după ce ea fusese primită la Constantinopol la 13 noiembrie¹⁰. În vremea aceasta, trimisul lui Mihai și duhovnic al său (*sacerdos aulicus*), popa Stan, în drum spre Viena, se opriese la Košice. Veștile aduse de el au fost imediat transmise mai departe, prin nu mai puțin de patru rapoarte, din aceeași zi, 5 noiembrie: unul anonim¹¹, unul al lui Nicolae Orlay¹², altul al lui Georg Hofmann, care adăuga și o copie a circularei din 2 noiembrie prin care Mihai, intrat în ajun în Alba Iulia, convocase dieta la Cluj¹³, în sfârșit o informare adresată împăratului de Giovanni di Marini Poli¹⁴. Aceleași împrejurări sunt consemnate și într-o frântură de raport a comisarului imperial pentru Transilvania, Bartolomeu Pezzen, către arhiducele Maximilian, datat 5 noiembrie din Viena, dar care e, din cauza stilului vechi, cu zece zile mai recent¹⁵.

Declarațiile lui Stan stau la baza unei povestiri a luptei care, în limbile germană și franceză, a avut o difuzare apreciabilă¹⁶.

La 8 noiembrie, aflând la rândul său știrile din Transilvania, agentul spaniol de la Praga Arnaldo Vanderboye i le comunică regelui Filip al III-lea și, totodată, trimite o copie a acestei scrisori ambasadorului Spaniei la Viena, don Guillén de San Clemente¹⁷. În aceeași zi, la Graz, unde arhiducele Ferdinand primise din ajun o ștafetă de la Basta, s-a celebrat un *Te Deum* solemn în cinstea victoriei „valahului” iar de aici vestea se îndrepta spre Roma¹⁸. Distanța dintre Alba Iulia și Viena a fost parcursă în numai patru zile de un al doilea mesager, plecat la 9 noiembrie (*un cavaliere mandato dal medesimo vallacco*). Depeșa a fost neîntârziat copiată și expediată mai departe dar, cu tot serviciul poștal organizat între capitala imperiului și Veneția, n-a putut ajunge acolo decât peste două săptămâni¹⁹. Din nou trebuie să ne întoarcem în urmă: la răsărit de Carpați, pier-

un uzurpator, pe când „eu, cu credința în Dumnezeu, cel mai mare răzbunător al călcării de jurământ, și răzimat pe dreptatea Măriei Tale, m-am luat la luptă cu el”.

¹⁰ Hurmuzaki, XII, p. 499.

¹¹ *Ibidem*, p. 488.

¹² G. von Gyurikovits, *Auszug der handschriftlichen original Zeitung*, p. 459-461.

¹³ *Ibidem*, p. 457-459.

¹⁴ Hurmuzaki, XII, p. 489-490. Cf. *ibidem*, III/1, p. 344-346 (fără ca editorul să indice autorul textului); într-un pasaj final, care lipsește din cealaltă versiune, se spune: *sono otto giorni passati che Michaelo Vayvoda fa residentia in Alba Iulia*.

¹⁵ Hurmuzaki, XII, p. 486.

¹⁶ *Kurze Verzeichnis aus der Wallachischen Abgesandten Relation*, editată de S. Szilagyi în *Monumenta Comititalia Regni Transylvaniae*, IV, Budapeșt, 1878, p. 329-332, apoi în Hurmuzaki, III/1, p. 364-366, și XII, p. 475-476, 525. Vezi și C. Göllner, *Michael der Tapfere im Lichte des Abendlandes*, Sibiu, 1943, p. 189-193.

¹⁷ Al. Ciorănescu, *Documente privitoare la istoria românilor culese din arhivele din Simancaș*, București, 1940, p. 144. Cf. A. Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, V, București, 1932, p. 274.

¹⁸ N. Buta, *I Paesi Romeni*, p. 112.

¹⁹ *Ibidem*, p. 113-114, 116.

derea domniei și a vieții de către Andrei Báthory se vestise la începutul lui noiembrie: într-o scrisoare din Roman, cu data de 10, Ieremia Movilă o confirmă, după ce ea fusese adusă la cunoștința castelanului de Lvov, Stanislaw Zolkiewski, poate de Paul Lancki, secretarul polon al domnului Moldovei²⁰. Pentru informarea acelorași cercuri din Polonia, și datată tot 10 noiembrie, există mărturia directă a unui participant la bătălie, transcrisă de cineva al cărui nume lipsește din copia editată de Veress²¹. Vom reveni asupra ei în paginile următoare.

La 13 noiembrie, având la dispoziție atât comunicarea lui Vanderboye, cât și informațiile aduse arhiducelui Matthias din partea lui Mihai Viteazul (de *un caballero despachado por el mesmo Boyvoda de Walaquia*), San Clemente adresa regelui său un raport oficial²². Pentru răsunetul peste hotare al luptei de la Șelimbăr, trebuie menționat și mesajul bailului din Constantinopol, Girolamo Capello (13 noiembrie)²³. Ambasadorii venețieni la curtea imperială, Pietro Duodo și Francesco Vendramin prezintă și ei evenimentele din Ardeal pe temeiul povestirii preotului Stan²⁴. Abia la 11 noiembrie își înfățișează propria versiune a faptelor un personaj care, reținut în tabăra lui Mihai, unde era pentru parlamentări și iscodiri, asistase neputincios la biruința domnului, pe care încercase până în ultimul moment să o împiedice: nunțiul papal Germanico Malaspina²⁵. Cu câteva zile înainte de plecarea sa din Alba Iulia, prelatul, ale cărui relații cu cardinalul Báthory fuseseră totuși destul de încordate, a avut macabra idee de a comanda un portret al mortului care să fie trimis împăratului și arhiducilor²⁶. Mai

²⁰ P.P. Panaitescu, *Documente privitoare la istoria lui Mihai Viteazul*, București, 1936, p. 90-92, după A. Veress, *Documente*, V, p. 275, 362.

²¹ A. Veress, *op. cit.*, p. 276-277.

²² *Ibidem*, p. 278-279, reeditat de Al. Ciorănescu, *op. cit.*, p. 144-146. Sunt întocmai știrile transmise în aceeași zi de la Viena la Veneția: Andrei Báthory s-ar fi înecat la trecerea unui râu, iar vărul său Sigismund, a cărui neliniște isterică este amintită pe ocolite, ar fi gata să evadeze din Gdansk. Cf. **DI**, II, p. 113-114.

²³ Hurmuzaki, III/I, p. 531, și IV/2, p. 440-441. Cf. N. Buta, *I Paesi Romeni*, p. 119 (nr. CXIII); expunerea din acest izvor nu a fost cunoscută la Veneția decât pe la 20 decembrie.

²⁴ Hurmuzaki, III/2, p. 331-332. Editorul datează greșit 5 noiembrie; documentul pare a fi din 23.

²⁵ Scrisoarea nunțiului către cardinalul Cinzio Aldobrandini a fost publicată în Hurmuzaki, III/I, p. 511-516, precum și de A. Veress, *Relationes nuntiorum apostolicorum in Transilvaniam missorum a Clemente VIII (1592-1600)*, Budapesta, 1909, p. 358-366. O analiză critică adâncită a corespondenței lui Malaspina și o perfectă caracterizare a rolului său, destul de tulbure, în tratativele diplomatice dintre poloni și imperiali, a dat Maria Holban, în *Călători străini*, IV, p. 149-156. Tot acolo, p. 157-166, traducerea românească a documentului de care vorbim.

²⁶ Ca mai sus. Cf. Al. Ciorănescu, *op. cit.*, p. 147, și N. Buta, *I Paesi Romeni*, p. 118, 120-121. Vezi și scrisoarea lui Westermacher din Pilsen către Maximilian de Habsburg (Hurmuzaki, XII, p. 487-488), datată 5 noiembrie, ceea ce nu poate fi corect nici după stilul vechi, nici după cel nou, deoarece se menționează trecerea prin oraș, cu două zile înainte,

târziu, în ianuarie 1600, Mihai Viteazul însuși îi va încredința lui Carlo Magno pentru Rudolf „un portret înfățișându-l împreună cu fiul său și alături [...] zugrăvită lupta purtată cu cardinalul”²⁷.

La trei săptămâni după Șelimbăr, situația din Transilvania nu era încă limpede: după ce pusese stăpânire pe teritoriu în numele împăratului, Mihai înțelegea să rămână acolo principalul factor politic, ceea ce era privit cu îngrijorare de nobilimea maghiară și de consilierii lui Rudolf. Acest punct de vedere, ilustrat și de rapoartele lui Malaspina, apare în scrisoarea din 20 noiembrie a lui Sigismund Forgách, care, după ce se închinase „locțiitorului” la Alba Iulia, se retrăsese la Cluj ca să uneltească împotriva lui²⁸. Alte dări de seamă asemănătoare sunt cele adresate la 29 noiembrie și la începutul lui decembrie cardinalului Aldobrandini²⁹. Sosit în tabăra lui Mihai, chiar a doua zi după bătălie, raguzanul Alvis Radibrat ar fi fost în măsură să informeze obiectiv pe Habsburgi, în slujba cărora se afla, și în primul rând pe arhiducele Matthias, destinatarul lungului raport de la 29 noiembrie, dacă în preajma sa nu s-ar fi aflat ruda lui, activul intrigant Giovanni de’ Marini Poli, al cărui rost la curtea din Alba Iulia e anevoie de deslușit – spion al comisarilor imperiali? – și care l-a convins, se pare, să strecoare, între elogiile, rezerve sau chiar insinuări dușmănoase³⁰.

Față de toate aceste mesaje confidentiale menite să semene neîncrederea și vrajba între Mihai și miniștrii habsburgici, din partea cealaltă se răspunde cu „scrisori deschise”, al căror rol era să adoarmă bănuielile unor adversari constanți până când domnul va fi pregătit să-i înfrunte. Astfel, ideea unei viitoare intrări în orbita Poloniei era sugerată de Valentin Walawski, comandantul unui polc de cazaci în oastea lui Mihai Viteazul, într-o epistolă către unchiul său, Andrei Taranowski (Turda, 14 decembrie)³¹. Domnul însuși căuta să-l convingă de sentimentele sale prietenești pe Ieremia Movilă care se temea – și pe drept

a solilor lui Mihai, ducând lui Rudolf *ein retratto oder Contrafee von seinem Khopf*, iar aceștia n-au ajuns acolo decât la 24 noiembrie, Hurmuzaki, XII, p. 525.

²⁷ *Călători străini*, IV, p. 22; nu s-au descoperit până acum. Dând lui Irod înaintea capului Sfântului Ioan Botezătorul trăsăturile lui Mihai, pictorul tabloului de la Prado se va fi gândit desigur la aceste împrejurări. Vezi N. Iorga, *Încă un portret al lui Mihai Viteazul*, **AARMSI**, s. III, t. VII, 1927, p. 371-372 (ilustrat cu reproduceri).

²⁸ Hurmuzaki, III/1, p. 359-360, rezumată de contele Pálffy la 2 decembrie, Hurmuzaki, XII, p. 527-528.

²⁹ I.C. Filitti, *Din Arhivele Vaticanului*, II, București, 1914, p. 83-87. Vezi și un fragment dintr-o scrisoare a nunțiului din Varșovia, Claudio Rangoni, la 11 decembrie 1599, cu privire la reacția din Polonia, editată de N. Buta, *I ragguagli di Claudio Rangoni, Vescovo di Reggio Emilia e Nunzio in Polonia dal 1599 al 1605*, **DI**, I, 1925, p. 298-299, și de A. Veress, *Documente*, V, p. 326-328.

³⁰ Hurmuzaki, XII, p. 518-521.

³¹ A. Veress, *op. cit.*, p. 332-337, 362-366. Cf. Hurmuzaki, XII, p. 713-714. Despre dublul scop urmărit: cel de a înlesni tratativele cu Polonia și cel de a atrage în solda lui Mihai mercenari poloni, vezi *Călători străini*, IV, p. 175 și urm.

cuvânt, fiindcă adăpostea pe Sigismund Báthory – de un atac asupra Moldovei, descriindu-i, la 20 decembrie, negocierile inutile și nesincere dinaintea luptei: „Nu noi, ci Dumnezeu i-a bătut”, încheia el, „căci noi credința și jurămintele cu cine avem le ținem tare și dreptatea și credința vrem să le păstrăm până la moarte”³².

Ultimele povestiri ale campaniei din 1599 au fost scrise la cererea comisarilor imperiali în Transilvania, David Ungnad și Mihail Székely, primul ostil, iar al doilea favorabil lui Mihai. Divergențele dintre ei s-au manifestat pe tot parcursul misiunii lor și au avut drept urmare că fiecare a întreprins o anchetă pe cont propriu asupra acțiunilor voievodului. Încă de la 2 decembrie, la înapoierea din Ardeal, unde fusese trimis în inspecție de M. Székely, Toma Kendi îi răspundea la un chestionar anume întocmit pentru a dovedi loialitatea lui Mihai față de împărat³³. Unui alt om de încredere al lui Székely – nobilul sătmărean Ioan Darahi, care îndeplinise pe lângă Mihai Viteazul timp de șase luni însărcinările de secretar și interpret de limbă maghiară – i s-a cerut de trei ori să relateze cele văzute și auzite de el în această perioadă. În consecință, la 31 decembrie, Ungnad transmite secretarului imperial Barvitius o expunere despre lupta de la Șelimbăr, redactată, fără îndoială, de Darahi. Aceluiași i se datorează două narațiuni ale cuceririi Transilvaniei, una de mai mare întindere, în ajunul întâlnirii comisarilor cu Mihai (februarie 1600), alta prescurtată, mai târziu, prin martie-aprilie, care trebuiau să contrabalanseze la curte delațiunile încurajate de Ungnad, reprezentând punctul de vedere opus, al lui Székely³⁴.

Imaginea de ansamblu care se încheagă din atâtea relații, mai mult sau mai puțin complete, încărcate de reticențe – când autorii socotesc mai prudent să treacă sub tăcere unele împrejurări, ori de digresii în care ei își destăinuie părerea proprie, atribuindu-le altor personaje de seamă, – este cea a unui furnicar cuprins de panică. Zvonurile false, ca acelea că Andrei Báthory și-ar fi găsit scăparea în Polonia sau că s-ar fi înecat la trecerea unui râu, se împletesc cu încercările de a arunca răspunderea pentru cele petrecute asupra lui Gáspár Kornis sau Malaspina, bănuți de trădare, dacă nu chiar asupra cardinalului dispărut, despre care unul din acești comentatori depărtați ai evenimentelor observa că a vrut până la capăt să înșele și pe imperiali și pe turci: *finchè potè volse tener li piedi in due scarpe, ma sempre non torna bene*³⁵. Ceea ce era și adevărat și bine spus, dar necruțător.

³² P.P. Panaitescu, *Documente*, p. 96-98.

³³ V. Vasiliu, *Miscellanea di piccole notizie riguardanti la storia romana dei secoli XVI e XVII*, **DI**, I, 1925, p. 240-241. Autoarea îi atribuie lui Kendi și raportul „scurt” al lui Darahi, despre care vezi nota următoare.

³⁴ Versiunea românească a rapoartelor lui Darahi se găsește în *Călători străini*, IV, p. 117-137, împreună cu o introducere și note de o rară bogăție.

³⁵ N. Buta, *I Paesi Romeni*, p. 115. Din mărturiile contemporane se constată impopularitatea lui Malaspina, care, după Șelimbăr, era considerat în Polonia ca principalul vinovat de înfrângerea suferită. Vezi un denunț adresat nunțiului Rangoni (2-3

Pentru politica Poloniei, condusă de marele cancelar Jan Zamoyski, Șelimbăr fusese un dezastru. După șapte luni în care răposatul cardinal purtase cu vorba și pe turci și pe imperiali, spre a menține Transilvania în orbita Poloniei, alături de Moldova lui Ieremia, urmărindu-se același scop și prin valorificarea dreptului de suzeranitate față de Țara Românească hărăzită celui alt Movilă, Simion, situația apărea brusc răsturnată. Necesitatea unei politici comune a celor trei state, recunoscută de toți contemporanii, indiferent de interesele lor, făcea ca victoria lui Mihai să pună în primejdie Moldova, singura dintre țările române rămasă vasală Poloniei. De aceea, la curtea regelui Sigismund al III-lea erau aspru criticate cutezătoarea nesăbuiință a lui Andrei Báthory sau „jocul dublu” al nunțiului pontifical din Ardeal. Asupra acestor împrejurări se dădeau ca sigure cele mai contradictorii informații. De aici, valoarea raportului de care ne ocupăm, datorat unei iscoade polone în tabăra învinșilor. Gáspár Horváth, căci de el e vorba, scrie la 10 noiembrie, din Bahnea (*Bochinia*).

În linii mari, narațiunea repetă cele știute despre atacul prin surprindere al domnului și înaintarea sa prin Brașov și Făgăraș către Alba Iulia. Se confirmă faptul, cunoscut și din alte izvoare, că trupele care ar fi trebuit să-l oprească pe Mihai la Sibiu fuseseră strânse în pripă, ca și schimbul de ostatici care a precedat lupta, în timpul tratativelor cu Malaspina. Despre cardinal, se credea că mai e în viață, fugăr prin Moldova pe drumul cel mai scurt care l-ar fi dus în episcopatul lui polon, sub protecția aliaților. Fratele său, Ștefan Báthory de Șimlău fugise, ca și Ioan Iffiū (în curând prins), Ștefan Csáky, Ladislau Gyulaffi și Ioan Szentpaly. Era încă necunoscută soarta altora, între care ostașul încercat în slujba Báthoreștilor, Moise Székely, crezut mort.

Mai interesant decât conținutul scrisorii este contextul în care ea se găsește. O copie datată și semnată, spre deosebire de cea descoperită de Veress în colecția de documente a contelui Iosif Kemény, a fost reprodușă în întregime într-o lucrare de istorie germană a vremii. Deși exemplarul pe care l-am cercetat provine din biblioteca lui Alexandru Papiu-Ilarian, istoricul ardelean, a cărui bibliofilie pasionată și norocoasă o dovedesc numeroasele cărți rare pe care le-a lăsat moștenire Academiei, n-a semnalat nicăieri știrile privitoare la români înscrise în cartea lui David Chytraeus, *Chronicon Saxoniae et vicinarum aliquot gentium ab anno Christi 1500 usque ad 1593*³⁶. Ediția a doua (Leipzig, 1611) fiind, cum s-ar zice, „revăzută și adăugită”, se intitulează: *Davidis Chytraei historici clarissimi Saxoniae ab anno Christi 1500 usque ad annum MDC*. Într-un cadru care depășește cu mult hotarele Saxoniei își află locul o descriere a „Valahiei”, pentru

decembrie), în A. Veress, *op. cit.*, p. 299-302, 314. Alte două texte cu caracter epistolar sunt, de fapt, compuneri de propagandă ticluite pe răgaz, *ibidem*, p. 356-358 și 366-368. Cf. I. Corfus, *Cucerirea Transilvaniei de Mihai Viteazul după o relație polonă contemporană*, **RSL**, XVII, 1970, p. 555-568.

³⁶ Vezi, de exemplu, în prima ediție, Leipzig, 1593, paginile 32-33.

care izvorul de bază a fost opera lui Paolo Giovio³⁷. La rândul său, umanistul italian își dobândise cunoștințele despre „daci”, Dan I și Mircea cel Bătrân de la Chalcocondil, iar cele despre Ștefan cel Mare de la Filippo Buonaccorsi (Callimachus), singură partea referitoare la Petru Rareș derivând din rapoarte diplomatice contemporane. Evenimentele cele mai recente menționate sunt luptele cu turcii ale lui Sigismund Báthory și Mihai Viteazul, expediția polonă împotriva lui Ștefan Răzvan în Moldova, călătoria principelui Transilvaniei la Bratislava și Praga în 1598 și abdicarea lui³⁸.

Autorul, David Chytraeus, sau, pe numele lui adevărat, Koehhaffe, a trăit între 1530 și 1600 și a fost profesor la Universitatea din Rostock³⁹. Principalele sale scrieri sunt: *Praecepta rhetorica* (Leipzig, 1562), *Historia Augustanae confessionis* (Frankfurt, 1578), *Oratio de statu Ecclesiarum hoc tempore in Graecia, Asia, Africa, Ungaria, Bohemia etc.* (Frankfurt, 1580, cu o altă ediție din același an, la Wittenberg), *Chronologia historiae Herodoti et Thucydidis* (Helmstedt, 1585 și 1593), *Regulae studiorum* (Leipzig, 1583 și 1595), pe lângă istoria amintită a Saxoniei. Vrednic de o mențiune specială este volumul miscelaneu intitulat semnificativ *De causis magnitudinis Imperii Turcici, et virtutis ac felicitatis Turcarum in bellis perpetuae* (Leipzig, 1595), în care Chytraeus a înmănușiat șapte opusculă ale unor „specialiști” ca Bessarion, Busbecq și Uberto Foglietta, dedicându-le ducelui de Pomerania, Filip al II-lea. O culegere foarte interesantă a corespondenței sale (*Davidi Chytraei... Epistolae*) a fost publicată la Hanau în 1614. Chiar simpla înșiruire a titlurilor de mai sus îngăduie să se întrevadă tendințele activității cărturarului german, erudit comentator al literaturii vechi grecești și apologet zelos al Reformei. Amândouă direcțiile strădaniilor sale i-au trezit lui Chytraeus interesul pentru sud-estul Europei, regiune care moștenise cultura bizantină și care oferea propagandei protestante, în aprigă rivalitate cu cea catolică, un teren, după părerea sa, prielnic. Astfel se explică relațiile strânse pe care învățatul le-a întreținut, începând încă din 1576, cu predicatorul luteran Stephan Gerlach, dar și cu agentul calvinist Václav Budovec de Budov, precum și cu reprezentanți de frunte ai bisericii răsăritene ca patriarhul ecumenic Ieremia al II-lea sau Meletie Pigas, patriarh al Alexandriei. Deși tratativele purtate de Chytraeus și de prietenii lui cu prelații greci au eșuat, visul convertirii ortodocșilor la protestantism a exercitat, într-a doua jumătate a secolului XVI, o

³⁷ Vezi A. Armbruster, *Romanitatea românilor. Istoria unei idei*, București, 1972, p. 93.

³⁸ D. Chytraeus, *Saxonia*, p. 28, 31-32, 754, 889-891, 899- 900, 937, 945.

³⁹ Vezi A. Pertusi, *Storiografia umanistica e mondo bizantino*, Palermo, 1967, p. 42. Știri despre familia învățatului, chiar în lucrarea citată în nota precedentă (p. 482), unde e vorba de moartea socrului său, Lorenz Schmidt, în 1555, și la Martin Crusius, *Annales Suevici*, II, Frankfurt, 1595, p. 777, despre fiica lui Chytraeus, Regina, căsătorită în 1581 cu doctorul Johann Georg Godelmann. A mai avut un fiu, tot David, editorul operelor sale, și un frate, Nathan, profesor și el, *ibidem*, p. 838.

mare influență asupra unor cercuri universitare din Germania, prin mijlocirea cărora cunoștințele despre Imperiul Otoman s-au răspândit în întreaga Europă⁴⁰.

În stăruința lui de a asigura difuziunea doctrinei reformate în aria balcano-dunăreană, Chytraeus cerea rapoarte amănunțite chiar de la trimișii habsburgici la Poartă, ca în cazul lui David Ungnad, de la câte un călător la Constantinopol, dispus să-și asume rolul de misionar, ca nobilul pomeranian Franz Billerbeck, sau de-a dreptul de la personalități de vază ale grecității post-bizantine, un Theodosie Zygomalas, de pildă, un Mihail din Thesalonic ori Simeon Kabasilas⁴¹. Odată cu ei, lua parte la evenimentele care le tulburau liniștea, ca uciderea marelui vizir Mohammed Sokoli, în 1579, execuția fostului domn al Moldovei, Iancu Sasul, sau depunerea, în 1584, a patriarhului Ieremia, despre care Chytraeus declarase că îi este „mai scump decât aurul și toate pietrele prețioase” (*mihi auro et gemmis omnibus carior est*). Cu alt prilej, i s-a dedicat de către Alessandro Guagnini, veronez în slujba regelui Poloniei, lucrarea *De Russorum religione, ritibus nuptiarum, funerum, victu, vestitu, etc. et de Tartarorum religione ac moribus vera et luculenta narratio*⁴². Desigur și descrierea călătoriei teologului Salomon Schweigger la Constantinopol și Ierusalim a fost scrisă la sugestia lui⁴³. Chytraeus, la rândul-i, împărtășea informațiile astfel dobândite, fie unor oameni politici ca Nicolaus Kaas, cancelarul Danemarcei, și însuși Zamoyski, fie umaniștilor germani, maghiari, olandezi sau francezi cu care era în

⁴⁰ Foarte general și depășit, O. Tafrali, *Chiesa ortodossa e Riforma nei secoli XVI e XVII*, „Religio”, XI, 1935, p. 1-38. Despre același subiect, pornind de la reconstituirea misiunii unui agent protestant în Moldova în 1563, vezi M. Holban, *En marge de la croisade protestante du groupe de Urach pour la diffusion de l'Évangile dans les langues nationales du Sud-Est européen – l'épisode Wolff Schreiber*, RESEE, II, 1964, nr. 1-2, p. 127-152.

⁴¹ Vezi *Davidis Chytraei Epistolae și Oratio de statu ecclesiarum, passim*. Un material interesant în legătură cu aceste relații între Levant și Occident se află în lucrările lui J. Glücklich, *Václava Budovce z Budova Korrespondence z let 1579-1619*, Praga, 1908, și M.P. Șesan, *Vaclav Budovec și încercările de unire ale protestanților cu biserica ortodoxă din Constantinopole*, Cernăuți, 1937. Cf. Hurmuzaki, III/1, p. 51-53, 62-63.

⁴² Apărută sub titlul *De Moscovitarum omniumque Ruthenorum religione ritibus nuptiarum*, Speyer, 1582, inserată apoi în compilația *Rerum Polonicarum tomi tres*, Frankfurt, 1584, și retipărită parțial, fără numele autorului, în volumașul elzevirian *Russia seu Moscovia itemque Tartaria*, Leyda, 1630.

⁴³ Salomon Schweigger (1551-1622), *Gezweyte neue nutzliche und anmuthige Reise-Beschreibung*, Nürnberg, 1661. Există o versiune rezumată în J.-H. Jäck, *Taschen-Bibliothek der wichtigsten und interessantesten Reisen in die Türkei*, III, Nürnberg, 1828, p. 351-384. Același a tradus în italienește catehismul luteran destinat creștinilor din Imperiul Otoman; cartea, editată la Tübingen în 1585, a fost semnalată de A. Tamborra, *La lotta contro il Turco e l'intervento degli stati italiani alla fine del '500*, în *Ungheria d'oggi. Atti del convegno italo-ungherese di studi rinascimentali. Spoleto 9-10 ottobre 1964*, Roma, 1965, p. 4-5. La el, capelanul ambasadei imperiale din Constantinopol, se referă un ordin din 1580, al Consiliului celor zece către bailul venețian, de a se opune intrigilor lui „Salomone Tedesco”, vezi „Nuovo Archivio Veneto”, XIX, p. 317.

relații amicale. Din lista lor, foarte lungă, va fi de ajuns să desprindem două nume: istoricul Johannes Sambucus și Martin Crusius, filologul de mare faimă. Marea atenție acordată de cel dintâi războiului antiotoman din Ungaria și Transilvania reiese atât din corespondența lui, cât și din însemnările sale zilnice⁴⁴. Despre celălalt se știe că obișnuia să-i descoasă pe nenumărații oaspeți din Răsărit care, atrași de reputația lui de filelen, poposeau la Tübingen, asupra ținuturilor străbătute în drumul lor, asupra condițiilor de trai ale locuitorilor, precum și în privința raporturilor dintre turci și creștini. Aceste *interview-uri* formează cea mai mare parte din jurnalul savantului, din care au fost scoase la lumină trei volume⁴⁵. Notele din toamna anului 1599 reflectă laconic, dar stăruitor, desfășurarea evenimentelor în Transilvania:

Walachus Despota, cum 20 millibus, irruiet in Transylvaniam: et Georgius Basta cum 150 mill. auff Grosswardin zu zogen, Despotae zu hilf. Dimidiata Transylvania fecit cum Caesare. Sperantur posse rursus inde eiicere cardinalem Bathorem (Praga, 18 septembrie) [...]

Walachus occupavit Cron und Sibenbürgisch Weissenburg, in commodum Caesaris, contra cardin. Bathori, qui victus est (Pilsen, 2 noiembrie) [...]

Walachus Michael scripsit. Bathorem card. esse pugna superatum, et in fuga occisum, caputque ei amputatum. Totam Transylvaniam occupavit ille, nomine Caesaris (15 noiembrie)⁴⁶.

Dat fiind interesul lui Crusius pentru Transilvania, căreia îi revenea atunci un loc de seamă în lupta antiotomană, cunoștințele sale cu privire la trecutul acestei regiuni, mergând până la războaiele dacice, trebuiau să fie, cum și sunt,

⁴⁴ Cf. H. Gerstinger, *Aus dem Tagebuch des Kaiserlichen Hofhistoriographen Johannes Sambucus (1531-1584)*, Viena, 1965; idem, *Die Briefe des Johannes Sambucus (Zsamboky) 1554-1584*, Viena, 1968. Mai vezi idem, *Martin Crusius, Briefwechsel mit den Wiener Gelehrten Hugo Blortius und Johannes Sambucus (1581-1599)*, **BZ**, 30, 1929-1930, p. 202-211.

⁴⁵ Primele două volume din *Diarium Martini Crusii* au apărut sub îngrijirea lui W. Goz și E. Conrad (I, 1596-1597, Tübingen, 1927; II, 1598-1599, Tübingen, 1931). R. Stahlecker și E. Steiger sunt editorii volumului III (1600-1605, Tübingen, 1958), cel din urmă adăugind în 1961 și un indice general. Vezi îndeosebi E. Stănescu, *Ecoul luptelor pentru independență de la sfârșitul veacului al XVI-lea și începutul veacului al XVII-lea (O scrisoare a lui Martin Crusius către Mihai Viteazul)*, **Studii**, XVII, 1964, nr. 2 p. 323-333. Dintre studiile mai recente cu privire la vizitatorii lui Crusius, vezi O. Kresten, *Ein Empfehlungsschreiben des Erzbischofs Gabriel von Achrida für Leontios Eustratios Philoponos an Martin Crusius*, „Rivista di Studi Bizantini e Neoellenici”, n.s., 6-7 (1969-1970), p. 93-125, idem, *Das Patriarchat von Konstantinopel im ausgehenden 16. Jahrhundert*, Viena, 1970.

⁴⁶ D. Russo, *Studii istorice greco-române. Opere postume*, I, București, 1939, p. 155-156. Luările de poziție ale lui Crusius față de Mihai Viteazul au fost înregistrate și explicate de E. Stănescu, *art. cit.* Vezi și un articol al meu despre un mediator al acestor contacte, Atanasie I, patriarh de Ohrida: *Au sujet des peuples de l'Europe du Sud-Est dans la politique internationale à la fin du XVIe et au début du XVIIe siècle*, „East European Quarterly”, X, 1976, nr. 1, p. 113-125.

exacte⁴⁷. Cu puțin înainte, contemporanul său mai vârstnic, Joachim Camerarius (1500-1574), situase totuși Dacia în Moldova identificând pe români cu bessii și tribalii din antichitate⁴⁸.

Camerarius, el însuși și fiii săi, Crusius, Sambucus și Chytraeus aparțin aceleiași curent umanist, legat prin originile sale de Reformă și de Europa centrală, dar care cu timpul se extinde și în Apus, fără a ține seama de diferențele confesionale. Problemele care-i preocupă și îi apropie laolaltă sunt de cea mai mare actualitate. De aceea, prezența, într-o lucrare de Chytraeus, a unei descrieri a bătăliei de la Șelimbăr, ilustrare a documentării foarte temeinice folosite de autor, nu necesită alte lămuriri suplimentare.

Eruditul francez Jacques Bongars (1554-1612), editorul cronicilor privitoare la cruciade (*Gesta Dei per Francos sive Orientalium expeditionum et regni Francorum Hierosolymitani scriptores*, Hanau, 1611) și ministru rezident al lui Henric al IV-lea la curțile principilor protestanți, este și el o figură reprezentativă pentru umanismul veacului al XVI-lea. Viața sa, în cursul căreia s-a bucurat de prietenia unor învățați iluștri, angajați ca și el în politică – Paolo Sarpi, de pildă,⁴⁹ sau magiștrii universităților germane – a fost, întreagă, ocupată de negocieri diplomatice și călătorii de studiu, dintre care cea la Constantinopol, în 1585, l-a adus și în Transilvania și Țara Românească.

Interesul lui constant pentru trecutul acestor regiuni s-a manifestat, între altele, prin inițiativa unei colecții de izvoare istorice maghiare (*Collectio Hungaricarum rerum scriptorum*, Frankfurt, 1600) – dar el se întrevedea chiar din notele și observațiile prilejuite de traversarea țărilor române – după cum atenția sa îndreptată deopotrivă către prezent reiese din buletinele despre războiul antiotoman de la Dunăre cerute și primite de el timp de mai mulți ani. Sunt ultimii ani ai secolului. Datorită și misiunii cu care-l însărcinase regele Franței, informațiile politice și militare dețin un loc însemnat, alături de docte transcrieri de inscripții latine, în bogata arhivă personală a lui Bongars⁵⁰. Până astăzi, s-au

⁴⁷ M. Crusius, *Annales Suevici, sive Chronica rerum gestarum antiquissimae et inclytae Suevicae gentis*, I, Frankfurt, 1595, p. 77 (despre Traian, care *Decebalum, Regem Dacorum vicit: ubi Transylvania est, incolas nunc Germanos habens*) și II, Frankfurt, 1595, p. 72.

⁴⁸ Joachimi Camerarii Pabepergensis, *De rebus Turcicis Commentarii duo accuratissimi, a filiis nunc primum collecti ac editi*, Frankfurt, 1598, p. 48-49.

⁴⁹ Legăturile dintre Bongars și Paolo Sarpi sunt dovedite de mărturia lui Chapelain, care văzuse un manuscris conținând copiile acestei corespondențe; vezi o scrisoare din 19 aprilie 1669, către J. Boecler, la Ph. Tamizey de Larroque, *Lettres de Jean Chapelain*, II, Paris, 1883, p. 634. Cf. Fra Paolo Sarpi, *Lettere ai Protestanti*, ed. M.D. Busnelli, I, Bari, 1931, p. 27, 41, 69, 74, 84, 251.

⁵⁰ Vezi H. Hagen, *Iacobus Bongarsius. Ein Beitrag zur Geschichte der gelehrten Studien des 16.-17. Jahrhunderts*, Berna, 1874; idem, *Catalogus codicum Bernensium (Bibliotheca Bongarsiana)*, Berna, 1875.

publicat din ea jurnalul de călătorie⁵¹ și materialul referitor la campaniile lui Mihai Viteazul⁵². N-a fost însă utilizată de istoricii noștri corespondența lui Bongars, în care tema luptelor cu turcii revine adeseori. Astfel, exprimând punctul de vedere al monarhului în slujba căruia se afla, Bongars, într-o scrisoare către Joachim Camerarius (fiul), datată din Strasbourg, la 11 martie 1595, recunoștea amploarea pericolului otoman, dar găsea mai oportună organizarea apărării contra Spaniei (*Nos de Turca cogitare Hispanus non licet*)⁵³. Câteva zile mai târziu, în continuarea dialogului epistolar, el repetă că Franța nu-i împiedică pe creștini să lupte împotriva turcilor, dar că Spania constituie o primejdie mult mai mare – se înțelege, pentru vecina ei și, în general, pentru tabăra reformată⁵⁴. Neîncrederea în Habsburgi îi inspira și teama că Sigismund Báthory, socotit în Occident, grație abilei propagande iezuite, drept eroul luptei antiotomane, nu va obține sprijinul convenit din partea chiar a celor care provocaseră războiul (*Transilvano, et ipse timeo, periculum est, ut parum fortiter defendatur ab iis qui auctores ipsi huius belli fuere. Sed si vera sunt quae de Turcici imperatoris socordia feruntur, bene rebus christianis spero*). Totodată se îndoia de adevărul zvonurilor în care se confundau succesele din primăvară asupra tătarilor, de la Stănești și Șerpătești, și arderea Nicopolului de către Mihai: *Illa vero quae de 50.000 Tartarorum caesis fuis, et fugato Ferhat Bassa, et exusta Nicopoli sparguntur, suntne credenda nobis? Optanda certe*⁵⁵.

În octombrie, un alt motiv de îngrijorare apare: expediția polonilor în Moldova, dăunătoare interesului comun al aliaților și, mai ales, lui Sigismund, pomenit cu toată căldura în aceste scrisori⁵⁶. Într-adevăr, tânărul principe este descris ca un conducător providențial, singurul capabil să le reziste turcilor: *De Transsilvani successibus mira narrant et antiquis comparanda. Bono publico natus est Princeps ille. Absque esset qui, decertantibus tutes se Principibus christianis, aut desidentibus, immanis illius hostis impetus exciperet?*⁵⁷. Chiar mai târziu, în noiembrie 1596, Bongars nu vedea altă nădejde, în condițiile nefavorabile prin care trecea frontiera răsăriteană a imperiului, decât tot la acest Báthory, intrat prin căsătoria lui cu o arhiducesă în legături de rudenie cu casa de Austria: *Calamitosa*

⁵¹ O parte din itinerar (editat pentru prima oară de H. Hagen, *Iacobus Bongarsius*) a apărut în „Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde”, 1874, p. 354-480, iar restul în Hurmuzaki, XI, p. 190-192. Vezi traducerea integrală a acestui text și a epistolei dedicatorii către Guillaume Lenormand (1597), însoțită de un comentariu și de bibliografie, în *Călători străini*, III, p. 149-170.

⁵² Hurmuzaki, XII, p. 151-152, 481-482.

⁵³ *Lettres latines de Monsieur de Bongars, résident et ambassadeur sous le roi Henri IV en diverses négociations importantes, traduites en français*, Paris, 1694, p. 343.

⁵⁴ *Ibidem*, p. 347.

⁵⁵ *Ibidem*, p. 391-393.

⁵⁶ *Ibidem*, p. 415: *Quid sit illa in Wallachiam aut Moldaviam Zamoscii irruptio?* (22 octombrie 1595).

⁵⁷ *Ibidem*, p. 476, scrisoare către Camerarius, Frankfurt, 15 iulie 1596.

*sunt et periculi plena quae ex Hungaria nunciatur. Sed videtur in Transsilvano aliquid spei superesse*⁵⁸. De aceea, știrea primei sale abdicări, apoi întoarcerea lui în Ardeal i se păreau o poveste de necrezut, despre care nu știa ce să mai gândească (*Sed de Transsilvano somnium est, an vera res*)⁵⁹.

Nu suntem încă în situația de a urmări mai departe în corespondența lui Jacques Bongars participarea sa la evenimentele din Transilvania: pentru anii 1599-1601 există, în manuscrisul 140 al bibliotecii din Berna, numai o serie de *avvisi* referitoare la acțiunea lui Mihai Viteazul (relații despre luptele de la Șelimbăr, Mirăslău și Gorăslău, precum și despre asasinarea domnului), adunate, clasate, ba chiar, uneori traduse și copiate de Bongars.

Odată intrate în circuitul, nu european, cuvânt care, în acest caz, nu spune nimic, ci occidental, informațiile cu privire la cucerirea Transilvaniei de către Mihai Viteazul au cunoscut o largă difuziune atât în Franța, cât și în provinciile vecine, supuse dominației spaniole sau de curând eliberate de ea.

În Franța, centrele unde tipărituri ocazionale celebrau victoriile creștine asupra turcilor sunt: Paris, Rouen, Poitiers, Tours și Orléans, dar mai cu seamă Lyon, adevărat pivot al comerțului cărții unde, mulțumită târgurilor internaționale, prosperau numeroase ateliere tipografice, moștenitoarele unei tradiții centenare⁶⁰.

Printre aceste cărțuții de propagandă, trebuie amintită cea intitulată *Discours de ce qui s'est passé en Transsylvanie, de l'union des princes de Moldavie et duc de Valachie avec le Waivode pour la deffence de la Chrestienté contre le turc* (Paris și Lyon, 1595)⁶¹. Mai puțin cunoscută, o broșură din 1600, imprimată la Lyon, face parte din același gen de compoziții festive. Titlul ei este: *Nouvelles du duché de Transilvanie, réduit en l'obéissance de Sa Majesté Impériale le 24 novembre 1599, extraicts sur les lettres écrites de Prague par l'agent de Messieurs de Besançon, traduit d'Allemand en François*. Editorul e Jean Billioud. Mențiunea: *prins sur la copie imprimée à Besançon, avec permission* arată că a mai existat o ediție precedentă. Dacă indicația citată e autentică, ea aduce dovada că magistratii din Besançon, oraș aflat, în întregul comitat burgund (Franche-Comté), în stăpânirea regelui Filip al III-lea al Spaniei, aveau un agent la curtea imperială. La sfârșitul acestei rare broșuri, dăruite Academiei Române de baronul Adolphe d'Avril (1822-1904) – consul general al Franței la București, cumnat cu Al. Odobescu – a fost adăugat un alt *avis*, care-l completează pe cel dintâi prin știrea morții lui Andrei Báthory și care, după forma numelor – *Sigismondus Bathorio* –, pare

⁵⁸ *Ibidem*, p. 531-532, 535.

⁵⁹ *Ibidem*, p. 620, la 29 septembrie 1598.

⁶⁰ L. Febvre, H.-J. Martin, *L'apparition du livre*, Paris, 1971 p. 170, 175-179, 199, 271 (și bibliografia citată, p. 502).

⁶¹ Reeditări de N. Hodoș, *Vitejiile lui Mihaiu Vodă apreciate în Apus. Documente din vremurile acelea, 1595-1599*, București, 1913, p. 31-36, și D.A. Dospinescu, *Dobrogea, terre roumaine, émouvants témoignages d'un passé lointain*, București, 1939; studiu de P.P. Panaitescu, *O broșură privitoare la Mihai Viteazul*, *AR*, X, 1945-1946, p. 427-429.

traducerea unei misive redactate în latinește. Data ei poate fi fixată în funcție de o informație din final, potrivit căreia Sigismund ar fi fost prizonierul ducelui de Pomerania. Arestarea veșnicului fugar din ordinul lui Rudolf a avut loc în noiembrie dar, ca și împrejurările morții cardinalului, a fost comunicată abia la începutul lunii următoare⁶². Elementele cu care se încheie cealaltă relatare – fuga lui Báthory, a cărui soartă era încă necunoscută, reținerea lui Malaspina într-un fel de captivitate, pe care el singur avusese grijă să o exagereze, convocarea dietei la Cluj în numele împăratului, intrarea triumfală în Alba Iulia, supunerea tuturor cetăților în afară de Hust, Chioar și Lipova, care vor primi garnizoane germane doar în decembrie – contribuie toate să dateze relația anonimă în noiembrie 1599.

Câtă crezare merită deci să i se acorde? Detaliile exacte – trecerea munților de către Mihai la 18 octombrie, popasul la Brașov, două zile mai târziu – se găsesc alături de afirmații fanteziste ca, de pildă, că între ostașii voievodului erau nu mai puțin de 8 000 de turci și tătari botezați (!) – ecou al unor zvonuri răuvoitoare care-l înfățișau pe domn ca pe un despot oriental. Convorbirile dintre Mihai și nuniul pontifical, înainte de bătălie, sunt redată ca un dialog nemijlocit cu Andrei Báthory, pe care adversarul său, deci, l-ar fi îndemnat să părăsească principatul și să se retragă în Polonia, la îndatoririle sale, *pour servir a Dieu et faire son office*. De fapt, pe când cardinalul cerea numai un răgaz de trei zile, răspunsul lui Mihai conține două teme pe care într-adevăr le reîntâlnim în scrisorile sale: încrederea în judecata divină și dorința de a se evita vărsarea de sânge. După insuccesul acestor tratative, domnul ar fi adresat o cuvântare trupelor lui Báthory, pentru a determina trecerea lor de partea sa. Evident, forma apelului este neverosimilă, după cum imposibilă este deghizarea lui Mihai în straie căzăcești, în momentul în care era în pericol. Se știe totuși că intervenția personală a voievodului în fruntea voluntarilor poloni (cazaci), a fost decisivă, ceea ce explică ciudatul zvon⁶³.

Cifrele de 2 027 de morți și 1 000 de prizonieri din tabăra ardeleană față de numai 200 de ostași ai lui Mihai căzuți în luptă, sunt conforme cu cele raportate de un sol al lui Mihai. Urmează o precizare enigmatică, introdusă intempestiv în mijlocul socotelii pierderilor suferite de ambele armate: *La place se nomme Valstat*. În chip firesc, nu poate fi vorba decât de Sibiu, în vecinătatea căruia s-a dat bătălia. Dar numele german al orașului, amintit chiar în text, este Hermannstadt! S-a căutat, pentru această denumire, folosită și în alte broșuri contemporane asemănătoare, o localizare, fie la Frankfurt, fie la Cluj⁶⁴. Traducerea „câmpul de luptă”, propusă cu același prilej, este singura acceptabilă.

⁶² N. Buta, *I Paesi Romeni*, II, p. 117-118, 120.

⁶³ Vezi textul din anexă. A fost prezentat de C. Göllner, *Quelques plaquettes françaises contemporaines sur Michel le Brave*, în Al. Ciorănescu, C. Göllner, E. Turdeanu, *Trois mémoires sur Michel le Brave*, București, 1938.

⁶⁴ Vezi studiul Mariei Holban, *Campania din Țara Românească reprezentată în două broșuri germane de propagandă spre lauda lui Sigismund Báthory (1596)*, în *Călători străini*,

Eroarea interpretului francez, care a luat termenul drept un nume de localitate, dovedește aceeași ignoranță a geografiei care-l făcea, cu o pagină mai departe, să creadă că Valahia ar fi un oraș! Confuzia era prilejuită de vestea, foarte eliptic exprimată, a unei incursiuni turcești în Țara Românească. Împotriva acestor jefuitori ai pământului său, domnul a trimis o parte din forțele cu care câștigase victoria, spre a le smulge prada și a elibera robii cu care ei erau gata să se întoarcă⁶⁵. Scrisoarea din Praga se termina probabil cu pioasa urare ca românii să învingă încă o dată pe dușmani, după care editorul a mai adăugat câteva știri mărunte spicuite din depeșe mai târzii. Autoritățile din Besançon, însuflețite de aceleași nădejdi, au hotărât chiar să sărbătorească printr-un *Te-Deum* și o procesiune biruință lui Mihai Viteazul.

În vremea aceasta, noutățile din Transilvania își făcuseră drum până la curtea Spaniei. Buletinele periodice referitoare la mișcările turcilor, expediate de marchizul de San Clemente de la Praga, de ducele de Sessa de la Roma, atrăseseră de mult atenția regelui prea-catolic asupra domnului Țării Românești și a luptei pentru independență pe care acesta o ducea, nu fără a strecura totuși bănuiala, încă de la începutul anului 1597, că el ar urmări să încheie pace cu Poarta. Călătoria sa la Alba Iulia luase astfel aspectul neliniștitor al unei încercări de mediere între sultan și împărat, la care s-ar fi asociat și Sigismund Báthory!⁶⁶ Suspiciuni și insinuări ce se vor repeta trei ani mai târziu. La cele două cereri de subsidii pe care Mihai le-a adresat personal lui Filip al III-lea, la 2 februarie 1600 și la 31 martie 1601, monarhul a răspuns o singură dată și tocmai la 13 octombrie 1600, trimițându-i după o lungă chibzuială, și în urma unei consfătuiri a Consiliului de Stat, o spadă în valoare de 6 000 de ducăți. Aceasta pe lângă încurajări, bine cântărite în latinește, ca să persevereze în devotamentul pentru casa de Austria⁶⁷. În schimb, tot în 1600, o delegație a fruntașilor bisericești și mireni din Epir, Macedonia și Tesalia, care pregăteau o insurecție generală antiotomană, bizuindu-se pe ajutorul spaniol, va îndrăzni să-i pună în vedere regelui exemplul voievodului român care, deși n-are stăpâniri sau venituri mari, amenință să-l izgonească pe turc din Europa⁶⁸. Iar în 1599, Juan Perez de

III, p. 701-702. Locul real de apariție al broșurii *Sybenbürgische Chronica* rămâne o problemă deschisă.

⁶⁵ Încă o informație exactă: cf. Hurmuzaki, XII, p. 520; N. Buta, *I Paesi Romeni*, p. 119, 122; Al. Ciorănescu, *op. cit.*, p. 147; J. Gross, *Auszug aus der Chronik von Simion Massa und Maccus Fuchs*, în *Quellen zur Geschichte des Stadt Brasso*, V, Brașov, 1909, p. 286.

⁶⁶ Al. Ciorănescu, *op. cit.*, p. 132, 149. Volumul marchizului de Ayerbe, *Correspondencia inedita de Don Guillén de San Clemente, embajador en Alemania de los Reyes Don Felipe II y III, sobre la intervencion de España en los sucesos de Polonia y Hungria, 1581-1608*, Zaragoza, 1892, nu conține decât mesaje oficiale.

⁶⁷ Al. Ciorănescu, *op. cit.*, p. 150, 151, 155-157, 164, 169-170, 185, 200-202.

⁶⁸ *Ibidem*, p. 172-178. În fruntea conspiratorilor este un fost boier al lui Petru Șchiopul, Constantin postelnicul, despre care vezi M. Manoussacas, *Lettere patriarcali inedite (1547-1806) agli arcivescovi di Filadelfia in Venezia e dalla Confraternità dei Greci ortodossi*,

Valdivielso tipărise la Saragosa un *avviso* despre recentele succese antiotomane, spre lauda vitejiei lui *Miguel*⁶⁹.

Dacă în Franche-Comté și în Spania, cucerirea Transilvaniei, interpretată ca un succes al Habsburgilor și al cauzei creștine în general, a fost ridicată în slăvi după cum am văzut, ecoul ei s-a răspândit de bună seamă și în Țările de Jos meridionale, guvernate din 1598 de arhiducii Albert și Isabela, ca și în republica vecină a Provinciilor Unite. O carte tipărită aici, la Leyden, în 1633, și aflată cândva în aceeași bibliotecă ca și lucrarea lui David Chytraeus – dovadă, un ex-libris al lui Papiu-Ilarian – cuprinde de asemeni evocarea acțiunilor lui Mihai Viteazul.

Scriind o istorie universală, în centrul căreia se găsește bineînțeles lupta poporului său pentru eliberare, Everard Reidanus consemnează și campaniile imperialilor în Ungaria. După asediul Oradei în 1598, se relatează trecerea de către Mihai a Dunării la Nicopole, oraș de 6 000 de case⁷⁰. Interesant este că, în afară de devastarea acestei așezări, autorul subliniază deosebit faptul că numeroși locuitori bulgari au fost strămutați în stânga fluviului și colonizați în Țara Românească (*Christianorum millibus aliquot ex turcica ditione abductis agros iis trans Danubium assignavit*), ceea ce confirmă mărturia domnului, din scrisoarea de la 16 octombrie către arhiducele Maximilian: „după socoteala mea peste 16 000 de suflete, cu averea lor toată, i-am trecut peste Dunăre, și celor mai săraci le-au dat în țărișoara mea, unde s-a putut, atâta loc cât să-și poată găsi hrana”⁷¹.

Evenimentele din 1599 constituie pentru istoricul batav o succesiune de demersuri stranii și de neașteptate lovituri de teatru. Relațiile dintre Sigismund și sfetnicul său tainic Carillo sunt prezentate într-o lumină total diferită de cea proiectată asupra lor de propaganda catolică ce strălucește în piesa lui Lope de Vega *El Capitán prodigioso*. Versiunea protestantă susținea că instabilitatea bolnăvicioasă a principelui s-ar fi datorat unei otrăvi turnate de iezuit. Cucerirea Transilvaniei, încercarea lui Mihai Viteazul de a păstra principatul ca o feudă imperială, conflictul lui cu Basta și asasinarea sa, rezumate cu limpezime, încap în trei fraze⁷².

Veneția, 1968, p. 55-57. E vorba de mișcarea instigată de Dionisie al Larisei, la care se referă un document publicat în Hurmuzaki, XII, p. 907-908, și Hurmuzaki, XIV/1, p. 109: o scrisoare către un μακαριώτατος, titlu patriarhal, chemându-l să ia conducerea luptei. Destinatarii ar fi Dionisie Ralli Paleologul, după N. Iorga, *Byzance après Byzance. Continuation de l'„Histoire de la vie byzantine”*, București, 1935, p. 148, sau papa Clement al VIII-lea, după D. Russo, *Studii istorice*, I, p. 106. La rândul nostru am vedea în acest „prea fericit” pe un patriarh de Ohrida – Atanasie sau Nectarie.

⁶⁹ D.A. Dumitrescu, *Contribution à une bibliographie de „Turcica” espagnols (XVIe-XVIIe siècles)*, RESEE, II, 1964, nr. 1-2, p. 237-238.

⁷⁰ *Belgarum aliarumque gentium Annales, auctore Everardo Reidano, Dionysio Vossio interprete*, Lugduni Batavorum, 1633, p. 439.

⁷¹ N. Iorga, *Scrisori domnești*, p. 96.

⁷² *Belgarum... Annales*, p. 532. Vezi în Anexă textul integral.

Grafic, circulația informațiilor despre victoria de la Șelimbăr s-ar putea reprezenta prin câteva săgeți care, radiind din centrul Transilvaniei, ar tinde spre extremitățile Europei: la mieznoapte Gdansk, Constantinopol în sud-est, Madrid în vestul îndepărtat și, la jumătatea distanței dintre ultimele două, Napoli, la miezăzi, dar care, frânte de etape intermediare ca Praga sau Veneția, acoperă continentul ca o plasă cu ochiuri largi. Firește, nu toate punctele acestei rețele au o egală importanță pentru evoluția situației politice: pentru Liga Sacră, de atâtea ori desfăcută și apoi reîntregită în deceniile de după Lepanto, cele două capitale adevărate sunt Praga și Roma. De aici pleacă și cuvintele de ordine și subsidiile pentru ofensiva creștină din Balcani. Unele documente legate de reacția curții imperiale și a curiei papale față de deznodământul tragic al tratativelor purtate, cu o netăgăduită versatilitate, de Andrei Báthory n-au fost până astăzi cercetate de istoricii români. Prezentarea lor e de natură să completeze cu elemente esențiale, dacă nu noi, imaginea efectului produs în Europa de ocuparea Ardealului de către Mihai Viteazul.

Din notele zilnice, care au primit de curând o superbă ediție, ale lui Hans Khevenhüller, conte de Frankenburg, consilier al împăratului Rudolf și, vreme îndelungată, ambasadorul său pe lângă Filip al II-lea, desprindem următoarea însemnare, la 22 decembrie 1599:

*Eodem abends bei der kaiserin in gescheften, und den 23. I. Mt., die Zeitungen zo mir von Kaisershof, das der wallachisch fürst den cardinal Batori in Sybenwürgen geschlagen und aufshaubt erlegt und enthaubt hat, communiziert. Und das er Sybenwürgen, I. Mt., meinem allergenedigisten herrn, zum besten eingenommen. Gott verleihe weiter seinen siegen. Und das gedachter wallachisch fürst den stich halt*⁷³.

Fără patimă, numai cu respect pentru stăpânul împărătesc, se înregistrează câștigul unei provincii pe care Habsburgii o datorează, cum se spune lămurit, „prințului valah”. Dar cu aceeași răceală bătrânul curtean va reține în jurnalul său, în august 1601, împrejurările uciderii domnului:

*Den 3 dez. hat Jorge Basta neben dem Michael Weida, principe de Valachia, am stattliche victori in Sibenbürgen wider Sigismundum Batori gehabt. Nach diser victori ist gedachter Basta in erfahrung kommen, wasmassen beniter Michael Weida correspondenz mit den Türggen, ihnen Sibenbürgen einzusammen gehabt. Darüber ihn gefegnussen lassen wellen. Als er sich aber der selben widersetzt, durch ain Wallonischen Soldaten durchstochen und folgunds durch ein Teutschen enthaubt worden*⁷⁴.

Deci este recunoscut rolul lui Mihai în lupta de la Gorăslău, dar Khevenhüller acceptă cu ușurință și acuzația de trădare pusă în circulație de către Basta, pentru a se justifica. Confruntarea celor două pasaje dezvăluie sentimentele reale ale anturajului Habsburgilor față de perspectiva unor acțiuni

⁷³ Hans Khevenhüller, *Geheimes Tagebuch, 1548-1605*, editat de G. Khevenhüller-Metsch, Graz, 1971, p. 254.

⁷⁴ *Ibidem*, p. 268.

militare în Ungaria sau în Balcani: o imensă indiferență, dacă nu cea mai hotărâtă aversiune.

Ecoul la Roma al bătăliei de la Șelimbăr a fost simțitor diferit. Prin desprinderea Transilvaniei de Polonia și intrarea ei în zona de influență a Imperiului, era zdruncinat echilibrul dintre un stat catolic angajat în lupta cu turcii și altul, a cărui adeziune la coaliția antiotomană era stăruitor nădăjduită de papă. Pe de altă parte, asasinarea unui cardinal pune anumite probleme cărora, date fiind legăturile Sfântului Scaun cu Habsburgii, trebuia să li se caute o soluție cât mai discretă⁷⁵. Firul manevrelor prilejuite de aceste fapte poate fi urmărit grație corespondenței diplomatului francez Arnaud d'Ossat (1537-1604), episcop de Rennes, care primise chiar în 1599 purpura de cardinal, ca răsplată pentru serviciile aduse lui Henric al IV-lea. Informațiile privitoare la Transilvania încep cu scrisoarea din 18 decembrie 1595 către secretarul de stat Villeroy, în care se dă ca probabilă trimiterea acolo a unui nunțiu apostolic, deși episcopul de Cervia, Alfonso Visconti, abia plecase în misiune la Cracovia și Alba Iulia. Atât regele Poloniei, cât și principele Transilvaniei urmau să aibă un rol însemnat în alianța antiotomană careia, în planurile lui Clement al VIII-lea, ar fi trebuit să i se alăture Franța și Spania:

*Le Pape est encore en pensemment d'envoyer un autre legat en Pologne et en Transsilvanie, pour composer quelques différends, qui sont entre ces deux Princes et les bien mis ensemble contre le turc, duquel les affaires vont fort mal en ces pays-là, et sont toujours fort mal allées depuis son avènement à cet Empire*⁷⁶.

Anularea căsătoriei lui Sigismund Báthory cu Maria-Christina este tratată pe larg, cu toate amănuntele, deoarece crea un precedent divorțului dintre Henric al IV-lea și Margareta de Valois, pentru care tocmai se căuta o cale⁷⁷.

Însă cea mai interesantă parte a acestei corespondențe o reprezintă darea de seamă redactată la 15 ianuarie 1600 și adresată lui Nicolas de Neufville, senior de Villeroy, cu privire la consistoriul ținut cu trei zile înainte, pentru a hotărî

⁷⁵ De exemplu în 1588, după uciderea cardinalului de Lorena, odată cu fratele său, ducele de Guise, papa Sixt al V-lea a consultat documentele procesului din 1553, cu privire la moartea lui George Martinuzzi, care se aflau în arhiva din Castelul Sant'Angelo, în custodia cardinalului de Santa Severina, Giulio Antonio Santoro. De la Paolo Emilio Santoro, dosarul a ajuns în 1616 în mâinile unui descendent al generalului spaniol care-l înlăturase pe Martinuzzi, iar acest Andrea Pescara Castaldo a păstrat o copie – astăzi la Biblioteca universitară din Cambridge, ms. ad. 4612: *De violenta morte Georgii cardinalis Transylvani et Processu formato contra occisores*.

⁷⁶ *Lettres du cardinal d'Ossat, avec des notes historiques et politiques de M. Amelot de la Houssaie*, I, Amsterdam, 1732, p. 521-522. Vezi și despre unirea bisericii rutene cu Roma: *Les deux évêques de Russie, dont je vous écris dernièrement*; cf. *ibidem*, p. 515: Ipatie Pociatki de Vladimir și Chirii Terlețki de Luțk *sont toujours ici et vaque-t-on à la réconciliation du clergé de ce pays-là avec le St. Siège*.

⁷⁷ *Ibidem*, III, p. 372-380, scrisoare către Villeroy, din Roma, la 14 iulie 1599.

sancțiunile cuvenite împotriva celor vinovați de moartea lui Andrei Báthory. Se face aluzie și la o altă ședință a sacralui colegiu, în care fuseseră luate în discuție scrisori ale lui Malaspina. Această dezbatere avusese probabil loc la 21 decembrie, după cum rezultă dintr-o altă informație, iar comunicările nunțiului către cardinalul Cinzio Aldobrandini di San Giorgio fuseseră expediate din Alba Iulia la 14 noiembrie⁷⁸.

Între timp, împăratul se grăbise să-i scrie papei, denunțând înțelegerea lui Andrei Báthory cu turcii și reclamând chiar excomunicarea cardinalului (!) pe care-l socotea refugiat în Polonia. Alături de acest rechizitoriu contra victimei, alte acuzații se ridicau, din partea legaților papali de la Praga și Cracovia (îndeosebi de la acesta, Rangoni) împotriva lui Malaspina, din care Zamoyski și partizanii săi la Roma ca, de pildă, cardinalul Radziwiłł, ar fi vrut să facă un țap ispășitor. Se înțelege astfel și atitudinea lui Malaspina, ostilă lui Mihai Viteazul. Totuși, părerile erau împărțite. Încă de la 8 ianuarie, pregătind terenul pentru viitoarea consultare a cardinalilor, Aldobrandini își exprima convingerea că Malaspina trebuie apărat și se declara dispus a da crezare justificărilor lui⁷⁹. Însuși papa înclina să lichideze cât mai repede această problemă care putea dezlanțui un conflict grav între Imperiu și Polonia. O prelungire a recriminărilor reciproce ar fi compromis atât memoria defunctului cardinal, prin destăinuirea alianței sale cu Poarta otomană, cât și prestigiul Sfântului Scaun ca mediator între suveranii catolici și conducător al cruciadei. De aceea, după argumentări subtile, s-a ajuns la concluzia că n-ar fi oportună blamarea lui Malaspina, nici condamnarea ucigașilor lui Andrei Báthory. Împăratului i s-a acordat, fără zăbavă, absoluțiunea pontificală⁸⁰.

Din cele de mai sus reiese cu destulă claritate că lupta de Șelimbăr și consecințele ei imediate – moartea cardinalului Báthory, ocuparea Transilvaniei de către trupele lui Mihai Viteazul și Basta – au fost primite cu dușmănie de nobilimea maghiară și polonă, cu nepăsare de cancelariile și curțile principilor catolici din Occident și cu satisfacție în mediile umaniste protestante. Tipăriturile de circumstanță, aparent imparțiale, au adoptat zvonuri contradictorii, împrumutate simultan și fără alegere, de la servicii de propagandă diferite. Numai în sud-estul Europei, popoarele care luptau pentru eliberarea lor de dominația otomană și care, toate – bulgari, sârbi, albanezi, greci – trimiseseră ostași sub steagurile lui Mihai, îi urmăreau acțiunea cu mari nădejdi. Aceste concluzii nu se

⁷⁸ Vezi nota 25. Cf. N. Buta, *I Paesi Romeni*, p. 119-120.

⁷⁹ *Ibidem*, p. 121.

⁸⁰ *Ibidem*, p. 122-123; vezi și Anexa. În raportul său către Rudolf, la 22 ianuarie 1600, cardinalul Paravicino scria: *non si è che si possa incolpare chiaramente di questo, se non il temerario ardire di quel ch'è morto*, Hurmuzaki, XII, p. 640.

deosebesc, în linii mari, de acelea la care au ajuns unele cercetări mai vechi⁸¹. Reluarea atentă a analizei izvoarelor și înmulțirea lor aduce însă îndreptări de cronologie ce ajută înțelegerea variatelor reacții care au întâmpinat în Apus evenimentele din 1599. De asemenea, rezultă de aici și o explicație mai nuanțată a atitudinii unor personaje cu un rol însemnat în aceleași împrejurări, ca Malaspina sau Clement al VIII-lea. Lărgirea cadrului internațional în care e privită domnia lui Mihai Viteazul impune considerarea activității sale din două puncte de vedere. Din cel general, lupta țărilor române pentru apărarea lor se înfățișează ca un conflict local. Dimensiunile ei devin însă uriașe la scara sud-est europeană. Și o ultimă observație: s-ar putea crede că martorii intrării lui Mihai în Transilvania, așteptând de la un moment la altul și cucerirea Moldovei, au avut conștiința unirii pe cale de a se îndeplini între cele trei state locuite de români. Totuși, izvoarele nu conțin niciun cuvânt mai mult decât despre expedițiile precedente în Ardeal ale domnilor de peste munți, nimic care să distingă inițiativa lui Mihai de politica unui Petru Rareș. Dovadă că elementele sintezei nu erau pregătite încă.

ANEXĂ

I. David Chytraeus, *Saxonia*, II, Leipzig, 1611, p. 14-15.

Epistola Caspari Horwat ad Poloniae Regem, de Cardinalis Andreae Bathorei dade in Transilvania accepta die Simonis et Judae.

Sacra ac Serenissima Regia Majestas, Dn. Domine clementissime. Mandaverat mihi Majestas Vestra, ut si quidpiam certi, de illustriss. Domino Cardinale et praesenti Transylvaniae statu acciperem, id Majestati Vestrae confertim perscriberem. Itaque status rerum illic gestarum, in quantum in earum cognitionem pervenire potui, hic est. Valachiae Transalpinae Palatinus, maximo exercitu in Transylvaniam repente ingressus cum fuisset, ferroque obvia quaeq. vastaret, ac caedem pariter faceret horribilem, quod copiae illustriss. Cardinalis confluerent, hostiq. occurrerent, accidit ut Corona (vulgo Brasso), civitas ampla, item arx Fogaros, ipsi sese dederent: unde Michaeli Albam Juliam versus celeriter profecto, sexto citra Fogarisinum milliari. Illustrissimus Cardinalis ad Cibinium, inter Saxones civitates amplissimam, cum copiis, quas temporis angustiae permiserant congeri, hostibus occurrit, cumq. non longius quam medium jam milliare a se invicem abessent, obsides sibi mutuo miserunt. Ad haec Cardinalis illustriss. Dominum Malaspinam ad Palatinum miserat, ut ex eo, quid nam vellet, intelligeret. Palatinus, re ad diem dilata, spem aliquam tractandi et suae voluntatis declarandi praeibit. Interea, temporis facto impetu, exercitum Transylvanum qui aderat fudit. Ubi nam locorum ipse illustriss. Cardinalis sit, rescire adhuc nequaquam: hoc tamen pro certo intelligo, illum ex loco proelii, salvum abiisse, et certis quibusdam circumstantiis ductus, credo etiam ipsum servatum, ex via vero quam ingressus fuerat conjicio per Moldaviam transitum facere. Dominum Stephanum Bathori, Joannem Iffiu, Stephanum Czaky, Ladislaum Gyulaffi, Joannem Szinpalii nonnullosque alios eprimariis nobilibus conglobatos, in Poloniam versus iter facere rumor est, quo pacto iter illis plenum

⁸¹ N. Hodoș, *op. cit.*, și C. Göllner, *Michael der Tapfere im Lichte des Abendlandes*. Vezi acum actele, în curs de apariție, ale colocviului de la București, din 1970, pe tema *Locul popoarelor din sud-estul Europei în politica internațională la sfârșitul secolului al XVI-lea*.

insidiis succedat, nescio. Quos in proelio desideratos intelligo hi sunt: Stephanus Godonii, Stephanus Tholdi consiliarii, Moyzes Zekel, cujus egregia opera D. Rex Stephanus in omnibus bellis usus est, Petrus Gitzii, olim Joannis Gitzii Gubernatoris Fransiae frater. Commissum est proelium die festo SS. Simonis et Judae. Habeo haec ab eo qui pridie conflictus vesperi ex castris Domini Cardinalis exiverat, quae idem diebus postea subsequentibus, ex diversis fugientibus, uno eodemq. tenore intellexit; qui in Hungariam properans, Stephanum Botzkay aliquot cataphractorum millia et exercitum Hungaricum in Fransiam propere ducentem, obvium habuit, qui sane, nec dum scimus, quali nam sunt usi ingressu cum illustrissimus Cardinalis partem copiarum, ad arcendum exercitum, si quis ex Hungaris irrumpere vellet, intra fines collocatam habuerit. Quod si his vel plura, vel certiora intellexero, ea ad Majestatem Vestram sine mora perscribam. Quod reliquum autem est, Majestatem Vestram felicissime vaiere et florere desidero, eidemque servitia mea humilima supplex defero. Datum Bochiniae 10 novemb. 1599.

II. *Nouvelles du duché de Transylvanie réduit en l'obéissance de Sa Majesté Impériale le 24 novembre 1599, extraictes sur les lettres escrites de Prague par l'agent de Messieurs de Besançon, traduit d'Allemand en François, à Lyon, 1600, pour Jean Billioud (prins sur la copie imprimée à Besançon, avec permission).*

Le dix-huitiesme d'octobre, Michael Vayvode sortit de Valachie avec les Valaques et les Cosaggues et autres gens de guerre, entre lesquels il y avoit iusques au nombre de 8 000 Turcs et Tartares baptisez. Le 20 dudict mois il entra en Transylvanie en la ville de Cronstat, laquelle se rendit a luy volontairement et de bon gré, ou ayant demeuré quelques jours il traita avec les Saxons et Zanglois, a ce que ils eussent a suivre son party et se rendre a luy. Ce qu'ayant fait, il se retira a Hermenstat, ou il avoit assemblé son armée. Et l'ayant preste, il s'abboucha avec le cardinal Bathorio, proche de la dicte ville, et le pria de se retirer au pays de Pollogne, pour servir a Dieu et faire son office, et delaisser ce pays en paix, qui apartenoit a Sa Majesté Impériale, par tout droit et equité. Que s'il ne le vouloit faire, il le menaça de la chasser comme estant Transilvain désobéissant et rebelle a Sa Majesté, et le puniroit. Le cardinal Bathorio le pria qu'il eust tris jours pour y penser. Mais Vayvoda n'en voulut rien faire. Parquoy incontinent ils ordonarent et rangearent leurs armées l'une contre l'autre. Auparavant que venir aux mains, Vayvoda fait une belle harangue au Cardinal, luy donnant a entendre comme il avoit tort, et n'avoit aucun droict audict pays, et que asseurement Dieu l'en puniroit: et par tant le prioit ne permettre que tant de fidèles âmes chrestiennes et innocentes se perdissent et qu'on en fit un carnage ou boucherie. Après il adressa sa voix aux troupes du cardinal Bathorio et beaucoup plus copieusement leur remonstra leur devoir. Et commanda a quatre des principaux de leur armée, avec leurs compagnies, se ranger avec les Valaques. Néanmoins le dict Bathorio ne voulut oncques leur ceder, ny acquiescer a leurs raisons, mais se confioit par ses armées de gaignier et emporter la victoire.

Les deux armées donc s'attaquèrent l'une l'autre et se meslarent. De premier abord Vayvoda fait entrée dans l'armée du cardinal avec les Hardougues et le reste de son armée donna de deux autres parts. Mais voyant que ceste première charge ne luy succedoit pas selon son désir, et qu'il estoit en doute a qui demeureroit la victoire, il retira sa personne en une tente et s'habilla des habits de Kosagguinche, et luy mesme mena les Kosaggues avec grand et magnanime courage à la bataille, tellement qu'avec l'aide de Dieu tout-puissant il battit et défit l'armée du cardinal Bathorio, et par ce moyen il emporta la victoire.

DOMNI ȘI BOIERI

Des Transilvains il en demeura sur la place deux mille et vingt-sept. La place se nomme Valstat. La plupart estoient gentilshommes de remarque, et l'on fait environ mil prisonniers. Des Valaques il en mourut environ deux cents, et la plus grand part des Hargoudes, sans y avoir demeuré un seul des principaux. Le Cardinal s'eschappa et se sauva luy troisième a Kovar et de la il print la route en Pollogne. Son frere Istvan Bathorio s'enfuit avec les principaux des siens a Hustz, iusques ou ils furent poursuivis courageusement par cinq mil hommes que Vayvoda envoya pour les poursuivre. Cornitz Gaspard a este fait prisonnier avec trois capitaines enseignes. Et l'Evesque Naupragy. Malaspina aussi nonce apostolic fut prins a depourveu. Il avoit fait entendre a Vayvoda qu'il avait lettres de Sa Majesté Impériale qui luy donnoient charge expresse de luy faire sçavoir qu'il eust a se retirer avec ses gens hors du pays et que toutes choses y estoient accordées et pacifiées. Mais Vayvoda ne se voulut fier a ses paroles, ains demanda de veoir la diete charge et lettres, sachant bien qu'il avoit toute autre commission de Sa Majesté Impériale. Malaspina luy respondit que le cardinal Bathorio avoit tous les papiers riére soy. Et partant Vayvoda ne prenant point d'assurance en cela, il le retient prisonnier, mais après tout le succes de la bataille il le relascha. Vayvoda gaigna donc et emporta une ample et riche despouille avec beaucoup de munitions de guerre, comme poudres, artilleries, canons, et autres choses necessaires a la guerre, et par telle victoire toute la Transylvanie fut reduite a l'obéissance de Sa Majesté Impériale, excepté les deux chasteaux d'Hustz et Kovard. S'il eust esté question d'assiéger Leipar, il l'aut faict avec ses gens.

La victoire obtenue, Vayvoda envoya une partie de son armée en Valachie, principalement pour aller attendre le Turc et les Tartares, pour délivrer les pauvres chrestiens prisonniers, et pour reprendre les despouilles qu'ils avoyent prins en ceste ville-la. Prions le Créateur tout-puissant luy vouloir donner secours et force pour triompher contre l'ennemy de la chrestienté. Les principaux seigneurs prisonniers de ceux qui se retirèrent demandent que on leur fasse grâce. Sur ce le dict Vayvoda attend resolution de Sa Majesté pour sçavoir qu'il devra faire d'eux.

Sa M.I. a faict un cominandement général par un edict pour faire une Assemblée d'Estat, et que tous se deussent trouver a Clausembourg, a peine de confiscation de corps et de biens. Après la bataille, Vayvoda s'achemina vers la ville de Vaissembourg. Les habitants luy vinrent au devant, en tout honneur, avec les clefs de la ville et avec beaucoup de riches présents. Ceux de Clausembourg se voulurent rebeller en commencement. Toutefois, par les instantes prières et persuassions de Vayvoda, ils s'accordèrent la place ayant esté assiegée par trois mille hommes. Et pour ce que Clausembourg s'est tousjours monstré rebelle contre la maison d'Austriche, voire ont esté autheurs de parjure et rebellion, et encores ont incité les autres places de faire de mesmes, Vayvoda pour telle grande rebellion avoit délibéré de détruire la ville et la mettre a feu et a sang. Sur quoy il a demandé advis a S.M.I. et luy a escrit, attendant en bref la response.

Autre advis

Le cardinal André Bathorio fut faict prisonnier des Valaques paysans qui luy tranchèrent la teste et l'ont apportée a Sa Majesté Impériale avec son image. Son corps a esté enterré a Veissembourg. Et tient-on pour asseure que Sigismondus Bathorio soit arresté prisonnier par le Duc de Poméranie. On a faict procession générale et rendu grâces a Dieu a Besançon pour telle victoire, laquelle donne Esperance de mieux contre les Turcs et infidèles. Ainsi soit-il.

III. *Belgarum aliarumque gentium Annales auctore Everardo Reidano, Dionysio Vossio interprete, Lugduni Batavorum, 1633, p. 439, 532.*

Michael Walachiae Weiwoda, eorum agros irrumpens, Nicopolim, urbem sex mille domum ad Danubium sitam, diripit incenditque et ulterius progressus, pagos, vicos, cuncta vastat, Turcas obvios prosternit et Christianorum millibus aliquot ex Turcia ditione abductis agros iis trans Danubium assignavit. Superiore anno, Sevenbergensis Dux, emota mente (erant qui venenum a Jesuita praebitum putarent), omnem ditionem suam et haereditarium in eam jus Maximiliano, Caesaris fratri, transdiderat. Ipse, missa conjuge, certus destinationis, vitam a mundi consortio segregandi, tandem poenitentia priorum, queritur nequaquam sibi ex agris quos in Silesia ad vitam sustentandam Caesar assignassent, speratos proventus, ne arcium quidem structuram pro dignitate sua magnificam: et mox exiguo comitatu, in Sevenbergiam regressus, magnaue primorum urbiumque voluntate exceptus, uxori rursum jungitur. Postquam firmatam suae ditionis possessionem iterum habuit, Batorio Cardinali hareditarie eam jure donat, viro Austriaci infesto, rursuque facto divortio conjugem ad propinquos suos Gratzam remittit [...]

Foedus cum Caesare inierat Michael Walachiae Waiwoda, ac ejus nomine, caeterum proprii viribus ac facultatibus, Sevenbergam eripuerat Sigismundo Duci et fratri (sic!) ejus cardinali Bathoreo, qui donationem (ut supra ostensum) Caesari factam resciderat. Michael urbibus validis omnibus locis potitus, Caesarem ut superiorem ac feudi dominum agnoscere, caeterum possidere ipse parte cupiebat. Et quamquam metus erat, ne recusato, quod postulabat, auxilium a Turcis peteret, misit tamen adversus eum Caesar exercitum Duce Georgio Basta, a quo profligatus Michael denique hominum millia in loco cecidere.

IV. *Lettres du cardinal d'Ossat, avec des notes historiques et politiques de M. Amelot de la Houssaie, III, Amsterdam, 1732, p. 459-466.*

Vous aurez déjà entendu, comme au mois d'octobre dernier, le Prince de Valachie étant entré avec une puissante armée en la Transilvanie, y défit et mit en fuite le cardinal Battori, auquel le Prince Sigismond l'avoit cédée, et comme ledit cardinal fuyant avec cent chevaux par certains chemins étroits, où il falloit passer un à un, il fut assailli et tué par des paysans, qui lui coupèrent la tete et la portèrent au dit Prince de Valachie. De tout quel succès le Pape fut averti par lettres du sieur de Malespine, évêque de S. Sévère, son nonce, résidant près dudit cardinal, lesquelles S.S. fit lire en consistoire, il y a quelques temps. Depuis, S.S. reçut lettres de l'Empereur, écrites après la défaite du dit cardinal, et néanmoins avant que l'Empereur en sut la mort; par lesquelles il se plaignoit fort aigrement du dit cardinal, et l'acusoit d'avoir intelligence avec le Turc et prioit S.S. de l'excommunier et le priver du chapeau.

En meme tems, S.S. reçut lettres du nonce qu'elle a en Pologne, lequel lui écrivoit que ladite défaite et mort dudit cardinal avoit apporté grand déplaisir à toute la Cour du Roi de Pologne, et même qu'on y murmuroit contre le sieur Malespine nonce, comme s'il eut été en partie cause de cet inconvénient, et y disoit qu'il ne falloit jamais se fier de ministre apostolique; et qu'il lui sembloit à lui nonce de Pologne que pour apaiser ces gens-là S.S. devroit procéder par censures ecclésiastiques, contre ceux qui avoient tué ledit cardinal. Sur l'occasion donc de ces deux lettres de l'Empereur et du nonce de Pologne, tendantes à diverses fins, le Pape convoqua ledit jour 12 de ce mois une congrégation de dix-neuf cardinaux, à savoir Gesualdo, qui est, le Doyen du Collège, Como, Madruccio, Salviati, Radzivil, Pinello, Borghese, Bianchetto, Avila, Arrigone, Bevilacqua, Visconte, Tosco, d'Ossat, Antoniano,

Montalto, Farnese, Aldobrandino et San Giorgio: et après avoir fait lire lesdites deux lettres, mit en délibération s'il devoit faire quelque ressentiment de la mort dudit cardinal et entrer en justification de ce qu'il avoit fait et procuré pour le bien de la Chrestienté en ces choses de Transsilvanie, et montra d'incliner lui-même à la négative, tant de l'une que de l'autre de ces deux propositions. Les avis furent divers, comme il advient souvent en si grandes compagnies, mais la plupart opina, quant au premier point, que pour le présent il ne falloit procéder par censures, ni faire aucun ressentiment touchant la mort dudit cardinal, d'autant qu'il avoit été tué en guerre, portant les armes et en tout autre habit et faction (sic!) que de cardinal, qu'on ne savoit qui l'avoit tué, ni si ceux qui le tuèrent pensaient tuer un cardinal, ou non, ni s'ils étaient catholiques ou schismatiques, et hors l'Eglise et jurisdiction du St. Siège. Qu'avant que procéder à l'excommunication, il faudroit faire quelque forme ou figure de procès le quel, en cette incertitude, on ne sauroit par quel bout commencer, que d'ailleurs S.S. offenseroit l'Empereur et le Prince de Valachie, pour le mal qu'ils avaient voulu au dit cardinal, la mémoire duquel ils dénigreroient en tout ce qu'ils pourroient et pour ce qu'ils pourroient interpréter telles procédures et censures comme étant indirectement faites contre eux-mêmes, et faire composer des livres contre la mémoire dudit cardinal, où ni le Collège des cardinaux, ni le Saint Siège lui-même ne seroient épargnés; que ledit nonce Malespine étoit par chemin, s'en retournant à Rome, et pourroit dire quelque chose de plus que ce qu'il avoit écrit, et lors on verroit s'il y auroit lieu d'y faire autre chose. Quant au second point, qu'il ne seroit de la dignité du S. Siège, ni de la personne de S.S. d'entrer en justification par lettres adressées aux principaux de ceux qui se plaignoient ni par aucune sorte d'écrit. Mais pour ce qu'il importe grandement à l'honneur de Dieu et au bien de toute l'Eglise qu'ils aient bonne opinion du Pape et de ses ministrès, et ceux qui l'ont autre soient détrompez, il sembloit bon que S.S. commendât à Monsieur le cardinal S. George, qui a ces pays là en son département, d'écrire aux nonces qui sont près l'Empereur et le Roi de Pologne tout ce qui s'est passé au fait de Transsilvanie, et qui peut servir à la décharge du Pape et de ses ministres, et de leur enjoindre de dire cela comme d'eux-mêmes, aux occasions qui s'en présenteroient, sans montrer d'en avoir commandement, ni en commencer le propos eux-mêmes. Et ainsi fut résolu par Sa Sainteté, tant sur l'un que sur l'autre chef.

Din istoria relațiilor româno-maghiare în secolul al XVII-lea. Câteva documente

În 1995, o invitație la Collegium Budapest mi-a dat prilejul de a lucra în arhive și biblioteci din capitala Ungariei. Ceea ce am spicuit din documentele culese atunci – o recoltă mult mai bogată, de care n-am avut încă răgazul să mă ocup –, îmi îngădui să închin domnului Demény ca un omagiu respectuos și cordial. Participarea la acest *Festschrift* mă onorează, chiar dacă mi se pare firească, având în vedere o veche solidaritate și afecțiune comună pentru prietenii de a căror dispariție nu ne putem consola. Odată cu aceste deslușiri, aș vrea să mulțumesc colaboratorului meu, domnul Lukás Antal (Universitatea din București), căruia-i datorez traducerile din limba maghiară, după fotocopii adesea anevoie de descifrat. Hârtiile al căror conținut urmează să găsim la Arhivele Naționale din Budapesta, cele mai multe făcând parte din fondul documentar al capitlului de Alba Iulia.

I

Fără semnătură, adresă și dată. F 12, Lymbus 4 csomó, V, 10, 71, P.S.

Scripsimus antehac de hostili Palatini Moldaviae, adversus Palatinum Valachiae, Matthaeum, conatu, eiusdemque cum Tartaris eam in rem aggrediendam coniunctione, qui quidem rumor etiam nunc confirmatur, atque etiam ingravescit. Ferunt enim Tartaros iam sese ex loco, quo hactenus substiterant, movisse, ac prope fluvium Pruth, vicinum civitati Iassiensis, residentiae nimirum Palatini Moldaviae, consedissee. Palatini praecique vero Tartarorum, de uno loco in alium, maxime vero Valachiae ac etiam Transylvaniae vicinum, transmigratio, non potest non esse suspecta ob rumores iam antea de Moldavo et Tartaris sparsos. Nos quidem in omnes eorum motus quoad etus fieri potest, invigilamus et, imparati roperiamur, id agimus. Rem sane perutilem etiam Ill[ustrissi]ma Dom[inatio] V[est]ra praestiterit, si in Tartarorum consilia animadvertat, et exercitu aliquo, quasi illis opposito ostenso, illos in propriis sedibus continere nitatur. Ista Moldavi et Tartarorum distractio, plurium sane momenti ad refrenandas et advertendas vicinorum Provinciarum invasiones allatura esset. Scribitur nobis ex Porta Ottomanica Oratorem Ser[enissi]mi Regis Poloniae paulo durius ibi haberi, eo quod et ille in principio sui adventus, paulo animosius, sese, quam Turcarum fert natura, gesserit.

Est etiam ibi rumor in Porta, Oratorem Suae M[ajest]atis Regiae non ita cito experium iri, moram eidem ibi aliquandiu trahendam esse. Id quod Dom[inatio]ni Vestrae Ill[ustrissi]mae, pro mutua et sincera inter nos confidentia insinuandum esse duximus.

Împrejurările sunt greu de recunoscut, nu numai fiindcă avem a face cu o pagină răzleață, de la sfârșitul unei scrisori, ci și fiindcă textul vorbește de zvonuri

care nu s-au adeverit. Ele se referă la pregătirile lui Vasile Lupu de a ataca Țara Românească, ceea ce va avea loc în 1637, când Rákóczi a trimis în ajutorul lui Matei Basarab un corp de oaste. În primăvara aceluiași an, tătarii din Crimeea, urmărind un alt plan, au intervenit în zona gurilor Dunării. Despre intrarea lor în Moldova, până în apropiere de Iași, pentru a face joncțiunea cu forțele lui Vasile Lupu, putea să circule o informație (falsă) în anul precedent. Tot ca argument al datării din 1636, referirea la un nou sol al Poloniei la Poartă se potrivește cu misiunea lui Jerzy Krasinski. Titulatura îl indică drept destinatar al scrisorii pe un demnitar al principatului Transilvaniei, de rangul lui Ioan Kemény, dacă nu chiar el însuși. În cazul că scrisoarea nu e o traducere din ungurește în latinește, rămâne de identificat autorul ca un occidental aflat în Țara Românească, într-o situație ca aceea a contemporanului Bartolomeo Locadello, de informator benevol cu pretenții de agent diplomatic.

II

4 martie 1643, Constantinopol? F 12 Lymbus 4 csomó, V, 10, 26.

Az kegyelmes Istentől nagy uigassaggal irunk, betswilletes es Tekentetes az ki az felsegöteöl koronasztattot, es angýali karral ikesitetett, es Istennek felelmeuel keörnyüli vetetett, es Mennyeiteöl aýandekoztatott, az ki az Teztesseges es Tekentetes Czýászárunknak hiue es iob szárnya, es nekwnk mint Attyánk, Vaszil Uayda, Istennek kegyelmessegeből Moldua Orsazaghnak Feiedelme s Ura, kevánnunk Istentől, az ki mind Menynek es földnek Királya, io bekességet es egesseget engedgyjen Nagysadodnak az Nagysagod betswilletes Szekiben minden Nagysagod tanatsiual egyetemben; ha Nagysagod az mý egessegwnk feleöl is akarna ertení, Istennek kegyelméből, es az Tekéntetes Csýászárunknak szerentseieuel, es az Nagysagodnak is egesseghben uagiunk.

Az Nagysagod betswiletes írását, mellyet az Posztelnik által kwldeött enneken, el uneöttem, es hálát adtam az Istennek az Nagysagod io egressége felől, en irtam, es ismét irok, hogý ez naptol foghua Nagysagodat tudom Attýamnak, es ha Isten kegyelmessegit mutattia ream, hogý azt az aýándekot adgia nekem, nem enyim leszen az Uraságh, hanem Nagysagodé; es az mint Nagysagod parantsol az szerint cselekészém, es az Nagysagod baráti, nekem is barátim lésznek, es az Nagysagod ellenseginek ellenseghe lészék; azt is irom Nagysagodnak, az mely levelet irt uolt Nagysagod Kaszim Aghának es Muimure Aghának, mindgiart oda mentem, es Nagysagodat keöszeöntöttek, es mondák, hogý az Nagysafod tekéntetiért, uagý az mý akarattunk szerint lészén, uagj az feieket leteszik, es mondák, hogý az feő Vezér Basát réghen rea veöttwak, hogý az Uaydaságot mégh adná, de azon uolna akarattia, hogj elevenen foghnák mégh, hogý ne szaladna Magýar Országghban, en Uram egy szot mondottam nekik, nem tudom ha Nagysagod iauallya, mondotta, ha Bukurestnél uolna keönnyen uolna, mert az hannak kéllene hirt tenni, es ieöne ki mintha Lengyel Országghra akarna wtni, es ugý osztan egy eýel Bukurestre érne, de mostan nints az az wdeö, mert Targoui s týára ment, az hatat Magýar Orsazghra uetette, es Targouistýarol tsak egy eijel által méhet Magýar Országghra, de az Király az ki itt uagion Jedikulaban, azt fogadta, ha néki adgyák az Királyságot, hat eő Mathét minden boieriuual valamenyen ki futnak oda minden kenteseööl eleunen az Csýászár kezéhez kwldi, de azt nem gondolhatni Szultanam, az migh az Orsazagaban lészén, hogý mégh foghassák, mert széllýel az Országghokban el mént az hire, hogý az Teöröknek nintsen ereie, hogý Mathet ki wzhesse, hanem kardal uagyon

ueztegh az eö Országában. Nem hogÿ Kiralyra, feiedelemre tamadhatna az Teörök, en azt it mondam, hogÿ az Keresztyéni Királyságok, azt mondgÿák, hogÿ nem tudgÿák mint foghattÿák mégh, es az Agha azt monda, hogÿ ezeket az szokot, az feö Uezér Basanak mind mégh mondgia; de nem tudom ha iauallyae Nagysagod ezékét az szokot uagÿ nem, de en azt az szot is akarom irni Nagysagodnak – s mégh bocsyasson Nagysagod, hogÿ Nagysagod irion az Aghának egÿ leuelet, hogÿ ménnenk ueghere, hogÿ Nagysagodnak az melÿ Kimjei uoltak Magÿyar Orszaghban el ieöttek, es azt mondgÿák, hogÿ az Kiraly azt mondotta, Máthenak eöt uagÿ hat etzer emberrel nem arthatni, nem hogÿ nekÿwnk árthananak, es az menyí keues adot adunk azt is tsudalliuk miért adgiuk, es azt is iria Nagysagod, hogÿ ha ezen az Nyaron ki nem ñzik, az Kiraly is nem foghia be kÿldeni az adót; azt is adom ertesere Nagysagodnak, hogÿ az Uezer Muhurdára monda nekem, hogÿ az Uezér megh hadta az Aghanak az ki be mént Mathehoz, uagÿ Kafeuel, uagÿ Sorbettel itassa megh, es az kencsyét foghállia el, azert az Istenert Nagysagod is uigiazzon magára, mert nintsen hitelék, azt is ertse Nagysagod, hogÿ ez utan az leueleket ne kÿldgie az Dumitrakÿ Kuszkuhoz, hanem az miröl kiuantatik Dumitrakÿ Uisztérhez kÿldgie Nagysagod, mert tud szolgálni, azt is ertse Nagysagod, hogÿ az Csÿaszar ki akar menni Drinapolyhoz, es mint parantsol Nagysagod, ha el mennyeke en is uagy ne, az mint Nagysagod akarattia, Nagysagod iria megh ennekem, ez is akarom, hogy ertsem mindenkor az Nagysagod egessege felöl; Engedgye az Isten ez kitsin irasom tallalia Nagysagodat egesseghben es uigan, minden Nagysagod Tanatsiual egyetenbem sok esztendeigh. Amen. Anno 1643, Martii 4.

Nagysagodnak kissebbik fia

Jo Bogdan Vayda

„Scriem cu mare bucurie întru milostivul Dumnezeu. Preacinstit și preanonat, cel încoronat de Cel de Sus și împodobit de brațul cel îngeresc din ceruri, cel care este credinciosul și mâna dreaptă a cinstului și preaslăvitului împărat, iar nouă ca un părinte, Vasile Voievod, din mila lui Dumnezeu domnul și stăpânul țării Moldovei, îți urăm de la Dumnezeu, regele cerurilor, precum și al pământului, pace și sănătate, să te țină pe Măria Ta în cinstul scaun al Măriei Tale, împreună cu tot sfatul Măriei Tale.

Dacă ar vrea Măria Ta să afle despre sănătatea noastră, din mila Domnului și cu norocul preacinstului împărat și al Măriei Tale, suntem sănătoși.

Cinstita scrisoare a Măriei Tale, pe care a trimis-o prin postelnic, am primit-o și am mulțumit lui Dumnezeu pentru buna sănătate a Măriei Tale. Am scris și scriem din nou că din această zi te socotesc pe Măria Ta ca pe părintele meu, iar dacă Domnul își va revărsa asupra mea acea milă să-mi dea acel dar, stăpânirea nu va fi a mea, ci a Măriei Tale, și după cum va porunci Măria Ta, așa voi face, iar prietenii Măriei Tale vor fi și prietenii mei și voi fi dușmanul dușmanilor Măriei Tale.

Mai scriu Măriei Tale că acea scrisoare pe care Măria Ta a scris-o lui Kasim Aga și Muimure Aga a dus-o numaidecât, iar ei te-au salutat pe Măria Ta și au spus că datorită cinstei Măriei Tale ori va fi după voia noastră, ori își pun capul jos. Spuneau că pe marele Vizir Pașa demult l-au convins să ne dea domnia, dar ar vrea să fie prins viu acela, ca să nu fugă în Țara Ungurească. Eu am zis o vorbă, nu știu dacă Măria Ta aprobă, spuneam că ar fi mai ușor dacă ar fi la București, așa că ar trebui înștiințat hanul și el ar ieși ca și cum ar vrea să ajungă în Țara Leșească și așa ar putea ajunge într-o zi și o noapte la București. Dar nu este vremea acum, deoarece e plecat la Târgoviște și a trimis oastea asupra Țării Ungurești, iar de la Târgoviște poate să treacă în Țara Ungurească într-o singură noapte. Dar „craiu”, care se află aici la Edicule, a făgăduit că, dacă i se va da lui regatul, el îl va da

pe mâna împăratului pe Matei împreună cu toți boierii care vor fugi acolo, vii și cu averile lor, dar sultanul nu poate gândi ca acesta să fie prins cât timp este în țară, fiindcă s-a răspândit vestea în toate țările că turcul nu are putere să-l alunge pe Matei, acesta fiind cu sabia sa în țara sa, deci turcul nu-i poate ataca pe crai sau pe domn. Am mai spus că regii creștini au spus că nu știu cum ar putea să-l prindă, iar Aga a spus că va transmite toate aceste cuvinte marelui Vizir Pașa, dar nu știu dacă Măria Ta este sau ba de acord cu vorbele acestea.

Vreau să mai scriu Măriei Tale, să mă ierte Măria Ta, să scrie Măria Ta o scrisoare Agăi pentru a lămuri că au sosit iscoadele pe care Măria Ta le-a avut în Țara Ungurească și spun că regele a zis că nici lui Matei nu i se poate face nimic cu 5-6 000 de oameni, necum să ne facă nouă (regelui) ceva și că darea mică pe care o dăm ne mirăm de ce o mai dăm. Să mai scrie Măria Ta că, dacă nu-l alungă în vara aceasta, nici regele nu va mai trimite darea.

Dau de știre Măriei Tale că muhurdarul Vizirului ne-a spus că Vizirul a poruncit Agăi care s-a dus la Matei să bea cu el cafea sau șerbet și să-i ia tezaurul. De aceea, pentru Dumnezeu, să aibă grijă Măria Ta, căci aceștia nu au credință. Să știe Măria Ta că de acum înainte să nu mai trimită scrisorile la Dumitrachi Cuscul, ci să trimiteti ceea ce doriți la Dumitrachi vistierul, căci el poate să ne slujească.

Să știe Măria Ta că împăratul vrea să meargă la Adrianopol și să poruncească Măria Ta dacă să mă duc și eu sau nu, după cum îți va fi voia, numai să-mi scrie Măria Ta.

Vreau de asemenea să știu mereu despre sănătatea Măriei Tale.

Să dea Dumnezeu ca acest mic răvaș al meu să găsească pe Măria Ta cu sănătate și bucurie, împreună cu sfatul Măriei Tale, într-un mulți ani. Amin. Anno 1643, Martii 4.

Mai mic fiu al Măriei Tale,

Io Bogdan Voievod”

E una din scrisori, care ni s-au păstrat foarte rar, prin care cunoaștem intrigile urzite în jurul Porții de rivalitatea претенdenților la tron. Cel care semnează ne era, până acum, cu totul necunoscut. Protejatul lui Vasile Lupu, nădăjduind să obțină domnia Țării Românești, era totuși, după nume, un moldovean. Să fie oare ultimul dintre Movilești? Acel Bogdan, singurul rămas în viață dintre fiii lui Ieremia, se găsea în Polonia pe la 1655. Dar cine e „regele” care, deși închis de turci, aștepta ca aceștia să-i restituie „regatul”? De la Bocskay și Bethlen, Transilvania nu mai era un simplu principat, o „cnejie”, cum spunea Miron Costin. Predecesorul, aflat atunci de zece ani la Edicule, era Moise Székely-fiul. În scrisoare sunt menționați și trei boieri. Unul este marele postelnic al Moldovei din anii 1636-1643, Apostol Catargi, despre a cărui ultimă misiune la Poartă suntem informați cu acest prilej. Ceilalți doi sunt în Țara Românească, unde criza din 1643 a declanșat uneltirile împotriva lui Matei Basarab. Dumitrachi vistiernicul pare să fi fost Cantacuzino, încă vistiernic al doilea, mai degrabă decât Dudescu, fost mare vistiernic, dar ocupând în 1643 funcția de mare vornic. Un omonim „Cuscul” nu e deocamdată cunoscut. Documentul ne îngăduie să întrezărim căror presiuni le-a rezistat Matei, pândit de Vasile Lupu și de complicității lui de la Poartă, fără oaste – 6 000 de curteni fuseseră trimiși în tabăra lui Gheorghe Rákóczi II ca să ia parte la campania contra imperialilor –, dar declarând cu mândrie că-și

apără țara cu sabia. Această formulă de absolută independență merită reținută pentru o istorie a gândirii politice românești. De asemenea, expresia „prietenui prietenilor și dușman dușmanilor”, prin care Bogdan Movilă își definea poziția de vasal față de Vasile, de oriunde ar veni inspirația acestei retorici, se referă la raportul personal dintre client și patronul său, domnul Moldovei, nu la un statut al principatului muntean. Cât privește statutul Transilvaniei, e limpede că limitele autonomiei sale erau socotite drept formale de către Rákóczi. Scrisoarea, care a avut desigur un original românesc, a fost interceptată și tradusă în limba maghiară.

III

1672, iul. 6 (sic!), București. E. 190, d. 33, f. 119.

Tekentetes, meltosagos es kegielmes Fejedelem Rakoci György Urunknak Erdely Orszagnak Fejedelme Magyar Orszagh reszeink Vra es Szekelyeknek Ispanya alazatos szolgalatunkat ayanllyuk Nagysagodnak.

Mý Havasalfödének Bojeri közönsegesen Vladika Attyankal együtt adgyuk ertesere Nagyssgodnak, az melly penzt küldött volt Szpatar Dikul az Nagysagod birodalmában maga embereihez azon penznek mi igen jól es bizonyoson vegere mentünk, hogy sok ez orszagbeli embereken minden igaz ok nélkül wette nemely reszet penighlen ez orszagh tarhazabul mideön Tudor nevü Attyafia kamaras wolt. Mivel penigh mostan sok költössünket es nyaualyankat az Portarol es Hántul, mind penighlen masokbul is sokakbul Nagysagod is tudván; mellyet el nem birhatunk ki miatt nagy adossagban is estünk; Mellynek okaert Nagysagodnak könyörgünk azon otta lewö summa penzrul mint kegyelmes Fejedelemnek, hogy Nagysagod vegye el az felét; felét penighlen külgye hozzánk, hogy adgyunk az Orszagh szüksegeben miwel az Orsyage, mert bizonyoson az mý Vrunk es Orszagunkhoz az Szpatar Dikul actai nem igaznak találtattanak, mellynek bizonsagaert küldtük ez irasunkat az Nagysagod metossagas kezeben.

Nagysagodtol mi es ez Orszagnak Bojeri közönsegesen ezt kewanyuk Nagysagodtul. Isten tarcza jó egessegeben Nagysagodat. Iratott Bukuresten Juliusnak 6.dik napjan. Világ teremtesetül fogwa 7162 Esztendőben.

Vladika. Gyorma feő Bán, Preda feő Vornik, Sztroja feő Logopphet, Bunya feő Vataav, Hriza feő Syptár, Moise feő Kulczár, Kosztantin ki Postelnik volt, Isztratije Posztelnik, Szimisze feő Sztolnik, Nikula feő Poharnik, Radul feő Komisz, Radul feő Aga, Mihalcza feő Szlusnik.

[Verso] Tekentetes metossagos es kegyelmes Fejedelem Rakoczi György Urunk eő Nagysaganak Erdely Orszagh Fejedelmenek Magyar Orszagh reszeinek Uranak es Szekelyek Ispanyanak etc. igen böczülettel adassek. S.S.

„Slăvitului, măritului și milostivului Principe, domnului Gheorghe Rákóczi, Principele țării Ardealului, domnul Părților Ungariei și comite al secuilor, oferim umila noastră slujbă Măriei Tale.

Noi, boierii Țării Românești, dimpreună cu părintele Vlădica al nostru, dăm de știre Măriei Tale că banii pe care i-a trimis în țara Măriei Tale spătarul Diicul la oamenii săi i-am cercetat cu luare aminte și temeinicie și [am aflat că] o parte a lor a fost luată pe nedrept de la mai mulți oameni ai acestei țări, iar o altă parte provin din visteria țării,

DOMNI ȘI BOIERI

luată când părintele acestuia, pe nume Tudor, era cămăraș. Acum însă am căzut în mari datorii și nevoi, după cum știe și Măria Ta, din pricina Porții și a Hanului și a multor altora pe care nu le putem îndura. Din care pricină ne rugăm Măriei Tale ca unui Principe mărinimos ca ... jumătatea sumei de bani să o ia Măria Ta, iar jumătate să o trimită la noi ca să o folosim la nevoile țării, fiindcă este a țării și domnul nostru și țara au găsit că nu este adevărată arătarea spătarului Diicul. Pentru dovada acestui lucru am trimis această scrisoare în slăvita mână a Măriei Tale.

Aceasta voim noi, boierii acestei țări, de la Măria Ta. Dumnezeu să ție pe Măria Ta în bună sănătate. S-a scris în București, în ziua a 6-a lunii iulie, în anul de la începutul lumii 7162.

Vlădica, Ghiorma vel ban, Preda vel vornic, Stroe vel logofăt, Bunea vel vâtav, Hrizea vel spătar, Moise vel clucer, Constantin biv postelnic, Istrate vel postelnic, Simiță mare stolnic, Nicula vel paharnic, Radul vel comis, Radu vel agă, Mihalcea vel sluger.

[Verso] Slăvitului, măritului și milostivului Principe Gheorghe Rákóczi, Măriei Sale domnul nostru, Principele țării Ardealului domnul părților Ungariei și comite al secuilor, cu mare cinste să se dea”.

Avem aici o manifestare a acelei lupte între facțiunile boierești din cauza căreia Diicul din Buicești, ruda și favoritul lui Matei Basarab, a pierdut tronul pe care ar fi urmat să-l moștenească. Acuzat de spolieri, dintre care unele în paguba statului, fostul spătar își pusese averea în siguranță, în Transilvania, ceea ce a provocat protestul întregului sfat domnesc, care i-a propus lui Rákóczi o tranzacție pentru a recupera jumătate din sumă. E de presupus că se urmărea în primul rând o răzbunare politică. Acest act solemn, care e și el o traducere, purta în original semnăturile mitropolitului Ignatie Sârbul, banului Ghiorma din Alexeni, vornicului Preda Brâncoveanu, logofătului Stroe Leurdeanu, a lui Bunea Grădișteanu – care era mare vistier –, a spătarului Hrizea din Bogdănei, a lui Moise Cândescu, Constantin Cantacuzino, Istrate Leurdeanu etc. Tot din neamul Căndeștilor, boierimea buzoiană, erau Radul comisul și Mihalcea. Ca agă îl găsim pe Radu al lui Staico din Sintești și Popești. O informație genealogică interesantă este aceea care se referă la Tudor Buicescu, fost mare cămăraș. Data documentului a fost transcrisă greșit: văleatului 7162 îi corespunde anul 1654.

IV

2 septembrie 1672. Leanwar (Cetatea Fetei). E. 190, d. 33, f. 127.

Celsissima Principissa, Domina gratiosissima,

Ex literis Celsitudinis Vestrae ultima Augusti emanatis Eiusdem Celsitudinis Vestrae gratiosam opinionem ratione Rebllum et eorundam Adhaerentium in tribus punctis existentem pluribus intellexi, pro qua gratiosa mentis aperitione quidem humillimas dico gratias, cum vero modo non amplius permittitur de Rebllum attendendis discurre, siquidem attentata et peracta nimis certa, et prae oculis sunt; idcirco Celsitudinem Vestram hisce humanissime significandam duxi qualiter Rebelles, coniunctis Turcia in ditionem eruperint, quibus sola civitas Debreczin quator millia peditum adiecit, hisce viribus et tantaene potestati etiam sese oppida heidonicalia (uti referunt quidam eorum capitanei) habuere debuerunt, ita, ut Rebllum potestas modo cum novem aut decem millibus

hominum penes Tibiscum consistat, et ego, dum ex Comitatu Ugocsa reversus fuisset, huic am forti inimico cum paucis mecum existentibus militibus me praesentare et aggredi minime ausus, sed versus Tibiscum transire coactus fuerim in quo itinere de facto procinctus sum; cogitandum itaque nunc erit, quomodo hosti huic obviandum, siquidem neutiquam dubitandum, quod adhuc plures malevoli, in omnibus Comitatus existentibus illis adhaerebunt.

Rogaram proinde Celsitudinem Vestram hisce quam humillime quatenus in id incumbere gratiose vellet, ut eiusdem Celsitudinis Vestrae confinia in partibus Comitatum Ugocsa et Beregh versus Marmuross per officiales Suae Celsitudinis viriliter observarentur, ne ibidem tam libere excurrere possent, ego pro viribus meis militem Germanum quantocius colligam et adlaborabo, ut quoad posse impediatur, re ulterius Rebelles illi progredi valeant. Et haec erant quae ad Celsitudinis Vestrae gratiosa mandata quam obedienter et citissime renunciata minime intermittere volui, de reliquo ad ulteriorem gratiam me quam humanissime commendans maneo.

*Celsitudinis Vestrae
raptim apud transitum*

*Tibisci, Leanwar, 2a 7bris 672
humilissimus et obedientissimus servus Pani ... (m.p.)*

Adresată principesei Anna Bornemisza din tabăra de la trecerea Tisei, această scrisoare așternută din fuga condeiului arată că, în anul în care turcii cucereau Camenița, forțele militare ale Țării Românești nu erau în întregime mobilizate pentru campania din Polonia, la care lua parte însuși domnul Grigore Ghica. Un detașament de ostași munteni, în frunte cu un Pană a cărui semnătură e aproape indescifrabilă, a revenit la Debreczen și Szolnok, pe locurile unde mai fuseseră cu zece ani înainte. Față de numărul superior al „rebelilor” unguri, autorul relatării n-a îndrăznit să înceapă lupta și s-a retras dincoace de Tisa.

V

24 februarie 1678, București. G. 9,14 cs., IX. 1, f. 7 A-B

*Spectabilis ac Generose Domine, Domine,
Frater mihi observandissime,*

Kegyelmet mint jo akaro kedves Attyamfiat ez alkalmatossagal is nem akarom el mulatni ez levelem altal, hogy megh nem latogassam es Egessege felöl ne tudakozzam, mellj leweletem kewanom Istentül, hogy talallya Kegielmedet minden kedves jo okozoiwal edgyüt szerenczes boldogh orakban szüböl kewanom. Emellett ez levelet presentalo Emberünköt kelletek ki küldenünk Vinczre az Vajda eö Nagysaga Asztala számara valo Taloknak valo vasarlasanak okaert az mint megh az elöt akartunk be hozatni, de hogy az elmúlt Esztendőben Mirigh halal is leven aban az orszagban azert kelletett eddigh el haladni, most eö Nagysaga erte küldven s akarvan megh hozatni, kerem kegyelmet Ennyeböl ne szanja favattsagát Urunktol eö Nagysagatol egy levelet szerezni, hogy mindenüt az eö Nagysaga biradalmaban adgyanak egy egy szekerett, hogy azokat az Talokot hozzak be egeszlen eddigh az eö Nagysaga birodalmabelj hatarigh, eö Nagysaga az Vajda, teöbbet ügyekezik kegyelmelet szolgálni seöt penigh kegyelmed nekem is parancsolvan szeretettel

DOMNI ȘI BOIERI

kegyelmednek szolgálni el nem mulatom Ajanlvan ezzel Isten gondgya viselijben kegyelmelet.

Datum in Bukarest die mensis Februarii 24, A.D. 1678.

Spectabilis ac Generosae Dominationis Vestrae

Frater et Vicinus semper paratus

Dumisale fratelui Secheli

mă închin cu slujbă plecată

Constantin Brâncoveanu (m.l.)

[Verso] *Tekentetes Nemzetes Vajda Laslo Uramnak az Meltosagos Erdelj Fejedelem eö Nagysaganak fő postamestennnek (Tisztelg) neki jo akaro Attyamfianak adassek.*

„Prin această scrisoare a mea nu vreau să scap prilejul de a întreba de sănătatea Milostivirii Tale, ca de a unei rude binevoitoare, și doresc din inimă de la Dumnezeu ca această scrisoare să găsească pe Măria Ta împreună cu toți binevoitorii dragi, în cele mai fericite și norocoase ceasuri.

A trebuit să trimitem pe acest om al nostru care vă aduce scrisoarea la Vinț pentru cumpărarea farfuriilor trebuincioase la masa Măriei Sale Voievodul, pe care am fi vrut să le aducem mai demult, dar, cum în anul trecut a fost mereu moarte în acea țară, a trebuit să se amâne. Acum, Măria Sa, vrând să fie aduse și trimițând după ele, rog pe Milostivirea Ta să nu-și cruțe puterile și să nu ostenească a face rost de la Măria Sa domnul nostru de o scrisoare ca să dea din tot locul din țara Măriei Sale câte o căruță ca să se aducă toate acele farfurii până la hotarele stăpânirii Măriei Sale. Măria Sa Voievodul se va strădui să vă răsplătească pe Milostivirea Voastră, ba chiar a poruncit ca și eu să nu ocolesc a sluji cu drag pe Milostivirea Voastră. Cu aceasta, Dumnezeu să vă aibă în pază.

Datum in Bukarest die mensis Februarii 24, A.D. 1678 etc.”

[Verso] „Nobilului și puternicului domn Vajda Laszlo, mai marele poștei Măriei Sale, măritului Principe al Transilvaniei, să i se dea cu plecăciune, ca unei rude binevoitoare.”

[cu scrisul mărunt al lui Brâncoveanu] *Váida Lászlou.*

Brâncoveanu, pe atunci doar biv vtori logofăt, știa să-și folosească relațiile printre nobilii ardeleni pentru a îndeplini o însărcinare din partea domnului Țării Românești, care mai era încă Gheorghe Duca. Acest iubitor de fast comanda vesela pentru masa domnească în Transilvania (avem chiar o precizare: ceramică de Vinț). Detaliul este evocator pentru viața cotidiană a curții de la București. În același timp, documentul păstrat dintr-o întâmplare prielnică aduce o informație interesantă cu privire la vechea industrie ceramică din Ardeal.

Note de istorie a Maramureșului în sec. XVI-XVII

Înainte de a purcede la o nouă cercetare a împrejurărilor și a oamenilor care au condus viața spirituală a românilor din Maramureș între 1570 și Unirea de la Ujgorod (1646), nu socotim de prisos a explica alegerea acestui subiect. Nu fiindcă tema noastră n-ar fi reținut până acum atenția istoricilor – dimpotrivă, un lung șir de studii, acelea ale lui Augustin Bunea, N. Iorga, Antal Hodinka, Al. Ciplea, Șt. Meteș, Simion Reli și Zenovie Pâclișanu, au făcut cunoscută succesiunea episcopilor maramureșeni. Rectificările de adus în această privință sunt puțin însemnate. *Dar, din străbaterea faptelor unei perioade de aprige lupte bisericești și politice într-o provincie de hotar, zonă de contacte și clivaje lingvistice și etnice în care factorul religios a jucat un rol de netăgăduit în stabilirea identității culturale a diferitelor populații, reies unele concluzii de un interes mai general atât pentru încadrarea în istoria românilor și în cea a Sud-Estului european, cât și din punctul de vedere al metodei.*

În lumina observațiilor altor cercetători, ale lui Radu Popa mai recent¹, cu privire la caracterul „feudal” al organizării ecleziastice a Maramureșului, valabile nu numai pentru veacul al XIV-lea, ci și pentru o epocă mai târzie, se explică „dualismul episcopal” la care s-a referit S. Reli², mai exact dubla dependență a acestei regiuni de episcopiile Muncaciului și Vadului. La pacea de la Speyer din 1570, prin împărțirea teritoriilor fostului regat al Ungariei între împăratul Maximilian al II-lea și Ioan-Sigismund, principe al Transilvaniei, celui din urmă i-a revenit, împreună cu comitatele Bihor, Crasna și Solnocul mijlociu, și Maramureșul, pe când Muncaciul și restul Beregului au intrat în stăpânirea Habsburgilor³. Ca atare, asupra populației ortodoxe a Maramureșului se va exercita autoritatea „episcopului românilor” din Transilvania, calitate care, între 1571 și 1574, când s-a retras sau, după I. Lupaș, a fost depus⁴, îi aparținea lui Eftimie. Acesta, desigur același cu egumenul cronicar de la Neamț, refugiat în părțile Bistriței din 1566, după înfrângerea pretendentului moldovean Ștefan Mâzgă al cărui partizan fusese, a fost sfințit în mod canonic de către patriarhul de

¹ R. Popa, *Țara Maramureșului în veacul al XIV-lea*, București, 1970, p. 216.

² S. Reli, *Biserica ortodoxă română din Maramureș în vremurile trecute*, Cernăuți, 1938, p. 76-78.

³ Z. Pâclișanu, *O carte care nu trebuia scrisă*, Blaj, 1938, p. 13-17 (extras din „Cultura creștină”).

⁴ I. Lupaș, *Destituirea unui episcop român în Ardeal la 1574*, în *Studii, conferințe și comunicări istorice*, I, București, 1928, p. 109-116.

Pec Macarie Sokolović⁵. Era, de la restabilirea patriarhiei sârbești în 1557, prima oară când un arhiepiscop român își cere întărirea de la acest scaun, ocupat atunci de fratele însuși al marelui vizir Mehmed-pașa⁶. Între Eftimie și Ghenadie, patronat de domnul Țării Românești și de mitropolitul acestuia care-l sfințește la Târgoviște în 1579, se intercalează scurta păstorire a unui vlădică „de lege românească sau greacă” numit Cristofor⁷. Pe acesta, Bunea îl identifica cu acela menționat încă în 1557, cu reședința la mănăstirea din Geoagiul de Sus (jud. Alba)⁸. S-ar putea presupune chiar că titlul de arhiepiscopi pentru Ghenadie și succesorul său, Ioan de la Prislop – Coresi, în prefața *Sbornicului* de la Sebeș din 1580, îi spune celui dintâi „mitropolit”⁹ – era menit să le afirme superioritatea asupra unor arhierii locali, ca amintitul Cristofor sau Spiridon de Vad. Trebuie, de asemenea, ținut seama de rivalitatea dintre capul bisericii românești ortodoxe din Transilvania și superintendentul calvin, și el de rang episcopal.

Fie că își începuse păstorirea în 1576 sau în 1579, lui Spiridon i se recunoaște titlul în 1585, probabil cu prilejul schimbării de mitropolit de la Alba Iulia. Jurisdicția sa cuprindea nord-vestul Transilvaniei, dar de nicăieri nu rezultă că și-ar fi putut asuma și drepturile predecesorilor săi asupra Maramureșului¹⁰. În schimb, posedăm informații după care, în 1582, *Rutheni quos et Valachi vocant* depindeau de episcopia Muncaciului, al cărei titular era la acea dată Vladislav¹¹.

Din 1595, Unirea de la Brzesk crease o minoritate greco-catolică în Ucraina, Podolia, Galiția, teritorii ale regatului polono-lituanian. Ca urmare, biserica catolică din Ungaria și cea din Transilvania au încercat să obțină o adeziune asemănătoare din partea ortodocșilor din Rusia subcarpatică și Maramureș¹². Totuși, centrul episcopal de la Muncaci a rămas ortodox, dependent de mitropolia neunită de la Kiev. Voievod al Kievului era cneazul Constantin de Ostrog, a cărui

⁵ Hurmuzaki, XV/1, p. 647-648, 653, 654, 655-656.

⁶ C.J. Jireček, *Der Gross-Vesier Mehmed Sokolović und die serbischen Patriarchen Makarij und Antonij*, „Archiv für slavische Philologie”, IX, 1886, p. 291-297.

⁷ Hurmuzaki, XV/1, p. 659-660. Pentru M. Păcurariu (*Istoria Bisericii Ortodoxe române*, ed. a II-a, Sibiu, 1978, p. 122), el este Hristofor al II-lea.

⁸ A. Bunea, *Vechile episcopii românești a Vadului, Geoagiului, Silvașului și Bălgradului*, Blaj, 1902, p. 55 și urm.

⁹ A. Sacerdoțeanu, *Predosloviile cărților românești*, I, 1508-1647, București, 1938, p. 44, 53, pe când Serafim al Ungrovlahiei poartă titlul de „arhimitropolit”.

¹⁰ A. Bunea, *op. cit.*, p. 57-58, n. 1 și 73-75, nr. 2.

¹¹ N. Iorga, *Scrisori și inscripții ardeleni și maramureșene* [= *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, XII], București, 1906, p. XLIV.

¹² Despre aceste împrejurări, vezi documentele din *Monumenta Ucrainae Historica*, I, Roma, 1964, p. 92 și urm., și lucrarea lui O. Halecki, *From Florence to Brest, 1458-1596*, New York-Roma, 1958. Ne-a lipsit studiul lui A. Baran, *Eparchia Maramorosiensis eiusque Unio*, „Analecta Ordinis Sancti Basilii Magni”, seria a 2-a, sect. I, vol. XIII, Roma, 1962.

atitudine favorabilă față de Mihai Viteazul este cunoscută¹³. La rândul său, domnul român înțelegea să folosească legăturile strânse dintre ortodocșii ucraineni și cei din sudul Dunării pe calea corespondenței începute în 1597 cu mitropolitul de Târnovo, Dionisie Ralli-Paleolog, care pregătea o insurecție generală contra turcilor în Bulgaria¹⁴. La 14 septembrie din același an, Mihai îi declara unui agent imperial că „populația creștină din Bulgaria și de peste Dunăre îl așteaptă cu mare nerăbdare și îl cheamă zi de zi”¹⁵. Am avut altădată prilejul de a analiza rolul clerului grec din Balcani în mișcările de eliberare care se țin lanț în întregul Sud-Est în anii care au urmat mării victorii de la Lepanto, rol ce a revenit îndeosebi unor etnarhi care întruneau autoritatea ecleziastică și cea politică¹⁶. Să adăugăm că, în aceeași vreme, înainte de a se încadra în frontul antiotoman condus de Mihai Viteazul, Moldova a fost pe punctul de a cunoaște o neașteptată promovare în ierarhia bisericii ortodoxe, devenind după Moscova (1589) cea mai nouă patriarhie răsăriteană. Din motive între care bănuim și intenția de a îndepărta ispita unirii cu Roma, odată cu crearea încă unei episcopii, cea de Huși, mitropolitul Gheorghe Movilă a primit de la Constantinopol „mantia și cărja patriarhală”, deși sinodul care urma să-l înalțe la această demnitate n-a mai fost convocat niciodată¹⁷. Astfel s-ar fi întărit poziția fratelui lui Gheorghe, domnul instalat de poloni împotriva lui Sigismund Báthory și a lui Mihai, Ieremia Movilă, iar capul bisericii moldovene s-ar fi înălțat mai presus de mitropolitul Eftimie al III-lea al Ungrovlahiei. Acestui Eftimie, care participase la încheierea tratatului de la Alba Iulia din 1595, i se acordaseră, prin același act care subordona politic Țara Românească Transilvaniei, prerogative asupra clerului ortodox din Ardeal. „Toate bisericile românești din stăpânirile Înălțimii Sale” – se prevedea într-o clauză a tratatului – „vor fi sub judecata și la dispoziția arhiepiscopului de Târgoviște”. Era consecința noii reglementări a raporturilor dintre Sigismund și domnii români care realizase cu cinci ani înainte de unirea din 1600 o primă formă de organizare comună a celor trei țări¹⁸. Unității lor politice, asigurate prin suzeranitatea

¹³ K. Tyszkowski, *Relations du prince Constantin Basile d'Ostrog avec Michel, prince de Valachie*, RHSEE, III, 1926, nr. 10-12, p. 276-283. Vezi și I. Corfus, *Documente privitoare la istoria României culese din arhivele polone. Secolul al XVI-lea*, București, 1979, p. 420-422.

¹⁴ A. Pippidi, *La résurrection de Byzance ou l'unité politique roumaine? L'option de Michel le Brave*, RESEE, XIII, 1975, nr. 3, p. 367-378. În ultima vreme am găsit la Biblioteca Polska din Paris, ms. 3, p. 261, 323-326, scrisori din 1597 ale lui Dionisie Ralli-Paleolog.

¹⁵ Hurmuzaki, III/1, p. 519-520.

¹⁶ A. Pippidi, *Au sujet des peuples de l'Europe du Sud-Est dans la politique internationale à la fin du XVIe siècle et au début du XVIIe siècle*, „East European Quarterly”, X, nr. 1, 1976, p. 116-123.

¹⁷ Hurmuzaki, XIV, p. 320-322. Cf. N. Iorga, *Bizanț după Bizanț*, București, 1972, p. 142.

¹⁸ N. Iorga, *Istoria bisericii românești și a vieții religioase a românilor*, I, Vălenii-de-Munte, 1908, p. 219-220; idem, *Istoria lui Mihai Viteazul*, București, 1968, p. 165. Vezi și M. Berza, *Mihai Viteazul și unirea țărilor române*, în volumul omagial Ștefan Meteș la 85 de ani, Cluj-Napoca, 1977, p. 258-259.

vremelnică a lui Báthory asupra Țării Românești și Moldovei, îi corespundea logic o unitate bisericească pentru români cu centrul la Târgoviște. Față de această situație, Mihai a intervenit și în favoarea românilor din Maramureș, dependenți acum nu de scaunul Vadului, deținut de Spiridon, ci de acel al Muncaciului. S-a susținut nu o dată¹⁹ că numirea lui Serghie de Tismana în această episcopie ar data din 1597. Documentul care a stat probabil la baza acestei aserțiuni, un salv-conduct din partea principelui Transilvaniei pentru *honorabilis Zergye igumen, presbyter valachalis* (nici vorbă așadar de titlul episcopal!), poartă data de 24 august 1597, iar ultima mențiune a predecesorului său se întâlnește o lună mai târziu, la 27 septembrie²⁰. Ceea ce se spune aici despre Serghie, că merge în Țara Românească – pentru Sigismund, *regnum noster Transalpinense* – de unde se va întoarce în curând, nu îndreptățește presupunerea că el s-ar fi statornicit până atunci la vest de Carpați.

Serghie, urmaș al lui Grigorie²¹, a fost egumen al Tismanei din 1591 până în 1598²² și îl cunoștea desigur pe Mihai din vremea în care acesta, ca ban de Mehedinți, avusese a face cu monahii de la Tismana²³. Pentru biografia acestui prelat sunt deosebit de interesante două documente, de la 15 aprilie și 13 iulie 1626. Din cel dintâi aflăm că Serghie

„a fost arhieru la Muncaci și la Maramureș, așezat de către răposatul Mihai vodă când a fost voievod în țara Ardealului. Pentru că mai înainte vreme părintele arhieru Serghie a fost viețuitor din tinerețea lui în sfânta mănăstire, arhimandrit 12 ani, cu binecuvântarea prea cinstiului și preasfințitului mare arhipatriarh Ieremia din Țarigrad și cu voința întregului sobor l-a pus răposatul Mihnea vodă să fie vrednic păstor în sfânta mănăstire”²⁴.

Referirea la Ieremia al II-lea, și anume la cea de a treia păstorire a sa, între 1587 și 1595, subliniază caracterul excepțional al numirii lui Serghie. Acesta avusese așadar rangul onorific de arhimandrit încă din 1579-1580. Se prea poate ca Mihai Viteazul să-l fi însărcinat cu misiuni diplomatice în legăturile sale cu Transilvania. Al doilea document adaugă:

¹⁹ A. Czipile, *Documente privitoare la episcopia din Maramureș*, AARMSI, s. II, t. XXXVIII, 1916, p. 258; Ș. Meteș, *Istoria bisericii și a vieții religioase a românilor din Transilvania și Ungaria*, I, Sibiu, 1935, p. 505; A. Filipașcu de Dolha și de Petrova, *Istoria Maramureșului*, București, 1940, p. 120; Z. Pâclișanu, *O carte care nu trebuia scrisă*, p. 14.

²⁰ A. Hodinka, *A Munkácsi gör. szert. püspökség okmánytára*, I, 1458-1715, Ungvár, 1911, p. 35-36. După Ș. Meteș (*op. cit.*, p. 181-182), acest Ladislau (Filipașcu, *loc. cit.*, „Vasile”) fusese sfințit la Suceava de mitropolitul Gheorghe Movilă, în 1596.

²¹ Stareț în 1589 (**DIR**, XVI, B, V, p. 419)-1590 (I.-R. Mircea, *Catalogul documentelor Țării Românești 1369-1600*, București, 1947, p. 224-226).

²² **DRH**, B, XI, doc. 6, 21, 80, 106, 145, 248, 315.

²³ **DIR**, XVI, B, V, p. 341-342 (1 ianuarie 1588).

²⁴ **DRH**, B, XXI, p. 90, doc. 50.

„Iar dacă s-au întâmplat de a plecat Mihail voievod de aici crai în țara Ardealului, atunci, pe acea vreme, a luat Mihail voievod pe părintele arhimandrit Serghie de aici de la Tismana de l-a pus episcop la sfânta episcopie numită Mucaci în Țara Ungurească”²⁵.

Un episcop de Muncaci figurează între semnatarii hotărârii sinodului din Suceava, de la 2 iunie 1600, prin care erau depuși mitropolitul Gheorghe al Moldovei și cei trei sufragani ai săi, titularii de Roman, Rădăuți și Huși, fugari în Polonia, dar nu e Serghie, ci un Petronie, deci numirea lui Serghie a avut loc mai degrabă între iunie și septembrie 1600, când încetează stăpânirea lui Mihai în Transilvania, decât în 1599, îndată după biruința de la Șelimbăr²⁶. După Nectarie, patriarh de Ohrida, care se găsea în Moldova din 1597²⁷, după Dionisie Ralli-Paleolog, locțiitor de mitropolit al Sucevei, și după alți doi ierarhi pribegi, Gherman de Cezareea și Teofil de Vodena, alături de amintitul Petronie, iscălește și „Efrem ot Habrul”, a cărui identificare a fost odinioară un subiect de controversă. Cel dintâi editor al documentului, N. Iorga, l-a socotit titularul *in partibus* al diocesei Hebronului din Palestina²⁸. Numai în 1939 Demostene Russo a restabilit adevărul, arătând că e vorba de mănăstirea Habra, din apropiere de Baia Mare, a cărei existență e confirmată de o jalbă a preoților și nobililor români din acest ținut, pe care a comentat-o de curând muzeografa Viorica Ursu²⁹. Prin urmare, Efrem era și el un „episcop de mănăstire”, fără să putem ști cine și când îl consacrase și asupra cărui teritoriu reclama drepturi arhieresti. Din parte-ne, am crede că el era fie un fost episcop, rezidând acum la Habra, fie vicarul pentru Maramureș al lui Petronie de Muncaci.

În 1601 la Muncaci se afla Serghie, ca *episcopus Rutenorum ritus Graeci*, bucurându-se de protecția arhiducelui Matthias și sprijinit de comandantul trupelor imperiale din Hust, feudă conferită lui Basta³⁰. Anii 1602-1603 sunt ani

²⁵ *Ibidem*, p. 226, doc. 115.

²⁶ N. Iorga, *Istoria bisericii românești*, I, p. 224-225. Documentul a fost editat de N. Iorga, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, IX, București, 1905, p. 20-32, și Hurmuzaki, XIV/1, p. 109-111, acum și în *DRH*, B, XI, p. 532-535, doc. 386.

²⁷ Vezi scrisoarea lui Ieremia Movilă către Jan Zamoyski de la 14 august 1598 (Hurmuzaki, Supl. I/2, p. 478-479) și alta a lui Meletie Pigas către Nectarie de la 11 ianuarie același an, Hurmuzaki, XIII/1, p. 348. Cf. N. Iorga, *Istoria bisericii românești*, I, p. 257-258.

²⁸ *Ibidem*, p. 238, și articolul aceluiași, *Sfătuitorul bizantin al lui Mihai Viteazul: mitropolitul Dionisie Rali Paleologul*, *RI*, V, 1919, nr. 1, p. 20. Cf. D. Russo, *Studii istorice greco-române*, I, București, 1939, p. 108-109, și N. Iorga, *Un om, o metodă și o școală*, *RI*, XXVI, 1940, nr. 1, p. 9.

²⁹ A. Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, IX, București, 1937, p. 26-29. Rămâne posibilă identificarea lui Efrem cu episcopul de Rădăuți de mai târziu (cca. 1609-15).

³⁰ A. Hodinka, *op. cit.*, p. 43, 44-45.

de ciumă și război în Maramureș³¹. Confirmat la Kiev³², Serghie revendica în 1604 averea mănăstirilor Peri și Habra, care fuseseră depozitate, domeniile celei dintâi fiind trecute pe seama cetății Hust, pe când ale celeilalte erau cotropite de familia Kökenyesdi de Vetiş. Dintr-o scrisoare a lui Ștefan Bocskai către Valentin Homonnay și Francisc Mágócsi, la 17 decembrie 1606, se vede că între Serghie și *violentes impetitores, turbatores et damnificatores* conflictul continua, până când, la 9 martie 1607, i se restituie episcopului numai mănăstirea din Peri³³. Amintirea pustiirii vechiului lăcaș în 1606 se mai păstra încă la 1761, după mărturia unui membru al familiei Rednic din Giulești³⁴.

Lui Bocskai i se datorează, la 23 septembrie 1605, numirea lui Spiridon, pe care-l înlocuise din 1599 Ioan „Chyernay”, deci *de Cerna* ca episcop al românilor din părțile Turdei, Clujului, Dobâcei, Crasnei și Solnocului³⁵. I se dă, la 23 iunie 1607, titulatura calvină de superintendent al tuturor bisericilor românești din principat. La 29 aprilie 1608, Gabriel Báthory îi întinde jurisdicția și asupra Maramureșului³⁶.

Despre Serghie se știe că la un moment dat și-a părăsit eparhia devastată spre a se refugia în Polonia, dar când? Numai faptul că în 1616 el capătă o autorizare de liberă trecere a hotarului nu poate dovedi că mai avea calitatea de episcop, chiar dacă mai sălășluia în vreuna din mănăstirile maramureșene³⁷.

Încă din anii 1608-1609 apare un candidat de vlădică, pe care probabil românii îl ceruseră din Moldova pentru a rezista propagandei calvine, călugărul Silovon (Siluan), pe care Constantin vodă Movilă îl recomanda în scrisori ca învățat și cucernic³⁸. Chiar dacă el s-a încumetat să intre în Maramureș, n-a fost niciodată recunoscut de cârmuire.

Trebuie să treacă anul de restriște 1611, în care s-au dat lupte crâncene în Maramureș, între românii chemați să lupte pentru prințul lor și oastea prădalnică în solda Habsburgilor, comandată de Sigismund Forgács și silită să se retragă către Moldova³⁹, ca să vedem iarăși o reorganizare bisericească a provinciei. Ea începe în 1614, când Ștefan Tomșa, invocând vechiul obicei ca ortodocșii din Transilvania să aibă episcopi din Moldova, se arăta gata să trimită un asemenea

³¹ Hurmuzaki, XV/1, p. 791.

³² N. Iorga, *Scrisori și inscripții*, p. XLV.

³³ A. Hodinka, *op. cit.*, p. 46, 47, 49-50; A. Cziple, *op. cit.*, p. 288-289.

³⁴ Z. Pâclișanu, *Câteva contribuții la istoria mănăstirii din Perii Maramureșului*, în *Închinare lui Nicolae Iorga*, Cluj, 1931, p. 333-335.

³⁵ A. Bunea, *op. cit.*, p. 73-75, nr. 2.

³⁶ *Ibidem*, p. 76; N. Iorga, *Sate și preoți din Ardeal*, București, 1902, p. 331; idem, *Scrisori și inscripții*, p. XLVI; idem, *Istoria bisericii românești*, I, p. 227.

³⁷ A. Hodinka, *op. cit.*, p. 51.

³⁸ *Ibidem*, p. 50-51; „Történelmi Tár”, 1895, p. 412-413.

³⁹ Hurmuzaki, IV/1, p. 447-455; A. Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, VIII, București, 1935, p. 213-223.

vlădică la cererea localnicilor⁴⁰. Scrisoarea fiind adresată căpitanului de Sătmar, Andrei Doczy, nu poate fi vorba decât de un arhiereu pentru Maramureș, probabil acel Augustin care s-a întors deîndată în Moldova.

Față de existența unui episcop unit de Muncaci, Atanasie Krupecki, impus în 1614 de comitele Gheorghe Homonnay pentru a-i converti pe ruteni și români la catolicism, noul principe Gabriel Bethlen, calvin, va răspunde în februarie 1615 prin alipirea Maramureșului la o eparhie de rit ortodox care mai cuprindea Turda, Dobâca, Solnocul interior și cel mijlociu, Crasna, Bihorul, Bistrița și Gurghiul, în fruntea căreia a fost, până în 1618, Teofil⁴¹. Acestuia îi urmă Eftimie, în titulatura căruia se adaugă Chioarul și Sătmarul: el este confirmat în iunie 1623⁴². Pentru uniți fusese numit Petronie, în locul lui Atanasie al Muncaciului, având în jurisdicția sa și Maramureșul, pe lângă comitatele Ung, Szabolcs, Zemplen și Sáros.

Spiridon nu murise încă în 1619: refugiat în Moldova, el se mai considera „episcopul român al Maramureșului” și cerea despăgubiri pentru banii și obiectele – între care o carte, în valoare de 32 de florini, și un paloș! – lăsate în Susenii Bârgăului și la un popă din Năsăud⁴³.

Sergheie trăia în Polonia, de unde, în 1623, Radu Mihnea l-a chemat în Moldova. Trecând apoi în Țara Românească, îl regăsim între 15 aprilie și 2 septembrie 1626⁴⁴ (la 27 martie următor nu mai era în viață)⁴⁵ ca egumen al Tismanei. Cu acest prilej, apar alături de mitropolit și de vlădicii de Râmnic și Buzău nu mai puțin de cinci superiori ai marilor mănăstiri din Țara Românească, toți cu rangul de episcopi: Antonie la Argeș, Partenie la Snagov și doi Ioasaf, unul la Dealu și altul la Mislea. Aceștia din urmă erau greci din Macedonia, foștii episcopi de Serres și de Grevena⁴⁶. Un alt titular de Grevena, „Sergheie mitropolit Grivanschi”, se afla în Țara Românească dinainte de 1624, când plecase după milostenii în Rusia, și va ajunge în 1628 stareț al Dealului⁴⁷.

Dacă am stăruit asupra acestei împrejurări neobișnuite nu e numai spre a completa biografia unuia din trecătorii episcopi maramureșeni, ci pentru a semnală prezența masivă a reprezentanților înaltului cler balcanic în nordul Dunării, situație care corespunde crescânde influențe politice și economice a

⁴⁰ A. Veress, *Documente*, IX, p. 24-25. Vezi și N. Dobrescu, *Fragmente privitoare la istoria bisericii române*, Budapesta, 1905, p. 19-22.

⁴¹ N. Iorga, *Istoria bisericii românești*, I, p. 229.

⁴² *Ibidem* și Z. Pâclișanu, *O carte care nu trebuia scrisă*. Mai vezi A. Hodinka, *op. cit.*, p. 53-54.

⁴³ Hurmuzaki, XV/2, p. 878.

⁴⁴ DRH, B, XXI, p. 82 (doc. 46), p. 256 (doc. 135, 136).

⁴⁵ *Ibidem*, doc. 199, mențione a urmașului său, Teofil.

⁴⁶ *Ibidem*, p. 82. Cf. D. Russo, *op. cit.*, I, p. 171, 173.

⁴⁷ DRH, B, XXII, p. 124 (doc. 62). În Rusia, vezi S. Dragomir, *Contribuții privitoare la relațiile bisericii românești cu Rusia în veacul XVII*, AARMSI, s. II, t. XXXIV, 1912, p. 1072, 1140.

emigrației grecești în țările române și căreia i se opun o serie de măsuri luate în 1630 și anii următori⁴⁸. Consecințele influenței grecești din prima jumătate a secolului al XVII-lea au fost mai amănunțit cercetate decât cauzele ei: de aceea s-au putut confunda clientela levantină, din insule și din Pera, a unor domni ca Radu Mihnea, Alexandru Iliăș sau Leon Tomșa și cohorta, având cu totul alt caracter, de refugiați epiroți și macedoneni, cărora e îngăduit să li se bănuie chiar o origine vlahă, ultimii supraviețuitori ai luptelor purtate în Sud-Estul Europei sub steagul ridicat cu un sfert de veac în urmă de către Mihai Viteazul. Din această generație de ireductibili, stăpâniți până la capăt de iluzia revanșei, făcea parte Dionisie Ralli-Paleolog, uneltind până la adânci bătrânețe, în 1618-1620, cu Nicolae Pătrașcu și Radu Șerban, ca și el pensionați de Habsburgi, ca și el în legături cu ducele de Nevers, înființând un ordin cavaleresc în vederea proiectelor de restaurare a Imperiului bizantin⁴⁹. Asupra altui personaj din aceeași categorie am dori să zăbovim aici, întrucât își are locul în fastele episcopale ale Maramureșului.

Biografia acestui Ieremia se poate reconstitui mai bine decât acelea ale predecesorilor săi. Grec de la Serres, din Macedonia, fiu de preot, el însuși călugăr la Athos, venind la Târgoviște să ceară ajutoare pentru mănăstirea sa, a fost consacrat diacon de mitropolitul Țării Românești Serafim, apoi ieromonah de către patriarhul ecumenic Ieremia al II-lea. Acestea se petreceau probabil pe la 1580, deoarece în martie 1585 el devine arhiepiscop de Pelagonia, titlu pe care-l va păstra vreme de 20 de ani⁵⁰. N-a rezidat însă la Prilep, sediul mitropoliei sale, ci l-a însoțit pe patriarhul Gavriil de Ohrida într-o îndelungată călătorie prin Polonia, la Praga, Viena, Innsbruck și Roma. Cei doi prelați greci l-au vizitat la începutul lui septembrie 1587 la Tübingen pe învățatul elenist Martin Crusius, care nu i-a uitat pe oaspeții săi⁵¹. După 1593, Ieremia a ajuns până în Spania, fiind și închis câțva timp în temnițele Inchiziției⁵². În 1598, era la Napoli, la Genova, la Milano, de unde se îndreaptă în august spre Praga, întovărășindu-l pe Atanasie al Ohridei, urmașul lui Gavriil, care de la înfrângerea răscoalei conduse de el împotriva turcilor căutase sprijinul lui Mihai Viteazul și ocrotirea papei⁵³. Negăsind ascultare nici la curtea imperială, pribegii s-au întors în Italia, dar la Como, într-un han, au fost arestați. Erau în mâinile Inchiziției și Ieremia avea amintiri precise de la Madrid, așa că, împreună cu Atanasie, au evadat într-o noapte din mănăstirea din Milano unde erau deținuți. Mergând pe jos și

⁴⁸ DRH, B, XXIII, p. 4-5, 80-81, 98, 139-143.

⁴⁹ A. Veress, *Documente*, IX, p. 115-117, 149-150, 151, 164, 175.

⁵⁰ S. Dragomir, *op. cit.*, p. 1071. Cf. studiile lui É. Legrand, A.P. Péchayre și N. Milev.

⁵¹ M. Crusius, *Annales Suevici*, III, Frankfurt, 1569, p. 802-805.

⁵² N. Milev, *Ochridskijat patriarh Atanasij i skitanijata mu v čužbina (1597-1615)*, „Izvestija na istoričeskoto družestvo v Sofija”, V, 1922, p. 113-128.

⁵³ J.N. Tomić, *Gradja za istoriju pokreta na Balkanu protiv Turaka krajem XVI i pocetkom XVII veka*, I, „Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda”, s. II, VI, Beograd, 1933, p. 298.

ascunzându-se ziua în păduri, au trecut în Elveția și, la 5 mai 1599, au apărut iarăși la Tübingen, unde au primit găzduire și ajutor, înainte de a porni din nou la drum, către Praga⁵⁴. Abia după douăzeci de ani, Ieremia este numit, de Gabriel Bethlen, episcop de Maramureș, Abaujvar, Saros și Zemplen, cu diplomă dată la 21 august 1620 și confirmată la 7 octombrie de castelanul de Eperjes⁵⁵. Chiar în anul următor, el se găsea în Rusia, la Moscova și la Kiev, alăturându-se poate lui Nectarie de Ohrida care adusese țarului îndemnuri la acțiune contra Imperiului Otoman.

Un Petronie, care ar putea fi cel din 1600, ocupă în februarie 1625 vechiul său scaun de la Muncaci, ca episcop unit (*ecclesiarum unionis Graecae*) al Maramureșului⁵⁶. Ortodocșii erau păstoriți de Eftimie și, mai presus de acesta, de Dosoftei, venit din Moldova unde fusese „mai mare peste toate mănăstirile” și care cârmui întâi de la Vad, apoi, între 1625 și 1628, de la Alba Iulia, ca mitropolit, și, fiind înlocuit acolo de Ghenadie Brad, rămâne în Maramureș până în 1635⁵⁷. În același timp, anume de la 1627 la 1633, episcopia ortodoxă de Muncaci și Maramureș o deține Ioan Grigorie sau Grigorovici, căruia i-o dăduse Bethlen, fiindcă era „cunoscător al limbii latine și al altor limbi, învățat în studiile teologice”⁵⁸. Prezența în 1631 a unui episcop Venedict pare să ateste o încercare de a menține dioceza Vadului pentru românii bistrițeni, în statornică legătură cu Moldova. Dar ea a fost fără îndoială părăsită înainte de 1636, când superiorul ierarhic al protopopului Ionaș din Ialova era mitropolitul Gheorghe-Ghenadie de la Alba Iulia⁵⁹.

Activitatea episcopului maramureșean Dimitrie Pop de Moisei nu era până acum cunoscută decât pentru anii 1635-1637⁶⁰. Două documente inedite din Arhivele Statului de la Cluj, fondul Bistrița, vin să lămurească întrucâtva aceste împrejurări. La 9 noiembrie 1633, Miron Pop, judele nobilimii din Ierașul de Sus, scrie din Moisei lui Martin Soponos, judele primar din Bistrița, rugându-l să aprobe desfacerea cununiei dintre fiica nobilului Gheorghe Pop din Moisei și Gheorghe Rusu, fiul cneazului din Runcu-Salvei, deoarece acesta din urmă a fost declarat „lotru”. Despărțenia fusese încuviințată de vlădica Dosoftei și de Dimitrie popa din Moisei, intitulat „episcop”⁶¹. Cei doi arhieri își împărțeau deci atribuțiile în bună înțelegere. Popa Dimitrie din Moisei apare și la 11 iulie 1634, menționat într-un act din Borșa al vice-comitelui Francisc Stoica, stabilind

⁵⁴ M. Lacko, *Alcuni documenti riguardanti l'arcivescovo di Ochrida Atanasio*, OCP, XXXIII, 1967, nr. 2, p. 632-637. Cf. M. Crusius, *Diarium*, II, Tübingen, 1931, p. 251-256.

⁵⁵ S. Dragomir, *op. cit.*, p. 1071.

⁵⁶ A. Hodinka, *op. cit.*, p. 53-54.

⁵⁷ Ș. Meteș, *op. cit.*, p. 188, 505.

⁵⁸ A. Hodinka, *op. cit.*, p. 57-61.

⁵⁹ Hurmuzaki, XV/2, p. 982, 1020.

⁶⁰ A. Cziple, *op. cit.*; A. Bunea, *op. cit.*, p. 83; A. Filipașcu, *op. cit.*, p. 122-123.

⁶¹ Arhivele Statului Cluj, fondul Bistrița, doc. 219/1633.

hotarele satelor Moisei, Săcel și Săliște⁶². Așadar la Moisei, unde nu era încă o mănăstire (va fi abia din 1672), Dimitrie Pop, desigur din familia amintită în primul document, funcționa ca vicar al lui Dosoftei, acesta având, într-o însemnare de pe mineiul slavon de la Apșa de Jos (Susani) titlul de „arhiepiscop”⁶³. Venitul anual al unui asemenea prelat – precizare necesară pentru a măsura modestia și caracterul rural al ierarhiei bisericești maramureșene – se aduna de la țărani, câte un florin, și de la nemeși, un potronic, iar de la biserici 21 de bani, 22 de lumânări și patru piei de miel⁶⁴.

Ruperea de ortodoxie a unui număr de preoți atrași la uniaticism de Vasile Tarasovici, cel hirotonisit în Moldova din 1633 ca episcop al Muncaciului și Maramureșului, lăsa către 1650 ca reprezentanți ai ierarhiei ortodoxe pe egumenul Sava de Bistra⁶⁵, pe protopopul Simion Pătrașcu⁶⁶, pe unul Silvestru⁶⁷, pe vlădica Grigorie *Moldavski* – cine o mai fi fost acela? – și pe „arhiepiscopul” Mihail Molodeț⁶⁸.

La capătul acestei anevoioase încercări de a completa lista episcopilor maramureșeni și a le îndrepta cronologia, ni se pare că se pot formula unele încheieri cu valoare teoretică. Fărămițarea a ceea ce ar fi constituit normal o singură diocază, o anumită mobilitate a sediilor episcopale și a titularilor lor corespund slăbirii autorității de stat, a principilor Transilvaniei, în Maramureș. Această situație ne lasă să întrevădem care vor fi fost realitățile istorice dintr-o perioadă mult mai timpurie, atât în Maramureș, cât și în Moldova și Țara Românească. Dacă, într-adevăr, încercările de a explica începuturile de organizare a bisericii românești „nu pot depăși stadiul ipotezelor”⁶⁹, ipotetică este și analogia pe care cutezăm a o propune aici între ierarhii maramureșeni din secolele XVI-XVII și „pseudo-episcopii” vlădici de schituri, care au precedat mitropoliile noastre⁷⁰.

O altă concluzie ar fi aceea că relațiile care-i uneau pe românii din cele trei principate s-au manifestat cum era firesc și în acest domeniu: *Mihai Viteazul numește un călugăr oltean ca episcop al Maramureșului și cheamă alți doi arhieri din aceeași regiune la Suceava pentru a reorganiza biserica Moldovei; din Moldova au venit alți câțiva episcopi sau egumeni pentru Maramureș și, în lipsa lor, viața*

⁶² Arhivele Statului Cluj, fondul Bistrița, doc. 81/1634.

⁶³ I. Bîrlea, *Însemnări din bisericile Maramureșului (Studii și documente XVII)*, București, 1909, p. 2, deși identificat de N. Iorga în notă cu alt Dosoftei, episcopul din 1715-1728.

⁶⁴ N. Iorga, *Istoria bisericii românești*, I, p. 328.

⁶⁵ A. Hodinka, *op. cit.*, p. 180.

⁶⁶ N. Iorga, *op. cit.*, p. 329.

⁶⁷ M. Păcurariu, *op. cit.*, p. 309.

⁶⁸ I. Bîrlea, *op. cit.*, p. 42-43, 209.

⁶⁹ R. Popa, *op. cit.*, p. 215.

⁷⁰ R. Constantinescu, *Note privind istoria bisericii române în secolele XIII-XV*. IV. *Pseudo-episcopii*, **SMIM**, VI, 1973, p. 187-191.

religioasă a ținutului a fost supravegheată de mitropoliții de Alba Iulia, care adeseori își primeau binecuvântarea din Țara Românească.

În sfârșit, prezența unui episcop al Maramureșului, cărturarul Ieremia din 1620, implicat în lupta pentru eliberarea popoarelor balcanice de sub dominația otomană, constituie o neașteptată, dar nu și fortuită, verigă de legătură cu Sud-Estul european. De fapt, instabilitatea politică accentuată din această perioadă a cuprins o zonă foarte întinsă din care făcea parte și Maramureșul. Dar, prin izolarea naturală a poziției sale, prin caracterul tradițional autonom al structurilor sale politice și eclesiastice, acesta a rezistat multă vreme tentativelor de convertire la catolicism sau calvinism, care erau numai mijlocul de a reduce la supunere față de o autoritate străină, fie ea princiară, fie imperială, însă mai cu seamă cea a feudalilor locali maghiari, populația românească credincioasă amintirii unei vieți statale proprii.

Date noi despre Rosetești și pământurile lor la sfârșitul secolului al XVIII-lea

Nu avem decât pentru câteva moșteniri din trecut dosarele complete, atât de folositoare în privința vechiului drept succesoral și, nu mai puțin, sub raportul genealogic. Odată cu știri istorice despre satele care își schimbau adeseori stăpânii, ele dezvăluie numeroase amănunte de valoare, ca numărul meșteșugarilor robi din preajma unei curți boierești sau inventarul averii unei moșii. Același interes îl pot trezi materialele inedite, dintr-o vreme nu prea îndepărtată, care au prilejuit însemnările următoare.

Boierii moldoveni pomeniți în actele ce se publică mai jos sunt lesne de identificat. Numele cel mai cunoscut e al lui Lascarachi Roset, dregător dintr-a doua jumătate a veacului al XVIII-lea, a cărui carieră a fost stabilită, în 1938, de Radu R. Rosetti¹. Nu este nimic de adăugat la acele observații, în care cititorul va afla mai toată bibliografia subiectului. Lectura întregului studiu e pasionantă ca un roman (unul „fluviu”), urmând de-a lungul labirintului unei erudiții multiple firul neîntrerupt al unei tradiții de familie. Destinul ai cărui martori suntem astfel nu e numai al unui neam vechi sau al unui grup social proeminent, ci al boierimii însăși.

În domeniul, deosebit de favorabil cercetărilor interdisciplinare, al prosopografiei, nu dispunem încă de instrumente de lucru metodice, chiar scrierile pregătitoare fiind cu totul rare în literatura noastră². Cel dintâi repertoriu biografic demn de relevat este, în secolul al XVIII-lea, *Genealogia Cantacuzinilor* de Mihai Cantacuzino banul³. Principala diferență față de spițele de neam, mai vechi sau mai noi, constă în urmărirea ramificațiilor unui arbore genealogic foarte stufos pe temeiul documentelor. Nu-i de mirare însă că acest scrupul științific îl părăsea pe orgoliosul boier când intrau în discuție originea sa bizantină și descendența din regii Franței. Cu vreo șaiszeci de ani mai târziu, *Arhondologia Moldovei* de paharnicul Constantin Sion⁴, pamflet din cele mai

¹ *Familia Rosetti. I. Coborâtorii moldoveni ai lui Lascaris Rousaitos*, București, 1938, p. 83.

² În această privință sunt de recitat reflecțiile prof. M. Berza, *Genealogia – disciplină auxiliară a istoriei*, „Hrisovul”, IV, 1944, p. 81-99. Știința istorică din țările vecine a dobândit în ultimii ani unelte prețioase ca, de exemplu, volumul lui Włodzimierz Dworzaczek, *Genealogia – tablice*, Varșovia, 1959. La noi, când rândurile de mai sus erau sub tipar, a apărut lucrarea lui N. Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători din Țara Românească și Moldova în sec. XVI-XVII*, București, 1971.

³ Ediția definitivă de N. Iorga, București, 1902. Vezi și I. Corfus, *În legătură cu opera lui Mihai Cantacuzino*, **RIR**, XVI, 1946, fasc. 2, p. 129-141.

⁴ Ed. Gh. Ghibănescu, Iași, 1892. Cf. Gh. Ungureanu, *Familia Sion*, Iași, 1936.

virulente, furnizează numeroase indicații îndoielnice și interesează numai din punct de vedere literar⁵ sau în măsura în care sugerează condițiile *generale* ale clasei dominante în prima jumătate a veacului al XIX-lea. Meritul de a fi deschis calea investigației științifice îi revine lui A.D. Xenopol, autorul *Istoriei și genealogiei casei Callimachi* (București, 1897). Informația acestei lucrări avea să fie curând întregită de publicațiile lui N. Iorga⁶. Se mai remarcă numele lui Ștefan D. Grecianu⁷ și, în aceeași ordine de preocupări, nu pot fi trecute cu vederea nici contribuțiile lui Gh. Ghibănescu, culegător sânguincios al documentelor întrunite mai cu seamă în colecția *Surete și izvoade*⁸. I.C. Filitti, după ce a editat *Arhiva Gheorghe Gr. Cantacuzino* (București, 1919), a analizat sumar *Arhondologia Munteniei de la 1822 la 1828*⁹. Mobilitatea socială fără precedent caracteristică epocii¹⁰ a făcut necesare recensămintele amănunțit întreprinse de ocupațiile străine din aceeași perioadă ca, de pildă, *Vidomostia de boieri aflați în țară la 1830*¹¹. Cum o arată și enumerarea noastră, oricât de rapidă, ineditul se împletește la fiecare pas cu texte notorii, în acest domeniu. Pentru cercetătorii istoriei claselor, pregătiți să recunoască prețul unor asemenea monografii menite să le înlănească munca, lucrarea amintită a generalului Rosetti nu și-a pierdut din interes¹². Ea învie nenumărate figuri uitate. Dar tocmai personajul la care ne-am referit nu e din cele mai puternic reliefate.

⁵ Ș. Cioculescu, *Variatăți critice*, București, 1966, p. 137-176.

⁶ *Documente privitoare la familia Callimachi*, I-II, București, 1902-1903, și *Despre Cantacuzini, studii istorice bazate în parte pe documentele inedite din arhiva d-lui Gh.Gr. Cantacuzino*, București, 1902, sunt o adevărată mină de informații prosopografice, ca și cele două volume, cu un an mai vechi, *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea* (ultima ediție, la Editura Didactică și Pedagogică, București, 1969, e grăbit întocmită și cu totul necritică).

⁷ *Genealogii documentate ale familiilor boierești*, 2 vol. + un fragment din vol. III (1913-1916).

⁸ Îndeosebi vol. VII (*Cuzeștii*), VIII-X (*Răscăneștii*), IX (*Catargieștii*).

⁹ **RA**, II, 1927-1929, și **RI**, XIV, 1928, nr. 4-6.

¹⁰ Vizibilă și din documentul editat de I. Corfus, în **RIR**, XVI, 1946, fasc. 4. Cf. unele precizări utile la Gh. Ungureanu, *Frământări social-politice premergătoare mișcării revoluționare din 1848 în Moldova*, **Studii**, XI, 1958, nr. 3, p. 51-53.

¹¹ La Biblioteca Academiei Române, ms. 5382, din care A.V. Sava a extras *Boierii ținutului Putnei la 1830*, „Milcovia”, V-VII, 1936. A fost cunoscut și de N. Docan, în arhiva personală a căruia există o copie (XII, varia 4).

¹² Din altă serie de cercetări folositoare, amintim: G.D. Florescu, *Divanele domnești din Țara Românească*, I (1389-1495), București, 1943; A. Sacerdoțeanu, *Divanele lui Ștefan cel Mare*, **AUBI**, III, București, 1956, p. 150-205; I. Leonte, *Sfatul domnesc al Țării Românești din anii 1601-1611*, **RA**, II, 1959, nr. 1; N. Stoicescu, *Lista dregătorilor din sfatul domnesc al Țării Românești în sec. XV-XVII*, **SMIM**, IV, 1960; I. Ionașcu, *Marii dregători în domnia lui Antonie Vodă din Popești (1669-1672)*, **RA**, IX, 1966, nr. 9; M. Sturdza-Săucești și N. Nistor, *Sigiliile boierilor din sfatul lui Radu cel Mare*, **RA**, X, 1967, nr. 1. Se înțelege că simplele

Se știe că el era fiul hatmanului Vasile, la călugărie Varlaam, Roset (către 1711-1767) și al Ilincăi, odrasla logofătului Ilie Catargiu. Pornind de la funcția de treti-logofăt (1763), a 15-a demnitate din starea întâi, după ierarhia stabilită de Dimitrie Cantemir, acordată de obicei unor cărturari¹³, cariera lui se desfășoară lin și repede. În 1775 îl întâlnim pe Lascarachi Roset vel comis și, un an mai târziu, ispravnic al ținutului Neamț. La acea dată el, pare-se, beneficiază de favoarea lui Grigore-vodă Ghica, cu atât mai mult cu cât se înrudea cu sfetnicul domnesc Lucachi Ianculeo della Rocca pe a cărei fiică, Ecaterina, o luase în căsătorie¹⁴. De atunci încă două decenii, până aproape de sfârșitul vieții, figurează ca vel spătar. Totodată, îndeplinește vremelnicele alte dregătorii – dovadă cinstirea lui de către Constantin Moruzi cu demnitatea de hatman (1777-1779). În 1783, același Roset a fost caimacam în perioada dintre mazilirea lui Alexandru Constantin Mavrocordat, care-l numise vel vornic¹⁵, și sosirea la Iași a succesorului la tron, Alexandru Ioan Mavrocordat, vărul său, apoi fugăr în Rusia¹⁶. Fără a intra în amănunte, nu poate fi trecut cu vederea faptul că, între 1787 și 1797, a avut în seamă visteria țării, „slujbă ce întâi și mai puternică în Moldova”¹⁷. Faptul că a păstrat-o sub două ocupații străine: austriacă și rusă, și cinci domni: Al. Ipsilanti, Manuil Giani (o rudă a Roseteștilor), Al. Moruzi, M. Suțu și Al. Callimachi, arată la acest fruntaș al boierimii moldovene un rar tact politic. Putem bănuși și un alt motiv: pentru această funcție, cea mai expusă la mari cheltuieli neașteptate, îl recomandă averea lui, cele 30 de moșii despre care dăm astăzi bogate lămuriri. În legătură cu data morții, Radu R. Rosetti se mărginea să releve indicația lui I. Tanoviceanu, potrivit căreia „la 15 martie a 1789 este arătat ca încetat din viață. Văduva lui, vistierniceasa Catinca, a mai trăit câțiva ani”¹⁸.

Informațiile ce preced au și altă importanță decât cea biografică, în măsura în care deslușim în ele trăsăturile unui latifundiar înzestrat cu avuțiile și puterea

genealogiei, așa cum le-au studiat O.G. Lecca, E. Rizo-Rangabé, C. Mano, R. Rosetti, I. Tanoviceanu, P.V. Năsturel, S. Zotta sau M. Racoviță-Cehan, nu-și au aici locul.

¹³ N. Stoicescu, *Sfatul domnesc și marii dregători din Țara Românească și Moldova (sec. XI-XVII)*, București, 1968.

¹⁴ I.C. Filitti, *Arhiva Gh. Gr. Cantacuzino*, p. 271.

¹⁵ În 1781, după R.R. Rosetti, *Familia Rosetti. I. Coborătorii moldoveni ai lui Lascaris Rousaitos*.

¹⁶ În domnia nouă a lui Alexandru Callimachi (1795), apare ca postelnic.

¹⁷ Postelnicul Manolachi Drăghici, *Istoria Moldovei pe timp de 500 ani până în zilele noastre*, II, Iași, 1857, p. 75.

¹⁸ La 3 octombrie 1800 (doc. CXXV-171), C. Ipsilanti judecă pricina de despărțire a moșiei Bulăești, stăpânită de vornicul C. Balș, de moșia Căcărăzeni, din care Catinca Ianculeu avea o jumătate, cealaltă fiind a spătarului C. Costachi, ginerele ei. Aceleiași boieroaiice îi aparținea în 1803 satul Bălțați, T. Codrescu, *Uricariul*, VIII, Iași, 1886, p. 332, și doc. din 6 nov. 1803, CDXIX-221. Îscăind grecește, ea îl ruga în 1805 pe Al. Moruzi să-i întărească drepturile asupra unor părți din Cornești, Filipești, Pădureni și Călugăreni, în ținutul Neamțului, doc. CDXIX-132 și 138.

încă nedespărțită de consângenii lui, într-o epocă în care se destramă o bună parte din marile domenii închegate cu cel puțin un secol mai devreme. Moștenirea lui Lascarachi Roset s-a împărțit în 1808, la moartea văduvei sale, lăsând actele date abia acum la iveală. După ce au aparținut Profirei Roset, soția vornicului C. Cantacuzino-Pășcanu, aceste hârtii, reprezentând tot atâtea titluri de proprietate, au trecut în mâinile ginerelui ei, beizade Neculai Suțu. Peste mai mulți ani, prin 1854-1856, ele au fost încredințate lui Teodor Codrescu¹⁹. Mulțumită bibliofilului Al. Saint-Georges, care le agonisise pentru propria sa colecție, documentele se găsesc în clipa de față în arhiva de manuscrise a Bibliotecii Centrale de Stat²⁰.

ANEXE

I. 1808, iunie 5. Listă de țigani robi.

„Împărțala țăganilor vătrași, rămași de la răposații socrii noștri, Lățcărachi Roset vist. i Caterina Ianculeu vist. ce s-au găsit la Dumești și Mărgineni, bez țăganii dați prin izvoadile de zăstri, după cum mai gios se arată”. Treizeci și patru de sălașe sunt doar „parte dumnealui post. Constandin Costachi i a soții dumnealui Marioarii”, cuprinzând următoarele 128 de nume:

„Eftimie vezeteu, Marie țăganca lui, Ioan snă lor, Anton Guzi bucătar, Paraschiva țăg. sa, Ion snă lor, Catrina tij, Gheorghii vezeteu, Paraschiva țăg. sa, Lupul snă lor, Catrina tij, Filip postăvar, Catrina țăg. sa, Toader snă lor, Vasile Alevant croitor, Marie țăg. sa, Ioan snă lor, Ion Alevant croitor, Marie țăg. sa, Gligoraș snă lor, Constandin tij, Marie tij, Iordachi Gașcă blănar, Buna țăg. sa, Vasile snă lor, Manolachi tij, Nanul ferar, Marica țăg. sa, Stoica ferar, Anița țăg. sa, Stan snă lor, Marie tij, Catrina tij, Niță Paie, Catrina țăg. sa, Ilie Paie, Marie țăg. sa, Toader snă lor, Ioan tij, Năstasie tij, Gligori Floare, Tudosăe țăg. sa, Marie snă lor, Zmaranda tij, Ion Dălju, Acsăniie țăg. sa, Toader snă lor, Necolai tij, Toader Pîrștină, Elinca țăg. sa, Iordachi snă lor, Simina tij, Iordachi Clipe, Măriuța țăg. sa, Nechifor snă lor, Tofan tij, Ștefan tij, Ilinca tij, Vasile Crudul, Căsandra țăg. sa, Gligoraș Negruțu pitar, Catrina țăg. sa, Păuna snă lor, Zmaranda tij, Iftimie snă Dediul grădinar, Sofroniia țăg. sa, Anuță snă lor, Neculai Paie, Anița țăg. sa, Chiriac snă lor, Paraschiva tij, Nastase tij, Irimie purcar, Marie țăg. sa, Necolae snă lor, Niță tij, căldărar, Varvara tij, Năstasăe tij, Anița tij, Vasile Cărlig, Marie țăg. sa, Ștefan One, Năstasăe țăg. sa, Ioan snă lor, Mihalache Dărvăr, Marie țăg. sa, Toader snă lor, Vasile Marmurachi, Vărvăra țăg. sa, Necolai snă lor, Simion snă Stoica, Paraschiva țăg. sa, Ghiorgghi Guzi, Gherghina țăg. sa, Niță snă Dumitru, Ilina țăg. sa, Toader One, Ioana țăg. sa, Ion snă lor, Safta tij, Mirce, Văsălca țăg. sa, Nastasie snă lor, Agafie, Iliana țăg. sa, Nastasăi snă lor, Ion tij, Ion Ciolănel, Safta țăg. sa, Mărgărinta snă lor, Domnica tij, Gligoraș Pârștina, Dumitra țăg. sa, Ioana snă lor, vadana Marielui Duță Gașcă, Nastasăe snă ei, Necolae tij, Anița fata Iftimiei, Ion a Olariului, Mihălachi Bogdan pășărar, Paraschiva țăg. sa, Gherghina snă lor, Catrina tij, Irina fata lui Ion Bogdan, Marie fata lui Alivant, Catrina fata lui Ioniță Avram, Parascheva fata lui Toader Bucur, Safta fata lui Nopcel Herariul”.

¹⁹ T. Codrescu, *Uricariul*, VII, Iași, 1886, p. 212.

²⁰ BCS, Fond St. Georges, LXIII-1.

DOMNI ȘI BOIERI

II. 1808, iunie 8. Moștenitorii marelui vistier Lascar Roset își împart averea lui.

1808 iunie 8

Împărțeala ci să faci între Dumnealor ginerii i fiicile răposăților Vist. Lăscărachi Roset i Vist. Catinca, pentru moșiile și altile ci li-au rămas clironomie, afară de zăstre, după diiața răposatului Vist. cari împărțări a moșăilor s-au făcut după contracturile cumpărătorilor ci li-au avut cumpărate cu anul, după cum într-acest chip s-au învoit dumnealor, arătându-se la parte fiștecăruia și sineturile moșăilor precum s-au găsit vândute.

Parte dumisali post. Constandin Conachi i a dumisali cucoanii
Mărioara soția dumisali

Lei

2500 moșiia Cunicea de la ținut Soroca după cuprinderea scrisorilor,

2025 doao părți din moșăile Hăsnășanii, Vale Țarigradului, Pustiiul ci este sat danie de la domnul Grigorie Ghica Vvd. cari s-au numit Sângurenii, Pustiiul de la pah. Toma Cozma²¹ ce-i zicu și Vasiliuți i pol. sat Pătrășcanii și altile ce vor mai fi după cuprinderea scrisorilor, cari toate aceste moșii s-au făcut în cinci părți și dintr-aceste cinci părți să să cuprindă satul Hăsnășanii cu locurile ci sunt pe această moșie.

4525 facu, și osăbit de aceste au să mai tragă dumnelor în parte dumilorsale aceste mai gios arătate:

- țăgani lingurari dăjdieri toți, după hrisoave și izvoadele dăjdii,
- o a patra parte din locul casălor din Eși în cari să să analoghisască și locul ci s-au cumpărat pe urmă de la banul Toader Bașotă, deosăbit au să mai tragă dumnelor și *cinci mii lei* a patra parte din *douăzeci mii lei*, prețul binalilor ce sunt pe locurile acestea, cari bani au a-i tragi de la dumnealui vornic Dimitrie Bogdan,
- a patra parte din toți țăgani vătrași ci sunt acas, afară di cei dați di zăstri, al căroră împărțări ari a să faci în urmă, luând fiștecare și din cei mai buni și din cei mai proști, viile de la Odobești din deal, după scrisorile lor²²,
- locul ci s-au cumpărat de răposatul de la herariul cari să cuprindă în ograda casălor dumisale
- o a patra parte din dobitoacile sunt la casă
- a patra parte din toată pojiție casălor de aice din Eș și de la Dumnești,
- moșie Vălenii i părțile din Sărbi de la ținut Niamțului după cuprindere ... scrisorilor, precum s-au stăpânit și până acum, după diiață, bez i analogon a clironomii.

Sfârșitul aceștii părți.

Panait Cazimir căminar

²¹ Gh. Ghibănescu, *Banul Toma Cozma*, 1930.

²² Totuși, C.C. Giurescu, *Istoricul podgoriei Odobeștilor*, București, 1969, p. 156-158, nu înregistrează viile lui Lăscăr Roset.

Parte dumisale spătarului Iordachi Catargiu și a cucoanii Elenco soțae dumisali

Lei

3000 Ruptura, părțile din Cărligi i din Cornești i Filipești i Pădureni, Călugăreni i
Urzăci i altile după scrisori la ținut Niamțului, după scrisori,
160 părțile din Păhnești tij la ținut Niamțului, după scrisori,
850 Bălțații i parti din Frăteni la ținut Cărligăturii, după scrisori,
600 Dăngenii la ținut Orheiului, după scrisori,

4610 facu, și osăbit de aceste au să mai tragă dumnelor în parte dumilorsale aceste
arătați mai gios, însă:

- dughenile i crâșma din Eși ot cizmărie ci sunt cumpărați de la Iordachi Aslan
cu locul lor, după scrisori,
- locul din dosul Sfântului Spiridon ci este cumpărat de la banul Sturza, după
scrisori,
- țăganii lăeți dăjdieri toți, ciata lui Ion Șchiop giudile, după izvod de dajdie,
- *doaosprezăci mii cinci suti* lei de la dumnealui vornic Dimitrie Bogdan pentru
a patra parte din locul casălor ot Eși i a binalilor,
- o a patra parte din toți țăganii vătrași bez cei dați de zăstri,
- viile din Eși i de la Spărieați, după scrisori,
- o a patra parte din toate dobitoacile ci sunt a casăi,
- o a patra parte din toată pojmăiea casălor de aici din Eși și de la Dumnești,
- moșae Mărginenii cu toati săliștile di prin pregiur, după scrisori, care această
moșae, după învoiala ce s-au făcut împreună ca să fim următori după dieată, și
nu după izvod de zăstri ce ari dumnealui, s-au dat în stăpânire dumisali și au
rămas moșia Cunice, ci era în izvod de zăstri a dumnelor, de împărțală, cum și
moșia Țahnăuții, ci era tij în izvod de zăstri a dumilorsale, s-au dat dumisale
vornicului Dimitrie Bogdan, după diată,

Sfârșitul aceștii părți,

Panait Cazimir căminar.

Parte dumisale vornicului Costachi Canta i a cucoanii

Prohiriță i soțae dumisale

Lei

4000 Dumești i cu toate săliștile de prin pregiur, după cuprindire scrisorilor la ținut
Cărligăturii, iar pentru casăle și alte binale de acolo s-au învoit, între dumnelor
și s-au hotărât în preț de bani *treizăci și doao mii* lei, din care scăzându-se o a
patra parte, parte dumisale vornicului Costachi, trei părți ari să le răspundă
celorlanți trei cumnați, care această moșie cu casăle, măcar că esti în izvod de
zăstri a cucoanei dumisale vornicului, dar, după învoiala ci s-au făcut între
dumnelor, au rămas di s-au pus la împărțală, însă în parte dumnelor de
clironomie,

450 părțile din Pungești i Gărceni i Trohani i alte hotară, după scrisori, ot ținut Tutovei,

75 spre împlinire analogon a părților dumilorsale au să tragă de la dumnelui spătar
Iordachi Catargiu, cari mai mult la parte dumisale și s-au învoit dumnelor ca să
răspundă dumnealui spatar în bani, iar nu în venit de moșie, după socoteală
dându la *cinci lei una suta*

4525 facu, și osăbit au să mai tragă dumnelor în parte dumnilorsale acești mai gios arătați, însă:

- dughenile și hanul din târgul Bârladului cu locul lor, după scrisori²³,
- *doaosprezăci mii cinci sute* lei au să ei de la dumnealui vornic Dimitrie Bogdan, pentru a patra parte din locul casălor i din binale,
- viile din doao ogrăzi de la Huși, după scrisori,
- doao locuri de vii la Cotnari ținut Hârlăului, însă unul Piscop și unul între viea domnească și între viile boerilor Cantacuzinești,
- o a patra parte din toți țăganii vătrași, bez cei dați de zăstri,
- *șapte mii cinci sute* lei, bani din vânzare hergheliii, după cum au luat cilanți,
- o a patra parte din tot feliul de dobitoaci ci sunt la casă,
- o a patra parte din toată poajădea casălor de aice din Eși și de la Dumești.

Sfârșitul aceștii părți,

Panait Cazimir căminar.

Într-acest chip, precum mai sus se arată, cu bună priimire noastră, ni-am învoit și ni-am împărțit moșiile și altile ci ni-au rămas clironomie afară de zăstri ce am luat fieștecare din noi, deci să avem a stăpâni fieștecarile parte sa, întocma precum mai sus să arată, trăgând veniturile de la moșii și altile de la veliat 1808 *aprilie 23*²⁴ și daca după cuprindire scrisorilor de moșie ce au luat fieștecare pe parte sa să va întâmpla ori să dobândiască ori să piardă vreo parte din moșie cu numi de împresurări, pagubă sau dobândă să fie însuși a sa, fără să poată pretindarisi dispăgubire di la celelanti părți, iar dacă se va întâmpla ca prin drum giudecăței să piardă oricari din noi vreun trup întreg de moșie, din moșiile ce au luat în parte sa, atunci să rămâie păgubaș acela numai de a patra parte analogon a părții sale iar celelante trei părți să i le răspundă cilanți trei cu moșie de potriva acei moșii care o va perde.

Cheltuială ci să va faci la dispărțare moșiilor de la Soroca, Hăsnășanii, Ghizdita și celelanti cu ingineri și alții să să plătiască din mijlocu,

Costandin Costachi post.,
Dimitrachi Bogdan vornic,
Iordachi Catargiu spătar,
Costandin Canta, vornic,

Fiind și eu poftit de dumnelor la facire împărțelii aceștie care săvârșindu-se cu învoire de bună priimire dumnilorsale mai sus iscăliților, adiverez și eu cu a me iscălitură.

Panait Cazimir căminar.

Fiindcă dumnealor boierii gineri a răposatului Vist. Lascarachi Rosăt au venit tuspatriu la noi aceștia mai gios iscăliți și ni-au poftit ca asupra împărțării aceștiei clironomii între dumnealor să fim noi privitori a nu să face vreunue strâmbătate, și la celi care nu să vor pute dumnelor învoi să să facă de cătră noi cuviincioasa îndreptare, ca să nu

²³ Vor fi vândute cu 12 000 lei obștei târgului Bârlad, la 12 martie 1818, Pr. T. Antonovici, *Documente bârlădene*, II, Bârlad, 1912, p. 221-222.

²⁴ Probabil, data morții vistiernicesei Catinca Roset-Ianculeu.

rămâie lucru a intra în giudecăți și în supărări pricinuitoare de păgubire, am priimit cerire dumnilorsale, și alegându-se de către însuși dumnelor, cum și de către noi, pe dumnelui căminar Panaite Cazimir ca să ste împreună cu dumnelor ca să facă împărțala pe care, rânduindu-să și de către Divan prin țadulă poroncitoare ca să dă de sfârșit aceștii împărțali, au urmat după poronca și după pofta dumnilorsale, și stând împreună cu dumnelor îndelungată vreme au făcut destură sâlință spre a să face împărțala cu cè mai dreaptă cumpănire, cercând toate cuviincioasăle chipuri ca să nu urmeze asuprire nici la o parte. Și în curgire vremii aceștii, multe pricini de neînvoire ce s-au născut între dumnealor, arătându-le și către noi, precum am socotit a fi cu cale și cu dreptate am povățuit și i-am învoit ca să să urmeză, și sfârșindu-se împărțala precum mai sus să arată, s-au iscălit numai de trii boeri, gineri a răposatului adevărindu-să și de către dumnealui căminar Panaite Cazimir. Iar unul din ginerii răposatului, adică dumnealui spatar Iordache Catargiu²⁵, găsind niște mici pricini pentru țigani lingurari, ca să să de în parte dumisale sau să să împartă de către tuspătru, dumnealui n-au vut să iscălească, care ceriri a dumisale socotindu-să de către noi că este fără de cuvânt, și înțelegând din arătările și vorbele dumisale că aceste pretenții a dumisale nu sunt pentru alt sfârșit, fără numai că voința dumisale iaste ca să aducă pricină a să face sinisfora, lucru care nici într-un chip nu să poati, din vreme ce iaste diata răposatului socru dumnilorsale, prin care hotărâști că numai aceli ci vor rămâne după moartea sa și a răposatei soției sale, care nu li-au împărțit însuș prin diată, să le împartă fiicele sale drept frățești, după care diată și însuși dumnealor s-au priimit și s-au învoit să fie următori, precum adevăriază scrisoare iscălită de tuspătru dumnelor, cercetându-să dar și de către noi împărțala aceasta s-au văzut că cele ce au rămas nerânduite de către răposatul prin diată s-au împărțit cu bună alcătuire drept frățești, și nici un chip spre asuprire și păgubire dumisale spatar Iordachi Catargiu nu s-au urmat. Ce mai ales moșiile care însuș dumnealui li-au cerșut, acele i s-au dat și cu aceli prețuri cu care s-au găsit vânduti cu anul precum însuș între dumnealor s-au învoit. Deci cunoscând că împărțala s-au făcut dreaptă și că dumnealui spatar nu are niciun cuvânt al adevărului și a dreptății ca să pricinuiască a nu iscăli sau a mai cere ceva de la celelalte părți în parte dumisale adevărim cu a noastre iscălituri.

Gherasim episcop Romanului

Costachi Ghica logofăt

Iordachi Balș vistier

[Verso] „Împărțala moșiiilor între ginerii vist. Lascarachi Roset”.

III. 1808, iunie 28. Anaforaua veliților boieri pentru împărțirea averii lui Lascarachi Roset.

Divanul cnejiei Moldaviei.

Înfățișându-să la Divan înaintea noastră dumnelor boerii gineri a răposatului Vist. Lascarachi Roset, ni-au rămas de la casa răposatului Vist. care s-au văzut iscălită de trii din dumnelor, adică dumnealui post. Costandin Costachi, dumnealui vornic

²⁵ Iordachi Catargiu (1783-1846), căsătorit cu Elena Roset (1780-1819) apoi cu Maria, fiica lui Manolachi Catargiu, a condus în 1832 departamentul din lăuntru. Cunoscându-l atunci, N. Suțu îl judecă destul de sever, *Mémoires du Prince Nicolas Soutzo, Grand logothète de Moldavie, 1798-1871, publiés par Panaioti Rizos*, Viena, 1899, p. 99. Din 1798 era comis (doc. din 18 mai, CXLII-5, și 4 iunie, CXLII-43), iar spătar din 1804 (doc. din 16 ianuarie, CLXXXVI-161).

DOMNI ȘI BOIERI

Dumitrachi Bogdan i dumnealui vornic Costachi Canta, și adiverită de dumnealui căminar Panaite Cazimir, care a fost și de dumnealor poftit cum și prin țidula Divanului au fost orânduie să facă această împărțală împreună cu dumnelor, și dăosăbit încredințată de Preasfinție Sa Gherasim episcopul de Roman și de dumnealui logof. Costachi Ghica i de dumnealui vist. Iordachi Balș, care au fost aleși și rugați de tuspatri dumnealor boerii gineri a răpousatului vist. Lascarachi, ca să le fie povățuitori și îndreptători la împărțirea între dumnelor a aceștii clironomii, făgăduindu-să că vor fi următori povățuirilor la orice ce cunoștința dumnilorsale va găsi cu cale. Iar unul dintre dumnelor boerii gineri adecă dumnealui spat. Iordachi Catargiu nefiind iscălit și aflându-se de față, s-au întrebat de cătră noi pentru care pricină n-au iscălit, dumnealui au răspunsu că nu s-ar fi făcut împărțeala driaptă și că se cunoaște strâmbătăți, deci zicându-i dumisale ca să facă arătare ce asuprială i s-au făcut, întâi au arătat că o moșie anume Cunice ce s-au dat în parte dumisale post. Costandin Costache ar fi vândută cu anul în 3250 lei, și de împărțală s-au pus venitul ei numai 2500 lei, pentru care făcându-se întrebare celorlalți trii boerii cumnați a dumisale, cum și dumisale căminar Panaite Cazimir de este arătarea dumisale spat. adevărată și cu ce cuvânt s-au urmat întru acest chip, ni-au arătat că arătarea dumisale spat. este adevărată pentru suma banilor venitului moșiii, dar cuvântul pentru care s-au urmat într-acest chip este că dumnealor, când au făcut începere de lucrarea împărțirii aceștii clironomii, cerșind trebuința a pune zapis după care să fie următori ca să alcătuiască împărțala, cu învoirea și priimirea a tuspatri dumnealor au hotărât ca, fiind moșiile toate vândute la orândatori cu anul de cătră răpousata visterniceasa Catinca, soacra dumnilyorsale, să nu mai cerce alte chipuri prelungitoare spre aflarea veniturilor, din care prelungiri pot să nască multe pricini spre păgubirea dumnilyorsale a tuturor, ce să caute contracturile orândatorilor, și după contracturi făcându-se izvod de venituri, suma ce să va cuprinde peste tot să analoghisască în patru părți, după cum într-acest chip s-au și urmat și s-au sfârșit împărțala, însă fiindcă celelalte moșii care li-au avut casa în stăpânire s-au aflat vândute câte de patru și cinci ani mai înainte, iar această moșie Cunice aflându-să în stăpânirea dumnilyale spat. Iordachi Catargiu, fiindu-i dată zestre prin izvod, și acum luând dumnealui spat. moșie Mărginenii, după cum s-au învoit între dumnelor, s-au pus aceasta la împărțală. Au cerșut dar trebuința a să întreba pe dumnealui cu ce preț o are vândută, și dumnealui au arătat că pe anii de mai înainte au avut-o vândută dumnilyale post. Mihalachi Manul câte 2500 lei pe an, iar pe anul trecut și acest curgător au vândut-o cu 3250 lei pe an. Deci socotind că după cum celelalte moșii să pun la împărțală cu somile vânzătorilor anilor celor mai dinnainte, așa să cuvine a să pune și moșiie aceasta, ca să să potrivească cu celelalte, pentru aceasta s-au pus prețul venitului cel mai dinnainte, căci și celelalte moșii, de s-ar fi vândut în anul trecut, pute negreșit să vândă cu mai mari prețuri, după cum aceasta este știut de toți că veniturile moșiilor s-au sporit pe fiiștecare an ce au trecut²⁶, care la aceasta s-au cunoscut și de către noi cuviincioasă urmare, și

²⁶ Consecința războiului ruso-turc din 1806-1812. „Pe lingă greutățile ce au suferit Moldova în cursul acestui război, este netăgăduită și înlesnirea cè mare care au avut cu îmbielșugarea monedii, că nu era văduvă ce lucra cu mânilor spre a se hrăni să nu aibă în legăturica sa rubiele și carboave păstrate pentru comând, nici țaranu să nu se gioace cu galbini, după proverbul moldovinesc, iar boerii cumpăra la moșii, făcând stări colosale din podraturile rusești”, Manolachi Drăghici, *Istoria Moldovei pe timp de 500 ani până în zilele*

răspunzându-se dumisale spat. că n-are cuvânt a zice că s-au urmat asuprire, au adaos să zică că nu s-ar fi făcut între dumnealor această hotărâre ca să socotească veniturile moșiilor după vânzările contracturilor, la care zicere a dumnisale, osăbit de încredințarea ce ni-au dat prin cuvânt atât dumnealor cumnații dumnisale, cum și dumnealui căminar Panaite Cazimir, dar spre mai multă dovadă că dumnealui spat. au fost priimit aceștii hotărâri, și acum vrând să găsească pricini tăgăduiește adevărul, ni-au arătat izvodul acel de venituri moșiilor ce s-au făcut după contracturi, în care este și moșiia Cunice pusă 2500 lei, cu care sumă s-au pus și la împărțală, după cum s-au pus și celelalte moșii cu sumile vânzării anilor mai dinnainte, care izvod s-au văzut că în sfârșit analoghie ce să face câte vine pe parte o face însuș dumnealui spat. cu condeiu dumnisale, și dintru aceasta vederat s-au cunoscut că au fost și cu priimirea dumnisale această hotărâre a dumlorsale, și nu i-au rămas mai mult cuvânt. Acești pricini numai de nemulțămire arătându-ne dumnealui spat. Iordachi Catargiu, s-au anereait cu destulă dovadă de cătră celelalte părți, precum se arată, și s-au cunoscut și de cătră noi că nicio dreptate nu are, fără numai că piste tot cuvântul drept și fără de nicio pricină asupritoare, să arată nemulțămīt. Apoi pe lângă aceste ni-au mai arătat celelalte părți împreună cu dumnealui căminar Panaite Cazimir cum că dumnealui spat. dintru-nceput au fost împreună lucrător la săvârșirea împărțelii și toate prin buna priimire a dumnisale s-au alcătuit, care spre mai bună încredințare ni-au arătat și împărțala care s-au făcut întâi pe ciorna scrisă cu însuș condeiu spat., și că în partea dumnisale spat. s-au dat acele moșii care însuș dumnealui li-au cerșut și li-au voit, și cu acele prețuri cu care din trecuții ani s-au găsit vândute la orândatori, fără a să mai spori cât de puțin, și că la nimică nu s-au arătat nemulțămīt, fără numai că pe țigani lingurari, care să puseră în parte dumisale vornic Dumitrachi Bogdan, n-au rămas, ce cu învoială s-au dat în parte dumnisale post. Costandin Costachi, încredințându-ne la aceasta și dumnealor boierii aleși și rugați de dumnealor cum că toate pricinile care s-au născut între dumnealor în vremea când s-au alcătuit împărțala arătându-se dumlorsale, prin a dumlorsale sfătuire și povățuire s-au îndreptat și s-au sfârșit, și nici cât de puțină asuprială și strâmbătățire nu s-au făcut dumisale spat., și că însuș dumnealui întru toate altele au rămas priimit și mulțămīt, numai pentru țigani, cunoscând dumnealor că cerirea care o face era fără drept cuvânt, n-au găsit cu cale a să da în partē dumisale, și la aceasta întâi s-au primit, apoi în urmă s-au arătat nemulțămīt. Ce dar după toate aceste cunoscându-să de cătră noi toți că este cu totul greșită nemulțămirea dumnisale spat. și pricinile ce arată sunt fără cuvânt, s-au zis dumnisale că n-are nicio dreptate, și dumnealui au răspuns că dacă Divanul socotește că nu are dreptate, partea dumnisale după cuprinderea împărțalii o va trage la stăpânire, și scrisorile a doao moșii, anume Cunice și Țahnăuții, ce să află la dumnealui le va da, cum și scrisorile moșăilor ce sunt în partea dumnisale le va lua, iar împărțala nu o va iscăli, fiindcă tot i se pare a fi strâmbătățit. Însă noi cu toții cunoscând vederat și cu îndestule dovezi și încredințare că nici cât de puțină asuprială și păgubire nu s-au

noastre, II, p. 80. Cronicarul mai adaugă: „Atunci au luat toate moșiile clirosului din Bucovina unii din boeri, ce s-au vândut cu îngiosite prețuri”. Acești cumpărători erau N. Roset, Iordachi Roset-Roznovanu, Iordachi Balș și Panaite Cazimir pe care l-am întâlnit, Biblioteca Academiei Române, doc. CDXXVI-159, la 6 iunie 1805. Părți din satele Cohorești și Cozmeni îi aparțineau din 1800, doc. CDXXVI-132; vezi și doc. LXXII-161, LXXVI-147 și CCCXXVI-45.

DOMNI ȘI BOIERI

pricinuit dumnisale, și că împărțala s-au făcut cu bună alcătuire și dreptate fără a să strâmbătați vreo parte, am găsit cu cale și hotărâm și întărim ca împărțala ce s-au făcut să rămâi și fără iscălitura dumnisale spat. temeinică și întru toată statornicie sa și fiștecare dintre dumnealor să-și tragă la stăpânire partea sa întocma după cuprinderea împărțelii, și fără de nicio prifacire să stăpânească cu bună pace din niam în niam în veci nestrămutat.

1808, iunie 28

Gavril mitropolit și exarh

Costachi Ghica logof., Iordachi Balș vist., Lupul Balș vorc., Iordache i Roset vist., D. Sturza vorc., Alesandru Ianculeu vorc., Dumitru Saul post.” [alte 6 iscălituri nu s-au putut citi]²⁷.

²⁷ Biblioteca Academiei Române, doc. LXXVI-17. Alte informații despre averea funciară a familiei, la R. Rosetti, *Cronica Bohotinului*, **AARMSI**, II, XXVIII, 1905, p. 157-323 și *Cum se căutau moșiile în Moldova la începutul veacului XIX*, **AARMSI**, II, XXXI, 1909, p. 217-351, la N. Iorga, *Împărțeala, pe la 1802, a averii lui Mihai (Mină) Roset din Bălănești*, **RI**, XIX, 1933, nr. 1-3, p. 44-51 și I.R. Rosetti, *Iordache Ruset*, **RIR**, VII, 1937, p. 310-318.

Genealogia familiei Miclescu, după un izvor necunoscut

Studiile genealogice, a căror renaștere în România se datorează, fără doar și poate, activității încordate de pasiune și de răspundere a lui Ștefan S. Gorovei, sunt printre puținele domenii ale cercetării istorice care și-au păstrat caracterul „artizanal”.

Înțeleg prin aceasta recursul la document, la cel inedit îndeosebi, ca o condiție indispensabilă. Întâlnirile de la Iași, anuale, ca și frumoasa revistă care se hrănește cu aceeași regularitate din substanța lor, dovedesc că, alături de tradiționalele precizări de filiație, inevitabil inspirate de orgoliul nobiliar, se dezvoltă aici și investigații prosopografice, ca o direcție nouă, modernă, de indiscutabil statut științific. Astfel, dincolo de completarea laborioasă a spițelor de neam, a apărut o perspectivă nouă asupra istoriei sociale și politice.

Ceea ce ne-am propus pentru astăzi este reconstituirea trecutului uneia din marile familii boierești ale Moldovei – nu una dintre cele mai sus-puse, în sensul „protipendadei”, adică al ierarhiei fixate în epoca fanariotă, dar desigur una dintre cele mai vechi. Continuitatea familiei Miclescu, din secolul al XV-lea până în zilele noastre, a fost contestată: deci problema merită o privire mai atentă.

Acum treizeci de ani, C. Cihodaru s-a străduit să demonstreze cum „a reușit comisu Grigore Talpă să întemeieze puternicul neam al Micleștilor”. Bazându-se pe un document din 1661 care relatează un tipic delict rural – trei răufăcători „au prădat casa și câțava samă de bucate” ale paharnicului Grigore din Miclești, episod căruia istoricul îi dădea amploarea unei răscoale țărănești – C. Cihodaru a schițat chiar portretul personajului, riscând să-i simplifice trăsăturile până la șablon și să-i nesocotească identitatea reală:

„Paharnicul Grigore nu era grec, dar era urât de țăranii din regiune. Se ridicase de jos, luând în căsătorie o tânără din haremul lui vodă, urcase din dregătorie în dregătorie, de la cele mai mărunte până la cea de paharnic, și se dovedise a fi un sânguincios cotropitor al pământurilor răzășești”¹.

Nu numai că incidentul s-a transformat într-un binevenit exemplu al „luptei de clasă”, dar înșiși protagoniștii au fost greșit identificați. Cei trei agresori nu erau deloc țărani, ci vecini de moșie, descendenți din vechiul neam boieresc

¹ C. Cihodaru, *Răscoala din anul 1653 din Moldova*, **AȘUI**. Istorie și Filologie, XIV, 1968, p. 106, 108.

Golăe, care în secolul XVII n-a mai avut acces la ranguri înalte². Eroarea de a-l considera pe Grigore un parvenit cu nume „popular” vine dintr-o confuzie cu stolnicul Grigore Talpă de la începutul veacului XVII³, iar cea de a-l crede „întemeietor” al familiei Miclescu a fost preluată, odată cu alte informații neverificate, din lucrarea care semnalase documentul⁴. Dar autorii citați (C.I. Andreescu și C.A. Stoide) s-au înșelat și în reconstituirea carierei acestui boier, în care au introdus elemente care aparțineau unui contemporan omonim, Grigore Nacul, mare comis în anii 1651-1652⁵. Cel care a rectificat acele date biografice, N. Stoicescu, s-a înșelat, la rândul său, afirmând că Micleștii și Mileștii, din care se trăgea faimosul Nicolae Spătarul, formează o singură familie⁶. În realitate, însemnarea invocată de Stoicescu se referă la numele unei moșii, nu la acela al proprietarilor ei: „uricul Mileștilor ce se cheamă acum Micleștii” (până aici reproduș trunchiat) „pe apa Siretului din sus de Agiud ce sânt în ținutul Putnei”⁷. Cine nu-și aduce aminte că Neculce, în amintirile sale despre Neculai „Mileșcul”, a scris clar: „de la Vaslui de moșia lui”⁸?! În ținutul Vaslui, pe Crasna, și nu pe Siret, se află chiar localitatea eponimă, o moșie deținută, cum vom vedea, de strămoșii Micleștilor. E de asemenea adevărat că documente din 1688-1691 menționează împreună pe frații Vasile și Gavril „ot Miclești”, membri ai familiei care ne interesează, și pe postelnicul Ștefan (Apostolachi) „ot Miclești”, identificat cu certitudine ca nepot de frate al spătarului Neculai, dar vecinătatea nu înseamnă totodată și rudenie⁹.

În privința originii familiei Miclescu, o serie de argumente au fost aduse de I.C. Miclescu-Prăjescu¹⁰, care-și urmărea înaintașii până la cei doi frați Stanciul

² C.I. Andreescu, C.A. Stoide, *Ștefăniță Lupu, domn al Moldovei*, București, 1938, p. 116-117, despre Mierăuță, Iurașcu și Vasile, frații lui Apostol Golăe din Popești. Vecinătățile Miclești-Popești (Vaslui) se pot urmări în *Marele dicționar geografic al României*, IV, București, 1901, p. 324, și V, București, 1902, p. 51 și 54, la „Pârăul Popeștilor”.

³ N. Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători din Țara Românească și Moldova. Sec. XIV-XVII*, București, 1971, p. 330.

⁴ C.I. Andreescu, C.A. Stoide, *Ștefăniță Lupu, domn al Moldovei*, p. 72, 99-102.

⁵ N. Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători din Țara Românească și Moldova*, p. 416, 420.

⁶ *Ibidem*, p. 415, de corectat deci, la Apostol și Ștefan, numele „Miclescu”. Cf. mai jos, n. 9.

⁷ **DIR**, A, XVI/2, p. 192-193, nr. 203, 15 mai 1969. Vezi Al.I. Gonța, *Documente privind istoria României. A. Moldova, veacurile XIV-XVII. Indicele numelor de locuri*, București, 1990, p. 160.

⁸ Ion Neculce, *Opere*, ed. G. Ștrempel, București, 1982, p. 189. Vezi Șt.S. Gorovei. *Nicolae (Mileșcu) spătarul. Contribuții biografice*, **AI**, XXI, 1984, p. 180-183.

⁹ I. Marinescu, *Documente vasluiene. Extrase din condica moșiilor lui Teodor Rosetti Solescu*, **BCIR**, IV, 1925, p. 189-191. Comisul Vasile „ot Miclești” din 1688 și jîtnicerul Vasile „ot Gugești” din 1691 sunt aceeași persoană.

¹⁰ I.C. Miclescu-Prăjescu, *Boieri moldoveni din veacul al XV-lea: Stanciu pârcălab de Hotin și Stanciu Marele*, **RIR**, VII, 1937, p. 358-370. Cf. idem, *Boieri moldoveni din veacul al*

și Ivanco, din prima jumătate a secolului XV, dacă nu chiar până în epoca „descălecării”. Legătura dintre aceia și Grigore paharnicul, ai cărui descendenți poartă numele de Miclescu, o găsisse genealogistul în spița de neam pe care o prezentăm astăzi. Ea însoțește o condică de documente care a mai fost folosită, fără a fi totuși publicată în întregime. În cercetările lor asupra urmașilor lui Giurgiu de la Frătăuți – străbunicul lui Stanciul –, Ghibănescu și, mai târziu, Costăchescu au citat „condica de documente a d-lui Emil Miclescu”¹¹.

Manuscrisul, aflat în momentul de față la Frankfurt, aparține d-lui Radu Al. Miclescu, căruia-i mulțumesc pentru a-mi fi dat, cu mulți ani în urmă, încuviințarea de a-l copia. Are 42 de file și se intitulează *Condica documentelor ce adeverează / ghenealoghia familiei Miclescu împreună cu arborul spiței și stema, care pe razământul cercetărei / s-au întărit și prin hrisov domnesc*. Conține 51 de documente, în limbile română, rusă și germană, dintre anii 1436 și 1845, la care se adaugă, la sfârșit, adevărurile prin care „tribunalul giudecătoreasc al ținutului Eșii, secția I”, Divanul Apelativ și Divanul Domnesc certifică fidelitatea transcrierii sau traducerii pieselor reunite în această culegere.

Dintre ele, primele șapte au fost publicate, începând cu hrisovul prin care Stanciul hotnogul, pârcălab de Hotin, primește de la coregenții Ilie și Ștefan un sat pe Crasna, „unde sunt și casă”, așezare identificată de Costăchescu cu Fășcani (Șerbești). Următoarele două surete, din 1438 și din 1464, par să nu aibă altă legătură cu familia Miclescu decât prezența lui Stanciul printre martorii din sfatul domnesc¹².

În situația reconstituită prin arborele genealogic din 1846, al cărui autor este Ioan Cartul, au existat doi frați: Stanciul, comis și staroste, același cu pârcălabul omonim, și Ivanco, dintre care primul căsătorit cu Anușca. Analiza minuțioasă a lui I.C. Miclescu-Prăjescu distinge patru personaje numite Stanciul, dintre care, ca strămoș al Prăjeștilor (nu și al Micleștilor), îl recunoaște pe Stanciul Starostescul, contemporan cu Ștefan cel Mare. Acest boier, frate cu Ivanco și Isaico, avea din 1489 satul Grigorești pe Siret, același pe care îl vor vinde, în 1507, copiii săi, Mânzul, Toader, Andreico, Ioan, Maria și Fedor,

XV-lea: *Stanciul Stărostescul și Stanciul comisul*, **RIR**, VIII, 1938, p. 175-188; idem, *Obârșia unei familii din Moldova*, **RIR**, X, 1940, p. 176-179.

¹¹ M. Costăchescu (*Documentele moldovenesti înainte de Ștefan cel Mare*, I, Iași, 1931, p. 430) citează edițiile precedente, datorate lui Gh. Ghibănescu în revista „Teodor Codrescu”, I, 1916, p. 88-89, și în *Surete și izvoade. Documente slavo-române între 1230-1546*, XVIII, Iași, 1927, p. 32-33.

¹² M. Costăchescu (*Documentele moldovenesti înainte de Ștefan cel Mare*, II, Iași, 1932, p. 10), care trimite la Ghibănescu, *Surete și izvoade*, XVIII, p. 34-35; I. Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, I, București, 1913, p. 80-82 (numai originalul slav; suretul poartă însemnarea: „s-au tălmăcit uricul acesta de pe sârbie moldovinește de Procopie sin Mardarie Golăescul, uricar gospod i dascal gospod, în cursul anilor 1774, maiu 12”); **DIR**, A, XIV-XV/1, p. 151-152; **DRH**, A, I, p. 254-256. Însă e vorba de Stanciul comisul.

împreună cu unchiul lor Ivanco¹³. În 1528, aflăm că Ivanco a avut drept urmași pe Trifan, Marica, Ana și Irina, care împărțeau Fășcanii pe din două cu un Fedor, „feciorul Anușcăi”, vărul lor¹⁴. Raționamentul lui I.C. Miclescu-Prăjescu¹⁵, după care Anușca era sora lui Ivanco, iar Fedor ar fi altul decât fiul lui Stanciul, fiindcă figurează ca unic moștenitor, pare specios: Anușca putea fi soția lui Stanciul, iar frații lui Fedor aveau timp să dispară de la 1507 la 1528. Trebuie să-i dăm, însă, dreptate genealogistului când face diferența – de două generații! – între Stanciul fratele lui Ivanco și omonimul pârcălab din 1436. Acesta din urmă ar putea fi, dacă nu ne înșelăm, Stanciul de Buhăești (Vaslui), pe care-l întâlnim, tot în 1436, printre semnatarii actului de omagiu către Polonia¹⁶. E deci plauzibilă identificarea sa cu acel Stanciul prezent în anii 1448-1455 ca membru fără titlu în sfatul domnilor Petru II, Alexandrel și Petru Aron¹⁷. Dacă numele se repetă de la bunic la nepot, el poate să fi fost socrul lui Fedco Stărostescul, tatăl mamei celui alt Stanciul. Sau, pur și simplu, „hotnogul” din 1436 (grad militar care apare mai târziu¹⁸, deci în originalul slav al documentului era probabil alt cuvânt) a fost un oștean care n-a primit și alte dregătorii.

Să ne întoarcem însă la Fășcani, unde împărțirea din 1528 a fost confirmată de Iliș II Rareș în 1547, jumătate din sat fiind stăpânită de Borcea vornicul, Toader și Sora, ca urmași ai tatălui lor, Fedor¹⁹. Cine sunt descendenții acestora reiese din alt document, datând din 1657: „Fădor au fost tată Borcii ce-au fost

¹³ Documentul din condică a fost editat de Gh. Ghibănescu în „Teodor Codrescu”, I, 1916, p. 99-100, și în *Surete și izvoade*, XVIII, p. 103-104. Cf. M. Costăchescu, *Documentele moldovenești de la Bogdan voievod*, București, 1940, p. 112-126, rectificând Marica, în loc de „Mirico” și Mârzea, în loc de „Mânzul” (totuși, cf. satul Mânzești); **DIR**, A, XVI/1, p. 58-59. E același sat menționat în 1587 (**DIR**, A, XVI/3, p. 340 și 344). O moară la Grigorești în 1585 (*ibidem*, p. 284-285). Vezi și I. Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, I, p. 380-382, despre documentul din 1489.

¹⁴ Originalul la Biblioteca Academiei Române, Peciți 90, **DIR**, A, XVI/1, p. 291-292.

¹⁵ Bazându-se pe Gh. Ghibănescu, *Surete și izvoade. Documente slavo-române între 1546-1587*, XIX, Iași, 1927, p. 1-2; vezi I.C. Miclescu-Prăjescu, *Boieri moldoveni din veacul al XV-lea: Stanciu pârcălab de Hotin și Stanciu Marele*, p. 360-361.

¹⁶ M. Costăchescu, *Documentele moldovenești înainte de Ștefan cel Mare*, II, p. 701-705.

¹⁷ Soluție adoptată și de editorii volumului 1 din **DRH**, A, p. 395-396, 397-399, 400-410, 412-415. Cf. **DRH**, A, II, p. 17-18, 24-41, 43-51, 54-55, 62-63, dar editorii, dintre care L. Șimanschi a colaborat și la volumul precedent, susțin acum altă identificare: cu fiul lui Oană vornic din Tulova, deci frate cu Lazăr și dregător al lui Ștefan cel Mare, care l-a numit pârcălab de Cetatea Albă, funcție deținută în anii 1467-1470, A. Sacerdoțeanu, *Divanele lui Ștefan cel Mare*, **AUBI**, V, 1956, p. 203. Poziția cea mai înaltă în sfatul domnesc o ocupă până în 1479, ceea ce înseamnă o longevitate cu totul neobișnuită dacă ar fi vorba de fostul pârcălab de Hotin, de altfel absent dintre boierii lui Bogdan II.

¹⁸ N. Stoicescu, *Curteni și slujitori. Contribuții la istoria armatei române*, București, 1968, p. 267.

¹⁹ Originalul slav la Biblioteca Academiei Române, Peciți 86; **DIR**, A, XVI/1, p. 547-548.

vornic și fraților săi, ce-au fost moși boeriului nostru, lui Gligorie comis și fraților lui”²⁰. Așadar, acel Grigore de la care a început discuția noastră a mai avut, în afară de Dumitrașcu, căsătorit cu Antimia²¹, și alți frați al căror nume nu-l cunoaștem.

Arborele genealogic alcătuit în 1846 îl arată pe Grigore ca nepot de fiu al lui Borcea, deși acestuia și fraților săi li se spune, în pasajul citat, „moși” = unchi („moș” în sensul de bunic n-ar fi fost la plural). În același document de la 31 martie 1640, care cuprinde o mențiune neobișnuit de personalizată cu privire la „adevărat și credincios boeriu nostru Grigorie postelnic și giupâneasa lui Măriuța”, despre care Vasile Lupu declară că „au fost crescuți în casa noastră, slujindu-ne din copilărie lor cu dreptate și cu credință”, se adaugă că Grigorie și frații săi erau fiii „lui Ionașcu diac din Gugești”. Acesta, care mai trăia încă în 1642, la Gugești, sat vecin cu Micleștii²², nu putea fi nici fiul, nici ginerele lui Borcea, dregător al lui Petru Rareș cu un secol în urmă. În realitate, au existat doi Borcea: fiul, care se numea Nicolae „al lui Borcea” (*Borczewicz*), este marele vornic al Țării de Jos din anii 1546-1548²³. Între el și Ionașcu trebuie socotită cel puțin o generație, a cărei obscuritate se explică prin dizgrația în care turcirea lui Iliaș i-a atras pe sfetnicii săi. Alt Ionașcu, grămatic domnesc către sfârșitul veacului XVI²⁴, ar putea fi bunicul omonimului diac de la Gugești. Ca posibilă verigă intermediară mai apare și Nistor paharnicul din Mic(u)lești pe la 1610²⁵. Din același Fădor, tatăl lui Borcea, se trăgea și cunoscutul uricar Contăș de la începutul celei de-a doua jumătăți a secolului XVII, fără să se poată preciza cum erau, el și fratele lui, popa Sava, descendenții vechiului neam boieresc vasluian²⁶.

În afară de moșiile de la Fășcani și Porcișani, moștenite, Grigore paharnicul mai avea ocini cumpărate la Berindești, Burdugani și Mănțești, la care, prin danie domnească, s-au adăugat jumătate din satul Boziești (Tecuci) și două sălașe de țigani. Despre alte proprietăți ale sale, de diverse origini, ne informează studiul citat al lui Andreescu și Stoida.

²⁰ Doc. nr. 9 din condică. Borcea, potrivit datelor adunate de N. Stoicescu (*Dicționar*, p. 295), a fost mare vornic în 1545-1548, cu o întrerupere în martie-aprilie 1546 ca pârălăb de Hotin. Nu avem alt temei decât numele ca să sugerăm ipoteza că el ar fi fost nepotul de fiu al lui Borcea diacul din 1472-1482.

²¹ Așa credem că trebuie corectat numele „Anghinia” din doc. nr. 8 al condicii, datat 31 martie 1640 (original la Biblioteca Academiei Române, Peciți 118).

²² CDM, II, p.319.

²³ I. Corfus, *Documente privitoare la istoria României culese din arhivele polone. Secolul al XVI-lea*, București, 1979, p. 145.

²⁴ Cca. 1575-1583, cf. CDM, I, p. 451.

²⁵ CDM, Supl. 1, București, 1975, p. 114.

²⁶ În 1657 revendicau o parte din satul Fășcani, situație care a dat naștere documentului nr. 9 din condică. Contăș diac în 1652 (CDM, II, p. 430) este treti logofat în 1657-1668, CDM, III, *passim*, și CDM, Supl. 1, p. 243, 271, 278.

Autorii au încercat, cu același prilej, să reconstituie cariera personajului, căruia-i atribuie, printre alte dregătorii, pe cea de mare spătar, în anii 1660-1661²⁷. E o eroare, căci în 1669 e menționată „Maria, cneaghina răposatului Gligorie paharnicul”²⁸, pe când în 1679 apare, ca văduvă a lui „Gligorie, care a fost mare spătar”, Alexandra, nepoata fostei doamne a Moldovei Safta, despre care se știe că era din familia Boul²⁹. Confuzia dintre cei doi omonimi este evidentă. Rămâne de văzut cine era Maria, sau Măriuța. Având în vedere că, în 1688, un Gavrilaş postelnic, desigur fiul paharnicului Grigore, dăruiește o ocină la Cosmești unchiului său Ioan Ciolpan, s-ar impune concluzia că acesta era fratele mamei donatorului și că, deci, ea ar fi fost fiica hatmanului Grigore Ciolpan și a Antimiei Ghenghea³⁰. Pe de altă parte, un document din condică se referă la un proces din 1715, când Gavril Miclescu, cel abia amintit, împreună cu verii săi, printre care Grigore Jora, revendicau o parte din moștenirea lui Isar vistiernicul, „unchiul” lor. Acest Ionașco Isar II, vtori vistier în 1680-1681, fusese al doilea soț al Aniței Nacul care, căsătorită cu clucerul Enache din Țifești până în 1679³¹, era acum văduvă din nou, din 1710, după Mitrea Apostol vornicul. La 30 de ani după moartea lui Isar, Gavril Miclescu era mare vornic, Grigoraș Jora mare vistier, poziții de a căror influență profitau, obținând chiar intervenția patriarhului Hrisant Notaras al Ierusalimului ca arbitru. Jora, ca soț al Anghelinei, fiica spătarului Chiriac Sturdza, era ginerele unei nepoate a lui Isar. Tatăl Aniței Sturdza, Ionașco Isar I, fusese mare vameș³², jtnicer în 1646-1647³³, mare medelnicer în 1648³⁴ și, din căsătoria cu Anghelușa, fiica lui Coste din Lucavăț³⁵, mai avusese patru fii: Isar, Gligorie clucer, Iorga și Vasilachi³⁶. Mama lui Gavril Miclescu, Maria, ca să fie măritată în 1640, se născuse pe la 1620; era deci soră cu Isar bătrânul, fiul ei fiind văr – nu nepot – al lui Isar II. Familia era de origine grecească: tatăl Măriei,

²⁷ C.I. Andreescu, C.A. Stoide, *Ștefăniță Lupu, domn al Moldovei*, p. 99-102.

²⁸ Gh. Ghibănescu, *Surete și izvoade (Documente slavo-române)*, IV, Iași, 1908, p. 57.

²⁹ CDM, IV, p. 114.

³⁰ S. Zotta, *O colecție veche de spițe de neam*, **RI**, XIV, 1928, nr. 4-6, p. 158. N. Stoicescu (*Dicționar*, p. 377) îi mai atribuie lui Grigore Ciolpan o căsătorie cu Nastasia, sora lui Nicoară Prăjescu vistier (CDM, Supl. 1, p. 111, 159), deși soții acesteia au fost Ion Caraiman și Cârstea Buhuș, I.C. Miclescu-Prăjescu, *Obârșia unei familii*, p. 184.

³¹ N. Stoicescu, *Dicționar*, p. 99, deși aici e o confuzie cu Enache Cunupi, sluger 1667-1668, vtori postelnic 1671-1674, pe care o corectează R.G. Păun, *Două familii de „clienți” domnești în Moldova secolului XVII*, **RI**, IX, 1998, nr. 3-4, p. 143-151.

³² N. Iorga, *Documente tecucene și bărlădene din colecția d-lui Țurcea-Negrilești*, **BCIR**, IV, 1925, p. 176.

³³ *Ibidem*, p. 165-166; CDM, II, p. 122.

³⁴ N. Iorga, *Documente tecucene și bărlădene*, p. 166.

³⁵ CDM, III, p. 372; CDM, Supl. 1, p. 207.

³⁶ N. Iorga, *Studii și documente cu privire la istoria românilor. V. Cărți domnești, zapise și răvașe*, București, 1903, p. 89; CDM, II, p. 351; CDM, IV, p. 254.

Grama, vel jitnicer în 1639-1644, a fost căsătorit cu Măricuța Stârcea³⁷. Înrudirea cu Ion Ciolpan nu e, așadar, posibilă decât pe altă linie: dacă acesta a luat de soție pe o soră, altfel necunoscută, a lui Grigore paharnicul.

Revenind la cel căruia aceste pagini vor să-i redea locul central în istoria familiei Miclescu, avem de înregistrat un *cursus honorum* de importanță medie: vornic de Botoșani în 1640, treti vistier în 1657, mare clucer în 1659-1660, apoi mare paharnic în 1661-1665. I s-au încredințat misiuni diplomatice în 1653, când a fost trimis la cazaci să-i cheme în ajutorul lui Vasile Lupu, luând parte, alături de Timuș Hmelnițki, la lupta de la Popricani³⁸, și în 1659, ca sol al lui Gheorghe Ghica la „hatmanii leșești”, pentru a împiedica recrutarea de mercenari din Polonia de către Gheorghe Ștefan. A doua din aceste însărcinări, despre care vorbește și povestirea contemporană a lui Miron Costin, a prilejuit și un document, al cărui original, în latină, sau polonă, mai exista în 1844 și pe care-l găsim tradus în condică. Este un angajament din partea marelui hatman Stanislaw Potocki, acordat boierului moldovean ca asigurare pentru viitor:

„Cunoscută este de mulți virtutea și iubirea către patriie a dumisale marelui clucer Grigorie, și pentru a-l lega de recunoștință către mine, dacă, feriască Dumnezeu, silit de vro turburare pe pământul Moldaviei sau de vro schimbare de domnie, dumnealui ar vroi a fugi de acolo și a-ș ocroti averile dumisale, asiguripsăscu prin parola mea și prin scrisul acesta că va putea petrece liniștit cu avutul dumisale și cu a casii pe moșile mele”.

Beneficiarul actului din 1659 n-a ajuns, totuși, refugiat politic, ci, în anul următor, a apărut cu sabia în mână domnia lui Ghica împotriva lui Constantin Șerban, care năvălise în Moldova³⁹. Și-a continuat până la moarte achizițiile prin care creștea patrimoniuul familiei⁴⁰.

Generația fiilor săi, Vasile (Vasilașco) și Gavril (Gavrilaș), corespunde unui spor decisiv de autoritate și influență. Cel mai mare dintre frați, din vtori comis (1686), trece vel jitnicer, o funcție pe care n-a ocupat-o decât scurtă vreme, în 1690⁴¹. A murit în 1717, între 15 martie și 3 aprilie⁴². Soția sa, după cum rezultă din

³⁷ CDM, II, p. 345, 351. La procesul din 1715 se referă și un document de la 25 iunie 1716, semnalat în CDM, V, p. 384. Cf. CDM, IV, p. 69, Ion Ciolpan, deși nu știm cu cine a fost căsătorit, a avut o fiică, Maria jitnicereasa, care în 1704 era călugărită sub numele de Magdalina.

³⁸ I. Corfus, *Documente privitoare la istoria României culese din arhivele polone. Secolul al XVII-lea*, București, 1983, p. 180: „Comisul Măriei Sale domnului, care a fost pe lângă Timuș în această luptă, afirmă că n-au fost mai mult de 8 000 de cazaci” etc.

³⁹ Miron Costin, *Opere*, ed. P.P. Panaitescu, București, 1958, p. 196.

⁴⁰ De exemplu, în cazul satului Cojari, „pe apa Bârladului”, despre care vezi doc. nr. 11 din condică, 20 iulie 1663.

⁴¹ N. Stoicescu, *Dicționar*, p. 416: „1690 ian. 15 - ante 1692 apr. 12”, dar la 3 noiembrie 1690 era deja fost jitnicer, CDM, IV, p. 290. Fără titlu, Vasile și Gavril, fiii lui Gligorie paharnic, în 1677-1678, CDM, Supl. 1, p. 298-300.

arborele genealogic, a fost Maria, fiica fostului mare vistier Vasile Gheuca⁴³. Numele fiicei lor, Simina, căsătorită cu Constantin Cuza⁴⁴, e același cu al bunicii, Simina Jora, zisă „Gheuculeasa”.

N. Iorga spunea că „Micleştii se ridică la o situație în boieria mare abia după 1700”⁴⁵. Istoricul se gândea, probabil, la Gavril, menționat ca simplu postelnic în 1688-1695 și ca vtor paharnic în 1698-1700⁴⁶, după care va deveni mare paharnic. Această dregătorie a avut-o până în 1705, sub domniile lui Constantin Duca și Mihai Racoviță, apoi iarăși în 1709-1710, sub domnia lui Nicolae Mavrocordat⁴⁷. Când acesta a revenit la tron în 1711, l-a numit pe Gavril Miclescu mare vornic al Țării de Jos, apoi, în 1715, mare logofăt (între 1 februarie și 9 iulie) și, în cele din urmă, hatman⁴⁸. În primii doi ani ai domniei lui Mihai Racoviță, 1716-1718, a fost mare vornic al Țării de Sus, iar în 1726-1728 a ocupat iarăși funcția de mare logofăt⁴⁹. Căsătorit mai întâi cu Catrina, fiica lui Tudosie Dubău, interesantă figură de mare boier și, probabil, cronicar, Gavril Miclescu a luat apoi de soție pe Bălașa, fiica hatmanului Moreanu⁵⁰. Cum spune singur în testamentul său, la 18 iunie 1738, „am avut cu fimeia dintâi 2 feți și 2 fete, și cu fimeia al doilea 3 feți și 2 fete”.

⁴² După cum rezultă din documentul nr. 14 din condică, scris la 9 martie și completat în perioada următoare, până la 1 decembrie 1717.

⁴³ N. Stoicescu, *Dicționar*, p. 402, crede că ginerele lui Vasile Gheuca a fost Vasile Cerchez.

⁴⁴ Indicație din arborele genealogic, unde mai figurează, ca fii ai lui Vasile Miclescu, medelnicerii Gavril și Gheorghe și Ioniță, cu soția sa, „fiica lui Scărlet”. Cf. însă Gh. Ghibănescu, *Cuzeștii (Monografie istorică)*, București, 1912, p. 29-30, a existat un Toader (nu Constantin) Cuza, căsătorit cu Simina Cucoranu, sora lui Moise Cucoranu și a Saftei, pe care un document din 1742 o numește „jupâneasa răpăusatului Ion Miclescu postelnic sin Vasile jicnicieriul, nepot Gheuculesei”.

⁴⁵ N. Iorga, *Studii și documente*, V, p. 591.

⁴⁶ N. Stoicescu, *Dicționar*, p. 416; R.G. Păun, *Unele rectificări la cronologia marilor dregători ai Moldovei în secolul XVII*, *RI*, VII, 1996, nr. 11-12, p. 923.

⁴⁷ Ion Neculce, *Opere*, p. 416, 496.

⁴⁸ *Ibidem*, p. 626, 696.

⁴⁹ *Cronica Ghiculeștilor*, ed. N. Camariano și A. Camariano-Cioran, București, 1965, p. 135, 155, 193, 201, 257, 263.

⁵⁰ „Miron” în arborele genealogic, este Pătrașcu, fiul lui Neculai și al Măriei, cf. E. Lința, *Catalogul manuscriselor slavo-române din Iași*, București, 1980, p. 114. N. Iorga (*Studii și documente*, V, p. 428) semnalează că Gavril Miclescu era ginerele lui Dubău, iar în condică doc. nr. 15, 20 și 23 o confirmă. Fără a discuta aici problema „izvodului lui Dubău”, în care C. Giurescu și D. Velciu au avut o poziție hipercritică, amintim documentele referitoare la înrudirea Miclescu-Dubău care se aflau, înainte de 1974, la Biblioteca Academiei Române, CXXXVIII-161, 176, 177 și CXXXIX-10, 149.

Din prima căsătorie s-au născut: *Constantin*, care era pitar în 1738 și va ajunge hatman, însurat întâi cu Nastasia, fiica vornicului Manolachi Roset⁵¹, și apoi cu Catrina, fiica stolnicului Sandu Sturdza; *Maria*, măritată cu Constantin Donici, biv vel medelnicer, viitor mare logofăt; *Anisia*, pe care a luat-o de soție Lupu Bogdan medelnicer, mai târziu mare logofăt, și *Ștefan* paharnicul. Frații din a doua căsătorie au fost: *Neculai* stolnic, *Ioniță* stolnic, (însurat cu Anița, fiica vistiernicului Iordachi Costachi), *Sandu* paharnic, a cărui soție a fost Măriuța, fiica paharnicului Ștefan Gane, *Safta*, măritată cu paharnicul Vasile Adam, și *Paraschiva*, la care este menționat în spița neamului „soțul ei, medelnicerul Lascăr grecul”.

Împărțirea moșiilor între numeroșii săi copii nu va fi fost pentru Gavril Miclescu o treabă ușoară. Mărturia testamentului său ne îngăduie să ne facem o idee despre această avere construită vreme de 50 de ani. În *ținutul Vaslui*: Miclești, Popești, Chircești, Șerbești, Nourești, Coropcenii, Totoești și Poiana Cârnelui. În *ținutul Fălciu*: Gugești, Fășcani, Porcișeni, Nistoreni, Drăcenii, Măntășii, Burdugani, Boțești, Bălteni („ot Cornul lui Sas, pe Prut”) și Erumca. În *ținutul Bacău*: Berindești, Moinești, Fântânele și Băhnășeni. În *ținutul Iași*: Cârstești, Movilenii, Brândușeni, Rusani. În *ținutul Tecuci*: Boziești. În *ținutul Neamț*: Nisporeni. Un sat, Boldești, cu localizare nesigură. În *ținutul Botoșani*: Băiceni și Tulbureni. În total 30 de moșii, fără a mai socoti viile de la Huși și Nicorești sau „satele ot Hotin”, căzute sub stăpânirea turcească, dar evocate și ele în testament, cu pioasa exclamație: „vrând Dumnezeu să mai cadă la mâna noastră”! După cum se vede, centrul acestui mare domeniu de familie rămăsese pe valea Crasnei, în zona Vaslui-Fălciu, de unde se va muta lângă Botoșani în ultimul sfert al veacului XVIII, când moșia Călinești a devenit proprietatea vornicului Constantin Miclescu. Documentul citat se referă de asemenea la stupi (1 600), la oi (500), la cai (125) și la vite (în comparație, un număr relativ mic: 42 de vaci, 37 de boi). Pentru valoarea lor sunt menționate și unele obiecte de îmbrăcăminte – contășe, tâmbare, sucne, căptușite cu blănuri de sobol sau de răs –, precum și câteva bijuterii: un inel cu diamant dăruit de Mihai vodă Racoviță, un „mărgăritar frumos” etc.⁵².

⁵¹ General R. Rosetti (*Familia Rosetti. I. Coborâtorii moldoveni ai lui Lascaris Rousaitos*, București, 1938, p. 62), afirmă că ea s-ar fi călugărit, ceea ce pare surprinzător, cu un soț care i-a supraviețuit și s-a recăsătorit.

⁵² Altă diață a lui Gavril Miclescu, din 1741, e publicată de N. Iorga, *Studii și documente cu privire la istoria românilor. Cărți domnești, zapise și răvașe*, VI, București, 1904, p. 545. La Biblioteca Academiei Române, doc. rom. XXII-282, era o „împărțală ce s-au făcut după răposatul Gavril Miclescu biv vel logofăt de moșii ce au avut de pre moșul dum-lui Tudose Dubău ce au fost logofăt mare”. Acest suret de la 15 iunie 1749 separă „parte lui Costandin Miclescu pah.”, cuprinzând „sat întreg Păușești, cu alte părți împregiur, pol sat Băhnășeni la Bacău cu parte de Moinești, 2 pătrimi la Bărbătești ot Bacău, pol sat Zaharești la Suceavă, parte ce s-o alege din Ceterei pe Bacău”, de părțile surorilor sale, *Măriei* („sat întreg Perețanii pe Prut ot Eș, sat întreg Potângenii, sâmeșii la Jăjie, tij la Eș, pol sat Cusurul la Cernăuți, pol sat Tăutrela la Cernăuți”) și *Anisia* („sat întreg Călineștii

Începând cu Gavril Miclescu, a cărui carieră sub cei dintâi fanarioți i-a permis să stabilească pentru descendenții săi un statut prestigios și să le proiecteze alianțe la fel de profitabile ca funcțiile de care vor avea parte în secolul XVIII, acest patrimoniu crește, dacă ținem seama de întreaga familie, deși se fărâmițează prin noi și noi împărțiri între frați.

Arborele genealogic anexat condicii socotește (greșit, după cum am văzut) 11 generații de la Stanciul și Ivanco până la mitropolitul Calinic Miclescu și contemporanii săi. Ultimele cinci, care se întind de-a lungul unui veac, aproximativ 1750-1850, numără 92 de membri, dintre care 49 de bărbați și 43 de femei. Să adăugăm că, dintre bărbați, la nouă găsim mențiunea „sterp” și că alți patru au intrat în rândurile clerului (nu numai cei doi mitropoliți, Sofronie și Calinic, ci și Gherasim, arhidiacon la mitropolie, și Irinarh, arhiereu *in partibus* de Diocleea). Numărul de călugărițe din familie e și el neobișnuit de mare: opt. Prin urmare, tendința este de a frâna dispersarea moștenirilor.

În schimb, o politică matrimonială bine chibzuită e sugerată de căsătoriile care îi asociază pe Miclești unor mari familii, ca Roset (nu mai puțin de șase cazuri), Costachi (patru cazuri), Sturdza (trei cazuri), Ghica (doar două, și târziu), Canta și Catargiu (câte o dată). Alte alianțe arată o anumită fidelitate față de mediul vechii boierimi pământene: Gheuca, Bașotă, Luca, Gane, Vârnav, Prăjescu (rude îndepărtate), Beldiman, Crupenschi, Holban, Darie, Diia. Nu sunt ocolite nici înrudirile cu familii grecești: Dimachi, Canano, Hrisoverghi, Arghiropol, Tuduri, Duca.

Răsfoind mai departe condica, se întâlnesc referiri la documente vechi în legătură cu una sau alta dintre moșiile dobândite în secolul XVIII. De pildă, cu prilejul unui conflict între Petre Miclescu și răzeșii din Pătrășcani, în 1757, apare „un uric vechiu de la Ștefan vodă din velet 6999 ghenar 17, scriind că au cumpărat un Toader Pleșan un sat pe Smila, anume unde au șazut Mihai, mai sus de Bălacea, de la Stana, fata lui Dragomir Cașotă, și de la alte rude a Stanei ci-i arată la uric”. Este un document de la Ștefan cel Mare nesemnlat până în prezent. De asemenea, editorii volumului XXI din **DRH** n-au cunoscut „un ispisoc de la Măria Sa răposatul Moisie Moghilă voevod din let 7140”, cu privire la satul Țurcani de pe valea Elanului, dăruit de doamna Marghita lui Pană paharnicul. Acest document e invocat într-un proces din 1758, în care se citează, interesant și amănunțit, „sfânta pravilă”. În sfârșit, în 1786, reîncep revendicările acelei ramuri a Micleștilor care-l avea printre ascendenți pe vistierul Vasile Gheuca asupra satelor tutovene Pătrășcani, Dobromirești și Balosinești⁵³. Ca piese la dosar sunt produse „un suret di pe ispisoc din let 6940 de la Ștefan vodă prin care întărește

la Putna, sat întreg Antileștii la Suceavă, pol sat Răvescăuții la Cernăuți, părțile ce s-or alege din Zmăești la Niamțu și Răoseni la Suceavă, a patra parte de Andreicăuți la Cernăuți”).

⁵³ Și originalul acestui document, trecut la Arhivele Naționale, a fost la Biblioteca Academiei Române, sub cota CXXV-62.

stăpânirea lui Ignat stolnicul [...], alt suret din let 6949 iulii 7 de la Iliaș voevod și Ștefan voevod [...], un zăpis din 7079 de când sânt trecuți 215 ani de la un Petrișel vâțav sin lui Ioan Mânzatul [...] un ispisoc vechiu de la Alecsandru vodă let 7092”, un „zăpis cu veletul tocmit din 7136 april 15 de la un Simion ot Neamțu”, precum și „o carte gospod din 7139 dechembri 17 de la Moisi Movilă vodă”. Deci, alături de hrisovul deja menționat de la 1491, avem semnalarea unor documente din 1432, 1441, 1571, 1584, 1628 și 1630, dintre care unul singur cunoscut: cel de la 7 iulie 1441⁵⁴.

Mai sunt trei lucruri de observat cu privire la condică. În ultima parte a acestei culegeri de acte se înmulțesc detaliile de viață cotidiană, de la elemente de ritual religios („trezeci și cinci sărindare ce s-au rânduie răposatului să se dea”) până la indicațiile de decor și costume, așa de prețioase (un ceasornic de argint, una icoană cu ferecături argint, un sipet, scutulce, un tas de argint, cinci zarfuri argint cu patru feligene, „patru linguri argint, șasă mănunchi cuțite argint” sau o „păreche cercei zamfir câte c-un rubin”, o „giubea enghiurșalis...”, un „beniș pântece vulpe” etc.). Toate acestea se găsesc amintite în 1792, cu ocazia împărțirii averii părintești între frații Constantin, Iordachi, Manolachi și Ioniță, fiii banului Sandu Miclescu.

Regulamentul Organic a introdus obligația pentru boieri de a-și prezenta titlurile de noblețe, ca în Rusia și Basarabia. Așa se face că, înainte de alcătuirea condicii, încă din 1830, o *Vidomostie de toți boerii ce se află la ținutul Botoșanilor*, în care este înscris vornicul Constantin Miclescu (născut la Iași în 1755), trimite la cinci documente pe care acesta le-a oferit ca dovadă „pentru vechimea familiei”⁵⁵. Unul dintre ele, cu data de 15 aprilie 1710, lipsește din condică: Nicolae Mavrocordat întărește lui Gavril Miclescu, „fiul lui Grigore ce au fost vornic” (*sic!*) satul Nourești. Celelalte apar în această ordine: 4 aprilie 1528, 1 septembrie 1657⁵⁶, 23 august 1731 și 18 decembrie 1793.

În sfârșit, stema de pe frontispiciul manuscrisului, o poartă de cetate flancată de două turnuri crenelate, cu o sabie și un buzdugan încrucișate, este aceeași care figurează, timbrată de o coroană cu aspect ducal (cinci fleuroane),

⁵⁴ Atât textul slav (D.P. Bogdan, *Acte moldovenești dinainte de Ștefan cel Mare*, București, 1938, p. 37-39, nr. 37-39, nr. 7; **DRH**, A, I, p. 295-296, nr. 210, sau traducerea românească, în **DIR**, A, XIV-XV/1, p. 176-177), cât și suretul semnat de „Pamvo Bulgarul” și datat 19 aprilie 1787 (M. Costăchescu, *Documentele moldovenești înainte de Ștefan cel Mare*, II, p. 82-83, nr. 27).

⁵⁵ Al.V. Perietzianu-Buzău, *Vidomostie de boierii Moldovei aflați în țară la 1829* (III), **AG**, II (VII), 1995, nr. 1-2, p. 159.

⁵⁶ S-ar putea să fie altul decât nr. 9 din condică, datat 9 septembrie 7165 (1656). Rezumatul („de la domnul Gheorghe Ștefan întărind comisului Grigori că este fiu lui Ionașco diiacul din Gugești și care au avut strămoș pe Fedor, tatăl lui Borce vel vorn.”) se potrivește doar parțial.

gravată pe un sigiliu din secolul XIX⁵⁷. E o întrebare de când datează aceste arme de familie și ce semnificație au. Câtă vreme nu știm dacă ele au fost utilizate și în veacul XVIII, ar fi hazardat să le atribuim contactului, oricum scurt, avut de Grigore paharnicul cu nobilimea polonă. Mai degrabă, am vedea în acest blazon modern o aluzie la funcția de pârcălab a strămoșului Stanciul. În Evul Mediu, Prăjeștii, descendenți din același trunchi, purtau în „herbul” lor crucea cu vârful de săgeată⁵⁸.

Din masiva acumulare de documente pe care o presupune constituirea unui patrimoniu ca acela căruia i-am schițat conturul, condica a reținut numai un minimum considerat necesar pentru a reconstitui spița neamului. Cu unele greșeli, Ioan Cartul a procedat totuși corect și-i datorăm nu numai un instrument indispensabil pentru genealogiști, ci și o colecție de materiale pe care istoricii se pot baza în cercetările lor. Concluzia acestora este că, după declinul din a doua jumătate a secolului XVI, caracteristic pentru o parte a boierimii lui Ștefan cel Mare, Micleștii au cunoscut o nouă ascensiune de la Vasile Lupu la Nicolae Mavrocordat, trecând astfel un prag care a oprit definitiv cariera altor familii. Epoca fanariotă le-a fost, în general, favorabilă așa încât, când îi vedem intrând în vremea constituțională, liberală, pe care a adus-o Unirea, ei, deși s-au opus uneori reformelor, vor face parte din corpul foarte solidar și bine șlefuit prin educație occidentală care a administrat România modernă.

⁵⁷ D. Cernovodeanu, *Știința și arta heraldică în România*, București, 1977, p. 414.

⁵⁸ I.C. Miclescu-Prăjescu, *Obârșia unei familii*, p. 192. Cf. I. Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, I, p. 32: Stanciul din 1459 poartă înscrisă în scut o cruce simplă, dar e oare același Stanciul cu hotnogul pârcălab din 1436?

CĂRȚI ȘI COLECȚIONARI

Vechi epigrafiști și anticari în țările române

Începuturile studiilor românești de epigrafie stau, ca și cele ale activității arheologice, în legătură cu lărgirea orizontului intelectual al societății românești la sfârșitul veacului al XVII-lea¹. Condițiile istorice de dezvoltare, care duceau la un contact direct cu grecoitatea postbizantină și cu Occidentul de nestinsă tradiție latină, au îngăduit răspândirea relativă a limbilor clasice, deschizând astfel calea unui curent umanist, după ce acesta-și căutase zadarnic expresia în slavonește². Caracteristică pentru noul climat spiritual, întemeiat pe aspirația către unitatea culturală a țărilor române, va fi ideea originii latine a poporului român. Conștiința unității sale de neam și de limbă capătă formulări tot mai răspicite la învățații Miron și Nicolae Costin, Dimitrie Cantemir, Constantin Cantacuzino – pentru a ne mărgini la cei mai de seamă. Aceeași stare de spirit se vedește și în scrierile altor cronicari ai timpului, de exemplu Radu Popescu, dar numai celor dintâi le recunoaștem preocupări de erudiție și o vie admirație pentru antichitatea clasică. Contribuția lor științifică e modestă, într-un sens, dar mesajul lor era îndeosebi politic și moral.

Pentru a rezolva problema etnogenezei românești, acești cărturari au invocat argumente de valoare inegală. Mărturiile care li se înfățișau erau, în primul rând, texte literare. Aceasta, pe o vreme când știința apuseană a descifrării și interpretării inscripțiilor latine abia se înfiripase. Calitatea de „părinte” al epigrafiei latine, atribuită îndeobște lui Martin Smet, pentru *Inscriptionum antiquarum liber* (1588), ar putea fi revendicată, cu mai mare dreptate, de Conrad Peutinger, editorul unor *Romanae vetustatis fragmenta*, Augustae Vindelicorum, 1505. Nu-i mai puțin adevărat că nici opera umanistului din Augsburg, nici mănunchiurile de inscripții apărute mai târziu în secolul al XVI-lea nu depășesc

¹ O schiță, bine informată, asupra celor mai vechi preocupări epigrafice în țara noastră a dat Al. Elian, *Introducere la Inscripțiile medievale ale României*, I (1395-1800), București, 1965, p. 16-17. La atâta se rezumă bibliografia subiectului, cu excepția considerațiilor lui R. Vulpe, *L'activité archéologique en Roumanie: historique et bibliographie*, în *L'Archéologie en Roumanie*, București, 1938, p. 74-75. Vezi și D.M. Pippidi, *Dezvoltarea studiilor de epigrafie greacă și latină*, **Studii**, XV, 1962, nr. 6, p. 1377-1388.

² Cf. V. Căndea, *L'Humanisme d'Udriște Năsturel et l'agonie des lettres slavonnes en Valachie*, **RESEE**, VI, 1968, nr. 2, p. 239-288. P.P. Panaitescu, *Introducere la Miron Costin, Opere*, București, 1958, p. 17-20, a negat existența umanismului românesc din secolul al XVII-lea în numele unor principii rigide și arbitrare. O vedere de ansamblu a acestor schimburi culturale, la M. Berza, *Culture roumaine et culture européenne au XVIIe et au début du XVIIIe siècle* (comunicare la colocviul de la Sinaia în 1967).

faza recunoașterilor³. E de la sine înțeles, prin urmare, că în Țara Românească și Moldova, din cauza rarității cunoștințelor generale despre lumea veche, sub toate aspectele ei, preocupările epigrafice nu aveau să crească decât treptat.

Entuziasta enumerare a vestigiilor stăpânirii romane în Dacia era la Miron Costin valoarea unei mărturisiri de credință. O dovedește, de pildă, stăruința cu care el descrie podul de peste Dunăre „de Traian împăratul făcut atunci când au descălecat aceste două țări cu râmlenii”⁴. Cât privește atenția arătată știrilor cu caracter epigrafic, ele încep să fie folosite în *De neamul moldovenilor*, unde găsim acest îndemn: „Cearcă la turnul cetății Sucevii dispre amiadzădzi, unde scrie sus că iaste tocmīt de Irimie Vodă și la poarta cetății vei afla numele lui Despot Vodă, care slove pe lângă bour le-am cetit eu singur”⁵. Prima versiune cuprinde și indicații asupra dificultăților de lectură întâmpinate:

„Fost-au și un împăratu pre urma lui Traian, Severus, care nume și pre o piatră ce s-au aflatu la cetățuia năruită la Galați am cetit însumi eu: *Severus imperator romanorum*, adecă «Săverii împăratul râmlenilor». Însă numai atâta am putut ceti, celelalte slove deși și aduc cu latinești, iară a înțelege limba latinească, nici într-un chip să pricepe. Cum pre un ban de aramă galben, iară la acea cetate năruită aflatu, câtu un ort de mare, nimenea nu poate mai mult a dizlega fără: Marchiianopolis. Iară turnul acela și podul peste Dunăre, nimenea altul ci Traianu împăratul, ca și șanțul Troianul, l-au făcut: nu vei afla din sute de istorici într-alt chip”⁶.

Tradiția asupra originii castrului roman de la Barboși este reluată într-a doua redacție a scrierii:

„La năruiturile cetății de la Galați, din sus, unde cade Bârladul în Dunăre, s-au aflat un ban de aramă galbăn și de mare cât un ort, nu mai gros, în carele slovele nu s-au pututu ceti de cie ce știu latinește, fără unii ce știu mai bine grecește, dzic că scrie Marchiianopolis, și samănă așa, iară celelalte slove de înțeles nu sântu. Așijderea o piatră mare adusă la Galați, la biserica Dii, mai mult nu s-au putut

³ Vezi enumerarea lor, pe scurt, la R. Cagnat, *Cours d'épigraphie latine*, Paris, 1914⁴, p. XX-XXI.

⁴ Miron Costin, *Opere*, p. 42. Acest monument apare pentru prima oară la M. Costin odată cu *Stihurile de descălecatul țării*, în 1673, *ibidem*, p. 326. Trebuie să așteptăm până la 1677, data probabilă a *Cronicii polone*, următoarea mențiune: „Sânt și astăzi urme și praguri și turnuri ruinate, care semne și eu însumi am văzut în Țara Muntenească, în județul lor al Jiului, între Cladova și Diiu”, *ibidem*, p. 203. „Podul căruia cu ochii noștri am privit pragurile prin apa limpede a Dunării, cându am mersu cu Dabija Vodă cu oștile la Uivar” – deci 1663 – este prezent în ambele redacții ale lucrării *De neamul moldovenilor*, care s-au succedat între 1686 și 1691, *ibidem*, p. 257 și 266.

⁵ *Ibidem*, p. 265.

⁶ *Ibidem*, p. 257. V. Pârvan, *Castrul de la Poiana și drumul roman prin Moldova de jos*, AARMSI, s. II, t. XXXVI, 1913-1914, p. 108, n. 1, identifică moneda descoperită în 1704, trimițând la B. Pick, *Die antiken Münzen von Dacien und Mösien*, I/1, Berlin, 1899, p. 185, 188, 196.

înțelege, fără de atâta, lăținește: *Severus imperator romanorum*, iar românește: «Sever a Râmului împărat». Și acei cetăți dzicu Gherghina⁷.

Manuscrisul copiat de Axinte Uricariul din 1712-1713 adaugă o adnotare marginală:

„Într-aceeași săpătură au găsit Tudori pârălăbul ban de argint curat, mai mare decât costanda și mai gros, carile de o parte avea chipul unui cerb, iară de altă parte avea slove latinești, carile însămnă numele lui Constandie împăratul Râmului”.

Același paragraf, fără interpolarea de mai sus, a fost încorporat în compilația lui Nicolae Costin, *Letopisețul țării Moldovei de la zidirea lumii până la 1601*⁸. Eruditul N. Costin, disprețuitor față de predecesorii săi lipsiți de „învățătura și știința altor țări”, a reprodus textul cunoscutei inscripții de la Gherghina, cules în vremea domniei cumnatului său, C. Duca (1693-1695):

„Adusu-s-au și aice în orașul Iașilor o pîiatră, la domnia lui Constantin Duca Vodă, de la Gălați, și de marmure, pe care slovele lăținește singur le-am cetit, carii așe sântu: IMP. CAESARI DIV. FILIO NERVAE TRAIANO AUGUSTO GER. DACICO PONT MAX. FELICI T. POT. XVI IMP. VI COS. VII P. P. CALPURNIO MARCO C. AURELIO RUFO. Pre limbă românească: «Împăratului, chesarului, bunului ficiorului Nervii, lui Traian fericitului, a Nemției și a Dachii, preutului celui mai mare, polcovnicului al șesăsprădzeci, împăratului al șesea, sfetnicului al șeptele, părintelui moșii, lui Public Calpurnii, Marco Avrelui, Ruf»”.

Cităm „titulușurile acestui pre vestit împărat” în savuroasa traducere intercalată în *De neamul moldovenilor*⁹. Sub acest raport, N. Costin știe, mulțumită lui Bonfini, că

⁷ M. Costin, *Opere*, p. 267. Pasajul continuă cu descrierea monedei lui Ion Vodă cel Cumplit, descoperită lângă Roman (vezi și p. 212), pe care D. Fotino, *Istoria generală a Daciei*, I, București, 1859, p. 108, o crede din secolul X; cf. N. Drăganu, *Hereghie (heredie)*, CNA, III, 1922-1923, nr. 1-2, p. 12-15, și articolul lui O. Luchian, în SCN, I, 1957, p. 441-446.

⁸ Ed. I.Șt. Petre, București, 1942, p. 137.

⁹ M. Costin, *op. cit.*, p. 415 = N. Costin, *op. cit.*, p. 134, cu erori de transcriere. Epitetul de *felix* apare în titulatura imperială numai din 185, odată cu *Commodus*. Îndreptat și întregit în CIL, III/1, p. 146 (nr. 777), textul putând fi datat din 112-113, se prezintă astfel: *Imp. Caes. Diu[i] fil. Neruae Traiano Aug. Ger. Dacico pont. Max., tri[b]. pot. XVI, imp. VI. Cos. VI. P.p.P. Calpurnio Marco Caulio Rufo leg. Aug. pro p[r].* Vezi Edm. Groag, *Prosopographia Imperii Romani*, III², p. 53; A. Stein, *Die Legaten von Moesien (Dissertationes Pannonicae, S. I. fasc. II)*, Budapesta, 1940, p. 63, și A. Degrassi, *I Fasti consolari dell'Impero Romano*, Roma, 1952, p. 32-33. În cronică sa, tributară în multe privințe lui Cantemir, postelnicul Manolachi Drăghici face două persoane deosebite din „Publie Calpurnii Marco și Caio Aurelio Rufo consuli în Roma”!, *Istoria Moldovei pe timp de 500 ani până în zilele noastre*, I, Iași, 1857, p. 56. Inscripția s-a mai strecurat la D. Fotino, *op. cit.*, I, p. 40, și J. A. Vaillant, *La Roumanie, ou histoire, langue, littérature, orographie, statistique des Peuples de la*

„avea obiceiul cei vechi râmleni într-o vecinică pomenire a lor, de rădăci stâlpi de piatră, în țara Ardealului, ce să cheamă Dațiia de Sus, cu slove lătimești săpate în stâlpi, așa sunând: «Antonie Friar aceluia întâi dregătorului a Dacoromanilor, Ulpiianilor, a lui Traian, a Sarmaților, oroșan, Sabinul, purtătoriu a treisprăzece polcuri, au viețuit ani 30», iproci. Așijderea mai încolo, «lui Peurie Saturnin, solului împărătescu și ispravnicului, socotitoriul descălecării Dației, Sarmației», iproci. Acest Antonie și Peurie Saturnic, dentru acea scrisoare, să vadă că au fostu domni și otcârmuitori, puși de împărății Râmului, ori pe urma lui Traian la aceste țări»¹⁰.

Traducerea e plină de greșeli și incoerențe. Totuși, ea și-a croit drum în lucrarea de vaste proporții a unui alt erudit contemporan, Dimitrie Cantemir însuși.

În *Hronicul* domnului se recunosc ușor notațiile fostului său dregător:

„Mai scrie Neculai Costin logofătul, precum să mai fie văzut o piatră, carea s-au aflat la cetățuia năruită la Galați, ce-i zic Gherghina, și să fie citit singur într-însa – «Săver împăratul Râmului» ce noi această piatră, și în domnia fratelui Antioh, și pe vremea noastră, trecând pe la Gălați într-adins am cercat-o, ce nu s-au aflat, fără cât într-un rând mi-au adus Theodori pârclăbul de Gălați un ban de argint, în carile scria CONST. VICT. AUG. IMP. Pentru carile pre larg vom scrie la viața lui Constans împăratul... Așijderea mai pomenește Neculai Costin precum tatăl dumisale, Miron Costin logofătul, să fie citit pe un ban de aramă galbănă, iarăș la acea cetățuie aflat, în carile mai mult nu s-au fost cunoscând, fără Marchianopolis»¹¹.

În concluzie, Cantemir nu aduce informații noi asupra antichităților romane din Moldova. E lesne de observat că el s-a mărginit să reproducă întocmai datele culese de Costinești, colaboratorii săi fără voie și dușmani politici.

Neașteptate apropieri se pot stabili și față de stolnicul Constantin Cantacuzino, deși nici cu el raporturile lui Cantemir nu erau mai bune. E momentul să amintim că învățatul boier, atras de monumentele antichității, citea pe Pausanias¹². Suntem în prezența aceluiași interes, care străbate istoriografia acestei vremi, pentru

Langue d'Or, Ardaliens, Vallaques et Moldaves, résumés sous le nom de Romans, III, Paris, 1844, p. 456-458.

¹⁰ N. Costin, *op. cit.*, p. 128-129 = *P. Furio Saturnino leg. Aug. pr. pr. cos. col. Dac. Sarmiz., praesidi dignissimo*, CIL, III, 1177 și 1460. Cf. A. Stein, *Die Reichsbeamten von Dazien (Dissertationes Pannonicae, S. I, nr. 12)*, Budapesta, 1944, p. 35-36. Pe urmele lui Bonfini, Costin (*op. cit.*, p. 134) citează *Historia utriusque belli Dacici a Traiano Caesare gesti ex simulachris quae in Columna eiusdem Romae uisuntur collecta*, scrisă în 1576 de Alonso Charcon, care devine „Alfonso Țicaon tipograful”, apoi „Alfonso, ca un tipograf”!

¹¹ D. Cantemir, *Hronicul vechimei a româno-moldo-vlachilor*, ed. Gr.G. Tocilescu, București, 1901, p. 162, 249 și 471, și *Descrierea Moldovei*, trad. G. Adamescu, p. 14. Ar rezulta că glosa din ms. A (vezi *supra*, n. 8) e posterioară anului 1717, când s-a scris *Hronicul*. Cf. Vaillant, *op. cit.*, I, p. 58.

¹² C. Dima-Drăgan, *Biblioteca unui umanist român, Constantin Cantacuzino Stolnicul*, București, 1967, p. 122. Vezi, pentru cele ce urmează, și V. Căndea, *Stolnicul Constantin*

„podul de piatră stătătoriu peste Dunăre, căruia și până astăzi și dincoace de Dunăre și dincolo i se văd marginile și începuturile cum au fost și drept ce loc au fost. Mai vede-să, zic, și când scade apa la mijloc, și alte colțuri ca niște picioare de zid”¹³.

Pentru descrierea podului, Cantacuzino, traducând pe Dio Cassius și pe compilatorul bizantin din secolul al XII-lea, Ioan Tzetzes, se referă la o monedă, mai târziu citată de Marsili, având pe revers legenda: S.P.Q.R. OPTIMO PRINCIPI. S.C. = „Sfatul și norodul roman prea bunului domn”¹⁴. Este foarte suspect un element care s-a transmis de la Mezerzius și Reicherstorffer la Marsili:

„aflatu-s-au în Ardeal, poate fi dusă de aici, și o piatră care au fost la capul podului pusă și scrisă de acest pod cu aceste slove latinești¹⁵: PROVIDENTIA AUGUSTI VERE PONTIFICIS VIRTUS ROMANQ QUID NON DOMAT SUB IUGUM. ECCE RAPITUR ET DANUBIUS”.

Față de sărăcia informațiilor ce-i stăteau la îndemână unui Miron Costin, redus la excerptele lui Laurentius Toppeltinus, stolnicul cunoaște un mai mare număr de documente. Unul din ele este împrumutat biografiei lui Claudius II Goticul și provine din scrierea *Roma Triumphans* (1459) a renumitului Flavio Biondo (1388-1463).

„Cartea așa scria: «Claudie-împărat lui Bloc, sănătate, Stins-am 300 000 de goti, 2 000 de corăbii le-am înecat, învălitate sânt gârlele de paveze, de săbii toate marginile gârlelor acoperite sânt. Câmpii de trupuri pline sânt, niciun drum curat iaste. Mare cetate Carthago [!] pustie iaste. Și catări și catăre atâta am luat, cât niciun ostaș nu e să nu ducă câte doao și câte trei. Și măcar de n-ar fi pățit republica romană de Galien atâta, măcară de s-ar fi adus treizeci de tirani stricători, că păzindu-se ostașii carii feliuri de războaie au rădicat și de ar fi fost leghioanele păzite, cari Galien, răul izbânditoriu, le-au ucis, cât adaos ar fi republicii? Cu a noastră însă grijă și osârdie au fost bătaia de la Misii și multe războaie au fost la Martinopoli, mulți de fortună au perit, mai mulți crai prinși și prinse a multor feliuri de neamuri blagorodnicele fâmei. Plinitu-s-au biruințele romane de robi varvari și lăcuiitori din goti. Nicio țară n-au fost carea rob de a-l ținea, ca în izbândă să nu aibă got», iproci”¹⁶.

Cantacuzino, omul politic-umanistul, **Studii**, XIX, 1966, nr. 4, p. 651-666, și XX, 1967, nr. 1, p. 45-62.

¹³ *Cronicari munteni*, ed. M. Gregorian, București, 1961, p. 15.

¹⁴ A. Decei, *Podul lui Traian de la Turnu-Severin*, „Anuarul Institutului de studii clasice pe anii 1928-1932”, Cluj, 1932, p. 148-149 și 169-170.

¹⁵ **CIL**, III/1, 71, p. 9. Editorilor acestei inscripții false li se va adăuga Franz Grisellini, *Versuch einer politischen und natürlichen Geschichte des Temeswarer Banats in Briefen*, I, Viena, 1780, p. 293.

¹⁶ Trebelli Pollionis, *Divus Claudius*, 8,4-9,5, în *Scriptores Historiae Augustae*, ed. E. Hohl, Lipsiae, 1936, p. 139-140: *Epistola, quam ad Iunium Brocchum scripsit Illyricum tuentem: Claudius Broccho, deleuimus trecenta uiginti milia Gothorum, duo milia nauium mersimus,*

Se pune întrebarea – vezi și ediția Iorga, din 1901, a *Opereleor stolnicului C. Cantacuzino* (p. 158) – ce caută Cartagina în buletinul victoriei de la Naissus. De fapt, lectura *Carthago* în loc de *carrago* se datorează greșelii unui copist.

Între autorii consultați de Cantacuzino mai erau Iustinus, tipărit la Lyon în 1670, și Ioan Zonaras – socotim că în ediția lui Du Cange din 1686-1687, aflată în biblioteca domnescului său nepot, Constantin Brâncoveanu¹⁷. Aici nu e, evident, locul de a face o expunere sistematică și completă a lecturilor istoricului, mai cu seamă că semnificația acestora a fost subliniată în repetate rânduri. De un mai mare interes pentru o discuție asupra studiilor românești de epigrafie spre sfârșitul secolului al XVII-lea mi se pare a fi menționarea unui nume care, de obicei, apare într-un *corpus* modern al inscripțiilor latine alături de cel al lui P. Ligorio, ca un falsificator vestit: Jean-Jacques Boissard.

Personajul cu acest nume s-a născut la Besançon în 1533 și a murit la Metz în 1602. Hărțile sale au fost parțial publicate¹⁸. Încă din timpul vieții, el a dat *Disticha in icones diuersorum principum, tetrasticha in emblemata...*, Metz, 1587; *Emblematum liber – Emblèmes latins de I.I. Boissard avec l'interprétation française*, Metz, 1588; *Jani J. Boissardi Vesuntini Poemata*, Metz, 1589; *Icones diuersorum hominum fama et rebus illustrium*, Metz, 1591; *Emblematum liber cum interpretatione germanica*, Frankfurt, 1593; *Theatrum uitae humanae*, Metz (trad. germ. Frankfurt, 1617, reed. 1638); *Leben und Contrafeiten der türckischen und persischen Sultanen*, Frankfurt, 1596; *Vitae et icones sultanorum Turcicorum, principum Persarum*, Frankfurt, 1596; *Icones uirorum illustrium doctrina et eruditione praestantium, cum eorum uitis descriptis*, Frankfurt, 1597-1599; *Romanae urbis topographia et antiquitates*, Frankfurt, 1597-1602; *Parnassus cum imaginibus musarum deorumque praesidium Hippocrenes*, Frankfurt, 1601 (reed. 1627), la care s-au adăugat *Tractatus posthumus de diuinatione et magicis prestigiis*, Frankfurt, 1611, și *Bibliotheca chalcographica illustrium uirorum*, Frankfurt, 1650-1654. Ne

tecta sunt flumina scutis, spatibus et lanceolis omnia litora operiuntur. Campi ossibus latent tecti, nullum iter purum est, ingens carrago deserta est. Tantum mulierum cepimus, ut binas et ternas mulieres uictor sibi miles possit adiungere. Et utinam Gallienum non esset passa reipublicae utinam sescentos tyrannos non pertulisset! Saluis militibus, quos uaria proelia sustulerunt, saluis legionibus, quas Gallienus male uictor occidit, quantum esset additum rei (publicae)! Si quidem nunc membra naufragii publici colligit nostra diligentia ad Romanae reipublicae (corpus). Pugnatum est enim apud Moesos et multa proelia fuerunt apud Marcianopolim, multi naufragiis perierunt, plerique capti reges, captae diuersarum gentium nobiles femin(a)e impletae barbaris seruis Scythi (ci)sque cultuoribus Roman(a) provinciae, factus lim(it)is barbari colonus e Gotho, nec ulla fuit regio quae Gothum seruorum triumphali quodam seruitio non haberet.

¹⁷ C. Dima-Drăgan, M. Caratașu, *Les ouvrages d'histoire byzantine de la bibliothèque du prince Constantin Brancovan*, RESEE, V, 1967, nr. 3-4, p. 439, 443.

¹⁸ Indicații bibliografice îndestulătoare se găsesc la E. Mandowsky și Ch. Mitchell, *Pirro Ligorio's Roman Antiquities*, Londra, 1963, p. 27-28, și C. Göllner, *Turcica. Die europäischen Türkendrucke des XVI. Jahrhunderts*, II, București-Baden-Baden, 1968, p. 603.

găsim deci înaintea unui artist și poet fecund, arheolog diletant. Biografiile în care se specializase au reprezentat în epocă adevărate *best-sellers* ale genului.

Scrierile sale s-au bucurat de o atât de largă circulație încât, în 1691, C. Cantacuzino se mândrea cu un exemplar din *Pannoniae historia chronologica*, Frankfurt, 1596, cumpărat „de la curuții lui Thököly, care prădaseră atâtea biblioteci de castele”¹⁹. Roadele unor asemenea lecturi se vădese în *Istoria Țării Rumânești*. Vechiul student din Padova asigură că

„până astăzi în Ardeal, în multe locuri, să văd în pietri scrise epigramata... cum și la Cluij, zice Gulielmu și Ioanu Blau, în *Noul atlas* că deasupra unii porți ceastă epigrama lu Traian se vede scrisă, însă latinește: TRAI[A]NO PRO SALUTE IMP(ERATORIS) ANTONINI ET M(ARCI) AURELII CAESA(RIS) MILITES CONSISTENTES MAN<UB>IO POSUERUNT”²⁰.

Inscripția, fără îndoială apocrifă, a fost cunoscută prin mijlocirea geografilor olandezi Willem și Jan Blaeu. Lucrarea citată nu pare a fi *Cosmographia* în 12 volume, editată la Amsterdam în 1663, ci *Harmonia macrocosmica, seu Atlas universalis et nouus, studiis et labore Andreae Cellarii*, Amsterdam, 1661. Așadar, stolnicul dădea lupta pentru afirmarea unui netăgăduit adevăr istoric – ascendența comună, latină, a românilor din Moldova, Țara Românească și Ardeal: „rumâni-dachi”, spunea el – cu armele furnizate de anticari puțin scrupuloși, ale căror neverosimile disertații lasă încă impresia de cult al relicvelor. Această eroare avea însă puține consecințe, căci inscripțiile prea explicite, fictive, țineau doar locul altora, iar descoperirea acelora rămânea în sarcina viitorului.

Tipul eruditului apusean, colecționar pătimaș și, câteodată, plăsmuitor, era cunoscut îndeajuns în țările noastre, cercetate din veacul al XVI-lea de numeroși străini în căutare de urme antice²¹. Să notăm, dintre aceștia, pe canonicul morav Stephan Stieröchsel, cu pseudonimul cărturăresc de *Taurinus Olomucensis*, vicar general al Transilvaniei și, în ceasurile libere, poet latin spre slăvirea protectorilor săi. Inscripții din Abrud, Alba-Iulia, Cluj, Zlatna și Sarmizegetusa au ajuns în lumea savantă datorită indicelui *Stauromachiei* (1510)²². Fie cât de succintă,

¹⁹ N. Iorga, *Vechile biblioteci românești, sau ce se cetea odinioară în țările noastre*, „Floarea Darurilor”, 2, 1907, p. 73.

²⁰ *Cronicari munteni*, p. 22. Pseudoinscripția lui Taurinus a fost reprodusă de Bonfini, de la care și-a însușit-o Cantemir (*Hronicul*, p. 161), și de Reicherstorffer, criticat de Honterus; vezi M. Holban, *În jurul Chorographiilor lui Reicherstorffer*, **Studii**, XVIII, 1965, nr. 1, p. 159.

²¹ Vezi, ca orientare, A. Momigliano, *Ancient History and the Antiquarian*, în idem, *Contributo alla storia degli studi classici*, Roma, 1955, p. 67-106.

²² Aici apar inscripțiile reeditate în **CIL**, III/1, 1070, 1266, 1317, 1442, 1452 și 69 – falsă, adoptată de Lescalopier. Parte din ele, cele de la „Zarmis”, fuseseră întâi culese de *Ioannes ille Mezerzius archidiaconus Colosiensis et olim canonicus ecclesiae Albensis Transilvanicae*,

enumerarea călătorilor nu poate să uite pe Georg Reicherstorffer, deși acesta, mai degrabă ostaș și iscoadă decât om de carte, s-a mărginit la împrumuturi nemărturisite din textul lui Taurinus²³. Soarta lui Reicherstorffer a fost aceeași cu cea a izvoarelor pe care le folosisese fără a le cita. Două inscripții false privitoare la cucerirea Daciei²⁴ au fost reproduse de Pierre Lescalopier, magistratul parizian care a făcut în 1574 drumul prin Veneția la Constantinopol, descoperind că *tout ce pays et Moldavie et la part de Transilvanie a esté peuplé des colonies romaines du temps de Traian l'empereur*²⁵.

În iulie 1549, făgăduiala unei colecții de 200 de inscripții antice venea din partea dalmatului Anton Verancsics (1504-1573), sol al împăratului Ferdinand I la Poartă, înălțat cu vremea la cele mai de seamă demnități: arhiepiscop de Strigoniu și cardinal, vicerege al Ungariei. Din păcate, multele îndatoriri ale prelatului l-au împiedicat de a duce până la capăt acea operă, cea dintâi ce avea să cuprindă material epigrafic din toate trei țările române²⁶.

Exploararea arheologică a Transilvaniei a continuat prin periegezele lui Jacques Bongars (1585) și Georg Dousa, francez cel dintâi, cel de-al doilea olandez²⁷. Abundența documentării a făcut posibilă, încă de la sfârșitul secolului

uir sane multi nominis multarumque litterarum peritus; vezi M. Holban, *Stefanus „Taurinus” (Stieröchsel) (circa 1485-VI 1519)*, în *Călători străini*, I, p. 155-162.

²³ Din *Chronographia Transilvaniae quae Dacia olim appelleta aliarumque prouinciarum et regionum succincta descriptio et explicatio*, Viena, 1550, s-au tradus ample pasaje în vol. cit., p. 207-226. M. Holban le-a supus unui examen critic, vezi *ibidem*, p. 181-186, 189-190 și 227-230.

²⁴ **CIL**, III/1, 66 și 72.

²⁵ P. Cernovodeanu, *Călătoria lui Pierre Lescalopier în Țara Românească și Transilvania la 1574*, **SMIM**, IV, 1960, p. 444. Inscripțiile transcrise (*ibidem*, p. 452-459), sunt următoarele: **CIL** III/1, 987, 1045, 1081, 1057, 1312, 1088, 1101, 984, 1015 (Alba-Iulia), 1298, 1317 (Zlatna), 1266 (Abrud), 1537 (Sibiu), 860, 1070, 1443, 1452 (Cluj). El reproduce și următorul fragment rămas inedit: [APO[LLINI [PRO SALVT]E ET INCOLVMITATE [IMP. CAES. TR]AIAN[I] HADRIANI - - RNVS PRIMIGENIVS. Mai vezi, de același, *Le voyage de Pierre Lescalopier à travers l'Europe centrale (1574)*, **RRH**, VII, 1968, nr. 3, p. 371-384.

²⁶ *Călători străini*, I, p. 395 și 422. Vezi și p. 260 despre Hans Dernschwam care, în suita baronului Ogier de Busbecq, succesorul lui Verancsics la Constantinopol, a studiat faimosul *Monumentum Ancyranum*, precum și anticitățile romane din Transilvania. Suntem informați că A. Armbruster, cercetător la Institutul de istorie „N. Iorga”, pregătește o ediție a manuscriselor epigrafistului H. Dernschwam (1494-1568). [Ediția pregătită de Adolf Armbruster nu a fost încheiată; vezi A. Armbruster, *Hans Dernschwams Beziehungen zum Rumänentum*, **RRH**, XI, 1972, nr. 2, p. 239-249 (n. ed.)].

²⁷ Jacques Bongars, senior de Boudry și La Chesnaye (1554-1612), în care N. Iorga (*Istoria românilor prin călători*, I, București, 1928², p. 200-211) vede „unul dintre cei mai importanți oameni de știință din a doua jumătate a veacului al XVI-lea”, a lăsat însemnări publicate de H. Hagen, *Jacobus Bongarsius – ein Beitrag zur Geschichte der gelehrten Studien des 16-17 Jahrhunderts*, Berna, 1874, din care a spicuit N. Iorga pentru Hurmuzaki, XI, p. 190-192. Georgius Dousa, *De itinere suo Constantinopolitano epistola. Accesserunt*

al XVI-lea, contribuția lui Ștefan Szamosközy²⁸ (circa 1565-1612), cronicar ungur care a tipărit în Italia *Analecta lapidum uetustarum et nonnullarum in Dacia antiquitatum*, Patavii, 1593.

Niciunul din ei însă nu intrase în legătură cu boierimea noastră, neavând deci posibilitatea de a cunoaște viața culturală a țării. Iată însă un călător care, în aprilie 1702, trecea Dunărea pe la Turtucaia, pătrunzând în Muntenia în suita ambasadorului englez la Poartă, lord William Paget²⁹. *The Reverend and Learned Edmund Chishull, B.D. Chaplain to the Factory of the Worshipful Turkey Company at Smyrna* era profesor la aristocraticul colegiu *Corpus Christi* din Oxford, desigur primul care a călcat vreodată pe aceste meleaguri. În această calitate, învățatului cleric nu-i va fi fost greu să strângă material pentru volumul *Antiquitates asiaticae christianam aeram antecedentes ex primariis monumentis graecis descriptae, latine uersae, motis et commentariis illustratae; accedit monumentum latinum Ancyranum*, Londini, Bowyer, 1728³⁰. La 24 aprilie, informatorul nostru a făcut cunoștința stolnicului C. Cantacuzino, care

*is an elderly person, who has travelled over most part of Europe, is skilled in the controversies of their own church, as well as in the several liberal sciences, is also well versed in politics, and by his counsels chiefly sustains the present Prince, with the honour and interest of the Principality*³¹.

După cum era de așteptat, cei doi au schimbat daruri de cărți.

The same day (27 april), I was favoured with a present of several Greek books, lately printed in this province, from Κύρ Γεώργιος Καστριώτα, as likewise of some from His Excellency Constantinus Cantacuzenus.

ueteres inscriptiones ex Byzantio et ex antiqua Graecia nunc primum in luce editae, Lugd. Batavorum ex officina Plantiniana, 1599, p. 9: *Fuit mihi ibidem cum doctissimo homine Iano Grutero non exigua familiaritas, qui tam me amabat, ut si frater eius fuisset.*

²⁸ *Analecta* lui Zamosius n-au fost cunoscute decât indirect de C. Cantacuzino, care îl confunda pe autor cu cancelarul lui Sigismund al III-lea, „leahul Ioan Zamoschie”, I. Minea, *Despre două cărți citate de Miron Costin*, **RI**, XII, 1926, nr. 10-12, p. 332-336. El se transformă în „Zamolskis” la D. Fotino, *op. cit.*, p. 15.

²⁹ E.D. Tappe, *Documents Concerning Romania in the Paget Papers*, **SEER**, XXXIII (80), 1954, p. 201-211.

³⁰ Cartea care ne interesează, *Travels in Turkey and Back in England*, printed by W. Bowyer in the MDCCXLII, a fost semnalată de Ioan Bianu într-o comunicare la Academia Română în martie 1921 – „un călător englez necunoscut în România la 1702” –, apoi în articolul *Un épigraphiste anglais en Valachie*, **RHSEE**, I, 1924, nr. 10-12, p. 401-417. A fost analizată pe larg de N. Iorga, *Istoria românilor prin călători*, II, p. 72-77. Există și o traducere de C. Piteșteanu: Edmund Chishull (sic!), *Călătorie prin Țara Românească (1702)*, extras din „Buletinul Societății Regale de Geografie”, XLI, 1922.

³¹ *Op. cit.*, p. 79.

E vorba mai departe și de alte cărți, dăruite de Toma Cantacuzino, vărul stolnicului, inițiat în scrisul lui Machiavelli³². Vizitatorul s-a îndreptat apoi către Sibiu, unde senatorul Georg Reisner i-a arătat inscripții latine din Ulpia Traiana³³. Recolta continuă datorită popasului la Alba-Iulia, la 21 mai, și, la 24 mai, la Turda³⁴. Interesant că, înainte de a părăsi Sibiul, la 18 mai, profesorul de la Oxford primise *a present of some specimina metallica, namely gold, cinnabar, antimony and others, which were sent me by a gentleman, named Samuel Koloseri, the Emperor's general inspector of the Transylvanian mines*. Referirea ne atrage atenția asupra înaltului slujbaș care manifesta laborios ambiții literare și științifice. Ele se întâlnesc în principala sa operă, *Auraria Romano-Dacica*, în care inscripțiile ocupă un loc notabil³⁵.

În acest sens, trebuie amintit un document aproape necunoscut cercetătorilor, deși a fost publicat în urmă cu treizeci de ani. Este o scrisoare a literatului ungur, datată din Sibiu, 12 septembrie 1712, către stolnicul Constantin Cantacuzino³⁶. Din cuprinsul ei spicuim următoarele:

Brancouani itineris comes esse iucundum ac omnino uolupte mihi fuisset, quod, dum in persona non licet, uotis exequor. Si casuquo, uel in Brancouan, uel in locis cis-danubianis, lapides aliqui latinis siue romanis characteribus notati occurrerent, dignabitur Celsitudo Vestra per aliquam characterisari facere, ut ex Valachia etiam aliquid emere ualeam, quod pro gloria gentis sit, enixe rogo.

Așadar, cu cinci ani înainte de apariția cărții sale, Köleseri își propunea să introducă texte epigrafice, fie de la Brâncoveni, fie de dincoace de Dunăre. Pentru a câștiga bunăvoința marelui boier, Köleseri își luase îndatorirea de a trata, în numele său, cu un meșter argintar, *Ongjest*, având de cumpărat pentru stolnic și o *cistula apothecaria*³⁷. Un întreg sistem de legături personale între oamenii de

³² Prinosul bibliofilului englez este *Il cardinalismo di Santa Chiesa*, partea a III-a, 1668, păstrat azi la Biblioteca Academiei Române, unde *Il principe*, în ediția din 1680, are cota I 49 870.

³³ **CIL**, III/1, 881, 1129, 1105.

³⁴ **CIL**, III/1, 1081, 1198 și, de la Cluj, 854 și 869.

³⁵ Alte scrieri ale sale sunt *Dissertatia Philologica in qua quedam S. Scripturae loca illustrantur quam defendendam suscipit Samuel Colesearius*, Frankfurt, 1682 și *Dissertatio Iuridica de expensis litis actori a reo subministrandis, quam submittit Samuel de Coloseri*, Halae Magdeburgicae, 1712.

³⁶ N. Iorga, *Scrisori de familie ale vechilor Brâncoveni*, **AARMSI**, s. III, t. XVI, 1934-1935, p. 201-202.

³⁷ Corespondentul adăuga: *In libris difficultas maior est: illi enim debent ex Germania transcribi ac, ad commoditates attendendo, cum tempore adduci, neque terminare licet, quoniam tempore compos quispiam ledi possit. Sic iam Puffendorffi opera perscripta sunt; dum aduenerint transmittere non intermittam. De Schrevelo paruam spem habeo; ita de Biblis integris, graece et latine, Nouum enim Testamentum graeco-latinum in 12-mo prostat, sed Vetus, quod sciam, non. Nu erau cărți noi, dar de întrebuințare curentă: Samuel Puffendorff,*

cultură, de o parte și de alta a Carpaților, în contact direct cu călătorii străini, iese astfel la iveală, fapt esențial pentru înțelegerea atmosferei culturale a vremii. Documentul vine să întregască dosarul, destul de bogat, al raporturilor umanistului român cu cultura maghiară³⁸.

Samuel Köleseri de Keres-Eér (1663-1733), medic și numismat distins, și-a tipărit cartea la Sibiu, în 1717, dedicând-o pompos împăratului Carol al VI-lea de Habsburg, *Optimo Principi Restitutori Daciae*. Savanta lucrare nu disprețuiește subiecte ca *mulierum Dacarum fascinus*. Pentru autor, Radu Șerban e un voievod al Moldovei (p. 138)... Specialist în exploatarea zăcămintelor, Köleseri stăruie asupra bogățiilor minerale ale Transilvaniei. Chiar această parte tehnică e rar originală, urmând îndeaproape pe vechiul Reicherstorffer³⁹. Spre a da o justificare istorică spuselor sale, care conțin și multe exagerări, el s-a referit la numeroase inscripții latine, folosindu-se de culegerea lui J. de Groot (Gruterus), în ediția lui Graevius, Amsterdam, 1707⁴⁰. Modul său de a reproduce fără discernământ falsurile din compilația lui Zamosius (Szamosközy) sau fantezia cu care completează diferite fragmente epigrafice îndrituiesc severul comentariu al lui Mommsen: *Pressimus tamen Koeleserius est finxitque totum titulum n. 59 neque quidquam cogitans nisi aurarias Dacicas tamquam novus Mida quidquid attigit aurarium fecit, maxime procuratorem nullum dimisit, quin ex Augusti factus esset aurarium*⁴¹. Tot el a studiat medaliile principilor Transilvaniei din secolele XVI-XVII (între care cele ale lui G. Basta, p. 139-140), și a descris cu de-amănuntul

De iure naturae et gentium libri octo, Nürnberg, 1672, și Cornelius Schrevelius, *Lexicon manuale graeco-latinum et latino-graecum utrumque*, Leyden, 1670. Aceste largi lămuriri despre biblioteca Stolnicului n-au fost luate în considerație pentru inventarul lui C. Dima-Drăgan, cel mai complet de care dispunem. Nici C. Șerban (*Contribuție la repertoriul corespondenței stolnicului Constantin Cantacuzino*, **Studii**, XIX, 1966, nr. 4, p. 683-705) nu pare a bănuși că scrisoarea se adresează lui Cantacuzino. Cf. C.T. Jiga, *Patru scrisori ale d-rului Samoil Köleseri către Constantin Brîncoveanu – 1709-1714*, **AIAC**, I-II, 1958-1959, p. 375.

³⁸ A. Veress, *Bibliografia româno-ungară*, I, București, 1931, p. 90-91. Vezi, cu rezervele impuse de atitudinea constant șovină a autorului, L. Gáldi, *Cantacuzino és a magyar nemzeti hagyomány* [C. Cantacuzino și tradiția națională maghiară] (mie inaccesibil), „Magyar Nyelv”, XXXI, 1935, p. 238 și urm.; idem, *L'influsso dell' umanesimo ungherese sul pensiero rumeno*, „Archivum Europae Centro-Orientalis”, VI, 1940, p. 244 și urm.; idem, *L'influence de la civilisation hongroise sur l'activité scientifique des Roumains de Transylvanie*, „Revue d'Histoire comparée – études hongroises”, XXI, 1943 (n.s., t. I), nr. 1-2, p. 70-116.

³⁹ De pildă textul despre Abrud, copiat întocmai de Reicherstorffer după Taurinus.

⁴⁰ *Auraria Romano-Dacica*, p. 121. Vezi **CIL**, III/1, 941, 1088, 1192, 2866 etc. Cartea a cunoscut încă o ediție: *Auraria Romano-Dacica, una cum Valachiae cis-alutanae subterraneae descriptione Michaelis Schendo R.C.S. Eq. Vanderbech, iterum edita curis Ioannis Seivert*, Posonii et Cassoviae, 1780.

⁴¹ **CIL**, III/1, p. 157, nr. XV.

pe acelea emise de Constantin Brâncoveanu⁴². Cuvintele *Infaustum hoc numisma familiae Brancovanae parentat, postea quam Princeps cum suis in holocaustum barbarae tyrannidis concessit*, prilejuite de uciderea domnului și a fiilor săi în 1714, sună ca un ecou al mențiunii unui meteor căzut la Buzău, în ianuarie 1713: *ipse met uidi, manibus contractui et particulas adhuc teneo, securum me de huius casus ueritate reddente Celsissimo quondam melioribusque fatis et uitae extremo dignissimo S.R.I. et Valachiae Principe, Constantino Bassaraba de Brancovan*. La întoarcerea lui pe tronul Țării Românești, la 1719, Nicolae Mavrocordat îi va trimite lui Köleseri tratatul de morală *Περὶ καθηκόντων*, cu o măgulitoare dedicație latină⁴³.

Dar imaginea colaborării dintre Cantacuzino și prietenii țării sale ar fi incompletă, dacă n-am releva importanta contribuție a unui nobil italian care împărtășea interesul stolnicului pentru documentele epigrafice, contele Luigi Ferdinando Marsili (1658-1730)⁴⁴.

Această interesantă figură de condotier a fost adesea evocată⁴⁵. Îi datorăm lui, adânc cunoscător al anticilor, și nu numai al scriitorilor militari, ale căror

⁴² Köleseri, *op. cit.*, p. 149-150, trad. de Gh. Șincai, *Chronica Românilor și a mai multor neamuri*, III, București, 1886, p. 369-370. Vezi M.A. Halevy, C. Secășanu, *Medaliile lui C. Brâncoveanu și gravorul lor*, SCN, I, 1957, p. 389-401. Tema iconografică a celor două personaje însoțite de un arbore, prezentă și aici, a dat loc tezei susținute de E. Vîrtosu (*Titulatura domnilor și asocierea în Țara Românească și Moldova, până în sec. XVI*, București, 1960, p. 233-255), care însă o socotește descrisă pentru prima oară de J. Seyvert în 1781, pe când acesta e doar editorul lui Köleseri.

⁴³ A. Horváth, *Magyar-görög bibliográfia*, Budapesta, 1940, p. 62. Mai vezi M.C. Marinescu(-Himu), *Umanistul Ștefan Bergler (1680-1738). Viața și activitatea sa*, RIR, XI-XII, 1941-1942, p. 163-213 (și extras).

⁴⁴ L.F. de Marsigli, *Description du Danube depuis la montagne de Kalenberg en Autriche jusqu'au confluent de la rivière Jantra dans la Bulgarie*, II, La Haye, 1744, p. 91: *La connoissance de l'antiquité n'a point de fondaments plus solides et plus certains que les médailles et les monuments chargés d'inscriptions*. N. Iorga (*Istoria românilor*, VI. Monarhii, București, 1938, p. 388) presupune că „ar fi cu puțință ca anume marmure ale lui Marsili, azi la Muzeul din Bologna, să fi fost semnalate sau date autorului lui *Danubius pannonicus* de Constantin Stolnicul”.

⁴⁵ C. Tagliavini, *Un frammento di terminologia italo-rumeno e un dizionarietto geografico dello stolnic C. Cantacuzino*, „Revista filologică”, I, 1927, p. 167-184; idem, *Despre „Lexicon Marsilianum”, dicționar latino-român-maghiar din sec. XVII*, AARMSL, s. III, t. IV, 1929, p. 343-355; idem, *Despre „Lezicon compendiarium latino-valachicum”, AARMSL*, s. III, t. VI, 1932, p. 189-194; idem, *L.F.M. e la scrittura „runica” dei Siculi di Transilvania*, Bologna, 1930; A. Decei, *L.F. de Marsigli și românii*, „Societatea de mîne”, VIII, 1931, nr. 3-4, p. 73 și urm.; M.-E. Amaldi, *La Transilvania attraverso i documenti del conte L.F. Marsigli*, „L'Europa orientale”, VIII, 1927, p. 250 și urm.; D. Adameșteanu, *Il primo archeologo della Romania: L.F. de Marsigli*, „Roma”, XII, 1942, p. 1-7; M. Romanescu, *Cantemir, Montesquieu și Marsigli* (extras din vol. *În amintirea lui C. Giurescu*), București, 1943, p. 413-434.

învățămintele le îmbina cu cea mai desăvârșită tehnică a timpului său, o operă „superbă”, după caracterizarea lui N. Iorga⁴⁶. Elogiul e atât de meritat încât, până astăzi, cercetările arheologice treptat extinse nu s-au putut lipsi de informațiile care – de n-ar folosi limbajul propriu epocii: lui Traian i se spune *ce sage Prince* – s-ar situa aproape de nivelul științific modern⁴⁷. Niciun alt izvor contemporan nu se compară ca valoare cu ilustrațiile la care Marsili, topograf conștiincios și inginer destoinic (luase doar parte la asediul Budei în 1686, fiind rănit)⁴⁸, și-a pus toată priceperea. Unul din principalele-i merite este acel *Theatrum antiquitatum Romanarum in Hungaria*, căruia i-a anexat multe hărți de detaliu. Pentru prima oară ni se păstrează inscripții *desenate*, unele din ele aflându-se, după mărturia autorului, pe la castelele nobililor din Hațeg – trei numai la Sf. Maria (Orlea)⁴⁹. Numărul textelor epigrafice dobândite astfel pentru știință este prea mare pentru a nădăjdui să dăm în aceste pagini lista completă⁵⁰. Faptul, știut îndeobște, că Marsili a întreținut legături cu C. Cantacuzino, a cărui vizită o primi la București în 1691, și, poate, cu D. Cantemir⁵¹, pune în lumină prestigiul culturii române la începutul veacului al XVIII-lea. La capătul drumurilor sale prin Ardeal și Țara Românească, Marsili a purtat cu Constantin Stolnicul o corespondență memorabilă⁵².

De remarcat că vestitul călător pe Dunăre a fost imitat de un compatriot, contele Giuseppe Ariosti. Ca și el, bolognez, calitate la care adăuga pe cea de cetățean al Ferrarei și Sienei, ca și el, ofițer în armata imperială, participant la campaniile din Transilvania, Ariosti a avut o carieră mai modestă și numai neașteptata ambiție de a întocmi un catalog al inscripțiilor pe care a fost însărcinat să le trimită la Viena îi acordă dreptul la atenția noastră. Îndeplinirea acestei misiuni

⁴⁶ N. Iorga, *op. cit.*, p. 413 și 378.

⁴⁷ D. Tudor, *Oltenia romană*, București, 1968²; idem, *Orașe, târguri și sate din Dacia romană*, București, 1968.

⁴⁸ N. Beregani, *Historia delle guerre d'Europa della comparsa dell'armi ottomane nell'Hungheria l'anno 1683*, Veneția, 1698, p. 382. Pentru întreaga lui viață, de atâtea ori împletită cu istoria românilor, vezi Al. Marcu, *Date ce ne privesc în autobiografia contelui Marsili*, în *Închinare lui N. Iorga, cu prilejul împlinirii vârstei de 60 de ani*, Cluj, 1931, p. 247-253.

⁴⁹ *Description du Danube*, II, p. 63.

⁵⁰ Pe urmele lui Lazius și Köleseri, Marsili localizează mult căutatele comori ale lui Decebal în râul Strei, *op. cit.*, p. 65. Cf. D. Fotino, *Istoria generală a Daciei*, I, p. 15-18, și J.A. Vaillant, *La Romanie*, I, p. 19. Vezi S. Lambrino, *Râul Sargetias și tezaurele lui Decebal*, în *Închinare lui N. Iorga*, p. 223-228.

⁵¹ M. Romanescu, *art. cit.*

⁵² C. Cantacuzino, *Opere*, București, 1901, p. 41-59. Scrisoarea din 4 martie 1694 la N. Iorga, *Manuscripte din biblioteci streine relative la istoria românilor*, AARMSI, s. II, t. XXI, 1898-1899, p. 69-75. Cf. A. Decei, *Podul lui Traian de la Turnu-Severin*, p. 172 (scrisoare din 22 febr. 1702 către contele Andrea Morelli, autorul unei *Columna Traiana exhibens historiam utriusque belli Dacici*, Amsterdam, 1732).

n-a fost lipsită de peripeții – așa s-au pierdut în cursul transportului pe apă, pietrele din **CIL**, II/1, 1176 (p. 205) și 1086 (p. 195). În catalogul căpitanului Ariosti se găsesc inscripții de la Grădiște, Alba-Iulia, Abrud, Zlatna și Turda⁵³.

Cam în aceeași vreme și în același mediu de cultură scrie iezuitul Samuel Timon (1675-1736). Investigațiile sale rămân, de obicei, în domeniul istoriei și geografiei Ungariei: *Celebriorum Hungariae urbium et oppidorum chorographia*, Tirnau, 1702-1707; *Purpura pannonica, seu uitae cardinalium in Hungaria natorum*, Cassoviae, 1713; *Imago antique Hungariae*, Košice, 1733; *Epitome chronologica rerum hungaricarum a natiuitate Diui Stephani primi regis apostolici, iam prius asque ad annum MDLXXVI...*, Košice, 1736. Semnificative sunt însă informațiile oferite în *Imago nouae Hungariae repraesentans regna, prouincias, Banatus et comitatus ditionis Hungaricae historico genere strictum perscripta*, Cassoviae, 1734. Volumul întâi cuprinde capitolele: *de Transilvania* (X), *de Cumania, siue Moldauia* (XIV), *de Transalpina, siue Valachia* (XV), *res memorabiles Valachiae, Moldauiae et Transilvaniae* (XVI). Monumentele Daciei își au locul în capitolele XV și XVI din volumul al doilea. Cu acest prilej, se reactualizează falsurile lui Köleseri, cu inscripția descoperită, chipurile, pe locul comorii legendare a regelui dac: *Joui Inuentori Diti Patri, Terrae Matri detectis Daciae thesauris, Caesar Nerua Traianus Aug. sacrum posuit*⁵⁴. Timon observă despre înaintașul lui:

Auctori „Aurariae” fabulosi uidentur hi thesauri. Nos disputo de ui uerborum, sed dico propter inuentione uenarum non potuisse Romanos magna admiratione et gaudio officii, ut pote quos latuerit interiorem Daciam esse metalliferam.

Demonstrația se întemeiază în parte pe epigramele apocrife de mai jos:

*Quantum abtuit, ne Roma lugeret. Sed uiuit Traianus. Vae tibi, Decebare! și Victoriae Augusti. Non ne tibi dixi. Decebare, funestum est Herculem lacesare. Non recte fecisti, tua ipse quod iaces manu. Sed te utcumque uicit Caesar. Titus Sempronius augur augustalis*⁵⁵.

⁵³ *Inscrizioni antiche trovate e raccolte tra le rovine delle quattro principali colonie Romane della Transilvania, dal conte Giosepe Ariosti, nobile Bolognese, Ferrarese e Senese, capitano d'infanteria nell reggimento Gaier, e parte di esse dal medesimo condotte in Viena per comando della Sacra Cesarea Cattol. Real Maestà di Carolo VI Imperatore de' Romani l'anno MDCCXXIII* cuprinde, spre exemplu, de la Potaissa, inscripțiile din **CIL**, III/1, 884, 887, 892, 894, 897, 898, 903, 910 și, de la Apulum, 977, 1002-1003, 1017, 1032, 1034-1035, 1037, 1050, 1057-1058, 1061-1062, 1074-1076, 1081-1083, 1090, 1092, 1098-1099, 1111, 1118, 1122, 1129, 1132, 1142, 1145-1146, 1165, 1187-1189, 1198, 1207.

⁵⁴ *Op. cit.*, p. 137. La pretinsa „coloană” se referă Fr. Grisellini, *Versuch*, II, p. 61; D. Fotino, *op. cit.*, I, p. 39, confundând Ulpia Traiana cu Alba-Iulia, și Vaillant, *op. cit.*, I, p. 28.

⁵⁵ Timon, p. 93, a reeditat și altă inscripție falsă (**CIL**, III/1, 71); *op. cit.*, p. 143: *Numini Aesculapi C. Iulius Metropolitanus II Col. Sarm. sacerdos dei eiusdem pontifex q. q. II uir col. Apuli ex uoto și Aulus Crispus e tribu Volintina praefectus legionis XIII Geminae pontem bellorum iniuria et amnis uiolentia diruptum populo plebique Sergidauensi restituit.*

Era însă vorba de cântecul oștenilor romani imaginat de Reicherstorffer, căruia Lescapier, urmat de Zamosius, i-a dat un caracter lapidar⁵⁶. Unele informații arheologice din *Additamentum ad imagines antiquae et nouae Hungariae* (p. 28) i-au fost comunicate eruditului maghiar de către medicul lui Constantin Brâncoveanu, Bartolomeo Ferrati⁵⁷.

Compilația altui iezuit, Johannes Fridwaldszky, *Mineralogia magni principatus Transilvaniae*, publicată la Cluj în 1767, nu aduce aici niciun element nou în discuție, fiind influențată de relațiile precedente despre resursele economice ale Transilvaniei, cum e cazul lui Köleseri.

Nu o dată s-a relevat importanța însemnărilor acelui *globe-trotter* literar care a fost abatele Domenico Sestini⁵⁸. Călătorind ani de-a rândul, între 1774 și 1778, prin Europa, numismatul, dublat de un epigrafist, a avut prilejul să facă observații, înmănunchate sub forma epistolară în *Lettres de Mr. l'abbé Dominique Sestini écrites à ses amis en Toscane, pendant le cours de ses voyages en Italie, en Sicilie et en Turquie*, 3 vol., Paris, 1789. Continuarea o reprezintă jurnalul călătoriei sale dintre 24 septembrie și 4 octombrie 1779, editat sub titlul *Viaggio da Constantinopoli a Bukaresti fatto l'anno 1779*, Roma, 1794⁵⁹. Alături de amănuntele drumului, în *Viaggio curioso-scientifico-antiquario per la Valachia, Transilvania e Ungheria, fino a Vienna*, Firenze, 1815, se înfățișează cinci inscripții din Ardeal⁶⁰. Un excurs, intitulat *Spiegazione di varie descrizioni lapidarie antiche*, interesează numai Ungaria. Ca seriozitate, expunerea întrece cu mult pe cea a numitului Felice Caronni care, în 1812, scotea la Milano *Mie osservazioni, locali, regionali, antiquarie, sui Valachi specialmente e Zingari, la mirabile analogia della lingua valacca coll'italiana, la nessuna della zingara colle altre conosciute, con un rapporto sulle miniere piu ricche di quel Principato*⁶¹.

⁵⁶ Vezi *supra*, n. 24. Datorăm aceste lămuriri bunăvoinței d-rei Holban.

⁵⁷ N. Iorga, *Istoria literaturii românești în secolul al XVIII-lea*, I, București, 1901, p. 40, idem, *Medicul lui Constantin Vodă Brâncoveanu*, **RI**, XXVIII, 1942, nr. 1, p. 12-13; Pr. G. Negulescu-Batiște, dr. N. Vătămanu, *Casa din București a d-rului Bartolomeo Ferrati, protomedicul lui Brâncoveanu*, București, 1940, p. 5.

⁵⁸ Căsătorit cu Elisabeth Bachmann, a trăit între 7 septembrie 1750 și 8 iunie 1832, cf. epitaful său din catedrala Santa Croce, din Florența.

⁵⁹ *Op. cit.*, p. 119, face aluzie la călătoria contemporană a botanistului J. Sibthorp, despre care vezi în E.D. Tappe, *John Sibthorp in the Danubian Lands (1794)*, **RESEE**, V, 1967, nr. 3-4, p. 461-475.

⁶⁰ **CIL**, III/1, 1011, 1039, 1068, 1190.

⁶¹ El se declară pentru identificarea Sarmizegetusei cu Zlatna, *come la pensano d'accordo gli antiquari [...] molte iscrizioni colà trovate con tal nome quelle che parlano „De procuratoribus aurariorum Daciae e di un Colleg. aurarior. ec.” bastano a sostenere l'opinione* (p. 70). De mirajul aurului dacic se leagă și cercetările întreprinse de generalul Andrew Hamilton, guvernator al Banatului în 1736-1737, despre care vezi Grisellini, *op. cit.*, I, p. 26, și Fotino, *op. cit.*, I, p. 40. Cf. N. Iorga, *Trei călători în țerile românești: Caroni, Rey, Kunisch și originea „Luceafărului” lui Eminescu*, **AARMSI**, s. III, t. V, 1926, p. 143-159.

Constatăm că perioada antizarilor și a diletanților nu se apropie de sfârșit odată cu veacul al XVIII-lea, ci dăinuie, la începutul celui următor, în noua fază în care intră clasicismul grec în contact cu spiritul occidental. Activitatea culturală din țările române se menține în legătură cu periodicele grecești din Viena, în frunte cu Λόγιος Έρμής al filologului Antim Gazi⁶². Vărul și prietenul acestuia, pentru un timp, până la învrăjbirea dintre ei, Daniil Dimitrie Philippide, prin *Ιστορία της Ρουμανίας*, Leipzig, 1816, face dovada unei ascutimi critice demne de știința apuseană⁶³. Mai puțin înzestrat, Dionisie Fotino se mulțumea cu o anchetă epigrafică superficială⁶⁴.

Este momentul când, bizuindu-se pe lucrări străine, unii au încercat să înfățișeze aspecte răzlețe din istoria veche a patriei. Așa, Damaschin T. Bojinca, „în crăimea Ungariei și alăturatele ei părți jurat avocat”, imprima la Buda, în 1832, *Anticile Romanilor, acum întâia oară românește scoasă* (numai partea întâi, cu o prețioasă listă de prenumerații, p. 222-238). E, de fapt, încă o traducere „spre folosul nației românești”, după Rosinus, umanist din veacul al XVI-lea, Demstery (poate Thomas Dempster, 1579-1625) și Nieupoort. Rezultatul e foarte onorabil, cu toate stângăciile, ca redarea lui *rex sacrorum* prin „craiul sfinților”⁶⁵. Reluând și amplificând o idee a lui D. Cantemir, profesorul de istorie și filologie la Academia Mihăileană Gh. Seulescul va da *Descrierea istorico-gheografică a cetății Caput Bovis (Capul Boului seau Ghertina) a cărei ruine se află în apropierea Galațului*,

⁶² N. Iorga, *Amănunte din istoria noastră în veacul al XIX-lea*, I. *Telegraful filologic din 1817-20 și românii*, AARMSI, s. II, t. XXXVIII, 1916, p. 377-389. Vezi *Correspondance de Daniel Démétrius Philippidès et de J.D. Barbié du Bocage (1794-1819)*, ed. Al. Ciorănescu, Salonic, 1965.

⁶³ Cartea, citată de Fotino în 1818, nu mai era cunoscută în 1859 de traducătorul acestuia, G. Sion, *op. cit.*, p. 117, n. 1. Vezi N. Bănescu, *Viața și opera lui Daniel (Dimitrie) Philippide*, AIINC, II, 1923, p. 119-155, cu rectificările acrimonioase ale lui Al. Philippide, *Originea românilor*, I, Iași, 1925, p. 678-679.

⁶⁴ *Op. cit.*, I, p. 40, descrie inscripții de la Ogrădeana (Banat), „tablă săpată, pe care o țin doi demoni, deasupra cărora este vulturul roman cu aripile întinse, iar dedesupt o inscripțiune, care însă e ștearsă de fumul focului ce făceau turcii sub dânsa, încât numai atâta se vede: *Imp. Ca. D. Nerva, f. Nerva Traiges pont. max* (p. 50) e provocată de un pasaj deformat din Miron Costin: „Aice (la Severin, în loc de Galați!) s-au găsit o inscripțiune în marmură cu cuvântul *Imser* (!) care se află la biserica din Vidin”, de fapt a Diei. La Sadova „se vede că a fost cetate romană, fiindcă se găsesc ruine de pietre pătrate și multe monete romane, țărani zic după tradițiune că acolo au fost vărsătorie de bani” (p. 60); *ibidem*, p. 74: „în anul 1803 s-au găsit aproape de Sibiu în Transilvania multe monete de aur având pe de o parte trei împărați cu sceptruri și pe de alta corb cu laur în cioc. Acestea se vede că sânt de pe timpul moștenitorilor marelui Constantin”.

⁶⁵ Tr. Topliceanu, *Damaschin Bojinca, 1802-1868*, Oravița, 1933. Bucovineanul Al. Popovici, „cel mai învățat dintre toți românii în știința istoriei naționale” (M. Kogălniceanu, *Archiva românească*, I, Iași, 1860, p. 275), voia să publice în 1839 revista *Dacia veche și nouă*. Ineditele sale au apărut în „Trompeta Carpaților”, București, 1870, nr. 869, și „Mosaicul român”, Turnu-Severin, 1871.

Iași, 1837⁶⁶. Iată concluzia studiului, rostită fără înconjur: „Ghertina dară, numită din vechiu Capul Boului, este vechea capitală a Moldovei”.

Oricât de numeroase ar fi fost până acum relațiile de călătorie ale arheologilor, geografilor, geologilor, botaniștilor sau ofițerilor, nu ne-au îngăduit să vorbim decât despre descoperiri ocazionale. Eforturile sistematice în această direcție se remarcă abia în epoca Regulamentului Organic, caracterizată printr-o strânsă colaborare cu Rusia, unde știința antichității capătase, după 1800, dezvoltarea cea mai largă. Interesul savanților ruși pentru Principate nu se va dezminți nici în 1837, anul călătoriei lui Anatol Demidov⁶⁷. Din iulie 1832 se lucra la o *Statisticească și istoricească descriere a Moldovei*, inițiativă a lui Kiseleff, a cărei răspundere o purta Fonton de Verrayon, dintr-o familie franco-levantină înrudită cu Filipeștii⁶⁸. Dosarele încă inedite ale acestei misiuni arheologice conțin „și reproduceri, foarte stângace, de pe inscripții latine clasice”. Suntem mai puțin informați cât privește acțiunea similară pornită în Moldova. „Pare cert – scrie profesorul Elian – că pentru acest principat lucrările s-au început mai târziu”. Acestei concluzii i se opun informații potrivit cărora colonelului Sungurov și spătarul Dimitrie Carp primiseră chiar din 1830 sarcina de a străbate ținuturile Galați, Neamț și Roman în căutare de inscripții. Altele urmau să fie copiate de Comisiunea Olteniei, de-a lungul drumului între Izlaz și Turnu-Severin, itinerar care trecea prin Caracal, Sadova și Râureni. Consilierul de stat N. Mavros înregistra antichitățile din părțile Munteniei⁶⁹.

Acestui program de cercetări, care n-a fost totdeauna adus la îndeplinire, i se asocia schimbarea mentalității contemporanilor în privința conservării materialului epigrafic și arheologic. Ea se reflectă în corespondența purtată în august-septembrie 1838 între mitropolitul Neofit al Ungrovlahiei și protopopul

⁶⁶ V. Pârvan, *Castrul de la Poiana*, p. 17. Seulescul a editat în 1835-1836 *Hronicul româno-moldo-vlahilor*. Rezumându-i raportul în *Le glaneur moldo-valaque*, Iași, 1841, p. 44-51, G. Asachi își reprezenta în mod cu totul fantastic trecutul îndepărtat al Moldovei, evocat și în romanticele pagini intitulate *Le dernier jour du Municipium Jassiorum, épisode de l'histoire moldave*, în *Nouvelles historiques de la Moldo-Roumanie*, Jassy, 1859. Nimeni altul decât el n-a dat crezare pseudocronicii lui Clănău.

⁶⁷ Cf. „Muzeul național”, II, 4, iulie 1837 (oaspeți străini). Vezi studiul nostru, în pregătire, *Autour du „Voyage” de Démidoff dans les Principautés. Contribution à l'histoire des relations de N. Sturdza avec la Russie*. [Studiul a fost publicat mai târziu de Tudor Berza, *Le voyage de 1837 d'Anatole de Demidoff en Russie méridionale: une expédition scientifique au nord de la mer Noire, au début de l'ère industrielle*, în *Les relations de la Russie avec les Roumains et avec le Sud-Est de l'Europe du XVIIIe au XXe siècle*, textes réunis et présentés par Elena Siupiur et Andrei Pippidi, Bucarest, 2011, p. 99-114 (n. ed.)].

⁶⁸ Al. Elian, *Introducere la Inscriptiile medievale ale României*, I, p. 24-26.

⁶⁹ M. Galan, *Cercetări arheologice în țările române din anul 1830*, „Arhiva”, XL, 1933, nr. 3-4, p. 127-132.

din Reșca, ai cărui enoriași foloseau la lucrări de construcție „cloțuri de cărămidă din vechea zidire”. Înalțul ierarh poruncește să se oprească pustiirea⁷⁰.

Cunoașterea Olteniei romane și a monumentelor ei făcea, de câțiva ani, progrese, ca urmare a activității asidue a unor colecționari de frunte, cărora pasiunea le întrecea discernământul⁷¹. Rivalitatea dintre ei s-a dovedit a fi păgubitoare uneori, ca în cazul lui Nicolae Mavros și Mihai Ghica, ambii „bărbați cu o mare influență politică și administrativă în Țara Românească”⁷². Unul și celălalt s-au bucurat de oarecare notorietate în lumea savantă.

Fără să fi scris vreodată o carte, Mavros, în viața căruia antichitățile au fost departe de a însemna singura preocupare, și-a câștigat totuși merite durabile prin reunirea unei colecții de inscripții, fragmente arhitectonice, sculpturi, ceramică dipyloniană și arhaică, monezi grecești și romane. Era fiul hatmanului moldovean Gh. Mavros și al Marioarei Ventura, născut în 1778 (sau 1782?), și s-a căsătorit cu Pulcheria D. Ghica, apoi cu Sevastia Al. Suțu, murind în 1868. Funcția de mare însemnătate politică de inspector general al carantinelor pe care i-o încredințase Kiseleff, i-a folosit să-și procure un mare număr de vestigii antice de pe malul Dunării, donate apoi statului printr-un act din 1862 care a pus bazele Muzeului național de arheologie. Întemeietorul acestui așezământ, Alexandru I. Cuza, l-a numit cu același prilej, la 23 noiembrie 1864, președinte al comitetului arheologic⁷³.

⁷⁰ T.G. Bulat, *Vechi preocupatii arheologice*, **RI**, XI, nr. 4-6, p. 110-111. În realitate, Neofit Gianoglu, episcop de Râmnic, era numai vicar mitropolitan. Se pare că măsura a venit prea târziu, căci D. Tudor (*Orașe, târguri și sate în Dacia romană*, p. 347) arată că „dintre numeroasele edificii publice ale Romulei, pe care Marsigli și Laurian le puteau vedea cândva ridicate la suprafața solului, numai două au putut fi regăsite prin săpături. În rest, sunt total dispărute”.

⁷¹ O dovedește soarta tezaurilor de la Concești, descoperite în 1808, după M. Drăghici, *op. cit.*, II, p. 233-234 („pe la 1811 sau 1812”, indică Al. Odobescu, *Rămășițe antice din județul Dorohoi*, în *Opere complete*, III, București, 1908, p. 135), și Pietroasa, descoperit în 1837.

⁷² Al. Odobescu, *Antichitățile județului Romanați*, *ibidem*, p. 217, exagerează probabil incompetența lor.

⁷³ Iată despre el, oricât de neîndestulătoare, câteva indicații bibliografice: C. Moisil, *Galeria numismaților români – N. Mavros*, **CNA**, X-XII, 1934-36, p. 178-181; idem, *Colecțiile numismatice ale lui N. Mavros și soarta lor*, *ibidem*, p. 193-203; dr. P.G. Samarian, *Note despre începuturile Muzeului național de antichități din București*, **CNA**, XVI-XIX, 1942-1945, p. 284-288. Cf. Hurmuzaki, V/1, X, XVII-XVIII; *Amintirile colonelului Lăcusteanu*, ed. R. Crutzescu și I.C. Filitti, București, 1935, p. 108-109, 210-215, și, recent, *The Education of a Russian Statesman: The memoir of N.K. Giers*, ed. Ch. și B. Jelavich, Berkeley-Los Angeles, 1962, p. 154-156.

Un alt mecenat activ și generos a fost Mihail Ghica (1792-1850)⁷⁴. El a adus cercetărilor sprijinul guvernului domnesc. Dumitrachi Ghica, tatăl său (a doua oară căsătorit cu Elena Razu), fusese mare ban în Țara Românească la 1775-76, 1779-1781, 1783-84, 1786-87, 1792 și, la sfârșit, în 1798-99. Doi frați ai lui Mihalachi Ghica au fost domni ai țării: Grigore-vodă l-a numit vel vistier în 1823, iar Alexandru-vodă l-a înălțat până la demnitatea băniei (1837). Personalitate cu vederi moderat-conservatoare, el a dus, ca ministru de interne al fratelui său, o politică de reprimare a mișcării revoluționare, îndeosebi în 1840⁷⁵. A fost acuzat nu fără temei, de venalitate⁷⁶. Dar principalul motiv al reprobării de care a fost înconjurat în acea epocă, și care influențează și astăzi judecățile asupra lui sau a altor boieri mari, a fost severitatea arătată opoziției liberale. Că atitudinea lui Ghica, politician dibaci și om instruit, față de tinerețea luminată a fost mai nuanțată, oscilând între ademenirea prin favoruri și supravegherea bănuitoare, stă mărturie evocarea, de către Cezar Bolliac, în 1873, a protectorului său și a Catincăi I. Facă:

„Banul Mihalache Ghica, *nenea mare* a lui Vodă, vornic din Întru și președinte al Sfatului administrativ, *in perpetuu*, prezida toată mișcarea intelectuală oficialmente, în opozițiune și rivalitate cu Câmpineanu, care era sufletul aceste mișcări... Palatul părintesc al lui Mihalache Ghica era un adevărat muzeu de antichități adunate din țară; galeria lui de pictură și sculptură erau citate de europeni și biblioteca, avută în manuscrise, erau imense. Aceștia erau părinții Dorei d'Istria, aceasta era casa în care s-a născut și a crescut, numărând între profesorii ei pe Pappadopulo, una din ilustrațiunile Greciei moderne”⁷⁷.

În rândurile de mai sus există fără îndoială mult adevăr, dar ele surprind din partea unui incontestabil adversar politic. Oricât de versatil ar fi fost poetul, explicația trebuie căutată mai degrabă în interesul pe care atât Bolliac, cât și Ghica îl purtau antichităților⁷⁸. Vocația de colecționar a lui M. Ghica s-a deșteptat în vremea când și în Rusia pătrundea entuziasmul arheologic care cuprinsese Apusul la mijlocul secolului al XVIII-lea. Acestor preocupări comune li se datorează alegerea boierului muntean în Societatea de istorie și antichități din Odessa. Faptul că M.D. Ghica avea în vedere, încă din 1842, alcătuirea unui *corpus* al inscripțiilor antice, grecești și latine, din amândouă Principatele – în curs de realizare doar în zilele noastre – este dovedit, în termeni prea puțin echivoci, de următorul document inedit, o scrisoare adresată à *Son Excellence Monsieur de Kniajevitch, conseiller de S.M. l'Empereur de toutes les Russies, chevalier*

⁷⁴ C. Moisil, *Galeria numismaților români – Mihail Ghica*, CNA, X-XII, 1934-1936, p. 44-47.

⁷⁵ G. Zane, *Mișcarea revoluționară de la 1840 în Țara Românească*, SMIMOD, III, 1963, p. 185-315.

⁷⁶ *Documente privind Unirea Principatelor*, III, ed. C. Bodea, București, 1963, *passim*.

⁷⁷ Apud O. Papadima, *Cezar Bolliac*, București, 1966, p. 67-68.

⁷⁸ G. Potra, *Cezar Bolliac, numismat și arheolog*, CNA, XVIII, 1944, p. 233-248.

*grand-croix de plusieurs ordres, Président de la Société Odessienne d'Histoire et d'Antiquités, etc. etc. etc.*⁷⁹ :

Excellence,

Je suis très flatté de l'honneur que vous avez bien voulu m'attribuer en m'associant dans les dispositions des art. 4, 9 à la liste des membres effectifs de la Société Odessienne d'Histoire et d'Antiquités qui comprend déjà tant de personnages distingués. Quoique mes occupations m'imposent une distance respectueuse de tout corps exclusivement docte, je tâcherai de procurer du moins des matériaux à la Société, dont la noble tâche est d'explorer des objets inconnus et souvent méconnus par la science contemporaine, et qui pourtant mieux appréciés auraient rempli plusieurs lacunes historiques, archéologiques et littéraires et auraient éclairci plusieurs points de la Philologie même. Je ne trouve donc rien de plus juste que le désir, que je forme, de concentrer les matériaux de cette nature épars dans nos provinces même, de les faire coïncider, les systématiser et les faire connaître au monde savant: ce qui ne pourra jamais se faire sans une communication active qui mit tous ces objets en contact. Je m'applaudis donc en voyant en l'honneur que vous me faites le principe de ce ralliement si utile à l'unité et à l'extension de la science.

Comme je suis aux préparatifs d'un long voyage que je me propose de faire dans l'intérêt de l'éducation de mes enfants, je m'empresse de vous faire parvenir la somme de 30 roubles en argent, dans les dispositions de l'art. 16 du règlement. Je profite en même temps de l'occasion pour adresser à la société un petit article, bien fâché de ce que le temps ne me permet pas de l'étendre pour le moment.

Je vous prie d'agréer l'assurance de la considération la plus distinguée, avec laquelle j'ai l'honneur d'être de Votre Excellence le très humble et le très obéissant serviteur,

Michel Ghika

Boucarest, ce 30 juin / 12 juillet 1842

Prezidatã de Dimitri Maximovici Kniajevici, inspector principal al învățământului din Odessa, societatea (Одесское общество истории и древностей) a luat ființă la 23 aprilie 1839. Vicepreședinte era cunoscutul filozof și diplomat Alexandru Scarlat Sturdza, având drept secretar pe N.N. Murzakevici, profesor la Universitatea din Moscova, iar casier fiind istoricul Ucrainei, A.A. Skalkovski. La originea acestei societăți, al cărei scop era „să adune, să descrie și să păstreze vestigiile antichității care au fost descoperite în Rusia de sud”, se află activitatea a doi amatori de artă, Ivan Alexeievici Stempkovski, născut în 1789, aghiotant al ducelui de Richelieu pe când era guvernatorul Noii Rusii, și Moret de Blaremborg (1797-1831), fost căpitan în armata olandeză, devenit în 1812 directorul vămii din Odessa. Colecția acestuia de medalii, bronzuri și camee a luat forma unui muzeu în 1825. Însuși marele Șafarik a fost ales membru asociat. Ca membru de onoare, alături de ministrul învățământului S.S. Uvarov și de ministrul de finanțe E.F. Kankrin, figura „luminăția sa domnul Moldovei Mihail”

⁷⁹ Biblioteca Academiei Române, Manuscrise, corespondență inventariată 16.746.

(Sturdza)⁸⁰. Printre membrii efectivi se numărau: contele A.A. Edling – cumnatul lui A.S. Sturdza –, contele A.P. Tolstoi, A.Th. Negri, consilier de stat, consulul Țărilor de Jos la Odessa Taitbout de Marigny și generalul P.I. Feodorov, guvernator militar al Basarabiei. Cel mai activ pare însă J. de Blaremborg, judecând după publicațiile sale: *Choix de médailles antiques d'Olbiopolis ou Olbia, faisant partie du cabinet du Conseiller d'Etat de Blaremborg à Odessa, avec XX planches gravées ses dessins sur les médailles originales*, Paris, 1822 și *De la position des trois forteresses tauro-scythes dont parle Strabon – avec carte, plans, copies d'inscriptions et dessins d'après des marbres antiques*, Odessa, 1831⁸¹.

Fiul acestuia, Vladimir, colonel în armata munteană, talentat cartograf și inginer, va fi al doilea soț al Pulcheriei Mavros, sora lui Mihail Ghica. Și pe calea legăturilor de familie se stabilea colaborarea cea mai strânsă între arheologii ruși și români. Vladimir de Blaremborg i-a dat tot sprijinul cumnatului său în cercetările întreprinse la Celei, Roșca, Slăveni și Turnu-Severin. Rezultatele acestor săpături dezordonate, deși pornite din cele mai bune intenții, au fost expuse în paginile efemerului „Muzeu național, gazetă literară și industrială” a profesorilor de la Colegiul Sf. Sava Aaron Florian și Gavriil Munteanu⁸². În primul număr al foii, la 5 februarie 1836, a apărut articolul *Suveniri istorice și arheologice asupra Rumâniei*, datorat lui Blaremborg. Același a scris *Câmpul Severinului*⁸³, *Ruinele Caracalului*⁸⁴, *Celeiul și Turnu*⁸⁵ și *Mormânt vechiu găsit în Rumânia cea Mică*⁸⁶. Sub titlul *Antichități pământești*, în „Muzeul național”, nr. 46-47 din 22 și 27 noiembrie 1837, s-a tipărit relatarea unei călătorii ale cărei scopuri erau, deopotrivă, administrative și științifice. Reproducem din textul francez, semnat cu inițialele W. De Bl.:

Mr. le bano Michel Ghika, grand vornique de l'Intérieur, accompagné de Mr. de Blaremborg ingénieur de l'État, vient de faire tout récemment un voyage dans les districts riviérains de l'Olto, dans le but d'examiner le nouvel emplacement près de Tournu (ancien Turnus) sur le Danube, choisi pour la fondation d'une ville qui doit compléter vis-à-vis de la forteresse turque de Nicopolis, notre échelle commerciale du Danube, et dans l'intention de faire des investigations archéologiques sur l'existence d'un temple antique consacré au Soleil, dont des indices venaient d'être découverts

⁸⁰ Устав Одесского общества истории и древностей, 1839, p. 6-9; Исторический вестник, XI, p. 548.

⁸¹ Despre raporturile lui Alexandr Sergheevici Stroganov (1734-1811), ilustru colecționar rus, cu geograful și numismatul Charles de Broses (1700-1777), vezi Y. Bezard, *Le président de Broses et ses amis*, Geneva-Paris, f.a.

⁸² Em. Elefterescu, *Gavriil Munteanu (1812-1869)*, București, 1933.

⁸³ „Muzeul național”, 4, 26 februarie 1836.

⁸⁴ *Ibidem*, 7, 8 martie 1836.

⁸⁵ *Ibidem*, 8, 8 aprilie 1836.

⁸⁶ *Ibidem*, 24, 5 august 1836 și „Curierul românesc”, 48, 31 iulie 1836. Opiniile exprimate acolo au fost expuse și în *Annuaire de la Principauté de Valachie*, București, 1842, p. 133-149. Tot aici se află și un plan al capitalei, de Blaremborg.

auprès des ruines d'un des établissements romains de l'ancienne Dacie. Mr. le Marquis de Château-Giron, agent consul général de France dans cette Principauté, a également assisté à ces investigations.

Studiul dedicațiilor către zeu⁸⁷ și o sugestie a diplomatului francez, un emul al lui Montfaucon⁸⁸, au dus la identificarea definitivă a mithreului de la Slăveni⁸⁹.

Primind sfaturile competente ale lui Blaremburg, Mihail Ghica și-a format și o valoroasă colecție numismatică, întocmindu-i și catalogul (inedit) *Mes Loisirs ou Amusements Numismatiques ou Description d'une Série de Médailles Antiques Grecques et Coloniales Romaines, d'après Mionnet*⁹⁰. Din păcate, colecția sa de inscripții, din cele mai variate categorii, a rămas neinventariată și, după moartea lui Ghica, în decembrie 1850⁹¹, s-a risipit în mare parte, restul luând drumul Muzeului național de antichități doar în 1869. Totuși, în 1873, în comentariile din **CIL**, III/1, Mommsen mai făcea frecvente trimeri *in museo Ghikae Bukaresti*⁹². În genere, Ghica nu șovăise de la nicio osteneală pentru a-și completa informația, caracteristică pentru preocupările epigrafice și arheologice din perioada Regulamentului.

Ulterior, și în hotărâtă divergență cu predecesorii săi imediați, generația de la 1848 va relua aceste preocupări, pe care dezvoltarea conștiinței naționale le pune pe primul plan. Nu-i o întâmplare că noul stadiu, asupra căruia nu avem intenția de a ne extinde cercetările, e prezentat de revoluționari ca Aug. Tr. Laurian⁹³, C. Bolliac⁹⁴ și I. Ionescu de la Brad⁹⁵. Caracterul lor e cu totul altul,

⁸⁷ **CIL**, III/1, 1591 și 8038.

⁸⁸ Nr. 46, 22 noiembrie 1837, p. 184, n. 1. Le Prestre de Châteaugiron (1774-1848) a fost agentul diplomatic al Franței la București între 7 aprilie 1837 și 4 martie 1839.

⁸⁹ D. Tudor, *Oltenia romană*, p. 309. Sanctuarul a mai făcut obiectul studiului lui Felix Lajard (1783-1858), în „Mémoires de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres”, XIV, 1845, p. 178-9. Osebit de arheologul francez, G.G. Pappadopoulos s-a ocupat de el în „Ο Ζέφυρος τοῦ Ἰστρου”, nr. 9, p. 36-37; nr. 10, p. 32 și nr. 11, p. 46, trad. sub titlul *Discurs pentru elenismul între Valachi*, București, 1850, p. 30 și urm.

⁹⁰ Biblioteca Academiei Române, ms. francez 94. Vezi C. Moisil, *Colecția de monete antice a marelui ban Mihail Ghica*, **CNA**, VII, 1927, p. 51-53.

⁹¹ Scrisoarea lui Al.Gr. Ghica (1790-1857) – „Căciulă Mare” – din 30 decembrie 1850, la N. Iorga, *Câteva fărîme din corespondența lui Alexandru Vodă Ghica, domn și caimacam al Țării Românești*, **AARMSI**, s. II, t. XXIX, 1906, p. 257-258.

⁹² Între timp apăruseră cărțile lui J.F. Neigebaur, *Dacien aus den Überresten des klassischen Alterthums mit besonderer Rücksicht auf Siebenbürgen*, Brașov, 1851 (cf. V. Papacostea, *Un observator prusian în Țările Române acum un veac*, București, 1942) și Th. Margot, *O viorie în cele șaptesprezece districte ale României, antichități, curiozități naturale, situe de orașe, monumente, date istorice, usuri și moravuri*, București, 1850 (vezi N. Iorga, în **BCMI**, XXX, 1937, p. 84-87).

⁹³ În special, *Istriană*, în „Magazin istoric pentru Dacia”, II, 1846, p. 65-128. Considerat „primul epigrafist din România” de către Radu Vulpe (*Centenarul Muzeului național de*

CĂRȚI ȘI COLECȚIONARI

metodic și conștiincios, inspirat de marile idealuri patriotice cărora, în comitetul arheologic din 1864, intrarea tinerilor D. Berindei, M.C. Suțu și Al. Odobescu a avut darul de a le asocia o vastă erudiție.

antichități, „Studii clasice”, VI, p. 370), Laurian (1810-1881) a lăsat o *Autobiografie* – Biblioteca Academiei Române, ms. rom. 2082.

⁹⁴ O excelentă bibliografie, de A. Rusu, în *Opere*, II, București, 1956, p. 305-346.

⁹⁵ *Excursiune agricolă în Câmpia Dobrogei*, București, 1879, p. 82 și urm. Vezi D. Bădărău, *Cu privire la activitatea lui Ion Ionescu de la Brad (Călătoria lui în Dobrogea și dublul ei scop)*, **Studii**, IX, 1956, nr. 6, p. 107-119. Fapt mai puțin cunoscut, în aceeași categorie intră și Ion Ghica. După informațiile ultimului său biograf, Beiul de Samos a întreprins săpături arheologice în insulă între anii 1854 și 1858, comunicând textele unor inscripții epigrafistului francez Philippe Lebas, D. Păcurariu, *Ion Ghica*, București, 1965, p. 177-178. Mai vezi *Colecția de antichități din România a d. maior Papazolu*, „Concordia”, nr. 21 (20 apr. 1857), nr. 23 (27 aprilie), nr. 24 (1 mai), nr. 28 (15 mai) și articolul lui G. Sion, *Arheologia*, „Revista Carpaților”, 1860, p. 393-400.

Alți anticari și epigrafiști români din secolul al XIX-lea: de la Kogălniceanu la Bălcescu

În numărul trecut al revistei¹, am avut prilejul să dau unele deslușiri despre *Одесское общество истории и древностей* și, în legătură cu intrarea arheologului Mihai Ghica în această societate savantă, să-i reproduc mulțumirile adresate președintelui ei, Dimitri M. Kniajevici, la 12 iulie 1842². Cercetări paralele ale unui distins istoric literar, Paul Cornea, au dovedit recent că Ghica nu a fost singurul membru român al Societății de istorie și antichități din Odessa. Contribuția pe care o socot vrednică de a fi împărtășită cititorilor privește textul unui discurs al lui Mihail Kogălniceanu făcând parte dintr-un bogat mănunchi de documente publicate în colecția Institutului de istorie și teorie literară „G. Călinescu”³.

Cunoscut încă din 1915, manuscrisul a fost datat 1843 de cercetătorii mai vechi⁴. Paul Cornea restabilește, după o argumentare strânsă, anul 1839 ca singur moment plauzibil pentru redactarea discursului⁵. El se adresează, cum s-a arătat, aceleiași *Société odessienne d'histoire et d'antiquités*, formată la 23 aprilie 1839. Ciudat pare faptul că, la acea dată, Kogălniceanu însuși nu făcea parte din societatea amintită. Într-adevăr, suntem informați despre alegerea lui abia la 2 decembrie 1841, odată cu poetul basarabean C. Stamati⁶. Primul loc fusese oferit

¹ *Vechi epigrafiști și anticari în țările române*, „Studii clasice”, XI, 1969, p. 270-296 [republicat în acest volum].

² Acesta, ca inspector principal al învățământului din Odessa, a vizitat Țara Românească în 1840, împreună cu profesorul Nadejdin „care a făcut o vrednică de băgare de seamă descriere noroadelor slave”, vezi „Cantorul de avis”, VII, 1843, p. 21-22.

³ P. Cornea, E. Piru, *Documente și manuscrise literare*, II, București, 1969, p. 213-224.

⁴ N. Cartoian, *Kogălniceanu și Societatea de arheologie și istorie veche a Nordului*, „Drum drept”, nr. 3, 12 februarie 1915; V. Ionescu, *Mihail Kogălniceanu. Contribuții la cunoașterea vieții, activității și concepțiilor sale*, București, 1963 (anexa II: *Legăturile lui Mihail Kogălniceanu cu „Societatea de istorie și antichități din Odessa” și cu „Societatea regală a specialiștilor în istoria veche a Nordului” din Copenhaga*).

⁵ *Documente și manuscrise literare*, II, p. 225-229. Relevăm încă un argument: în text este menționat *Son. Eminence le métropolitain de Moldavie Benjamin* (p. 221), iar Veniamin Costachi și-a dat demisia la 18/29 ianuarie 1842.

⁶ *Ibidem*, p. 228. De altfel, în „Dacia literară” (1840), Kogălniceanu citează *Листки сельского общества в Одессе* și *Альманах Одесский* (*Scrieri alese*, I, București, 1955, p. 7 și 169): „Luare aminte a rușilor la tot ce se atinge de noi este cunoscută obștește. În *Almanahul Odessei pe anul 1840*, un autor umoristic, câteodată și prea satiric, și-a

la 6 mai, prin mijlocirea vicepreședintelui societății, lui Mihail Sturdza, domnul Moldovei, al cărui nume mi s-a mai întâmplat să-l relev printre alți membri de onoare, miniștri și înalți demnitari ruși⁷.

Mon cher cousin – suna răspunsul la 1 iunie 1839 – recevez mes remerciements pour les détails que vous avez bien voulu me donner dans votre lettre du 6 mai 1839. Je me borne pour le moment à vous féliciter, en votre qualité de vice-président, pour la société d'histoire et d'antiquités qui s'est formée à Odessa, sous les auspices du gouvernement. Une pareille entreprise ne pourra que contribuer à la propagation des lumières dans la Russie méridionale.

Și Sturdza încheia curtenitor:

*Quant au diplôme de membre d'honneur que vous voulez bien m'offrir, c'est un titre trop honorable pour que je ne l'accepte avec grand plaisir, heureux d'être membre d'une société de tant de personnes distinguées*⁸.

Buna părere a domnului despre societatea căreia acceptase să i se asocieze se poate recunoaște și dintr-o notiță apărută oportun în „Albina românească”⁹:

„În 23 april s-au făcut la Odesa deschiderea unei societăți de istorie și de anticvități, a căria preșident (*sic!*) este învățatul d. consilierul de stat actual Alecsandru Sturza. Scoposul acestei societăți este de a invita cercările istorice și arheologice în provinciile de miază-zi a Rosiei. Câțiva arheologi, precum d.d. Blaremburg și Stemkovski s-au îndeletnicit până acuma cu acest obiect¹⁰ încât această societate va da lucrărilor arheologice o nouă direcție și va răvărsa lumină asupra istoriei acestor pământuri, care de atâte veacuri au fost trecătoare popoarelor nomade și câmpul încruntatelor lupte, căci se poate zice că numai de jumătate veac domnește liniștea și să întemeiază cultura, de când țărmul nordic al Mării Negre au încăput sub binefăcătoria domnie a Rosiei. Noi vom împărtăși la vreme o relație de aceste interesante lucruri”.

Se constată că amândouă mărturiile culese de Paul Cornea ne atrag atenția asupra lui Alexandru Scarlat Sturdza (1791-1854), diplomat și filozof, a cărui activitate a îndemnat pe unii să vadă într-însul „un fel de Teilhard de Chardin al ortodoxismului”, năzuind spre o restaurare trainică a prestigiului Bisericii, și ale cărui relații surprind prin întinderea lor: de la Karamzin, Pușkin și Gogol la Joseph de

împrumutat însuși numele de la noi – Radu Curălescu – spre a scrie pre *Tundza* sau *Tunsul* tâlharul muntenesc”. Cu pseudonimul „Radu Curălescu” semna A.F. Veltman, P. Cornea, *Știri noi despre Asachi, Negruzzi, Kogălniceanu, Hașdeu, etc. și relațiile literare româno-ruse în prima jumătate a secolului al XIX-lea*, **VR**, 12, 1966, p. 98-99.

⁷ Vezi articolul din „Studii clasice”, XI, 1969, p. 294-295 [republicat în acest volum].

⁸ Biblioteca Academiei Române, MCCXCV – 36, f. 71-72.

⁹ Nr. 43, 1 iunie 1839, p. 173.

¹⁰ Despre muzeul fondat în 1825 de I.A. Stempkovski și J. Moret de Blaremburg, vezi *Устав Одесского общества истории и древностей*, 1839, p. 6-9; *Исторический вестник*, XI, p. 548.

Maistre și Goethe sau Sainte-Beuve¹¹. „Consilierul intim” Alex. Sturdza proteja din 1836 pe tânărul Kogălniceanu căruia îi dedicase acele *Études religieuses, historiques et morales*, de a căror publicare la Iași, întârziată prea tare pentru nerăbdarea autorului lor, se leagă de altfel conflictul care avea să pună capăt, în 1843, raporturilor între Sturdza și Kogălniceanu¹². Deoarece însă acestea mai durau în vara 1839, nu mi se pare îndreptățită șovăiala cercetătorului între cele două alternative – dacă „lui Kogălniceanu i se făgăduise alegerea [...] în anul 1839 și el începuse să-și prepare discursul de recepție, renunțând să-l ducă la capăt când va fi aflat că primirea sa nu mai e de actualitate”, ori dacă „Mihail Sturdza membru al amintitei societăți încă din luna mai 1839, ceruse aghiotantului său, M. Kogălniceanu, să-i compună cuvântul pe care va fi avut de gând să-l rostească personal”. A doua ipoteză, către care înclină Paul Cornea, e cel puțin anevoie de dovedit. Ne întrebăm dacă ar fi fost posibilă participarea personală a lui M. Sturdza la lucrările societății, știut fiind că orice absență a domnului din Moldova îi punea acestuia numeroase probleme aproape insolubile. Calitatea de membru onorific nu-l obliga nicidecum la comunicări erudite. Kogălniceanu i-a servit, e adevărat, de secretar, cum o dovedesc numeroasele ciorne de scrisori domnești scrise de mâna sa, dar, probabil, sub dictarea lui Sturdza. În sfârșit, din acest text care, judecând după cuprins, *a fost dus până la capăt* (chiar dacă nu s-a pronunțat efectiv), spicuim încă un indiciu: se arată calitatea lui Al. Hrisoverghi de *aide de camp de Son Altesse notre prince régnant...*

Oricum ar sta în această privință lucrurile, se cuvine să felicităm pe editor pentru interesul cu totul rar al acestor pagini. Autorul lor, la vârsta de numai 27 de ani, uimește prin maturitatea judecății și bogăția informației, niciodată dezmințite. El avea astfel ocazia să-și îndeplinească proiectul de a expune străinătății dezvoltarea literaturii române, prezent și în prefața la *Histoire de la Valachie, de la Moldavie et des Valaques transdanubiens*, I, Berlin, 1837. Câtă vreme însă acea lucrare nu era cruțată de stângăcii inerente începutului – *Nicéas, qui se disait apôtre des Daces, établi l'évêché de Milkow en Moldavie* (p. 12) sau credința că în secolul al VII-lea exista un stat moldovean ... dovadă moneda descoperită lângă

¹¹ Din 1837 era și vicepreședintele „Societății agricole din sudul Rusiei”. Despre el, P. Cornea, *op. cit.*, p. 230-231, citează o bogată bibliografie, la care s-a adăos de curând V.I. Grosul, *Два неизвестных проекта Молдаво-валахской конституции (1828-1829)*, „Известия Академии наук СССР, серия общественных наук”, 1964, nr. 8, p. 61-70. Proiectele redactate de Al. Sturdza au contribuit la elaborarea Regulamentului Organic. Corespondența lui cu istoricul Charles Eyraud Châtelain (1808-1876) se păstrează la Biblioteca Publică și Universitară din Geneva, ms. supl. 1904, f. 203-285: 42 de scrisori.

¹² Biblioteca Academiei Române, ms. fr. 81. Vezi corespondența lui Al. Sturdza cu vărul său, M. Sturdza, în 1842-1844, editată de Th. Codrescu, *Uricarul*, X, Iași, 1888, p. 339-358, și D.A. Sturdza, cf. Hurmuzaki, Supl. I/4, București, 1891, p. 228, 241, 255, 258, 264-265, 268, 275-276 (cu expunerea pasajelor relative tocmai la acest incident).

Roman (în realitate de la Ion Vodă cel Cumplit¹³) – manuscrisul editat de Paul Cornea consacră antichității observații pertinente. De pildă,

les mêmes tumulus, – pour me servir d’une expression de l’illustre vice-président de cette société qui, nous en sommes fiers, a vu le jours dans notre Moldavie – qui couvrent vos plaines aux prestigieux mirages d’une armée de tombeaux, se retrouvent en quantité innombrable à chaque pas dans nos deux provinces. Nos fouilles nous récompensent par la découverte des objets qui ont beaucoup d’analogie avec les découvertes de vos fouilles (p. 213-214).

Asemenea săpături întreprinsese în 1837 „paharnicul G. Seulescu, profesor public de istorie și filologie”, grăbindu-se să publice *Descrierea istorico-gheografică a cetății Capul-Bovis (Capul Boului seau Ghertina) a căreia ruine se află în apropierea Galațului*, pe care Kogălniceanu a reținut-o și la care face aluzie în cuvintele următoare:

Rien que dans une petite fouille on a découvert, aux environs de Galatz, une ville romaine entière, des statues, des lampes, des tombeaux sculptés, des inscriptions du plus grand intérêt, et 3 700 médailles dans un seul pot. Toutes les nations passées reviennent pour ainsi dire au jour.

În continuare, Kogălniceanu evocă explorările arheologice în curs în principatul vecin:

En Valachie les découvertes n’ont pas été moins grandes. On a découvert dans un seul endroit des vases, un diadème, des bracelets, tout en or pur, et d’un poids de plus de vingt livres¹⁴. Dans un autre endroit, encore en Valachie, on a découvert des tablettes en airain, donnant droit de naturalisation romaine à plusieurs soldats dont les noms sont cités et qui s’étaient distingués dans les guerres contre les barbares. Ces tablettes sont uniques¹⁵. Mais, je me borne à ces trois exemples, ils suffiront, Messieurs, pour vous convaincre des lumières qu’on pourra obtenir, lorsque des fouilles régulières seront entreprises. Combien de doutes, combien de lacunes seront éclairés dans l’histoire! De retour à Jassy, je ne manquerai pas de vous envoyer copie, ou description détaillé de ces découvertes, et de celles qui ont lieu chaque jour, persuadé qu’elles sont de la plus grande importance pour votre société (p. 215).

¹³ Vezi articolul din „Studii Clasice” XI, p. 280, n. 7 și p. 289-290, n. 54 și 61, despre inscripția falsă în cinstea lui *Jupiter Inventor* invocată de Kogălniceanu, *op. cit.*, p. 8. Cf. I.I. Russu, *Comorile regelui Decebal*, „Sargeția”, IV, 1966, p. 97-107. Dar, la p. 9, Kogălniceanu face loc unei inscripții autentice: vezi **CIL**, III 993.

¹⁴ Descoperirea, în 1837, a tezaurului de la Pietroasa a fost semnalată de „Curierul românesc”, 1838, p. 31, și „Albina românească”, 1838, p. 253, 268.

¹⁵ Despre descoperirea de la Grojdibod, tot din 1837, vezi, „Curierul românesc”, 1838, p. 103, și „Albina românească”, 1838, p. 71. Inscripția (**CIL**, III/2, p. 876) a fost publicată de J. Arneth, *Zwölf römische Militär-diplome*, Viena, 1843, nr. VII; J.F. Neigebaur, *Dacien aus den Überresten des klassischen Alterthums*, Kronstadt, 1851, p. 117; M.J. Ackner și Fr. Müller, *Die Römischen Inschriften in Dacien*, Viena, 1865, p. 173, și T. Cipariu, în „Archivul pentru filologie și istorie”, XVII, 10 august, 1868.

Din păcate, nu rezultă limpede dacă această intenție a fost vreodată adusă la îndeplinire. Alte pasaje s-ar mai putea cita în aceeași ordine de idei, dar nu voi zăbovi decât asupra celui care semnalează că *une société d'antiquités et d'histoire naturelle est établie à Jassy*, urmat de referirea la vicepreședintele societății, dr. Cihac. Precedată de întemeierea unui muzeu¹⁶ și a unui cerc de lectură în 1830, luase ființă în 1834 *Societas medicinalis et naturae curiosorum Moldaviae*¹⁷. Ea întreținea legături, după cum reiese dintr-o corespondență a „Albinei românești”, la 31 martie 1840, cu renumita *Société royale des antiquaires du Nord*¹⁸. De altfel, aceasta n-a întârziat să primească între membrii săi atât pe protomedicul moldovean, cât și pe Kogălniceanu (1843)¹⁹. Iată diploma celui din urmă:

Le conseil d'administration de la Société Royale des Antiquaires du Nord, sur la proposition du comité pour l'ancienne histoire de Russie, a, dans sa séance de ce jour, nommé associé de la section russe Monsieur Michel de Kogolniceanu, major, à Jassy, qu'elle estime doué de la volonté et de la faculté de contribuer à atteindre le but que se propose la section, et tous les droits en associé lui sont réservés conformément au règlement de la section. En foi de quoi, le Conseil lui a fait expédier le présent diplôme.

Copenhague, ce 22 sept. 1843

Magnussen vice-président²⁰

După alegerea lui în aceste societăți savante, Kogălniceanu n-a încetat să desfășoare o vie activitate științifică, pentru care stă mărturie în primul rând *Cuvântul pentru deschiderea cursului de istorie națională în Academia Mihăileană, rostit în 24 noiembrie 1843*²¹. Față de studiul antichității, textul vădește o poziție

¹⁶ O inscripție aflată acolo în 1847 la M. Ackner și Fr. Müller, *op. cit.*, p. 179 (= **CIL**, III, 778).

¹⁷ J. Livescu, *Rolul societăților științifice din Moldova în dezvoltarea științei din țara noastră*, **SCȘI**, I, 1950, fasc. 1, p. 426-448, reproducând diploma de membru de onoare dată la 4 februarie 1834 lui *Paulus a Kisseleff, legatus Suae Majestatis Imperatoris totius Russiae generalis, supremus praeses Moldaviae et Valachiae ac plurium ordinum eques*; cf. P. Pruteanu, *Iacob Cihac*, București, 1966, p. 45-98. Anatole de Démidoff, *Voyage dans la Russie méridionale et la Crimée par la Hongrie, la Valachie et la Moldavie*, Paris, 1854, p. 164: *cette savante compagnie, prenant en considération le but scientifique de notre expédition, nous fit l'honneur de nous adresser, à moi, des diplômes d'associés étrangers*; vezi corespondența lui Gh. Asachi cu A.P. Demidov, J.J. Huot, G. Lejean, ș.a. la Biblioteca Academiei Române, autografe, 28180, 28189, 28191, 28193, 28213.

¹⁸ Nr. 26, p. 101-103. Confuzia cu *Société odessienne d'histoire et d'antiquités* care se găsește la N. Cartoian, *art. cit.*, și D. Simonescu, *Introducere la M. Kogălniceanu, Scrieri alese*, I, p. 21, a fost rectificată de V. Ionescu, *op. cit.*, p. 376-380.

¹⁹ P. Pruteanu, *op. cit.*, p. 86. Ambii lipsesc din *Antiquarisk Tidsskrift (Bulletin de la Société Royale des Antiquites du Nord)*, 1843, Copenhague, 1845.

²⁰ Biblioteca Academiei Române, MCCXCV – 46, f. 93.

²¹ Vezi scrisorile lui către Ion Ghica în octombrie 1843, la Biblioteca Academiei Române, coresp. inv. 82314-82316.

negativă, deși exagerată pentru nevoile cauzei, căci istoricul merge până la a spune fără înconjur că „Suceava și Târgoviștea sunt pentru mine mai mult decât Sparta și Atena”! Ceva mai departe însă, Kogălniceanu se vede silit să precizeze:

„Negreșit că istoria Spartei, a Atenei, a Romei are mai mult interes decât a noastră pentru tot străinul; dintâi, pentru că grecii și romanii sunt popoarele care până acum rezumă civilizația și lumea veche; al doile, pentru că înrâurirea lor încă până astăzi se păstrează asupra noastră prin pravilele religioase și civile, prin științe, prin arte, prin pământul ce l-am moștenit de la dânsii, și, în sfârșit, pentru că toată instrucția clasică a junimei încă astăzi se razimă pe istoria grecilor și romanilor; și mai ales pentru că faptele acestor popoare s-au scris de niște bărbați ca Tucidid, ca Tacit, ca Tit-Livie. Subt aceste priviri, eu singur mărturisesc interesul universal a istoriei grece și romane”²².

În lumina acestor declarații pare cu atât mai valoroasă inițiativa la a cărei realizare Kogălniceanu chema pe G. Barițiu, trei ani mai târziu. Mai curând pentru interesul neobișnuit al paginii decât pentru a îndrepta câteva lecțiuni ale primului editor, lăsăm să urmeze scrisoarea întreagă²³:

„Paris, 28/16 fevr. 1846

Domnul meu,

Sunt acum două luni de când mă aflu în Franța. Într-această scurtă vreme am avut norocire a face cunoștință cu mai mulți învățați însemnați, mădulari a Academiei des inscriptions, care se ocupă cu literatura clasică și arheologică. Pre toți i-am văzut însuflețiți de un mare interes pentru rămășițele romane ce se mai găsesc pe pământul vechii Dacii și de care până acum n-au nicio știință. Mi-au spus că aș face o mare slujbă și țării noastre și lumii învățate dacă le-aș împărtăși ceva sigur despre aceste. Încât se atinge de Valahia și Moldavia, pe lângă ce știu eu, m-am adresat cătră d. d. Laurian și Seulescu. Pentru Transilvania nu pot, domnule, să mă adresez mai bine decât către dumneata. Știu, domnule, că ești foarte ocupat; însă, domnule, cererea ce îți fac este pentru folosul comun. De aceea cu mare îndrăzneală, dar vei binevoi a-mi ierta în privirea țelului, te rog să binevoiești a-mi aduna tot ce știi că s-au tipărit sau s-au scris despre monumente, mozaic, monede,

²² *Scrieri alese*, II, p. 11-12. Mult mai târziu, după Războiul de independență, Kogălniceanu și-a creat o colecție proprie, din care Gr. Tocilescu a editat unele inscripții grecești, fără a distinge întotdeauna între cele din Callatis și cele din Tomis, – de exemplu în „Archäologisch-epigraphische Mittheilungen”, III, Viena, 1879, *Inscripfen aus Rumänien* (actualele **MNA** 37, 681 și 682, pe-atunci în „Sammlung des Herrn M. Cogălniceanu”). Cf. Gr. Tocilescu, *Neue Inscripten aus dem Dobrudscha und Rumänien*, „Archäologisch-epigraphische Mittheilungen aus Österreich-Ungarn”, VIII, 1884, p. 3 (**MNA** 373 și **MNA** 85 = **CIL**, III 7532), 4 (**MNA** 517 = **CIL**, III 7544), 8 (**MNA** 605), 13-14 (**MNA** 1505, 147 și L. 1810). Mai vezi „Archäologisch-epigraphische Mittheilungen aus Österreich Ungarn”, XI, 1887, p. 40 (**MNA** 515 = **CIL**, III 7552) și 58 (**MNA** L. 568).

²³ Biblioteca Academiei Române, ms. rom. 1004, f. 108-109, editat de P.V. Haneș, *M. Kogălniceanu, Scrieri 1834-1849*, București, 1913, p. 196-197. Vezi și N. Cartoian, *Kogălniceanu la Paris în 1846*, în *Omagiu lui M. Dragomirescu*, București, 1928.

ruine vechi în Transilvania. Bunăoară jurnalul nemțesc *Transilvania*²⁴, un tom despre Dachia de Haine, ecstrasuri din jurnalele patriei, din cele nemțești, din jurnalul dumatile, care are atâte bogății în el²⁵ și în sfârșit de tot ce știi dumneata singur prin ispită. Inscriptiile să fie copiate cu sânguința cea mai mare. Pentru cumpărarea cărților tipărite vei binevoi au a-mi scrie de-a dreptul au mai bine a le cere de la Istrati²⁶, căruia i-am scris în această privire. Te rog, domnule, numai nu te îngreua. Slujba ce-ți cer este de un interes național. Trebuie și noi să dăm ceva Europii civilizate, care ne-au dat atâtea, trebuie ca și literatura noastră, prin lucrările sale, să înceapă a-și face loc lângă surorile sale. Și aceasta nu se poate face decât prin concursul unor bărbați ca dumneata. Nădăjduiesc că voi primi în curând un răspuns binevestitor de la dumneata și primește mai înainte expresia recunoștinții mele, cu care am cinstea a fi a dumnitale plecată slugă,

M. Kogălniceanu

Pachetul mi-l poți trimete prin Viena și la Paris”.

Alegerea lui Kogălniceanu nu s-ar fi putut opri asupra unor colaboratori mai indicați. Un jurist ca Damaschin Bojincă, „directorul seminariei mitropolicești a Moldaviei” și membru în „epitropia învățăturilor publice”, nu avea pregătirea necesară. Manualul său *Anticele romanilor acum întâia oară românește scrisă* (Buda, 1832-1833) nu era decât o traducere²⁷. Fără a lua în discuție competența inimosului Barițiu, care, în situația lui, poate fi la curent cu publicațiile străine, germane mai cu seamă, Seulescu, pe care Kogălniceanu îl aprecia ca *homme orné d'une vaste érudition*, se făcuse cunoscut prin *Hronologia și istoria universală prelucrată pe scurt*, I-II, Iași, 1837, și prin *trois volumes de l'histoire de Valachie jusqu'à Mathieu Bassarab. Tout est dans ces livres, idées, philosophie de l'histoire, science pragmatique. Son histoire est le meilleur ouvrage roumain en prose* (după ce scrisese acest călduros elogi, Kogălniceanu a adăugat precaut: *entre plusieurs*

²⁴ „Transilvania, periodische Zeitschrift für Landeskunde”, care apăruse în 1833-1838 la Sibiu.

²⁵ „Gazeta de Transilvania” și „Foaia pentru minte, inimă și literatură” apăreau din 1838 sub conducerea lui Barițiu.

²⁶ N. Istrati (1818-1862), pentru ale cărui raporturi cu Barițiu, vezi P. Cornea, E. Piru, *Documente și manuscrise literare*, I, București, 1967, p. 57.

²⁷ După Rollin. Înaintea lui, Vasile Vârnav, foarte activ traducător (A. Camariano, *Spiritul revoluționar francez și Voltaire în limba greacă și română*, București, 1946, p. 144-145; eadem, *L'œuvre de Beccaria „Dei delitti e delle pene” et ses traductions en langues grecque et roumaine*, RESEE, V, 1967, nr. 1-2, p. 199, n. 13), a dat, după *Abrégé des antiquités romaines*, Paris, 1826, *Scurtare vechimilor românești, pentru folosul tinerilor persoane ce se îndeletnicesc la învățătura autorilor latini și a istoriei Romii, noă întipărire cercetată și crescută cu mulți articoli asupra moravurilor și a obiceiurilor lor, facere priimită de veche universitate Parizului, acum întâieș dată tălmăcită depe franțuzască pre limba moldoveniască prin banul Vasile Vârnav, și dedicarisită nației moldovenești* – „s-au tălmăcit în satul Popenii de la ținutul Dorohoiului, 1827, septemv. 1”, Biblioteca Academiei Române, ms. rom. 1212.

autres ouvrages)²⁸. În sfârșit, sarcina de a culege inscripțiile din Țara Românească revenea lui August Treboniu Laurian, fără îndoială cel mai bine informat din toți. În *Discursu introductiv la istoria românilor*, învățatul ardelean reproducea, însoțită de traducere și comentariu, o diplomă militară din 129 care, „afară de interesul geografic, mai prezintă și alte interese științifice, ba chiar și juridice”²⁹. Laurian este, de altminteri – după știrea noastră –, singurul care a răspuns chemării lui Kogălniceanu prin recolta de inscripții de pe malul Dunării, publicate în același an 1846 în paginile „Magazinului istoric pentru Dacia”³⁰. Revista avea un spațiu hărăzit (permanent, în intenția editorilor, vremelnice, în realitate) inscripțiilor „aflate în părțile Daciei, atât vechi latine și grecești cât și nouă, românești sau într-alte limbi moderne, cu traducere în românește și cu dezbateri critico-istorice, monumente de arhitectură, morminte, movile cu interes istoric”. Ideea acestui „Inscriptoriu dacian” apare pentru prima oară la N. Bălcescu, în *Cuvânt preliminar despre izvoarele istoriei românilor*, care, menționând „inscripțiile și monumentele”, precizează:

„Nimeni nu să poate îndoi că acest izvor aduce mult folos istoriei. Inscriptiile romane sunt singurul izvor istoric ce avem pentru petrecerea coloniilor romane în Dacia în veacurile cele dintâi ale strămutării lor. Mai multe colecții se află de asemenea inscripții, între cari cea mai mare este a lui Catancici. Afară de acestea noi mai avem o colecție proprie și ne vom sili să adunăm câte se vor putea, precum și să le tlmăcim după legile arheologice”³¹.

Cuvintele marelui istoric reprezintă, credem, actul de naștere al epigrafiei latine și grecești în țara noastră.

²⁸ *Documente și manuscrise literare*, II, p. 222.

²⁹ **CIL**, XVI 75 și „Magazin istoric pentru Dacia”, I, București, 1845, p. 23-27. Influența lui Laurian se vede apoi la prietenul său, capabil de toate ereziile filologice, care i se pot ierta ca autodidact ce era, Marco Antonio Canini, autorul unor *Studii istorice asupra originii națiunii române*, București, 1858; cf. Al. Papiu-Ilarian, *Tesauru de monumente istorice*, București, 1864, p. 197-202.

³⁰ II, p. 65-128: *Istriana*. Această perieghază, întreprinsă împreună cu D. Bolintineanu, C. Bolliac și frații Peretz („Curierul românesc”, XVII, 1845, nr. 85, p. 339-340), a fost întreruptă de sfârșitul violent al colaborării dintre Laurian și Bolliac, reflectat de polemica dusă în ziarul „Bukurester Deutsche Zeitung”, 1845, p. 353, 379-380; cf. O. Papadima, *Cezar Bolliac*, București, 1966, p. 137.

³¹ „Magazin istoric pentru Dacia”, I, 1845, p. 13 (= *Opere*, ed. G. Zane, I, București, 1940, p. 103 și 115). „Catancici” (neidentificat nici în indicele acestei excelente ediții) e Katancsich, autorul cărților *De Istro eiusque accolis commentatio*, Ofen, 1798, și *Istri adcolarum geographia vetus*, Budae, 1827.

Biblioteca Mavrocordaților. O nouă listă de manuscrise

A fost cea mai mare bibliotecă din Sud-Estul european în prima jumătate a secolului al XVIII-lea. În trupul ei s-au contopit pentru o vreme alte patru: cea a întemeietorului dinastiei fanariote, Alexandru Exaporitul, cea a Cantacuzinilor, ale cărei începuturi datează din veacul al XVI-lea, dar care cuprindea și manuscrise mai vechi, bizantine, cea a lui Constantin Brâncoveanu, precum și colecția formată la Constantinopol de Dimitrie Cantemir. Totuși, istoria ei întreagă n-a fost încă scrisă.

Contribuțiile substanțiale aduse de H. Omont, N. Iorga, V. Mihoș, I. Ionașcu, Ariadna Camariano-Cioran, Valentin Al. Georgescu, M. Caratașu, C. Dima-Drăgan și Jacques Bouchard la cunoașterea fondului de cărți și a relațiilor personale prin care Nicolae și Constantin Mavrocordat l-au sporit neîncetat înainte de desfacerea bibliotecii în 1750 sunt tot atâtea etape necesare în apropierea de un subiect vast. Bogăția și uimitoarea varietate a acestei colecții au fost chiar o opreliște în a fixa măcar în linii mari preocupările intelectuale care i-au stăpânit pe posesorii, creatorii și cititorii ei. Inventarele sunt, în parte, inedite și rudimentare, grupând cărțile după format sau limbă, așa încât nu e sigură nici proporția dintre diferitele secțiuni (teologie, filosofie, lexicografie, gramatică, retorică, poezie, mitologie, istorie, biografie, geografie, numismatică, politică, drept, etică, matematică și medicină). Această împărțire este, se înțelege, cea adoptată de contemporani, având între altele și cusurul de a nu acorda prozei literare un statut propriu.

Acum câțiva ani, am avut prilejul de a adăuga încă un sondaj parțial pe lângă cele menționate. Era vorba de interesul lui Nicolae Mavrocordat pentru studiile clasice, epigrafie și numismatică, ilustrat de corespondența inedită pe care învățatul domn a întreținut-o prin secretarii săi cu Jean Le Clerc, critic literar a cărui influență asupra vieții intelectuale europene s-a manifestat timp îndelungat, între 1686 și 1736, care-l ținea la curent pe principe cu ultimele apariții de cărți din Occident. Cu prilejul unei sărbătoriri a lui N. Cartoian m-am simțit îndemnat să evoc din nou, pe baza unui document necunoscut încă, aceeași bibliotecă al cărei rol în trecutul românesc a fost deosebit de însemnat. Ca orice contribuție la cunoașterea legăturilor dintre vechea noastră cultură și cea a Sud-Estului din care facem parte, ca orice deslușire a relațiilor cu cultura grecească în special, era un prinos convenit amintirii lui Cartoian – căci, atras cu precădere de asemenea probleme, savantul, pe care istoricii noștri literari îl cinstesc ca pe un înaintaș, a

fost și colaborator statornic al aceluși Institut de studii sud-est europene întemeiat și condus de N. Iorga.

Astăzi, în sfârșit, reiau documentul inedit și, înainte de a-l face cunoscut specialiștilor străini, mi se pare necesar a-l comenta pentru publicul românesc. Acesta știe desigur ce dezastru a fost dărâmarea mănăstirii Văcărești, odată cu care a dispărut, aproape fără urme, un extraordinar monument al trecutului nostru de artă. Ceea ce se știe mai puțin este că el păstra amintirea unei alte ctitorii, deopotrivă de mărețe, care pierise însă înaintea clădirii care a adăpostit-o cândva: biblioteca domnească.

Deși o seamă de istorici nu vor să privească în față această realitate dureroasă, biblioteca de la Văcărești, acumulată și pentru motive de prestigiu, dar și din cauza excepționalei pasiuni pentru carte de care au fost însuflețiți primii trei Mavrocordați, era cu mult mai presus de nivelul cultural al societății românești de la începutul secolului al XVIII-lea. „Țară săracă și fără de învățătură”, cum spunea cu amărăciune fiul lui Udriște Năsturel cu vreo jumătate de veac înainte, Țara Românească străbătuse între timp epoca brâncovenească, în eflorescența colorată a căreia, alături de influențe italiene și de elenismul pe care prezența la București a părinților Bisericii Ortodoxe îl legitimase aici, se poate găsi și culminarea spiritului medieval autohton. Ceea ce a urmat după masacrarea Brâncovenilor și a Cantacuzinilor, n-a fost o suprimare desăvârșită a contactelor cu Apusul, dar o restrângere a lor la mediul curții. Principatele au avut drept domni niște intelectuali de formație, ca Mavrocordații, tocmai într-o perioadă când și dificultăți economice interne, și accentuarea dependenței față de Imperiul Otoman au stânjenit acțiunea lor, așa încât, în varianta sa românească, „despotismul luminat” va fi patetic de neputincios. Izolarea dintre curte și societate, manifestată din cursul secolului precedent, al XVII-lea, a trecut acum dincolo de punctul de întoarcere. Pe când în Occident era vremea orașelor, mănate în expansiunea lor de simpla și severa logică a revoluției industriale, țările române adăstau într-un marasm între cauzele căruia, alături de conjunctura economică prin care Principatele sunt integrate „cele de-a treia zone”, la periferia unui imperiu el însuși marginalizat, și de traumatice conflicte militare, este și întârzierea clasei de mijloc, încă inconsistente, de a-și dobândi conștiința de sine. Dovadă că, după ce mișcările populare din orașe fuseseră prea puțin deosebite de răscoalele țărănești, ele au ajuns să ofere facțiunilor boierești o masă de manevră, agitată de intrigi politice.

Adevărata inițiativă modernizatoare a fanarioților, pe care istoricii n-au dreptul să o ignore, a fost, de aceea, nu alcătuirea unei biblioteci fără pereche, ci înființarea de școli în provincie, în orașe și târguri. Cultura noastră în veacul al XVIII-lea n-a mai atins performanțe egale cu ale Apusului, în schimb, s-a democratizat și s-a uniformizat, coborând către un numitor comun între mediul aulic și cel urban și sporind vigoarea indigenismului, prolog al dezvoltării și ideologiei naționale. Pe această cale, ocolită și îndelungată, țările române s-au apropiat iarăși de comunitatea spirituală căreia îi fuseseră smulse.

Față de calma certitudine cu care Brâncoveanu vorbise de „Europa noastră”, întrebarea pusă de Constantin Mavrocordat unui corespondent al său: „Ce crezi de liniștea Europei”? trădează timiditatea celui care privește de peste gard. Va mai trece un secol până când pașoptiștii vor argumenta istoric revendicările lor, nesocotite de ingratitudea occidentală, prin victoriile lui Ștefan cel Mare „ce au mântuit uimita Europă într-atâtea rânduri”. Sunt cuvintele lui Costache Negri. Ecoul se regăsește la optimistul D. Brătianu, adresându-se compatrioților săi în 1866, după detronarea lui Cuza: „Europa uimită de înțelepciunea patriotismului vostru a suspens cursul lucrărilor sale și așteaptă tot de la voi și numai de la voi”. Ridicolă prin emfază și inadecvare, năzuința de a da lecții lumii apare din căutarea unei compensații pentru o umilitoare întârziere istorică. În acest context, ca un efort de a menține legăturile atât cu cultura contemporană occidentală, cât și cu moștenirea Bizanțului, biblioteca de la Văcărești își recapătă dimensiunea unificatoare.

După cum am spus, despre conținutul bibliotecii Mavrocordaților nu avem decât informații incomplete. *Une bibliothèque qui peut aller de pair avec celle des plus grands princes*, scria abatele Sevin în 1728, adăugând din auzite că Nicolae-Vodă cumpărase numai în ultimii doi ani manuscrise turcești, arabe și persane în valoare de 20 000 de scuzi. Alte calcule se pot face, cu privire la achiziționarea de cărți din Occident, pe baza corespondenței cu Le Clerc și cu arhiepiscopul de Canterbury, William Wake, acele scrisori fiind astăzi împărțite între Universitatea din Amsterdam și colegiul Christ Church de la Oxford. Tot un zvon, răspândit în 1730, după moartea lui N. Mavrocordat, asigura că cele mai generoase oferte de cumpărare a bibliotecii au venit din partea unor diplomați apuseni aflați în misiune la Poartă și că, în rivalitatea dintre Biblioteca Imperială din Viena, cea Regală din Londra și chiar cea Vaticană, ambasadorul Franței nu putea nădăjdui să obțină pentru Biblioteca Regală din Paris decât o mică parte a prețioaselor manuscrise grecești și orientale. Vânzarea nu a avut loc atunci, atât din cauza hotărârii lui C. Mavrocordat de a nu se despărți de iubitele sale cărți, cât și fiindcă *toute la nation grecque* – deci alte familii fanariote – au intervenit, opunându-se înstrăinării acestui tezaur. Dificultatea de a cunoaște exact cuprinsul colecției, apreciată de Dapontes la „mii de cărți”, rămânea însă, în lipsa unui inventar.

În cursul negocierilor din 1729-1736 cu misionarii științifici francezi, s-a afirmat că singurul catalog complet al bibliotecii, întocmit vreme de trei ani sub supravegherea atentă a lui N. Mavrocordat, dispăruse, fiind furat. Totuși, alte liste de cărți existau. Pe unele le avem la dispoziție și astăzi: catalogul din 1723 al bibliotecii de la mănăstirea Văcărești (editat de N. Iorga: 657 cărți și manuscrise), cel inedit din ms. rom. 603 din Biblioteca Academiei, care include 247 cărți și 275 manuscrise, cel din 1725, de asemenea publicat de Iorga, cu 625 de lucrări. În 1732, un catalog comunicat ambasadorului Franței la Constantinopol și apoi pierdut, nu conținea decât 162 de manuscrise grecești. Villeneuve avea dreptate a

se îndoi că atâtea ar fi fost toate. Dintre ele, abatele Sevin a ales spre a fi copiate 15 manuscrise, unul purtând numărul 197.

Există și alte surse de informații mai târzii care dovedesc bogăția bibliotecii. Una este lista cărților zălogite mitropolitului Neofit în 1749. Acesta e fondul rămas multă vreme la Mitropolia din București unde, pe la 1780, Franz Josef Sulzer a observat cu dispreț în ce paragină era ținut de călugării ignoranți și unde, o jumătate de veac mai târziu, medicul William Mac Michael, trimis pentru cercetări de Universitatea din Oxford, căreia-i va duce darul Codului Callimachi ca omagiu, a văzut manuscrisele zăcând în aceeași stare.

În 1791, în biblioteca mănăstirii Hurezi, mai erau încă 147 de cărți și manuscrise în limbile greacă, latină, arabă și chiar georgiană, care erau probabil mai toate brâncovenști, depuse acolo de la începutul secolului al XVIII-lea. Dar din relatarea lui C.E. Neickel din 1727, semnalată de C. Karadja, se știe că, la ocuparea Olteniei de către austrieci, în 1718, Nicolae Mavrocordat a adus multe cărți la București. Reacția domnului, care-și pierduse propria bibliotecă la devastarea palatului său de către răsculați și „cătane” în 1716, apare în concordanță cu interesele țării, căreia i se păstra astfel un neprețuit izvor de cultură, deși se poate pune întrebarea dacă aceleași cărți n-ar fi fost mai ferite de distrugere la Biblioteca Națională din Viena, unde le-am fi putut consulta astăzi. Într-un fel, Mavrocordat proceda ca, mai târziu, Tocilescu, prin transferarea la București a unei părți din biblioteca de la Hurezi, cu intenția de a o restitui vieții intelectuale a societății românești de care, acolo, în ctitoria singuratică a lui Brâncoveanu, ea se găsea izolată.

În alte împrejurări însă, pasiunea de bibliofil a principelui a dus la adevărate abuzuri, înregistrate ca atare de contemporani. Unul dintre aceștia, pe la 1760, își amintea de acea „mare vivliotichi” pe care postelnicul Constantin Cantacuzino o formase „cu multă cheltuială și multe cărți elinești, latinești, franțuzești, turcești, la mănăstirea Mărgineni [...] dar cele mai multe cărți s-au rădăcată dă Niculae Vodă și le-au dus la vivliotichi al său ce făcuse la Țarigrad”.

Când, în cele din urmă, C. Mavrocordat a fost silit să-și zălogească și biblioteca de la Constantinopol, prin amanetare și prin vânzarea la mezat, multe cărți au ajuns în posesia negustorului englez John Barker, trezorier al Companiei Levantului. Catalogul licitației prin care colecția lui Edward Barker, moștenitorul fratelui său John, a fost împrăștiată la Londra în 1760 pare a dovedi că numeroase din aceste cărți – 6 123 de volume, în total – proveneau din biblioteca Mavrocordaților. Din păcate, nefiind un savant, ci numai un gentleman cultivat, Barker n-a reținut manuscrise, ci doar cărți occidentale moderne, tocmai acelea care fuseseră mai greu și scump procurate, făcând timp de treizeci de ani fala bibliotecii, fără să aibă acum, revenite în Apus, mai mult decât valoarea lor curentă.

Toate aceste inventare parțiale, cu însumările și scăderile pe care le reprezintă, permit reconstituirea colecției Mavrocordaților de-a lungul

vicisitudinilor pe care le-a cunoscut, dintre care nu trebuie uitate incendiul de la 27 iulie 1729 de la Constantinopol sau mutările lui Constantin Vodă de la București la Iași, revenirile de acolo aici, întoarcerile la Constantinopol, drumuri pe care alaiul domnesc, în înaintarea lui greoaie, era însoțit întotdeauna de câteva din prețioasele lăzi în care se ascundea avuția de cărți a călătorului fără odihnă.

Alte documente, a căror descoperire e încă posibilă, mai pot întregi cunoașterea acestei biblioteci. Astfel, în noiembrie 1750, Des Alleurs, ambasadorul Franței la Poartă, i-a transmis ministrului marinei, Rouillé, ca superior al său direct, o listă a manuscriselor grecești pe care Constantin Mavrocordat era gata să le vândă. Editorul scrisorii de răspuns a ministrului mărturisește că n-a găsit lista la Arhivele Naționale din Paris. Tot între documentele publicate de V. Mihordea sunt instrucțiunile lui Rouillé către Des Alleurs, la 25 ianuarie 1751 cu privire la cumpărarea unor manuscrise, dar nu a tuturor și în cele mai economice condiții. Cu alegerea se însărcinase ministrul de război, contele Marc-Pierre d'Argenson. După părerea acestuia, comunicată ambasadorului,

en général la plus part de ces manuscrits ne concernant que l'érudition ecclésiastique, ils étaient assez inutiles à la bibliothèque du Roy, déjà très riche en ce genre de livres. Il a cependant été fait choix de quelques uns dont on pourroit faire l'acquisition, et dont je joins icy un estat séparé.

Și această listă lipsește din seria documentelor editate de Mihordea, ale cărui investigații au străbătut numeroase fonduri de la Arhive, de la Biblioteca Națională și din corespondența Ministerului de Externe. Totuși, la Archives Nationales, fondul B³, ms. 508, intitulat vag *Service général. Correspondance. Ministres, chargés, parlements, intendants des provinces*, am descoperit scrisoarea lui D'Argenson către Rouillé (Versailles, 20 ianuarie 1751), al cărei conținut este aproape identic cu cel al notei trimise contelui Des Alleurs.

Începe cu fraza: *J'ai fait examiner, Monsieur, la liste des anciens manuscrits grecs de la Bibliothèque du Prince Constantin Maurocordato que vous m'avez fait l'honneur de m'adresser.* Este anexată lista manuscriselor reținute, 33 la număr, cuprinzând de fapt 40 de texte:

*Les mystères de la Ste Ecriture de Theodorite Kire avec des Expositions d'Acakios et de Diodore,
Des mystères de l'Eglise de Siméon le jeune, archeveque de Salonique,
De l'Empire du Grand Constantin de Zonara,
C'est ce qu'on a agité au Second Concile de Nicée,
Contre Mahomet et contre le Judaisme de Jean Cantacuzène,
L'abrégé des Loix en 40 chapitres,
Les canons des Sts Conciles,
La chronique de Siméon interprète, sur les animadversions de la Ste Ecriture de Theodorite / Evangile, fort ancien,
Sur l'animastique (sic!) d'Aristote par Simplicius / des pandectes d'Antiochus Moine,
La chronique de St (sic!) Jean Zonara,
La chronique historique par Michel Glikas,*

CĂRȚI ȘI COLECȚIONARI

Quarante-sept epîtres de Jean Zonara,
Les discours de Vrienius,
La Richesse et les Nuages, avec des notes, de Aristophanus,
Les Actes du Second Concille de Nicée / contre Mahomet par Jean Cantacuzène,
La chronique par Georges Franz,
La chronique par Michel Glik,
L'homélie sur les six jours de la Création par Eustache évêque d'Antioche,
Le nomicon contenant les canons des SS Apôtres et des Sept Conciles œcuméniques et
des Conciles provinciaux et des SS Pères, composé par Alexius Aristinus,
Les loix en abrégé faites par Léon et Constantin Empereurs, tirées des Instructions du
Grand Justinien et adoucies, publiées au mois de mars, l'année de la Création du
Monde 6247,
Sur les Adorations ou Cultes par Genadius Scholarius, patriarche de Constantinople,
l'Amphilochie de Photius,
Marcus d'Ephèse, contre les Latins,
L'ouvrage synodique contre les Latins par Grégoire de Chypre / Sur la matière du
monde par Theodorite,
L'information de Marcus d'Ephèse à l'Empereur / Jean / Paléologue pour les Latins,
Sur l'autorité du Pape,
Quatorze discours de Gennadius Scholarius,
Des cinq trônes patriarcaux de Nilus moine,
De la Providence, par Gennadius Scholarius,
Discours fait par Marcus archevêque d'Ephèse aux cardinaux à Ferrarre (sic!),
De l'Antéchrist par André Evêque de Cesarée et Cirillus de Jérusalem sur la prophétie
de la Sybille par Hipolite,
La chronique par Eutichius patriarche,
La grammaire de Denys le Thrace,
Les discours d'Aristide, avec des notes.

Se întâlnesc aici opere ale antichității clasice, cum sunt comediile lui Aristofan, *Plutus* și *Norii*, discursurile retorului din secolul al II-lea Aelius Aristides, sau comentariile neoplatonicianului Simplicius la tratatul *Despre suflet* al lui Aristotel. Dar majoritatea covârșitoare o formează literatura bizantină. Comentarii biblice, ca ale lui Theodoret din Kyrros, Acachie din Cesareea și Diodor din Tars, Simeon Metafrastul și Simeon Noul Teolog, Andrei din Cesareea, Pseudo-Chiril sau Eustathie din Antiohia ori Antioh de la Sf. Sava din Ierusalim își au locul în patrologia greacă. Alături de actele Conciliului de la Niceea contra iconoclasmului din 787, este copiat de două ori tratatul polemic al lui Ioan al VI-lea Cantacuzino împotriva lui Mahomed, scriere ce a circulat în țările române cu o frecvență explicabilă, atât în original, cât și în tălmăcirea neogreacă făcută de Meletie Syrigos chiar în Moldova, în 1635, apoi tradusă și în românește în vremea lui Brâncoveanu. Lucrările de drept canonic ale lui Alexios Aristenes și Theodor Balsamon completează *Ecloga Isaurienilor*, codul promulgat de Leon al III-lea și Constantin al V-lea la o dată pe care istoricii o plasează între 726 și 741, dar fixată de acest manuscris în 739. Polemica anticatolică este reprezentată prin texte ale patriarhilor Grigore din Cipru și Ghenadie Scholarios, prin discursurile

lui Iosif Bryennios, ca și prin nu mai puțin de trei texte ale lui Markos Eugenikos din epoca Sinodului de la Ferrara-Florența. Tot la disputa dintre cele două Biserici, răsăriteană și apuseană, se referă Nilos Doxapatris, autor al scrierii *Despre cele cinci tronuri patriarhale*, și lucrarea *Despre primatul papal*. Ca istoriografie, înregistrăm pe Ioan Zonaras, pe Mihail Glykas, pe patriarhul melkit din secolul al X-lea Eutychios de Alexandria și pe cronicarul ultimilor ani ai Imperiului Bizantin, Gheorghe Sphrantzes.

Așa cum este, lista nu ne poate oferi singură o orientare cu privire la preocupările intelectuale ce au determinat alcătuirea unei biblioteci incomparabil mai bogate. Urmărind soarta câte unuia din manuscrisele menționate, se întrevăd totuși legături de la o etapă la alta a constituirii colecției Mavrocordaților. Manuscrisul de tradiție bizantină al celor două piese aristofaniene, despre a cărui existență în biblioteca lui Constantin Mavrocordat aveam și mărturia catalogului din 1725, a servit desigur lui Stephan Bergler pentru ediția sa, tipărită postum la Leiden în 1760. Operele lui Simeon cel Nou și Marcu din Efes fuseseră editate chiar la Iași în 1683. Cronica lui Eutychios, tradusă din arabă în greacă de Christodoulos, arhiepiscop de Gaza, apare ca manuscris în inventarul din 1725. Gramatica lui Dionisie Tracul și scrierea *Despre primatul papei* au fost copiate chiar după aceste manuscrise în 1733-1734, pentru Biblioteca Regală din Paris. Cronicile lui Glykas și Zonaras erau semnalate din 1578 printre cărțile lui Antonie Cantacuzino, de asemenea, epistolele lui Zonaras în biblioteca lui Gheorghe Cantacuzino, fiul lui Antonie, în 1597. Apologia lui Ioan Cantacuzino figurează și ea în 1578 ca aparținând vestitului Șeytanoglu, Mihail Cantacuzino, care se afirma coborât din acest imperial strămoș și la moartea căruia manuscrisele au fost împrăștiate la mezat. Chiar dacă nu e vorba, ceea ce ar fi posibil, de chiar aceleași manuscrise, este atestată neîndoiește o tradiție de copiere a acestor texte care au ajuns după 150 de ani în mâinile Mavrocordaților.

În 1751, manuscrisele lui Constantin Vodă n-au fost cumpărate și, de aceea, ele nu sunt de găsit în catalogul fondului grecesc al Bibliotecii Naționale din Paris – fie că nu s-a căzut de acord asupra prețului, fie că hotărârea de a le achiziționa a venit prea târziu, după ce se produsese deja risipirea colecției.

Mai trebuie spus că un alt aspect, poate cel mai de seamă, al bibliotecii Mavrocordaților este cu desăvârșire absent din documentul examinat aici. Căci ea are, asemenea lui Janus, două fețe, una îndreptată spre trecut – după cum o arată adunarea clasicilor elini, în toate edițiile posibile, de la cele dintâi, din secolul al XVI-lea, până la cele mai recente, datorate criticii moderne, sau conservarea manuscriselor bizantine – și alta întoarsă către prezent, cuprinzând din autorii literaturii franceze pe Molière, Boileau și La Fontaine, pe doamnele de La Fayette și Sévigné, pe Descartes și Gassendi, dar și pe Bossuet. Tinerii boieri de la curtea de la București învățau italienește pe acele „romanțuri” aduse pentru biblioteca domnească și care, fanariotizate, au format gustul literar al generațiilor următoare, într-o vreme când nepotul lui Constantin Brâncoveanu îl citea pe

Swift în traducere italiană, la numai zece ani de la apariția *Călătoriilor lui Gulliver*. Aceasta nu era decât continuarea unei direcții în care cultura românească începuse a se orienta din a doua jumătate a veacului al XVII-lea, ceea ce iese la iveală din lecturile baroce ale lui Toma Cantacuzino (La Calprenède) și ale unchiului său, Constantin stolnicul (Tasso și cavalerul Marini).

Înlănțuirea preocupărilor intelectuale de la o generație la alta în familia Mavrocordat nu e mai puțin semnificativă. Alexandru, prin studii la Padova și Bologna, dobândise o pregătire medicală dar, ca „iatrofilosof”, era în aceeași măsură și teolog și moralist, avea vaste cunoștințe istorice, fiind, ca dragoman al Porții, obișnuit cu reflecția politică. Fiul său, Nicolae, elev al iezuiților francezi de la Constantinopol, se dovedește a fi fost în primul rând un filolog clasic de o extraordinară erudiție. În același timp, sensibilitatea lui vibra sincer la spectacolul înapoierii și al mizeriei. Povestirea situației care l-a întâmpinat la întoarcerea în Moldova, în 1711, este un document care-l onorează:

„Casele le-am văzut, pe unele pustiite de locuitori, pe altele nimicite prin foc și prefăcute în cenușă, sfințele lăcașuri cele mai multe din temelie dărâmate și ajunse pradă turbării tătarești [...] De mâhnire am fost sfâșiați [...] compătinzând pe aceia ce, scăpând din multele nenorociri, se târau afară din casele lor scunde, sarbezi la față și mai morți, ca și când ar fi ieșit din morminte, jalnice rămășițe ale viforului ce de abia încetase, ducând ca o povară o viață ticăloasă”.

Palidul și firavul Constantin, strabic, ghebos și epileptic, a fost victima educației copleșitoare la care a fost supus de tatăl său. Ceea ce n-a reținut până acum atenția cercetătorilor este că lista de cărți din 1725 – 625 de lucrări savante din diverse domenii – reprezintă biblioteca lui personală, la vârsta de numai 14 ani, și era menită să-i asigure o cultură generală prodigioasă, după ce fratele său, cu zece ani mai mare, Scarlat, mort de tânăr, nu putuse face față acestui regim. Constantin va trimite încă în 1744-1748 bursieri la Veneția, după tradiția lui Brâncoveanu, care n-a mai fost imitată de niciunul din urmașii săi până la sfârșitul epocii fanariote. Alexandrinismul erudit care-i caracterizează pe Mavrocordați este în fond semnul nedezmintit al unui sfârșit de ciclu. Sfârșit grăbit înainte de vreme, căci Constantin Vodă, reformatorul, a dorit sincer să slujească idealuri generoase și s-a străduit, ca și tatăl său, să elibereze țărănimea din cătușele iobăgiei. Când a murit, prizonier, de lovitura de sabie a unui ostaș brutal, își supraviețuise sieși, asistând la eșecul reformelor sale. De douăzeci de ani nici biblioteca familiei nu mai exista, lăsând numai amintirea unei mari fapte culturale. Împrejurări potrivnice au zădărnicit visurile de dezvoltare culturală, ca și de întemeiere a stabilității sociale și politice. „Vremea de față”, sună unul din adevărurile amare cu care Nicolae Vodă își dăscălea fiul, „este vreme de ședere și de tăcere”. Nicolae, el însuși, fusese educat de aforismele în care tatăl său, Exporitul, transpusesese substanța lui Machiavelli și La Rochefoucauld. Dar pesimismul cugetării, hrănit și din experiență, nu exclude o altă interpretare: răgazul, sub aparența stagnării, poate fi acumulare de energii rodnice pentru

viitor. Fiindcă formarea bibliotecilor fanariote a ocrotit și păstrat măcar o parte din patrimoniul culturii bizantine, în același timp în care îngăduia, fie și pentru scurt timp, sincronizarea cu cultura occidentală, este îndreptățită nădejdea exprimată de Nicolae Mavrocordat că binefacerile domniei sale nu vor fi date uitării „dacă vreunul dintre filologi se va apuca să scrie istoria Dacilor”.

S-a pierdut o mare șansă de modernizare? Să zicem că a fost unul din multele începuturi ale culturii noastre moderne. Numai ale culturii? Modernitatea Mavrocordaților și a unor contemporani ai lor nu ni se pare a veni doar din interesul lor pentru cele mai noi cărți publicate în Apus, alături de care ei mai citeau încă vetuste texte patristice, ci din capacitatea lor de a întruni îndemnul tradiției cu altele extrem de actuale, într-un stil de viață în care demnitatea formelor ascunde o mare tensiune interioară.

Un manuscris regăsit al epistolarului lui Nicolae Mavrocordat

Unul dintre motivele pentru care cercetarea privitoare la fanarioți și la epoca lor n-a înaintat mai repede, pentru care există, de altfel, atât de puține biografii (în general, nesatisfăcătoare) și pentru care știm mai mult despre instituții decât despre oamenii care le-au creat, este lipsa unor ediții de corespondență. Totuși, scrisorile sunt, în acel veac al XVIII-lea, principalul mijloc de comunicare culturală, literară, științifică și socială. În mediul fanariot, genul epistolar a fost cultivat cu asiduitate, ca exercițiu retoric, de imitație a modelelor antice. De aceea au fost copiate adesea culegeri de corespondență a căror destinație privată era mai puțin interesantă, în ochii contemporanilor, decât desăvârșirea formei, stăpânirea unei limbi grecești alese, de o puritate arhaizantă.

O parte prețioasă, și totuși insuficientă, din acest material a fost editată de N. Iorga în cele trei tomuri care formează al XIV-lea volum din colecția Hurmuzaki. Acum câțiva ani, când au apărut amintirile lui Al. Lapedatu, s-a putut înțelege în sfârșit de ce între partea a II-a, publicată în 1917, și a III-a, de abia în 1936, au trecut aproape două decenii, deși lucrul la fiecare dintre volumele dintâi nu-i luase editorului decât, cum o spune singur, câte trei ani – într-o perioadă în care datoriile omului politic rivalizau cu cele ale istoricului. Deci 759 documente în primul caz și încă 515 în al doilea, piesele inedite fiind copiate, la comanda și pe banii Academiei Române, din biblioteca Metohului Sfântului Mormânt de la Constantinopol, de către eruditul grec Manuil Ghedeon (1851-1943). În prefața volumului I, în 1915, N. Iorga explică: „Vreo sută de copii ale d-ului Ghedeon s-au pierdut, din nenorocire, la tipografie, deși ele fusese(ră) transmise în cele mai bune condiții: ele cuprindeau acte de la 1700 înainte” și face făgăduiala că „într-o viitoare călătorie la Constantinopol le vom copia și adăugi”, ceea ce, după cum se știe, nu s-a mai realizat niciodată. Lapedatu povestește și el incidentul de care N. Iorga l-a făcut responsabil și „a fost așa de supărat, că nu mi-a vorbit câteva săptămâni”. Întâmplarea n-a putut avea loc „la 1911 sau 1912”, ci în 1914, în momentul alegerii lui Xenopol ca membru al Academiei de Științe Morale și Politice. Era vorba de documentele care aveau să intre în volumul al III-lea, multă vreme după reluarea relațiilor dintre cei doi savanți. Din relatarea lui Lapedatu aflăm că, „după vreo 20 de ani, întâlnindu-ne la Academie sau la Parlament, mi-a spus: «Știți că s-a găsit manuscrisul rătăcit la Socec»”¹. Între timp, la materialul transcris de Ghedeon s-au adăugat originalele din bogata arhivă a lui

¹ Alexandru Lapedatu, *Scrisori alese*, ed. Ioan Opriș, Cluj, 1985, p. 209-210.

Nicolae-Vodă Mavrogheni, cumpărată de Statul român de la Atena și oferită Institutului sud-est european din București.

În 1936, N. Iorga făcea următoarea precizare:

„Pentru o altă publicație rezerv scrisorile, de caracter mai mult retoric, de la domni și dascăli din țările noastre, a căror copie fotografică mi-a comunicat-o d. Marcu Beza sau cari sunt cuprinse în așa de bogatul Epistolarium, cu părți și din secolul al XVI-lea, pe care mi l-a dăruit d. Remus Caracaș”².

Nici această intenție n-a mai ajuns la îndeplinire și, după moartea lui N. Iorga (1940), manuscrisul, la rândul său, a dispărut. Biblioteca Academiei a preluat, în 1953-1954, toate manuscrisele din biblioteca Institutului de istorie universală³, odată cu cea mai mare parte a corespondenței Iorga, dar „Epistolarul” a rămas în casa de la Vălenii-de-Munte, păstrat în familia istoricului. Pe această cale a ajuns în posesia mea, care sunt astfel în măsură de a da pentru prima oară descrierea sa și câteva lămuriri despre proveniența sa.

Remus Caracaș (1878-1965) fusese unul dintre cei dintâi elevi ai lui N. Iorga, în perioada 1897-1902; a fost apoi paleograf-copist la Arhivele Statului, funcționar la Biblioteca Academiei, coautor împreună cu I. Bianu al *Catalogului manuscriselor românești* (vol. II, 1913) și profesor în învățământul secundar⁴. A lăsat însemnări, datate 1952, pentru un volum intitulat *N. Iorga așa cum l-am cunoscut*. Cu aceeași minuțioasă atenție cu care a adnotat chiar biletele în stil telegrafic primite de la fostul său profesor între 1907 și 1927, ulterior depuse la Biblioteca Academiei și recent editate⁵, R. Caracaș se referă la numeroase episoade ale unor relații constant cordiale (a fost și deputat de Argeș în 1931, ca partizan al guvernului Iorga).

Cu privire la manuscrisul care ne interesează, merită reproduse informațiile consemnate de Caracaș separat, pe o foaie volantă, într-o „Notiță scrisă la 18 Oct. 1935, în Calea Văcărești 111, la Școală, unde am și mssul”. Valoarea lor nu se limitează la cazul acesta singur, el reprezentând un exemplu deosebit de sugestiv pentru formidabila risipă de material istoric care, în condiții dezonorante, a restrâns definitiv posibilitățile noastre de cercetare.

„Manuscris grec din sec. XVIII (jumătatea lui) oferit mie de C. Naumescu, contabil, pe la 5-6 Oct. 1935. Mssul a fost găsit la socrul său *Cristea Iosif*, negustor de

² Hurmuzaki, XIV, 3, București, 1936, p. VIII.

³ Despre împrejurările în care au fost transferate atât cărțile cele mai vechi și rare, cât și colecția de manuscrise a lui N. Iorga, vezi amintirile d-nei Valeria Costăchel (ms. în posesia mea), IV, p. 323.

⁴ „Un Caracaș, plin de foc și vervă”, își va aminti N. Iorga, *O viață de om așa cum a fost*, ed. V. Râpeanu și S. Râpeanu, București, 1984, p. 171.

⁵ De la el au fost achiziționate în 1950 câteva manuscrise, majoritatea provenind de la N. Iorga, G. Ștrempel, *Catalogul manuscriselor românești*, II, București, 1983, p. 275. Vezi și N. Iorga, *Correspondență*, I, ed. E. Vaum, București, 1984, p. 270-287.

zaharicale, care având o proprietate în Str. Rovine 17 (fost 19), stradă în dosul Morgii, între Spl. Unirii și Str. Căuzași, la care a făcut niște adăugiri, în podul casei vechi s-a găsit acest mss. și altele, cari au fost duse toate la băcănia d-lui Cristea, spre a fi vândute la kgr. băieților cari vând bomboane, semințe de dovleac etc. Acolo zărindu-l dl. Naumescu pe acesta, voluminos, gros, legat, l-a cerut socrului său, care i l-a dat imediat, iar el mi l-a adus și mi l-a și dat mie. Întrebându-l asupra posibilității provenienței mssului, mi-a declarat în urma celor ce a mai descusut și el pe socrul său și pe soacră-sa, că mssul acesta ar fi aparținut acum 19-20 ani (prin 1915) unui chiriaș al lor bătrân, un grec, cărturar de felul lui – toată ziua se zice că citea și scria – care avea pașaport turcesc, a fost internat de ai noștri în 1916, în Ialomița, unde a și murit. Avea doi fii, doi băieți. De unul nu se știe nimic. De celălalt dl. Cristea și cu soția lui știu că era în serviciul firmei *Saparis* (sau *Zapparis*) din Str. *Gabroveni* (București), că, fiind un om isteț în ale comerțului, a fost trimis de firmă în Turcia, prin 1916/17 și că ar fi trăind și acum și s-ar fi aflând la *Kirk-Klisse* (Kirkilisse, cum i se spunea în comunicatele războiului balcanic din 1912), lângă Adrianopol. Bătrânul ar fi avut mai multe msse de acestea, între cari și o evanghelie creștină, scrisă însă cu litere turcești (sau arabe), așa spune d-na Cristea. Unele msse au fost vândute la kgr. în băcănia d-lui I. Cristea, mai zilele trecute, când au fost aduse din casa – podul casei – din Rovine 17.

R. Caracaș, Prof. Șc. Comercială”

Manuscrisul astfel recuperat a fost examinat și de N. Iorga, dovadă însemnările sale pe un plic care poartă ștampila poștală din mai 1936, trimis de Căminul cultural „M. Eminescu” din comuna Lăsău-Grind „d-lui Profesor universitar Nicolae Iorga” (adresa „Boana Parte n. 6”), precum și pe dosul unei fișe de lucru, cu următorul conținut: „Pentru cultul la Nicomedia al șarpelui Glykon, Paul Allard, *La persécution de Dioclétien*, I, p. 13”. Nota se regăsește în *Istoria Românilor*, vol. I, 2, *Sigiliul Romei*⁶, fiind deci un indiciu care datează elaborarea acestui text. E vorba de identificarea unor autori sau destinatari ai scrisorilor cuprinse în manuscris.

Neavând aici loc pentru o expunere mai amănunțită, va fi de ajuns să spunem că volumul este un miscelaneu scris pe hârtie de mai multe mâini, legat în piele, pe alocuri ros de carii, având dimensiunile de 20 x 15 cm și având 765 f. (lipsă f. 4, foi albe 286-291, 295-299, 351-355, 362-363, 403, 419^r, 449-451, 507, 522-523, 527-530, 544-547, 573-574, 576, 608, 610, 632, 663, 675-679). Ici și colo apar ornamente și câte un chenar cu cerneală roșie (f. 20, 300, 364, 404, 420, 428) sau, mai adesea, inițiale împodobite cu cerneală neagră (f. 152^v, 153^{r-v}, 154^v, 155^{r-v}, 156^{r-v} etc.) Pe copertile interioare și pe pagina de gardă sunt încercări de condei, printre care semnătura grecească *Alexandros Petridis Byzantios* și câteva cuvinte în limba franceză: *Monsieu... que vous ai vendu alors*.

După scris, se confirmă în general datarea stabilită de Remus Caracaș, paleograf încercat, dar ultimele cca 200 f. se pot atribui celei de a doua jumătăți a secolului XVIII. De altfel, chiar data unor scrisori o dovedește: 1759, ianuarie 29 (f.

⁶ București, 1988, p. 153, n. 387.

607^v), 1793 (f. 662^v) iar f. 575, lăsată inițial albă, are un text datat 13 august 1800, o scrisoare din „Petrupolis” (PP = Petersburg) a „arhiepiscopului Evghenios” (deci Vulgaris).

Conținutul manuscrisului este următorul:

- f. 5-18, Manual epistolar (*Charakteres epistolon diaforos*);
- f. 20-123, scrisorile lui Maximos Margounios, episcopul Cytherei (*Epistolai ek ton tou Maximou Margouniou episkopou Kytheron*), text, ca în ms. gr. 182 al Academiei⁷;
- f. 124-230, scrisorile lui Al. Mavrocordat (*Alexandrou Maurokordatou tou ex aporreton*), 150 de piese;
- f. 231-291, scrisori ale lui N. Mavrocordat (*Nikolaou Voevoda Maurokordatou*), 71 de piese, cf. ms. gr. 217 de la Academie, unde sunt 98 scrisori⁸;
- f. 292-294, scrisori ale lui Iacov de Argos (*Tou sophotatou didaskalou kyriou kyr Iakovou tou Argaiou*);
- f. 300-350, scrisori ale lui Anastasios Gordios ieromonahul, 142 piese, dintre care către Ștefan-Vodă Cantacuzino (f. 318^r) și către Nicolae-Vodă Mavrocordat (f. 319^v-320^r, 347^v-348^v, 349^v-350^r);
- f. 356-361, diverse scrisori către prelați și dascăli;
- f. 364-387^v, scrisori ale lui Sevastos Kymenites, 25 piese, dintre care către Șerban Cantacuzino (f. 372^r-374^v) și către Răducanu Cantacuzino (f. 386^v-387^v);
- f. 388-402, scrisori ale lui Mitrofan Gregoras, 25 piese, dintre care 12 către un arhon Panaioti *arhigraphos*, deci grămatic la curtea lui Nicolae Mavrocordat⁹, una către Constantin Brâncoveanu (f. 391^v-392^v) și una către Ștefan Cantacuzino (f. 398^v-399^r);
- f. 404-418, diverse scrisori ale lui Evghenios Etolianul (Ianulis) către personalități ale vremii, printre care Ioan Cariofil (f. 404), Al. Mavrocordat (f. 407), Iordachi Cantacuzino (f. 410^v-411), Manuil Kastorianos (f. 413^v-414) și Radu, domn al Țării Românești (f. 418), probabil Radu Leon, domn între 1664 și 1669;
- f. 419^v-427^v, scrisori ale lui Gheorghe din Trapezunt¹⁰, majoritatea către același grămatic Panaioti, secretarul lui N. Mavrocordat, și către Constantin, grămatic al vistieriei;
- f. 428-448, scrisori ale lui Anastasie Papavasilopoulos din Ianina, dintre care către Dimitrie Cantemir una, cu versuri omagiale (f. 428), precum și ale altora, ca Iacov din Argos, Dimitrie Glykis, Markos Porphyropoulos, ieromonahul Hrisant (Notaras);
- f. 452-506, scrisori de la diverși clerici și dascăli: Ignatie ieromonah (dintre care două către N. Mavrocordat ca mare dragoman), Metodie, Teofan, Gheorghe de la „Academia ecumenică” de la Constantinopol, Macarie, mitropolitul Climent al

⁷ C. Litzica, *Catalogul manuscriselor grecești*, București, 1909, nr. 652, p. 367-376. Cf. P. Enepekides, *Maximos Margounios an deutsche und italienische Humanisten*, „Jahrbuch der österreichischen byzantinische Gesellschaft”, X, 1961, p. 93-415, publică 42 scrisori.

⁸ Litzica, *Catalogul manuscriselor grecești*, nr. 683, p. 419.

⁹ La Radu Popescu, „Panaiot grămatic”, cf. *Cronicari munteni*, ed. M. Gregorian, I, București, 1961, p. 530.

¹⁰ Este acel Hypomenas despre care a scris Demostene Russo, *Studii istorice greco-române*, I, București, 1939.

CĂRȚI ȘI COLECȚIONARI

Ianinei, Pangratie, Paisie episcop de Butrint, Agapios (Landos?), Constantin către dascălul de la școala din București Alexandru (Helladios?), Manasses Iliadis (f. 466^v), Daniil, Iosif Mesiodax (f. 472^v-473), Neofit Cavesocalivitul către Gavriil și Natanail Callonas și către mitropolitul Moldovei – apoi și un tratat de morală al aceluiași autor din 1743;

f. 508-509, Neofit în 1772 către Nichifor Theotokis;

f. 510-512, scrisori ale lui Neofit din 1772-1774;

f. 513-521, scrisoare a lui Evghenie Vulgaris către Ioan Gianet, 17 decembrie 1791;

f. 525^v-526, scrisoare a lui Neofit către Nichifor Theotokis, de la Brașov, din august 1773;

f. 531^{r-v}, scrisori ale lui Neofit;

f. 532-534, scrisoare a lui Nichifor Theotokis, 16 aprilie 1774, din Viena, urmată, până la f. 543, de altele ale aceluiași, ultima către „Musiu Raskovikos” (Rašković);

f. 548-572, tratat despre sfânta preoție;

f. 577-586, 587-589, 595-596, 597-600, scrisori ale lui Evghenie Vulgaris;

f. 601-607, către fostul patriarh ecumenic Chiril al V-lea, 29 ianuarie 1759;

f. 609-615, scrisori către Hrisant, Gheorghe, Emanuil, Toma, Petru etc.;

f. 617^r, către Nicolae Mavrocordat;

f. 617^v și urm., către Constantin Brâncoveanu;

f. 633^{r-v}, Ieremia Cacavela către Dimitrie Cantemir;

f. 634-662, scrisori de la ieromonahul Rafail Sugduris din 1721, Teoclit al Nicomediei din 1737, Metodie Anthrakites din Ianina (f. 636), Atanasie din Ambelakia din 1747 și 1750, Balanos Vasilopoulos, Evghenios ierodiacon din Tesalonic 1754, Dimitrie Mihail de la Academia athonită, Nicolae „Barkosin” (?) din Moshopolis și Kozani în anii 1743-1745, Nicodim din Drinopolis, două de la Matei Ghica, domn al Moldovei (f. 645), de la ieromonahii Damaschin și Chiril, trei de la Nicolae Karatzas, viitor domn al Țării Românești, din anii 1759 și 1765 (f. 658-659), de la Antim ierodiacon, de la Panaiotis Palamas din 1783;

f. 664-674 „Cea din suflet datorie a mea față de această frățescă salutare întru Hristos”;

f. 680-681, către Constantin Brâncoveanu, de la patriarhul Samuil al Alexandriei la 1 februarie 1695, apoi scrisori către marele grămatic Panaiotachi, către domnul Țării Românești din 1728, deci Nicolae Mavrocordat (f. 682-683), către patriarhul Hrisant al Ierusalimului, către arhiepiscopul Pogonianeii;

f. 696-739, iarăși epistolarul lui Maximos Margounios, cu scrisori semnate de Gavriil Seviros, ș.a., ca Petros Arkoudios, Hermodoros Lestarchos, Mihail Sophianos¹¹, din Padova, Roma etc.;

f. 740-763, Neofit Cavesocalivitul către Panaiotis Palamas;

f. 764-765 (incomplet), scrisoare a lui Neofit Cavesocalivitul către Nichifor Theotokis.

Ceea ce reiese din enumerarea de mai sus este că aproape jumătate din culegere se referă la anii 1740-1800, pe când textele din secolul XVI reprezintă 19%, scrisorile din anii 1670-1700 cam 15%, iar pentru primele decenii ale veacului XVIII tot vreo 20%. Doar un studiu amănunțit ar putea stabili câte sunt piesele

¹¹ Vezi B. Knös, *Histoire de la littérature néo-grecque. La période jusqu'en 1821*, Uppsala, 1962, p. 303, 322-323. Cf. É. Legrand, *Notules d'histoire littéraire*, Paris, 1890.

inedite, dar ele par să formeze marea majoritate, mai bine cunoscută fiind doar corespondența lui Margounios și Seviros, umaniști din mediul greco-venețian.

Pentru a aprecia mai exact interesul acestui miscelaneu, vom adăuga aici un inventar amănunțit al materialului cuprins în manuscrisul 0.351 (fost Blaj 7, din colecția Cipariu) aflat la Biblioteca Academiei, filiala Cluj, care poartă titlul general *Maximou Margouniou kai Alexandrou Maurokordatou epistolai kai tines tou hyiou autou Nikolaou Voevoda hegemonountos en Moldavias*. Precizarea finală sugerează că această culegere ar fi fost alcătuită în 1710, însă data recopierii, octombrie 1753, este notată la p. 220, către sfârșitul seriei scrisorilor lui Margounios. Acestea sunt în număr de 139 și în cu totul altă ordine decât în manuscrisul pe care l-am prezentat. Scrisorile lui Al. Mavrocordat sunt 150, față de 145 în manuscrisul nostru, fiind adresate aceluiași destinatari, deși cu unele diferențe neînsemnate. Ele se succed în următoarea ordine:

1, către un anonim; 2, către Dositei, patriarh al Ierusalimului (f. 124^v-125^v); 3, către Iacov din Argos; 4-5, către același; 6, către patriarhul Gherasim al Alexandriei; 7-8, către Constantin; 9-10, către anonimi; 11, către Dositei al Ierusalimului (f. 129^v-133^f); 12, 13, către Iacov; 14, către Spandonis; 15, 16, către Pavel; 17, către patriarhul ecumenic Calinic; 18, către Andronic; 19, către Balasios, mare skevofilax; 20, către Constantin Duca, domn al Moldovei (f. 140^f-141^f); 21, către Dositei al Ierusalimului (f. 141^f-141^v); 22, către Meletie, mitropolit de Naupaktos și Arta; 23, către Ioanichie, arhiepiscop de Sinai; 24, către un anonim; 25, către Constantin Duca voevod (f. 143^v); 26, către același (f. 144^f-145^f); 27, către Spandonis; 28, către Constantin Duca voevod (f. 147^f); 29, către Andrei Likinios; 30, către Spandonis; 31, către Mihail Cantacuzino; 32, către Constantin Cantacuzino (f. 147^v-148^f); 33, către Balasios; 34, către Hurmuzis; 35, către Dimitrie Iuliano; 36, către un anonim; 37, către Andrei Likinios; 38, către Constantin Duca voevod (f. 150^v); 39, către Dimitrie Iuliano; 40-41, către anonimi; 42, către Spandonis; 43, 44, către anonimi; 45, către Daniil, mitropolit de Anghialos; 46, către Constantin Duca voevod (f. 154^v-155^f); 47, către Calinic al II-lea, patriarh ecumenic (f. 155^{f-v}); 48, către Chiril, mitropolitul Kyzikului; 49, 50, către Hurmuzis; 51, către un anonim; 52, către Mihail Cantacuzino, protospătar al Ungrovlahiei (f. 157^f); 53, către Constantin Cantacuzino (f. 157^{f-v}); 54, către fratele Ioan Mavrocordat; 55, către Constantin Duca voevod (f. 158^v-159^v); 56, către Dositei al Ierusalimului; 57, către Constantin Duca voevod (f. 160^f); 58, către Spandonis; 59, către Iacov; 60, către Dositei al Ierusalimului; 61, către același; 62, către Constantin Duca voevod (f. 165^v-167^f); 63, către fratele Ioan; 64, către Constantin Cantacuzino (f. 168^f-169^f); 65, către Constantin Duca voevod (f. 169^f); 66, către Nicolae Costin, protospătar al Moldovlahiei (f. 169^f-169^v); 67, către medicul Pantaleon (Kaliarhis); 68, către un anonim; 69-72, către anonimi; 73, către Iacov; 74, către Constantin Duca voevod (f. 172^{f-v}); 75, către Dositei al Ierusalimului; 76, către Balasios; 77, către doctorul Ioan Comnen (f. 177^v-178^f); 78, către Sevastos (Kymenites) (f. 178^{f-v}); 79, către Iacov; 80, către copii; 81, către Scarlat (Mavrocordat); 82, către Nicolae (Mavrocordat) (f. 181^f); 83, către copii; 84, către Iacov; 85-86, către Nicolae Mavrocordat (f. 182^v-183^f); 87, către un anonim; 88, către „toți”; 89, către Iacov; 90, către un anonim; 91, către Manuil Muselina; 92, către Constantin Cantacuzino (f. 188^{f-v}); 93, către copii; 94-95, către anonimi; 96,

către Nicolae Mavrocordat, datată 1697 (f. 191^r); 97, către „cei din Constantinopol”; 98, către fii; 99, către copii; 100-101, către aceiași; 102, către Neofit de Filipopol; 103-104, către fii; 105, către „Ioan Constantin Basarab voevod, domn al Ungrovlahiei” (f. 201^v-202^r); 106, către copii; 107, către dascălul Iacov; 108, către Sevastos (Kymenites) „katheghemonul frontistiriului” din București (f. 202^v-203^r); 109-110, către anonimi; 111, către Ioan (Mavrocordat, frate); 112, către „deputații” (din Chios); 113, către Dimitrie; 114, către Gheorghe; 115, către un anonim; 116, către Ioan; 117, către dascălul Iacov; 118-121, către anonimi; 122, către dascălul Iacov; 123, către un „haghiorit”; 124, către un anonim; 125, către Hurmuzis; 126, către un anonim; 127, către copii; 128, către Nicolae Mavrocordat (f. 215^{r-v}); 129, către un anonim; 130, către Nicolae Mavrocordat (f. 216^v-217^r); 131, către copii; 132, către Sevastos dascălul (f. 219^f-221^r); 133, către un anonim; 134, către Nicolae Mavrocordat (f. 222^{r-v}); 135, către copii; 136, către Dimitrie; 137-138, către anonimi; 139, către Hurmuzis; 140, către patriarhul Alexandriei; 141, către copii; 142, către Spandonis; 143, către Dimitrie; 144, către Gheorghe; 145, către același; 146, către un anonim; 147, către dascălul Iacov; 148, către un anonim; 149, către mitropolitul Dionisie al Castoriei; 150, către un anonim. Manuscrisul de la Cluj mai cuprinde (f. 244) și versurile închinat lui Nicolae Mavrocordat de către un ieromonah Partenie la 14 iunie 1730.

Dintre destinatarii scrisorilor, atrag atenția Constantin Duca, domn al Moldovei, cu nu mai puțin de 11 scrisori, stolnicul Constantin Cantacuzino, cu patru scrisori, fratele acestuia Mihail, cu două, și, cu una singură, Brâncoveanu.

În același volum figurează și 30 de scrisori ale lui N. Mavrocordat (*Epistolai Ioannou Nikolaou Maurokordatou hegemonos Moldovlahias*, f. 371-422). E vorba de următoarele:

1, către Gherasim al Alexandriei, 20 noiembrie 1709; 2, către dascălul Iacov, 21 decembrie 1709; 3, către același, 10 mai 1710; 4, către un anonim, 20 ianuarie 1711; 5, către un anonim, 3 septembrie 1711; 6, către Ierotei, mitropolitul Dristrei, 17 octombrie 1711; 7, către același, fără dată; 8, către dascălul Iacov, decembrie 1711; 9, răspunsul acestuia, 20 decembrie 1711; 10, către Scarlat Mavrocordat, 20 noiembrie 1711; 11, către dascălul Iacov, 10 ianuarie 1712; 12, către același, 20 ianuarie 1712; 13, răspunsul acestuia, 10 februarie 1712; 14, către același, 10 februarie 1712; 15, către marele ecleziarh Hurmuzis, 13 februarie 1712; 16, către Hrisant, patriarh al Ierusalimului, 20 februarie 1712; 17, către Dimitrie, 23 aprilie 1712; 18, către Ierotei Comnen, 13 decembrie 1712; 19, către Gherasim al Alexandriei, 20 decembrie 1712; 20, către dascălul Iacov, 20 februarie 1713; 21, către popa Serafim dascălul, 20 septembrie 1713; 22, către același, 13 octombrie 1713; 23, către un anonim, 21 noiembrie 1713; 24, către dascălul Iacov, 1713, „pe drum, lângă Prut”; 25, răspunsul acestuia, fără dată; 26, către Gherasim al Alexandriei, 1 ianuarie 1714; 27, către dascălul Iacov, 1 ianuarie 1714; 28, către același, fără dată; 29, către același, 23 august 1714; 30, răspunsul lui Iacov, 30 august 1714.

Revenind acum la manuscrisul din colecția Iorga, interesul acestuia pentru alcătuirea unei viitoare ediții a corespondenței lui Nicolae Mavrocordat apare din enumerarea celor 71 de scrisori, în această ordine:

1, către Climent, mitropolitul Ianinei; 2, către Spandonis, *protekdikos*; 3-4, către anonimi; 5, către dascălul Iacov; 6-7, către anonimi; 8, către Iacov dascălul; 9, către Pahomie egumenul mănăstirii Mavromolu; 10, către Hrisant Notaras, mitropolit al Cezareei; 11, către dascălul Iacov; 12, către un arhiereu Auxentie (poate mitropolitul Sofiei); 13-14, către dascălul Iacov; 15, către Dimitrie; 16, către Cosma, mitropolit de Claudiopolis; 17-18, către Dimitrie; 19, către un anonim; 20, către Scarlat (Mavrocordat); 21, către același; 22, către Gherasim, patriarh al Alexandriei; 23, către dascălul Iacov; 24, către un anonim; 25, către Scarlat Mavrocordat; 26, către Ierotei, mitropolit al Dristrei; 27, către același; 28, către dascălul Iacov, 1 decembrie 1711; 29, către același; 30, către Scarlat Mavrocordat; 31-34, către Iacov dascălul; 35, către eclesiarhul Hurmuzis, 15 februarie 1712; 36, către Hrisant patriarhul Ierusalimului; 37, către Iacov dascălul; 38, către același; 39, către același; 40, către Spandonis; 41, către Dimitrie; 42-44, către anonimi; 45, către kyr Antonios; 46-47, către anonimi; 48, către Marcu dascălul (M. Porphyropoulos); 49, către Dimitrie; 50, către un anonim; 51, către Scarlat Mavrocordat; 52, către un anonim; 53, către Scarlat Mavrocordat; 54, către același; 55-56, către anonimi; 57, către Scarlat Mavrocordat; 58, către dascălul Iacov; 59, către un anonim; 60, către alt (?) anonim, 5 septembrie 1717; 61, către Dimitrie, 25 aprilie 1712; 62, către Ierotei, mitropolit al Dristrei; 63, către patriarhul Gherasim al Alexandriei, 20 decembrie 1712; 64, către popa kyr Serafim „loghiotatul”, 8 septembrie 1713; 65, către același, 15 octombrie 1713; 66, către un anonim, 11 noiembrie 1713; 67, către dascălul Iacov, 1713; 68, „întâmpinare”; 69, către patriarhul Alexandriei Gherasim; 70, către dascălul Iacov, 1 ianuarie 1714; 71, răspunsul acestuia.

Exemple de scrisori editate de Legrand, apoi reluate de Iorga: cele către Hurmuzis, la 15 februarie 1712, către Dimitrie, la 25 april 1712, către fostul patriarh Gherasim de Alexandria, la 20 decembrie 1712, și către succesorul său Serafim, la 8 septembrie și 15 octombrie 1713¹².

În afară de interesul de a descoperi texte încă necunoscute, mai există un motiv pentru care asemenea culegeri de scrisori merită cercetate cu luare aminte. Pe lângă scopul educativ pe care-l aveau, servind ca material didactic pentru deprinderea unui stil nobil, ele urmăreau și salvarea de la distrugere a unei arhive de valoare istorică. Primul copist lucra probabil cu originalele în față, după care transcrierea sa era reprodușă de mai mulți scribi, nu numai cu intenția de a oferi un model retoric, ci și pentru a apăra memoria, într-o vreme în care greșitățile îi lipsea aproape complet istoriografia. Spre deosebire de Occident, unde, între 1630 și 1670, se elaborează o estetică nouă, apreciind spontaneitatea și introducând firescul în epistolografie¹³, în spațiul postbizantin convențiile sociale continuă să reprime emoția. De aceea, scrisorile fanarioților pot fi citite și ca un roman epistolar: afectarea, prețiozitatea sunt indiciile statutului lor literar.

¹² Hurmuzaki, XIV, 1, București, 1915, p. 456, 461, 478-487, 540, 546.

¹³ Cf. „Revue d'histoire littéraire de la France”, LXXVIII, 1978, nr. 6, actele unui colocviu pe tema „scrisorii în secolul al XVII-lea”.

Despre o carte de medicină și despre multe altele din biblioteca Academiei Domnești de la Iași

De curând, printr-o ingenioasă reconstituire, care a permis identificarea unui exemplar incomplet dintr-o carte de medicină dăruită de Hrisant Notaras în 1714 Academiei Domnești din Iași, s-a adus încă un argument pentru a se susține existența unui învățământ medical la această școală, a cărei întemeiere, încă din 1707, pare-se, a pornit din îndemnul patriarhului Ierusalimului¹.

Data exactă la care „colegiul” ieșean și-a început activitatea nu ne interesează aici, deși controversa cu privire la acest amănunt își are originea chiar în presupunerea că la Iași s-ar fi predat cunoștințe de medicină înainte de 1672². Ipoteza regretatului dr. N. Vătămanu, după care iatrofilosoful Nicolae Kerameus ar fi ținut în capitala Moldovei acel curs teoretic de medicină, copiat mai târziu, în 1682, pentru stolnicul Constantin Cantacuzino, nu este decât o reluare a părerii învățatului grec Cleobul Tsourkas, care afirmase că acest Kerameus ar fi fost unul dintre profesorii de la Trei Ierarhi³. Dar „dascălii din țara grecească” de care va vorbi Gheorghe Ștefan într-un document din 1656 fuseseră chemați în 1646, pentru a-i înlocui pe aceia trimiși de la Kiev de Petru Movilă, și influența lor culturală, oricum redusă, n-a durat nici zece ani, deoarece domnul constată: „acum călugării greci niciun folos de învățătură țării noastre nu aduc”⁴. Doar, spre sfârșitul aceleiași scurte perioade, semnalarea prezenței lui Paisie Ligaridis în

¹ I.F. Georgescu-Viște, *Pentru un învățământ medical la Academia domnească din Iași*, în vol. *Apărarea sănătății, ieri și azi, studii, note și documente*, sub redacția dr. G. Brătescu, București, 1984, p. 61-82. Despre începuturile școlii (1707, în preajma alegerii lui Hrisant ca patriarh), vezi A. Camariano-Cioran, *Les Académies princières de Bucarest et de Jassy et leurs professeurs*, Salonic, 1974, p. 85-86.

² Cf. N. Vătămanu, *De la începuturile medicinei românești*, București, 1966, p. 222-224, și obiecțiile Ariadnei Camariano-Cioran, *op. cit.*, p. 256-258. Textul lui Kerameus, copiat de Alexandru din Trikke, a fost semnalat pentru întâia dată de N. Iorga, *Manuscripte din biblioteci streine relative la istoria românilor*, **AARMSI**, s. II, t. XX, 1898, p. 223. Copistul nefiind altfel cunoscut, s-ar putea ca manuscrisul să fi fost transcris în 1682 chiar la Trikkala, în Thessalia, de unde să fi ajuns apoi în posesia lui Cantacuzino. Nici nu e sigur că a fost un curs: *ἔκδοσις* înseamnă și interpretare sau traducere.

³ Cl. Tsourkas, *Les débuts de l'enseignement philosophique et de la libre pensée dans les Balkans. La vie et l'œuvre de Théophile Corydalée (1570-1646)*, Salonic, 1957, p. 133, 161-162.

⁴ *Relațiile istorice dintre popoarele U.R.S.S. și România*, II, Moscova, 1968, p. 280; Șt. Andreescu, *Matei Basarab, Vasile Lupu și proiectul de cruciadă din anii 1645-1647*, **AIIAI**, XXI, 1984, p. 165.

Moldova ar putea fi o dovadă că, totuși, o școală grecească mai exista încă aici⁵. Nicolae Kerameus, doctor în teologie și în medicină din Italia, se găsea în 1651 la Constantinopol și el ar fi putut preda acolo sau la Ianina, orașul său de baștină, acest curs⁶. Nimic nu îndreptățește deducția că, în ultimii ani ai vieții, Kerameus, care a murit în 1672 la Iași, ar fi pregătit elevi pentru profesiunea medicală. Nu numai că activitatea școlii grecești pare a fi încetat – în orice caz, până în vremea în care la Iași a funcționat o tipografie grecească, între 1682 și 1698 –, dar programul ei, cât îl cunoaștem, cuprindea numai studiul gramaticii, al logicii și al retoricii.

Situație neschimbată nici la reorganizarea în Moldova a învățământului superior în limba greacă, prin strădaniile, cam neajutorate, ale unui ieromonah Athanasie⁷. Numele său, Buthrontis, arată un epirot din Butrinti, în sudul Albaniei de azi, și el nu era altul, probabil, decât ieromonahul Athanasie, tipograf, care a participat la editarea *Divanului* lui Cantemir în 1698. Pentru perioada următoare, deci de la 1707 la 1714, cărțile de care dascălul avea nevoie – *Maximele* lui Pseudo-Caton și ale lui Chrysoloras – indică un nivel destul de elementar, textele fiind cele obișnuite pentru clasa de gramatică. De altfel, chiar afirmația lui Helladius, de atâtea ori citată, că studiile medicale sunt cunoscute numai la București, este cea mai categorică mărturie a absenței unor cursuri de medicină la Iași. Traducerile *Aforismelor* lui Hipocrate în limba greacă modernă și în românește, realizate în prima jumătate a secolului al XVIII-lea, nu provin din Moldova, ci din Țara Românească⁸.

Circulația unei asemenea scrieri se explică prin interesul unui public larg pentru conținutul ei: o culegere de simptome patologice și de recomandări gene-

⁵ Pe baza documentelor publicate de Fr. Pall (*Les relations de Basile Lupu avec l'Orient orthodoxe et particulièrement avec le Patriarcat de Constantinople*, „Balcania”, VIII, 1945, p. 134-136), V. Papacostea a dovedit că de o ședere a lui Ligaridis în Moldova nu poate fi vorba înainte de 1650, *Originile învățământului superior în Țara Românească*, în idem, *Civilizație românească și civilizație balcanică*, ed. C. Papacostea-Danielopolu și N.-Ș. Tanașoca, București, 1983, p. 268-270 (publicat întâia oară în *Studii*, XIV, 1961, nr. 4, p. 1139-1164). În 1651-1652 el era la Ierusalim, în 1653 la Alep, în primăvara următoare în Chios, după informațiile culese de H.Th. Hionides, *Paisius Ligarides*, New York, 1972, p. 36-46. Același autor (*op. cit.*) presupune că Ligaridis a fost profesor la Iași în 1655. Din 1656 el a revenit în Țara Românească, unde a rămas până în 1659.

⁶ B. Knos, *L'histoire de la littérature néo-grecque. La période jusqu'en 1821*, Uppsala, 1962, p. 435.

⁷ Hurmuzaki, XIV/2, p. 863-864. Faptul că această nouă întemeiere a avut loc în 1707, sub un domn puțin înclinat spre cultură ca Antioh Cantemir, se explică prin reforma contemporană a învățământului din Țara Românească: regulamentul alcătuit de Hrisant Notaras pentru școala din București este din același an, Hurmuzaki, XIV/1, p. 392-397.

⁸ P. Cernovodeanu, N. Vătămanu, „*Alegerile lui Ippocrate*” – *prima traducere în românește a Aforismelor lui Hipocrate*, în *Trecut și viitor în medicină, studii și note*, sub redacția dr. G. Brătescu, București, 1981, p. 111-181.

rale. Din cauza rarității profesioniștilor, tratamentul medical îi revenea de multe ori bolnavului însuși; se prea poate ca un număr de cunoștințe în această materie să fi făcut parte din educația considerată utilă pentru orice om cultivat. De aceea, simpla prezență a unor lucrări de medicină într-o bibliotecă de la începutul veacului al XVIII-lea, publică sau particulară, nu trebuie interpretată ca dovadă a unor preocupări stăruitoare și competente⁹.

Este ceea ce se cuvine răspuns și la recenta încercare de a sugera că, după 1714, în programul de studii al Academiei Domnești din Iași ar fi intrat medicina sau anatomia.

Cartea a cărei semnalare ne-a prilejuit aceste precizări este *Opuscula anatomica nova* (Londra, 1649), o culegere a lecțiilor profesorului regal de anatomie și botanică de la Paris, Jean Riolan (1577-1657), medic al reginei Maria de Medicis și al fiului ei, Ludovic al XIII-lea¹⁰. Atât dedicația autografă a patriarhului Hrisant, cât și însemnarea, completată de I.F. Georgescu-Viște, *Ex Biblio/theca Scholae Graecae Iassensis* – care i se datorează bibliotecarului Academiei Domnești, Toma Dimitriu din Castoria, devenit vtori logofăt al Mitropoliei din 1760 – nu lasă nicio îndoială cu privire la împrejurările în care această tipăritură a ajuns în zestrea de cărți a școlii.

Nu s-a observat însă până acum că opera lui Riolan figurează totodată și în *Catastihul cărților ce se află la sfânta mănăstire Barnovschi, pe care le-am luat eu, popa Paisie de la Barnovschi*¹¹. Lista, redactată în limba greacă, în martie 1727, reprezintă un inventar de luare în primire și nu un împrumut, fiind vorba de 101 titluri. Între acestea se găsește *Ἀνατομικαὶ θεωρίαι Ἰωάννου Πατριολάνου* în secțiunea lucrărilor în limba latină. Numele autorului n-ar fi fost greu de recunoscut dacă acel Paisie care semnează catalogul, sau Manuil Ghedeon, istoricul grec care l-a copiat, n-ar fi avut o scăpare de condei, explicabilă prin faptul că al doilea titlu după cel care ne interesează este al *Istoriilor moscovitice* de Ioan Patricius.

Au fost două exemplare ale aceleiași lucrări? Cu siguranță că nu, căci biblioteca adăpostită vremelnice la Barnovschi era chiar a Academiei Domnești. Localul acesteia fiind distrus de un incendiu în 1723, școala s-a mutat, cu cărțile ei, la mănăstirea care poartă numele ctitorului ei, până în 1728, când Grigore al II-lea Ghica i-a construit un alt sediu, în apropiere de Mitropolie¹². O parte, aproximativ 30%, din bibliotecă, s-a păstrat până în zilele noastre.

⁹ Vezi, de exemplu, M. Ruffini, *Biblioteca stolnicului Constantin Cantacuzino*, București, 1973, p. 62-65.

¹⁰ I.F. Georgescu-Viște, *art. cit.*, a identificat titlul volumului (cu coperta deteriorată) datorită informațiilor unui coleg de la Institutul Wellcome din Londra. Autorul articolului n-a cunoscut o semnalare anterioară, cu reconstituirea corectă a titlului și datei, de către M. Bodinger, *Biblioteca Centrală Universitară „Mihai Eminescu”, Iași. Catalogul cărților rare și prețioase*, II, Iași, 1975, p. 128-129.

¹¹ Hurmuzaki, XIV/2, p. 909-911.

¹² A. Camariano-Cioran, *op. cit.*, p. 88. Autoarea n-a remarcat, totuși, această prețioasă listă a cărților ce constituiau, în 1727, biblioteca școlii, deși N. Iorga (*Istoria învățării*

În afară de volumul de scrieri ale anatomistului francez, următoarele șapte, datorite de Hrisant Notaras Academiei Domnești în aprilie 1714, apar în catalogul din 1727 și se află încă în Biblioteca Centrală Universitară de la Iași: Toma de Aquino, *Summa theologiae* (Veneția, 1612)¹³, operele lui Virgiliu tipărite la Frankfurt în 1583, cu comentariile lui Nicus Erythraeus¹⁴, Ioannes Tinnulus, *Philosophia ordinaria* (Perugia, 1590)¹⁵, rezumatul istoric al lui Florus, *De gestis Romanorum* (Lyon, 1606)¹⁶, Petrus Hispanus, *Summulae logicae* (Veneția, 1610)¹⁷, dialogurile lui Iacobus Pontanus, intitulate *Progymnasmata latinitatis*¹⁸, de Ovidiu, *Tristele, Fastele și Epistolele din Pont*, într-o ediție de la Cracovia din 1674¹⁹.

Există apoi alte douăzeci de cărți în aceeași bibliotecă, despre care nu se poate spune întotdeauna dacă provin de la Școala Domnească și care n-au fost donate de Hrisant Notaras, dar ale căror titluri se regăsesc în catalogul din 1727. Acestea sunt: ediția retorilor greci tipărită de Aldo Manuzio la Veneția în 1508, opera lui Sallustius (Lyon, 1509), lexiconul zis al lui Suidas (Veneția, 1514), discursurile lui Demosthene (Basel, 1532) și ale lui Isocrate (Frankfurt, 1540), comedile lui Aristofan cu scholiile lor (Basel, 1547), operele complete ale Sfântului Vasile de Cezareea (Basel, 1551)²⁰, *Halleutika* și *Kynegetika* ale poetului Oppian (Paris, 1555), tragediile lui Eschil în ediția H. Estienne (Paris, 1557), comentariile lui Eustathios al Thesalonicului la *Iliada* (Basel, 1559)²¹, Aristotel, *Organon* (Basel, 1566), ediția H. Estienne a poezilor greci, căreia în catalogul din 1727 i se spune doar *Βιβλίον μέγα ποιητικόν* și care a apărut la Paris în 1566, opera lui Xenofon (Basel, 1572), *Epistolarum Pauli Manutii libri XII* (Köln, 1581)²², *Iustini ex Trogi*

mântului românesc, București, 1928, p. 65) se referă la ea. O. Cicanci (*Cărturari greci în țările române (sec. XVII-1750)*, în Al. Dușu, ed., *Studii istorice sud-est europene*, II, *Intellectuali din Balcani în România*, București, 1984, p. 15-67) crede că biblioteca aparținea mănăstirii, despre care adaugă *ad hoc* și fără alt temei că „era un cunoscut centru” al copiștilor „care transcriau manuscrise și cărți grecești”.

¹³ M. Bodinger, *op.cit.*, II, p. 32-33.

¹⁴ Idem, *Biblioteca Centrală Universitară „Mihai Eminescu”, Iași. Catalogul cărților rare și prețioase*, I, Iași, 1974, p. 131.

¹⁵ *Ibidem*, p. 150-151.

¹⁶ M. Bodinger, *op. cit.*, II, p. 13. În Hurmuzaki, XIV/2, p. 910, în forma *Λουκίου Αἰναίου ἐπιτομή τῶν τῆς Ρώμης πραγμάτων*.

¹⁷ M. Bodinger, *op. cit.*, II, p. 26. În grecește, titlul este tradus prin *Προγυμνάσματα λογικής*.

¹⁸ *Ibidem*, p. 145.

¹⁹ *Ibidem*, p. 225.

²⁰ N. Gaidagis, *Catalogul cărților grecești de la Biblioteca Centrală Universitară „M. Eminescu” Iași*, I, Iași, 1974, p. 34.

²¹ *Ibidem*, p. 47-48.

²² N. Iorga, *Ceva mai mult despre viața noastră culturală și literară în secolul al XVIII-lea*, AARMSI, s. II, t. XXXVIII, 1916, p. 801 (exemplar în biblioteca Seminarului Veniamin din Iași, cu autograful lui Hrisant Notaras).

Pompeii historii sextensis libri XLIV (Veneția, 1586), *Europae totius terrarum orbis partis praestantissimae... descriptio* (Köln, 1596) care, în lista de cărți de la mănăstirea Barnovschi, este indicată sub titlul *Περιγραφήν Εύρώπης*, dialogurile lui Athenaios (Basel, 1535, sau Leyda, 1597), *Μέλισσα* (Veneția, 1680), *Mărturisirea ortodoxă* (ediția de la Snagov din 1699) și *Τόμος καταλλαγής*, tipărit de Dositei al Ierusalimului la Iași, în 1692²³. „Enciclopedia filologică” în șapte volume poate fi identificată datorită catalogului bibliotecii lui Constantin Mavrocordat din 1725: o lucrare în limba greacă tipărită la Veneția în 1710²⁴.

Trebuie adăugat că Academia moștenise și o parte din biblioteca școlii de la Trei Ierarhi, care o precedase, de pildă volumul III al scrierilor lui Ioan Hrisostom, în ediția de la Eton din 1613, reprezentând o donație personală a lui Vasile Lupu²⁵, sau un manuscris al *Sintagmei* lui Matei Vlastaris, altul decât acela care se găsea în aceeași vreme la Mitropolie și care fusese în posesia lui Dosoftei²⁶. În 1641, la trecerea sa prin Iași, Bakšić avusese prilejul să vadă la starețul de la Trei Ierarhi tratate de teologie catolică ale lui Toma de Aquino²⁷. Ar putea fi vorba chiar de un exemplar (Veneția, 1490) care a aparținut apoi lui Nicolae Costin și lui Hrisant Notaras, fiind donat de către acesta din urmă Academiei din Iași în 1714²⁸. Probabil din biblioteca misiunii iezuite din Iași provin o serie de cărți asemănătoare, mai ales *libelli polonici*²⁹.

În sfârșit, între cărțile în limba italiană, mai puține la număr, atrage atenția una cu titlul, prescurtat și grecizat, *Elegantzes*. Desigur, dacă identificarea noastră este exactă, ne putem gândi cu satisfacție la faptul că învățătura căpătată la Academia din Iași îngăduia lectura studiilor filologice ale lui Lorenzo Valla: într-adevăr, cea mai de seamă operă a umanistului din veacul al XV-lea se cheamă, în original, *Elegantiarum latinae linguae libri VI*³⁰. Era firesc ca acest text de metodă să nu lipsească din biblioteca unei școli apusene; aici, el a putut ajunge tot prin intermediul iezuiților.

Ce se desprinde din cercetarea mai atentă a cuprinsului acestei biblioteci? Din 101 titluri, 35 sunt grecești, 13 polone, 7 italiene, numai două în slavonește, în afară de curiozitatea izolată pe care o constituie o tipăritură în limba georgiană

²³ Pentru ultimele trei titluri, vezi N. Gaidagis, *op. cit.*, p. 175, 205, 222. Cf. N. Iorga, *art. cit.*, p. 801, un exemplar din *Mărturisirea ortodoxă* a intrat în biblioteca de la Cetățuia (unde era tipografia grecească), fiind dat de Hrisant școlii sale în 1714.

²⁴ Idem, *Pilda bunilor domni din trecut față de școala românească*, **AARMSI**, s. II, t. XXXVII, 1914-1915, p. 102.

²⁵ M. Bodinger, *op. cit.*, II, p. 31.

²⁶ Val.Al. Georgescu, *Bizanțul și instituțiile românești până la mijlocul secolului al XVIII-lea*, București, 1980, p. 108.

²⁷ *Călători străini*, V, p. 225.

²⁸ M. Bodinger, *op. cit.*, I, p. 3.

²⁹ N. Iorga, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, I-II, București, 1901, p. 61.

³⁰ V. Rossi, *Il Quattrocento*, în *Storia letteraria d'Italia*, Milano, 1933, p. 87-89.

(desigur, *Evhologhion*, tipărit la Tbilisi în 1710 de Mihail Iștvanovici, pe care acesta nu-l trimisese deci numai în Țara Românească, ci și în Moldova). Cărțile latinești sunt cele mai multe, patruzeci la număr; prin urmare, întemeietorul școlii, cu toată părținirea firească față de o cultură care nu era numai a sa, ca limbă, ci și a antichității clasice și, îndeosebi, a adevăratei tradiții creștine, urmărirea mai presus de orice deschiderea către Occident. O arată, între altele, utilizarea unui manual de filosofie destinat studenților de la Paris, de la faimosul Collège de Bourgogne, al cărui nume apare în traducere *τῆς κατὰ τὸ Πουργοῦντιονσχολῆς*. De altfel, chiar „neplăcerea moldovenilor de a învăța limba elină” (sau „literale grecești”)³¹ dovedește că Hrisant trebuia să țină seama de această orientare. Materiile predate la Iași erau gramatica, filosofia, retorica, iar ca științe aritmetica și geometria. Nici istoria, nici dreptul, reprezentate fiecare de câte o singură lucrare, n-au putut avea un loc în învățământul Academiei Domnești la începutul secolului al XVIII-lea. Cu atât mai puțin este de crezut ca elevii să fi dobândit acolo cunoștințe de medicină, cartea lui Riolan fiind și ea singura de acest fel din biblioteca școlii.

Prezența ei se explică îndeajuns prin interesul dovedit față de medicină de Hrisant însuși, care o studiasse la Universitatea din Padova³². El vizitase în iulie 1700, la Amsterdam, cabinetul de anatomie al doctorului Fredrik Ruysch³³. Spre deosebire de alți contemporani care, într-un colț al bibliotecii lor ticsite de cărți, păstrau și câte o culegere de sfaturi medicale, pentru utilitatea ei practică³⁴, Hrisant era familiarizat din tinerețea sa studioasă cu asemenea lecturi. Darul lucrării lui Riolan, între multe altele, către așezământul de la Iași, pe care avea dreptul să-l considere ca al său și de la care aștepta nu numai, nemijlocit, o înălțare a culturii grecești, ci întărirea forțelor intelectuale creștine din Imperiul Otoman, rămâne întâmplător. Dacă pierdem, astfel, iluzia unor cursuri de medicină la începuturile învățământului universitar din țările române, câștigăm în schimb, ceea ce e mult mai folositor și mai însemnat, o mai bună cunoaștere a bibliotecilor adunate cu admirabile silințe de câțiva oameni pentru a-i învăța carte pe români și din care,

³¹ Hurmuzaki, XIV/2, p. 791, scrisoare a lui Constantin, mare retor al patriarhiei din Constantinopol, către Hrisant Notaras, la 8 iulie 1716. Să se compare conținutul acestei biblioteci academice cu inventarul din 1739 al cărților de la episcopia Buzăului: 110 volume, dintre care 71 în românește, 23 în slavonește, 15 în grecește. Vezi Al. Gaiță, *Valori bibliofile din sec. XVI-XVIII în colecții buzoiene*, în *Valori bibliofile din patrimoniul cultural național*, II, București, 1983, p. 424.

³² C. Dima-Drăgan, *Le patriarche Chrysanthé Notaras et le docteur Jean Comnène, étudiants à Padoue*, RESEE, VII, 1969, nr. 4, p. 691-693.

³³ Biblioteca Universității din Amsterdam, *Album amicorum* al dr.-ului Ruysch, 64, cu semnătura *ἐγὼ Χρύσανθος ἀρχιμανδρίτης τοῦ ἀποστολικοῦ καὶ ἀγιωτάτου πατριαρχικοῦ θρόνου τῶν Ἱεροσολύμων*.

³⁴ De exemplu, Constantin Mavrocordat poseda cartea lui Antonio Giuseppe Follino, *Synopsis tuendae et conservandae bonae valetudinis* (Köln, 1648); cf. N. Iorga, *Pilda bunilor domni din trecut*, p. 114.

CĂRȚI ȘI COLECȚIONARI

alături de aceștia, urmau să se împărtășească și cititorii veniți din întregul Sud-Est european care, fie că au crescut numărul cărturarilor de aici, fie că s-au împrăștiat pentru a duce mai departe știința dobândită între români.

Despre Ienăchiță Văcărescu

Biografia lui Ienăchiță Văcărescu nu e a poetului, ci a dregătorului. Dar informațiile cu privire la marele boier, chiar ele, mai rare decât ar fi fost de așteptat față de importanța rolului său politic, nu sunt fără interes pentru istoria literară. Ea va culege ce-i trebuie din orice material nou s-ar mai adăuga, înlăturând măcar în parte lacunele și obscuritățile despre care Odobescu spunea că inspiră „o îndoială din care numai documente vechi ce nu ne sunt cunoscute ar putea să ne scoată”¹.

De exemplu, tot ce știe biograful cel mai recent al lui Văcărescu despre episodul pribegiei lui la Brașov în timpul războiului ruso-turc din 1768-1774 se reduce la cele povestite de Ienăchiță însuși, după douăzeci de ani, în *Istoria prea puternicilor Înpărați othomani*². Participarea sa, ca dragoman al delegatului otoman, la conferința de pace de la Focșani din 1772 și călătoria la Șumen, în Bulgaria, nici nu sunt menționate de Cornel Cîrstoiu, cu toate că ele au fost relatate amănunțit în aceleași memorii ale lui Văcărescu³. De aceea, a-l descoperi atunci pe cărturarul român în corespondență cu cancelarul Kaunitz, vestitul ministru al Mariei-Tereza, este o noutate absolută.

Întâlnirea dintre Văcărescu și principalul personaj al diplomației habsburgice a avut loc cu zece ani mai târziu, în ianuarie 1782. Venit la Viena ca să-l convingă pe Iosif al II-lea să le retragă fraților Ipsilanti azilul politic ce li se acordase, Ienăchiță a fost primit „cu multe ținimonii și cu multă cinste” de Kaunitz. Deși își amintește cu multă satisfacție de audiență („mersei la prințipul Caoniț ce era mare canghelariu al curții”⁴), el nu lasă a se înțelege că avusese relații mai vechi cu acesta. Poate fiindcă prilejul cu care se stabiliseră fusese, pentru el, un eșec, după cum se va vedea. Oricum, Wenzel-Anton-Dominik von Kaunitz-Rietberg (1711-1794), *Hof- und Staatskanzler*, cunoștea numele oaspetelui său din 1772, când Văcărescu, refugiat în Transilvania, îl rugase să-i permită să ia legătura cu Poarta printr-un sol turc trimis la Viena și Timișoara. Acesta a fost motivul primei scrisori, urmată neîntârziat de un răspuns favorabil al cancelarului⁵.

¹ *Poezii Văcărești*, în Al. Odobescu, *Opere*, II, ed. M. Anineanu și V. Căndea, București, 1967, p. 40.

² C. Cîrstoiu, *Ianache Văcărescu. Viața și opera*, București, 1974, p. 125. Cf. *Poezii Văcărești*, *Opere*, ed. C. Cîrstoiu, București, 1982, p. 260-266.

³ *Ibidem*, p. 267-70.

⁴ *Ibidem*, p. 279-280.

⁵ Vezi Anexele I și II.

După un an, la 6/17 martie 1773, *Giovanni de Vaccaresculi* i se adresează iarăși prințului, solicitând în formele cele mai ceremonioase un împrumut de 8 000 de florini⁶. Intrarea în materie, de o complicație care dovedește cu prisosință familiarizare cu limba italiană și cu retorica barocă, nu uită să precizeze că, prin retragerea pe teritoriu străin, Ienăchiță se expusese la confiscarea întregii sale averi de către trupele de ocupație, pe când, dacă ar fi acceptat să colaboreze cu rușii, această atitudine, moralmente dubioasă, i-ar fi putut aduce avantaje materiale. E un fel de a sugera că, pentru nobila lui renunțare, ar merita să fie despăgubit. Sunt invocate, caracteristic, *le leggi della Religione, della Natura e della Politica*. Stilul rămâne înalt și dramatic (*agitato [...] rovinato [...] scordato [...] costretto*) dar, dincolo de efectul literar și de presiunea morală exercitată asupra corespondentului său, își face drum un argument mai persuasiv: arătându-și intenția de a se întoarce în țară, Văcărescu credea desigur că autoritățile habsburgice vor căuta să-l rețină cu prețul ajutorului reclamat. Din partea împărătesei, Kaunitz îi transmite, la 19 aprilie, un refuz amabil.

O consolare va fi fost, nu multă vreme după aceea, în mai 1773, bunăvoința manifestată de Iosif al II-lea, în vizită la Brașov, cu care ocazie – notează Ienăchiță cu mândrie – „eu am făcut dragomanlâc boierilor în limba talienească”⁷. Văcărescu pare a mai fi zăbovit încă un an în Transilvania, revenind în Țara Românească doar după încheierea păcii de la Kuciuk-Kainargi⁸. Totuși, dacă listele de argintărie publicate de M. Caratașu, datând din 1773-1774, reprezintă comenzi, de veselă și tacâmuri, pe care Ienăchiță le trimitea de la București unor furnizori vienezi, înseamnă că el a obținut mai devreme autorizația de a se întoarce de la guvernul provizoriu al principatului și de la autoritățile militare ruse⁹. Modele apusene îi făcuseră o puternică impresie; de aceea, el cerea furculițe „după taclitul englezesc”, cești de cafea de mărimea obișnuită în „Evropa” în locul filigenelor turcești, o zaharniță cu cleștișor „cum politevesc europenii” și porțelanuri de Viena. E aici rezumată o tranziție în gustul și în moravurile contemporanilor pe care o recunoaștem și în scrisorile bogatului boier oltean Stan Jianu, care, în 1787, aștepta de la Sibiu „sărviția aceia care este la domnii cei mari și cu picerele dă argint”. Asemenea obiecte de podoabă, cu funcție de prestigiu, își aveau locul pe masa domnească și puteau fi „un aufsaț” (*Aufsatz*) „de zahar cu tot felul de figuri” sau „ca o dumbravă și cu jigăanii de argint”¹⁰, numindu-se atunci „un naimod” (*neue Mode*).

⁶ Vezi Anexele III și IV.

⁷ Poezii Văcărești, *Opere*, p. 271. Despre Iosif al II-lea, vezi *ibidem*, p. 277: „om plin dă duh și dă multe științe”.

⁸ Își va recăpăta funcția de mare vistier de la 15 februarie 1775, Th. Rădulescu, *Sfatul domnesc și alți mari dregători ai Țării Românești din secolul al XVIII-lea*, **RA**, XXXIV, 1972, nr. 2, p. 299.

⁹ M. Caratașu, *Documentele Văcăreștilor*, București, 1975, p. 58-61.

¹⁰ N. Iorga, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, VIII, București, 1906, p. 14-15.

De fapt, despre viața de toate zilele a lui Ienăchiță Văcărescu se mai cunosc unele mărturii. Nu e vorba numai de fastuoasa imagine pe care Al. Odobescu a zugrăvit-o cu plăcerea de a regăsi un orientalism de care nici el, cel atât de civilizat, nu se putea desprinde cu totul, sau de cronică mondenă a vremii răsfoită de D. Popovici, ci chiar de modeste informații pe care le aduc acele contracte cu zidarii, tâmplarii și geamgii care au lucrat pentru conacul de la Băneasa, descoperite de N. Iorga în dosarele consulatului austriac¹¹. Adăugăm aici o scrisoare adresată lui Văcărescu din Sibiu, la 24 mai 1765, de către omul său de încredere Ernst Sigismund Schmidt, al cărui frate, Johann Karl, administra moșia de la Sâmbăta de Sus și celelalte proprietăți din Făgăraș ale banului Nicolae Brâncoveanu, care era căsătorit cu sora lui Ienăchiță, Măriuța¹². Schmidt îi expedia „contelui” semințe de flori și o carte, *L'Indovino inglese*¹³.

În sfârșit, credem a putea semnala aici și două texte politice ale lui Văcărescu, a căror paternitate nu fusese încă stabilită, pamflete și, totodată, întrucât au fost prezentate consulului Rusiei, denunțuri împotriva lui Nicolae-Vodă Mavrogheni. Relațiile lui cu acest domn au fost, se știe, încordate. O amintire a conflictelor dintre Ienăchiță și aprigul fanariot s-a păstrat chiar într-un izvor contemporan, o cronică versificată în ritm popular de ale cărei sarcasme nu sunt cruțați nici Mavrogheni, nici „eliberatorii” austriaci. Mărturia coincide întocmai cu afirmațiile lui Văcărescu din partea autobiografică a *Istoriei sale*: „În multe rânduri i-am arătat aceste stricăciuni ce le pricinuia, și la devlet, și la țară. Dar ce zicu și cui să zicu?”¹⁴. Versurile stângace ale anonimului ne spun același lucru:

„Numai dumnealui vel vornic
Fiind de patrie dornic
Ca un Văcăresc prea vrednic
Și, cum i-am mai zis, temeinic,
Împotrivă îi sta foarte,
A urma dreptăți la toate
Zicând, nesfătuit, multe,
Dar puține vrea s-asculte,
Urmând după cum îi place
Și nimini nu-l putea întoarce”¹⁵.

¹¹ Al. Odobescu, *Opere*, II, p. 51-53; 63-67; D. Popovici, *Ienăchiță Văcărescu și cronică mondenă a timpului*, în *Studii literare*, I, 1942, p. 229-231; N. Iorga, *Studii și documente*, III, București, 1901, p. 79.

¹² Vezi Anexa V.

¹³ *L'Indovino Inglese di Guglielmo Haanemann, ovvero Esattissimo Pronostico sopra l'annadi Nostro Signore...* apărea la Trento din 1755.

¹⁴ Poezii Văcărești, *Opere*, p. 292.

¹⁵ *Cronici și povestiri românești versificate (sec. XVII-XVIII)*, ed. D. Simonescu, București, 1967, p. 238.

Există și dovada că Văcărescu – „cunoscut înălțimii Voastre”, cum îi scria von Metzburg lui Kaunitz – a fost dintre conspiratorii care, dezgustat de abuzurile lui Mavrogheni, au îndrăznit în 1787 să propună guvernului imperial de la Viena anexarea Țării Românești¹⁶. Proiectul a rămas fără urmă, deoarece, încă din anul precedent, întâlnirea din Crimeea dintre Iosif al II-lea și Ecaterina cimentase alianța austro-rusă. Evenimentele care au precedat acest demers extrem al boierilor pot fi urmărite în rapoartele pe care le întocmea cu regularitate consulul Rusiei din București: maiorul Ivan Ivanovici Severin era zilnic informat despre ceea ce se petrecea dimineața în Divan. Astfel, la 22 iunie/3 iulie 1786, la numai două luni după instalarea noului domn, care, cu acel prilej, îi obligase pe dregători să adreseze Porții o solemnă declarație de recunoștință¹⁷, Văcărescu îl muștră în public pe Mavrogheni pentru introducerea unor măsuri care încălcau privilegiile marii boierimi. Conflictul izbucnise din cauza intenției domnului de a desființa scutelnicii: poetul duios și frivol se manifesta deci ca cel mai dârz avocat al egoismului de clasă și, în această împrejurare, a mers până la a-și oferi demisia din vornicia Țării de Jos. Consulul observă că „domnul n-a răspuns nimic, dar a căzut pe gânduri”¹⁸.

În același timp, agenții lui Mavrogheni la Poartă, printre care și bătrânul cronicar Atanasie Comnen Ipsilanti¹⁹, în sarcina cărora revenea și propaganda în favoarea patronului lor, răspândeau scrisori în care se ridicau în slăvi acțiunile sale „eroice” și „binefăcătoarea revoluție” care transformase țara de la o zi la alta, fără a uita preocupările sale edilitare (de exemplu, restaurarea Curții Vechi, palatul părăsit de Al. Ipsilanti când se mutase în clădirea nouă din Dealul Spirei)²⁰. Tonul corespondenței obișnuite către Constantinopol era însă altul:

*Toutes les lettres de Bucharest – după mărturia baronului Herbert-Rathkeal, la 25 august 1786 – sont remplies des traits d'emportement, d'injustice, d'extravagance, de vanité et d'avarice par lesquels le nouveau Prince commence à signaler son administration*²¹.

¹⁶ Th. Blancard, *Les Mavroyéni*, Paris, s.a. [1893], p. 785-786; N. Iorga, *Studii și documente*, p. 83-34.

¹⁷ Hurmuzaki (serie nouă), I, București, 1962, p. 353-354.

¹⁸ *Ibidem*, p. 366.

¹⁹ *Ibidem*, p. 372. Despre acest cărturar grec, care studiasse medicina și filosofia în Italia, vezi I.E. Anastasiou, *Athanasios Komnenos Hypsillantes: A Biographical Sketch*, „The Greek Orthodox Theological Review”, XXVI, 1981, nr. 1-2, p. 125-133.

²⁰ Dionisie Ecclesiarhul scrie despre Mavrogheni: „a pus satară de bani pe mitropolitul și pe episcopi și pe boieri, încă și pe neguțătorii cei mari, să dea, care 60 pungi de bani, care 50, care 40, care 30, 20, 10, care 5 [...] cu cuvânt că va Măria Sa să înlocuiască și să dreagă casele domnești, că este și rușine politiei a fi casele domnești în mijlocul orașului surpate, de nu are Măria Sa unde să șează [...] Deci boierii n-au avut ce face, cu voe, fără voe, au dat ce li s-a cerut de către Măria Sa căzându-le ospătarea scumpă”, D. Berindei, *Orașul București, reședință și capitală a Țării Românești, 1460-1862*, București, 1963, p. 125.

²¹ Th. Blancard, *Les Mavroyéni*, p. 766.

Schimbul de scrisori dintre consulul Severin și ambasadorul rus la Poartă, Bulgakov, arată că opoziția boierească se organiza rapid și pregătea memorii. Primul a fost depus pe furiș la consulatul Rusiei la 1/12 august. Singura acuzație formulată precis era că Mavrogheni ar fi încercat să obțină un firman de condamnare la moarte a mitropolitului, a celor doi episcopi și a principalilor membri ai Divanului, în număr de șase: Nicolae Dudescu, Dumitrache Ghica, Pană Filipescu, Nicolae Brâncoveanu, Ianache Văcărescu și Scarlat Grecianu²². Pe aceștia îi denunțase demagogic că „s-au îngrășat, ei și strămoșii lor, cu sângele săracilor”, propunând confiscarea averilor lor. Planul le-a fost destăinuit boierilor chiar de aceeași persoană care-i înmânase sultanului reclamația lui Mavrogheni, Gheorghe Calfa, arhitectul lui Abdul Hamid I. La o amenințare atât de gravă, conducătorii opoziției răspund, cerând protecția Rusiei împotriva „noului Caligula, încalcător al tuturor legilor divine și umane, disprețuitor al tratatelor și al hațișerifului împărătesc, lipsit de orice simțire omenească și însetat doar de sânge și de bani”. Deși limba italiană, în care e scris textul, era cunoscută și de alți boieri (în orice caz, de N. Brâncoveanu)²³, expresiile latinești și turcești folosite de autorul anonim par să-l trădeze pe Ienăchiță, ca și pasajul citat, care indică o cultură clasică și juridică.

Între știrile comunicate de Severin la Petersburg la începutul lui august 1787 este încă una cu privire la Văcărescu care a trecut neobservată, cu tot interesul ei deosebit. După informațiile consulului,

„un pictor prost și vornicul Văcărescu lucrează, din porunca domnească, la stabilirea unei hărți topografice a Traciei și a Bulgariei și la însemnarea exactă a tuturor locurilor și drumurilor, de la Dunăre la Adrianopol [...] Se străduiesc din toate puterile să aducă această treabă însemnată la sfârșitul dorit”²⁴.

Nu numai că preocupările cartografice ale învățatului boier erau necunoscute până acum, dar avem și posibilitatea de a identifica, cu precauțiile de rigoare, harta de care e vorba. S-ar putea bănuși că ar fi aceea pe care N. Iorga o credea la originea hărții lui Rhigas din 1797 – deși aceasta, al cărei original a fost descoperit recent, e inspirată de *Mappa specialis Walachiae*, alcătuită în 1788 de Franz Josef Ruhedorf – și pe care istoricul i-o atribuia lui Iosif Moesiodax, deși directorul Academiei Domnești din Iași n-a fost decât un geograf teoretic²⁵. Oare faptul că, la nord de București, găsim notată „Băneasa Văcărescului” nu sugerează un in-

²² Vezi Anexa VI.

²³ Hurmuzaki, I (serie nouă), p. 426.

²⁴ *Ibidem*, p. 379.

²⁵ N. Iorga *O hartă a Țării Românești din c. 1780 și un geograf dobrogean*, AARMSI, s. II, tom. XXXVI, 1914, p. 923-928; idem, *Iosif Moesiodax, geograful din Cernavodă*, „Arhivele Dobrogei”, II, 1919, p. 6-8; G. Laios, *Οι Χάρτες του Ρήγα. Έρευνα επί νέων πηγών*, „Δελτίον Ιστορικής Εθνολογικής Εταιρείας”, 14, 1960, p. 286-288; A. Avramea, *Η Νέα Χάρτα της Βλαχίας του Ρήγα και η αυτόγραφος επεξεργασία της*, „Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών”, 53, 1978, p. 395-406.

teres special al autorului față de acel punct? Totuși, cel puțin în planșa grecească din 1797, nu este cuprins și teritoriul Bulgariei de sud. Dacă ținem seama de afirmația lui Severin, harta lui Ienăchiță Văcărescu nu cuprindea și Țara Românească. De aceea, o altă presupunere ni se pare mult mai probabilă. O hartă intitulată *La Bulgaria e Romania* a fost editată la Siena, în 1791, de librarul Pazzini Carli: o foaie colorată de 25 x 30,5 cm, nesemnată și purtând numai explicația *Pasquali scolpi in Venezia* (fig. 1). Harta, cu distanțele notate în mile italiene, este opera cuiva care scria grecește, după cum se vede din forma unor toponime citite greșit, ca *Endpenal* (Andrinopoli) și *Ayioloi* (Hagioglu)²⁶. Faptul că sunt marcate principalele drumuri corespunde informației din raportul consular. Desigur, Mavrogheni avea nevoie de această hartă în vederea războiului apropiat (pe care Poarta avea să-l declare chiar la 14 august 1787). Cât privește pe colaboratorul artistic al lui Ienăchiță, singurul pictor despre care știm că-și desfășura activitatea la București, la curtea domnească în acei ani, este Giorgio Venier²⁷. Ca venețian, el a putut avea ideea tipăririi în Italia și va fi înlesnit realizarea ei. În acest caz, Pasquali ar fi numai gravorul hărții.

Odată cu creșterea nemulțumirii produse de samavolniciile domnului, corespondența citată se referă mai des la memoriile adresate de adversarii lui Porții. Un asemenea arz, redactat în grecește, cu traducerea sa în italiană, a ajuns la consulatul rusesc la 4/15 septembrie 1786²⁸. Textul, pe care-l redăm mai jos în românește pentru valoarea lui neobișnuită, este o pledoarie pentru drepturile țării vrednică de omul de lege, istoricul și diplomatul care a fost Văcărescu.

„Noi, toți locuitorii Țării Românești, de la Cerneți până la Focșani și de la munți până la Dunăre, ne găsim cutremurați și înfricoșați de acest domn care se cheamă Nicolae Mavrogheni, care este smintit și din fire om rău, de unde unindu-se nebunia cu firea cea rea a ieșit un monstru împotriva firii omenești. Acesta, având ocrotitori puternici, de nimic nu se sinchisește, a încărcat țara cu grele și neobișnuite biruri, pe fiecare lună câte un sfert, încasarea banilor se face cu de-a silă, pe nerăsuflăte, pedepsind aspru neputința celor sărmani. Angaralele curg

²⁶ Biblioteca Academiei Române, Hm 1145 = C XXXVII-25. Zona cartografiată se întinde la sud până la Dardanele și la nord până la Dunăre.

²⁷ Despre „arhizugravul” Iordache Venier, vezi Al. Busuioceanu, *Un pictor italian la București, la sfârșitul secolului al XVIII-lea*, în *Omăgiu lui Ramiro Ortiz*, București, 1929. A fost identificat cu Gheorghe Venețianul. Trimis de Mavrogheni să restaureze portretele ctitoricești de pe la mănăstiri, printr-o poruncă din 22 august 1786 (V.A. Urechia, *Istoria românilor*, IV, București, 1892, p. 589), el pare să mai fi lucrat în țară până în 1790-1791. R. Theodorescu (*Civilizația românilor între medieval și modern*, II, București, 1981, p. 190, n. 164) îl presupune înrudit cu alți artiști cu același nume, activi la Veneția și Padova. Este de semnalat și un Dimitrachi Venier, originar din Constantinopol, dintr-o familie veneto-cretană, care, fiind postelnic în Moldova în 1789, a tipărit la Trieste, în 1799, o gramatică și un dicționar grec-italian, citat de Émile Legrand în prefața la Nicolas Sophianos, *Grammaire du grec vulgaire*, Paris, 1874, p. 28-30.

²⁸ Hurmuzaki, I (serie nouă), p. 396-398. Vezi Anexa VII.

îndoite și întreite față de obicei, sângeroase foarte, căci pentru o nimica toată pe dată spânzură, taie, trage în țeapă, lucruri pe care țara noastră nu era deprinsă a le suferi; din ciomăgelile lui unora li se trage moartea, ia zilnic *geremé*, de la unul cinci de la alții zece, douăzeci și treizeci de pungi. Nici nu-i ajunge cât ia de la cei vii, ba mai ia și de la morți, adică a introdus [obiceiurile turcești] *hasam ahezesi* și *beitulman ahezesi*. De legile dreptului roman, cu care țara noastră se ocârmuia, ca și de pravilele noastre, nu vrea să știe, nici să auză vorbindu-se, și zice că el e legea și că va da el legi. În fiecare zi îi place să spună că vrea dreptate și noi îndurăm mereu nedreptate. Și în toate pricinile pe care le-a judecat până acum, cel mai adesea a hotărât fără dreptate, împotriva rațiunii și a bunului simț. Hotărârile lui le sprijină toate pe temeiul martorilor, fără a primi documente, hrisoave sau alte zapise, deși așa este dreptul de stăpânire străvechi și căruia nici nu i se ține minte începutul, de când oblăduirea țării noastre se cărmuiește după izvoade, scrisori bătrâne și antice, n-a ținut seama de hrisoavele domnilor și de asemenea documente vechi. Cu orice prilej, nimic alta nu face decât înjură pe față, cu vorbe necuviincioase, scârbavnice și disprețuitoare, pe domnii care au fost înaintea lui, zicând că n-a avut Țara Românească niciodată un domn adevărat până la el; obiceiurile țării, cărora vechimea lor le-a dat putere de pravilă, le-a nesocotit toate, așa încât, din această pricină, suferim o deplină răsturnare în orice pricină. Toate privilegiurile noastre, datorite de împărății cei vechi de veșnică pomenire, precum și întărirea [lor], dată de acela care domnește acum, aibă-l Domnul în pază, precum se vede din hatișeriful pe care ni l-a dat îndurarea sa după pacea [din urmă], toate zisele privilegiuri de care au avut parte strămoșii noștri, pe toate domnul [nostru] cel de acum le-a călcat în picioare și nu domnește decât prin silnicie; favoriții lui sunt șireții, delatorii și trădătorii. Aceștia se procopsesc și sunt fericiți. Pentru zece sau douăzeci de piaștri, după ce omul e judecat și plătește datoria, mai trebuie să plătească *geremé* încă patruzeci sau cincizeci, și dacă așa se întâmplă în pricini mărunte, gândească cineva ce se petrece când e vorba de sume mai mari și de pricini însemnate, gândească numai câți bani se storc de la bieții împricinați. De turci era țara noastră ușurată, acum e plină [de ei] și Măria Sa Vodă are atâta aplecare către ei încât portul *tiptil* este de galeongiu, ținând în mână un baltag amenințător cu care-i înspăimintă pe toți. Când iese la Divan, poartă la brâu într-o parte un cuțitoi mare și în partea cealaltă un pistol. Pe toți cei care se înfățișează la judecată, mai întâi îi batjocorește și-i amenință, ca să-i poată pe urmă mulge de bani sau de câte un odor sau de altele, cum face în fel și chip. De preoțime și-a bătut joc, pe mitropolit, de față cu Divanul întreg, l-a înjurat de mai multe ori; asemenea a făcut și cu episcopii noștri, apoi în fiecare zi îi necinstește pe preoți cu ciomăgeli și închisoare, iar pe boierii noștri cei mai bătrâni, cu multele ocări cu care nu încetează să-i chinuie fără răgaz, atâta i-a înfricoșat încât i-a amuțit pe toți și niciunul nu mai cutează nicidecum să vorbească ori să spună barem un cuvânt în apărarea noastră. Ca să-i dobândească hatârul, trebuie să i-l cumpere cu daruri de preț în chip de „prezent”, așa încât fără voia lor sporesc tirania. Isnafurile le-a întors cu susul în jos. Brutarii au avut de suferit mai mult decât ceilalți și, o săptămână, nu s-a găsit pâine în piață, fiindcă le cerea câte zece pungi: noroc de harbuji cu care a trăit lumea. Negoțul s-a oprit, fiindcă nu circulă banii; căci fiecare îi ascunde ca să nu fie prădat. Când unul îl dă pe altul în judecată, e trimis numaidecât un mubașir turc ca să-l aducă cu mare silnicie, lucru nemaivăzut în

țara noastră, unde întotdeauna un turc era trimis să-l aducă pe alt turc, dar niciodată pe un creștin. Mavrogheni a prăpădit Țara Românească, chelerul împăratului, lăsând-o la cheremul și în jaful galeongiilor. S-a alcătuit un registru al administrației, în care se trec toate actele de vânzare, cumpărare, testamente, sineturi de zestre, donații șcl., fără de care acestea nu au valoare. Dar se cere plata unei taxe pe valoarea tranzacțiilor, și iată un nou fel de bir neobișnuit și de jaf, pe care l-a născocit acest tiran. Acesta până și pe nevastă-sa a vrut s-o rănească cu hangerul, fiindcă-l sfătuia să se poarte mai bine, să fie omenos și milos, să nu nenorocească lumea și să nu se învrednicească de blestemul oamenilor. Ce să mai zicem? Pentru o pricină veche de o sută cincizeci de ani, cere martori, și de unde să-i găsești, dacă nu-i poți învia? Era o cutie de la care-și primeau hrana și îmbrăcămintea atâția sârmani, orfani și văduve și se înzestrau fetele sărace; și pe aceea a jefuit-o. Jecmânindu-i pe săraci, totuși nu contenește a se lăuda că e sfânt și că stă de vorbă cu Sfântul Duh, care i se înfățișează prin vedenii și apocalipse, că e ajutat de îngeri în tot ce întreprinde și că de dragul lui a îngăduit Dumnezeu să dănuie acest pământ pe care l-ar fi nimicit altminteri cu totul, dacă mai urmau acele nedreptăți pe care el le-a curmat (*risum teneatis, amici*). Gândească deci fiecine dacă un asemenea om nu e smintit, o poznă a firii, căci cine ar fi în stare să spânzure pe un nebul, cum a făcut el de curând? A nimicit vacufurile mănăstirilor noastre, lucru nelegiuit. Zilnic nesocotește podoaba domniei și cinstirea împărătească a sangiacului și a tuiurilor, pe care le ține la vedere în sala Divanului, fiindcă, șezând pe tron, trage din lulea și din narghilea și, chiar când împarte boierilor caftane, le însoțește cu vorba de ocară și batjocură.

Toate câte le scriem vor fi găsite adevărate și puține față de multele și ne-număratele care s-ar descoperi la o cercetare, pe care milostivirea împărătească ar putea binevoi s-o poruncească pentru a da la iveală adevărul și nu ce a cerut el cu de-a sila să se arate în arzuri, în care se spunea că [oamenii] sunt mulțumiți, ei și toată țara, laudând cârmuirea lui, însă toate lucrurile mincinoase, din teamă și nu de bună voie, ceea ce va fi dovedit când vor fi toți cercetați unul câte unul, fără niciun îndemn anume din partea celui care va fi însărcinat de către oblăduitor, augustul nostru monarh, dar numai când domnul va fi mazilit și nu va mai fi în stare să se răzbune. Cu care gând, noi toți, laolaltă ingenunchiați și cu fața lipită de pulberea pământului, ne rugăm ca îndurarea împărătească să se înduplece și de mila noastră și să nu-și părăsească chelerul în mâna galeongiilor care-l prăpădesc și în seama acelui Nicolae Mavrogheni, om fără omenie și nedrept, ci să binevoiască a-l izbăvi de tiranie, precum a făcut întotdeauna, ca să ne încredințeze de liniștea și de mântuirea noastră.

Toată obșteasca raia a Țării Românești

Să se însemne că din aceeași pricină, adică de teamă, suntem împiedicați a iscăli cu numele noastre acest arz, precum am fost nevoiți și siliți a-l iscăli fără voie pe acela trimis de domn.”

În afară de reflecțiile pe care documentul le trezește, cu privire la natura specifică a unui tip de raporturi între autoritatea absolută și responsabilitate, interesul său e cu atât mai mare cu cât se întrevide și aici opoziția față de reformele modernizatoare, deși impuse, *alla turca*. Pe de altă parte, nu e mai puțin evident

că incompetența și voluntarismul arogant deveniseră, din defecte personale ale lui Mavrogheni, trăsături ale regimului căruia boierimea, în numele tradiției și pentru a-și apăra privilegiile primejduite, îi opunea cu îndărătnicie un sistem constituțional pragmatic și conservator, neșovăind să apeleze chiar la sprijinul unor puteri străine.

Invocarea dreptului roman (bizantin), pentru a legitima instituțiile tradiționale, împotriva interpretării autorității domnești ca izvor al legii, ne permite a-l recunoaște pe autorul textului: și de astă dată, îl identificăm cu Ienăchiță Văcărescu, principalul jurisconsult al Țării Românești din acea vreme, către care ne conduc, de altfel, citatele latinești, expresiile turcești și stilul în italienește.

Cu câteva zile înainte de redactarea petiției către Poartă, în august 1786, Văcărescu luase cuvântul în Divan pentru a-i răspunde lui Mavrogheni: „mai îndrăzneț decât toți, l-a povățuit, privindu-l în ochi cu mândrie cuviincioasă, l-a prevenit să nu stârnească scandal în tot orașul, care și fără această destul cărtește”, ba chiar l-a amenințat cu tragerea clopotelor care ar aduna mulțimea răsculată. I-a adus aminte domnului toate acțiunile abuzive prin care s-a îmbogățit, până când a încheiat cu un cinism surprinzător: „Vorbind pe șleau, nu trebuie unul să se sature singur și să-i lase pe ceilalți flămânzi, nu-i cuminte să întindă cineva prea tare funia, ca nu cumva să se rupă, și alte o mie de asemenea pilde”²⁹. Rezultatul acestei înfruntări a fost că Mavrogheni și-a trimis ȣiganii de la curte, deghizați în țărani și negustori, cu muzica în frunte, la reședința turcului trimis de vizir în inspecție, ca să-i înmâneze o jalbă împotriva boierilor, acuzați de a fi „jefuitorii țării”³⁰. Văcărescu și episcopul de Râmnic, Filaret (viitorul mitropolit), s-au retras pentru câteva zile acasă, dar, în cele din urmă, supuși la presiuni, au cedat, și cel dintâi, care-și dăduse în scris demisia, a acceptat să-și reia funcția de mare vornic³¹. Fiul său, Alecu, al doilea și cel mai înzestrat dintre poezii familiei, fusese silit să plătească cinci pungi, prețul unui surguci, pentru ridicarea sa în rangul de stolnic, de la acela de vtor logofăt³². Raporturile dintre Văcărescu și Mavrogheni capătă relief pe fondul unei crize care s-a agravat mult în iarna 1786-1787, dezvăluind impopularitatea crescândă a celui căruia i se zicea acum, prin cârciumile din București, *nebun voda*³³. Raportul din decembrie al

²⁹ *Ibidem*, p. 395.

³⁰ *Ibidem*, p. 395. Despre organizarea felicitărilor din partea țării, vezi *ibidem*, p. 358-359, doc. nr. 169, care însă nu datează din aprilie, ci din octombrie 1786 (*la veille de la fête de St. Dimitri*).

³¹ *Ibidem*, p. 400. Ca dovadă a prieteniei dintre Văcărescu și Filaret, *Observațiile* celui dintâi, tipărite la Râmnic în 1787, îi vor fi dedicate episcopului; vezi Poezii Văcărești, *Opere*, p. 87-93.

³² I. Ionașcu, *Concluzii greșite în istoriografia burgheză despre domnia lui Nicolae Mavrogheni*, *Studii*, XV, 1962, nr. 1, p. 102; Hurmuzaki, I (serie nouă), p. 441.

³³ *Ibidem*, p. 400.

consulului rus arată că, în ciuda condițiilor prielnice pentru înlăturarea domnului, opoziția nu era capabilă de o acțiune fermă și solidară:

„Ne aflăm toți fără pâine și lemne, prețul la acest ultim articol este de patru ori mai mare decât în anii precedenți și pâinea ori nu este deloc, ori este foarte puțină; poporul murmură, dar nu îndrăznește să provoace incidente, iar boierii, în loc să se intereseze de aceste două articole necesare, se ocupă de intrigi personale unul contra altuia”³⁴.

Ienăchiță Văcărescu, numit din ianuarie mare vistier, în locul cumnatului său Nicolae Brâncoveanu³⁵, a început să fie acuzat el însuși de complicitate cu Mavrogheni. Într-adevăr, după o lună, el comunica ispravnicilor din toate județele porunca de a trimite domnului adrese de mulțumire din partea satelor pentru o derizorie reducere a birurilor, urmată, îndată după primirea felicitărilor, de pretenția încasării anticipate a altor obligații fiscale³⁶. Un manifest amenințător a fost ținut de poarta casei lui Văcărescu, la 20 martie 1787³⁷. În același timp, Ienăchiță se alăturase demersului secret al boierilor care cereau intervenția trupelor habsburgice³⁸. Din iulie până în septembrie, când fu în sfârșit înlocuit în funcția de vistier, situația lui Ienăchiță, permanent în conflict cu Mavrogheni, care odată voise chiar „să-i frângă oasele cu topuzul”³⁹, n-a fost deloc ușoară. A găsit deci binevenită ieșirea din scenă pe care i-o oferea exilul de la Nicopole, unde va putea să-și consacre timpul preocupărilor istorice, când nu-l petrecea în discuții teologice cu guvernatorul turc al orașului⁴⁰.

Declarația lui că scrie istorie „ca să mângâiu cu această osteneală și petrecerea vremii cei turburate într-o care mă aflu” ar trebui luată în serios. Istoria ca formă de hedonism, ca divertisment evazionist, iată o idee neașteptată, care corespunde întocmai concepției autorului de acrostihuri galante, caligraf de memorabile compuneri poetice despre turturele și canari.

Vechiul regim românesc a produs arareori tipuri mai caracteristice decât el. Nu pentru opera lui de versificator bilingv, greco-român, oricum firavă, merită el atenția noastră, ci pentru curiozitatea deschisă în atâtea direcții (el spunea: „pohta

³⁴ *Ibidem*, p. 35-38. În introducerea la acest volum de documente, Al. Vianu citează mărturisirile consulului rus: „Boierii de aici sunt atât de ușuratici încât este chiar periculos de a vorbi cu ei [...] De sărbători au fost toți la mine și mi s-au plâns grozav de situația actuală a țării [...] Eu mi-am dat seama că în vorbe toți sunt gata să se jertfească, dar, când lucrul ajunge la scris, atunci nimeni nu vrea să fie primul și nu este vreun colț de pământ în lume unde boierii să trăiască într-o vrajbă atât de mare între ei ca aici”.

³⁵ *Ibidem*, p. 410, 412, 424, 425; N. Iorga, *Studii și documente*, III, p. 82-83.

³⁶ Hurmuzaki, I (serie nouă), p. 32, 428.

³⁷ *Ibidem*, p. 450.

³⁸ La 22 și 25 februarie 1787; vezi mai sus, nota 16. Cf. N. Iorga, *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea*, vol. II, ed. B. Theodorescu, București, 1969, p. 118.

³⁹ Hurmuzaki, I (serie nouă), p. 457.

⁴⁰ Poeții Văcărești, *Opere*, p. 185-187, 191-192.

ANDREI PIPPIDI, MAI PUȚIN CUNOSCUȚ

cea de multe științe”), prin care se manifestă ca reprezentant al unei epoci de înnoire culturală, și pentru independența intelectuală pe care și-a afirmat-o sincer și demn în fața represiunii. Problema lui Ienăchiță este de a trece civilizația de la furculiță sau chiar de la lecturi foarte întinse la comportament și morală. Pe acest plan, inconsecvențele lui nu sunt mai puțin interesante decât îndeplinirile.

ANEXE

I

Altezza,

Ritrovandomi qui a Cronstato dai tempo dell'invasione delle truppe russe in Vallacchia, mia patria, e godendo il Clementissimo e Sacro Asilo nei stati delle Loro Maestà Sacratissime et Imperiali Reali Apostoliche, finchè l'Altissimo Iddio amegliora le cose, ho sentito l'ingresso dell'Eccellentissimo Aga venuto da Constantinopoli nelle frontieri Imperiali e la sua destinazione per Vienna, onde ho creduto a proposito di scrivergli la qui acchiusa lettera, indirizzandola a Vostra Altezza con sigilo volante e prendendo nell'istesso tempo l'ardire di supplicarla umilmente di voler farmi la somma grazia di farla consegnare al sudetto Ecc. Aga col suo arrivo, costì. E con umilmente supplicarla dell'ardire che ho avuto di molestar V. Altezza resto con un profondissimo rispetto

*Di V. Altezza
devotissimo umilissimo servo
Giovanni de Vaccaresculi Boier e
Gran Thesaurario del Principato di Vallachia
d. 3 feb. 1712 stil vechi*

(Haus- Hof- und Staatsarchiv, Viena, Moldau-Walachei I, Karton 26; Arhivele Statului București, inv. 1267, Austria, rola 117, cadru 314)

II

Lettera al Sig. Giovanni de Vaccaresculi, Boier e Gran Thesaurario del Principato di Vallachia, dimorante attualmente in Corona nella Transilvania.

Vienna gli 29 di Febraro

All'arrivar della di Lei pregiata Lettera, ebbi cura di far capitare l'acchiusa per l'Aga turco, arrivato ultimamente in cotesti confini, al Sig. Commandante generale del Banato de Temesvar, ovve per adesso si ritruova il sudetto Aga turco.

Non dubitando nulla ch'ella gli sarà consegnata puntualmente, godo il piacere di assicurarla della mia vera stima, colla quale sono etc.

[Kaunitz]

(Arhivele Statului București, inv. 1267, Austria, rola 117, cadru 315)

Altezza,

Si come le grazie non compariscono piu grandi se non quando sono proporzionate alle dette necessità, considerata la loro grandezza, dal tempo e dal luogo ove si fanno che dal loro valore, così sforzato io dalle circostanze presenti e dalla necessità in cui mi trovo, prendo l'ardire d'incomodare Vostra Altezza con la presente mia umilissima lettera. Sarei sconsolatissimo se non avessi l'animo a pensare che gli affatto ignoti non sono guidati della natura a chiedere le grazie se non dal più conosciuti, poichè tali conoscono tutti e si conoscono da tutti. E nota a Vostra Altezza che sono tre anni passati dacchè, volendo io conservare gli ufficii del dovere e leggi della Religione, della Natura e della Politica, ho fatto più del mio possibile e, mentre non ero in istato a mostrare qualche servizio al mio Sovrano con altro, nel tempo che la Vallachia, mia patria, passò ad un altro Dominio in questa guerra, ho stimato ben di servirlo al meno col sfuggire la prontezza di servire la parte opposta, benchè questa mia prontezza sarebbe di pochissimo emolumento alla parte opposta e all'incontro di pochissimo danno al mio Sovrano, tuttavia in me sarebbe, se non profitevole, forse non anche nocevole. Ho pensato fare con tutto il cuore quello che finora ho potuto fare, con tanta difficoltà, solamente per non mostrarmi che ho fatto questo che forse non avrei potuto, assendo assicurato che, se questa mia prontezza non sembrerà servizio al mio Sovrano, questo servizio parerà in faccia di tutto il mondo prontezza, finchè le cose della mia patria cangiano di faccia. Secondo la volontà della Santa Provvidenza, incoraggiato adunque così della mia coscienza, ricorsi al sacro asilo di questo augustissimo Imperio, e la mia allontananza della patria fù cauza della perdita di tutti li miei beni, li quali furono rapiti tutti, e le mie terre e possessioni occupate de' dominanti. Ho procurato perciò di rappresentare con mie lettere ai miei superiori li motivi della mia ritirata qui e lo stato calamitoso in cui mi trovo, e due anni fà, essendo o Krajova, e l'anno passato, al Congresso di Focsani, per ordine di S. Eccellenza il sig-r Osman Efendi, e finalmente trasferendomi al campo di Sua Altezza il Gran Visire, l'autunno scorso, rappresentai a viva voce lo stato calamitoso che mi caggionò l'allontananza della mia patria. Parve a Sua Alt. il Gran Visire lodevole la mia condotta e con lettere di raccomandazione mi mandò indietro; le circostanze però e difficoltà della presente guerra non l'hanno permesso di soccorer la mia necessità, onde ritornando ancora, come si vede, truovo grandissima difficoltà di poter restarci ancora qui, e sostretto dalla necessità sarò sforzato d'apigliarmi contro la mia volontà al partito di rimpatriarmi finalmente, se V. Altezza non mi libererà da questa disperata soluzione con un generoso soccorso. Agitato dunque da tali fatali circostanze, rovinato da tutte le parti, scordato de' miei superiori a causa delle difficoltà bellicose, costretto dalla necessità di rimpatriarmi e trovandomi in caso di perdere la vita o la riputazione, ricorro alla Protezione Valentissima di V. Altezza, implorando la sua compassione, per uno il quale, dopo esser stato privato dela sua patria e dei suoi beni, per aver preferito il suo dovere, la sua riputazione e la sua fedeltà verso il suo Sovrano ad ogni altro suo interesse, si trova presentemente costretto di fare questo che ha fatto tanto per non farlo ed esporsi al pericolo di perder la sua riputazione, e forse perderà anche la vita. In me certamente, Altezza, comparirà la grandezza delle grazie. La suplico dunque umilmente d'imprestarmi la somma di otto mille fiorini per poter con questo suo generoso soccorso coronare il mio onesto intento, restando qui finchè l'Altissimo ci conceda la pace. L'obbligazione mia per questa somma che Vostra Altezza mi farà la grazia d'imprestarmi, la consegnerò ricevendo il denaro, ove V. Altezza commanderà, promettendo di pagarli doppo un anno, quando, come spero, anderò alia mia patria. Se la mia sinistra

ANDREI PIPPIDI, MAI PUȚIN CUNOSCUȚ

sorte mi renderà privo anche di questa grazia, sarò sforzato a precipitarmi nell'abyssso della necessità e non mi resterà altra consolazione se non quella d'aver usato tutto il possibile per evitare questo passo per me tanto fatale, come anche quella di nominarmi, in qualunque stato io siia, con tutto il rispetto e venerazione

*Di Vostra Altezza umilissimo, devotissimo ed obligatissimo servitore
Giovanni de Vaccaresculi Bojer
e gran Tresoriere della Vallachia
Cronstadt d. VIa marz st.v. 1773*

(Arhivele Statului București, inv. 1267, Austria, rola 117, cadre 316-317)

IV

*A Monsieur de Vaccaresculi
Bojar et grand trésorier de la Valachie
présentement à Cronstadt
à Vienne le 19 avril 1773*

J'ai mis sous le yeux de l'Impératrice-Reine la lettre que Vous avez jugé à propos de m'écrire et S.M. a daigné compâtir au sort qui vous accable. Elle seroit même charmée de pouvoir l'adoucir, mais les besoins multipliés de ses propres sujets la mettent hors d'état de faire participer des étrangers à ses bienfaits. C'est à cette situation que vous devez attribuer l'impossibilité de vous procurer le secours que vous venez de demander. Mais, si en d'autres occasions je puis vous donner des marques de mon attention pour vous, je me ferai plaisir de vous convaincre combien parfaitement je suis etc.

[Kaunitz]

(Arhivele Statului București, inv. 1267, Austria, rola 117, cadru 318)

V

A l'Illustrissimo Signore, il Signore Conte Giuanne de Vaccarescul, graziosissimo Signore e Padronie mio, Bucharesti.

*Illustrissimo Signore Conte,
Graziosissimo Signore e Padrone mio!*

Ho riverito al suo tempo le tante graziose quanto amichevoli Sue Lettere dalli 26 marzo passato, alle quali fin adesso ho omesso di rispondere dovutamente, non per mancanza di rispetto, ma sempre aspettando di apprendere di Vostra illustrità il tanto desiderato felice ritorno de Sua Altezza il Suo Signore Cognato, graziosissimo mio Principale.

Sono contento di aver inteso che i semi mandati sono venuti alle graziose mani Sue per tempo e consegnati ove erano designati. Sperando nimenno ch'anche l'indovino inglese sarà arrivato tempo fà, dispiacendome che quello è stato legato differente de quelli antecedenti, perciò suplico di perdonare questa differenza.

Mi lusingo che Vostra Illustrità se degnerà d'avvisarme per tempo il felice ritorno del Ser-mo Principe Nicolao de Brancovanis, fratanto suplico divotamente, se Ella forse alla vista de questa mie lettere, sarebbe comparsa a costì, d'assigurarla la mia fedele e sincerissima servitù e cura per tutti i suoi cotesti interessi, e che non ometterò di manifestare al suo ritorno. Allhora, mi prenderò la libertà (se permetterà Vostra Illustrità) di fare

CĂRȚI ȘI COLECȚIONARI

mediante d'Ella delle proposizioni toccante le cotesta oeconomica ed il mio servizio che fin adesso non si osserva, o non si segui il vero scoppo (nel maneggiare dei suoi beni) che è d'osservare e combinare l'emolumento dominale e la conservazione dei suoi suditti, li quali bisogno di proteggerli e di rendergli la santa giustizia, dalla quale mancano questi poveri sotto il moderno maneggiamento ed io non posso de propria autorità adibire rimedio, perchè sin oggi ha piaciuto a Sua Altezza di fidarsi in questo particolare ad un trifoglio interessato ch'il tempo dimonstrerà, ma Iddio voglia ch'allhora non sia troppo tardo. Questo pregusto basterà a Vostra Illustrità alla quale, nimenno alla graziosissima Signora madre e favendissima Signora sorella Sua bacciamo, cioè mia consorte meco, le graziose mani, ed io persevero afatto e sempre di

*Vuostre Illustrità
grazioso Signore Conte e Padrone mio!
umilissimo vero servitore
Ernesto Sigismondo Schmidt*

Hermanstadt li 24-to Maggio 1765

P.S. Il graziosissimo mio Sig-re Principale aveva ordinatome d'indirizzare la necessaria mia corrispondenza ad un certo sig-re Theodosio Zotta, quello che ho fatto, ma giamai avuto risposta, perciò credo ch'egli forse non si ritruova a Bucharesti.

(Arhivele Statului Sibiu, fond Brukenthal, CC nr. 107, f. 19-20)

VI

[București, 1/12 august 1786]

L'indignazione del Prencipe e la disgrazia sua che hanno meritato li Capikehaja deriva dall'essersi questi permesso di rappresentarli invece di ciecamente ubbidire alli ordini dattili di procurare un catli firman per le teste del mitropolita, delli due vescovi, Buseo e Rimnico, e di sei principali boyari, bano Dudesculo, bano Ghica, bano Filipesculo, vestiar Brancovano, vornico Vacaresculo e logoteti Gretzano, qualificati col titolo di hain e zulumgi, ingrassati essi ed i loro antenati col sangue delli poveri, e che la confiscazione delle opulenti loro raccolte rifonderà al publico erario molte migliaja di borse. Questo atroce progetto si è fortunatamente scoperto, perchè il Prencipe si è addrizzato ad ottenerlo direttamente dal sultano per mezzo di Georgi Calfa, suo alleato. Il quale, travagliano un chiosc nel seraglio, ha l'oportunità di confabulare col sovrano e la facilità di presentarli il memoriale. L'orrore che ha ispirato ad' un anima sensibile un tal feroce progetto, lo portà ascoprirlo per avvertire le vittime a provvedere alla loro salute. Questi, consternati e ridotti all'ultima desolazione, non sapendo a che appigliarsi per evitare la morte e non costituirsi ò con la fuga ò con la resistenza, apparentemente, colpevoli e dare con ciò presa al tiranno di rappresentarli ribelli, ricorrono al sacro asilo dell'imperiale clemenza, ed lagrimanti supplicano che l'alt[iss]imo sig[no]r console generale, testimonio oculare della abominazioni di questo nuovo Caligola, conculcatore di tutte le leggi divine ed umane, sprezzatore delli trattati e del haticherif imperiale, privo di ogni sentimento d'umanità e sitibondo solo di sangue e danaro, spedisca un messo straordinario con le necessarie informazioni a sua eccellenza il sig[no]r inviato di S[ua] M[ae]stà imperiale, acciochè l'umanità sua si muova a far argine ed impedire la totale rovina della Valachia, posta di un orso feroce alla bocca, ed il quale nel corso di settanta

cinque giorni, che si attruova a Bucurest, non fà che desolarlo con le sue pazzie e crudeltà, tanto che ogni uno teme, sospira e piange. Sarà troppo meritoria appresso Iddio la carità di s[ua] e[ccellenza] e glorioso in oltre all'immortal nome di S[ua] M[aestà] imp[eria]le, la dichiarata protectrice dell'umanità, se riceverà un popolo intiero la sua redempzione dall'autorevole sua assistenza, e se li supplicanti dovranno alla stessa la loro propria vita. Questi si esibiscono pronti a rendete conto ed essere esaminate tutta la loro condotta e vita, che la Fulgida Porta spedisca testigi, inquisitore sopra luoco; ma che sospenda il potere illimitato intanto del Prencipe, affinché la verità dei fatti abbia il coraggio di prodursi. Ogni ritardo per quanto piccolo può esser fatale, onde genuflessi implorano in visceribus Christi un momento avanti che si maneggi nella maniera la più efficace la spedizione di un fermano capace ad imbrigliare ed impedire le vie di fatto contro le persone e vita delli boyari, e specialmente delli proscritti sunominati.

Ut Deus

(Documente privind istoria României. Colecția Eudoxiu de Hurmuzaki. Serie nouă. Rapoarte consulare ruse, 1770-1796, I, București, 1982, p. 315-316, nr. 186)

VII

Traduzione del'Arzuhal buttato nella casa del console generale di Russia, scritto in lingua greca il 4 settembre 1786,

Noi, tutti gli abitanti di Valachia, da Czernez fin a Foczani, e dalle montagne fin al Danubio, ci attroviamo consternati ed atteriti da questo Prencipe nominato Nicola Mavroyeni, il quale è inetto e naturalmente uomo cattivo, onde unita la pazzia alla cattiva natura, si è reso un mostro contro l'umanità. Costui avendo gran protettori, niente cura; ha caricato la Zara con gravissime ed insolite contribuzioni, in ogni mese un czwert, la riscossione del danaro si fà forzatamente, senza respiro, castigando l'impotenza delli poveri. Le angarie doppie e tridoppie del solito, sanguinarie estremamente, che per una bagatella subito impicca, taglia, imppala, cose della quali il nostro paese non era solito a soffrire; le bastonate sue riducono fin' alla morte, prende geremè giornalmente, da chi 5, da chi 10, 20 e 30 borse. Nè gli basta questo di prender dai vivi, ma prende ancora dei morti, cioè ha introdotto il hasarn ahezese e beitulman ahezese. Le leggi del diritto romano, con le quali nostro paese si governava, come ancora le statute nostre, non vuol saperle, ne intender parlare, e dice che lui è la legge, e lui darà la legge. Affetta ogni giorno di dire che vuol la giustizia e proviamo sempre ingiustizia. E tutte le liti, che hà giudicati fin' ora, per lo più sono inique, e contro la ragione ed il buon senso. Le sue sentenze le appoggia tutte sul fondamento delli testimoni senza mettere documenti, titoli o altra scrittura, or è diritto di possesso antico ed immemorabile, quando che la costituzione del nostro paesese regge sopra le carte, scritture vecchie ed antiche, le bolle auree dei Principi e simili antichi documenti ha abolito. Altro non fà ch'ingiuriare pubblicamente in ogni occasione con termini indecenti, vilani e disprezzanti i Principi suoi predecessori, dicendo che la Valachia non ha avuto mai un Prencipe vero che solamente lui; li costumi del paese, che l'antichità loro l'ha dato forza di legge, li ha tutti aboliti in maniera che a tal causa soffriamo un intiero soversamento in ogni cosa. Tutti nostri privilegi concessi della beata memoria degl'antichi imperatori, come ancora la confermazione del presente regnante, che Iddio conservi, come si vede in suo hatischerif, che la sua clemenza oi ha dato doppo la pace. Tutti detti privilegi, de quali hanno goduto li nostri preavi, tutti il presente Prencipe li ha posti sotto i suoi piedi e non fà regnare che de avanie; li suoi favoriti sono i sereti, i delatori, i traditori. Questi guadagnano e sono felici. Per 10 o 20

piastre di debito, doppo che uno è giudicato, e paga il principal debito deve in oltre pagare 40 e 50 di geremé, e se in tal bagatelle va così, si pensi quello che segue nelle somme maggiori e nelle liti di importanza, si pensi quali somme si estorquano dai poveri litiganti. Dalli turchi era il nostro paese solevato, ora è pieno ed il Sigr. Prencipe è talmente loro inclinato che il suo teptil è sempre in galliongi, tenendo un balta alla mano minaciando, in atto di minaciare tutti. Quando esce nel Divano, porta da una parte della cintura un gran coltellagio e dell'altra una pistola; tutti quelli che si presentano per esser giudicati, quando sono ricchi, subito principia maltratarli e minacciarli per poter poi mungerli o in danari o in oltre cose di gioie ed altre, come fa in varie maniere. Il sacerdocio lo ha vilipeso, il mitropolita in pubblico Divano più volte l'ha ingiuriato; similmente ha fatto ai nostri vescovi, li preti poi ogni giorno li disonora con bastonate e prigione, li più vecchi nostri nobili dalla molte pubbliche ingiurie con le quali non lascia di strapazarli senza intermissione li ha talmente intimoriti, che li ha resi mutti e non ardiscono nullamente di parlare, o di dir la minima parola in nostro favore. Per riauquistar la sua grazia, devono comprarla con donativi di prezzo in qualità di presente, che involontariamente contribuiscono alla tirannia. Le esnaf li ha posti sotto sopra. Li panatieri hanno sofferto più degli altri, ed una settimana intiera il pane mancato alla piazza, perchè li domandava 10 borse e grazie ai carpus, con li quali ha vissuto il mondo. Il commercio ha stagnato, perchè il danaro manca alla circolazione, poichè ogni uno lo nasconde per non esser predato. Quando uno ricorre contro qualche d'un altro, si manda subite un mubaschir turco per portarlo con gravi trapate, cosa insolita nel nostro paese, nel quel sempre ad un turco si mandava un turco per portarlo, e non mai per portar un christiano. Mavrojeni ha rovinato la Valachia, che è il kiler dell'Imperatore, abbandonandola alla discrezione e rapina delli galliongi. Sta istituito un registro sotto una intendenza, nel quale debbono passare tutti li atti di vendita, comprita, testamente, carte dotali, donazioni, etc. Senza di chè, detti atti non abbia valore. Si deve però pagare sulla stima del valore dell'azioni e transazioni, ed ecco una nuova maniera d'insolita contribuzione e rapina, che ha inventato questo tiranno. Il quale fin la stessa moglie ha voluta ferirla con hangiar, per averlo consigliato di meglio portarsi, di esser umano, clemente, e non rovinare il mondo, e meritare le maledizioni; che più? in un affare di 150 anni dimanda testimoni, e dove trovarli, senza risuscitarli? Bravi un cutti, dai quale ricevevano il vitto ed il vestito tanti poveri, orfani, vedove, si maritavano povere figlie; questo ancora l'ha saccheggiato, e rubando li poveri non cessa di dire che lui è un santo, e che conversa con il spirito santo, che si comunica a lui con visioni ed apocalisse, che è assistito nelle sue operazioni degli angeli, e che egli è quello per il quale Iddio ha lasciato sussistere questo luogo, altrimenti l'avrebbe rovinato, se avessero continuato le iniquità, le quali ha distrutto (risum teneatis, amici). Pensi dunque ogni uno, se un tal soggetto non è un pazzo, un energumeno, e chi è quello ch'impicherà un matto, come ha fatto lui ultimamente? Ha distrutto li vacuf dei nostri monasteri, cosa empia. La decenza del Principato e l'onore dell'imperial sandgiak e delle code, che tiene esposte nella sala del Divano, disonora giornalmente, poichè sedendo sopra il trono, tira la pipa ed il nargilé, e nello stesso tempo che concede gli uffici e veste li caftan alli nobili, li accompagna con disprezzi e strapazzi piuttosto che altro.

Tutte queste cose che scriviamo si troveranno e vere e poche, relativamente alle molte ed infinite altre che si troveranno nell'esame, che la clemenza imperiale si degnasse d'ordinare per verificare con ciò quello che è, e non quello che ha obbligato forzatamente di rappresentare con arzi, dicendo che sono contentissimi e tutta la Zara, laudandosi del di lui governo, tutte cose però false e carpite dal loco timore, e non dalla libera volontà, ciò che risulterà quando saranno esaminati personalmente, senza suggestione da chi serà autorizzato

dal sovrano, nostro augusto monarca, quando il Principe però sarà sospeso e non in istato di vendicarsi. Al qual fine noi tutti, generalmente genuflessi e col viso sulla polvere della terra suplichiamo che la clemenza imperiale si muova a pietà e non abbandona il suo kiler in mano a galliongi che lo rovinano scietamente, ed in quelle di detto Nicolo Mavrojeni, l'uomo disumano ed iniquo, ma preveda graziosamente, a ridimerlo dalla tirannia, come ha sempre fatto, ponendosi in stato di sicurezza e salvamente.

Tutti generalmente li raja della Valachia

N.B. Che la stessa ragione, cioè il timore, impedisce di nominatamente sottoscrivere il presente arzuhal, come li ha obligati e sforzati di sottoscrivere involontariamente quello del Principe.

(ibidem, p. 396-398, anexa la nr. 196)

Activitatea cartografică a lui Ienăchiță Văcărescu

Prin locul pe care-l deține la începutul multor drumuri în cultura românească, prin capacitatea lui de a întrupa problemele vremii sale în Sud-Estul Europei, deci prin această calitate de sud-est european reprezentativ care-l distinge de o seamă de cărturari ai noștri și pe care o împărtășește cu alți câțiva, Ienăchiță Văcărescu este vrednic de o atenție care nu i s-a acordat totuși decât arareori. De la schița de portret a lui Odobescu¹ și de la editarea *Istoriei* sale de către Papiu-Ilarian², până la cu totul nesatisfăcătoarea teză de doctorat care i s-a consacrat nu demult³, materialul documentar acumulat cu privire la el așteaptă încă să fie interpretat și – de ce nu? – sporit. Istoricii literari s-au mulțumit a-i recunoaște situația de precursor, fără să stăruie asupra operei, de altfel destul de firavă, de versificator bilingv, greco-român.

Biografia lui nu e a unui poet, ci a unui mare dregător. Dar celor interesați de istoria politică le-au scăpat din vedere unele episoade semnificative ale carierei lui Văcărescu sau motivațiile unora din inițiativele sale diplomatice. Într-un articol publicat mai demult⁴, am putut semnala pentru prima dată o corespondență dintre Ienăchiță și Kaunitz însuși, în 1777, cu zece ani înainte de întâlnirea lor la Viena. Desigur, nu sunt indiferente aceste contacte ale diplomatului român cu cel mai important om de stat al epocii, personaj care i-a impresionat pe contemporani și a rămas în memoria lor într-o măsură dovedită cu prisosință de versurile lui Vasile Pogor, de un involuntar comic: „Haractir are ca Caton, ca Brutus statornicie / Și ca Cauniță sfetnic negreșit poate să fie”⁵. Cu același prilej, pe lângă scrisorile italienești ale lui Văcărescu către cancelarul Mariei-Tereza, am reeditat textele a două lungi denunțuri îndreptate în 1786 contra lui Nicolae-Vodă Mavrogheni, unul către ambasadorul rus la Constantinopol, prin intermediul consulatului din București, celălalt către Poartă – amândouă datorate fără îndoială tot lui Ienăchiță, cu a cărui poziție politică și cu a cărui cultură clasică și juridică ele coincid. *Pravilniceasca condică* din 1780,

¹ Al. Odobescu, *Poezii Văcărești*, „Revista română pentru știință, litere și arte”, I, 1861, p. 481-532; reed. în *Opere*, II, ed. M. Anineanu și V. Căndea, București, 1967, p. 42-83.

² *Tesaur de monumente istorice*, II, București, 1863.

³ C. Cârstoiu, *Ianache Văcărescu. Viața și opera*, București, 1974.

⁴ A. Pippidi, *Despre Ienăchiță Văcărescu*, **RITL**, XXXV, 1987, nr. 3-4, p. 297-309 [republicat în acest volum (n. ed.)].

⁵ E. Virtosu, *O satiră în versuri din Moldova anului 1821*, **SMIM**, II, 1957, p. 529.

codul promulgat de Alexandru Ipsilanti după o îndelungată elaborare, îl avusese probabil pe Văcărescu drept principal redactor⁶.

Poetului, omului politic și juristului li se alătură însă istoricul, gramaticul și lexicograful, inseparabili și sincronizați, formând împreună o ființă proteică, dar esențial unitară în manifestările ei. Istoricul, de pildă, este geamăn cu omul politic și cu autorul *Gramaticii românești* în „silința cea pentru binele, cinstea și folosul simpatrioților și a patriei”⁷. Dar în *Istoria prea puternicilor împărați othomani*, imitând modelul istoriografiei turcești, prezența celor 29 de strofe care comentează, ca o altă voce, evenimentele relatate revendică un loc și pentru poet. Chiar declarația lui Văcărescu că scrie istorie „ca să mângâie cu aceasta osteneala și petrecerea vremii cei turburate întru care mă aflu”⁸ sugerează o neașteptată interpretare a îndeletnicirii istoricului ca divertisment evazionist. Să fie vorba de o ocupație eliberatoare, singura pe care cărturarul se încumetă să se sprijine într-o cumpănă grea a vieții sale? Văcărescu pare să o practice într-un spirit hedonist, integrând istoria în același orizont cu acrostihurile galante. Se afirmă astfel drepturile beletristicii într-un domeniu care nu e al literaturii de ficțiune. Istoria nemaifiind „carte de înțelepciune” în sensul de colecție de exemple morale, totodată fiind încă departe de rigoarea unei științe, rămâne în zona exercițiului retoric, o „zăbavă a fandasiei”, o activitate a intelectualului care-și admira propria atitudine de a se cufunda în abstracții.

Cum spunea în aceeași vreme Nicolae Piteșteanu, copistul din 1782 al *Istoriei războiului ce au avut Poarta*:

„Din vedere cu ochii și a face, minunat lucru este, iar nevăzând și din firească epimelie a întocmi, de minune și de a se povesti lucrul este. Dar cu cât mai vârtos este a sofisi cinevași, nu numai cele ce ar înțelege și ar vedea, ci și din mintea sa potrivii toate”⁹.

Constatăm că opera istorică a Văcărescu, îmbelșugat hrănită din izvoare orientale sau bizantine, însă folosind și pe Voltaire, Richter, Ladvoat, Büsching, etc., păstrează un iritant caracter factice de compilație, până când se produce într-un târziu intervenția memorialistului care destăinuie din bogata sa experiență destul pentru „a birui și fireasca înlenevire cea spre citanie”¹⁰.

⁶ *Pravilniceasca condică 1780*, București, 1957, p. 8.

⁷ Sunt cuvintele cu care el însuși încheie prefața la *Observații sau băgări-dă-seamă din 1787*, Poezii Văcărești, *Opere*, ed. C. Cîrstoiu, București, 1982, p. 93.

⁸ *Ibidem*, p. 186.

⁹ *Istoria evenimentelor din Orient*, ed. V.A. Urechia, extras din **AARMSI**, s. II, t. X., 1889, p. 10.

¹⁰ Poezii Văcărești, *Opere*, p. 185. E interesant de constatat că în biblioteca sa de tinerețe a existat un cronograf (ms. rom. 1921 din Biblioteca Academiei Române), o traducere din grecește, datând din 1718, transmisă în familia Fălcoianu până în 1746, când trece între „cărțile dumnealui Ianache Văcărescu vtori postelnic”, cf. G. Ștrempel, *Catalogul manuscriselor românești*, II, București, 1983, p. 104. Manuscrisul este semnalat

Inaderența la subiect, neimplicarea autorului, se răzbună dând lucrării aspectul de coagulare livrescă.

Din nevoia de a se manifesta ca scriitor și ca artist, preocupat de virtuozitate tehnică, Văcărescu își perfecționează instrumentul prin căutarea echivalențelor din limbile turcă și germană¹¹. Face astfel o foarte meritorie operă de lexicograf, inedită până astăzi din nepăsarea vinovată a „fiilor celor gramaticesci” în care-și punea nădejdea în epistola către Filaret al Râmnicului. Dictionarele sale se integrează într-o acțiune de apărare și ilustrare a limbii naționale: apărare probabil necesară față de puternica influență a învățământului grecesc și ilustrare în vederea căreia, cu darul său poetic, se străduia să aplice un program care fusese și al lui Miron Costin. Punând accentul pe limbă, pe elementul comun, social, al civilizației, Văcărescu a urmărit să asigure autonomia unei literaturi naționale, căreia îi propunea imitația doar spre a-i înlesni progresele. Scopul acestor eforturi nu este unul în sine, sau este numai din cauza condițiilor care îndepărtează o altă țintă. Înțelegem că Văcărescu era în căutarea unei compensații pentru imposibilitatea de a revendica independența politică. *Observațiile* sale „asupra idiotizimii limbii noastre” – asupra specificului, am spune noi astăzi – s-au născut din această reacție de accentuare a personalității naționale. După cum se știe, partea finală a gramaticii din 1787 cuprinde cel dintâi tratat românesc de poetică, dovadă că Ienăchiță Văcărescu investea poezia cu funcția de a cristaliza utilajul lingvistic. Dar atunci înseamnă că, oricât de frivole ni s-ar părea stihurile despre turturele și canari, ele reprezentau, în intenția autorului, o explorare a posibilităților expresive ale limbii. Așa încât Văcărescu a avut un rol mai mare decât ar sugera-o proporțiile și nivelul artistic al operei sale, anume același, *mutatis mutandis*, ca – în Franța secolului al XVI-lea – Du Bellay și Malherbe.

De altfel, culegerea poeziilor sale nu e nici astăzi completă. Versurile de dragoste care încep așa: „Cocoană, de unde ești? / Au din cer picată ești / Sau de pe pământ născută, / Ca Dumniata n-am văzut” au fost citate de Sulzer ca exemplu de metrică și de limbă¹². Ele îi aparțin aproape cu siguranță lui

de P. Cernovodeanu, *Filiația cronografelor românești de tip Danovici* (II), **BOR**, CVI, 1988, nr. 7-8, p. 118, deși identificând greșit pe Constantin Fălcoianu din 1775 cu omonimul său (unchi) care a dăruit cartea în 1746; e și o confuzie între Iancu Văcărescu și Ianache, care a fost vtori postelnic numai în 1746, pe când în 1775 era vel vistier. Vezi Th. Rădulescu, *Sfatul domnesc și alți mari dregători ai Țării Românești din secolul al XVIII-lea. Liste cronologice și cursus honorum*, **RA**, an LIX, vol. XXXIV, 1972, nr. 4, p. 688.

¹¹ Biblioteca Academiei Române, ms. rom, 2252, *Lexicon, adecă Cuvinternicul sau vistieria limbii slovenești și a ceii românești* (ediția pregătită în 1778 cu „răvna și toată cheltuiala” lui Văcărescu n-a mai apărut). Vezi mai ales manuscrisele 1392 și 1393, vocabulare român-german, german-român, român-turc și turc-român; cf. I. Matei, *Contribution aux débuts des études de turcologie en Roumanie, XVIe-XVIIIe siècles*, **RESEE**, XXVI, 1988, nr. 2, p. 110.

¹² F.J. Sulzer, *Geschichte des Transalpinischen Daciens*, II, Viena, 1781, p. 151.

Văcărescu, în acel stil „popularizant” care caracteriza și compunerile poeților italieni de la începutul Renașterii.

Încă o aparentă contradicție care a provocat perplexitatea cercetărilor operei sale poetice, contrastul între lirica erotică și versurile de inspirație religioasă, își dobândește explicația în lumina unei concepții – nu numai a scriitorului, ci și a epocii – care conciliază viața publică și cea personală. Avem a face cu o capitulare a religiei în fața rațiunii, deghizată în capitulare a rațiunii. Ca și alți contemporani ai săi (de pildă Ioan Carp, poet din cercul lui Conachi, ctitorul bisericii din Țibănești), Văcărescu se mărturisește sărac de „fapte creștinești”, aspiră spre purificare, suferă din cauza conflictului interior cu „împotriva armată dă patimi ce mă trudes”¹³. În termeni teologici, o asemenea doctrină ar putea fi definită drept quietism, erezie al cărei inițiator, Molinos, își recunoștea neputința de a se supune poruncilor unei morale severe: „îl iubesc pe Dumnezeu, dar nu sunt stăpân pe trupul meu, patimile sunt mai tari decât voința mea”.

Așadar, formula psihologică a lui Ienăchiță se caracterizează prin împăcare cu sine, după cum un fericit echilibru domnește între diferitele elemente ale personalității sale intelectuale. Un tip asemănător din generația următoare va fi Iordache Golescu, autor și el al unei gramatici și al unui dicționar, al unor scrieri filosofico-morale și al unor satire politice, traducător din limba franceză în grecește și din grecește în românește. Jurisconsult cu autoritate în vremea lui, ca și Văcărescu, Golescu este cunoscut și pentru atlasul geografic pe care l-a tipărit la Viena în 1800¹⁴.

Preocupări în aceeași direcție găsim și la Ienăchiță Văcărescu, deși existența lor a trecut neobservată. De când Occidentul și puterile interesate de succesiunea Imperiului Otoman au avut nevoie să cunoască mai de aproape bazinul Dunării inferioare, cartografia țărilor române s-a dezvoltat, în Muntenia după Constantin Cantacuzino (1700), iar în Moldova începând cu Dimitrie Cantemir (1715). Cum ar fi fost posibil ca, timp de un secol, până la lucrările lui Golescu și Daniel Philippide, să nu apară alte încercări de a ridica harta principatelor decât acelea datorate tehnicienilor militari austrieci și ruși? Suntem astăzi în măsură de a pune în lumină trei momente în care asemenea hărți au fost proiectate sau realizate.

Prima oară în 1763. La 22 septembrie, într-o scrisoare inedită, Pierre-Michel Hennin, rezidentul Franței la Varșovia, îi răspunde lui Enăcachi Millo, secretarul domnului Moldovei Grigore Calimachi:

¹³ Poeții Văcărești, *Opere*, p. 319. Printr-o coincidență care confirmă cele spuse mai sus despre lirica erotică a lui Văcărescu, el este autorul unor rugăciuni în versuri adresate Sfintei Fecioare, întocmai ca un poet venețian din secolul al XV-lea; vezi M. Dazzi, *Leonardo Giustinian, poeta popolare d'amore*, Bari, 1934.

¹⁴ N. Bănescu, *Viața și scrierile marelui vornic Iordache Golescu*, Vălenii de Munte, 1910; Iordache Golescu, *Scrieri alese*, ed. M. Moraru, București, 1990.

*Le temps me manque aujourd'hui pour satisfaire au désir que vous me témoignez d'être en état de lever pour vous-même une carte de la Moldavie. Le procédé dont je vous ai parlé est fort simple et je ne manquerai pas de vous en envoyer le détail*¹⁵.

Douăzeci de ani mai târziu, harta exista, căci la 2 august 1783 Alexandru Vodă Mavrocordat trimite la Poartă o copie după originalul aflat la Iași, întocmit cu ajutorul „inginerului însărcinat cu întărirea cetății Ismail”¹⁶. Autorul hărții Moldovei nu poate fi căpitanul André-Joseph de Lafitte-Clavé, deoarece acest ofițer, care va inspecta amănunțit coastele de vest și de nord ale Mării Negre participând la fortificarea și apărarea Oceakovului, nu a sosit la Constantinopol decât la 16 martie 1784¹⁷. În *Essai sur l'histoire ancienne et moderne de la Nouvelle Russie*, Gabriel de Castelnau amintește rolul unui inginer german, numit Richter, în construirea fortificațiilor de la Ismail, care aveau să fie cucerite de trupele lui Suvorov în decembrie 1790¹⁸. Harta gravată la Augsburg în 1789 de Johann Michael Probst, *Mappa nova Principatus Moldaviae et Bucovinae cum finitimis Regionibus* poartă și titlul *Carte nouvelle et exacte de la Principauté Moldavie et Bukovine avec des confins*, ceea ce ar părea să indice că originalul, cuprinzând Moldova, Bucovina, Basarabia, o parte din Țara Românească și teritoriul rus până la Oceakov, a avut totuși un autor francez. Desenatorul, care poate a copiat-o numai, semnează *I.F.Carl B.L.*, inițiale sub care se ascunde un oarecare Lange,

¹⁵ Bibliothèque de l'Institut de France, ms. 1233, f. 96-97^v. Corespondența din anii 1762-1764, primită de la Iași sau trimisă în Moldova de către Pierre Michel Hennin (1728-1807), este culeasă în același registru cu schimbul de scrisori între Paris și Constantinopol prin Varșovia. Pentru relațiile directe ale lui Vergennes, ministrul de externe al lui Ludovic al XVI-lea, cu Grigore Callimachi și Grigore Ghica sau cu Millo, vezi I.C. Filitti, *Lettres et extraits concernant les relations des Principautés roumaines avec la France*, București, 1915. Perioada imediat precedentă a fost studiată de V. Miordea, *Politica orientală franceză și Țările române în secolul al XVIII-lea, 1749-1760*, București, 1937. Boscovich, vizitând Moldova în 1762, a obținut informații despre suprafața țării și a găsit în palatul domnesc din Iași un glob pământesc, *Giornale di un viaggio di Ruggiero Giuseppe Boscovich*, Milano, 1966, p. 97-109. Hennin fiind chiar traducătorul relatării de călătorie a abatelui, se explică de ce Millo i s-a adresat, poate în urma sugestiei lui Boscovich; vezi G. Gelcich, *Dopisi Boskovicovi*, „Rad Jugoslavenske Akademije znanosti i umjetnosti”, LXXXVI, 1887, p. 101-417.

¹⁶ V. Veliman, *Relațiile româno-otomane 1711-1821. Documente turcești*, București, 1984, p. 536.

¹⁷ Cf. M.A. Mehmet, *Documente turcești privind istoria României*, II, București 1983, p. 102, 153, 159. Vezi J. Paviot, *Les voyages de Joseph Gabriel Monnier (1745-1818). Un officier du génie Bressan à travers quelques événements de la fin du XVIIIe siècle*, „Les nouvelles Annales de l'Ain”, 1982, p. 74-124.

¹⁸ Gabriel de Castelnau, *Essai sur l'histoire ancienne et moderne de la Nouvelle Russie*, II, Paris, 1827, p. 211-217. Este același inginer prusac angajat în 1792 de Mihai Vodă Suțu pentru a construi depozite de grâne în porturile dunărene, N. Iorga, *Istoria Bucureștilor*, București, 1939, p. 188-189.

autorul altei hărți, din 1788, *Neue Karte von den gegenwärtigen Kriegs Schauplatze*, pe care figurează *die ganze Moldau und Wallachey*. Hărțile enumerate până acum au fost înregistrate de Nicolae Docan în excepțional de conștiinciosul său memoriu din 1912 „despre lucrările cartografice privitoare la războiul din 1787-1791”, dar fără a indica și raportul dintre ele¹⁹.

Războiul ruso-turc a izbucnit în toamna anului 1787, intervenția Austriei având loc în februarie următor. În ajunul declanșării ostilităților, la începutul lunii august 1787, consulul Rusiei la București, Ivan I. Severin, comunica la Petersburg o informație deosebit de interesantă:

„un pictor prost și vornicul Văcărescu lucrează, din porunca domnească, la stabilirea unei hărți topografice a Traciei și a Bulgariei și la însemnarea exactă a tuturor localităților și drumurilor [...] de la Dunăre la Adrianopol. Se străduiesc din toate puterile să aducă această treabă însemnată la sfârșitul dorit.”²⁰

Colaboratorul lui Ienăchiță poate fi identificat cu certitudine. Singurul pictor despre care știm că-și desfășura activitatea la București în acea vreme este Giorgio Venier, „arhizugravul Iordache” sau „Gheorghe Venețianul”, care, în august 1786, fusese trimis de Nicolae Mavrogheni să restaureze portretele ctitoricești de pe la mănăstirile din țară. O mărturie a acestei acțiuni de restaurare a monumentelor istorice se păstrează la schitul muscelan „Negru Vodă” de la Cetățeni²¹.

Ideea însăși este greu de atribuit domnitorului grec care, dimpotrivă, își manifesta adesea prejudecăți ofensatoare față de trecutul național: „nimic alta nu face decât înjură pe față, cu vorbe necuviincioase, scârbavnice și disprețuitoare pe domnii care au fost înaintea lui, zicând că n-a avut Țara Românească niciodată un domn adevărat până la el”²². În schimb, se poate ghici în preocuparea de conservare a celor mai vechi portrete istorice o inițiativă a lui Văcărescu, care menționează pe „Radu Vodă Negru dă la 1290, a doilea dăscălicătoare”²³.

¹⁹ N. Docan, *Memoriu despre lucrările cartografice privitoare la războiul din 1787-1791*, AARMSI, s. II, t. XXXIV, 1912, p. 48-53.

²⁰ Hurmuzaki, s.n., I, București, 1962, p. 379.

²¹ Al. Busuioceanu, *Un pictor italian la București la sfârșitul secolului al XVIII-lea*, în *Omagiul lui Ramiro Ortiz*, București, 1929

²² Hurmuzaki, vol. cit., p. 396-398.

²³ Poezii Văcărești, *Opere*, p. 194. Cf. *ibidem*, p. 395-399, rezumat al informațiilor despre tradiția de familie care introducea în genealogia Văcăreștilor pe Radu Negru „și doamna lui Anna”. Menționarea numelui doamnei nu poate proveni decât din cunoașterea perechii de portrete votive de la Curtea de Argeș. P. Chihaia, *De la „Negru Vodă” la Neagoe Basarab*, București, 1976, p. 106-111, completând demonstrația din lucrarea sa mai veche, *Din cetățile de scaun ale Țării Românești*, București, 1974, p. 134-136, 319-337, dovedește că fresca din sec. XVII de la Câmpulung o copiază pe aceea de la Argeș și că același Iordache (Giorgio Venier) a restaurat pictura de la Cetățeni, inspirându-se din tabloul votiv de la Câmpulung.

Intenția lui Mavrogheni de a pregăti o hartă a estului Peninsulei Balcanice se explica prin dorința de a se face util Porții în așteptarea războiului (devenit inevitabil după anexarea Crimeii de către Rusia și după întâlnirea Ecaterinei cu Iosif II la Herson în vara anului 1787). Această hartă s-a păstrat, nu în original, ci gravată și tipărită. Există în colecția Academiei, sub titlul *La Bulgaria e Romania*, o foaie colorată de 25 x 30,5 cm, nesemnată, purtând numai indicația *Pasquali scolpi in Venezia*, cu numele editorului, Pazzini Carli, la Siena, și data, 1791. Sunt marcate corect gradele longitudinale și latitudinale și distanțele, în mile italiene. Punctul extrem nordic este Babadag, în vreme ce limita de sud se află la Dardanele și la Iznik. Denumirile au fost scrise în grecește, după cum arată unele greșeli de transcriere (*Endpenal* pentru Adrianopol, *Agioloi* în loc de Hagioglu, *Unter* în loc de Ister sau numele lacului Greaca, *Kraka*). Uneori, toponimele sunt duble: Dristra-Silistria, Filippopoli-Felibe. Alteori apar și traduceri din turcește: Uzun Kupri sau „Podul lung”, Kara Deniz sau Marea Neagră, Emmeh Dag sau muntele Haemus. Este semnalată prezența ruinelor antice la Philippi și a vestigiilor zidului lui Anastasie, între Silivri și Derkoz, presupunând fie amintiri personale de călătorie, fie un interes special al autorului pentru antichități. În total au fost înregistrate cca 270 de localități. Pe hartă figurează principalele drumuri: (1) Babadag – Varna – Mesambria – Aidos – Buiukdere – Constantinopol; (2) Hârșova – Hagioglu – Bazargik – Șumla – Karnabat – Adrianopol – Burgas – Silivri și cu ramificația Adrianopol – Uzun Kupri – Rodosto; (3) Rusciuk – Razgrad – Târnovo – Mustafa Pașa Kupri – Adrianopol etc.; (4) Nicopol – Lovce – Plovdiv – Nicopol – Kavalla; (5) Niș – Sofia – Plovdiv, acesta din urmă fiind singurul drum orientat de la vest la est, pe când celelalte străbat Peninsula de la Dunăre spre sud. După informațiile consulului rus din București, harta lui Văcărescu avea chiar scopul de a preciza traseul căilor de comunicație. În *Istoria othomanească* sunt citate localitățile Ypsala și Ciorlu, la nord de Gallipoli; pe hartă le regăsim sub numele de Cipsala și Ciorkioi. În aceeași scriere, Văcărescu amintește de „trecerea cea dă piatră la Uzun chiopru, minunată, pă 60 dă cămări lungul, cu geamie și han”²⁴. Este de ajuns pentru a-i atribui lui Văcărescu această hartă? Credem că este.

Dar același Pazzini Carli din Siena editase în 1790 și o altă hartă intitulată *La Moldavia e la Bessarabia, divise ne'loro particolari distretti* (fig. 2). Autorul ei, abatele Borghi, care desenase în 1788 *La Turchia Europea divisa nelle sue provincie*, tipărită de același editor²⁵, declara: *cinquant'anni or sono, la Moldavia appena era conosciuta ne'suoi confini verso l'Ungaria. La guerra fra la Russia e la Porta ce ne hanno procurato qualche dettaglio, onde è fatto della Valachia*. Prin urmare, a existat și o hartă a Țării Românești de Borghi, pe care n-o cunoaștem încă. Nu cumva tot a lui este aceea pe care am prezentat-o? Borghi precizează că a utilizat ediția din 1782 (Veneția) a planșei reprezentând Principatele din lucrarea

²⁴ Despre Uzun-Kopru („podul lung”), vezi *Opere*, p. 206.

²⁵ N. Docan, *op. cit.*, p. 45.

lui Antonio Rizzi Zannoni, harta lui Robert Bonne, *Royaume de Hongrie avec la partie la plus septentrionale de la Turquie d'Europe* (Veneția, 1788) și acea *Charte von der Moldau und Walachey* (Nürnberg, 1785) pe care a alcătuit-o Franz Ludwig Güssefeld reducând la scară harta din 1771 a unui inginer rus, maiorul Ivan Isleniev. O simplă comparație dovedește că prima hartă nu are în comun cu lucrările lui Borghi decât editorul. Tipărite în același loc, în același scop – spre a înlesni urmărirea evenimentelor militare despre care cititorii italieni aflau din gazete – cele două hărți înfățișează cu totul diferit Dobrogea centrală, regiunea de la nord de Constanța, principala deosebire fiind că doar modelul folosit de Borghi cunoștea două deschideri ale lacului Razelm către mare, în zona Karaharman/Vadu, așa zisele Sunne Bogasi și Vizi Bogasi. Amintindu-ne de argumentele cu care Sergiu Iosipescu a încercat să demonstreze existența unui braț suplimentar sudic al Dunării²⁶, trebuie să recunoaștem valoarea acestei tradiții cartografice în care se inserează atât harta lui Borghi, cât și aceea din care s-a inspirat, de Antonio Rizzi Zannoni, *La Moldavie, la Valakie et la Transylvanie, avec partie de la Bulgarie, de la Hongrie et de la Pologne* (I-a ediție din 1774, reeditată în 1777 și 1782). Dacă adăugăm că la baza acesteia din urmă a stat fără îndoială opera unui geograf local – dovadă ortografia greacă a toponimelor: Campolongo, Tergo Zyl, Korde de Argis, Kartuzani, pe când Odaia Vlădicăi a devenit „Bladil”, iar Snagov, „Sinagog” – suntem îndreptățiți, credem, a-l presupune ca autor al studiului cartografic pe Iosif Moesiodax²⁷. Acest cărturar, a cărui prezență la București în 1750, probabil ca școlar al Academiei Domnești, o atestă o însemnare a sa pe o carte din Biblioteca Universitară de la Iași²⁸, revenise din 1768 în capitala Țării Românești ca profesor, între altele, de geografie²⁹. Între 1769 și 1774, generalul Friedrich Wilhelm Bauer (1731-1783) a condus lucrările de stabilire a hărții celor două Principate, aflate sub ocupația rusă, dar numai harta Moldovei a fost tipărită, la Amsterdam, în 1781. Informațiile necesare pentru elaborarea lucrării sale de statistică și geografie i-au fost furnizate lui Bauer de *Mr. le Prince Kantagousin* (marele vistier Mihai Cantacuzino) și de *le Logofet ou Chancelier de la Valachie*³⁰. Cel căruia generalul îi apreciază cunoașterea limbii franceze *et en général beaucoup de capacité et de mérite* este învățatul jurist Dimitrie Panaiotachi

²⁶ S. Iosipescu, *Dans la Mer Noire pendant l'Antiquité et le Moyen Age: en luvoyant à la recherche de l'ancienne bouche sud du Danube*, **RRH**, XXI, nr. 2, 1982, p. 283-302.

²⁷ N. Iorga, *O hartă a Țării Românești din c. 1780 și un geograf dobrogean*, **AARMSI**, s. II, t. XXXVI, 1914, p. 923-928.

²⁸ N. Gaidagis, *Catalogul cărților grecești de la Biblioteca Centrală Universitară „Mihai Eminescu”*, III, Iași, 1975, p. 63.

²⁹ A. Camariano-Cioran, *Les Académies princières de Bucarest et de Jassy et leurs professeurs*, Salonic, 1974, p. 570-598.

³⁰ *Mémoires historiques et géographiques sur la Valachie, avec un prospectus d'un atlas géographique et militaire*, Frankfurt-Leipzig, 1778, p. 3. O traducere în grecește a cărții va apărea la București în 1789.

Catargi, cunoscător și de limbi orientale, mare logofăt în 1774³¹. Moesiodax ar fi putut – la cererea lui Cantacuzino și Catargi – să ridice harta Țării Românești, aceeași care va trece mai târziu sub numele lui Rizzi Zannoni³².

Se cunoaște influența lui Catargi și a lui Moesiodax asupra lui Rhigas. Dintre lucrările cartografice ale acestuia, editate la Viena în 1797, originalul hărții Țării Românești a fost identificat de Ana Avramea la Biblioteca Națională din Paris³³. Modelul urmat a fost, după cum a remarcat Georgios Laios, *Mappa specialis Walachiae*, alcătuită de Ferdinand Joseph Ruhedorf în Transilvania în 1786-1787 și editată la Viena în 1788³⁴. Nu s-a observat însă că harta Moldovei a fost copiată de Rhigas după *Karte von der Moldau und Bessarabien*, de Iacob Adam, anexată la vol. I al cărții lui Franz Joseph Sulzer, *Geschichte des transalpinischen Daciens*, apărută tot la Viena, în 1781. Rhigas fiind suspectat de agentul austriac din București din cauza relațiilor sale cu consulul francez Gaudin³⁵, mai multe rapoarte adresate autorităților imperiale au semnalat plecarea sa la Viena și scopul ei: „ca să dea la tipar o hartă geografică greacă”³⁶. O hartă înseamnă desigur cea a Țării Românești, care era deci gata înainte de luna iulie 1796³⁷. La acea dată, Ienăchiță Văcărescu era mare ban³⁸.

³¹ Katardji, *le Mécène des Savants de la Valachie et notre très vénéré patriarche*, cf. É. Legrand, *Lettres de Constantin Stamaty à Kodrikas sur la Révolution Française*, „Annuaire de l'Association pour l'encouragement des études grecques en France”, VI, 1872, p. 108 (scrisoare de la 23 noiembrie 1790). Vezi K.Th. Dimaras, *La Grèce au temps des Lumières*, Genève, 1969, p. 26-36. Că D.P. Katartzis a deținut funcția de mare logofăt în 1774 este sigur, vezi Th. Rădulescu, *Sfatul domnesc*, p. 128.

³² M. Popescu-Spineni, *România în izvoarele cartografice și geografice*, București, 1978, p. 198.

³³ A. Avramea, *H Néa Χάρτα της Βλαχίας του Ρήγα και η αυτόγραφος επεξεργασία της*, „Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών”, 53, 1978, p. 395-406.

³⁴ G. Laios, *Οι Χάρτες του Ρήγα. Έρευνα επί νέων πηγών*, „Δελτίον Ιστορικής Εθνολογικής Εταιρείας”, 14, 1960, p. 231-312.

³⁵ A. Camariano-Cioran, *L'activité d'Emile-Claude Gaudin, premier consul de France à Bucarest*, **RRH**, IX, 1970, nr. 2, p. 251-260.

³⁶ L. Vranoussis, *Rigas, un patriot grec din Principate*, București, 1980, p. 113-114.

³⁷ I se va adăuga doar portretul lui Alexandru Ipsilanti, numit domn al Țării Românești în august 1796.

³⁸ Data morții, presupusă de Cornel Cîrstoiu a fi 12 iulie 1797 (*Opere*, p. 416), este atestată de o însemnare contemporană: „1797, iulie 11, într-o sâmbătă la 6 ceasuri din zi s-au pristăvit dumnealui Ianache Văcărescu, vel vistiernic, marele stâlp al Țării Românești, tuturor fiind mare jale și întristare de moartea dumisale”, G. Ștrempel, *op. cit.*, II, p. 304. Cf. I. Corfus, *Însemnările Androneștilor*, București, 1947, p. 40: „1797, iulie 11, sâmbătă la cinci fără un sfert”, explicându-se cauza morții: „boala i s-au pogorât din dojana mării sale”. Destul de surprinzător, Văcărescu (Ienăchiță, desigur) apare postum într-o piesă de teatru grecească, descoperită și comentată de C. Papacostea-Danielopolu, *Literatura în limba greacă din Principatele Române (1774-1830)*, București, 1982, p. 152-155. Fantoma lui e invocată în acest pamflet versificat, îndreptat împotriva parvenților români

Abia acum firele se înnoadă. Numai Văcărescu, despre care știm că avea o experiență în materie de cartografie, s-a putut gândi la publicarea unei hărți amănunțite a Țării Românești. Colaboratorul său a fost, de astă dată, Rhigas, nu numai ca desenator, cum fusese Venier, ci și la transcrierea toponimelor înregistrate. Ideea tipăririi unei hărți a Țării Românești la Viena o va prelua Iordache Golescu, pe care-l găsim printre prietenii lui Rhigas³⁹. Dar cel mai interesant este că, astfel, indicațiile arheologice din *Harta tis Hellados* care se referă la teritoriul Munteniei și al Dobrogei îi pot fi atribuite lui Văcărescu. Rhigas a coroborat aceste informații, în general cu rezultate bune, cu harta vechii Dacii pe care o cuprinde lucrarea lui Sulzer. „Poarta lui Traian” din Munții Făgărașului, „drumul lui Traian”, podul lui Traian și celălalt pod, de la Celei, provin probabil de la Ienăchiță, pe când localizările din Dobrogea (Histropolis la Karaharman, Tomis la Constanța, Callatis la Mangalia, Lycostomon la Chilia Veche), cele pe pe linia Dunării (Argissus, Noviodunum, Troesmis, Apiaria, Sucidava etc.) și interpretarea ruinelor de la Cetățuia (Râmnicu-Vâlcea) ca vestigii ale Sarmizegetusei dacice îi aparțin lui Moesiodax. După opinia lui Ienăchiță, capitala „craului nostru Decheval” ar fi fost la Orăștie⁴⁰.

În concluzie, pe lângă dovezile aduse cu privire la existența a două hărți ale Moldovei (1763 și 1783) și a uneia a Țării Românești (1774, probabil opera lui Moesiodax), constatăm că Văcărescu este autorul unei hărți a Bulgariei și Traciei, lucrată în 1787 și tipărită în 1791⁴¹. Tot lui i se datorează și inițiativa de a edita „noua hartă” a Țării Românești compusă de Rhigas în 1796. Simplul fapt de a publica la Viena informații atât de detaliate despre un teritoriu de la granița Imperiului Otoman, date fiind relațiile încordate dintre Poartă și Austria, constituie un act politic semnificativ pentru colaborarea lui Văcărescu și Golescu cu Rhigas. Personalitatea cărturarilor români de la sfârșitul secolului al XVIII-lea și zestrea lor de cultură câștigă așadar aspecte absolut noi.

care tind să ia locul fanarioților (așadar, discursul lui Andronachi Tuzluc contra lui Păturică!). Personajul principal, un anume Tzanis a existat în realitate: stolnicul Giani Orășanu, care va muri în 1839, I. Corfus, *op. cit.*, p. 81. O aluzie la „Filip” (Lenș), favoritul lui Grigore-Vodă Ghica, permite datarea după 1822, mai exact în august 1823, când o reformă a administrației fixează îndatoririle ispravnicilor, despre care se vorbește insistent în text, I.C. Filitti, *Frământările politice și sociale în Principatele Române de la 1821 la 1828*, București, 1932, p. 131.

³⁹ L. Vranoussis, *op. cit.*, p. 74, 4, 9. Despre harta geografică a lui Golescu, vezi N. Bănescu, *op. cit.*, p. 12, 104.

⁴⁰ *Opere*, p. 88. Despre aceste „rămășițe a traianiceștii Ulpiei” Văcărescu știe din opera geografică a lui Meletie de Atena, tipărită la Veneția în 1728.

⁴¹ Nu trebuie uitat că în 1791 Văcărescu va fi exilat din nou din ordinul comandantului trupelor austriece de ocupație, N. Iorga, *Acte și fragmente cu privire la istoria românilor*, II, București, 1896, p. 326-327. Era același Mitrowski care în 1796 va primi un denunț contra lui Rhigas, L. Vranoussis, *op. cit.*, p. 114.

CĂRȚI ȘI COLECȚIONARI

Fig.1

Fig. 2

Ultima piesă de teatru din epoca fanariotă

Soarta a vrut ca acest mănunchi de comunicări să-i fie închinat d-nei Cornelia Papacostea-Danielopolu de colegii ei, nu la sorocul unei vârste la care cineva își încetează obligațiile de serviciu, dar își continuă cu folos activitatea, ci la termenul inexorabil al despărțirii definitive. Așa fiind, sentimentul datoriei noastre față de o veche prietenă care ne-a dat, multora dintre noi, o încurajare generoasă, o lecție sau un exemplu, stăruie dureros. În ce mă privește, mi-am îngăduit să aleg o temă pe care Cornelia Papacostea-Danielopolu a cercetat-o adeseori, aceea a teatrului românesc în limba greacă, și, în cadrul său, un subiect care n-ar fi existat fără descoperirea pe care colega noastră a făcut-o acum 20 de ani în ms. gr. 1160 din Biblioteca Academiei Române.

E vorba de o comedie în trei (?) acte, al cărei titlu absent ea l-a înlocuit cu „Moravuri bucureștene, sau Fiicele generalului” și pe care a publicat-o doar parțial – din pudoare –, împreună cu traducerea în românește, în 1978¹. O a doua ediție, un an mai târziu, cu textul complet, sub titlul *Ὁ γενεράλης Γρίκας*, este rezultatul investigațiilor paralele ale lui Georgios Valetas².

În comentariul succint care însoțește prima ediție se propune o datare relativă, „după 1821 și, mai probabil, anii din preajma Regulamentului Organic”, atât pentru motive intrinsece, cât și pentru analogiile cu alt text, *Ὁ χαρακτήρ τῆς Βλαχίας*, datat și el cu aproximație din perioada 1820-1827. Editorea adaugă: „Faptul că o parte din personajele piesei poartă numele unor cunoscute familii românești poate oferi perspectiva unor identificări și, eventual, reconstituirea unor întâmplări reale”. Precizarea, în notă, că „sugestia acestei cercetări mi-a fost dată de colegul Andrei Pippidi” mă îndeamnă să reiau, după două decenii, încercarea de a dezlega șarada. Ideea și metoda vor fi aceleași ca în cazul altei piese de la originile teatrului românesc, *Serdarul de Orhei*, pe care am datat-o din 1807 și am atribuit-o unuia dintre poeții moldoveni minori, N. Dimachi, identificându-l totodată și pe dregătorul satirizat³.

De astă dată, ne găsim în București, „în casa Anichii Floreasca” (indicație de scenă în manuscris), unde locuiesc fratele acesteia, generalul Constantin Ghica, și

¹ C. Papacostea-Danielopolu, *O piesă satirică din colecția de manuscrise a Academiei R.S. R. (Moravurile bucureștene din preajma Regulamentului Organic)*, **RITL**, XXVII, 1978, nr. 2, p. 247-258.

² G. Valetas, *Δύο ανέκδοτα θεατρικά ελληνικά έργα του 18^{ου} αιώνα*, „Αἴμος”, III, 1979, nr. 5-6, p. 53-62.

³ A. Pippidi, *Cercetări asupra comediei anonime „Serdarul de Orhei”*, **SCIA**. Seria Teatru, Muzică, Cinematografie, XXXIII, 1986, p. 68-75.

fiicele sale, Marița, Sultana și Cleopatra. Cea dintâi e deja măritată, fiindcă i se spune „Furtunoaia”, după porecla soțului ei, Theodor Văcărescu-Furtună (1775-1853), și are deja o fată. „Anica mea este sub plapumă”, zice această mamă iubitoare, fără să se mire ca odrasla ei rămâne în pat până la prânz, chiar dacă primește oaspeți; tânăra avea să fie mai târziu baroana d'Uxküll, prin căsătoria ei cu un ofițer rus, de obârșie baltică. Celelalte două surori sunt amândouă amorezate: Sultana de Alecu Filipescu și Cleopatra de Constantin Năsturel Herescu. Când „babaca” generalul le dă bani, se duc să cumpere, neapărat ieftin, *zariflichia* din Lipscani. Plimbările cu trăsura pe Podul Mogoșoaiei, pe lângă Curtea Veche, sunt un ritual zilnic. Altfel, se primesc vizite, unele oficiale, ca a lui „monsieur Giorgi, dragomanul rușilor”, care le invită la teatru, în loja lui, altele pe furiș, ale celor doi curtezani, cărora li se alătură, ca berbant vestit, Iancu Văcărescu, îndrăgostit de Cleopatra. Rivalul său, Herescu, e, de altfel, căsătorit. Soția lui, Elencu Băleanu, și părinții ei apar în treacăt; ea, ca să se plângă că soțul necredincios își cheltuiește venitul moșiiilor cu iubita, iar bătrânul Băleanu ca să povestească ce funcții remuneratoare caută să obțină pentru ginerele risipitor. Mai figurează pe lista personajelor Alecu Florescu, vărul surorilor Ghica, fiul generalului, zis *Μαντήγκος* (de fapt, *Νατήγκος* – „nătângul”) și *cilibi* Iancu Golescu, amic și confident al lui Herescu. Casa e plină de slugi – chelar, vizitiu, arnăut, servitoare – și are o grădină, cu un chioșc care favorizează întâlnirile nocturne. Știm chiar unde se găsea această casă: în mahalaua Scorțarului⁴.

Ca tablou de moravuri, piesa are savoare și vervă, deși de o construcție sumară. Aproape toate personajele sunt prezentate în actul I, având în centru un clasic *quiproquo*: Herescu, ascunzându-se în „cabinet”, e descoperit de tatăl iubitei sale pe care fetele îl conving că l-a văzut pe nepotu-său Florescu. Actul următor, de farsă groasă, culminând cu scena omisă din traducerea românească, pare o anecdotă din *Decameron*, deși este chiar întâmplarea al cărei răsunet l-a provocat pe autor să scrie. Acțiunea actului al III-lea se desfășoară în jurul relațiilor Cleopatrei cu Herescu, a cărui situație conjugală îi stânjenește cariera de Don Juan. S-ar putea ca textul să fie incomplet, căci un adevărat deznodământ lipsește. Sursele comicului sunt trei: în afară de însăși transpunerea pe scenă a unor aventuri notorii din realitate, ceea ce nu depășește nivelul bârfelilor, hazul rezultă din seria de încurcături produse de disimularea manevrelor galante și, în sfârșit, din contrastul între discursul erotic, de un patos exagerat, și notele prozaice, de viață cotidiană. Amanții se topesc de dragoste, suspină, tremură, lăcrimează, își scriu scrisori înflăcărâte, schimbă suveniruri, se tratează reciproc cu *ψυχή τῆς ψυχῆς μου*, dar, în același timp, își înșală familia cu cel mai grosolan cinism. Un caracter apăsător conturat e al Cleopatrei, într-adevăr fără scrupule. Sora mai mică, Sultana, e mai sentimentală, dar nu ezită să fie complicea cuplului clandestin Cleopatra-Herescu. Deși mai naivă, Marița se complăce în aceeași atmosferă de

⁴ G.D. Florescu, *Din vechiul București*, București, 1935.

intrigi și imoralitate. „Ai dreptate, surioară”, recunoaște ea, „dacă nu-i lingusești pe unul și pe altul, mori de foame”. Că nu e nicio exagerare în expunerea acestor peripeții scandaloase putem fi siguri – o confirmă, de pildă, amintirile lui Ion Ghica sau corespondența Văcăreștilor, ori această notă din jurnalul lui Grigore Andronescu pe care curiozitatea istoricului literar n-a relevat-o încă: „1835, dichemv. 15, s-au auzit că doftorii Estiotis și Gusi ș-au prins soțiile în curvie, Estiotu cu Scarlat Roset și Gusi cu Facă Costachi”⁵.

Pentru cititorul de astăzi, un motiv suplimentar de interes este vocabularul caracteristic pentru sfârșitul epocii fanariote. Cornelia Papacostea-Danielopolu a remarcat și ea „pitorescul limbii [...] în care grecismele și turcismele încep să fie vizibil concurate de franțuzisme”. „Moș Chelare”, spune un personaj, adresându-se unei slugi. „Babaca” și „neneaca” se informează din „gazete”, dar nu văd ce fac „coconițele” sub ochii lor, iar ele, „lelițele”, își găsesc „parigoria” pentru atâtea „distihii” în „bagatelele” pe care le cumpără și în stratagelele amoroase înnoite mereu. Se poate deci presupune că autorul comediei a fost un cărturar format în primii ani ai veacului al XIX-lea. Probabil bilingv, preferința pentru limba greacă ar indica fie mediul său de origine, fie deprinderea epocii, înainte ca expresia românească să se răspândească.

Datarea comediei trebuie să țină seama de o replică a lui Băleanu: „am vorbit cu vistierul, i-am spus și cumetrei mele să-i vorbească *domnului* de isprăvnicia ta”. Există deci un *αὐθέντης*, ceea ce înseamnă că acțiunea se petrece ori înainte de 1821, ori în anii 1822-1828. După 1834 e imposibil, din cauza morții Mariței Văcărescu în 1832⁶.

Dintre celelalte surori Ghica prezente în piesă, Sultana va fi soția lui Constantin V. Zevcari, iar Cleopatra s-a măritat în 1828 cu prințul Serghei Petrovici Trubețkoi, ofițer în armata țarului⁷. În 1825, necăsătorită încă, se adresa consulatului Rusiei cu o jalbă îndreptată împotriva unchiului ei, Grigore-Vodă Ghica, cerându-i chiria pe trei ani pentru palatul de pe Podul Mogoșoaiei. Acea casă, construită de bunicul ei, banul Dumitrache Ghica în 1767, fusese moștenită de fratele ei, Matei, în 1822, de la tatăl lor, după care, în anul următor, trecuse în zestrea Cleopatrei⁸. Se înțelege astfel de ce familia Ghica era găzduită în casa Florescu; din 1813 și până la incendiul din 1825, locuința acestor Ghiculești a servit drept palat domnesc.

Consultând genealogiile, constatăm ca prințesa Trubețkoi, care era și proprietara casei în care acum, la colțul Căii Victoriei cu strada care și-a reluat numele de General Gh. Manu, este sediul Secretariatului de Stat pentru Handicapați, se

⁵ *Însemnările Androneștilor*, ed. I. Corfus, București, 1947, p. 75.

⁶ *Ibidem*, p. 65.

⁷ Hurmuzaki, XV/2, p. 1035.

⁸ G. Potra, *Documente privitoare la istoria orașului București (1821-1848)*, București, 1975, p. 194-196. Casa a ars în august 1825; cf. *Însemnările Androneștilor*, p. 48.

născuse în 1786 și a murit nonagenară la sfârșitul Războiului de Independență⁹. Prin urmare, nu s-a căsătorit decât la vârsta de 42 de ani, fiind deci, în momentul acțiunii, de mult trecută de adolescență. De aceea, este explicabilă nervozitatea cu care Cleopatra își trăiește condiția nubilă, prelungită peste limita normală. Această întârziere, excepțională față de obiceiul de a mărita fetele la ieșirea din copilărie, îi dă dreptul să-și apere libertatea și dragostea cu orice preț.

Pe de altă parte, se pune întrebarea cine e „generalul Ghica” – dat fiind că în familie au existat doi frați omonimi, Constantin, care au purtat amândoi ca pe un titlu nobiliar gradul militar oferit de Rusia. Ei erau fiii marelui ban Dumitrache, dar din căsătorii diferite și cu o considerabilă diferență de vârstă între ei. Tatăl fetelor a fost Costache, fiul Mariei Văcărescu, căsătorit cu Ruxandra Cantacuzino, vel logofăt în 1787 și 1794, vel ban în 1804 și 1810, general de brigadă în armata țarului. Refugiindu-se la Brașov în timpul răzcoalei lui Tudor Vladimirescu, a murit acolo în împrejurări pe care le-a consemnat o cronică românească locală, aceea a lui Antonie Constantin: „1822, april 10/22, au răposat în Domnul cel de bun neam boeru și generariul Costache Ghica și l-au îngropat la 12/24 april la biserica Șcheiului”¹⁰. Concluzia este că textul nostru a fost scris la o dată anterioară evenimentelor din 1821.

Să vedem dacă alte amănunte din prosopografia mării boierimi muntene de la sfârșitul epocii fanariote ne îngăduie să precizăm data. Am văzut că Herescu, unul dintre personajele centrale ale comediei, este Constantin Năsturel Herescu, viitorul mare ban (1853), a cărui decorativă figură, în costumele somptuozitate care fusese al tinereții sale și care nu mai era acum decât o deghizare, o cunoaștem din portretul pictat de N. Grigorescu. El se născuse în 1796 și era căsătorit din 1815 cu Elencu Băleanu, care, fiind născută în 1802, avea pe atunci numai 13 ani¹¹. Zece ani diferență între el, adolescent, și matura lui iubită – iată o precizare neașteptată care schimbă perspectiva asupra eroilor piesei.

Din aceeași boierime tânără și frivolă mai apar Alecu Florescu, Iancu Golescu, Iancu Văcărescu și Alecu Filipescu. Cel dintâi era născut în 1795¹²: fiul vornicului Ioniță Florescu și al Anicăi Ghica, s-a căsătorit cu Elena Cârlova, fiind deci cumnat cu Vasile (1809-1831), poetul, și avea un frate, pe Manolache vornicul, însurat cu Zinca Facă pe la 1822, după ce aceea fusese, din 1814, soția lui Costache Filipescu. Fratele Zincăi, născut pe la 1800, este autorul *Franțuzitelor*. Al. Florescu, comis în 1820, va ajunge în 1842 mare logofăt al credinței.

⁹ G. Potra, *Bucureștii de ieri*, I, București, 1990, p. 471. Cf. Em. Hagi-Mosco, *București. Amintirile unui oraș*, București, 1995, p. 289.

¹⁰ N. Iorga, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, X, București, 1905, p. 265. Celălalt general Constantin Ghica (1797-1850) era fiul banului Dumitrache cu a doua soție a aceluia, Elena Razu.

¹¹ G. Ionescu-Gion, *Marele ban Năsturel Herescu*, „Revista nouă”, III, 1890.

¹² I. C. Filitti, *Arhondologia Munteniei la 1822-1828*, RA, II, 1927-1929, nr. 4-5, p. 19-49.

Despre Iancu Golescu, fiul lui Nicolae (n. 1773), zis „Deli-aga”, și al primei sale soții, Elena Crețulescu, știm că era în 1825 biv vel căminar, încurcat în datoriile ce-l vor urmări pe tatăl său până la moartea acestuia în 1829 și pe care urmașii le mai aveau încă de achitat în 1834. Ca și tovarășii săi de petreceri, va fi președinte de tribunal, membru al Adunării obștești¹³.

Istoria literară, care s-a oprit îndelung asupra lui Iancu Văcărescu, cunoaște o latură a vieții lui personale care corespunde cu prisosință inspirației anacreontice din *Primăvara amorului*. Născut în 1792 și întors de la studiile sale vieneze în 1810, el a fost scurtă vreme surghiunit de autoritățile rusești de ocupație, prin 1811-1812, episod atribuit de V.A. Urechia și chiar de G. Bogdan-Duică unui motiv politic, deși pare mai probabil ca „oareșicari pricini ale tineretelor lui” să fi fost formula pentru un libertinaj ostentativ¹⁴.

După ce în 1816-1817 fusese ispravnic de Dâmbovița, funcție care nu l-a abătut de la îndeletnicirile sale obișnuite, galante sau cinegetice, a revenit în București și biografia sa regretă lipsa știrilor pentru anii următori, până în 1821. Ce e sigur însă este că una din scrisorile de la unchiul său N. Văcărescu, tocmai cea mai îndrăzneată ca expresii licențioase, menționează pe un prieten, „haiducul Aleco” (desigur A. Filipescu-Drăjneanu) și se referă chiar la incidentul din grădina casei Florescu: „Pentru prașila pepenilor au fost sunet și auzire, iar acum văz că i-au lăsat să se coacă năprășiții, dar până când nu știu”¹⁵. Din păcate, scrisoarea nu e datată. Totuși, aluziile la o criză de podagră, semnalată și de alte scrisori, sugerează datarea acesteia în martie-aprilie 1817¹⁶.

În sfârșit, al patrulea dintre „craii” care dau târcoale fetelor generalului este Alecu N. Filipescu (1787-1856), viitor logofăt în 1819, căminar în 1829, ocârmuitor de Prahova în 1831-1832, căsătorit cu Frusina Racotă (1790-1888). Boierul de la Drăjna avea în 1828 funcția, tradițională în familia sa, de ispravnic al județului Saac¹⁷.

Sultana, în piesă exclamă: „De-aș fi o țarancă din Săcuieni ca să-l am mereu în fața ochilor pe iubitul meu Alecu!” și, cu alt prilej: „Nu sper altceva decât să se termine anul isprăvniceii lui, ah! numai să-l merit pe iubitul meu Alecu Filipescu”. La care sora sa o consolează: „doar știi bine că Alecu te iubește și nu așteaptă altceva decât să moară mama lui, ca să te poată lua de nevastă”. Părinții acestui duios fiu care avea atunci 30 de ani împliniți, au fost marele logofăt Nicolae Filipescu (†1798) și Smaranda Sturdza. Dacă n-avem data morții Smarandei, nici

¹³ G. Potra, *Documente*, p. 212-213; N. Bănescu, *Viața și scrierile marelui vornic Iordache Golescu*, Vălenii de Munte, 1910, p. 9-10. Vezi și C. Dinu, *Nicolae Golescu, zis „Deli-Aga”, și familia sa*, „Studii și comunicări de istorie și etnografie”, II, 1978, p. 27.

¹⁴ G. Bogdan-Duică, *Istoria literaturii române. Întâii poeți munteni*, Cluj, 1923, p. 24-28.

¹⁵ I. Virtosu, *Correspondența literară între Nicolae și Iancu Văcărescu, 1814-1817*, București, 1938, p. 37.

¹⁶ *Ibidem*, p. 32 și 37-38.

¹⁷ G. Potra, *Documente*, p. 309.

lista completă a titularilor funcției de ispravnic de Săcuieni, precizarea pe care o căutam trebuie găsită pe altă cale.

Un personaj secundar este dragomanul consulatului rusesc, „Monsiu Giorgis”. Aceasta poate fi identificat fără greutate cu Gh. Leventis, „un grec foarte intrigant”, după părerea agentului austriac¹⁸. El era cel mai activ propagandist al Eteriei în Principate¹⁹ și a ocupat postul de la consulat în anii 1818-1823 (posibil și mai devreme).

O confirmare indirectă a datei, pentru 1817-1818 (până în octombrie, când I.Gh. Caragea va fugi din țară), reiese din confruntarea cu informațiile biografice privind familia Băleanu. Părinții Elencăi Herescu, marele ban Grigore (1770-1843) și soția sa, Maria Brâncoveanu (†1837), au supraviețuit încă vreme îndelungată²⁰.

Altă fiică a lor, Luxița, era măritată cu N. Văcărescu, deci mătușa prin alianță a lui Iancu (singura lor fiică, Marița, se va căsători cu spătarul Constantin Gr. Ghica – al doilea general! – de care se va despărți în 1843 pentru a fi soția domnitorului Gh. Bibescu). A treia, Zoe, fiind măritată cu Ștefan Hagi-Mosco, replica lui Băleanu („am vorbit eu cu *vistierul*, i-am spus și *cumetrei* mele să-i vorbească domnului”) capătă înțeles: e vorba de Ion Hagi-Moscu (1748-1828), mare vistier sub domnia lui Caragea, și de soția sa Elena.

Mai rămân două lucruri de stabilit: cine a fost autorul acestui text malițios și cinic? Ce s-a întâmplat mai târziu cu eroinele comediei?

Literatura noastră dramatică a înregistrat demult numele lui Costache Facă, dar ca scriitor de teatru în limba română. *Franțuzitele* (titlu original: *Comodia vremii*) sunt cea mai caracteristică și, la drept vorbind, mai reușită realizare a acestei etape din istoria teatrului în Principate. Ce au în comun *Franțuzitele* și piesa noastră? Evident, capacitatea remarcabilă a autorului de a ridiculiza moravurile de imitație, dar, totodată, și de a înțelege psihologia feminină. Firește, ele au un aer de familie și din cauză că s-au născut în aceeași atmosferă, în care viața cotidiană face impresia unui „amestec infuz de rural, balcanic și european”²¹.

Prin ce se deosebesc cele două comedii? Doar prin progresul pe care l-a făcut de la una la alta răspândirea modelor occidentale, adoptate entuziast, dar superficial. Costache Facă, fiul clucerului Ioan și al Mariei Hrisoscoleu, situându-se social la marginea marii boierimi, este însuși tipul de tranziție de la fronda libertină a secolului al XVIII-lea la teribilismul sumbru, byronian. Tatăl

¹⁸ Hurmuzaki, II, serie nouă, p. 470.

¹⁹ A. Oțetea, *Tudor Vladimirescu și mișcarea eteristă în țările românești, 1821-1822*, București, 1945, p. 420.

²⁰ Em. Hagi-Mosco, *București. Amintirile unui oraș*, p. 280-281.

²¹ Caracterizarea-i aparține lui Paul Cornea, în prefața la volumul *Teatru românesc inedit din secolul al XIX-lea*, București, 1986, p. 6.

său, Ioan Facă, fusese în 1804 surghiunit la mănăstirea Sinaia, după ce, cu un an înainte, era denunțat ca „om de rea cugetare”²².

Ca „să gonească vânturi și să risipească bârfeli de cuvinte netrebnice și neînfințate și, trăind în fandasii, să-și zidească rele asupra capului său” înseamnă că participa la întâlnirile „conspirative” ale unei opoziții politice care începuse să-și manifeste atașamentul față de ideile Revoluției Franceze. Critica politică, în această perioadă, îmbrăca forma unei revolte morale. Totuși, atitudinea de cenzeni ai moravurilor putea fi dezmințită, în comportarea personală, chiar la cei mai severi judecători ai regimului fanariot sau, mai târziu, post-fanariot. Costache Facă acumulasă și el de-a lungul anilor o vastă experiență galantă: în 1823, se spunea că „s-au astâmpărat din nebuniile tinerețelor, s-au părăsit de năravurile cele rele ce dobândise și s-au statornicit, viindu-și în minți”²³. Dar în 1835 este iarăși surprins în flagrant delict de adulter, dovadă că aprecierile de mai sus erau exagerat de indulgente²⁴.

După o carieră administrativă – ocârmuitor la Buzău în 1831 și în Ilfov în anul următor, președinte de tribunal în 1842 –, dar și după ce-și afirmase cu dârzenie ideile politice în Obșteasca Adunare (1837), el a murit la 10 martie 1845²⁵.

Cumnat cu frații Ghica – prin căsătoria surorii sale Catina, în 1826, cu banul Mihalache –, din 1814 cu frații Filipescu, apoi cu frații Florescu, prin căsătoriile succesive ale celeilalte surori, Zinca, el făcea parte din același grup din protipendadă, așa încât a avut desigur cunoștință de stilul de viață pe care piesa îl descrie atât de indiscret. Până la proba contrarie – și ne îndoiim ca ea va veni vreodată –, Costache Facă rămâne candidatul cel mai plauzibil la paternitatea acestei comedii. Cazul unui scriitor care trece, în vreo cincisprezece ani, de la expresia greacă la cea românească e semnificativ, după ce alții, ca Naum Râmniceanu, cultivaseră simultan cele două limbi. Limba se schimbase, dar moravurile nu.

În sfârșit, poate că nu e de prisos să amintim evoluția ulterioară a unor personaje din piesă. Matei Ghica, „nătângul”, a murit în 1823, după ce fusese căsătorit de două ori: cu Elisabeta Văcărescu și, în 1811, cu Zoe Băleanu, de care a

²² Hurmuzaki, IV, serie nouă, p. 560. Cf. I.C. Filitti, *Arhiva Gheorghe Grigore Cantacuzino*, București, 1919, p. 262. Vezi și idem, *Frământările politice și sociale în Principatele române de la 1821 la 1828*, București, 1932, p. 29.

²³ Idem, *Arhiva Cantacuzino*, p. 96, n. 2, și p. 271.

²⁴ *Însemnările Androneștilor*, p. 75. A fost căsătorit cu Luxandra Castriș (1805-1846); cf. N. Iorga, *Inscripții din bisericile României*, I, București, 1905, p. 340, n. 3, și G. Călinescu și colaboratorii, *Material documentar*, **RITL**, III, 1954, p. 131-133.

²⁵ *Însemnările Androneștilor*, p. 59, 106. Cf. I.C. Filitti, *Domniile române sub Regulamentul Organic*, București, 1915, p. 52, 57. Pe fratele său, clucerul Manolache Facă, îl vom găsi la 1854 ctitor al bisericii din Joița, V. Brătulescu, R. Ilie, *Mănăstiri și biserici din județul Ilfov*, București, 1935, p. 50.

divorțat în 1815. Aceasta din urmă, născută în 1793, s-a remăritat cu căminarul Ștefanachi Hagi-Moscu²⁶.

Cea mai mare dintre surorile Ghica a avut o soartă tragică. În cronică sa plină de bârfeli meschine, Grigore Andronescu a însemnat la 11 noiembrie 1832:

„au răposat în Domnul dumneai Marița Furtunoaia, soția vornicului Theodorache Furtună, fugită fiind de la bărbatu-său în casa lui Aleco Ghica, spătar miliții. Nimic n-au înțeles cu reaua viețuire ce au dat cătră bărbatu-său, decât să se isterisască de cele trebuincioase și să moară în casă străină, când bărbatu-său să afla cu stare”²⁷.

Părăsindu-și un soț violent și aproape sexagenar, Marița s-a lasat deci sedusă de propriul ei unchi, mult mai tânăr (n. 1796) și chipeș. Mai grav este că acesta, devenit între timp domn, a avut în 1834 o legătură și cu Sultana: urmașii fiului nelegitim al lui Alexandru-Vodă Ghica sunt cunoscuți sub numele de Băicoianu²⁸, după Băicoi (Prahova). Acolo își avea o reședință, vizitată adesea de membrii salonului ei literar, Cleopatra, sora care a supraviețuit până la adânci bătrâneți²⁹.

Casa Trubețkoi, în care ea și-a petrecut ultimii ani, s-a ridicat pe locul ocupat la începutul secolului trecut de casa Facă, în spatele căreia se găsea casa lui Alecu Florescu (astăzi Institutul de Istoria Artei)³⁰.

A lămuri biografiile personajelor și a propune o dată, ba chiar un autor, pentru cea din urmă piesă de teatru din vremea fanarioților, avea nevoie, ca întregire, și de asemenea vechi amintiri bucureștene. Cornelia Papacostea-Danielopolu a avut, de bună seamă, o cunoaștere amănunțită și o înțelegere adâncă a lumii căreia i-am dezvăluit unele ascunzișuri. În fiecare dintre paginile care au căutat să-i continue cercetarea se unesc ecoul unor conversații de demult și regretul că drumul către altele s-a închis iremediabil.

²⁶ G. Potra, *Din Bucureștii de ieri*, I, p. 470; Em. Hagi-Mosco, *București. Amintirile unui oraș*, p. 275. Pentru divorțul de Zoe Băleanu, vezi V.A. Urechia, *Istoria românilor*, X.B, p. 269.

²⁷ *Însemnările Androneștilor*, p. 65.

²⁸ Em. Hagi-Mosco, *București. Amintirile unui oraș*, p. 322, 326.

²⁹ Vezi O. Papadima, *Cezar Bolliac*, București, 1966, p. 59-60; A.M. Callimachi, *Yesterday was Mine*, Londra, 1952 (e povestită intrarea rușilor în Băicoi în 1877, bătrâna doamnă răspunzând că a murit la întrebarea unui general care o cunoscuse în tinerețe și care ar fi vrut s-o revadă).

³⁰ Șt. Ionescu, *Podul Mogoșoaiei*, București, 1961, p. 163.

Lecturile unui boier muntean, acum un veac: Ioan Manu

Sunt atât de rare bibliotecile românești din trecut, a căror alcătuire să se fi păstrat, încât fiecare din ele prezintă un neîndoielnic interes. Valoarea lor e departe de a fi egalată de numărul studiilor ce le-au fost consacrate, în această direcție putând fi amintit numai cazul Rosetti-Roznovanu de la Stânca, analizat cu competență de Cornelia Papacostea-Danielopolu¹. Biblioteca domnitorului Alexandru D. Ghica, descoperită de curând, n-a fost încă cercetată cum se cuvine².

Alături de ele ar merita reconstituită cea a lui Ioan Manu, cu totul uitată până astăzi. El nu e totuși un necunoscut: acest mare boier a avut chiar momentul său de celebritate, nu tocmai favorabilă – informațiile contemporane fiindu-i, cu puține excepții, ostile. Punctul lor de vedere își are originea în atitudinea lui Manu față de Unirea Principatelor, căreia i s-a împotrivit, întrucât era caimacam în 1858. Drept urmare, a fost compromis și înlăturat cu violență din viața publică. Unioniștii din Țara Românească persecutați de dânsul îl detestau și aprecierile lor aspre s-au statornicit, conservând imaginea unui personaj nevrednic de stimă. Pe cale de a cerceta cu oarecare luare-aminte unul din temeiurile judecății atât de severe, nu va fi de prisos să zăbovim asupra vieții lui, care continuă să solicite agerimea biografilor.

În anul 1796 căsătoria lui Mihail Manu cu Smaranda Văcărescu întrunea un interesant grup de familie. Să reamintim că soțul, născut în 1762, descinzând din fanarioți a căror închipuită obârșie italiană a oscilat succesiv între Venetia și Genova, va fi, după o vreme, mare vornic (1802) și caimacam al Craiovei (1805), prietenul apropiat al generalului Miloradovici în timpul ocupației din 1807-1810, ajungând să fie, când își încheie viața în 1835, prohodit de Eliade. Din partea ei, fiica logofătului Constantin Văcărescu Leurdeanu și a Saftei Crețulescu era prin femeii urmașa lui Vodă-Brâncoveanu; îi cunoaștem surorile, pe Safta, soția marelui dragoman Constantin Ipsilanti, viitor domn în Moldova și Muntenia, și cealaltă, vorniceasa Ecaterina Dimitrie Bibescu. Cu asemenea înrudiri, se vede că odrasla boierilor Manu era să fie văr primar cu beizadelele Alexandru, Dimitrie, Nicolae și

¹ *O bibliotecă din Moldova la începutul secolului al XIX-lea*, **SCB**, V, 1963, p. 215-220. O listă de cărți la D. Mănuță, *Ionică Tăutul – pagini inedite*, **RITL**, XV, 1966, nr. 1, p. 139-146.

² P. Paliu, *Catalogul bibliotecii domnitorului A.D. Ghica*, **RA**, X, 1967, nr. 1, p. 91-94. A se vedea V. Isac, *Biblioteci personale în Moldova în secolul al XIX-lea*, **RA**, XII, 1969, nr. 1, p. 49-63, și lista cărților lui Odobescu, bogat adnotată de V. Căndea, în anexă la Al. Odobescu, *Opere*, I, București, 1965.

Gheorghe, conducătorii Eteriei, precum și cu frații domnești Bibescu și Știrbei! De aici nu numai favoarea permanentă pe care i-au păstrat-o cârmuitorii țării, înainte și după episodul revoluționar din 1848³, dar și rigiditatea convingerilor lui conservatoare, închegate în anturajul imediat al ultimilor domni fanarioți, deprinderea autorității brutale și, trăsătură esențială a firii sale, acea ambiție obsesivă pe care o putem regăsi în toate inițiativele lui Ioan Manu.

S-a născut la 22 iunie 1803, în București⁴. La Sfântul Sava, ca școlar al lui Gheorghe Lazăr, se apropie de Eliade, Petrache Poenaru, Simion Marcovici și Eufrosin Poteca, ceea ce dezvăluie o interesantă perspectivă asupra personajului și a vremii⁵. Pe când tânărul Iancu se pregătea printr-o astfel de creștere să calce pe urmele tatălui, Mihalachi Manu, ca înalt demnitar⁶, colabora activ cu eteriștii.

³ După războiul ruso-turc, între anii căruia se încadrează a doua domnie a lui Constantin Ipsilanti, cumnatul lui Mihalachi Manu, conducerea Țării Românești a fost încredințată lui Ioan Caragea (1812-1818). Acesta, ca și urmașul lui, Alexandru Suțu (1818-1821), i-a arătat lui Mihalachi Manu cea mai mare încredere. Prin căsătoria sa, Ioan Manu se va înrudi și cu Grigore Ghica (1822-1828), menținându-se în favoare pe lângă domnii din epoca Regulamentului, Alexandru Ghica și Gheorghe Bibescu, apoi Barbu Știrbei. Deci, același clan a avut neîntrerupt puterea timp de o jumătate de veac, în mijlocul căreia anul 1821 n-a putut marca, cum s-a crezut, o cotitură hotărâtoare.

⁴ C.G. Mano, *Documente din secolele XVI-XIX privitoare la familia Mano*, București, 1907, p. XXXIII.

⁵ *Ibidem*, p. 495.

⁶ Fiul postelnicului Iordachi Manu și al Ruxandrei Suțu, „născut în Țarigrad, aici de 43 ani, vârsta 68 ani, vel vornic de țara de jos, șade în București”, I.C. Filitti, *Catagrafie oficială de toți boierii Țării Românești la 1829*, București, 1929, p. 291. El figurează ca vel vornic al poliției în aprilie 1803, N. Iorga, *Donățiile românești pentru Megaspoleon și Vlah-Sarai*, **AARMSI**, s. III, t. XIII, 1932, p. 163, și V.A. Urechia, *Istoria românilor*, VIII, București, 1897, p. 319-320. În februarie 1804, vornic al poliției e Petrachi Ritoridi, Manu fiind absent, *ibidem*, p. 371-372. Numit la 6 septembrie 1808 vornic al țării de jos, în locul lui Constantin Crețulescu (C. Erbiceanu, *Cronicarii greci cari au scris despre români în epoca fanariotă*, București, 1888, p. 281, și V.A. Urechia, *Istoria românilor*, IX, București, 1896, p. 127-128), era dintre cei 6 membri ai divanului principal, *ibidem*, p. 210. La fel în octombrie 1811 (*ibidem*, p. 215), martie 1812 (*ibidem*, p. 631) și august (E. și I. Virtosu, *Din trecutul așezămintelor brâncovenesti, cu prilejul a o sută de ani de la înființarea lor. 1838-1938*, București, 1938, p. 161-162). La sfârșitul anului 1812, iar vornic de poliție (Hurmuzaki, s.n., II, 1967, p. 74), ca în februarie 1813 (Urechia, *Istoria românilor*, X/A, București, 1900, p. 112-113). În 1814 lipsește (*ibidem*, p. 218). Nici la 26 ianuarie 1815 nu apare în divan (Arhivele Statului București, *Diplomatice*, nr. 83), deși, după raportul lui Fleischhackl, fusese numit *Vornik de Kutie, oder Vorsteher der Wohltätigkeits-Anstalten*, Hurmuzaki, serie nouă, II, p. 235. La 6 iunie vornic al țării de jos și epistat al vorniciei obștirilor (Urechia, *op. cit.*, p. 959-960), mare logofăt al țării de sus, din decembrie 1816 până în vara anului 1818 (Hurmuzaki, II, p. 371 și V.A. Urechia, *Istoria românilor*, X/A, p. 306, 308-313, 325, 431-432, 588-590, dar vezi idem, *Istoria românilor*, X/B, București, 1902, p. 138, 303). Circula, se pare, zicătoarea: „Belu belește, Goleșcu golește, Manu jupuiește”, I.

Asistând la intrarea lui Tudor în București, el l-a rugat pe Alexandru Ipsilanti să ocupe orașul⁷. În aprilie, la Sibiu se zvonise că turcii i-au tăiat capul, veste transmisă de ginerele lui Caragea, Constantin Vlahuți, întors de la Pisa, și care privea, de fapt, pe un omonim, fostul dragoman al Arsenalului între 1816-1818⁸. Cineva, mai târziu, laudă curajul vornicului Manu de a-l întâmpina pe chehaia-bei, închinându-i capitala, din care abia se retrăseseră prietenii săi⁹, prilej cu care Iancu pare să fi fost ostatec în tabăra otomană¹⁰. Faptul că familiarul Ipsilanților rămâne în divanul domnesc e în adevăr caracteristic pentru acea parte din boierime a cărei situație n-a fost modificată nicidecum de criza politică din 1821-1822¹¹. Unuia din feciorii lui îi scria la 28 martie 1825: „prea scumpul meu Grigorașcu, binecuvântându-te părintește, te sărut”, ca să-i vestească apoi că, prin grația noului domn, a fost numit taxildar de oierit, slujbă la îndeplinirea căreia va fi însoțit de un epitrop, „logofătul Ștefan al fratelui tău Iancu”¹², care urma să-i

Ghica, *Scrisori către Vasile Alecsandri*, București, 1887, p. 39. Vornic al țării de jos în februarie-mai 1819 (N. Iorga, *art. cit.*, p. 164; Hurmuzaki, s.n., II, p. 512) și caimacam în 1821, V.A. Urechia, *Istoria românilor*, XII, București, 1898, p. 26, *ibidem*, XIII, București, 1901, p. 49, 51, 69-70, 73; *DIR. Răscoala din 1821*, IV, București, 1960, p. 218-219; V, București, 1962, p. 64, 276). Cf. N. Iorga, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, VIII, București, 1906, *passim*; XXV, București, 1913, p. 80 și V. Georgescu, *Din corespondența diplomatică a Țării Românești*, București, 1965, p. 100-101.

⁷ *DIR. Răscoala din 1821*, V, p. 278, 288; A. Oțetea, *Tudor Vladimirescu și mișcarea ȣteristă în țările românești*, București, 1945, p. 261-263. Despre panduri, amănunte pitorești la I. Corfus, *Cronica meșteșugarului Ioan Dobrescu*, **SAI**, VIII, 1966, p. 348.

⁸ *DIR. Răscoala din 1821*, IV, p. 171. Cf. N. Iorga, *Acte și fragmente cu privire la istoria românilor*, II, București, 1896, p. 570-573 (după rapoartele trimisului prusian von Miltitz). Fiul postelnicului Alexandru N. Manu și al Ralucăi M. Suțu, născut în 1785, a fost executat la 29 martie 1821, V.V. Sphyroeras, *Οι δραγομάνοι του στόλου: ό θέσμος και οι φέρεις*, Atena, 1965, p. 166-170.

⁹ Ion Eliad, *Cuvânt de pomenire pentru vornicul Manolachi Manu și fiul său, aga Constantin Manu*, în N. Iorga, *Cuvântări de înmormântare și pomenire*, Vălenii de Munte, 1909, p. 60-72 (vezi comentariul aceluiași, *Istoria literaturii românești în veacul al XIX-lea*, I, Vălenii de Munte, 1907, p. 158). L-ar fi găzduit chiar pe chehaia-bei, *DIR. Răscoala din 1821*, V, p. 77, 303-304.

¹⁰ C.G. Mano, *Documente*, p. XXXIII-XXXIV.

¹¹ L-a înlocuit pe logofătul Alexandru Filipescu în administrarea vistieriei până la numirea lui Barbu Văcărescu în august 1821, *DIR. Răscoala din 1821*, V, p. 110, 344. „În tot acest timp Manu s-a bucurat de întreaga încredere a pașei”, *ibidem*, p. 341. Fiind răspunzător de aprovizionarea oștirii otomane cu grâu, orz, porumb și fân, arendase huzmeturile vinăritului și oieritului „în sumă de taleri 411.500, din carii jumătate să-i răspundă peșin și ceilanți după o lună și jumătate”, *ibidem*, p. 102, 149. În septembrie 1825 îi trimitea marelui vizir fructe de ananas din grădina lui, N.Gr. Romalo și Șt. Balș, *Casa din Leordeni*, **BCMI**, XXXVIII, 1945, fasc. 123-126, p. 62.

¹² C.G. Mano, *op. cit.*, p. 450-451 (doc. 272). Despre șederea la Sibiu a altui fiu, Dumitrache, învățând pictura în 1831-1832, N. Iorga, *Contribuții la istoria învățămîntului*,

păzească sănătatea, să-l facă a ocoli tovărășiile rele și jocul de cărți, dar mai ales să poarte toată grija socotelilor. La protestele junelui Grigorașcu, dornic de mai multă libertate, tatăl răspunde: „Ești încă copil [...] mintea ta nu e în stare să judece lucrurile drept [...] prin acest chip te obișnuiești și înveți”¹³. Însă la moartea acestui fiu nevârstnic, în 1829, bătrânul înseamnă: „mi-a ars inima de părinte”¹⁴. Cu doi ani în urmă, pe când sârmanul tânăr mai încasa dările din județul Oltului, fratele Iancu, al cărui dascăl fusese logofătul Ștefan, se pregătea de nunta cu Anica Ghica, în vârstă de 17 ani. Părinții ei, marele ban Alexandru Scarlat Ghica, zis „Barbă Boșie”¹⁵ și Ecaterina Năsturel-Herescu, erau despărțiți din 1812. Pe tineri îi cunună, la 23 ianuarie 1827, unul din cei mai însemnați boieri ai generației cărunte, Barbu Văcărescu banul, asociat la această solemnitate și pentru motivul rudeniei cu mirele. Acesta-i înfățișat într-un vechi portret lucrat în ulei, fost în colecția generalului Gheorghe Manu¹⁶, nelipsit de un farmec, cu atât mai prețios cu cât accesoriile cu care l-a împodobit pictorul anonim: hanger, mătăanii și bogata eșarfă care, după moda turcească, încinge tâmpilele rase ale elegantului boier, iau parcă o aparență de simbol și de revelație pentru întreaga lui carieră. Ea începea acum, în ajunul epocii regulamentare, în care protecția autorităților imperiale i-a înlesnit isprăvnicia județului Vlașca din 1829, când proaspătul comis a lepădat turbanul cochec de șal, până în 1832. În această perioadă, Ioan Manu și-a manifestat stăruitor admirația pentru Kiselev. „Nici nu putea să fie altfel fiul marelui vornic Mihalache Manu, care servise cu dragoste și credință sub două guverne provizorii rusești, patria sa adoptivă”, după cum notează naiv biografia sa din 1907! Autorul ei, care „a exprimat dorința ca numele său să nu fie publicat”, pare a fi Nicolae D. Popescu, mai norocos în povestirile sale haiducești decât în activitatea la Arhivele Statului. Din materialul extras de acolo se desprinde numirea lui Ioan Manu „prin predlojenia no. 109 din 13 mai 1833” în fruntea secției I a vorniciei dinlăuntru, încredințându-i-se apoi funcția de director de minister, odată cu un cordon turcesc (1837)¹⁷. Era el părtaș, fie și

AARMSL, s. II, t. XXIX, 1906, p. 48. Din generația următoare, fiicele lui Ioan Manu vor studia, în 1843, la Odessa; vezi „Cantorul de avis”, VII, p. 22.

¹³ C.G. Mano, *op. cit.*, p. 452-453 (doc. 273).

¹⁴ *Ibidem*, p. 414. Vornicul a ținut și un jurnal în grecește, începând de la 4 decembrie 1785 și până la 20 ianuarie 1835, *ibidem*, p. 391-416 (doc. 226).

¹⁵ *Ibidem*, p. 465-466 (doc. 281). Pictat de Joseph August Schoefft și Niccolo Livaditti (Gh. Oprescu, *Pictura românească în secolul al XIX-lea*, București, 1937, pl. XII), fiul banului Scarlat D. Ghica, trăiește între 1785-1868, cf. A.I. Ghica, *Genealogia familiei Ghica*, în *Șapte biserici cu averea lor proprie*, București, 1904 (vezi hotărârea divanului judecătoresc din 11 ianuarie 1833 cu privire la moșia Dudești, moștenită de la mama sa, Maria Dudescu, Biblioteca Centrală de Stat, Manuscrise, fond St. Georges, p. CCCXXV, D 2).

¹⁶ Ioan Manu pare ceva mai în vârstă în tabloul lui Niccolo Livaditti, înfățișându-l împreună cu soția: data e 1840 (Bacău, Muzeul de Artă). Vezi mai jos n. 37.

¹⁷ C.G. Mano, *op. cit.*, p. 587. Cf. un act din 10 iunie 1832, în Arhiva Muzeului Militar Central București, *Diverse*, III, 263. Manu a condus lucrările recensământului general din

reticent, al stării de spirit contemporane, care îndemna la prefaceri politice? Încă de atunci prezent printre membrii Societății Filarmonice, el a „lucrat foarte mult la propășirea sa”¹⁸. Neașteptată situație, în care șeful bucureștean al poliției¹⁹ primea măgularile poezilor Eliade și Bolliac, revoluționari curtenitori, având astfel ocazia să întâlnească chiar pe consulul rus în casa ocrotitoarei lor, de o cultură aleasă, Anica Manu²⁰. Explicația acestei enigmatice atitudini, de protector al dușmanilor clasei sale, alături de calitatea oficială de mare dregător al unui regim impopular, rezultă din conversația cu agentul țarist P.I. Rückmann. Întrebat de ce adăpostește tocmai el asemenea îndemnuri la revoluție, ar fi răspuns că găsește mai cu cale să supravegheze personal zgomotoasa afirmare a ideilor noi²¹. Mai degrabă decât cinismul unui zbir zelos, replica arată o detașare de mare senior liberal. Totuși, contradicția rămâne neînlăturată până observăm că aceste aparențe ascund un joc dublu, probabil următorul: păstrând cele mai bune raporturi cu palatul, ministrul strecura încurajări opoziției. Pe de altă parte, sub cuvânt că susține revoluția, el manevra cu dibăcie ca să-i ia locul domnitorului, cu care era în legăturile de familie cunoscute, fără o modificare serioasă a ordinii existente. Înainte de a da greș în 1848, politica dușă de Ioan Manu nu-i putea câștiga considerația observatorilor străini – după socotința unuia dintre ei, consulul francez Adolphe Billecocq, el fiind, deopotrivă cu colegul său Manuil

1837-1838; vezi I. Donat și G. Retegan, *La Valachie en 1838, d'après une source statistique inédite*, **RRH**, IV, 1965, nr. 5, p. 928. L-a însoțit pe prințul Albrecht de Hohenzollern (1809-1872), în timpul vizitei acestuia prin țară, în iunie 1843, primind decorația „Vulturul roșu”, Hurmuzaki, XVII, p. 978.

¹⁸ Cezar Bolliac îi număra printre fondatorii acesteia în prefața la *Opurile lui Cesar Boliac. Meditații*, București, 1835. Vezi și H.I. Nestorescu, *Știri inedite privind tipărirea și răspândirea „Magazinului istoric pentru Dacia” în Țările române*, **SAI**, XI, 1968, p. 61.

¹⁹ Numit de Bibescu la 29 iunie. După marele incendiu de la 2-3 martie 1847, la a cărui stăvilire a contribuit, ca și la subscripția despăgubitoare, aga Ioan Manu face parte, cu R.A. von Borroczyński și A. Heft, din comisia de sistematizare a centrului orașului, cf. I.C. Filitti, *Domniile române sub Regulamentul Organic, 1834-1848*, București, 1915, p. 412-413, și D. Berindei, *Orașul București, reședință și capitală a Țării Românești*, București, 1963, p. 202-203.

²⁰ Gh. Bogdan-Duică, *Anicuța Manului. O amintire tocmai la timp*, „Sămănătorul”, V, 1906, p. 241-244. Între protejații ei erau Bolliac (O. Papadima, *Cezar Bolliac*, București, 1966, p. 71) și Odobescu (G. Șerban, *Odobescu. Pagini regăsite*, București, 1965, *passim*). Mai mult ca o curiozitate tipografică, adăugăm un *Discurs funebru rostit la cimitirul Bellu, la înmormântarea repozatei Anichei I. Manu, de Arhiepiscopul Genadie, fost episcop de Argeș la 21 August 1872*, cu versuri de o neîndemănare grotescă. Se relevă că „printr-uă curioasă coincidență, totu astă ți traversară aceeași calle și remășițele poetului Dimitrie Bolintineniu, și remășițele Anicuței Manu, ca cum ar fi vrutu reciprocamente a-și da ultima sărutare”! În același an murise Eliade care, amănunt necunoscut de biografii, în timpul ultimei sale boli, a fost ajutat de familia Manu.

²¹ C.G. Mano, *op. cit.*, p. 489-490.

Arghiropol, *déplorables instruments* ale puterii protectoare²². Că aceasta nu-l considera atât de supus se vede dintr-o corespondență a „Gazetei de Transilvania”²³. Din întâmplare, revoluția izbucnise chiar în ziua când foaia lui Barițiu observa: „aflăm din izvoare sigure că domnul (generalul Duhamel) este foarte necăjit pe ministrul de poliție Iancu Manu, pentru că nu strânge frânele poliției mai muscălește”²⁴.

Încă înainte de aceste împrejurări decisive, atitudinea lui ne e deslușită din depoziția spionului Constantin Halepliu cu prilejul cercetărilor asupra mișcării revoluționare²⁵. Date la iveală pentru prima oară după zece ani de Ioan G. Valentineanu în jurnalul liberal „Reforma” (nr. 26, 3 dec. 1859), prevederile josnicului slujbaş polițienesc nu s-au adevărit: „eu atunci, deși va trebui să pier ca trădătorul lor, dar voi muri mulțumit și împăcat cu cugetul meu [...] că așa a fost destinul meu să pățimesc pentru adevăr și fidelitate”! Se recunoaște lesne tonul declamator al actorului. Halepliu era dintr-un neam de origine levantină, împământenit prin căsătoria bogatului negustor Hagi Gheorghe Halepliu care, cumpărându-și un loc de casă în București la 1693, iscălea turcește, adăugând o semnătură stângace, cu slove chirilice doar în 1700. Întâi încuscrici cu o lume de abagii, băcani și cojocari, veniți de curând din sudul Dunării, Haleplii parcurseră un drum lung, ascensiunea lor socială culminând când unul dintre ei ajunsese episcop de Râmnic: vestitul Chesarie. După acest moment, în care se înrudea cu boierii Oteteleşeni, Cernovodeni, Crețeni sau Lămotești, familia scăpăta repede, iar urmașul ei, Costache, al cărui bunic fusese clucer, nu mai e decât un declasat²⁶. După împrejurările revoluției din 1848, în care și-a mărturisit fără înconjur amestecul, se așează în Iași, ca figurant la Teatrul Național, al cărui

²² Hurmuzaki, XVII, p. 854 (19 martie 1842); *Doué de beaucoup d'intelligence et d'aptitude aux affaires, il s'est malheureusement fait remarquer par une immoralité scandaleuse et par des actes arbitraires sans nombre. Il trafiquait de son emploi de la manière la plus éhontée*, după un raport de la 21 septembrie 1850 al consulului Eugène Poujade care, în 1851, adaugă: *Mr. Mano [...] avait peint les Turcs comme fort détestés et représente les Russes comme des bienfaiteurs. Il y a quelque chose de significatif dans cette appréciation du Secrétaire d'État de la Principauté de Valachie*, Hurmuzaki, XVIII, p. 329, 363.

²³ Și Kiselev, rămas consilierul domnilor noștri (vezi o scrisoare a lui din 1837 către Alexandru Ghica, la Biblioteca Academiei Române, Manuscrise. Corespondență inventariată 25.487), cere să fie îndepărtat Ioan Manu (C.G. Mano, *op. cit.*, p. 526-528), încă din aprilie.

²⁴ Nr. 47, 10 iunie 1848.

²⁵ *Anul 1848 în Principatele Române. Acte și documente publicate cu ajutorul Comitetului pentru ridicarea monumentului lui Ioan C. Brătianu*, VI, București, 1910, p. 67-73.

²⁶ Cele de mai sus concentrează știrile din cartea profesorului I. Ionașcu, *Documente bucureștene privitoare la proprietățile mănăstirii Colțea*, București, 1941, p. 17, 21, 29, 39, 40, 60, 62-63, 80, 82-83, 99, 172, 303, 316. Constantin Halepliu, născut în 1817, având doar „o vie și niște moșie în judecată”, declara: „am fost și în slujba statului, iar în urmă m-am făcut actor”, *Documente privind anul revoluționar 1848 în Țara Românească*, București, 1962, p. 574-576.

director, comisul Matei Millo, avea să-l acuze în 1850 pe „un numit Costache Halepliu” că, la întoarcerea lui în Muntenia, după mântuirea sorocului din contract, a cutezat să-și însușească din repertoriul moldovean *Baba Hârca, Izvodul frunțașilor și Țăranii sau însurăței*²⁷. Peste trei ani, Știrbei-Vodă refuză autorizația lui Halepliu și Alexandru Dulescu, care voiau să ridice al doilea teatru din București²⁸. Ca scriitor de teatru, judecat cu o dreaptă asprime de Grigore Alexandrescu²⁹ și Eminescu³⁰, aventurierul fără talent nu era cunoscut decât prin farsa *Nunta de la Fefeieiu*³¹. La bibliografia Unirii, Nicolae Iorga a adăugat publicația rarissimă *Serbare națională, sau visul fericirii, pastorală de Costache Halepliu*, București, 1859, dovedind că acest oportunist știa să se acomodeze noii situații³². Mediocra lui persoană prinde viață îndeosebi din paginile raportului său, niciodată analizate cu de-amănuntul.

Pentru Halepliu, care avea vocația delatorului, „fapta mea în aparență este degradatoare dar în sine fiind bună și patriotică mă fălesc” sau, cu toate că „în aparență mă degradează, dar în sine îmi va face onoare”. Cu o surprinzătoare candoare, recunoaște că „m-au și întrebat ce leafă primesc pentru spionlăc, și i-am răspuns că 1500 lei pe lună” și, dintr-o mândrie profesională care nu-i singura ciudățenie a tipului, disprețuiește pe „falșii d-ni spioni ce iau o leafă în zadar”. Îl vedem lăudându-se că pricepe „puțin franțuzește”, ceea ce se întrevede din cuvintele întrebuintate: „nu eram renomé” (*sic!*). Ca dovadă a vredniciei sale de iscoadă,

²⁷ N. Iorga, *Viața și domnia lui Barbu Dimitrie Știrbei, domn al Țării Românești (1849-1856)*, Vălenii de Munte, 1910, p. 238. Cf. I. Massoff, *Matei Millo și timpul său*, București, 1940, p. 118; idem, *Teatrul românesc, privire istorică – de la obârșie până la 1860*, I, București, 1961, p. 499, cu precizarea că Halepliu conducea teatrul din Pitești în 1848, când a scris *Comoara închipuită*; vezi *Anul 1848 în Principatele Române*, VI, p. 68: „eu le ziseam la toți că plec la Craiova ca să închin o dramă a mea c.c. Iancu Bibescu”.

²⁸ N. Iorga, *op. cit.*, p. 240-243. A jucat piesa lui I. Dimitrescu, *Două sute de galbeni mită pentru o păhărnice de trei zile căzută prin constituție*, I. Massoff, *op. cit.*, p. 371. A. Costa-Foru, în *Istoria teatrului în România*, I, București, 1965, citează o comedie a lui Halepliu din 1847, *Cumplitul amăgit sau Izvorul demoralizației*, la care adăugăm *Moartea lui Mihai Viteazul la Turda* (1854) și *Don Sanji II regele Portugaliei* (1857).

²⁹ E. Lovinescu, *Scrisorile lui Grigore Alexandrescu către Ion Ghica*, **Cv.L.**, XLV, 1911, p. 756, despre Halepliu care a fost actor în trupa românească din Moldova, unde, după expresia lui Alecsandri, „a avut un beneficiu destul de productiv în privința șuerăturilor. Talentul său dramatic și mai ales cel muzical sunt încă în față, din care nici sunt semne să se desfășure multă vreme. Dar, în lipsă de alte distracții, lumea cea mică tot se duce a râde de dânsul, deși el privește aceasta ca un omagiu adus geniului său”.

³⁰ M. Eminescu, *Scrieri politice și literare. Manuscrise inedite și culegeri din ziare și reviste*, I, (1870-1877), București, 1905, p. 57.

³¹ N. Iorga, *Istoria literaturii românești în veacul al XIX-lea*, II, Vălenii de Munte, 1908, p. 69; D. Ollănescu, *Teatrul în Țara Românească. 1798-1898*, **AARMSL**, s. II, t. XX, 1897-1898, p. 116 și 141. Vezi I.-H. Rădulescu, *Contribuțiuni la istoria teatrului din Muntenia (1833-1853)*, București, 1935, p. 29-32, 74-86.

³² **RI**, XXVII, 1941, p. 236.

Halepliu aducea vânzarea celor doi revoluționari, „dl. Pantazache Ghica” și Alexandru Golescu, zis „orbul”³³ care, neștiindu-se pândiți, „îmi propunea a mă uni cu dâșii ca să formăm libertate”. Din naivitate sau înclinare spre senzațional, Halepliu plăsmuia aceste extravagante:

„mulțumesc cerului că s-a îmbodisit funesta izbucnire a revoluției ce era să se facă la 3 iunie noaptea prin semnalul clopotelor de la Radu-Vodă și Mitropolie; căci poate să-și închipuiască oricare, că de se ridică noaptea, ce grozavă vărsare de sânge era să se facă, necunoscându-se unul pe altul?”

Cu aceeași emfază profesională, el se îngrozește de revoluție: „ferească Dumnezeu, de va mai izbucni încă o dată, *cum vă arăt că au nădejde* [sublinierea noastră, A.P.] atunci va fi vai! și de o mie de ori vai! de biată țară!”. Aproape își închipuie că el a rămas singurul apărător al ordinii sociale, fără a se sfii să-l critice pe Fouché-ul fanariot: „d-lui Aga i s-a părut glume [...] și n-a urmat cu prinderea după planul ce-l dedesem eu”. Firește, își exagerează rolul când caută să convingă că în urma poveștelor sale s-au hotărât primele arestări. Se știe din povestirea lui Ion Ghica de ce s-a renunțat apoi la ele³⁴. Halepliu dă vina pe Manu, prea tolerant: „Ba încă și altă greșală mai face d-l Aga, că ducându-se să prinză pe d-l Negulici” – asupra căruia se strecoară această informație neobservată:

„acela care zică să iasă cineva înaintea d-lui general Duhamel să-l omoare când a plecat din Iași, ca să scape de un perfid” – „ia numai hârtiile și pe dânsul [...] îl lasă slobod, când Negulici chiar în acea noapte s-a dus de a vestit pe toți să fugă că-i prinde, și ducându-se apoi să prinză pe d-l Eliad și pe d-nii Goleștii i-a găsit fugiți”.

Nu-i de mirare, dat fiind că pictorul suspectat³⁵ întreținea legături strânse cu fruntașii revoluției, cu Eliade mai cu seamă, căruia i-a făcut și portretul³⁶.

³³ Pantazi Ghica (1829-1882); vezi G. Călinescu, *Studii și cercetări de istorie literară*, București, 1966, p. 160-174, 207-208. Identificarea „orbului” cu Al.C. Golescu (1817-1873) o propunem pe baza amintirilor lui Ion Ghica (*op. cit.*, p. 709), după care Golescu-Albu a rămas la București, pe când vărul său omonim era trimis la Islaz. *Amintirile colonelului Lăcusteanu*, ed. R. Crutcescu și I.C. Filitti, București, 1935, p. 134, arată între „căpeteniile rebelilor” pe „Golescu Chioru”; cf. *Documente privind anul revoluționar 1848 în Țara Românească*, București, 1962, p. 574.

³⁴ *Op. cit.*, p. 712. *Anul 1848 în Principatele Române*, I, București, 1902, p. 504-505, punerea sub urmărire a unor revoluționari, „ca să puie mâna pe toți aceștia”. Complicitatea lui Manu e dovedită de scrisoarea lui către D. Bally, vezi P. Cornea, E. Piru, *Documente și manuscrise literare*, II, București, 1969, p. 117, 433.

³⁵ N. Iorga, I.D. Negulici, „*Biblioteca enciclopedică*”, **RI**, XX, 1934, nr. 1-3, p. 16-17; D. Popovici, *Ideologia literară a lui I. Heliade-Rădulescu*, București, 1935, p. 80, 167-170, 172-173, 176, 193, 224, 254; P. Constantinescu-Iași, *Trei pictori români în revoluția dela 1848*, București, 1948. Pe lângă monografia lui L. Dracopol-Ispir, *Pictorul Negulici (1812-1851)*, București, 1939, mai vezi F. Mîrțu, *Știri noi și precizări biografice asupra pictorului revoluționar Ion D. Negulici*, **SCIA**, XIV, 1967, nr. 1, p. 115-120.

Grăitor pentru atmosfera momentului e faptul că și chipul lui Ioan Manu a fost zugrăvit de Negulici, care își câștigase astfel un protector³⁷. S-ar putea adăuga că Halepliu, care avea obrăznicia de a cere să se traducă destăinuirile lui „sau în franțuzește sau în rusește și să i se dea d-lui general Lüdgers și d-lui general Duhamel [...] mă rog a mă slobozi, a mă asculta în toate și a mă răsplăti”, se socotea victima șovăielilor superiorului său. „Apoi eu, văzând aste greșeli și că d-l Aga nu ia lucrurile serios [...] văzându-mă părăsit de toți și de d-l Aga în care aveam toată speranța”, s-a prefăcut convertit la democratism – „m-a și pus chiar acolo de am făcut două articole, zicându-mi că numai așa mă pociu desculpa în ochii popoului suveran, și le-am publicat, unul în no. 9 și altul în no. 12 al Pruncului român”³⁸.

Cele de mai sus înfățișează într-o perspectivă neașteptată, dacă nu întreaga presă bucureșteană din anul 1848, dar ziarul lui Rosetti, care-și alegea astfel colaborările; odată cu acestea răsare însăși taina nelămurită deplin vreodată: ce urmărea Ioan Manu? Nu poate fi ocolită impresia că el era îndemnat în crucea revoluționarilor de un gând ascuns. Suntem ispitiți să căutăm dezlegarea într-un dialog surprins de același Halepliu între Ion D. Negulici și Alexandru C. Golescu,

³⁶ Dovadă, scrisoarea lui Eliade către banul Mihail D. Ghica, din 10 februarie 1841, la N. Iorga, *Cărți și scriitori români din veacurile XVI-XIX*, **AARMSL**, s. II, t. XXIX, 1909, p. 26.

³⁷ În 1838, reproduș de L. Dracopol, *op. cit.*, pl. IV. Două desene în creion, sub titlul „Portret de bărbat” (pl. XIX) și „Portret de femeie” (pl. XVIII, datat 1843), ambele neidentificate, din colecția A. Severin, reprezintă, fără îndoială, pe Ioan și Anca Manu. Un alt portret presupus al Anei Manu este cel din colecția V. și C.M. Stavila (pe aramă, 0,13/0,11), provenind din casa Manu. Pictorul anonim a reprezentat o doamnă, așezată într-un fotoliu, de trei sferturi spre stânga. Cum trăsăturile sunt îngroșate de vârstă, către 50 de ani, pictura a fost probabil executată în jurul lui 1860. Chipul ei, comandat lui C.D. Rosenthal în două variante, a fost zugrăvit și de A. Chladek: o miniatură pe fildeș (0,12/0,10), intrată în 1966 în colecțiile Muzeului de Artă din București, și portretele gemene ale celor doi soți, T. Voinescu, *Anton Chladek și începuturile picturii românești*, București, 1936, p. 33 (pe pânză, 0,73/0,56). Reunite în tabloul votiv de la Budești (1857-1858), chipurile familiei Manu sunt „opere de bătrânețe” ale aceluiași Chladek (1794-1882), cf. T. Voinescu, *op. cit.*, p. 40; V. Brătulescu, R. Ilie, *Mănăstiri și biserici din județul Ilfov*, București, 1935, p. 39. Este semnificativ că, prin 1806-1812, generația precedentă a familiei recurgea la penelul lui Nicolae Polcovnicul, autorul figurilor de ctitori de la Leordeni, N. Romalo, Șt. Balș, *art. cit.*, p. 58-63; F. Dumitrescu, R. Crețeanu, *Elemente din veacul al XVIII-lea la biserica din Leordeni*, **SCIA**, I, 1954, nr. 3-4, p. 295-306.

³⁸ Vezi *Anul 1848 în Principatele Române*, V, București, 1904, p. 516. În „Pruncul român”, nr. 12 – „sămbătă la 10 iulie 1848” –, p. 46, articolul *Către frații români* pastişează cu zel stilul iluminat și grandilocvent al eliașiștilor: „18 veacuri de când sfânta religie se eclipsește de uneltitorii despotismului pe care Creatorul i-a lăsat până acum numai ca să se vadă deosebirea între fiii lui Dumnezeu și fiii omului; 18 veacuri, zic, sunt de când românul dormia în letargic somn, cu ochi împăienjeniați de barbarism, fără a-și putea măcar ridica geana sa”, invocând „sanctul spirit” care „scapă biata Românie din ghiarele înfuriaților tigri”. Îscălește „al vostru cetățean C. Halepliu”.

amândoi admiratorii lui Aimé Martin, făcând aluzie la sprijinul dat de Constantin Cantacuzino³⁹, Constantin Suțu⁴⁰, Iancu Văcărescu⁴¹, Ion Odobescu⁴² și Ion Solomon⁴³ conspirației republicane, cu precizarea că „deși d-lor au dat banii cu scop numai ca să detroneze pe principele Bibescu, dar că formară adevărata libertate a României și îi lasă cu banii d-lor să dea din buze”. Ar rezulta deci că, nemărturisit, Manu, asemenea altor reprezentanți ai marii boierimi, a ținut să vină la putere după detronarea vărului său. Ambiția care avea să-l caracterizeze și zece ani mai târziu, când prigoana unioniștilor a pornit la porunca lui, îl făcea să uite de impopularitatea sa, care a mers accentuându-se de-a lungul domniei lui Bibescu. Pe aceeași cale se mai poate afirma că intențiile lui Manu au fost dejucate mulțumită subalternilor lui, anume tocmai cei pe care Halepliu îi acuza de rea credință și de felurite intrigi precum „Iancu ipocomisar de verde, acela ce pe de o parte lucra ca om al poliției, iar pe de alta spune tot la democrați, înșelând și chiar pe d-l Aga [...], d-l Aga care zicea că o să-i opărească cu tumba cu apă fiartă, și pe urmă nu nimeria pe unde să fugă”. La 13 iunie 1848, noua cărmuire revoluționară, care ordonase arestarea lui Ioan Manu și Alexandru Villara, înștiința autoritățile din Giurgiu⁴⁴ că fugarii „cu pasporturi fără dată și subț numire de consuli nemțesci umblă a se strecura și a trece cu vaporul în streinătăți”. Îndată, „ardicat silnicește”, Manu era dus înaintea primarului, unde a trebuit să i se ia sânge „pentru oarecari turburări ce i s-au pricinuit”⁴⁵. Acum au loc maltratarea fostului ministru de mulțimea străzii, „purtându-l prin oraș cu coade de vulpi”⁴⁶, și incidentul spectaculos, menționat de panegiristul lui Manu⁴⁷,

³⁹ Constantin Cantacuzino (1793-1877), fiul clucerului Iordăchiță și al Maricuței Pârșcoveanu, căsătorit cu Zoe Slătineanu, agă în 1821, secretar de stat în 1842, caimacam în 1848-1849, ministru de interne și președinte de consiliu în 1856, candidat la domnie în 1842 și 1858.

⁴⁰ Constantin Suțu (1804-1882), fiul beizadelei Grigore M. Suțu și al Saftei Dudescu, căsătorit în 1816 cu Ruxandra D. Racoviță, logofăt al dreptății în 1848 și ministru în 1850, sau Constantin A. Suțu („Suțachi”), vornic de poliție în 1850, ministru de finanțe în 1856, ambii pretendenți la tron.

⁴¹ Iancu Văcărescu (1791-1863), fiul clucerului Alecu I. Văcărescu și al Elenei C. Dudescu, căsătorit în 1831 cu Catinca Cantacuzino-Pășcanu, căminar în 1816, logofăt de străini în 1818, logofăt al trebilor din afară în 1824, candidat la tron în 1842.

⁴² Ioan Odobescu (1793-1857) căsătorit în 1831 cu Catinca C. Caracaș, colonel în 1833, șef al statului major în 1836, ministru de război în 1848, spătar în 1856.

⁴³ Ion P. Solomon (1793-1865), sluger în 1820, colonel în 1830, logofăt al credinței în 1850.

⁴⁴ *Anul 1848 în Principatele Române*, I, p. 552.

⁴⁵ *Ibidem*, p. 554.

⁴⁶ I. G. Valentineanu, *Biografia oamenilor mari scrisă de unu omu micu*, Paris, 1859, p. 106. Cornelia Bodea, în *Introducerea la Documente privind Unirea Principatelor*, III, București, 1963, p. XI, n. 1, 2, 3, atribuie această broșură colaborării lui J.L. Gradowicz cu Emanoil Angelescu. Titlul ne pare inspirat de lucrarea lui Louis de Loménie, *Galérie des contemporains illustres par un homme de rien*, I-X, Paris, 1840-1847.

care relatează intervenția maiorului Alexandru Cuțarida cu cuvintele: „Cel care va ridica mâna asupra lui Ioan Manu va lovi în națiune”.

În cele din urmă⁴⁸, guvernul provizoriu îl autoriză să plece în părăsire la Viena. Rechemat în țară de Barbu Știrbei, la formarea guvernului din septembrie 1850, fu numit secretar de stat, funcție prin care abia trecuse Ion A. Filipescu, zis „Vulpache”. Spiritul îngust, conservator, al politicii pe care a dus-o se explică îndeajuns prin resentimentele neîmpăcate pe care le păstra față de stăpânirea de la 1848. În 1855 a călătorit în Franța⁴⁹. Cu el în fruntea înaltului Divan Domnesc, căimăcămia întreită a preluat moștenirea lui Știrbei, fiind instalată în prezența unui trimis al sultanului, la 18/30 octombrie 1858. În împrejurările știute, încercarea de a zădărnici Unirea n-a izbutit, după ce, la 16/28 noiembrie, în casa lui Manu, o mașină infernală explodase fără să-l atingă. Totodată, el avea de pătimit de pe urma unui temut polemist al vremii, Nicolae T. Orășanu⁵⁰. A luat parte la ultima întrunire separatistă din casa lui Iancu Florescu⁵¹. Convenția de la Paris îi aducea amărăciunea desființării rangurilor introduse de Regulamentul Organic, cu care prilej i se atribuie exclamația în care răzbate tot orgoliul feudal: „mare vornic am fost, mare vornic voi rămâne până la moarte!” (așa semna și în 1865). Din mohorâta lui retragere, Iancu Manu s-a alăturat complotului împotriva lui Alexandru Ioan Cuza, organizat de îndată ce domnul a luat măsuri în vederea

⁴⁷ C.G. Mano, *Documente*, p. 542. Hurmuzaki, XVIII, p. 329: *la population de cette dernière ville l'aurait massacré impitoyablement, sans l'intervention providentielle du français qui parvint à le faire évader*. Consulul Franței era greșit informat: Manu a fost eliberat din ordinul ministrului revoluționar al „trebilor din lăuntru”, Nicolae Golescu (vezi nota următoare).

⁴⁸ *Anul 1848 în Principatele Române*, I, p. 563-564.

⁴⁹ G. Șerban, *op. cit.*, p. 187; E. Lovinescu, *op. cit.*, despre plecarea în străinătate în noiembrie 1851, pentru șase luni, a lui Iancu Manu, înlocuit vremelnic de Iancu Oteteleşanu (1795-1876). La 18 martie 1852, Grigore Alexandrescu îi scria lui Ion Ghica: „Iancu Manu, acest Ulis al consiliului, s-a întors de curând din călătoria sa”, E. Lovinescu, *op. cit.*, p. 889-890, 892, 897.

⁵⁰ N. Iorga, *Istoria literaturii românești în veacul al XIX-lea*, III, Vălenii de Munte, 1909, p. 270-277; G. Călinescu, *Studii și cercetări de istorie literară*, p. 132, 139, 207, dar bibliografia nu cuprinde și traducerea lui Paul de Kock, *Sora Ana*, 2 vol., 1856, și K.L. Carra, *Istoria Moldavei și a României*, 1857. De el, iscălit „N. O.”, avem pamfletul în versuri *Epistola banului Emanoil Băleanu către Iancu Manu* (Biblioteca Academiei Române, ms. 4401, f. 31^r), tipărit de „unu omu micu”, p. 108-110. N. Iorga, *Un negustor bucureștean acum o sută de ani*, **RI**, VI, 1920, nr. 10-12, p. 201-206, a publicat versuri, „triviale dar interesante”, țintind pe un mitropolit în care editorul recunoștea pe Neofit. În realitate este Nifon, după cum rezultă din broșura citată a lui Valentineanu, p. 137-138. Satira pleacă de la un incident vestit în cronica scandalooasă a vremii și poartă semnătura N. Cetățenescu (Orășanu).

⁵¹ C.G. Mano, *op. cit.*, p. 579-580. Nu e fiul marelui logofăt Iordache Florescu și al Aniței Suțu, Iancu (1818-1869), căsătorit cu Eufrosina C. Filitti, magistrat, ci colonelul I. Em. Florescu (1819-1893).

reformei agrare⁵². La 1866 el cerea pe principele străin. Demult despărțit de viața politică, a închis ochii abia la 29 noiembrie 1874, la București. Orația funebră meritată de credințele nestrămutate ale bătrânului boier a apărut, sub iscălitura unui adversar vrednic de dânsul, Constantin A. Rosetti, în „Românul”, la 1 decembrie 1874: „El a fost reprezentantul cel mai activ, cel mai energic și cel mai convins al vechiului regim și tocmai fiindcă avea convingeri profunde, a fost întotdeauna franc și leal în acțiunea sa”.

Amintirea acestui înaintaș care, în rostul politic hotărâtor pe care l-a avut, a părținit doar interese egoiste, nu cheamă, desigur, evlavie. Este mai cunoscut ca adversar al Unirii decât ca iubitor de cultură. Pentru discreditarea lui, întreprinsă cu sârg în 1859, era totuși de prisos învinuirea de „foarte puțină instrucțiune”⁵³, vădit nedreaptă, dacă ținem seama de un document inedit, păstrat în fondul A. Saint-Georges al Bibliotecii Centrale de Stat (unde are cota P. III D. 29): un caiet subțire de șase foi, aurite pe margine, purtând titlul *Catalogue alphabétique des livres de S.E.M. le grand logothète Jean Mano*. Însemnarea cuprinde, cu indicația formatului, locului și momentului publicării, 200 de cărți, în marea majoritate din secolele XVIII-XIX. Cea mai veche este o prețioasă ediție a scholiilor lui Eustațiu la opera homerică, tipărită la Roma în 1550. Ultimele apariții din bibliotecă erau *Aritmetica* lui Cirodde, din 1850, și Duckett, *Dictionnaire de conversation*, 1852, ceea ce contribuie la datarea catalogului. De altă parte, titlul menționează calitatea de „grand logothète” a proprietarului care era, așadar, mare logofăt al dreptății, între 13 martie 1851 și 16 iunie 1855, dată la care devine vel vornic⁵⁴.

Lista e redactată în limba franceză, în care titlurile latine nu sunt traduse, ca cele grecești, de un român, probabil, care dă unor nume proprii forme ca „Staghirit” sau „Mosque” (citește *Moscou*). Lipsesc cu desăvârșire cărțile engleze, pe când cele franceze predomină în număr covârșitor, alături de multe grecești și una singură românească: *Codul de comerț*, din 1840, „în valahă”! Tot una singură în germană: *Geografia* în 3 volume a lui Stein imprimată în 1824. Întocmită de un cititor harnic, biblioteca dă la iveală o varietate de genuri apreciabilă. Direcțiile care se conturează sunt: politică și economie, istorie, geografie, științe exacte, filozofie și literatură. De remarcat că autorul catalogului n-a urmat vreunul din sistemele de clasificare pe materii îndeobște folosite, ci s-a mulțumit să înșiruie cărțile în ordinea alfabetică, cu o inconsecvență deosebită. Nu rareori, aceeași lucrare a fost trecută la diferite paragrafe, spre pildă, *Collection officielle des ordonnances de police de 1830 à 1844* apărută la Paris în 1844, figurând o dată la litera C, revine la litera următoare, inițiala numelui autorului, Delessert (Gabriel-Abraham-Marguerite), sau piesa lui Hugo, *Lucrétia* (sic!) *Borgia*, Paris, 1842, în 12°, e înscrisă la V, de la Victor! Niciun volum n-are număr de ordine.

⁵² *Ibidem*, p. 582.

⁵³ I.G. Valentineanu, *op. cit.*, p. 105.

⁵⁴ C.G. Mano, *op. cit.*, p. 588-590.

Dintru început ne impresionează locul pe care-l deține literatura în această bibliotecă. Posesorul ei pare să fi avut o temeinică cultură clasică, prețuind cu osebire pe Homer, căci un exemplar al ediției lui Johann-August Ernesti din Leipzig, 1752, se învecinează cu versiunea franceză a lui Paul-Jérémie Bitaubé (1819), ba chiar cu mediocra transpunere comentată în neogreacă a macedoneanului Gh. Russiadis, publicată la Viena în 1817. Hesiod e și el prezent, în ediția greco-latină de la Amsterdam din 1701. Ioan Manu, dacă nu tatăl său, a pătruns în „comoara poezilor greci”, datorită lui Giacomo Morelli, autorul antologiei în două volume din 1762. În edițiile de la Strasbourg avea la dispoziție comediiile lui Aristofan (ed. Brunck, 4 vol., în 8°, 1783), dialogii lui Lucian din Samosata (ed. Reitzius, 1789), tragediile lui Sofocle (ed. Brunck, 1786). Mai era Euripide, tipărit de erudiții Musgrave și Beckius la Leipzig, în 1788. Stânjenitoare e situația operei platonice, aflată doar în tălmăcirea lui Joseph-Victor Le Clerc, *Pensées de Platon*, Paris, 1819. Diogene Laerțiu apare într-o ediție din 1692. Într-o traducere, de Caussin, a *Expediției argonauților*, Apollonius din Rodos însoțește pe mitograful Apollodor din Atena (1811, în 8°). Ca mulți alți contemporani educați la școala clasicilor, Manu a citit vestitele pagini ale abatelui Barthélemy, *Voyage du jeune Anacharsis en Grèce* (7 vol., în 8°, Paris, 1817), studiind și *Arheologia* lui Athanasie Staghiritul (4 vol., în 8°, Viena, 1818). În mare număr se găsesc cărțile savantului dascăl grec Neofit Duca: *Thucydide* (9 vol., Viena, 1805), *Arrian* (7 vol., în 8°, Viena, 1809), *Dio Chrysostomul* (3 vol., 1810), *Eschine* (Viena, 1811), *Oratorii atici* (8 vol., 1812), iar de confratele său, Vardalah, *Retorica*, Viena, 1812. Se notează *Filologia elenică* de Schöll, în 1816, sau un lexicon de greacă bizantină, Paris, 1829.

Lista autorilor moderni, de valoare inegală, aproape toți francezi, e mai lungă. Ea denotă o oarecare familiarizare cu clasicii: Molière (8 vol., în 12°, Paris, 1799), Racine (5 vol., în 8°, Paris, 1813) și La Bruyère (3 vol., în 12°, Paris, 1818). De neînțeles e titlul dat operei lui Pascal, *Dialogues en trois langues*, Paris, 1849 – să fie oare prin analogie cu Platon? și de ce traducere ar fi vorba? De La Fontaine au fost alese *Les amours de Psyché* (Paris, 1803), fabulele (2 vol., Paris, 1809) și comediiile. Mult mai interesantă este acceptarea lui Voltaire de către marele boier muntean, între cărțile căruia se constată monumentală ediție în 70 de tomuri, în 8°, Paris, 1784. Chiar Jean-Jacques era cultivat de Ioan Manu, dovadă prezența scrierilor lui (38 vol., în 8°, Paris, 1791), la care se adaugă *Noua Eloiză* și *Confesiunile* (2 vol., în 12°, Paris, 1793). Se pune întrebarea: cine și-a procurat pe Rousseau?

Am fi propus pe Mihalache Manu care trăia în anii Revoluției Franceze. Dar apropierea cronologică nu poate șterge distanța ideologică: așa cum reiese din cronică sa – pe nedrept trecută cu vederea sub raportul informațiilor –, vornicul Mihalache Manu pare lipsit de preocupări reformatoare sau aplecări spre altă literatură decât, cumva, stihurile lui Athanasie Christopulo, boier divanit ca și el. Limba în care scrie e încă greaca și nimic nu ne lasă a bănuirii influențe occidentale.

Atunci, rămâne cealaltă posibilitate, ca Iancu Manu, care – în afară de lecțiile primite acasă de la dascălul Ștefan, cel priceput la socoteli, – învățase carte la Sf. Sava, intrând în contact cu tinerii intelectuali, categorie a burgheziei abia pe cale de-a se forma, să fi adoptat unele vederi luministe, expresie a unei dispoziții relative către concesii. Progresul față de generația precedentă e limpede. S-ar cuveni, prin urmare, revizuită opinia potrivit căreia reacționarii din 1848 și 1858 se sileau să mențină neștirbite rânduielile feudale. Pur și simplu, „cărvunarii” fuseseră demult depășiți, momentul istoric era al revoluțiilor și, datorită poziției lor de clasă, acești moderați ajung să reprezinte principala forță contrarevoluționară.

După această paranteză cerută de unele cărți neașteptate din biblioteca Manu, să recunoaștem manifestarea acelorași tendințe luministe în lectura lui Condillac, ale cărui scrieri le desprindem din catalog (23 vol., în 8°, Paris, 1798), odată cu *Logica* lui, tradusă în grecește din 1801. Trecuseră în obscuritate predicatorii Marelui Secol, cu excepția lui Fléchier, reprezentat de ale sale *Oraisons funèbres* (2 vol., în 12°, Paris, 1803), odată familiare panegiristului lui Ștefan cel Mare; cât despre Fénelon, el e redus simbolic la *Morceaux choisis*, Paris, 1847. Mai gustat era spiritualul Lesage, cu *Gil Blas* (4 vol., în 12°, Paris, 1813), *Guzman de Alfarache* și *Scrieri alese*. Se mai remarcă o frumoasă ediție a *Decameronului* (*Contes de Boccace*, 10 vol., Londra, 1791) și cartea lui Louvet du Couvray, mult citită, *La vie du chevalier de Faublas* (8 vol., în 12°, Paris, 1813), pe lângă versurile argotice publicate la Paris, în 1803, de La Fosse și Duché, ori anacreonticul contemporan Christopulo (opera lui în 4 vol., 1833) care, de altfel, ca fanariot, a trăit mulți ani la București. În contrast cu aceste frivolități piperate, cu cât mai fadă pare poezia minoră franceză de la sfârșitul veacului al XVIII-lea, covârșitoare în biblioteca lui Iancu Manu și al cărei gust îl mai aveau alți membri ai familiei, căci s-au păstrat poezii franțuzești ale vornicului Manuil Manu de prin 1836-1838⁵⁵. Corifeul acestei generații literare era abatele Delille, al cărui imens succes, neînțeles pentru noi, rezistase Revoluției și Imperiului, dovadă apariția în 1818 a volumașelor lui *Poésies fugitives* și *Les jardins*. Mai întâlnim, de același autor, *La pitié*, *L'imagination*, *L'homme des champs*, *La conversation*, *Les trois règnes de la nature* (adnotată de Cuvier!), apoi, după modele străine, *Le départ d'Eden*, *Le paradis perdu*, *Les Bucoliques* și *L'Eneide*. În proză îi corespundea Marmontel, cu povestirile lui morale (2 vol., Paris, 1775)⁵⁶, Bernardin de Saint-Pierre, reeditat în 1822, și necunoscutul Bastien care a scris *La nouvelle maison rustique*, 3 vol., în 4°, Paris, 1805. Nu fusese încă dat uitării de tot vechiul Jean-Baptiste Rousseau, cu *Odele și cantatele* sale, în 2 volume, în 12°, Paris, 1799. Din zilele Regenței mai stăruie Joseph de La Grange-Chancel și Charles Rivière Dufresny, retipăriți în 1811. Sentimentalismul lănced al lui Colardeau (1811) și La Chaussée (2 vol., în 12°, Paris, 1816) nu aduce nicio schimbare după epigonii

⁵⁵ Biblioteca Academiei Române, ms. fr. 13.

⁵⁶ Acestea au găsit numeroși traducători români, amintiți de Al. Duțu, *Coordonate ale culturii românești în secolul XVIII*, București, 1968, p. 23.

clasicismului: Jean-Baptiste Vivien de Chateaubrun sau Campistron (1811). Din autorii dramatici mai apar Florent Dancourt (5 vol., Paris, 1816), Louis de Boissy (2 vol., Paris, 1812) sau, în 1811, Nicolas Barthe, Philippe Poisson și Bernard Saurin; în 1812, Michel Sedaine. Nu lipsește nici fabulistul Ginguené (1814), învecinat cu satiricul Joseph Berchoux: *La gastronomie* și *La danse ou les dieux de l'Opéra*. Altă glorie fără trăinicie este marchiza de Lambert (din greșală scris Delampère), ale cărei *Povește către fiica ei* se tălmăciseră în limba greacă de Ralu Suțu în 1819; cu doi ani mai vechi sunt cele 16 volume ale *Cursului de literatură* de Jean-François de La Harpe, critic și academician renumit.

Prima generație a romanticilor își făcuse apariția prin Châteaubriand, ai cărui *Martiri* (3 vol., în 12°, Paris, 1809) stau alături de *Vegherile poetice* (în 12°, Paris, 1810) ale lui Baour-Lormian, imitatorul falsului Ossian – *Poésies galliques*, în 12°, Paris, 1811. Preferința pentru șterșii clasici Charles Delattre (*Spectacles de la nature*, 2 vol., în 8°, Paris, 1827) și Charles Dupaty (*Lettres sur l'Italie en 1785*, 2 vol., Paris, 1838) nu-l împiedică pe Ioan Manu să citească apoi nu numai pe Victor Hugo, dar pe însuși Ernst Theodor Amadeus Hoffmann, din *Povestirile fantastice*, traduse în franceză în 1846, semn că era atent la noile valori.

Cugetătorii politici sau economici din biblioteca lui Manu sunt bine cunoscuți: Bielfeld, *Institutions politiques*, 4 vol., în 8°, Paris, 1762; Beccaria, prin intermediul traducerii grecești a lui Adamantios Coray⁵⁷, Paris, 1801; Montesquieu, ale cărui opere în 6 volume în 8° au apărut în 1816; Adam Smith, în versiunea lui J.B. Say, *De la richesse et de la misère des peuples* (sic!), în 8°, Paris, 1818; Bignon, *Des cabinets et des peuples depuis 1815*, în 8°, Paris, 1823. Îndatoririle publice ale lui Manu explică prezența unor lucrări ca *Legiuirea lui Caragea*, în textul grec din 1818, *Codul Callimachi* (1815) și *Codul Napoleon*; Bossard, *Manuel des officiers municipaux*, în 12°, Paris, 1835; Chabrol-Chaméane, *Dictionnaire des lois pénales*, în 8°, Paris, 1843; amintita colecție de ordonanțe ale prefectului poliției din Paris și o culegere de rapoarte generale ale consiliului de salubritate între 1840 și 1845, *Le Manuel pratique du Sapeur-pompier belge*, dicționarul municipal al lui Puibusque, în 2 vol., 1843, până și *Almanahul de Gotha* din anul 1832. Pentru chestiuni de protocol Manu folosea cele 13 volume ale lui Massuet, *La Science des personnes de Cour*, din 1752. Figurează la loc de cinste voluminoasa operă a baronului de Martens, în 25 de tomuri în 8°, *Traité de l'Europe*, Göttingen, 1831, însoțită de o tablă generală.

Dintre istorici, logofătul clasicist cerceta edițiile de la Lipsca ale lui Xenofon (1811) și Herodot (1815). Tipărit de Hutten la Tübingen, în 1741, Plutarh revine în versiunea datorată academicianului francez Dacier (Paris, 1811, în 12°). Pentru evenimentele epocii moderne, erau consultate *Istoria vechii Dacii* de Dionisie Fotino, Viena, 1818-1819, lucrarea despre Imperiul Otoman a învățatului

⁵⁷ A. Camariano-Cioran, *L'œuvre de Beccaria „Dei delitti e delle pene” et ses traductions en langues grecque et roumaine*, RESEE, V, 1967, nr. 1-2, p. 193-202.

dragoman Muradgea d'Ohsson și cartea filelenului François Pouqueville, *Histoire de la régénération de la Grèce*, Paris, 1825. Mai cuprinzătoare sunt in-foliile vestitului dicționar istoric al lui Louis Moréri, în ultima și cea mai bună ediție, 10 vol., Paris, 1759, o istorie universală, 45 vol. în 4°, publicată la Amsterdam și Leipzig în 1770, și *Istoria generală* de abatele Millot, 4 vol., în 8°, Paris, 1815, care s-a bucurat și de o traducere în românește⁵⁸. Înregistrăm masiva *Biografie universală*, premergătoare celei editate de Firmin Didot, Paris, 1813, 27 vol. în 8°. Abatele de Saint-Réal, cu a sa *Conjuration des Espagnols contre Venise* (1802), astăzi cu totul uitat, dar ilustru în secolul XVII, reprezenta onorabil istoria romanțată.

Abundența descrierilor de călătorii și atlaselor mărturisește interesul pentru geografie. E vorba de *Atlas des voyages du jeune Anacharsis*, *Atlas de Wit*, *Atlas de Corlambert*, *Atlas universel* de Robert și Delamarche, colecția de călătorii (1805) a aceluiași Langlès care a scris *Notices sur la Perse*, Paris, 1816. De alt călător, Breton, sunt scrise *La Chine en miniature* (1811), *L'Egypte et la Syrie* (1814), *L'Espagne et le Portugal* (1815), *L'Illyrie et la Dalmatie* (1816), *Le Caboul* (1817), *Les Mahrattes* (1818) și *Le Japon* (1818). Seria continuă cu alte explorări: *L'Afrique*, de R.G.V., în 12°, Paris, 1814, *Arts et métiers de la Chine*, în 12°, Paris, 1814, *Costumes et vues de la Chine* (tradusă din limba engleză în 1815), *Mœurs, usages et coutumes des Ottomans*, scrisă de un oarecare Castellan în 1812, *Voyage à Smyrne et aux îles de l'Archipel*, de însuși Tancoigne, consulul Franței la București, în 12°, Paris, 1816⁵⁹, cartea anonimului M.P. despre Industan, din același loc și an, laolaltă cu *Le monde maritime*, 4 volume de M.W., ba, în 1820, și o carte despre cultura ceaiului, de „Marquis jeune”.

Preocupări mai adânci denotă celebra operă a lui Fontenelle, *Entretiens sur la pluralité des mondes*, Paris, 1769. Din domeniul științelor cităm *Fizica* lui J.B. Biot (după data apariției, 1817, trebuie să fie *Précis élémentaire de physique expérimentale*), *Matematica* grecului Zosima, dată tiparului la Moscova în 1798, alta, de Segner, *Geometria* de Duveley, Paris, 1816, în 8°. Manu a reținut și operele unor chimiști de seamă ca Antoine de Fourcroy, *La philosophie chimique*, editată la Viena în 1806 de Antim Gazis (al cărui *Lexicon* în 3 tomuri, în 4°, Veneția, 1801, îl avea), sau toxicologul Mathieu Orfila (scris Orfita), *Eléments de chimie appliquée à la medecine et aux arts*, Paris, 1819. Se mai menționează, în aceeași ordine de idei, manualul de medicină al lui Giraudeau, *Medicorum graecorum opuscula* (1808) și publicația, atât de rară, a doctorului Dimitrie Caracaș, *Poemata medica*, Viena, 1795. Un răspândit manual de filozofie, al lui Charma, din care există și o prelucrare în românește de Ion Zalomit, un dicționar de „istorie naturală” de Valmour-Bomare, în 15 volume, Lyon, 1741, și scrierea cu același nume a lui Buffon (24 vol., Paris, 1799) contribuie la această erudiție universală.

⁵⁸ De Ioan Piuariu-Molnar, Buda, 1800, cf. I. Bianu și N. Hodoș, *Bibliografia românească veche 1508-1830*, II, București, 1910, p. 417-419, nr. 626.

⁵⁹ N. Iorga, *Istoria românilor prin călătorii*, IV, București, 1929, p. 7.

Numeroase dicționare: Varini, *Dictionnarium linguae graecae*, in fol. 1712, Antonini, *Dictionnaire français-italien-latin*, 2 vol. in 4°, 1743, Girard, *Synonimes français*, 2 vol., Paris, 1798, *Vocabulaire français*, 2 vol. in 4°, Paris, 1771, *Dictionnaire de l'Académie française*, 2 vol., Paris, 1814, Planche, *Dictionnaire français-grec*, Paris, 1848, Vailly, *Dictionnaire français-latin*, Paris, 1849. Dintre gramatici merită atenție Dumarsais, *Les tropes*, 2 vol. in 8°, Paris, 1818, gramatica ruso-greacă a lui Panaiot Nițoglu, din București, apărută la Moscova în 1810, și, la Viena, cea a lui Dimitrie N. Darvari, dintr-o familie macedoneană (1798).

La sfârșit se citește însemnarea, de altă mână, a exemplarelor lipsă, împrumutate prietenilor, cum era cazul cu volumele I-IV din scrierile lui Rousseau, pe care le citea o Elenă, poate fiica lui Iancu Manu⁶⁰, pe când volumele X și XXIII erau luate de „dl. Iatropol”. Avem astfel dovada că unele cărți circulau: să se observe care!

Cunoașterea acestei biblioteci dezvăluie cultura și preocupările neașteptate ale unei personalități din primul plan al epocii Unirii. Ioan Manu împărtășea cu contemporanii lui interesul pentru descrierile de călătorii. Dovedea și o lăudabilă sârguință în a se informa cu privire la descoperirile științifice, cu toată distanța de la Fontenelle la Biot sau Fourcroy, alăturarea lor fiind, până la urmă, simbolică. Dar citește mai ales poezie anemică și convențională, manifestare a sensibilității aristocratice din Franța Vechiului Regim. Aici surprindem cel mai clar subtextul social al orientării literare. Recunoscând ascendentul unor gânditori din epoca prer evoluționară – Montesquieu, Rousseau, Voltaire –, Manu prefera, probabil, pe cel dintâi, mai moderat. În linii mari, biblioteca își dă la iveală deplin caracterul luminst, întârziat până la mijlocul secolului al XIX-lea. Acordul său, nebanuit, cu acțiunea politică a marelui vornic Ioan Manu îndeamnă la o nouă interpretare a acestei figuri. Cum frumos scrie Nicolae Iorga:

„Nici o listă de cărți nu e indiferentă. Am voi să avem pe această cale cât mai multe cunoștințe de suflute, cât mai multe psihologii: ni-ar trebui însemnarea cărților celor mai buni ca și a celor mai răi, celor mai ageri ca și a celor mai mărgeniți, pentru a înțelege pe deplin, din nevoia de cetit a unei societăți, orientarea ei, moravurile ei, seriozitatea sau ușurătatea ei, situația ei față de judecata, desăvârșit informată și foarte aspră, a timpurilor”⁶¹.

⁶⁰ Elena Manu (1832-1916), căsătorită cu Alexandru Em. Florescu, apoi cu Constantin Cornescu. „Mr. Iatropoulo” ar putea fi Panaiot Iatropol, care-și trecea bacalaureatul la Paris în decembrie 1852, P. Eliade, *Din arhivele Sorbonei*, „Viața nouă”, I, 1905-1906, p. 224.

⁶¹ *Oameni și cărți, încă o dată ce se cetia pe vremuri la noi. Cărțile lui Vasile Drăghici*, „Floarea darurilor”, II, 1907, p. 129.

Despre tipografia lui Eliade Rădulescu în 1848

Bătrânețea lui Eliade a fost mai rar cercetată de biografii scriitorului. Aceștia au preferat să zăbovească asupra perioadei în care el a contribuit activ la progresul culturii românești sau a avut rolul controversat de tribun revoluționar.

Deși poetul își reluase, după întoarcerea din exil (1859), activitatea politică, timpurile noi nu-i mai îngăduiră afirmarea ostentativă pe care și-ar fi dorit-o. Autoritatea lui scăzuse odată cu refluxul valului revoluționar și – cu puține excepții: un Rucăreanu, un Russo-Lăcusteanu, un Depărățeanu – tinerii generației maturizate de revoluție nu-l recunoșteau drept mentor al lor. Viața lui publică – și ce nu era public în această existență veșnic extravertită! – nedumerește prin confuzia crezului său¹, prin atitudini pe cât de vehemente, pe atât de contradictorii. Astfel, ca deputat de Muscel, rostise înaintea Constituanței din 1866 un fulminant discurs antidinastic, din care nu lipseau atacurile la adresa autorilor loviturii de stat:

„Națiunea, sau mai bine cei ce au putut, au făcut o răsturnare căreia apoi i s-a dat numele de revoluțiune. Nu dezaprobat faptul pe cât el a fost necesar [...] Voiți a urca pe tronul țării pe un străin cărui să dați țara moștenire din tată în fiu. Nu vă jucați cu viața și viitorul unei națiuni”.

După ce dezvoltă polemic următoarele afirmații:

„1. Dinastia la noi este contra tradițiilor; 2. Dinastiile au cauzat totdeauna suferințe și nenorociri națiunilor; 3. Dinastia este o uzurpațiune a proprietății naționale; 4. Dinastia este contra principiilor și aspirațiunilor către cari țintește lumea modernă”.

trece la argumente de un bun simț popular, în care regăsim vioiciunea stilului său de odinioară:

„Poate voiți a face numai o încercare alegând un principe străin. Așa vă mai înțeleg. Dar uitate, eu, ca să mă leg cot la cot și apoi să încerc pe Stan necunoscutul ca să văd de-mi dă brânci de râpă au ba, vezi, această glumă n-aș face-o [...] Aceasta am avut de zis. În rezumat, sunt contra dinastiei și a principelui străin”².

Evident, vechiul și niciodată mărturisitul pretendent la domnie pleda *pro domo*. Aceasta nu-l va împiedica, la distanță de numai patru ani, să publice, cu

¹ Vezi D. Popovici, *Ideologia literară a lui I. Heliade Rădulescu*, București, 1935, p. 200-205, și mai dezvoltat în „*Santa Cetate*”. *Între utopie și poezie*, București, 1935, *passim*, despre idealul politic și social al scriitorului analizat apoi temeinic de Paul Cornea.

² Cităm, după o foaie volantă intitulată *Veritatea*, „un exemplar 10 bani” – *Profeția lui Ioan Heliade Rădulescu, deputat al Constituanței române din 1866*.

prilejul căsătoriei lui Carol I, o *Cântare a cântărilor*! Regretabila ușurință cu care poetul își tocmește acum pana pentru compuneri ocazionale se vede și dintr-unele versuri scrise la cererea fostului său dușman, maiorul Lăcusteanu, care-l arestase în 1848³. Privite cu ironie sau cu mâhnire, palinodiile bătrânului scriitor n-au fost încă explicate.

În multe privințe, bătrânețea lui Eliade se aseamănă cu aceea, înglodată în datorii și ocolită de prieteni, a aceluia dintre poeții contemporani pe care pare să și-l fi ales drept model – Lamartine. Eliade a tradus, de altfel, *Meditațiile poetice* și, în „Curierul românesc”⁴, un discurs al deputatului Lamartine, apoi circulara lui, ca ministru de externe, către agenții diplomatici ai Republicii, iar pozele sale solemne, ades criticate, nu făceau decât să copieze purtarea celui care, demult admirat pentru literatura lui, era șeful guvernului provizoriu francez. Amândoi și-au atras, prin acțiunea lor revoluționară, ostilitatea claselor posedante. În jurul lor a fost organizată o adevărată conspirație a tăcerii, curmată numai pentru a da glas ponegririlor sistematice. Deși nici unul, nici altul n-avuseseră înțelegere față de aripa stângă a revoluției burghezo-democratice, opunându-se chiar măsurilor inspirate de ea, numele lor au devenit mai târziu sinonime cu pericolul unei răsturnări sociale, ei fiind de aceea urmăriți cu înverșunare de cei ce nu le puteau ierta marea spaimă din 1848. Ultimii ani ai vieții lor, întunecați de griji materiale, lasă să se întrevadă un zbucium patetic pentru a-și păstra demnitatea. Hărțuiți de creditori, amândoi se văd condamnați la o producție literară „industrială”, prea grăbit realizată pentru a oferi multe pagini vrednice de trecutul autorului lor. Comparația dintre cei doi s-a impus chiar contemporanilor. Bălcescu, scriind la 22 octombrie 1849 Alexandrinei Ghica⁵, îl judeca pe Eliade cu nedreaptă asprime – manifestare a unei alergii față de vanitatea și lipsa de caracter pe care crezuse a le vedea și la Bolliac: *À propos d’Eliad, savez-vous qu’il est aliéné comme Lamartine; la copie a suivi la destinée de l’original*⁶. În sfârșit, așa cum Lamartine, după eșecul repetat al subscripțiilor și al proiectelor editoriale grandioase, a fost, în cele din urmă, constrâns să accepte o înjositoare subvenție din partea lui Napoleon al III-lea⁷, Eliade, neputând face față greutăților, cu toată recompensa națională

³ *Amințirile colonelului Lăcusteanu*, publicate și adnotate de R. Crutzesco, cu un comentariu istoric de I.C. Filitti, București, 1935, p. 269.

⁴ Numerele 67 din 1846 și 21 din 1848.

⁵ Deci nu soțului ei, după cum afirmă, dintr-o scăpare, G. Călinescu, *I. Eliade Rădulescu și școala sa*, București, 1966, p. 32.

⁶ N. Bălcescu, *Opere*, IV, *Correspondența*, ed. G. Zane, București, 1964, p. 223. Diagnosticul crud coincide cu cel aplicat de Gh. Barițiu: „Sărmanul Eliad, pe când scria și publica la acestea” – 1870 – „era smintit și alienațiunea progresează tare”. Finalul sumbru la care face aluzie Barițiu exprimă ceva mai mult decât un caz răzleț: Alecsandrescu, Bolintineanu și Bolliac sfârșesc și ei cu nervii uzați, victime în bună măsură ale împrejurărilor istorice.

⁷ Vezi introducerea lui Henri Guillemin la ediția sa, Lamartine, *Lettres des années sombres 1853-1867*, Fribourg, 1942, și F. Letessier, *Lamartine en 1867-1868. Lettres inédites*

(24 000 lei) și pensia votată de Parlament în 1866 („lei 1666, parale 26 2/3 lunar”) asediază ministerul Instrucțiunii cu propuneri de cărți școlare⁸.

Totodată, pune la cale un *Dicționar enciclopedic* în 40 de volume, plănuiește o altă operă de dimensiuni colosale, ale cărei 30 de volume le anunță sub titlul *Știința omenirii sau Istoria universală a globului nostru, a popoarelor antici și moderni, a științelor, artelor și invențiilor umane*⁹. Are în perspectivă un câștig de milioane. Ceea ce nu dezvăluie este că profitul scontat trebuia să acopere un deficit imposibil de evaluat exact, dar neconținut agravat, între altele, prin dărnicia fără preget cu care Eliade ajută pe prietenii scăpați¹⁰. La rândul său, când amenințarea falimentului se îndepărtează pentru un timp, datorită unui ajutor bănesc, el scrie prietenului generos: „îți mulțumesc din inimă că mi-ai mântuit onoarea”¹¹.

În aceste condiții, anumite fluctuații de atitudine se pot înțelege. Eliade a simțit nevoia de a da unele garanții conservatorilor, pe care-i considera, cu drept cuvânt, cei mai puternici dintre adversarii săi. Cităm o singură frază, din 1859: „Missiunea mea deocamdată este [...] de a risipi ca și la '48 planurile anarhiștilor, perturbătorilor de meserie, de a învoi interesele diverse și de a înfrăți condițiunile societății”¹². Asemenea declarații i-au atras neîntârziat replica lui C.A. Rosetti care, exprimând punctul de vedere al extremei stângi, considera că, în afară de Eliade, „nici unul n-a mai căzut în asemenea crime în această țară de la Mihnea Turcitul” și încheia cu zguduitoră apostrofă:

„Te previu a te înmormânta de viu, ca să te poată uita lumea, de nu voiești să vezi oamenii fugind dinaintea-ți cum fugeau dinaintea ciocilor și viermii chiar simțindu-să întinați când vor fi atinși pe căi de picioarele-ți de cavas turcesc”¹³!

Pe de altă parte, majoritatea parlamentară îi votează lui Eliade subsidii care să-l compromită, fără să-i asigure definitiv traiul. Calculul deputaților e violent denunțat de un admirator al lui Eliade, pașoptistul minor N. Rucăreanu:

„Quând am vedutu quo vâ asociați, în Adunare, la propunerea d'ua recompensă națională a lui Heliade, quo o votați, quo o susțineți cu lăcrime (de crocodilu) în

sur le crépuscule d'un dieu, „Bulletin de l'Association Guillaume Budé”, II, 1965, p. 247-272. Alte informații, în monografia marchizului de Luppe, *Les travaux et les jours d'Alphonse de Lamartine*, Paris, 1948, p. 393-437.

⁸ P. Cornea, E. Piru, *Documente și manuscrise literare*, I, București, 1967, p. 184-185, 196-198.

⁹ *Ibidem*, p. 210-211.

¹⁰ I. Heliade Rădulescu, *Acte și scrisori*, adnotate și publicate de E. Vîrtosu, București, 1928, p. 86-90, corespondența lui cu Davicion Bally, bancher ruinat prin sprijinul acordat de el revoluției din 1848.

¹¹ Aug. Z.N. Pop, *Relații tipografice între Heliade Rădulescu și Kogălniceanu*, SCB, II, 1957, p. 288.

¹² *Acte proprii a contribui la mărirea conduitei politice a d. I. Eliad Rădulescu, părintele națiunei române, redactate și editate cu spesele mai multor juni români*, București, 1859, p. 9.

¹³ „Românul”, 52, 1859.

ochi, pe de uă parte m-am bucuratu quo se face dreptate, viă ea din orque fel de simțiment, iar pe de alta am fost extasiatu d' uă suprindeare inexprimabilă cum dv. quarii până ieri ll-ați fi mîncatu de viu, astădi să adhețați la uă asemenea propunere cu atăta entusiasmu – deși prefăcutu! Eram în adevėru uimitu ! Nu trecu mult însă și mă deșteptaiu din aquea mirare lethargică. Voițați cu orque prețu se-ncepeți uădată cu *recompensele* și quă sē începeți erați nevoiți forțamente să începeți de la Heliade qua se ajungeți apoi până la cismari și cumetri dv. și mai tārziu la recompensele dv. grase, grase” etc.¹⁴.

Așadar, Eliade fusese silit să capituleze prin înfometare.

I s-a adus câteodată scriitorului acuzația de arghirofilie, fiindcă ar fi făcut „din literatură o meserie ș-o negustorie”¹⁵. În fond, venind după generații de scriitori boieri – Conachi sau Beldiman în Moldova ori, în Țara Românească, dinastia Văcăreștilor –, Eliade inaugurează condiția modernă a omului de litere determinată fățiș de drepturile de autor. Cu ani în urmă, i se întâmplase să o mărturisească singur: „N-am avut niciodată nici protector, nici făcător de bine decât pe Dumnezeu și nația mea, căreia i-am fost rob și care m-a hrănit pe cât au meritat ostenele mele”¹⁶.

Biografia sa au uitat-o și s-au lăsat impresionați de calitatea, cu care el însuși se lăuda la un moment dat, de proprietar a „trei case mobilate, compuse din 36 încăperi”¹⁷. Aceste clădiri i-au fost însă confiscate în 1849 și, cu vremea, s-au năruit în paragină, iar Eliade le botezase solemn „ruinele castelului 1848 național”. Aici a întemeiat el în 1870 „Noua tipografie a laboratorului român” – nouă față de „Tipografia laboratorilor români”, înființată de la sfârșitul anului 1868 de P. Ispirescu, P. Jorjan, C.P. Conduratu și I. Buznea, tuspătru muncitori, adică „laboratori”, dar care, la 7 septembrie 1877, își schimbase numele în „Tipografia Societății Academice Române”¹⁸.

Într-adevăr, ca și Asachi, cu care alăturarea e inevitabilă, dată fiind acțiunea lor paralelă de pedagogie literară, Eliade a avut și resursa veniturilor de editor. Această parte a activității lui este prea bine cunoscută pentru ca o reevaluare a ei în ansamblu să fie necesară¹⁹. Abia dacă documentele publicate aici pentru prima oară (în anexă) cer câteva lămuriri.

¹⁴ N. Rucăreanu, *Statua lui Heliade*, București, 1882, p. 99-100. Cartea a fost semnalată de N. Iorga, *Din amintirile lui Nicolae Rucăreanu*, „Cuget clar”, IV, nr. 51, 27 iunie 1940, p. 802-803. La pensionarea lui Eliade pentru activitatea de 12 ani în învățământ au fost 75 voturi pentru, 11 contra și 20 abțineri, P. Cornea, E. Piru, *Documente și manuscrise literare*, p. 196.

¹⁵ G. Călinescu, *Eliade Rădulescu și școala sa*, p. 14.

¹⁶ „Curierul românesc”, 1842, p. 141.

¹⁷ *Istoria literaturii române*, II, București, 1968, p. 266.

¹⁸ P. Cornea, E. Piru, *Documente și manuscrise literare*, II, București, 1969, p. 209, n. 28.

¹⁹ Vezi E. Vîrtosu, *Eliade ca tipograf – documente inedite*, **RA**, I, 1926, nr. 3, p. 366-369. De raporturile editorului cu clienții săi s-au ocupat Aug. Z.N. Pop, *Relații tipografice între Heliade Rădulescu și Kogălniceanu*, p. 284-288, și M. Anineanu, *Un contract editorial și-o*

În februarie 1869, Eliade solicita, „ca să mă pot mântui”, ajutorul lui Kogălniceanu, pe atunci ministru de interne, și al altor membri ai guvernului prezidat de Dimitrie Ghica: Vasile Boerescu, ministrul Justiției, și Alexandru Crețescu, ministrul Cultelor și Instrucțiunii Publice²⁰. Cu cinci ani înainte, Kogălniceanu mai răspunsese prompt și înțelegător unei cereri asemănătoare din partea lui²¹. Suma pe care Eliade o nădăjduia de astă-dată, peste 2 000 de galbeni, reprezenta despăgubirea pentru daunele pricinuite în vremea revoluției din 1848. Inventarul pe care-l trimite odată cu scrisoarea este deosebit de instructiv pentru starea în care se găsea tipografia în 1848 și pentru lucrările a căror tipărire fusese întreprinsă acolo fără a fi totdeauna dusă la capăt.

Pentru tipografia lui Eliade există două inventare, la interval de zece ani între ele, în 1840²² și 1850²³. Cel reprodus mai jos enumeră, în 1848, pe lângă o fonderie „sau fabrică de turnat litere” și o litografie completă, zece teascuri, cu patru mai multe decât în 1840.

Printre publicațiile aflate în 1848 în tipografia lui Eliade se găseau cele șase volume ale *Curierului de ambe sexe* (1838-1847), colecții din *Curierul românesc* (1829-1846) și din *Buletin, foaie oficială* (1832-1846). Opera lui Eliade era, firește, bogat reprezentată: *Gramatica românească, dată la tipar cu cheltuiala d. coconului Scarlat Roset*, Sibiu, 1828; *Prescurtare de gramatica limbei româno-italiene*, București, 1841; *Vocabular de vorbe străine în limba română, adică slavone, ungurești, turcești, nemțești, grecești etc.*, București, 1847. Din traduceri proprii recunoaștem: *Voltaire, Fanatismul sau Mahomet proorocul*, București, 1831; L.B. Francœur, *Aritmetica, tradusă și pusă în lucrare în Școala Națională de la Sf. Sava*, București, 1832; *Din scrierile lui Lord Byron*, partea I, II, III, București, 1834; *Din operele lui Lord Byron*, tomul I-II, București, 1837-1839, alături de poemul aceluiași, *Don Juan*, București, 1847. Figurează de asemeni pe listă J.J. Rousseau, *Julia sau Noua Eloisă ori Scrisori a doi amanți locuitori într-o mică cetate la poalele Alpilor*, I, București, 1837, dar și, prelucrat de Eliade, un capitol din celebrul roman al lui Edward George Bulwer-Lytton, *The Last Days of Pompeii*, sub titlul *Chrestinarea unui preot al Isidei sau începutul creștinătății. Epizod din cele din urmă zile ale lui Pompei ... adăogat cu cuvântul ce se zice de bătrân în adunarea creștinilor*, București, 1837 (pe copertă)²⁴. Dintre versiunile franceze ale acestei cărți, probabil cea din 1834 a slujit de mijlocitor. Cu un titlu tot atât de abracadabrant, *Începutul*,

corespondență literară între Vasile Pogor și Eliade Rădulescu, **SCB**, V, 1963, p. 277-292.

²⁰ Fără ca numele lui Kogălniceanu să fie menționat, proveniența scrisorii dintr-un fond de documente legate de activitatea marelui istoric și om politic nu lasă nicio îndoială asupra destinatarului ei.

²¹ Vezi *supra*, n. 11.

²² I. Heliade Rădulescu, *Acte și scrisori*, p. 19-20.

²³ N. Iorga, *Viața și domnia lui Barbu Dimitrie Știrbei*, Vălenii-de-Munte, 1910, p. 200- 201.

²⁴ Pe foaia de titlu: *Hristianismu la începutul său. Ecstract din cele din urmă zile ale Pompeii*.

înaintarea și scăderea idolatriei, a fost „tradusă din franțuzește” și tipărită la București în 1831 de N. Apolloni, director de pension, pe care participarea sa la revoluție îl va sili să pibegească între 1848 și 1852 în Turcia și Serbia.

Aceeași listă dovedește prezența în tipografie, la mai bine de zece ani după apariția lor, a unei mari părți din tirajul altor traduceri patronate de Eliade, ca tălmăcirea lui C. Aristia, *Din operele lui Alfieri*, I-II, București, 1836, sau *Angelo tiranul Padovei* și *Maria Tudor*, traduse „din Victor Hugo” de C. Negruzzi în 1837. Opera lui Chateaubriand e reprezentată prin *Atala* și *René* (trad. Nestor Heruvim, 1839).

Mult mai interesante sunt știrile despre acele lucrări a căror tipărire a fost întreruptă de revoluție. Aflăm astfel că Eliade începuse un „dicționar de conversațiune”, pe care nu l-a dus dincolo de a șasea coală. Un „vocabular de vorbe române” poate însemna fie acel *Vocabular de vorbe de origine romană și necesare la curățirea și cultura limbei române*, publicat de Eliade în „Curierul de ambe sexe”, V, fie lucrarea lui I.D. Negulici, apărută totuși în 1848, *Vocabularu romanu de toate vorbele străbune reprimite până acum în limba română și de toate aquelle que suntu a se mai priimi d-acum înainte, și mai allesu în sciințe*. Totodată, Eliade pregătea o nouă serie de traduceri prevăzute din 1846 în programul unei biblioteci universale, în realizarea căruia se angajaseră și unii colaboratori mai tineri, ca N. Nenovici, C.D. Aricescu (pentru *Consuelo*, de G. Sand) sau pictorul I.D. Negulici, pe când el însuși înfrunta singur pe autorii de maximă celebritate, trecând de la Herodot și Dante până la contemporanii François Guizot²⁵ și George Sand. În ultimul caz, cu toată „perderea irreparabilă a manuscriselor acestor traducțiuni”, romanul *Lelia* a cunoscut o ediție românească (trad. N. Nenovici, 3 vol., București, 1853-1854).

Din datele de mai sus rezultă că tirajul obișnuit al cărților tipărite de Eliade era de 2 000 de exemplare. Desigur, avem temei să regretăm oprirea tălmăcirilor lui Eliade și pierderea lor. Totuși, ce ar fi fost Herodotul lui, de pildă? Probabil inferior manuscrisului de la Coșula, ca limbă, asemănător, în ortografia bizară, cu traducerea lui Dimitrie Ghica, învățatul fiu al lui Ion Ghica, și mai puțin exact decât aceasta căci, cu câtă școală grecească avea, Eliade n-a putut folosi decât un intermediar francez. Doar ca experiență literară, și încă una a unui scriitor autentic, merita să fie păstrat.

Atâtea sunt informațiile cuprinse în aceste hârtii uitate în sălțarul lui Kogălniceanu în vederea unei intervenții care nu pare să mai fi avut loc; la sfârșitul lui ianuarie, Camera fusese dizolvată. În dezbaterile Adunării Deputaților, ce reîncep în aprilie 1869, după alegeri, nu se găsește nimic cu privire la despăgubirea lui Eliade²⁶.

²⁵ E vorba de lucrarea, din 1828, *Histoire de la civilisation en Europe*, cf. D. Popovici, *Ideologia literară*, p. 179.

²⁶ După intrarea acestui material în redacție (în 1970, toamna), o copie, dintr-o colecție

CĂRȚI ȘI COLECȚIONARI

ANEXĂ

A)

„București 1869 Febr.

Domnul meu,

Eată copia Jurnalului și raportului municipalității sau comisiunii numite la 1861 spre a constata starea caselor mele cum se află.

Casele s-au ocupat pentru trebuința statului, câtă a mi se reconstitui; și kyria câtă a mi se da, pentru quă plătescu și eu kyrii din cauza quă mi s-au dat casele ruinate.

Este și alt jurnal al consiliului administrativ din anul 1857, noemb. 2 prin quare se constă quă kyria s-a taxat de commissia quartirelor drept 400 # iar nu 600 #. De va fi necesitate se va quere din dosarele aquellui an și aquel jurnal.

Te rogu, Domnul meu, cum te-am rugat și aseră, daqua poți intellegendu-te și cu DD. Boierescul și Crețescul, precum și cu queilalți ministri, faceți cum să mi se acorde un acompto queva mai mare de 2000 # qua să mă pot mântui.

Al Domniei talle
cu totul devotat,
J. Heliade R.”

(*Biblioteca Centrală de Stat, Manuscrise, Fond Kogălniceanu, p. XLIX, d. 12 - pe hârtie timbrată cu monograma J.H.*)

B)

I

A

„Drepturile pentru quare pot face reclamațiune de despăgubire.

Aqueste drepturi consistă în trei articole.

I. Kyria casei în 20 1/2 ani, taxată de ensuși guvernul de atunci quăte 400 galbeni pe fiă-quare an, și dobânda aquestei kyrie quare o plătescu și eu.

II. Reconstruirea caselor sau restituirea lor în starea que s-au luat dimpreună cu împrejmuire lor, și cu grădina sau parcul de opt pogoane (Să se vadă raportul Municipalității din anul 1861 sept. 29, cu no. 1786).

III. Despăgubirea pentru obiectele que am avut în aquelle case și pe quare guvernul de la 1848 n-a lăsat pe socia mea să le ardice.

– Aqueste consistă,

1. într-o typographie completă de 4000 téscuri typographice, cu littera lor de tote speciele și cu mobilele necesarie,

2. într-o fonderie sau fabrică de turnat littere dotată cu tote quelle necesarie,

3. într-o litographie,

4. în mobilele caselor, de la salone până în pivniță,

particulară, a documentului reprodus aici ca anexa B a apărut în volumul I. Heliade Rădulescu, *Scrisori și acte*, ed. G. Petra, N. Simache și G.G. Petra, București, 1972, p. 618-620. Vezi *ibidem*, p. 558-561, un alt inventar al pagubelor suferite în 1848, evaluate diferit.

5. în marfă de cărți, de hârtie și de cernelă, și în bibliotheca mea particulară, adunată în 25 anni cu mari spese.

Iar pentru obiectele din trei fabrici, adică typographie, fonderie, lithographie, și marfă se allătură lista allăturată sub lit. B, făcută prin aproximațiune și cu mare scădemment la cantitatea lor.”

B

„Listă

de obiectele que am avut în typographie și magazii, cum și în case.

10 téscuri typographice cu littera necessarie și cu mobilele cuvenite,²⁷

1 fonderie completă,

1 lithographie.

II

Marfă în cărți.

1000 exemplare Curier de Ambe Sexe în quâte 5 volume sau perioade,

2000 expl. idem, periodul VI que se typărisse pe jumetate,

50 expl. Currier Roman, collecție pe 17 anni,

100 expl. Bulletin official collecție pe 14 anni,

1000 expl. Table lancasteriane de la no. 1 la 30²⁸,

800 expl. Lord Byron în quâte 5 volume,

1500 expl. idem, Don Juan,

700 expl. Molière în două volume²⁹,

800 expl. Victor Hugo: Angelo, Maria Tudor,

800 Alfieri, Saul -Virginia,

900 Mahomet, tragedie,

1200 expl. Gramatică română și italiană,

200 expl. Gramatică română, typărită la Sibii, 1828,

500 expl. Arithmetica lui Francoeur,

1000 expl. Vocabular de vorbe române și slavone,

800 Morala națiunilor³⁰,

1000 Din Nuoa Eloisă,

500 Atala - René,

700 Naintarea și scăderea idolatriei,

800 Chrestinarea unui preot al Isidii.

²⁷ E. Vîrtosu, *Eliade ca tipograf - documente inedite*, p. 368; în 1840 erau „6 mașini sau teascuri de tipărit, dintre care 4 cu trebuincioasele ferării de aramă și 2 cu de fier”.

²⁸ Eventual, *Tabelele alilodidactice*, tipărite de Simeon Hristidis, București, 1836.

²⁹ Din Molière, Eliade a tradus numai *Amfitrion* (1835), încurajând însă pe alți traducători din opera clasicului francez: I. Ghica, I. Rosetti, C. Rasti, I. Burchi, I. Voinescu, Em. Florescu și Gr. Grădișteanu.

³⁰ E de bănuie antologia publicată în „Curierul” din 1839, numerele 81-89, sub titlul *Morala. Înțelepciune a națiilor*, și reeditată în 1860.

CĂRȚI ȘI COLECȚIONARI

III

Cărți sub typar.

2000 expl. început de un dicționar de conversațiune. Se typărisseră 6 coale.
2000 expl. Vocabular de vorbe române, 6 colle.
2000 expl. Herodotu, typărite 4 colle (Heliade).
2000 expl. Xenophonte, 4 colle (Nenovici).
2000 expl. Dante, 4 colle (Heliade).
2000 expl. Historia Civilizațiunii de la Gurizot (*sic*), 4 colle (Heliade).
2000 expl. Consuello.
2000 expl. Lelia.
2000 Martyrii, de la Chateaubriand (Nigulici). Afară de perderea irreparabilă a manuscriselor aqestor traducțiuni.

IV

Provisiuni pentru typărirea aqestor autori

1600 topuri hârtie velină,
600 idem hârtie de rând,
1000 table-carton de lustrat,
4 butóie de cernelă.

Însemnare.

Cărțile typărite și enumerate subt no. III sunt cunoscute de totă intelligința română. Mulți din amatori le possédu.

V

Mobilele caselor de locuit.
Bibliotheca particulară.
Grădina sau parcul de 8 pogone.
Împrejmuirea curților și grădinei.

Însemnare.

De am vreun drept de-a quere despăgubire pentru obiectele arătate în aqestă listă este că Poliția din 1848, din ordinul guvernului, n-a lăsat pe socia mea a ardica spre păstrare nimica din casă.

Despre aqestea în quare stă totă averea mea mișcătoare va hotărî onorabila comisiune finanțiară cu Adunarea întrégă ori-quât va afla de cuviință, quel pucin o sumă prin quari să se potă retypări din operele perdute que au fost o avere a limbei și a litteraturei române.

Quât pentru kyrie însă și reconstruirea caselor, cum și pentru grădină și împrejmuire, Dreptatea o quere să mi se îplinească în întregul lor.

I. Heliade R.”

(în același depozit ca și anexa A)

Nicolae Mavros. Locul său în viața politică și intelectuală

Regulamentul Muzeului de Antichități, confirmat prin decretul domnesc de la 25 noiembrie 1864 al lui Alexandru Ioan I, prevede, la articolul 6, că „președinția Comitetului de Archeologie se încredințează pe viață primului și celui mai mare donator și fondator al muzeului”¹. Această clauză nu avea nimic neobișnuit pentru epocă. De pildă, când s-a înființat în 1844, la Paris, Muzeul Cluny („Musée des Thermes et de l’hôtel de Cluny”), pe baza colecției unui amator de artă medievală, Alexandre Du Sommerard, fiul acestuia a devenit conservator pe viață². În cazul nostru, „donatorele” avut în vedere era generalul Nicolae Mavros. Cu doi ani înainte el dăruise noului stat român, Principatele Unite, cabinetul său de antichități, compus din peste 4 000 de monede grecești, romane și dacice, un număr neprecizat de medalii din secolul al XV-lea și mai recente, ceramică neolitică, greacă și etruscă, statui, statuete, busturi, reliefuri, stele și miliarii din secolele V î.e.n.-III e.n., precum și „o mică colecție de antichități egiptene”.

Exemplul său nu întârziase să inspire gesturi asemănătoare, menite să îmbogățească repede patrimoniul unui mare muzeu care, în lipsa unui local propriu, a fost provizoriu instalat la Universitate, situație ce se va prelungi până în anul 1931. Încă de la 2 aprilie 1862, colecției i se adaugă 1 300 monede grecești, romane și bizantine, însoțite de o mică, dar prețioasă bibliotecă numismatică, prin darul lui D.A. Sturdza. Acesta, în scrisoarea adresată ministrului Instrucțiunii, declara:

„aprețindu în întregimea ei onoarea ce mi se face prin numirea mea de membru al Comisiunii constituită pentru primirea colecțiunei de anticități ce a binevoit Escelenția Sa Domnul Generalu Mavros a oferi țării, primesc cu cea mai vie plăcere această sarcină care impune o datorie gingașă, aceea de a contribui la instalarea unui muzeu național, care pe de o parte să dezvolte în țiară gustul

¹ *Ministerul Justiției, Cultelor și Instrucțiunei Publice. Regulamentul pentru Museul de Antichități*, București, 1864, p. 7. Textul acestei broșuri a fost reeditat de D.M. Pippidi în **SCIIVA**, XXXIII, 1982, nr. 2, p. 240-245. După propunerea lui Mavros de a-și dona colecția, la 15 mai 1862, s-a format o comisie prezidată de el, din care mai făceau parte Ion Ghica, August T. Laurian, Al. Odobescu, D. Berindei, D.A. Sturdza (vezi mai jos), M. Kogălniceanu și C. Ferreratti. La 20 februarie 1863, prin adresa nr. 5210, ministrul Christian Tell se referă la proiectul de lege înaintat de Mavros pentru înființarea a două muzee: unul de Archeologie și Bele Arte, altul de Științe Naturale și Fizică; vezi A.D. Atanasiu, *Arta Românească*, I, 1908, nr. 1, p. 18.

² *Musée de Cluny. Guide officiel*, Paris, 1935, p. 23.

pentru arte, iar pe de alta să cultive în inima noastră focul sacru al iubirii de patrie, când ne uităm cu admirațiune la monumentele străbunilor noștri”³.

Cuvinte în care găsim nu numai forma cea mai limpede a concepției contemporanilor despre rostul unui muzeu, ci și expresia unei absolute încrederi în puterea educației, vrednică de viitorul șef al Partidului Național-Liberal și secretar perpetuu al Academiei Române care, foarte boieros, nu numai prin generozitatea de care dădea dovadă, invoca drept scuză a absenței sale din București „neputința în care sunt de a părăsi acum, în timpul primăverii, ocupațiunile mele agricole”.

Sturdza a devenit numismat, deși studiasse în Germania dreptul, filosofia și teologia; nici Mavros nu era special pregătit pentru preocupările de arheologie clasică. Vocația imperioasă a colecționarului s-a trezit la el întâmplător și târziu, după vârsta de 40 de ani. Din cât a scris, oricum puțin, nu s-a păstrat nimic. Arhiva sa personală a fost, în mare parte, distrusă chiar de familie în 1854 sub ocupația austriacă, deoarece hârtii compromițătoare prin legăturile pe care le dovedeau cu guvernul de la Petersburg trebuiau să dispară⁴. Restul a fost probabil mistuit în incendiile din 1856 când au dispărut atât casa din Constantinopol, cât și aceea din București⁵ care era pe malul drept al Dâmboviței, Str. Sf. Ioan Nou, 33. Din însărcinarea lui Kiselev a făcut „o descriere detaliată a cercetărilor arheologice întreprinse”⁶ – dar textul n-a fost încă identificat în arhivele românești sau rusești. Nu i se poate atribui lui Mavros *Descrierea diferitelor locuri remarcabile, făcută în timpul călătoriei domnului Președinte plenipotențiar al Divanurilor prin județele Valahiei Mari și Mici, în luna iunie a anului 1832*, deoarece acest document vădește nu numai lipsa spiritului științific și a pregătirii în transcrierea inscripțiilor, dar și ignoranța limbii grecești⁷. Raportul lui Mavros, încheiat în ianuarie 1834, l-a determinat, la 24 martie al aceluiași an, pe Kiselev să-i ceară să-și continue ancheta în colaborare cu Gh. Asachi, cu ajutorul unui chestionar-program intitulat *Cercetări asupra antichităților Principatului Moldovei, considerate aparte de acelea ale Țării Românești și împărțite în trei epoci: a vechii*

³ Biblioteca Academiei Române, Arhiva D.A. Sturdza, XIV, Varia 173, 2 aprilie 1862, „satul Miclăușenii, țin. Romanului”, către Barbu Belu, ministrul secretar de stat la Culte și Instrucțiune.

⁴ C. Moisil, *Galeria numismaților români – N. Mavros*, CNA, XIII, 1936, p. 9.

⁵ Ion Ghica, *Scrisori către V. Alecsandri*, București, 1887, p. 689; idem, *Opere*, ed. I. Roman, VI, București, 1988, p. 134.

⁶ Al. Papadopol-Calimach, *Generalul Pavel Kisseleff în Moldova și Țara Românească, 1829-1834, după documente rusești*, București, 1887, p. 64.

⁷ P. Cernovodeanu, A. Lazea, *Monumente istorice din Oltenia și Muntenia vizitate de generalul Kiseleff la 1832*, SCIA. „Seria Arta Plastică”, XX, 1973, nr. 1, p. 169-178, și nr. 2, p. 337-346 (vezi, de exemplu, n. 79).

*Dacii, a colonizării romane și a primilor voievozi*⁸. Până în prezent, materialele culese și cu acest prilej n-au ieșit la iveală. Singurul manuscris al lui Mavros pe care-l cunoaștem se reduce la câteva note de lectură, primite de Academie pentru valoarea lor de autograf, de la fiica lui, Alexandrina, soția lui Ion Ghica⁹. Bilanț dezamăgitor, deocamdată, care ne lasă doar posibilitatea de a evoca personajul, mai cu seamă prin mărturiile celor care i-au observat îndeaproape rolul politic și prin precizările ce mai sunt de adus cu privire la alcătuirea faimoasei colecții.

Data nașterii lui Mavros a fost inexact stabilită, poate pe baza unor amintiri ale descendenților săi, în 1781 sau 1782¹⁰. În realitate, inscripția de pe piatra de mormânt precizează că se născuse la 9 martie 1786. Părinții erau Iordache Mavros, hatman în Moldova, și Mărioara, fiica lui Nicolae Ventura, mare postelnic în Țara Românească¹¹. Avea o soră, Ruxandra, și un frate mai tânăr, Mihalache, interpret al statului major rus în 1810 și în 1820¹². Pentru originea lui fanariotă a fost acuzat zeci de ani, cu atât mai mult cu cât caracterul și cultura lui corespundeau perfect tipului tradițional în acest mediu de care nu s-a despărțit niciodată.

Ca să fi fost coleg de școală cu tatăl lui Ion Ghica și să fi învățat, în afară de grecește și turcește, limba franceză cu marchizul Maxime Beaupoil de Saint-Aulaire, secretarul lui Constantin Vodă Ipsilanti, înseamnă că Mavros și-a făcut studiile la București în anii 1802-1806¹³. Nouă decenii mai târziu, N. Iorga va culege la Paris mărturia plină de admirație a lui Émile Picot, după care Mavros, pe care eruditul filolog îl cunoscuse în 1867, „era singurul om de stare a vorbi

⁸ P.Gh. Samarian, *Note despre începuturile muzeului național de antichități din București*, CNA, XVIII, 1944, p. 284-285; Al. Elian et. al., *Inscripțiile medievale ale României*, I, *Orașul București*, București, 1965, p. 26.

⁹ Biblioteca Academiei Române, ms. fr. 119, extrase din lucrarea lui St. Marc Girardin, *La Syrie en 1861*.

¹⁰ C. Moisil, *Galeria numismaților români – N. Mavros*, p. 17, îi dă vârsta de 87 de ani la moartea sa în 1868; în „Universul”, 23 martie 1937, la rubrica „Calendar istoric și literar”, se afirmă că ar fi fost născut în 1782. G. Bogdan-Duică, *Istoria literaturii române moderne*, Cluj, 1923, p. 37, reține anul 1778 ca dată a nașterii.

¹¹ Prima informație provine de la I.C. Filitti, arheolog emerit, într-o notă la *Amintirile colonelului Lăcusteanu*, ed. R. Crutzescu, București, 1935, p. 109. Dar tot I.C. Filitti (*Arhiva Gheorghe Gr. Cantacuzino*, București, 1919, p. 277) afirmase că tatăl lui Nicolae a fost Ianachi Mavros, vel paharnic în Țara Românească în 1784. Bunicul Ventura era mare spătar în 1782; cf. Th. Rădulescu, *Sfatul domnesc și alți mari dregători ai Țării Românești din secolul al XVIII-lea. Liste cronologice și cursus honorum*, RA, XXXIV, 1972, nr. 2, p. 296, 308.

¹² Hurmuzaki, X, p. 95; R. Rosetti, *Arhiva senatorilor dela Chișinău și ocupația rusească dela 1806-1812. IV. Amănunte asupra Țerii-Românești dela 1808 la 1812*, AARMSI, s. II, t. XXXII, 1909, p. 275. Ruxandra mai trăia în 1840, cf. inscripția de pe piatra de mormânt a mamei sale, la Moara Domnească.

¹³ Ion Ghica, *Opere*, VI, p. 42.

frânzuzește ca în secolul al XVIII-lea”¹⁴. Ca dovadă a lecturilor clasice grecești e de ajuns o scrisoare a lui în care citează din Hesiod¹⁵. Cât despre cunoașterea limbilor orientale, un indiciu ar fi acele „manuscripte prețioase și cărți tipărite, producțiune a literaturii arabo-persane” pe care, în 1862, le-a donat Bibliotecii Naționale din București¹⁶. Se pare că fusese tălmăci pentru limba turcă al generalilor Prozorovski, Kamenski și Kutuzov, deci în cursul ocupației ruse din anii 1808-1812, situație pe care o ocupa atunci, pe lângă Bagration, și poetul Costache Conachi. A câștigat astfel reputația unui funcționar destoinic, „distins prin talente mari și o cinste deosebită”¹⁷.

Ascensiunea lui Mavros în protipendada fanariotă, după ce fusese în 1819-1820 postelnic și secretarul pentru Afacerile Străine al lui Alexandru Vodă Suțu, n-a trecut de rangul de hatman, onorific într-o țară care n-avea încă o armată¹⁸. Căsătoria cu Pulheria Ghica (1800-1879) n-a durat decât din 1813 până în 1817, după care ea s-a măritat din nou, în 1820, cu un alt arheolog, colonelul Vladimir de Blaremborg, așa că, în timpul domniilor lui Grigore (1822-1828) și Alexandru Ghica (1834-1843), Mavros nu mai era cumnatul lor¹⁹. Din această căsătorie a avut o fiică, soția scriitorului moldovean Alecu Cantacuzino, și un fiu, Dimitrie, general rus, căruia, în 1876, țarul i-a acordat titlul de conte²⁰. A doua soție a lui Nicolae Mavros a fost Sevastia (1800-1886)²¹, fiica lui Alexandru M. Suțu, mare dragoman al Porții (decapitat în 1807) și soră cu Constantin Suțu, de mai multe ori ministru în Țara Românească, al cărui fiu va fi numismatul M.C. Suțu (1804-1882). Cu Sevastia Suțu, Mavros a avut încă trei fiice: Maria, căsătorită cu Ion C. Cantacuzino (1825-1878), Alexandrina (1830-1926), soția lui Ion Ghica, și Paulina, pe care a luat-o Ernest Karlovici Kotzebue, fiul consulului rus de la Iași. Genealogia descendenților lui Nicolae Mavros, printre care-l găsim pe dr. Ion Cantacuzino, văr cu D. Ghica, traducătorul lui Herodot, anexează, ca

¹⁴ N. Iorga, *O viață de om. Așa cum a fost*, București, 1984, p. 131. Vezi N. Georgescu-Tistu, *Émile Picot et ses travaux relatifs aux Roumains*, „Mélanges de l'École Roumaine en France”, I, 1925, p. 186-276.

¹⁵ Biblioteca Academiei Române, S 15/DCCXCI (din fondul D.A. Sturdza), N. Mavros către Al. Ghica. Altă scrisoare, în limba franceză, către Gh. Asachi, din 1837, este înregistrată în *Colecția Dr. Constantin I. Istrati. Inventar arhivistic*, București, 1988, nr. 1132.

¹⁶ C. Moisil, *Galeria numismaților români – N. Mavros*, p. 10-11.

¹⁷ *The Education of a Russian Statesman: The Memoirs of Nicholas Karlovich Giers*, ed. Ch. și B. Jelavich, Berkeley, 1962, p. 157; R. Rosetti, *Arhiva senatorilor dela Chișinău și ocupația rusească dela 1806-1812. II. Negocierile diplomatice și operațiunile militare dela 1807 la 1812. Amănunte relative la ambele țări*, **AARMSI**, s. II, t. XXXI, 1909, p. 650-651.

¹⁸ Hurmuzaki, X, p. 60, 74, 85-87, 94-95; Hurmuzaki, II, serie nouă, p. 528, 530, 568, 581, 605.

¹⁹ G. Fotino, *Din vremea renașterii naționale a Țării Românești. Boierii Golești*, II, București, 1939, p. 84, n. 3; *The Education of a Russian Statesman*, p. 158.

²⁰ I.C. Filitti, *Arhiva Gheorghe Gr. Cantacuzino*, p. 277.

²¹ Datele de naștere și moarte sunt înscrise pe piatra ei de mormânt la Călinești-Prahova.

urmare a unei chibzuite strategii matrimoniale, pe D.A. Sturdza, P.P. Carp și M.C. Suțu. Asemenea înrudiri echivalau, în condițiile oligarhiei endogame din Principate, cu o poziție socială foarte importantă. Totuși, Mavros a preferat să participe doar de la distanță, cu o nedeazămințită prudență, la luptele politice. A făcut o carieră de funcționar rus: din 1830, vreme de douăzeci de ani, a fost inamovibilul inspector general al carantinelor Dunării, funcție în care l-a numit guvernul rusesc, la recomandarea lui Kiselev al cărui colaborator fusese. Având rangul de consilier de stat, egal în ierarhia birocratică țaristă cu gradul de general, a rămas pentru toată viața „generalul Mavros”.

Salariul de 10 776 lei anual²² i-a permis să facă repede avere²³, să obțină chiar la licitație, în 1842, arenda vămileor Țării Românești la prețul de 2 605 000 de lei²⁴ și să cumpere moșia Moara Domnească – Ilfov, cu satele Șindrila și Găneasa. Instituția carantinei fusese creată nu numai din rațiuni de sănătate publică, ci și cu un scop politic, acela de a izola Principatele de malul turcesc al Dunării. O întreagă arhivă, aproape necercetată, a Inspectoratului carantinelor, aduce, pe lângă bogate informații despre navigația fluvială, comerț și istoria igienei, dovada capacității „generalului” ca administrator și organizator. Este, de altminteri, sigur că și activitatea sa de colecționar a beneficiat de calitatea sa oficială, în care putea supraveghea descoperirile arheologice de pe ambele maluri.

Atitudinea politică a lui Mavros a fost adesea înregistrată de contemporani și totdeauna cu o extremă suspiciune față de relațiile pe care le întreținea cu Rusia. Nu e suficient a afirma, în termeni tranșanți, că „generalul” a fost filorus, decât dacă adăugăm că, în momente diferite, a reacționat firește altfel. De pildă, a rămas neobservat faptul că, la întoarcerea din singura sa călătorie la Paris, Mavros își propune să editeze un ziar la București, în 1820, cu nouă ani înainte de „Curierul românesc” al lui Eliade²⁵. În 1821, refugiindu-se la Brașov, este coautorul unui memoriu adresat țarului prin care se cerea eliberarea Țării Românești de jugul tiranic turcesc, invocându-se argumente istorice (Mircea cel Bătrân, Mihai Viteazul). E adevărat că viitorul nu era conceput atunci decât *sous*

²² Vl. Georgescu, *Mémoires et projets de réforme dans les principautés roumaines: 1831-1848: répertoire et textes avec un supplément pour les années 1769-1830*, București, 1972, p. 88: 2 694 lei pe trimestru, în 1834. Cf. Hurmuzaki, V, Supl. I, p. 647: la 25 aprilie 1838, domnul Moldovei, M. Sturdza, îi acordă lui Mavros un permis de export pentru 12 500 kg de grâu.

²³ După un raport al lui G.A. Mano din 1839, citat de I.C. Filitti, *Domniile române sub Regulamentul Organic, 1834-1848*, București, 1915, p. 142. „Un fel de aventurier, delapidator”, scria consulul francez Billecocq în 1842, *ibidem*, p. 156.

²⁴ *Ibidem*, p. 194. „După ce și-a plătit toate datoriile, a cumpărat pentru 100 mii galbeni pământ și case”, I.G. Valentineanu, *Bibliografia oamenilor mari scrisă de un om mic*, Paris, 1859, p. 110.

²⁵ Hurmuzaki, X, p. 85: *le sieur Mavro [...] peut obtenir quelque célébrité parmi les gazetiers, en rédigeant la feuille qu'il se propose d'écrire depuis son retour de Paris* (11 decembrie 1820).

*la domination de votre doux et paternel sceptre*²⁶. Ca membru al cancelariei președintelui rus al Divanurilor, în 1829, Mavros căruia chiar adversarii îi recunoșteau *une vive et active intelligence*, a participat la redactarea Regulamentului Organic²⁷. În 1834, într-o scrisoare publicată în „Moniteur Universel” (dar abia în septembrie 1856), el propune unirea Principatelor sub numele comun de „ducatul Daciei”²⁸. La alegerea de domn din 1842 a fost însă exclus dintre eligibili, ba chiar dintre cei 50 de electori²⁹. Sub domnia lui Bibescu, adepții ideilor revoluționare se adunau în casa lui, declarându-și energic patriotismul, principiile liberale și dezaprobarea față de abuzurile puterii³⁰. În anii premergători Unirii, se pare că a conspirat cu cumnatul său, Costachi Suțu, împotriva lui Știrbei și că, mai târziu, spera să-l vadă pe unul din ginerii săi, Ioan Cantacuzino sau Ion Ghica, domnind în Țara Românească³¹. A salutat însă alegerea lui Cuza ca „timpul realizării Unirii țărilor surori” și în 1862, la întrunirea primului parlament al României unite, va găsi prilejul de „a depune obolul său pe altarul adopției sale patrii”, prin donația datorită căreia amintirea sa trezește încă respectul nostru. Dacă, pentru generația imediat următoare, pătrunsă de un înalt sentiment al datoriei față de cauza națională, el a rămas multă vreme neînțeles, ca „aghent și instrument [...] al Rusiei”³², nu există totuși vreo apreciere a înaltelor sale însușiri care să nu fie îndreptățită cu prisosință de mărturiile cu privire la colecția arheologică pe care a alcătuit-o.

²⁶ *Ibidem*, p. 575-577; *Documente inedite privitoare la istoria națională, politică și bisericească a românilor*, **BOR**, XVII, 1893, nr. 6, p. 402-405, și XVIII, 1894, nr. 2, p. 116-119; Hurmuzaki, II, serie nouă, p. 643, 668; I.C. Filitti, *Frământările politice și sociale în Principatele române de la 1821 la 1828*, București, 1932, p. 63.

²⁷ N. Iorga, *Mărturii istorice privitoare la viața și domnia lui Știrbei-Vodă*, București, 1905, p. 227; Ion Ghica, *Opere*, IV, București, 1985, p. 306. Despre o călătorie a lui Mavros la Constantinopol, trimis în misiune de către Kiselev, în august 1831, vezi I. Corfus, *Însemnările Androneștilor*, București, 1947, p. 56.

²⁸ Neavând la dispoziție colecția gazetei franceze, reproducem informația după N. Russo, „Conservatorul”, I, 1856, p. 22, n. 1.

²⁹ I. Corfus, *Însemnările Androneștilor*, p. 94. În 1842 e satirizat într-o piesă de teatru în versuri de Gr. Andronescu, la Biblioteca Academiei Române, ms. rom. 271, f. 83-84.

³⁰ J.R. (Heliade-Rădulescu), *Le Protectorat du Czar*, Paris, 1850, p. 37. Mavros urmărea și situația politică din Moldova, având acolo foști colaboratori din vremea redactării Regulamentului, cf. o scrisoare a lui N. Suțu, care-i este adresată la 28 martie 1837, la Biblioteca Academiei Române, ms. rom. 1029, f. 118-125.

³¹ G. Fotino, *Din vremea renașterii naționale a Țării Românești. Boierii Golești*, III, București, 1939, p. 112; *Documente privind Unirea Principatelor*, VII, București, 1984, p. 14, 301; cf. *ibidem*, III, București, 1963, p. 186.

³² I.G. Valentineanu, *Biografia oamenilor mari*, p. 110-111. Vezi și acuzațiile lui Heliade în *Le Protectorat du Czar*, p. 24, 35, și în *Mémoires sur l'histoire de la régénération roumaine en 1848*, Paris, 1851, p. 20, 278, 304; idem, *Souvenirs et impressions d'un proscrit*, Paris, 1851, p. 103; idem, *Scrisori și acte*, ed. G. Potra, N. Simache și G.G. Potra, București, 1972, p. 93, 95, 100, 116, 117, 127, 268.

Ion Ghica relatează că

„generalul Mavru, filolog și numismat de frunte, era de mai mulți ani în relațiune cu Laurian și cu Bolliac, cu unul pentru studiul de medalii antice și schimburi de dublete, cu celălalt pentru citirea și transcripțiunea de inscripțiuni lapidare. Mavru posedă o colecție de antichități importante, adunate cele mai multe după malurile stâng și drept al Dunării”³³.

În 1845, la întâlnirile lor săptămânale, participau chiar Ghica și Bălcescu³⁴. Bolliac va evoca și el ambianța acestui cabinet de antichități al cărui oaspete a fost cu regularitate:

„D. General Mavru, care a avut ocaziunea să adune toate monumentele romane de pe amândouă laturile Dunării, de la Mehadia și până la Marea Neagră, în tot timpul cât a fost d-lui inspector general al carantinelor și cu o influență egală în Serbia și Bulgaria, ca și în România, care a avut pasiunea antichităților și știind a aprecia fiecare obiect, fiecare monument în justa valoare a sa, pentru interesul artistic și istoric, a adunat mai tot ce s-a găsit și putem zice că arheologia română este astăzi în mâinile generalului Mavru”.

Încă din 1845, poetul arheolog prevedea că „în frontispiciul museului nostru numele generalului Mavru se va înscrie odată cu litere de aur”³⁵. Bazele colecției au fost puse, după afirmația lui Ernest Desjardins, chiar din timpul războiului ruso-turc din 1828-1829, când au fost aduse la Moara Domnească numeroase inscripții latine din Oltenia și Bulgaria³⁶.

Cu excepția antichităților egiptene – scarabei, statuete și amulete – a căror prezență se explică printr-o călătorie în Egipt, la o dată necunoscută³⁷, colecția este în mare parte de proveniență locală, danubiană. Dintr-o scrisoare a lui Ion Ghica, în aprilie 1857, către soția sa, știm însă că beiful de Samos cumpărase două basoreliefuri, un cap colosal de marmură și, între alte piese, o inscripție pe care

³³ Ion Ghica, *Scrisori către V. Alecsandri*, p. 683.

³⁴ D. Păcurariu, *Ion Ghica*, București, 1965, p. 91-92. La prietenia dintre Bolliac și Mavros se referă chiar N. Bălcescu, *Opere*, I, ed. G. Zane, București, 1964, p. 293, 331. Anul nu e 1847, cum își amintea Ghica, ci 1845, înainte de plecarea lui Bălcescu la Paris și de conflictul dintre Bolliac și Laurian.

³⁵ „Buciumul”, 9, 30 ianuarie 1863, p. 35, *apud* O. Papadima, *Cezar Bolliac*, București, 1966, p. 314. Cf. „Curierul românesc”, XVII, 1845, 60.

³⁶ E. Desjardins, *Lettre à M. Henzen sur quelques inscriptions inédites de Valachie et de Bulgarie*, Roma, 1868, p. 28.

³⁷ Sunt semnalate de Gr.G. Tocilescu, *Catalogul Museului Național de Antichități*, București, 1906, și de O.N. Greceanu, *Bucureștii*, București, 1929, p. 117. Cf. C. Moisil, *Galeria numismaților români – N. Mavros*, p. 9. S-ar putea să fi fost cumpărate la Viena, unde Mavros a zăbovit un an, în 1855-1856, *Documente privind Unirea Principatelor*, III, p. 38, și VII, București, 1986, p. 14. Vezi un fragment de sarcofag cu hieroglife, la Gr.G. Tocilescu, *Monumentele epigrafice și sculpturi ale Museului Național de Antichități*, II, București, 1908, nr. 95.

i-a trimis-o lui N. Mavros³⁸. Tocilescu afirmă că unele obiecte și monumente au fost „adunate din Grecia continentală și insulară”³⁹. El citează exemple: un relief de marmură reprezentând un hermafrodit, adus în 1839 din insula Tenos⁴⁰, partea inferioară a unui grup cu figuri, în 1842 de la Atena, apoi, de asemenea de la Atena, în 1843, un fragment de statueta⁴¹, o tavă, un blid și o fiolă de marmură și chiar un mic fragment arhitectonic (o paletă) din Erechtheion⁴². Prin urmare, se pune întrebarea de unde provin și alte piese pentru care ar exista indicii ale originii lor din Grecia, ca în cazul a două reliefuri cu banchet funerar pentru care onomastica nu poate da un răspuns concludent⁴³.

Ezităările cele mai justificate apar în localizarea pieselor din colecția de ceramică a lui N. Mavros: circa 150 la număr, în măsura în care au fost reținute în fișierul fotografic al Institutului. Datările se încadrează între secolele VI-III. Categoriile cele mai bine reprezentate sunt: ceramica arhaică (pyxis corintic, kylix attic, kantharos etrusc), ceramica de stil geometric (oinochoe, pyxis beoțian, kylix beoțian), ceramica attică cu figuri roșii (skyphos și lekythos), ceramica attică cu vernis negru (lekythoi, skyphoi, krateroi, oinochoe pelike, pyxis cu capac). Condițiile în care s-a format majoritatea colecției ar sugera o origine din importurile primite de coloniile pontice, dar nu se poate exclude nici posibilitatea ca, în călătoriile sale în Marea Egee sau la Atena, Mavros să fi făcut unele achiziții.

Colecția numismatică, al cărei conținut nu e decât parțial cunoscut, deoarece a fost expedită la Moscova împreună cu tezaurul statului înainte de a fi fost complet catalogată, cuprindea 341 denari consulari de bronz, 70 de monede ale coloniei Viminacium (Kostolac) în Serbia dunăreană, 49 zise „barbare”, de fapt imitații după tipuri macedonene (probabil monede dacice, dar și din insula Thassos), 9 din provincia romană Dacia, 10 de la Histria, 2 de la Dionysopolis și 1 de la Callatis: în total 482 piese⁴⁴. Așadar, cel puțin 3 500 de monede incluse în donația din 1862 rămân neidentificabile. Cercetarea monumentelor sculpturale și epigrafice din colecția Mavros a început încă din iunie 1867, când E. Desjardins le-a găsit împărțite în două depozite, în curtea casei „generalului” din București și

³⁸ Biblioteca Academiei Române, Arhiva Ion Ghica, S (165-168), DCXIII, fost ms. rom. 2910, 16/29 aprilie 1857, semnalat de N. Liu, *Catalogul corespondenței lui Ion Ghica*, București, 1962, p. 113.

³⁹ Gr. C. Tocilescu, *Monumentele epigrafice*, II, p. 451.

⁴⁰ *Ibidem*, nr. 6.

⁴¹ *Ibidem*, nr. 50.

⁴² *Ibidem*, nr. 452.

⁴³ *Ibidem*, nr. 88 și 89, p. 408-413. În realitate, al doilea monument se încadrează în tipologia stelelor de la Varna (informație datorată doamnei Maria Alexandrescu-Vianu).

⁴⁴ Biblioteca Academiei Române, C II/18: C. Moisil, *Inventarul monetelor din Colecțiunea Statului, fostă Mavros*. Existența acestui caiet inedit din anii 1912-1916 ne-a fost semnalată de domnul Octavian Iliescu, cu o bunăvoință pentru care-i mulțumim.

în jurul conacului de la Moara Domnească, la 28 km nord-est de capitală⁴⁵. De aici, pietrele au fost transportate la București în același an și, încă un lot, în 1878. În 1877, fiind la Moscova, și în 1879, la Paris, Tocilescu începuse să lucreze la catalogul pe care nu-l va publica decât în 1908⁴⁶.

Față de numai 23 de piese editate de către Desjardins, lucrarea lui Tocilescu cuprinde 20 de inscripții latine și 35 de altare, stele, reliefuri și statuete grecești, cele mai multe fragmente și anepigrafe⁴⁷. Adesea e vorba de piese provenind de la Novae (Sviștov) – altare din secolele II-III, fragmentul de arhitravă din epoca lui Caracalla – sau din împrejurimi – stela lui Donatus de la Steklerna, miliariul lui Hadrian adus din cimitirul din Sviștov. În alte cazuri, localitatea de origine este Oescus (Ghighen), chiar dacă, de pildă, un soclu de statuie a fost folosit ca material de construcție de turci la cetatea din Turnu Măgurele. Este acea „mare piatră înscrisă care s-a luat acum doi ani de Generalul Mavru”, cum scria Bolliac în 1845⁴⁸. Despre marea inscripție a lui Diocletian și Maximian de la Turtucaia, Desjardins notează sec:

*Les hommes chargés par le général Mavros de l'enlever pour le transporter en Valachie, comme butin de guerre, le cassèrent. La partie inférieure resta en place et figura longtemps le couronnement mutilé de la fontaine. Il est aujourd'hui enlevé et a probablement été détruit*⁴⁹.

Procedeul, oricât de inacceptabil, era obișnuit. În sfârșit, un cippus din sec. II are drept loc de proveniență Iglița (Troesmis).

Specialistul avizat ar putea bănuî din cele spuse până acum că entuziasmul de colecționar al lui Mavros întrecea cunoștințele sale, desigur empirice. Totuși ar fi de remarcat că o lungă experiență l-a pregătit să cultive el însuși stilul epigrafic. El e, cu certitudine, autorul inscripțiilor grecești de o formă clasică puse în 1840 pe mormântul mamei sale și în 1851 pe al soacrei, amândouă la Moara Domnească. În același stil este și propriul său epitaf în versuri eline din capela conacului cantacuzinesc de la Călinești – Prahova, astăzi păraginită și profanată.

⁴⁵ E. Desjardins, *Voyage archéologique et géographique dans la région du Bas-Danube*, Paris, 1868; idem, *Lettre à M. Henzen*, p. 28-41: *Cette villa, située à 12 km à l'Ouest (sic!) de Bucarest, appartenait, il y a quelques années, au Général Mavros, qui l'a cédée à un de ses gendres, M. Kotzebue*.

⁴⁶ O broșură de 12 pagini, „sub privegherea d-lui A.I. Odobescu” constituie o primă încercare sub titlul *Monumentele epigrafice și sculpturale ale Museului Național din București și altor colecțiuni particulare din România*, București, 1878. Vezi volumul *Alexandru Odobescu și corespondenții săi*, ed. F. Mihai și R. Bichiș, București, 1984, p. 287, 303, 304, 308-309.

⁴⁷ E. Desjardins, *Lettre à M. Henzen*, nr. 1, 3, 4-8, 22-37; Gr.G. Tocilescu, *Monumentele* (1908), nr. 1-8, 11-17, 19-27, 86-93 și, ca reliefuri, nr. 3, 7, 10, 12-22, 24, 27, 30, 33-35.

⁴⁸ „Curierul românesc”, 17, 1845, 60.

⁴⁹ E. Desjardins, *Lettre à M. Henzen*, p. 29.

CĂRȚI ȘI COLECȚIONARI

Murind la 23 martie 1868, Nicolae Mavros dispărea prea devreme pentru a figura printre membrii Academiei Române. Dar fusese președinte al Comitetului Arheologic din care făceau parte D. Berindei, D.A. Sturdza, M.C. Sutz și Al. Odobescu. Succesorul său (din iunie 1869) va fi Bolliac spre nemulțumirea lui Ion Ghica⁵⁰. Și, încă din 1861, la întemeierea Astrei, Barițiu îl propusese pe „general” ca membru de onoare, alături de Hurmuzaki, marele colecționar bucovinean de documente⁵¹. Ceea ce însemna, chiar în momentul în care se manifesta deplina unitate a culturii naționale românești, o recunoaștere a faptului că fanariotul, „unealta muscălească”, spionul, n-a slujit altă țară decât cea pentru care a creat această instituție.

ADDENDA

La Călinești, în capela din parcul conacului, se găsește piatra de mormânt cu următoarea inscripție:

Νικόλαος Μάυρος

γεννηθείς τῆς 9 μαρτίου 1786

αναπαυθείς ἐν Κυρίῳ τῆς 23 μαρτίου 1868

βαθὺς τὴν φρένα, μεταξύ ἀνθρώπων ἐτίματο

κ' ἐκαλλιέργει ἀρετὴν καὶ εὐποίαν ἤσκει

ἀνῆλωσε δ' εἰς τὸν οὐρανὸν ἐκ τῆς ζωῆς τῆς κάτω,

ὅπου το στεμμ' ἀθανάτον ἡ ἀρετὴ εὐρίσκει.

ἐνὼ εἰμι ἡ ἀνάστασις καὶ ἡ ζωὴ

ὁ πιστεύων εἰς ἐμὲ καὶ ἀποθάνει

ζήσεται καὶ ὁ τῶν καὶ πιστευῶν

εἰς ἐμὲ οὐ με ἀποθάνει εἰς τὸν ἀγῶνα

Nicolae Mavros

născut la 9 martie 1786,

adormit întru Domnul la 23 martie 1868.

Adânc la cuget, era printre oameni prețuit,

practica frumos virtutea și obișnuia facerea de bine.

Cheltuia încă din viața pământească pentru cer

unde virtutea obține o cunună nemuritoare.

Eu sunt învierea și viața.

Cel care crede în mine, chiar dacă moare,

⁵⁰ V. Slăvescu, *Correspondența lui Ion Ghica cu Dimitrie Sturdza (1860-1880)*, **AARMSI**, s. III, t. XXV, 1943, p. 1287 (41).

⁵¹ N. Iorga, *Istoria literaturii române în veacul al XIX-lea*, ed. R. Rotaru, III, București, 1983, p. 348. La 6/18 februarie 1867, Mavros primea de la Carol I mulțumiri pentru activitatea unui Comitet central de binefaceri, prezidat de el, care distribuise ajutoare în timp de foamete, *Treișeci de ani de domnie ai regelui Carol I. Cuvântări și acte*, I, București, 1897, p. 130-131.

ANDREI PIPPIDI, MAI PUȚIN CUNOSCUȚ

va trăi și acela care crede în mine
nu va pieri în luptă.

Pe o cruce, în fața bisericii, la Moara Domnescă:

ὧδε κεῖται
Κωνσταντῖνος
Ἀλέξ. Σοῦτσος
ἐκ τοῦ οἴκου τῶν βυζαντίων
Δρακῶν γεννηθεῖς ἐν Θεραπείᾳ
τοῦ Βοσπόρου
τελευτήσας
ἐν Ῥουμανίᾳ

Aici zace Constantin Alex. Suțu,
din neamul Dracilor bizantini,
născut în Therapia Bosforului,
săvârșit în România.

Pe piatra de mormânt: „Constantin Al. Sutzu, fiul [fiului] lui Mihail Sutzu voevod, 1804-1882”.

În partea superioară a lespezii, un blazon cu armele Moldovei în dreapta, și Țării Românești în stânga, sub o coroană închisă, cu mantie desfășurată și lambrechini, fără tenanți.

ἐγένετο τῇ η' Σεπ/τεμβρίου αἰ^{vo}/ ἐτελεύτησε τῇ γ' μαρτίου αἰ^{ωμ}/ Νικολεὼς τε Μιχα/ήλ Ρωξάνδρειά τε/ Μαῦρου/ μητέρι σῆμα τὸ δε/ ιδρύσαντο σφῶν Μα/ρίη/ μήτροθεν Σούτσου/ ἤδε Βεντούρα πατρό/θεν ηγερ,/ Ἡλίου αὐγὴν ἄστει/ εἰν Ἀθηνέων/ εἶδε, στὸ Βυζάντιο οἴκησε,/ ἀτάρμιν γαῖα καλύ/πτει/ Ἴστρου βαθὺ ρεῖτέο/ πότι καλλιρροῖ/ ὄχθηι μητέρος μνή/μην αἰρὴν ἀσόμε/νοί τε/ αἰέν τε/ χάριν τε/ κουσι εὐαίνετον/ δηλοῶντες.

S-a născut la 8 sep/tembrie 1750,/ a murit la 3/ martie 1840./ Nicolae și Mihail/ și Ruxandra/ Mavros/ Au înălțat acest/ monument/ funerar mamei lor/ Maria,/ dinspre mamă Suțu/ și Ventura/ dinspre tată;/ ea a văzut/ lumina soarelui/ în cetatea Atenei,/ a locuit la Bizanț,/ iar pământul o acoperă/ la malul cu ape frumoase/ al Istrului/ cel cu curenți adânci./ Ei, slăvind amintirea Mamei,/ vădesc recunoștință veșnică/ și laudă frumoasă/ născătoarei lor.

Μαριης δέμας, Λατύθων φυτρῆς κρειούσης/ ἀλόχου τε κραυτόρος Αλεξανδροῖο/ γενετῆς Σουτσῶν ὄντοδι τύμβος καλύπτει/ ψυχὴν δ' ἐνὶ δόμοις κλυτοῖς ιφθιμον/ πατὴρ ἐπουράνιος ξενίζων ἔχει/ ἐν ἄστει μὲν Βυζάντος ἡελίοιο/ γλυκὺ φῶς εἶδε. μόρος δέμιν ἔλαβεν/ ἐν Βουκουρεστίῳ πτόλιεθρῳ γαίης/ Δακίης, φθινούντος μαρτίου αἰῶνα/ ἐπεὶ ἔρα πρὸς ἐβδόμηκοντα/ βίωσε λυκάβαντας/ θυγατὴρ Σεβαστὴ καὶ κηδέστης Νικόλεως/ Μαύρος, ἀγαθὴ μῆτρι τὸ σῆμα/ τόδ' ἀνέθεντο.

Acest mormânt ascunde corpul rece al Mariei, vlăstar nobil al Lapiților/ și soție a stăpânitorului Alexandru/ din neamul Suțeștilor,/ iar sufletul nobil/ i l-a primit în gazdă/ în slăvitele-i palate Tatăl ceresc./ Ea a văzut lumina dulce a soarelui/ în cetatea

CĂRȚI ȘI COLECȚIONARI

Bizațului./ Soarta nefastă a răpit-o/ în București, cetatea din pământul Daciei,/ la sfârșitul lui martie 1851,/ după ce a trăit 71 de ani./ Fiica sa, Sevastia, și ginerele Nicolae/ Mavros au pregătit acest mormânt/ mamei lor bune.

CĂLĂTORI ȘI IMAGINI

Insula. Orizonturi mitologice și itinerariu istoric

Dintotdeauna am știut că vin dintr-o insulă. Strămoșii mei paterni, de neam ionian, erau născuți în Chios, în apropiere de țărmul Asiei Mici. Dintre cei 128 500 de pași necesari, după părerea geografului Ptolemeu, pentru a-i da ocol insulei, nu l-am făcut nici pe primul. Totuși, deși n-am pus încă piciorul acolo, am aflat că satul nostru de baștină, Mesta, în partea de sud-vest a insulei, e cea mai veche așezare din acea regiune, zisă Mastichochora, deoarece produce un fel de rășină din care se face vestita băutură, și că pe dealurile din jur s-au găsit urme elenistice și romane, dacă nu chiar din epoca bronzului¹. Satul însuși, deși strâns între zidurile fortificației genoveze care-l apără, e un sat mare, cu unsprezece biserici. Într-una din ele, a Sfinților Arhangheli, clădită în 1412, se păstrează o icoană dăruită de Hagi Nikolaos, bunicul străbunicului meu². Va fi fiind deci cumva mai nouă decât aceea pe care, în 1776 o închina Maicii Domnului străbunicul altui străbunic, de astă dată matern, „galeongiul” ajuns la Botoșani. Galeongiul înseamnă marinar în flota sultanului și aceștia erau de obicei greci din Arhipelag³. Prin urmare, din amândouă părțile firul filiației duce drept spre oameni care au trăit cu marea în față, cu ochii obosiți de neastâmpărul valurilor, nu de buchiseala îndelungată.

Ca și cum n-ar fi fost de ajuns această legendă a originilor care mă duce cu gândul la insule inaccesibile, am avut și eu în copilărie cărți din care îmi apărea viziunea unui spațiu de binefăcătoare izolare, menit unei descoperiri treptate: mai întâi *Robinson Crusoe* – cine n-a pronunțat așa, cu diftongul final, ciudatul nume? –, apoi *Insula Misterioasă*. De ce voiau eroii acelor minunate întâmplări să se întoarcă acasă? Mie mi se părea că fericirea absolută era pe insulă. Singurătatea lui Robinson nu mă speria; cu atât mai puțin camaraderia exclusiv masculină a echipei de americani aruncați din văzduh pe un tărâm căruia nu-i trebuia ca să devină roditor decât o mână de semințe uitate în buzunar.

De fapt, ispita de a-mi reaminti aici lecturile de copilărie și de a-mi evoca chiar strămoșii necunoscuți într-o insulă necunoscută nu e altceva decât o formă a aceleiași tendințe firești care, multă vreme, a populat insulele cu mituri, făcând din aceste teritorii circumscrise și unice un domeniu rezervat visării. Insula se

¹ E. Yalouris, *Notes on the Topography of Chios*, în vol. *Chios. A Conference at the Homereion*, ed. J. Boardman și C.E. Vaphopoulou-Richardson, Oxford, 1986, p. 149, 162-167.

² *Εγκαίνια οδού Χίου – Μεστών – Πασαλιμάνι*, Alexandreia, 1938; I. M. Nkiala, *Τὰ μεστὰ της Χίου*, Atena, 1972.

³ B. Theodorescu, *Contribuțiuni la cunoașterea strămoșilor lui Nicolae Iorga*, București, 1948, p. 6-14.

sustrage legilor realității. Navigatorul îndrăzneț care o explorează este, fără s-o știe, în căutarea propriului său trecut. Fiindcă va găsi acolo – sau măcar *se așteaptă* artiștii să găsească – fie vestigiile unei istorii străvechi și obscure, fie chiar ființele rămase într-o fabuloasă Vârstă de Aur care, în lumea din care vine el, mai există doar în mintea cărturarilor. În orice caz, străbaterea de către corăbier a unor spații nesfârșite și primejdioase constituie o încercare, o probă de inițiere. Cel care o înfruntă este mânat de nostalgie sau, poate, stăpânit de nădejdea de a descoperi însuși punctul de plecare al omenirii, acel *hortus conclusus* al Edenului, mereu ascuns cu obstinație.

Ne putem închipui impresia pe care o făcea călătorilor, care o vedeau de departe, decapitată, colosala statuie de marmură albă, reprezentând-o probabil pe Artemis, aflată încă, într-a doua jumătate a veacului al XV-lea, în insula Delos. Ernest Langlois, catalogând manuscrisele franceze și provenșale din colecțiile Romei, a publicat această însemnare:

*Blanchart le noble, natif de Chaalons, qui fut fondeur d'artillerie du grant turc Mahomet Ottoman, et après des Vénitiens, et depuis orfevre de Madame Marguerite de Flandres, veit en Lediles, isle de l'Archipel, le colosse de Helaine, de marbre blanc, qui estoit de la haulteur de cinq femmes modernes, lequel estoit enterré jusques au nombril et sans teste, la luy ayant ostée ung Genevois, pour la donner au sieur Virgille Ursin, gentilhomme romain*⁴.

Chiar în aceste câteva cuvinte trebuie notată opoziția dintre antic și modern, prezentă în sugestia că Elena și contemporanii ei, personajele homerice, ar fi aparținut unei rase de uriași. Ideea unei alte omeniri, care s-ar fi stins înainte de începutul erei creștine, era sugerată de legenda Potopului, prin care se atesta și existența unei prime specii umane, anterioară istoriei chiar.

În secolul al XV-lea, oamenii aveau conștiința împlinirii existenței lor pământești cu viața veșnică a unor fapte imateriale – unele de caracter creștin, altele din mitologia păgână⁵. Unul din documentele cele mai semnificative pentru imaginarul Renașterii italiene este scena *Sfântului Nicolae domolind furtuna*, pe care o cunoaștem în două variante: un poliptic florentin pictat în 1425 de către Gentile da Fabriano și un mic tablou de la Ashmolean, din aceeași vreme, dar atribuit lui Bicci di Lorenzo. Au pictat o corabie cu pânze, tehnic vorbind: o caravelă, pe care marea învolburată o zguduie, în timp ce, chemat de gestul rugător al unui pasager de pe punte, pe când ceilalți trag velele sau aruncă lest, sfântul se apropie în zbor, binecuvântând (fig. 1). Totodată vedem prin transparența verzuie a valurilor cum se ascunde în adânc o sirenă grasuță. De fapt, sfântul exorcizează oceanul furios, iar durdulia creatură marină, cu tot aspectul ei agreabil, este o personificare a furtunii.

⁴ *Notices et extraits des manuscrits de la Bibliothèque Nationale et autres bibliothèques*, XXXIII, 2, Paris, 1889, p. 168.

⁵ J. Delumeau, *La Peur en Occident, XIVe-XVIIe siècles*, Paris, 1978, p. 40.

Sirenele aveau același drept la istoricitate ca și sfinții. Problema care se pune nu este a „supraviețuirii divinităților antice” (Jean Seznec), ci a continuității care leagă prezentul lui Petrarca ori Boccaccio de un trecut în care au existat și Hercule, desăvârșitul cavaler rătăcitor, și eroii războiului troian și centaurii sau amazoanele⁶. Diferența dintre un timp și celălalt nu era mai mare decât aceea pe care cineva o constata trecând dintr-o țară în alta⁷. De aceea, mitologia se confunda cu antichitatea, iar întâlnirea cu ele era perfect posibilă, cu condiția să aibă loc pe un țărm îndepărtat și izolat de restul lumii. Această absență a simțului istoric se manifestă și la descoperitorii insulelor Canare în anii 1341-1344: natura sălbatică, dar dăruită de zei, a arhipelagului i-a îndemnat să-l boteze „Insulele Fericiților”, cu aluzie savantă la Epoda a XVI-a a lui Horațiu care descria miracolul unei fertilități fără de muncă omenească⁸. Cronicile vremii înregistrează succesul acestor expediții și integrarea noului pământ abia trecut pe hartă în ordinea politică europeană, ca principat pentru familia de La Cerda, foarte activă pe atunci la curțile Castiliei și Franței.

Un secol mai târziu, e rândul infantelui portughez Henrique Navigatorul să caute să dea Canarelor și Azorelor statutul unui apanaj princiar pentru el și urmașii săi, iar prezența fratelui său, Dom Pedro, cruciatul din Transilvania și Țara Românească, drept senior al uneia dintre Azore, ne atrage atenția că luarea în stăpânire a Atlanticului s-a făcut și cu stimulul propagării creștinismului între „sălbatici”⁹. Cât privește al doilea aspect al expansiunii portugheze, cel comercial, el ne interesează, deși indirect, fiindcă deschiderea Gdanskului pentru importul de mirodenii, fructe sudice și zahăr, fie de la Lisabona, fie prin Anvers, explică dezinteresul Poloniei față de ocuparea de către turci a porturilor Mării Negre¹⁰.

⁶ Cf. Juan Fernandez de Heredia, *La Grant Cronica de Espanya, libro I-II*, ed. R. af Geijerstam, Uppsala, 1964, *passim*.

⁷ P. Burke, *The Renaissance Sense of the Past*, London, 1969, p. 6.

⁸ P. Chaunu, *L'expansion européenne du XIIIe au XVe siècle*, Paris, 1983, p. 120-123; J. Delumeau, *Grădina desfătărilor. O istorie a paradisului*, trad. H. Pepine, București, 1997, p. 12. Cf. Al. Ciorănescu, *Dos documentos de Juan de Bethencourt*, în *Homenaje a Elias Seea Rafols*, II, La Laguna, 1970, p. 73-85; F. Cardini, *El mundo mediterraneo en la epoca del descubrimiento*, în *Congrés Internacional d'Estudis Histórics „Les Illes Balears i América”*, I, Palma, 1992, p. 11-16.

⁹ P. Chaunu, *op. cit.*, p. 127-128, 363-364; Ch. Verlinden, *Henri le Navigateur songea-t-il à créer un „État” insulaire?*, „Revista Portuguesa de Historia”, XII, 1969, p. 281-292. Cf. N. Iorga, *Les découvertes portugaises et la croisade*, „Congresso do mundo português”, I, Lisabona, 1940, p. 49-53.

¹⁰ M. Małowist, *Les routes du commerce et les marchandises du Levant dans la vie de la Pologne au Bas Moyen Âge et au début de l'époque moderne*, în *Mediterraneo e Oceano Indiano. Atti del VI Colloquio Internazionale di Storia Marittima*, (Venezia 20-29 Settembre 1962), Florența, 1970, p. 168-170.

De la colonizarea Canarelor, al cărei istoric modern este distinsul nostru compatriot, domnul Alexandru Ciorănescu¹¹, să trecem la altă insulă și la altă epocă. Andros, una dintre Ciclade, a făcut parte, după Cruciada a IV-a, din domeniul insular al familiei venețiene Sanudo, ca să treacă apoi, după uzurparea sângeroasă din 1372, în posesia lui Francesco Crispo și a descendenților lui, vasali ai Porții din 1537 și izgoșiți de turci în 1566¹². Diverși protejați ai sultanului au fost încă multă vreme după aceea duci nominali ai Mării Egee¹³. Paradoxul este că, în timp ce locuitorii insulei trăiau sub stăpânire otomană, ceea ce era de obicei prilej pentru exclamații de compătimire din partea autorilor occidentali, în acest caz, andrienii au devenit pretextul unei imagini laice a grădinii desfătărilor.

Țițian, urmat de Rubens și de Van Dyck, a ilustrat un mit antic, așa cum se găsea el povestit de un retor grec din secolul II, Philostratos, text pe care ediția aldină din 1503 îl pusese în circulație. Povestea insulei lui Dionysos, unde curge neîntrerupt un izvor din vinul cel mai curat, i-a inspirat pictorului venețian o scenă de o senzualitate stăpânită, care e totodată o reconstituire arheologică, deoarece împrumută sau imită figuri din arta antică. Un spirit clasic înobilează această petrecere câmpenească¹⁴. Dar tabloul de la Prado se va transforma, sub penelul lui Rubens, într-o vulgară bacanală, în care satirii și nimfele dolofane au o truculență flamandă. Lăcomia erotică izbucnește, în pofida eleganței manieriste, chiar la Van Dyck, într-o compoziție care ar părea să plaseze aceste galanterii travestite mitologic în desișurile unui parc regal, dându-le dimensiunile unui episod din memoriile lui Hamilton.

Fritz Saxl, care a comentat admirabil această serie de picturi, pe care o continua, prin Watteau, până la Cézanne, identifica aici „un tărâm al visării umaniste”. Totuși, chiar intelectualizată de Țițian, care a tradus-o într-un limbaj mai delicat și mai subtil, tema este de o ambiguitate care l-a înșelat și pe un exeget atât de versat ca întemeietorul Institutului Warburg. Intenția lui Țițian a fost de a evoca, prin această hârjoană de tineri, bărbați și femei, care se înlănțuie, bând, cântând și dansând, *Fântâna tinereții* (fig. 2). E vin oare băutura miraculoasă pe care o soarbe cu nesaț un personaj, pe care altul o toarnă în cupe și pe care al treilea o contemplă în extaz, ridicând ulciorul pe jumătate plin deasupra capului? Femeia goală din primul plan, dreapta, se întinde voluptuos, ca și cum abia s-ar fi trezit dintr-un somn adânc. Dar moșneagul, gol și el, tolănit la soare și strângând în mână un ciorchine de struguri, ce vrea el să însemne? Pentru Saxl, vădit

¹¹ Alexandru Ciorănescu, *L'homme et l'œuvre*, Madrid, 1991, p. 133-152 (secția „canariană” din această masivă bibliografie e semnată de A. Sanchez Robayna).

¹² J.A.C. Buchon, *Recherches et matériaux pour servir à une histoire de la domination française en Orient*, I, Paris, 1811, p. 352-368.

¹³ N. Iorga, *Byzance après Byzance. Continuation de l'„Histoire de la vie byzantine”*, București, 1971, p. 64-68, 125. Cf. J. Longnon, *L'Empire latin de Constantinople et la principauté de Morée*, Paris, 1949, p. 356-358.

¹⁴ F. Saxl, *A Heritage of Images*, Londra, 1970, p. 89-104.

nedumerit de această *not very dignified pose* sau, cum spune el, *unusual manner of sunbathing*, era vorba de un zeu al râului. În realitate, bătrânul, cu privirea ațintită asupra perechilor care petrec așteaptă să fie întinerit și el prin aceeași magie care a operat asupra celorlalți. Nu e imposibil ca longevivul artist să fi făcut aluzie la sine însuși, înainte de a-și pune semnătura pe un sân opulent. *Hortus conclusus* laicizat, paradis terestru prefăcut într-o țară a belșugului și a veșnicei tinereți, deci a unei nelimitate disponibilități erotice, iată ce a devenit insula acum, la sfârșitul Renașterii. Ca o confirmare a interpretării noastre, în același muzeu Prado, un triptic de Hieronymus Bosch reprezintă *Grădina desfătărilor lumești*, având în centru „fântâna tinereții”¹⁵. Acolo, ca și în tabloul lui Tițian, prezența neliniștitoare a unei bufnițe uriașe avertizează că totul e o vrăjitorie. Mitul e denunțat ca mit. Insulele sunt spații ale aparenței, ale artificiosului, după cum știa și Shakespeare.

Căci, în *Furtuna*, actul III, scena 3, suntem îndemnați să nu luăm în serios o natură necontrolată, derutantă, irațională:

*When we were boys,
Who would believe that there were mountaineers
Dew-lapp'd like bulls, whose throats had hanging at'em
Wallets of flesh? Or that there were such men
Whose heads stood in their breasts? Which now we find.*

De la înălțimea autorității câștigate prin experiență, Gonzalo ne învață că legendele medievale au fost puse la încercare și și-au revelat sâmburele de adevăr pentru exploratori¹⁶. „Muntenii cu grumaz vânjos de taur” sunt probabil gușășii din văile elvețiene ale Alpilor. Dar unde s-au văzut creaturi fără cap, cu ochii pe umeri, nasul și gura fiind două găuri în piept, ființe păroase ca fiarele, trăind numai din mirosul unor fructe? Asemenea monștri apar doar în *Imago Mundi*, opera lui Honorius Augustodunensis de la începutul secolului XII¹⁷. A-i introduce, cu excesivă grabă, în ordinea naturală garantată de marile descoperiri geografice reprezintă un caz extrem al acelei cenzuri a imaginarului care a însoțit și urmat Reforma. Ca un anacronism, este semnalat un tablou din colecția Isabella Stewart Gardner de la Boston, înfățișând pământul ca o *insulă* înconjurată de un canal pe care plutesc corăbiile, pe când Dumnezeu Tatăl, cu un cor de îngeri, îl binecuvântează din înaltul cerului. Pictorul este Pesenello, care a trăit în anii 1522-1557.

Pentru a recunoaște progresele intelectuale ale Renașterii, să schimbăm din nou peisajul. Dacă ne întoarcem la Chios, trebuie remarcată diferența dintre două descrieri, deși numai câțiva ani despart între ele călătoriile care le-au prilejuit. În

¹⁵ J. Delumeau, *Grădina desfătărilor*, p. 103-120.

¹⁶ R. Wittkower, *Marvels of the East. A Study in the History of Monsters*, „Journal of the Warburg and Courtauld Institutes”, V, 1942, p. 159-197.

¹⁷ M.-O. Garrigues, *Qui était Honorius Augustodunensis?*, „Angelicum”, L, 1973, p. 20-49.

1551, Nicolas de Nicolay, gentilom din suita ambasadorului Franței la Constantinopol, face un popas de două săptămâni în insulă. Acesteia-i acordă patru capitole din relatarea sa, care e, în primul rând, reflecție politică, după cum era firesc din partea unui personaj care îndeplinise câteva misiuni de spionaj, dar care, în același timp, face să intervină istoria și detaliul de culoare locală, fără să rămână insensibil la atracția unor moravuri extrem de libere. Astfel, cititorii vor fi informați despre topografia insulei, monumentele ei (mormântul lui Homer, mănăstirea bizantină Nėa Moni), cultura viței de vie, a smochinilor și a arbuștilor de mastică, viața urbană de stil italian, concentrată în jurul unui *Palazzo della Signoria* și al unei *Loggia dei Mercanti*, unde activitatea comercială nu e mai puțin intensă decât la Lyon sau la bursa din Anvers. Însă, pe de o parte, autorul insistă cu un evident entuziasm asupra calităților populației feminine („nimfe sau zeițe”, frumoase, elegante și prietenoase), pe de altă parte sunt introduse elemente fabuloase: cârdurile de prepelițe domesticite ca găinile sau fântânile amintite imediat după un elogiu al vinului de Chios, fântâni a căror apă ucide sau face să-și piardă mințile pe aceia care o beau. Pe scurt, insula făgăduiește evaziune, însă ascunde misterioase primejdii¹⁸.

Numai că, alăturând acestui text scrisoarea din 1569 a unui negustor englez, Jasper Campion, apare o semnificativă diferență de perspectivă. Deși Compania Levantului nu se înființase încă, Anglia elisabetană căuta să stabilească legături comerciale cu Mediterana orientală. Acest agent al unei firme din Londra făcea negoț de 30 de ani cu Chios, unde era și căsătorit cu o localnică. După izgonirea genovezilor din insulă de către turci în 1566, se ivera ocazia pentru comercianții englezi să le ia locul. Argumentarea lui Campion începe, tipic, prin asigurarea mărinimoasă că afacerea ar constitui un avantaj pentru locuitorii insulei, ca apoi să-i invite pe patronii săi să aibă curajul de a investi în ceea ce el numește „un negoț fără seamăn în toată creștinătatea”. Cu cheltuiala necesară pentru a obține un salv-conduct de la Poartă, deci consimțământul guvernatorului otoman și al persoanei care deține în arendă vămile din Chios, negustorii englezi și-ar desface acolo produsele și ar cumpăra untdelemn (în loc să-l aducă din Spania). În laconismul ei pragmatic, scrisoarea nu mai menționează legende, nici nu mai descrie peisaje, ci enumeră mărfuri: bumbac, piei, ceară, mătase, lână¹⁹. Această sobră acumulare înseamnă raționalitate și refuză orice comunicare cu natura.

Ar fi interesant de urmărit cum era, în aceeași vreme, percepută Anglia, o insulă și ea, de către observatorii veniți din lumea bizantină și post-bizantină. Nu e aici locul de a examina dacă nu cumva considerațiile lui Chalkokondyl cu privire la flux și reflux își au originea într-o lucrare latină a unui învățat episcop

¹⁸ Nicolas de Nicolay, *Dans l'Empire de Soliman le Magnifique*, ed. M.-C. Gomez-Géraud și St. Yerasimos, Paris, 1989, p. 104-114. În afară de lucrarea clasică a lui R. Lopez, *Storia delle colonie genovesi nel Mediterraneo*, Bologna, 1938, vezi G. Pistarino, *Chio dei Genovesi*, extras din *A Giuseppe Ermini*, Spoleto, 1970, p. 1-68.

¹⁹ R. Hakluyt, *I viaggi inglesi, 1494-1600*, Milano, 1966, p. 358-362.

englez din veacul al XIII-lea, ceea ce ne rămâne de făcut cu alt prilej. Dar la Chalkokondyl, umanist prin cultura lui, deși cu suflet bizantin, „insula britanică” contează mai cu seamă ca organism politic:

„E locuită de un neam numeros și viteaz și se află într-însa orașe mari și bogate și sate foarte multe. Și au un împărat și o capitală, Londra, unde e și reședința împăratului. Și sub ascultarea lui sunt în insula aceasta nu puține principate, rânduite sub împăratul lor în același fel ca și la celți (francezi); căci împăratul n-ar putea lua ușor cuiva dintre aceștia principatul, nici nu li se cere să asculte de împărat decât după obiceiurile lor”²⁰.

Pentru a defini această situație, care-l surprinde, autorul ar fi avut nevoie de cuvântul *feudalism*. De altfel, din aluziile sale se înțelege că era informat despre frecventele conflicte dintre monarh și vasalii săi: poate criza din vremea lui Richard al II-lea sau chiar începutul Războiului celor Două Roze. Privirea mar-torului recunoaște ritmul rapid al dezvoltării economice, însă prejudecățile unei educații răsăritene îl fac să se scandalizeze că oaspetelui i se îngăduie să o sărute pe nevasta gazdei, ca gest obișnuit între prieteni.

Amuzant este că și Nikandros Noukios, vizitând Anglia după un secol, în 1545, va avea aceeași reacție față de tolerarea acestei familiarități²¹. Ceea ce-l caracterizează totuși pe călătorul nostru este atenția cu care înregistrează semnele bunăstării, belșugul de mărfuri, utilizarea scrisorii de schimb etc. Cu severitate critică respinge el tradiția puțului Sf. Patrick, socotit o cale de comunicare cu iadul, sau alte legende produse de imaginația populară irlandeză, despre izvoarele de mir și de lapte, imitând deci scepticismul declarat față de supranatural de către deținătorii culturii occidentale, de superioritatea căreia Noukios este convins. Fără să fie la el acasă în Apus, acest grec adoptă perspectiva îndreptată până atunci către el și cei de o seamă cu el. Originar din Corfu, Nikandros nu s-a mutat numai dintr-o insulă într-alta, ci și-a schimbat chiar punctul de vedere. Nu-l putem părăsi fără a adăuga că paginile din relatarea sa consacrate Reformei, printre care un lung discurs atribuit lui Henric al VIII-lea, sunt dovada unui viu interes față de problema politică și religioasă. Violentele acuzații la adresa călugărilor și călugărițelor îndeosebi sunt ecoul controverselor la care a asistat sau, poate, expresia unui resentiment adus din Europa ortodoxă. Cel puțin unele pasaje din această diatribă au un răsunet erasmian. Așadar, Anglia lui Morus n-a fost supusă numai în *Utopia* unei inspecții care simulează ironic distanțarea, ci i s-au aplicat, chiar în epocă, criteriile judecării unui „utopian”, deși dispus să se convertească la logica occidentală.

De aici înainte, deci din preajma anului 1600, destinul insulei în sensibilitatea și în cultura europeană se întrevește mai clar, în linii mari. Barocul

²⁰ Laonic Chalcocondil, *Expuneri istorice*, trad. V. Grecu, București, 1958, p. 71.

²¹ *The Second Book of the Travels of Nicander Nucius, of Corcyra*, ed. J.A. Cramer, Londra, 1841, p. 10, 25.

refuză raționalizarea și pretinde să se întoarcă în insula magică. E doar o convenție, admisă ca atare. De la Ariosto și Tasso la Cocteau, grădina Armidei este o temă neconținut reluată. Dar Armida nu e decât alt nume pentru Circe, vrăjitoarea pictată de Dosso Dossi pentru ducele Ferrarei, același Alfonso d'Este care a fost patronul lui Ariosto. Ea întruchipează lumea formelor în mișcare, a identităților instabile, într-un univers în metamorfoză, conceput după chipul omului poliform. Circe, fiind subiectul cel mai deseori ales de baletul de curte în prima jumătate a secolului al XVII-lea, repetă obsedant un mesaj, că totul e mobilitate, nestatornicie și iluzie²². Romanul cel mai caracteristic baroc, *El Criticón* al lui Gracián își aduce eroul dintr-o insulă pustie, din mijlocul naturii sălbatice, ca să-l proiecteze într-un spațiu al travestirii și al aparențelor înșelătoare. Monștrii, himerele, figurile grotești nu mai populează stâncăriile unui țărm de mare, ci palatele construite ca un decor de teatru, sau parcurile care, ca un abuz de pitoresc, imită solitudinea naturii insulare²³. Treptat, Occidentul va deveni conștient de tot ce e sumbru și respingător în normalitatea lui. Fără teamă de anacronism, am putea spune că un descendent autentic al personajului lui Gracián este, cu ingenuitatea lui fals inofensivă, huronul lui Voltaire.

Însă, între timp, insulele, nemaiputând fi nici utopii, nici „țări unde curge lapte și miere”²⁴, au recăzut în geografie. Bougainville, cel care-l va introduce pe primul tahitian la Paris *după* publicarea povestirii lui Voltaire, căci ficțiunea anticipă uneori realitatea, ajunge în 1769 în apele arhipelagului Samoa, ocolește coastele înalte și abrupte ale acestor insule și notează: „14 grade și 11 minute latitudine australă, 170 grade și 59 minute longitudine la vest de Paris”²⁵. Așa se termină povestea.

Nu ne-am propus să înfățișăm aici decât unele tipuri de atitudine care se înscriu într-o evoluție a mentalităților. Ele au fost determinate în bazinul Mediteranei și în raport cu oceanele, așa încât o ultimă pagină, de istorie românească, are numai scopul de a fixa anumite documente acolo unde li-e locul. Insula nu e un mediu specific românesc; sentimentul nemărginirii îl va fi avut strămoșul primordial privind zarea Bărăganului, după cum impresia de îngrădire, de limită, îi va fi fost dată de poiană, de luminișul din pădure. Când, cu toate acestea, termenul *ostrov* apare în vechile texte românești, el nu se referă nici la insulele (grindurile) de pe Dunăre, nici la experiența noastră de navigatori, redusă la apele Mării Negre, ci la o lume foarte îndepărtată sau chiar imaginară. Ștefan cel Mare a avut flotă, pentru fațada maritimă a Moldovei, precum și pentru legăturile cu Crimeea și cu Constantinopolul. În 1462, *la nave del Vlacho* se găsea printre altele reținute în portul capitalei otomane, după cum rectorul din Candia

²² J. Rousset, *La littérature de l'âge baroque en France. Circé et le Paon*, Paris, 1954.

²³ Vezi R. Bouvier, *Le courtisan, l'honnête homme, le héros*, Paris, 1937; B. Gracián, *Cărțile omului desăvârșit*, trad. S. Mărculescu, București, 1994.

²⁴ Al. Cioranescu, *Utopia: Land of Cocaigne and Golden Age*, „Diogenes”, 75, 1971, p. 85-121.

²⁵ Louis Antoine de Bougainville, *Voyage autour du monde*, Paris, 1989, p. 161-163, 174.

ii raporta dogelui²⁶. Dar, în aceeași vreme, printre lecturile a căror prezență e atestată în Moldova este *Topografia creștină*, opera lui Cosmas Indikopleustes – o descriere a lumii din secolul VI. Nu vom fi de acord cu Dan Horia Mazilu, care socotea că circulația acestei venerabile scrieri în veacul al XV-lea dovedește „spiritul iscoditor specific umanismului prerenascentist răsăritean”²⁷. Ba, cumva, dimpotrivă. Ea constituie totuși o informație prețioasă pentru evaluarea utilajului mental al românilor contemporani. Universul lui Cosmas avea forma unei construcții paralelipipedice acoperite de o boltă semicilindrică. Popularitatea acestei concepții se datorează simbolismului arhitecturii religioase, care dă bisericii forma sistemului cosmic imaginat de autorul bizantin. Pământul, înconjurat de ocean, se ridică deasupra apelor inferioare ca un mușuroi și este scobit de patru mări: Mediterana, Caspica, Golful Arabic și cel Persic. Are în centru „țara sfântă”, fiind împărțit în trei continente, pe când paradisul terestru, căruia i se suprapune același acoperiș al cerului, se află dincolo de ocean²⁸.

În orizontul pseudo-geografic ortodox s-a născut legenda „blajinilor” („rocmăni” sau „rohmani”), a căror identificare cu brahmanii a fost stabilită atât de Cartoian, cât și de Bogrea. Deși nu mai era nevoie de o confirmare, se poate aduce aici o precizare suplimentară, confruntând textul vechii cronici rusești *Povest' vremennih let* din secolul XII cu izvorul bizantin, din veacul al VI-lea, care a fost utilizat prin intermediul traducerii în slavonă a cronicii monahului Gheorghe Hamartolos (sec. IX). Un lung pasaj „etnografic” culege informații fanteziste sau ciudat deformate despre mai multe popoare ale antichității – unele, ca babilonienii sau caldeenii, demult dispărute – și, printre ele, apar bactrienii sau brahmanii. Compilerul rus a preluat întocmai acest catalog de popoare și moravuri care figura în textul lui Pseudo-Chesarie, dar a adăugat un cuvânt: „brahmaneii ostrovniți”²⁹. Interpolarea provine probabil din asocierea cu „ostrovele blajinilor” din Alexandria sârbească. Până la începutul secolului nostru, informatorii lui Simion Florea Marian din Suceava, Rădăuți, și Fundul-Moldovei credeau că „blajinii trăiesc în ostrovele mărilor”³⁰.

Ca legenda să aibă o viață atât de îndelungată, a trebuit ca o carte de căpătâi a românilor în Evul Mediu să fie răspândită și cunoscută: aceasta este *Alexandria*, al cărei rol educativ a fost marcat de Iorga și Cartoian. Acolo întâlnim „ostrovul Macaronului”, același cu „ostrovul Fericiților” din Herodotul de la Coșula, sau „ostrovul Dalfionului”, Olympia, după cum a demonstrat cu măiastră

²⁶ I. Bianu, *Ștefan cel Mare. Cîteva documente din Archivul de Stat de la Milan*, „Columna lui Traian”, IV, nr. 1-2, 1883, p. 39.

²⁷ A. Pippidi, *Epoca Renașterii în literatura română?*, *AIPI*, XXII, 1985, nr. 2, p. 739.

²⁸ N. Ross, *L'image du monde physique en Russie à la fin du XIVe siècle*, „Cahiers du monde russe et soviétique”, XV, 1974, nr. 3-4, p. 245-278.

²⁹ I. Dujčev, *Extraits du Pseudo-Césaire dans le Chronicon Maius du Pseudo-Sphrantzès et dans l'ancienne chronique russe*, „Byzantion”, XXXVIII, 1968, p. 364-373.

³⁰ V. Bogrea, *Pagini istorico-filologice*, ed. M. Borcilă și I. Mărie, Cluj, 1971, p. 450-451.

ingeniozitate Vasile Bogrea³¹. Altă carte populară, *Războiul Troadei*, este și ea plină de insule între care ar fi greu de ghicit că „ostrovul sitarilor, unde se afla o capiște a Afroditei” este Cythera. Concluzia la care a ajuns Bogrea, pe baza unei amănunțite analize, îi apără pe vechii noștri cărturari de bănuiala că ar fi socotit Roma și Delphi drept insule. În textele acestea, termenul „ostrov” indică uneori orașe situate în apropierea mării³².

Începusem prin a făgădui că vom încadra aceste viniete filologice într-o imagine mai cuprinzătoare. Ele corespund întocmai momentului din cronologia occidentală, secolele XIV-XV, ilustrat de noi cu alăturarea sfântului și a sirenei. Deosebirea este că, aici, situația nu s-a schimbat până în secolul XVIII, când compilația lui Costea Dascălul Brașoveanu³³, cronică expediției din Moreea și relatarea unei călătorii în Chios („ostrovul Sacâzului”) ne încredințează în sfârșit că orizontul mental românesc s-a lărgit, confruntând gândirea medievală cu o realitate tangibilă.

³¹ *Ibidem*, p. 354-356.

³² *Ibidem*, p. 357-358.

³³ *Povestea Țărilor Asiei. Cosmografie românească veche*, ed. C. Velculescu și V. Guriianu, București, 1997. Manuscrisul din jurul anului 1700 cuprinde și o referire la „ostroave” locuite de cynocephali, „oameni sălbatici, trupul ca de om, iar capul ca de câine, alții ca de porc, alții ca de măgari” etc.

Fig. 1. Gentile da Fabriano, *Sfântul Nicolae salvează o corabie de la naufragiu*, 1425.

Fig. 2. Tițian, *Bacanala andrienilor*, 1523-1526.

Imagini spaniole ale Transilvaniei: Lope de Vega și Duque de Estrada

Deși, pentru istoria Transilvaniei, valoarea informațiilor pe care ne-am propus a le releva e limitată, ca a oricărei mărturii externe, paginile următoare, care au rostul de a întregi seria subiectelor „românești” din principalele literaturi europene și de a adăuga călătorilor străini în țările române pe încă unul, necunoscut, pot arunca oarecare lumină asupra condițiilor în care spațiul sud-est european a ajuns să fie integrat în sistemul occidental de idei și cunoștințe. Ceea ce reiese din interpretarea critică a unor texte literare din Spania „secolului de aur” este realitatea contemporană, împletită cu o ficțiune care, uneori, reprezintă contribuția autorului singur sau a izvoarelor lui de inspirație, dar care reflectă, mai ales, gândirea societății căreia i-au fost destinate aceste scrieri, cu experiența ei culturală, creatoare de plăsmuiri eroice.

Examinarea ecurilor românești din teatrul lui Lope de Vega a dat până acum rezultate destul de firave¹. E vorba, în primul rând, de *El Principe Transilvano* sau, cum i se mai spune piesei, *El Prodigioso Capitán*, ilustrând aceleași victorii împotriva turcilor de la Dunăre, la sfârșitul secolului al XVI-lea, la care marele clasic spaniol face aluzie și în poemul său burlesc *Gatomaquia*². Popularizarea figurii lui Sigismund Báthory, mai cunoscut în Occident, datorită unei propagande neconținut alimentate de vanitatea lui și de catolicismul militant al iezuiților, decât aliatul său, Mihai Viteazul, a avut astfel răsunet și în Spania³. După cum se știe, asemenea creații teatrale de circumstanță salutaseră fără întârziere biruința de la Călugăreni⁴. Mulțimile urmăreau cu patimă reprezentarea pe scenă a unor evenimente intrate imediat în mitologia eroică, într-o Europă în

¹ Al. Popescu-Telega, *Două drame de Lope de Vega interesând istoria și literatura românilor*, Craiova, 1936.

² N. Iorga, *Istoria literaturilor romanice în dezvoltarea și legăturile lor*, ed. Al. Duțu, II, București, 1968, p. 266; Idem, *Lope de Vega*, în *Evocări din literatura universală*, ed. L. Iorga-Pippidi, București, 1972, p. 54.

³ Vezi *Relación verdadera del linaje y descendencia del serenísimo Sigismundo Batoreo, Principe de Transilvania, Moldavia y Valachia, sacada de historias auténticas venidas de aquellas partes, con algunas de sus hazañas y proezas, dignas de gran memoria*, Sevilla, 1597.

⁴ N. Cartoian, *O dramă populară italiană a lui Giulio Cesare Croce despre Sinan Pașa și vitejiile românești*, în vol. *Fraților Alexandru și Ion I. Lăpedatu, la împlinirea vârstei vârstei de 60 de ani*, București, 1936, p. 221-229. Despre acest gen de spectacole, vezi M. Cortelazzo, *Plurilinguismo celebrativo*, în actele colocviului *Il Mediterraneo nella seconda metà del '500 alla luce di Lepanto*, ed. G. Benzoni, Florența, 1974, p. 120-126.

care, la fiecare din succesele luptei antiotomane purtate de Mihai Viteazul, bătuseră clopotele de la Ohrida (1595) până la Besançon (1599). Lope de Vega a exploatat cu dibăcie interesul publicului pentru această redimensionare convențională a vieții care-i oferea satisfacțiile participării sau evadării: faptul că el a scris într-o perioadă de criză și de crescândă neliniște socială arată că retorica sa, solicitând emotivitatea ascultătorilor, avea o funcție compensatorie. Din creația dramaturgului care, la origine, numărase, dacă nu e la mijloc vreo exagerare, 1 800 de titluri, poate chiar mai mult, socotind și improvizații efemere, ni s-au păstrat 440 de comedii și drame, deci un repertoriu destul de vast pentru a cuprinde și alte teme împrumutate din istoria sau din actualitatea Europei orientale, de pildă, în *El Gran Duque de Moscovia*, episodul falsului Dimitrie, uzurpatorul.

Vom semna aici „tragicomedia” *El Rey sin Reino* („Regele fără regat”), scrisă în 1625, publicată în același an și reeditată în 1655. Titlul se referă, se pare, la un contemporan, căpitanul Alonso de Contreras care, în autobiografia sa, rivalizând cu romanele picarești, se laudă că scriitorul l-a găzduit prietenește câțeva vreme: „mi-a dedicat chiar o comedie intitulată *Regele fără regat*, care amintește așa-zisa mea domnie asupra maurilor”⁵. De fapt, Lope de Vega, căruia oaspetele său îi povestise desigur nenumăratele aventuri pe care le-a relatat mai târziu, în anii 1630-1631, în memoriile lui, le-a menționat, ca „subiect vrednic de istorie sau de poem eroic”, doar într-o lungă scrisoare adăugată la tipărire. Eroul piesei nu e însă altul decât Ioan de Hunedoara. Deși acțiunea e vag localizată, putându-se numai presupune când se mută la Varna și când la Viena, ea se petrece în general în aceeași Transilvanie, pe jumătate legendară, ca și *El prodigioso Capitán*.

Problema izvoarelor piesei a fost definitiv rezolvată de către cercetătoarea poloneză Maria Malkiewicz-Strzałkowska⁶. Cu acest prilej se confirmă identificarea principalei surse de inspirație în cronica lui Pero Mexia, *Historia Imperial y Cesarea, en laqual en summa se contienen las vidas y hechos de todos los Cesares Emperadores de Roma: desde Julio Cesar hasta emperador Maximiliano* (Sevilla, 1545 etc.). Ilustrul istoric literar M. Menéndez y Pelayo atrăsese demult atenția asupra celor două opere pe care se bazează Mexia, anume *Historia Bohemica* a papei Pius al II-lea (Aeneas Sylvius Piccolomini) și scrierea istoriografului oficial al lui Matia Corvinul, Antonio Bonfini, *Rerum Hungaricarum Decades*. Îndeosebi din ultima lucrare provin expresiile extrem de elogioase pe care Lope de Vega nu s-a sfiit să le folosească în legătură cu Ioan de Hunedoara, caracterizat drept *hombre de tán alto valor que él solo tiene libre la Transilvania de los Turcos*⁷.

De la începutul actului I un crainic îl anunță: *Aquí ha llegado agora Juan Huniades, Hungaro noble y capitán famoso*. Originea românească a personajului

⁵ *Autobiografías de soldados (siglo XVII)*, ed. J.M. de Cossio, Madrid, 1956, p. 130, 132.

⁶ M. Malkiewicz-Strzałkowska, *La question des sources de la tragi-comédie de Lope de Vega, El Rey sin Reino*, Cracovia, 1950.

⁷ Lope de Vega, *Obras*, VI, Madrid, 1896, p. 557-598.

nu-i era deci cunoscută autorului care, de altfel, îl crede *medio español por su madre*, poate pentru a-l impune simpatiei unui public accesibil la măguliri. Regii Poloniei și Ungariei, frații Cazimir și Vladislav, îl primesc cu mari onoruri. A întrecut în vrednicie pe *quellos heroes pasados*, vitejii antichității: *más fuerte capitán que Alejandro y Cipion*. Evocarea învingătorului în 36 de bătălii capătă frecvent accente ditirambice (*el nuevo Alejandro* sau *el famoso amparo de Transilvania y de Hungria*), față de care nu-i de mirare că eroul e urmărit cu invidie de doi intriganți, *Jorge Pogebracio*, adică regele Cehiei din 1458-1471, Gheorghe de Podebrad, și contele Ulrich de Cilly. Figurile lor întunecate exagerază, fără a le modifica esențial, datele istorice: o lungă rivalitate i-a opus într-adevăr familiei Huniazilor.

Dacă primul act s-a rezumat la prezentarea celor câteva *dramatis personae*, al doilea, nesocotind regula unităților aristotelice, se va sfârși pe câmpul de bătălie, după ce se deschide în palatul regal, și anume printr-o polemică privind respectarea cuvântului dat. E în discuție tratatul încheiat cu turcii la Szeged în iulie 1444. La sfaturile lui Ioan, care-l îndeamnă să-și țină făgăduiala, Vladislav obiectează că însuși papa l-a dezlegat de jurământ. Îl susțin chiar fiii lui Ioan, Ladislau și Matia, dar bătrânul îi mustră sever (*no aprendiste de tu viejo padre estas lisonjas*) și ține un discurs despre onoare, concept pe care societatea spaniolă a vremii lui Lope îl înălțase la rangul supremei valori. Urmează cruciada menită înfrângerii. La Varna viene, *de parte del Pontefice, el cardenal que llaman Cesarino, viene el Despoto y Rey de la Valaquia, y aun se dice que el Principe de Epiro, Jorge Castrioto Escanderbec llamado, sin otros muchos belicosos Principes*⁸, însă Ioan de Hunedoara nu va veni. Deci, în lupta cu *Bayaceto* și *Alibeyo*, regele moare singur.

Cu actul al III-lea ne găsim în 1452, după cum precizează prologul: *Hubiera el ferocissimo Amurates tornado á Hungria si estos ocho años no hubiera Juan Huniades vencido sus bárbaros ejércitos y engaños*. Ostașul încercat a fost ales regent (*por Virrey de este reino fue elegido*) în timpul minorității lui Ladislau Postumul care, în semn de recunoștință, îi acordă titlul de comite al Bistriței. Când el se retrage în sfârșit cu ultimele sfaturi către fiii săi, aceștia rămân să se lupte cu dușmanul familiei, contele Ulrich. Planurile acestuia de a-i ucide sunt dezvăluite de o scrisoare către despotul Gheorghe Brancovici. Ladislau de Hunedoara îl omoară pe Ulrich, apoi este el însuși executat din ordinul tânărului rege care, răpus de remușcări, moare la rândul său... Toate aceste orori acumulate rapid lasă scena liberă pentru alegerea lui Matia Corvinul, cu care piesa se încheie. Deznodământ dramatic al problemei cuvântului dat, de care depind onoarea și viața personajelor, temă scumpă teatrului baroc spaniol.

Aceasta este, pe scurt, acțiunea în care tipuri convenționale se ivesc fugăr, ca să adreseze spectatorilor discursuri pentru care niciunul din ele nu arată vreun interes personal, producând în cele din urmă o operă nedeplin încheiată, care i

⁸ A. Coba, Z. Preia, *Albanica*, Tirana, 1965, înregistrează edițiile spaniole ale biografiilor lui Scanderbeg.

s-a părut chiar editorului ei, Menéndez y Pelayo, *de fastidiosa lectura*⁹. Din partea lui Lope de Vega, alegerea unui subiect atât de depărtat de el și atât de apropiat nouă are totuși o explicație.

Transilvania era de un secol cunoscută spaniolilor. În 1532 trupe spaniole luptaseră pe Dunăre împotriva turcilor¹⁰. Ferdinand de Habsburg, fratele împăratului Carol, și sora lor, Maria, regina văduvă a Ungariei, avuseseră mult de-a face cu această regiune, a cărei apărare adusesese necesitatea legăturilor cu domnii români Petru Rareș și Radu de la Afumați¹¹. În sfârșit, în Transilvania, în lupte de frontieră, se formase unul din cei mai buni generali ai monarhiei, Juan Bautista Castaldo, ai cărui însoțitori reveniseră apoi în Spania, purtând ecouri ale împrejurărilor de aici care, altfel, n-ar fi răzbătut atât de ușor până acolo¹². Să nu uităm că Cervantes însuși, în *Los trabajos de Persiles y Sigismunda* (1616), se referă în treacăt la „războaie duse de prințul Transilvaniei” împotriva turcului, „vrăjmaș obștesc al neamului omenesc”¹³, pasaj care, dată fiind aluzia pe care o conține la moartea lui Carol Quintul, trebuie să aibă în vedere evenimentele de la mijlocul veacului al XVI-lea¹³. Probabil, chiar numele eroinei sale i-a fost sugerat de acela al lui Sigismund Báthory, și el un „rege fără regat” în urma abdicărilor sale care, prin consecințele lor asupra politicii habsburgice, treziseră ecou până în Spania. Basta, asociat cu acela întâi ca adversar, apoi ca aliat, își începuse cariera în armata spaniolă, câștigându-și renumele în Franța și Flandra¹⁴. Pe de altă parte, interesul lui Lope de Vega pentru țările noastre a putut fi cules chiar din Spania unde, în ambianța cosmopolită a curții, se întâlneau pribegi de neam domnesc ca Nicolae Basarab, pretendent la tronul Țării Românești, aflat la Segovia în 1568¹⁵, sau ca acel *Yanoda Bayboda, principe de Moldavia*¹⁶, care e desigur un fiu al lui Iancu Sasul (*Iancula*), stabilit la Toledo ...

⁹ Lope de Vega, *Obras*, VI, p. CXXXII-CXXXIII.

¹⁰ W. Atkinson, *Histoire d'Espagne et du Portugal*, tr. fr. S.M. Guillemin, Paris, 1965, p. 166.

¹¹ R. Ciocan, *Politica Habsburgilor față de Transilvania în timpul lui Carol Quintul*, București, 1945; Fl. Căzan, *Divergența de păreri dintre Ferdinand de Austria și Carol Quintul privind Transilvania*, **AUB**, Istorie, XXIII, 1974, nr. 1, p. 15-23; Șt. Simionescu, *Les relations de la Moldavie avec les Habsbourg pendant le règne de Petru Rareș*, **RRH**, XVI, 1977, nr. 3, p. 455-467; C. Feneșan, *Legământul lui Radu de la Afumați față de Habsburgi*, **AIINC**, XXIII, 1980, p. 383-395.

¹² După un document din *La corrispondenza da Madrid dell'ambasciatore Leonardo Donà (1570-1573)*, ed. M. Brunetti și E. Vitale, I, Roma, 1962, p. 259, Juan Alionso Castaldo propunea venețienilor, la 6 aprilie 1571, să elibereze Transilvania de turci, cu 5-6 000 de archebuzieri.

¹³ Miguel de Cervantes, *Muncile lui Persiles și ale Sigismundei, istorie septentrională*, trad., prefată și note de S. Mărculescu, București, 1980, p. 428, n. 220.

¹⁴ N. Iorga, *Oameni reprezentativi în purtarea războaielor*, București, 1943, p. 123-128.

¹⁵ A. Pippidi, *Hommes et idées du Sud-Est européen à l'aube de l'âge moderne*, București-Paris, 1980, p. 41 (cu bibliografia citată).

¹⁶ Gr. Marañon, *El Greco și Toledo*, trad. E. Alhasid, București, 1977, p. 98.

Sedimentări și cristalizări au modelat în această perioadă imaginea „Transilvaniei”, dacă putem numi astfel o convenție scenică, nu mult mai precis localizată decât „Iliria” lui Shakespeare¹⁷. Din realitatea momentului respectiv străbate prea puțin. Doar o aluzie la ereticii care nu recunosc învățătura bisericii despre împărțășanie (*herejes sacramentarios andan agora en Hungria, a quien Roquezana guia y otros enemigos varios*), acei anabapțiști întâlniți în Ungaria și de Simplicissimus, se referă la o mișcare religioasă, de un pronunțat radicalism social, care câștigase teren în Transilvania încă din secolul precedent. Dar funcția instructivă și edificatoare a teatrului e îndeplinită prin climatul general al piesei: idealul pe care-l propune este lupta împotriva Islamului, tradițională pe pământ spaniol. La câțiva ani după deportarea în masă a maurilor, acuzați că ar pregăti o debarcare a flotei turcești pe coasta răsăriteană a Spaniei, denunțarea pericolului otoman avea și un evident caracter de „comandă socială”.

Ignorând avertismentele și amenințările, viziunea despre lume a contemporanilor lui Lope de Vega era încă dominată de cuvintele de ordine imperiale din epoca glorioasă a lui Carol Quintul și Filip al II-lea. Prestigiul pe care ea se sprijinea a fost menținut intact de-a lungul primei jumătăți a veacului al XVII-lea de către cea mai puternică armată din Europa. Soldații regilor catolici, compatrioții lui Don Quijote, sunt ultimii cavaleri rătăcitori. Însă, printr-un contrast pus în lumină de cartea și de experiența personală a lui Cervantes, văzută de aproape, viața lor aventuroasă întrunește pateticul și sordidul, cel mai înalt eroism și aspecte josnice sau grotești. Așa încât acei *soldados de fortuna* și *pícaros* pe care interpreții societății spaniole îi disting, ca figuri complementare sau ca simbol al unor situații istorice succesive de ascensiune și declin, se deosebesc prea puțin: dintr-un prototip social real s-au născut două tipuri literare. Chemarea lor la o existență artistică în cadrul a două genuri literare net diferențiate, unul „nobil”, teatrul, și altul „vulgar”, romanul, le-a dăruit autonomia și a creat mituri durabile. De fapt, romanul picaresc e mai ușor de identificat când devine manieră și tinde spre critică socială sau spre stilizarea unei tipologii psihologice, deci odată cu capodoperele lui Charles Sorel și Grimmelshausen, decât în etapa anterioară, a modelului spaniol. Aceasta deoarece, deși conțin atâtea sugestii susceptibile de a fi dezvoltate mai târziu de romanul realist al lui Defoe și Fielding sau de povestirea filosofică, scrisori ca *Guzmán de Alfarache*, *Marcos de Obregón*, *Estebanillo González* sau *El Viaje entretenido*, datorându-și statutul literar ferm atât intenției, cât și măiestriei cu care ea a fost realizată, abia trec granița literaturii dacă criteriul avut în vedere pentru definirea literarului va fi recursul la ficțiune. Pentru autorii lor, Mateo Alemán, Vicente Espinel sau Agustín de Rojas, depănarea aventurilor prin care trece personajul principal se confundă în mare

¹⁷ Despre elemente reale în ficțiunea „iliră”, vezi V. Kostić, *Cultural Relations between Yugoslavia and England before 1700*, Belgrad, 1972. Într-o piesă presupusă a se petrece în antichitate (*Pericles, Prince of Tyre*, IV, 2), Shakespeare introduce replica: *The poor Transylvanian is dead, that lay with the little baggage*.

măsură cu propria lor viață de vântură-lume. De aceea, narațiunea, al cărei farmec îl gustăm cu deplină nepăsare față de problema încadrării ei în categoria romanului (satiric) sau în cea a memoriilor, ar putea fi mai degrabă considerată roman autobiografic. Cel puțin în cazul lui González, pe rând soldat, dezertor, pelerin, actor, șarlatan etc., avatarurile sale sunt atestate documentar¹⁸. Tiparul complicatei intrigi din asemenea creații literare s-a constituit după exemplul și sub influența relatărilor unor *soldatos de fortuna*.

Pe când existența istorică a acestor aventurieri, numiți Jeronimo de Pasamonte, Alonso de Contreras, Diego Duque de Estrada sau Miguel de Castro, este de netăgăduit, autenticitatea amintirilor lor a fost pusă la îndoială. Oricare ar fi răspunsul, care poate varia de la un caz la altul, el nu interesează doar istoria literară, deoarece în aceste texte – uneori numai în ele – se întâlnesc o informație bogată și precisă cu privire la viața cotidiană, scene de moravuri, știri despre operațiile militare care lipsesc din documente mai solemne și chiar mărturii de interes cultural. Importanța lor a fost prețuită ca atare de învățații spanioli, ori de câte ori au evocat aspecte ale unei societăți care, și sub domniile șterse ale ultimilor Habsburgi, își păstra o vitalitate întrupată în personalități puternice, dar cheltuită zadarnic în toate direcțiile. Ispita de a folosi acest material prețios este și mai mare pentru istoricul Sud-Estului european în epoca dominației otomane, la numeroasele *Turcica* spaniole și la cunoștințele despre acest mediu semioriental transmise prin Venetia¹⁹ se adaugă reminiscențele luptelor din Mediterana între corsarii turci sau africani și flotele creștine de la Napoli și Malta.

În *Viajes de Turquía*, operă atribuită lui Cristóbal de Villalón, însă restituită recent autorului ei, medicul Andrés Laguna²⁰, zugrăvirea vieții pe mare, în Grecia și la Constantinopol, pe la 1550-1560, care nu-și află decât cu greu echivalentul printre celelalte descrieri ale Imperiului Otoman, datorează desigur mult unor asemenea povestiri. Pretextul ei este istorisirea pățaniilor unui fost captiv la turci²¹. Cervantes însuși, care fusese între 1575 și 1580 robul piraților algerieni, a pus în scenă captivi adevărați sau falși în *Don Quijote*, *Persiles* și altele din

¹⁸ M. Desfourneaux, *La vie quotidienne en Espagne au siècle d'or*, Paris, 1965, p. 240-280. Despre valoarea documentară a romanului picaresc, vezi M. Bataillon, *Le roman picaresque*, Paris, 1931. Semnalăm și antologia în românește *Proză picarescă spaniolă*, trad. și studiu introductiv de I. Frunzeti, București, 1961.

¹⁹ D.A. Dumitrescu, *Contribution à une bibliographie des „Turcica” espagnols (XVe-XVe siècles)*, **RESEE**, II, 1964, nr. 1-2, p. 229-239; G.K. Hassiotis, *Venezia e i domini veneziani tramite di informazioni sui Turchi per gli Spagnoli nel sec. XVI*, în actele colocviului *Venezia centro di mediazione tra Oriente e Occidente. Aspetti e problemi*, ed. H.G. Beck, M. Manousacas și A. Pertusi, I. Florența, 1977, p. 129-140.

²⁰ M. Bataillon, *Venise, porte de l'Orient au XVIe siècle, le Viaje de Turquía*, în C. Pellegrini, ed., *Venezia nelle letterature moderne. Atti del Primo Congresso dell'Associazione di Letteratura comparata (Civiltà veneziana. Studi, 8)*, Venetia, 1961, p. 11-20.

²¹ N. Iorga, *Un témoignage espagnol sur la Turquie de Soliman le Magnifique*, **RHSEE**, VII, 1930, nr. 4-6, p. 89-98.

scrierile sale. O experiență similară, care l-a adus fără voia lui până în Țara Românească, unde a asistat la bătălia de la Călugăreni, este cea relatată de Diego Galán²². Totuși, pentru cele mai multe testimonii de acest fel, confruntarea cu informațiile oferite de restul izvoarelor n-a fost încă încercată, ba nici măcar înregistrarea lor completă²³.

Cu alt prilej ne vom opri asupra autobiografiei lui Jerónimo de Pasamonte, scrisă la Napoli în 1603. Autorul, care primise botezul focului la Lepanto, a fost rănit și luat prizonier la recucerirea Tunisului de către turci, în 1574. Urmează 18 ani de captivitate la Constantinopol, la Alexandria – unde negustorii venețieni își au un *fundago*, contoarul și locuințele lor –, în Peloponez și Algeria, apoi în insula Rodos²⁴.

O experiență contemporană a mărilor Levantului se recunoaște și în memoriile lui Alonso de Contreras, născut în 1582, care din ucenic de giuvaergiu și ajutor de bucătar va deveni, până la vârsta de 50 de ani, când începe să-și scrie amintirile, cavaler de Malta și ofițer în armata spaniolă. O viață cât zece obișnuite, în care gâlcevile și omorurile – nu totdeauna în duel – se țin lanț. Din povestirea expedițiilor la care a luat parte, în apele Arhipelagului și de-a lungul țărmului grecesc, vânzând localnicilor navele capturate de la turci, cu încărcătura lor de grâu, orez sau in, se pot spicui detalii interesante. Valoarea acestor anecdote, mereu atrăgătoare, este totuși depășită nemăsurat de impresia totală pe care o desprindem din lectura autobiografiei, ca expresie de o sinceritate brutală a unui neliniștit spirit pasionat și egocentric²⁵.

Oamenii ca aceștia, a căror calitate dominantă este energia, ar fi putut fi ziditorii unui imperiu; în condițiile istorice în care trăiau au contribuit numai la destrămarea lui. Din aceeași rasă era și Diego Duque de Estrada. Un celebru eseist spaniol l-a caracterizat astfel:

„hidalgo, fanfaron, poet (nu din cei buni), un aventurier în stare de orice crimă, dacă ea se justifică prin ceea ce pe-atunci se numea *onoare*, ucigaș al nenorocitei sale logodnice și al unuia dintre cei mai buni prieteni ai săi pentru bănuiala, probabil neîntemeiată, că ar fi fost amant, capabil de a născoci tot soiul de fărâdelegi, atunci când nu le comitea, deoarece prin aceasta își sporea reputația de

²² Călători străini, III, p. 518-537.

²³ Vezi Y. Arg. Tozis, *Ο ελληνικός κόσμος κατά τον ΙΔ' αιώνα όπως τον είδεν ένας Ισπανός περιηγητής*, „Ἀρχεῖον τῶν Θρακικοῦ Λαογραφικοῦ καὶ Γλωσσικοῦ Θεσσαυροῦ”, XXII, 1957, p. 137-151; C. Pérez Bustamante, *Españoles, Persas y Turcos en el siglo XVII*, „Boletín de la Real Academia de la Historia”, 166, 1970, p. 77-90; J. K. Hassiotis, *Fuentes de la historia griega moderna en archivos y bibliotecas españolas*, „Hispania”, XXIX, 1969, p. 131-163.

²⁴ *Autobiografías de soldados*, p. 5-73.

²⁵ *Ibidem*, p. 75-143, 145-248, cu lista edițiilor și traducerilor.

om teribil și, la sfârșit, călugăr tocmai în Sardinia, unde a și murit, lăsând niște memorii nu prea demne de încredere”²⁶.

Despre valoarea amintirilor sale va fi vorba mai departe. Lăsând deocamdată la o parte această problemă, se cuvine să ne oprim o clipă la principalele evenimente ale unei biografii zbuciumate. Născut în Flandra, la Gand, la 15 august 1589, ca fiu al unui ofițer ce-l va lăsa după trei ani orfan, dintr-o familie nobilă care pretindea că se trage din vechii regi ai Leonului și din ducii de Gueldres, dincolo de care își atribuia drept strămoș pe împăratul Marcus Aurelius în persoană. Puțină școală, la iezuiți, dându-i prilejul să joace în piese de teatru și să se deprindă cu exercițiile de gimnastică, dans, călărie. La 13 ani copil de trupă, intră apoi în suita unui mare senior, la Toledo, unde a figurat printre membrii unor faimoase societăți literare, întâlnindu-l pe Lope de Vega. După dublul asasinat menționat mai sus, fuge din oraș, e prins de pirații mauri din Tetuan, dar răscumpărat curând. În anul următor, 1611, are loc arestarea și înțemnițarea lui, nu atât de severă încât să nu primească vizitatori, care se încaieră cu temnicerii „de parcă s-ar fi bătut cu turcii”, și chiar doamne, pentru care face versuri galante. În ajunul execuției, evadează. Ca pelerin, traversează Catalonia bântuită de tâlhari ca acel Roque Guinart, despre care a scris Cervantes în *Don Quijote*, compune două piese de teatru reprezentate *con admiración de Barcelona*, apoi își continuă drumul prin Italia: sunt descrise Livorno și Roma barocă. După un duel în care-și ucide adversarul, se refugiază la Napoli, descriind festivitățile pe care le-a văzut la curtea viceregului (farse cu dansuri burlești și actori deghizați ca sălbatici, turci, persani și indieni).

Se înrolează în 1614 pentru a lua parte, sub comanda marchizului de Santa Cruz, la mai multe lupte contra flotei otomane. Galerele spaniole pătrund prin Strâmțori, ajung chiar până la Alexandria, altădată bombardează fortificațiile venețiene de la Zara și Spalato. Constantinopolul – observă Duque de Estrada – este cel mai mare oraș din Europa, pe locul al doilea aflându-se Parisul, iar Lisabona și Napoli în al treilea rând. Descrierea Ragusei și a locuitorilor săi se leagă de episodul unui popas în acest port, unde autorul întâlnește o veche cunoștință, Geronimo Resti, dintr-una din familiile nobile care conduceau cetatea, și ține chiar un discurs consilierilor Republicii, făgăduindu-le ajutorul Spaniei împotriva Veneției și a turcilor. Nu putem urmări aici toate cotiturile unei vieți care acumulează într-un ritm frenetic aventurile pe mare, duelurile, arestările, evadările, amorurile, certurile – la un moment dat umbla înarmat cu un arsenal întreg: patru pistoale, spadă, pumnal și pavăză! „Prin câte trece un soldat, sărac ori bogat, în slujba regelui său!” exclamă el. Și își amintește cum a așteptat, timp de trei zile și nopți de furtună, ca să naufragieze corabia pe care se găsea, „cu împărțășania în gură, cu crucea în mâini și cu moartea în fața ochilor”. Vasele inamice pe care le capturează erau încărcate cu zahăr, *galanterias turquescas* și sclavi.

²⁶ G. Maraňon, *El Greco și Toledo*, p. 62.

Însoțit de iubita lui îmbrăcată bărbătește, străbate iarăși Italia: Roma, Florența, Ferrara, Mantova, unde vizitează galeria de artă a ducelui, dar refuză invitația acestuia de a rămâne la curtea sa; apoi Milano, Torino și Modena, de fiecare dată primit de principii cu cea mai mare bunăvoință. În 1627 îl regăsim pe don Diego la Padova trecând printre studenții acestei universități drept *un filósofo consumado*, după numai două luni de frecventare a cursurilor. Locuia împreună cu niște nobili germani și livonieni, la mesele cărora cânta din ghitară. Devine profesorul de dans, scrimă și călărie al unui tânăr francez, *Monsieur de Arle*, nepotul președintelui Parlamentului din Paris, deci din familia de Harlay. La trecerea prin oraș a unui sol al principelui Transilvaniei (*el mayor potentado de Europa!*), Duque de Estrada se alătură suitei acestuia, care număra peste o sută de persoane. Timp de exact doi ani va trăi așadar în Transilvania.

Ultima parte a vieții sale începe la Viena în 1630. Intrând în armata împăratului Ferdinand al II-lea, obține comanda unei companii și este câțeva vreme guvernator al castelului Frauenberg (Frombork), pe Elba, cu o garnizoană de 500 de soldați. În 1635 îmbracă rasa monahală, ca membru al ordinului religios San Juan de Dios, dar fiind în Sardinia în vremea debarcării francezilor participă fără șovăială la apărarea insulei, despre care va trimite un raport amănunțit regelui Spaniei. Odată cu acest eveniment și cu alegerea autorului ca vicar general al ordinului său pentru provinciile Germania, Ungaria și Boemia, povestirea se oprește, în 1646²⁷.

După aceste deslușiri, mai e de adăugat despre textul amintirilor lui Diego Duque de Estrada că se intitulează *Comentarios del Desengañado de sí mismo*, că primele cinci capitole au fost scrise în 1614 (data dedicației), iar capitolele VI-XIV, după cum rezultă chiar dintr-o mărturisire a memorialistului, într-o iarnă, pe când era castelan la Frauenberg, deci în anii 1631-1632, și că a fost ulterior adus la zi în intenția tipăririi. A fost editat abia în 1860 de Pascual Gayangos (în *Memorial histórico español*, vol. XII).

Spre deosebire de restul activității literare a autorului, care cuprindea aproape 20 de piese de teatru și numeroase versuri de circumstanță, dar din care nu s-a păstrat aproape nimic, aceste memorii i-au asigurat celebritatea și au fost adeseori comentate. Am văzut că pentru Gregorio Marañón ele nu erau „prea demne de încredere”; Menéndez y Pelayo și Serrano y Sanz s-au ferit să le utilizeze altfel decât cu prudență, iar Benedetto Croce, după investigații în arhivele de la Napoli, care i-au îngăduit să confrunte relatarea lui Duque de Estrada cu mărturii documentare mai sigure, a ajuns la concluzia că multe pagini își găsesc astfel confirmarea. Dar, pe lângă ele, sunt confuzii de date, firești, și unele episoade din cele mai îmbietoare la lectură dau de bănuit că fantezia a intervenit pentru a-i da realității strălucirea care-i lipsea. De pildă, atât Croce, cât

²⁷ *Autobiografias de soldados*, p. 249-484 (partea referitoare la Transilvania, p. 380-394). Duque de Estrada a murit la 13 februarie 1649, la Otranto, *ibidem*, p. XXIV).

și editorul din 1956, J.M. de Cossio, sunt de părere că relațiile lui Duque de Estrada cu Gabriel Bethlen și șederea sa la Alba Iulia par rodul imaginației (*novelasca*). Totuși, cercetătorul spaniol recunoaște că absența documentelor nu reprezintă încă o dovadă categorică. Referirile la Transilvania ocupă, în ultima ediție, 14 pagini mari, de câte două coloane. Le vom rezuma acum, încercând totodată o identificare a numelor de locuri și persoane, uneori transcrise greșit, nu fără a corecta confuziile strecurate pe alocuri.

Angajat pentru 500 de scuzi pe an, un cal și întreținerea pentru sine și doi slujitori, Duque de Estrada a plecat, la 22 noiembrie 1627, de la Veneția la Zara, continuându-și apoi drumul pe uscat. Itinerarul său este reprodus mai exact decât în textul memoriilor într-un final *Discurso de la vida del autor*, o prescurtare a autobiografiei. Deci, Zara, 24 noiembrie – Spalato, 25 noiembrie – Klis (*Knix* sau *Clice*, *tierra de Turquía*), 4 decembrie – trecerea râului *Zetina*, 6 decembrie – lacul *Buzublat* sau *Biesdoblat*, 7 decembrie – Travnik (*Cupres*, Köprü, turc. „pod”), 8 decembrie – Jajce (*Yayza*), 10 decembrie – Banjaluka, 12 decembrie – Gradiška, 19 decembrie. De aici, călătorii coboară în bărci pe râul Sava, timp de cinci zile, până la Mitrovica. Urmează Ruma, 28 decembrie, trecerea Dunării, 29 decembrie, și *Orlaca* sau *Morlaca*, unde locuitorii, „morlacii”, sunt barbari și grosolani, trăiesc sub pământ, deci în bordeie, „mănâncă cenușă”, adică își coc hrana în spuza vetrei, și se luminează cu torțe²⁸. Ce ar putea fi *Boca Venera*, dacă nu Beckerek? La 2 ianuarie 1628, Timișoara (*Tamis*, despre care se spune că ar fi fost Teba antică!), apoi *Zacos*, Sacoșu Turcesc, Lugoj, la 5 ianuarie, trecerea râului Timiș, care desparte Transilvania de Imperiul Otoman, Caransebeș, „oraș catolic, la granița cu turcul, locuit de oameni viteji și războinici voinici”. S-ar putea ca aici să fi fost făcut un popas mai lung, deoarece data etapei următoare, Sântă Măria Orlea – 11 ianuarie în memorii – este 2 februarie în *Discurso*. Autorul menționează și muntele *Marmore*, la hotarul dintre Ungaria și Transilvania, „foarte înalt și îmbelșugat în tot soiul de vânat”. După *Saxopoli*, Orăștie, *Vanisio* ar putea fi Sebeș, fiind pe râul cu același nume. Mureșul (*Moreset*) curge în apropierea unui oraș ai cărui locuitori, anabapțiști, „se botează de două ori și trăiesc în comun, împărțind în mod egal între toți averea, îmbrăcăminte, hrana și munca, așa încât nimeni nu trândăvește, nu cerșește, nici nu este privilegiat”. Nu e sigur dacă aceste informații se datorează experienței directe a călătorului, deoarece „orașul anabapțiștilor” nu figurează în itinerar și existența, în Ungaria și Transilvania, a unor comunități reformate, care se supuneau legilor unui comunism primitiv, trezise demult interes în Occident.

Sosirea la Alba Iulia, a cărei denumire maghiară autorul o confundă cu cea a Clujului, a avut loc la 16 februarie, după *Discurso*, sau cu o lună mai devreme, potrivit versiunii din memorii. Principele fiind la Făgăraș, „castel și cetate foarte întărite, reședință regală”, primește acolo pe noii veniți, 106 la număr, printre care

²⁸ Cf. A. Pippidi, *Hommes et idées du Sud-Est européen*, p. 1-23, prejudecăți cu privire la morlahi.

doi gentilomi germani, doi francezi și un italian, doi matematicieni, doi medici, patru iezuiți, opt zidari, patru sculptori (*estatuarios*), șase sticlari, zece muzicanți, trei spițeri, doi argintari și cinci negustori, ceilalți cincizeci fiind slujitorii lor.

Duque de Estrada va intra acum în serviciul personal al lui Gabriel Bethlen. Princesesa Ecaterina de Brandenburg dorește să-l aibă drept maestru de dans. Pentru întreținere i se dau zilnic două găini, o găscă, șase livre (cca. 3 kg) de carne, o cantitate de vin echivalentă cu trei litri, patru pâini albe și opt pâini negre. La curte dansează *gaillarde* și pavana cu domnișoarele de onoare, îi învață pe paji aceste dansuri și ia parte la un balet împreună cu nepoții lui Bethlen, cu fratele său, contele Ștefan (*el Conde de Istuan*) și cu viitorul principe Gheorghe Rákóczi. Acestui public iubitor de spectacole i se arată o pantomimă, imitând o *corrida*, în sunetul trâmbițelor și al tobelor.

Despre prinț, căruia-i face și portretul fizic, știe că domnește de 14 ani, că se trage dintr-un neam vechi, dar scăpătat, de nobili „sciți” (secui) și că, după ce și-a petrecut câțiva ani în războiul din Ungaria cu turcii, a călătorit prin Germania, Flandra și Italia. A avut un rol și în luptele cu *el Principe de Valaquia*, care era Radu Șerban, până când a fost trimis într-o misiune îndelungată la Constantinopol. Între timp, *Bator Gabor* i-a siluit soția. Pentru a răzbuna această jignire, Bethlen s-a unit cu turcii și cu sașii din Sibiu și Brașov. Asasinarea lui Gabriel Báthory e povestită exact, deși mutată de la Mediaș la Oradea. Autorul pretinde că aceste informații provin de la însuși Bethlen, ceea ce e greu de crezut, principele vorbindu-i *en elegantissima lingua latina*. La rândul ei, prințesa îi arată atâta încredere încât merg împreună la vânatoare, „fără alt martor decât cerul”. Dar se laudă și cu dragostea unei doamne von Sternberg și a frumoasei *Raquel* Pecsî al cărei tată fusese condamnat la moarte pentru ambiția sa de a domni, probabil Simon Pecsî, pretendentul din 1620.

Un ambasador venețian vine la curte și îndrăznește să-l insulte pe regele Spaniei, iar don Diego îi răspunde cu semeție. Scena e tot atât de puțin verosimilă ca și aventurile amoroase; dacă ea s-ar fi petrecut într-adevăr, nimic nu-l îndreptățește pe autor să fie prezent. Cu totul de necrezut este apoi planul diplomatic pe care Bethlen i-l dezvăluie confidentului său spaniol. Ar fi fost vorba de o alianță antiotomană, cu împăratul și cu regele Spaniei, la care Transilvania ar fi participat cu o armată de 40 000 de oameni. În drumul spre Constantinopol le-ar fi venit în sprijin, „cu 20 000 de călăreți, principele Valahiei, nedreptățit și păgubit de sultan prin mari asupriri”. În coaliție urmau să fie atrase Veneția și Polonia, cu tătarii, precum și Persia. După cum o arată și lămuririle despre viitoarea împărțire a teritoriilor otomane între învingători, nu e decât unul din numeroasele proiecte târzii de cruciadă, fabricate în serie de publiciștii politici ai vremii²⁹. Nimeni nu

²⁹ Dimpotrivă, Bethlen ducea tratative cu Suedia, Anglia, Țările de Jos și Danemarca pentru o alianță împotriva Imperiului habsburgic, S. Rawson Gardiner, *Letters Relating to the Mission of Sir Thomas Roe to Gustavus Adolphus 1629-1650*, „Camden Miscellany”, VII, 1875, p. 3, 10-11.

s-a gândit în orice caz să-l trimită pe Duque de Estrada ca ambasador în Spania, pentru a negocia înțelegerea dintre Habsburgi și Bethlen. Autorul asigură însă că realizarea acestui plan a fost împiedicată numai de moartea principelui Transilvaniei, demult bolnav de hidropizie și convertit *în secret* la catolicism. Muribundul dă dispoziții privitoare la propriul său mausoleu, comandat unor sculptori venețieni. Fastuoasele funeralii (noiembrie 1629) prilejuiesc o literatură poliglotă la care Duque de Estrada declară că a contribuit și el cu meșteșugul său poetic.

Dezvoltarea ulterioară a situației se bazează pe câteva afirmații și mai surprinzătoare: după ce se bucurase din partea lui Bethlen de o prețuire generoasă, tânărul spaniol continuă să fie protejat de văduva acestuia, al cărei consilier ascultat devine, chiar în cele mai înalte probleme politice. Este chiar pe punctul de a o convinge să treacă la catolicism, recăsătorindu-se cu un catolic, dar nobilii protestanți se opun. Un ceauș de la Poartă îi aduce Ecaterinei confirmarea domniei³⁰. Duque de Estrada îi iese în întâmpinare împreună cu cancelarul Simon (corect: Sigismund) Kornis, însă, fiind bănuir de legături neîngăduite cu principesa, va fi silit să fugă din Alba Iulia, în trăsura ambasadorului imperial Dietrichstein, la 24 ianuarie 1630. O luptă cu bandiții turci și, scăpând iarăși nevătămat, el se îndreaptă de la Oradea spre nord, pentru a evita să treacă pe teritoriul otoman, către Tokay și Bratislava. Pe unul din domeniile sale, probabil Sárospatak, l-a întâlnit pe Rákóczi, *el mayor senor de Transilvania*, căruia moartea lui Bethlen îi oferă ocazia de a revendica tronul. Ecaterina de Brandenburg se va retrage la Făgăraș. Autorul cunoaște suficient istoria Transilvaniei pentru a compara aceste evenimente cu scurta domnie a arhiducesei Maria-Christina (dar ea fusese soția lui Sigismund, nu a lui Andrei Báthory, cum crede el). Asemenea frecvente schimbări neprevăzute în succesiunea principilor i se par inevitabile, căci locuitorii sunt din fire „schimbători, dornici de noutăți, ușuratici, nestatornici și puțin credincioși față de mai-marii lor”. Prin sosirea la Viena (7 februarie) ia sfârșit acest episod din peripețiile lui Diego Duque de Estrada. El adaugă în încheiere: „Despre această istorie și despre întâmplările următoare nu știu mai mult, nici n-am mai ținut să aflu ceva”.

A venit momentul să vedem ce preț se poate pune pe relatarea sa. Am relevat și până acum inadvertențe sau exagerări vădite. Intențiile de răscoală contra turcilor care i se atribuie lui Gabriel Bethlen sunt în contradicție cu ceea ce se cunoaște despre politica lui sau a aliatului său, domnul Țării Românești, Alexandru Iliaș. Deși Duque de Estrada menționează prezența contelui Petru Bethlen la curtea unchiului său, el uită să spună că acesta fusese chiar solul întâlnit în Italia în 1627, în suita căruia venise în Transilvania, omisiune care dă de bănuir. S-ar zice că respectarea adevărului nu l-a preocupat pe autor decât atunci când el îi era favorabil. De altfel, intenția literară este evidentă, în acest

³⁰ Vezi C. Feneșan, *Din relațiile Transilvaniei cu Imperiul otoman în vremea domniei Ecaterinei de Brandenburg (1629-1630)*, **AIINC**, XXIII, 1980, p. 397-423.

sens fiind grăitoare exclamația: „Oh, carte a lui Don Quijote de la Mancha! Unde ești, ca să pui și această împrejurare printre aventurile tale?” Chiar povestitorul recunoaște că-i place uneori să înșire „strașnice minciuni” (*solemnnes burlas*). Ar trebui oare să presupunem că nici călătoria sa în Transilvania n-a existat?

Totuși, notele sale de drum dovedesc în general o bună cunoaștere a locurilor străbătute înainte de a fi ajuns la Făgăraș. Cele scrise despre meșterii și artiștii chemați de Bethlen din Italia sunt confirmate de cronica lui Georg Kraus. Alături de ei, prezența unor *matemáticos* ar putea fi explicată prin nevoile și sarcinile colegiului academic de la Alba Iulia, întemeiat de principe din 1622. O altă știre din aceeași cronică adeverește, cel puțin în parte, afirmațiile lui Duque de Estrada:

„Deoarece Gabriel Bethlen era un mare iubitor de muzică, el a avut cei mai vestiți muzicanți, și anume cântăreți din lăută, violoniști, tromboniști și corniști, *precum și pe un spaniol, Don Diego, care cânta din chitara spaniolă și din gură și dansa în același timp. Acesta a pregătit dansuri frumoase și a jucat deseori cu ajutorul câtorva evrei felurite comedii în limba italiană, care-i plăceau lui Bethlen, deși nu le înțelegea*”³¹.

Prin urmare, nepotrivirile și anacronismele întâlnite, pe alocuri, în autobiografie sunt îndreptățite atât de timpul trecut între împrejurările relatate și data redactării, cât și de dorința autorului de a-și atribui un rol cât mai important, care se întrevede limpede. Duque de Estrada a cunoscut nemijlocit viața curții de la Alba Iulia și amintirile sale își dobândesc locul cuvenit printre atestările numeroase ale preocupărilor culturale multiple și ale strălucirii de stil occidental care au caracterizat domnia lui Gabriel Bethlen.

Experiențe individuale de felul celei a cărei realitate a fost astfel dovedită aparțin, în aceeași măsură cu piesa lui Lope de Vega de care a fost vorba, tendinței de a lărgi hotarele orizontului occidental, în întâmpinarea căreia vin, în același timp, din direcția opusă, inițiative încă răzlețe de a cunoaște civilizația apuseană. Imaginea Transilvaniei luase ființă în perioada luptei sale pentru independență împotriva Porții. În prima jumătate a secolului al XVII-lea, în condițiile reluării efortului militar antiotoman, întoarcerea la acea viziune care cuprindea țările române într-o Europă unită prin opoziția ei față de pericolul turcesc este înverdată de exemplele de întâlnire între istorie și literatură asupra cărora am stăruit.

³¹ G. Kraus, *Cronica Transilvaniei, 1608-1665*, trad. G. Duzinchevici și R. Reus-Mîrza, București, 1965, p. 45. Mulțumesc pe această cale colegilor I. Dani și C. Feneșan pentru unele referințe bibliografice.

Călătoriile ducelui de Richelieu prin Moldova

În 1920, când N. Iorga își ținea cursul la Școala de Război menit să devină acea carte care s-a numit întâi *Trecutul românesc prin călători*, apoi *Istoria românilor prin călători*¹, nimeni nu știa probabil cât de bogat va fi materialul adunat în cele din urmă. El n-a încetat să crească de atunci și până acum, fiind cuprins, cu puține excepții, „într-o ediție ușor de folosit și realizată cu toate garanțiile rigorii științifice”, după cum remarcă M. Berza la apariția primului volum din cea mai nouă și mai completă culegere a acestor mărturii². Chiar în cursul tipăririi acestei serii care, după douăzeci de ani, este aproape ajunsă la capăt, acțiunea de regăsire și confruntare a relatărilor de călătorie în țările române a continuat, stimulată de eforturile editorilor în frunte cu Maria Holban.

Valoarea textelor care se adaugă mereu fiind inegală, firește, nu avem de fiecare dată satisfacția de a descoperi unul al cărui interes să provină atât din calitatea descrierii, cât și din personalitatea autorului său. Paginile următoare merită atenție din amândouă punctele de vedere. Este surprinzător că, de mai bine de un secol, de când au apărut într-una din cele mai de seamă colecții rusești de documente, ele n-au fost niciodată semnalate. Nu numai că ele prezintă exact și cu simpatie condițiile de viață ale societății românești de la sfârșitul veacului al XVIII-lea, dar acela care se declară impresionat de civilizația pe care a constatat-o aici, luând chiar apărarea românilor contra comentariilor răuvoitoare ale altor străini, este însuși ducele Armand-Emmanuel-Joseph de Richelieu (1766-1822), întemeietorul Odesei, apoi, ca președinte al Consiliului de Miniștri (1815-1818, 1820-1821) și negociator la Congresul de la Aachen, eliberatorul Franței de ocupația care urmasse înfrângerii lui Napoleon.

Viitorul om politic nu avea decât 24 de ani la data primei sale călătorii în Moldova. Părinții lui fuseseră Louis-Sophie-Antoine du Plessis, duce de Fronsac, și Adélaïde-Gabrielle d'Hautefort. Din a doua căsătorie a tatălui său, cu Marie-Antoinette de Galliffet, a avut două surori: Armandine, marchiză de

¹ Ediția din 1920-1922, în trei volume, e întregită de încă unul, cu subtitlul *Adause din biblioteci franceze și de aiurea*, București, 1922. Cea următoare, „adăugită”, are patru (București, 1928-1929). Ultima, îngrijită de Adrian Anghelescu, în 1981, este incompletă, notele editorului fiind de prisos sau împrumutând masiv din materialul volumelor – șapte apărute până atunci – din *Călători străini despre Țările române*. Vezi și articolul nostru, *Voyageurs, éditeurs et historiens*, „Cahiers roumains d'études littéraires”, XIV, 1980, nr. 4, p. 17-24.

² *Călători străini*, I, p. V-X.

Montcalm³, și Simplicie de Jumilhac. Între ieșirea din școală și plecarea în Italia, unde va vizita Roma, Napoli și Veneția, o luase de soție pe Alexandrine-Rosalie de Rochechouart, în 1782. În toamna anului 1789 este trimis la Viena ca să-l informeze pe Iosif al II-lea despre evenimentele revoluționare din Franța. Cu un an înainte, contele de Chinon – titlu pe care l-a purtat până la moartea bunicului său, mareșalul de Richelieu – ceruse să ia parte la luptele cu turcii, în armata austriacă de la Dunăre⁴. Realizarea acestui proiect devine posibilă acum, când tânărul îl întâlnește la Viena pe contele Alexandre de Langeron (1763-1831), care participase la războiul pentru independența Statelor Unite și care, ca emigrant, era pe cale să intre în serviciul Rusiei.

Sosirea celor doi voluntari francezi la Bender, în decembrie 1790, a fost menționată în memoriile compatriotului lor, Roger de Damas (1765-1823), care, fiind de doi ani ofițer în armata rusă, asistasă la cucerirea Oacei, îl însoțise pe Potemkin la Iași, cunoscuse taberele de la Orșova și Giurgiu și, întors la Iași, primise comanda unui regiment trimis împotriva turcilor de la Chilia. După luarea ei cu asalt, în octombrie, se pregătea cea a Ismailului, în ajunul căreia: *arrivèrent à l'armée le prince Charles de Ligne et MM. de Fronsac et de Langeron*⁵. Cetatea a capitulat la 11/12 decembrie 1790⁶. Între comandanții străini ai trupelor ruse, ca napolitanul Ribas sau un Anhalt-Bernburg care ocupase Cetatea Albă în anul precedent, nu mai era prințul de Nassau-Siegen, căruia i se încredințase flota Balticii în războiul contra Suediei⁷. Despre acest episod militar a aflat și Byron, care, în poemul *Don Juan*, scria în 1822:

*The fortress is called Ismail and is placed
Upon the Danube's left branch and left bank,*

³ Marquise de Montcalm, *Mon Journal*, ed. S. Charléty, Paris, 1935; Em. de Lévis-Mirepoix, prince de Robech, *Un salon politique sous la Restauration. Correspondance de la marquise de Montcalm, née Richelieu*, Paris, 1949.

⁴ L. Pingaud, *Les Français en Russie et les Russes en France*, Paris, 1886, p. 128.

⁵ *Mémoires du comte Roger de Damas*, ed. J. Rambaud, I, Paris, 1912, p. 150. Ducele de Fronsac din anii 1788-1791 va lua numele de Richelieu la moartea tatălui său. Charles de Ligne, colonel în armata austriacă, rănit la Ismail, era fiul lui Charles-Joseph și avea să cadă în luptă în Franța în 1792. Langeron ceruse să fie primit în armata rusă printr-o scrisoare către Potemkin, la 11 noiembrie 1790; vezi „Записки Одесского Общества Истории и Древностей”, IX, 1875. Vezi și A.C. Gorgan, *Un jeune Roumain chez le prince de Ligne*, *RER*, III-IV, 1957, p. 227-229.

⁶ Data din memoriile lui Langeron (Hurmuzaki, vol. III, Supl. I, p. 97). Vezi, după informații furnizate chiar de Richelieu, Gabriel de Castelnau, *Essai sur l'histoire ancienne et moderne de la Nouvelle Russie*, II, Paris, 1827, p. 211-217.

⁷ N. Iorga, *Lucruri noi despre Chilia și Cetatea Albă*, *AARMSI*, s. III, t. V, 1925, p. 328-329; Marquis d'Aragon, *Un paladin au XVIIIe siècle d'après sa correspondance inédite de 1784 à 1789*, Paris, 1893. Acest Nassau fusese înbiat în 1777 să domnească în Moreea sau Creta.

*With buildings in the oriental taste,
But still a fortress of the foremost rank.*

Vitejia gentilomilor francezi îi sugerează aceste versuri:

*Some distinguished strangers in that fray:
The Prince de Ligne and Langeron and Damas,
Names great as any that the roll of Fame has*⁸.

Dintre cei de mai sus, Langeron pare să fi făcut singur drumul de întoarcere la Iași, plecând de la Ismail la 22 decembrie 1790 (după stilul nou, la 2 ianuarie următor), pentru a ajunge, *moitié à pied, moitié traînant moi-même ma voiture, après le plus horrible des voyages*⁹, la 31 decembrie/10 ianuarie. Ceilalți au călătorit împreună: *Les premiers jours de janvier 1791, nous quittâmes Bender pour aller à Jassi*¹⁰. Amintirile contelui de Damas pot fi precizate prin acelea, paralele, ale lui Richelieu. Plecarea de la Ismail a avut loc la 30 decembrie, cea de la Bender la 4 ianuarie și sosirea la Iași după numai două zile, deci înaintea lui Langeron. Au rămas până la 14 ianuarie în capitala Moldovei, de unde și-au continuat drumul spre Viena.

Richelieu s-a grăbit să scrie pentru prieteni povestirea acestor aventuri, intitulată *Journal de mon voyage en Allemagne*. O copie manuscrisă s-a găsit mai târziu între hârtiile vicontelui Joseph Lainé (1767-1835), de mai multe ori ministru în timpul Restaurației¹¹. Parțial, relatarea asediului cetății Ismail a fost publicată din 1827 într-o bizară biografie romanțată a lui Richelieu¹². Textul întreg n-a fost cunoscut bine nici în Franța, deși a fost editat în 1886, la începutul noii orientări politice care a dus la alianța franco-rusă, de către A.A. Polovțov, viitor secretar de stat la Ministerul de Externe, într-o culegere de documente care cuprinde cele mai importante surse ale biografiei lui Richelieu¹³. De acolo reproducem paginile ce urmează, adăugându-le notele necesare:

⁸ Lord Byron, *Don Juan*, ed. T.G. Steffan, E. Steffan și W.W. Pratt, Harmondsworth, 1973, VII, p. 8 și 32. Poetul citise prima ediție, din 1820, a cărții lui Castelnau.

⁹ Hurmuzaki, vol. III, Supl. I, p. 97-98.

¹⁰ *Mémoires du comte Roger de Damas*, I, p. 158, adăugând: *vers le 15, je pris congé du prince et nous fîmes ensemble le voyage vers Vienne le plus gaiement et agréablement possible*.

¹¹ R.L. de Cisternes, *Le Duc de Richelieu. Son action aux Conférences d'Aix-la-Chapelle. Sa retraite du pouvoir*, Paris, 1898, p. 3: *Nous avons retrouvé dans les papiers de M. Lainé le manuscrit du voyage en Allemagne et du siège d'Ismail. Le duc de Richelieu a écrit lui-même cette relation si intéressante qu'il légua à son ami et ancien collègue*.

¹² L.T. d'Asfeld, *Haslam-Ghérai, Sultan de Crimée, ou Voyages et Souvenirs du duc de Richelieu, président du Conseil des Ministres... où l'on a mêlé plusieurs fragments des Mémoires inédits de cet homme célèbre*, Paris, 1827, p. 121-133: *La relation de ce siège fameux se trouve consignée dans les mémoires inédits du duc de Richelieu et je me propose de la transcrire ici etc.*

¹³ „Сборник императорскаго Русскаго Общества”, 54, 1886, p. 144-147, 195-197. A fost omisă numai partea din relatare care se referă la cucerirea Ismailului.

Nous avançons pourtant à force de peines, et après avoir passé le Dniester à Galitch, nous nous restaurâmes par un fort bon dîner pris dans la petite ville de Stanislaw chez un traiteur que je recommanderai à tous ceux qui feront la même route. La poste de Zniatim est encore une dépendance de la Galicie; mais peu après on entre dans le pays que l'empereur Joseph a enlevé aux Turcs¹⁴. C'est cette très petite province que l'on nomme Bukovine; presque tous les anciens habitants s'en sont retirés, et ils ont été remplacés par des émigrants venus de différentes parties de l'Allemagne, de manière que Czernowitz est une véritable colonie allemande entre la Pologne et la Moldavie¹⁵. C'est ici que finit véritablement l'Europe, car les mœurs et les usages des provinces que nous allons parcourir ont beaucoup plus de ressemblance avec ceux de l'Asie.

De Czernowitz à Khotin il n'y a que dix lieues, et dans toute autre circonstance, j'aurais été tenté d'aller voir cette forteresse, l'une des barrières de l'empire ottoman, mais le temps ne nous le permettait pas; il fallait faire une diligence extrême, et aussitôt après avoir soupé nous nous remîmes en route; à deux lieues de Czernowitz, on rencontra la limite des deux états où est établi le bureau des douanes, et ensuite on entre en Moldavie. Cette partie jusqu'à la seconde poste est fort couverte de beaux bois; dans les intervalles on rencontre ça et là quelques terres cultivées, mais en petit nombre. L'on change de chevaux au bourg de la Hertza, où l'on ne trouve déjà plus aucune trace de nos usages. La construction des maisons, des meubles, des habillements, la langue, tout est changé. On parle en Moldavie un langage connu sous le nom de lingua franca. Dans toutes les provinces ottomanes, le costume des femmes est l'habit grec, et celui des hommes le même que chez les Turcs, à l'exception qu'ils ne portent pas le turban, qui est remplacé par un bonnet de fourrure assez semblable au bonnet polonais. Il y a dans chaque bourg ou village un chef qu'on nomme capitan-isprawnik; celui de la Hertza, chez qui je passai un jour à mon retour, est, ainsi que presque tous les habitants de ces contrées, on ne peut plus hospitalier. Il nous reçut sur un grand sofa qui est le meuble usité dans ce pays et c'est, grâce à la quantité de coussins dont il est accompagné, le siège le plus commode. Il nous donna à dîner du pilaw, ragoût oriental au riz avec une poule, qui est ordinairement très bon, et il n'oublia rien pour nous bien régaler, pas même une pipe et d'excellent tabac, ce qui est dans ce pays de première nécessité. Cet homme, qui me parut avoir un sens très droit, parlait passablement l'italien, ce qui me donna la facilité de causer avec lui. On rencontre dans nos contrées policées peu de gens faisant l'hospitalité d'une manière plus désintéressée.

¹⁴ Localitățile străbătute până aici sunt Halicz, Stanislaw, Sniatyn. La anexarea Bucovinei în 1774, domnea încă Maria-Tereza. Aluzia la Iosif al II-lea privește evenimentele din 1788, când trupele austriece au ocupat nordul Moldovei, cu complicitatea lui Al. Ipsilanti. Charles-Joseph de Ligne îi putea scrie împăratului în mai: *Votre Majesté a ordonné et la Moldavie a été à Elle*, iar în iunie, la Hotin, către contele de Ségur: *nos braves housards ont soumis et balayé la Moldavie; ils en ont pris l'Hospodar et la capitale*, Prince de Ligne, *Mémoires et mélanges historiques et littéraires*, I, Paris, 1827, p. 113, 180-181.

¹⁵ Probabil exactă pentru Cernăuți, observația e desigur exagerată pentru regiunea rurală. Totuși, mărturia interesează în legătură cu mișcarea populației românești care a căutat să evite stăpânirea străină.

De la Hertza on va à Dourougoy, autre bourg, autour duquel on aperçoit quelques maisons soignées. Ce sont les habitations des boyards, ou gens plus considérables du pays. Elles sont toutes bâties de la même manière, les toits sont très plats, elles sont isolées au milieu d'une espèce de jardin lors même qu'elles sont situées dans les villes; toutes ont un péristyle sous lequel on peut prendre le frais assis sur des carreaux que l'on place sur des bancs ou sofas de pierre disposés à cet effet. Je m'arrêtai quelques moments à Dourougoy chez un homme qui nous donna du lait et nous prêta obligeamment sa maison pour y prendre notre repas avec des provisions que nous avions apportées. Notre hôte était un Grec de Salonique, venu depuis longtemps dans ce pays à la suite d'un hospodar, je ne sais lequel. La Porte, dont la Moldavie est une province tributaire, envoie pour la gouverner un prince grec qui porte le titre d'hospodar. Celui-ci, une fois son tribut payé, jouit d'un pouvoir illimité, mais il n'ose en abuser de peur que les plaintes portées contre lui à Constantinople n'engagent le Grand-Seigneur à lui envoyer demander sa tête. L'autorité qu'il exerce est, comme on le voit, très précaire. Ses revenus consistent en une capitation assez légère que ses sujets sont obligés de lui payer. C'est pour recueillir ces deniers et pour veiller à rendre la justice que sont établis ces capitaines-ispawnik, dont j'ai parlé. Quoique les impôts soient peu considérables, ils composent cependant un assez gros revenu à l'hospodar qui a, du reste, peu de dépenses à faire. Les soldats de sa garde, composée d'Arnautes, ou Grecs de Dalmatie, sont payés par la Porte, et il ne peut d'ailleurs entretenir des troupes; bien plus, aucun Moldave, de quelque état qu'il soit, ne peut porter aucune arme. Il est vrai qu'en temps de paix, aucun Turc armé ne peut entrer ni en Moldavie, ni en Valachie, province gouvernée par le même régime; il faut en excepter cependant les capigi-bachi ou officiers chargés de l'exécution des volontés du Grand-Seigneur. Depuis la guerre, les Russes ont occupé toute la Moldavie et, malgré la conformité de religion, ils sont bien loin de sympathiser avec les gens du pays qui regrettent le gouvernement turc et soupirent après le moment où ils se trouveront comme avant la guerre. Quelque mal qu'on puisse dire et avec raison du despotisme turc, une remarque très singulière, mais qui s'est faite partout, c'est que non seulement les musulmans, mais même les sujets de la Porte, ne peuvent s'accoutumer à vivre sous un autre gouvernement, quelque avantage qu'on leur fasse pour les retenir. Je ne chercherai pas à expliquer cette bizarrerie, je me contente de la rapporter; elle est faite pour étonner et peut donner matière à bien des réflexions. Cette digression m'a un peu écarté de ma route dont je me hâte de reprendre la description.

De Dourougoy on va à Bautuschan, assez jolie petite ville et, après Jassy, une des plus considérables de la Moldavie. Il y a de jolies maisons de boyards, et l'aspect en est assez riant; elle est à peu près à moitié chemin de Czernowitz à Jassy, à 25 lieues de l'une et de l'autre. Nous ne nous y arrêtâmes que pour changer de chevaux et nous en partîmes tout de suite. Le pays devient de plus en plus désert, quelques traces très rares de culture et très peu d'habitations. Nous arrivâmes à Jassy (après avoir passé à Larga, où s'est donnée, la guerre dernière, la bataille de ce nom, gagnée par le marechal Roumianzow¹⁶) le samedi 20, après neuf jours et dix nuits du voyage le plus rude et en même temps le plus rapide. Comme je ne passai cette fois que 24 heures à Jassy, et qu'à mon retour j'y restai six jours, je mets à parler de cette jolie ville

¹⁶ Bătălia de la Larga a avut loc la 7 iulie 1770; vezi „Архив князя Воронцова”, XVII, Moscova, 1880, p. 91.

lorsque j'y reviendrai. Nous nous arrêtâmes le temps nécessaire afin de nous restaurer et nous reposer un peu, et pour donner la facilité au comte de Langeron qui partait devant et portait nos lettres au prince Potemkin de gagner un peu d'avance. Le prince de Ligne m'avait donné une lettre pour le prince Potemkin avec qu'il est extrêmement lié depuis le séjour qu'il a fait à l'armée russe¹⁷. D'ailleurs, venant avec le prince Charles, j'étais à peu près sûr d'être bien reçu; sans cela, une arrivée aussi brusque aurait pu ne pas avoir un grand succès; mais les motifs que je viens d'énoncer me donnant une pleine confiance, je me remis en route le 21 pour me rendre à Bender où était le quartier-général.

Le pays jusqu'à quelques lieues de cette dernière ville est à peu près comme avant Jassy. On passe le Pruth sur un pont de bateaux, et peu après on grimpe une montagne couverte de beaux bois, mais d'une raideur et d'une longueur désespérantes pour les voyageurs pressés. Il y a encore quelques habitations et quelque culture jusqu'à sept ou huit lieues de Bender où l'on entre dans des déserts qui s'étendent jusqu'à la mer Noire et au Danube. Ces déserts forment ce qu'on appelle la Bessarabie, jadis habitée par les Tartares nogais, aujourd'hui presque entièrement depourvue d'habitants et inculte. J'arrivais à Bender le 22, vers les cinq heures après-midi; j'allai descendre chez le comte Roger de Damas, assez connu pour sa bonne conduite et ses succès dans ce pays¹⁸. Je ne pourrai jamais assez me louer de lui à tous les égards, mais surtout à cause des conseils qu'il n'a cessé de me donner de la manière la plus franche, la plus amicale, conseils auxquels je dois les avantages et les agréments dont j'ai joui dans ce pays. J'eus en descendant de voiture l'alarme la plus vive: j'apprends par le valet de chambre de Damas que la campagne est finie et qu'il part à l'instant pour la France. Que l'on juge de notre désespoir, et qu'on imagine la situation la plus pénible où l'on puisse se trouver; on n'aura encore qu'une faible idée de la nôtre. Le comte de Damas survint au milieu de nos tristes réflexions et confirma encore par son récit et l'inutilité de notre voyage et par conséquent notre désespoir; cependant, un rayon d'espérance vint nous tirer de ce découragement. Il nous dit qu'à l'instant on venait de l'informer qu'il était possible que l'on fit une tentative sur Ismaël. Cette lueur d'espoir, toute faible qu'elle était nous rendit un peu de calme et de courage, et nous nous disposâmes à nous rendre chez le prince Potemkin qui était informé de notre arrivée.

Le prince Potemkin occupait à Bender la maison du pacha. Nous entrâmes à travers un portique et une salle qui était remplie d'officiers de tous grades qui ne sont admis en sa présence qu'à de certaines heures. Nous fûmes introduits sur le champ. [...]

¹⁷ Se știe că în noiembrie 1788, vorbind cu Potemkin la Iași, Charles-Joseph de Ligne îi sugera: *rendez ces deux pays indépendants des Turcs à la paix. Faites qu'ils soient gouvernés par leurs boyards sous la protection des deux empires*, Prince de Ligne, *Mémoires et mélanges historiques et littéraires*, I, p. 142-146). Răspunsul evaziv (*Nous verrons*) trezește bănuiala că Potemkin însuși își rezerva acest apanaj; vezi L. Boicu, *Principatele române în raporturile politice internaționale*, Iași, 1986, p. 251-256.

¹⁸ Roger de Damas a intrat în armata prințului de Condé, făcând campaniile din 1792 și 1794-1796. Era cunoscut ca „eroul de la Silistra”, P. de Pradel de Lamase, *Notes intimes d'un émigré*, Paris, 1913, p. 289.

Nous arrivâmes, le comte de Damas et moi, le 1er janvier 1791 pour dîner à Bender, ou nous précédâmes de quelques heures le prince de Ligne à qui nous voulions faire préparer des logements. La douleur que lui avait causé sa blessure pendant la route l'avait forcé de s'arrêter dans un village à quelques lieues de cette ville pour y prendre du repos. Le prince Potemkin nous reçut avec infiniment d'obligeance et de bonté. Quoique ses chevaux fussent mis depuis plusieurs jours, son voyage n'était rien moins que probable et nous l'en dégoutâmes tout à fait, en lui disant combien était hideux le spectacle de cette malheureuse ville et de ses environs¹⁹. Il se détermina donc à retourner à Jassy où il devait passer une partie de l'hiver avant que d'aller à Pétersbourg. Il partit en effet le 4 de grand matin, et nous le suivîmes le soir, reprenant la même route que nous avions faite six semaines avant. A douze lieues de Jassy, ennuyé des lenteurs de notre voyage, je pris les devants et j'arrivai à cheval dans cette ville le 6 au soir. En approchant de cette capitale de la Moldavie, je fus frappé d'une lueur qui semblait s'élever de la ville et dont j'ignorais la cause; je m'aperçus en entrant que c'était une illumination en l'honneur du prince à qui on donnait une fête pour célébrer son arrivée. J'ai annoncé que je donnerai une courte description de cette jolie ville, et je me hâte de remplir ma promesse.

La ville de Jassy, capitale de toute la Moldavie, est agréablement située sur le revers de deux collines; elle est assez grande, fort peuplée et très vivante. Les rues sont larges et plus propres que celles de la plupart des villes de ces contrées; elles sont pavées de planches et, dans celles qui sont habitées par des marchands, il y a des arcades fort commodes pour les gens de pied. La plupart de ces maisons sont bâties de bois et d'un seul étage; mais celles des boyards, gens les plus considérables du pays, sont construites en pierre. L'architecture en est aussi agréable que la distribution commode. L'escalier est ordinairement en dehors et conduit à un péristyle qui est extérieur et soutenu sur des colonnes. Une vaste salle occupe toute la largeur du bâtiment, les deux extrémités sont garnies de fenêtres auprès desquelles des sofas, ou, pour me servir de l'expression du pays, des divans offrent le siège le plus commode; comme ces fenêtres sont situées ordinairement l'une au nord et l'autre au midi on choisit l'un des deux divans suivant la saison²⁰. Les autres appartements n'ont guère

¹⁹ E vorba de Ismail. Generalisimul rus nu luase parte la cucerirea cetății.

²⁰ Cf. descrierea prințului de Ligne, în *Coup d'œil sur Belœil et sur une grande partie des jardins de l'Europe*: Les maisons moldaves qui ne sont connues nulle part méritent de se produire dans le monde. On peut les admettre dans le genre Château. Voici ce que c'est: un salon de 40 ou 50 toises de long traverse tout l'édifice, dont toutes les chambres des deux côtés ont des fenêtres qui y ont la vue. Pour la sienne, ses deux extrémités qui débordent sont toutes en vitres et arrondies, avec de grands divans et soutenues par deux rangées de six colonnes. Pour monter à ce sallon qui fait le premier étage, il y a sur les deux faces opposées deux pareilles excrescences; avec cette différence que le bas est la carcasse de l'escalier et soutient une colonnade pareille à celle dont j'ai parlé, qui soutient les deux arrondissements du sallon. Ces quatre avancés fournissent deux sallons ouverts au rez de chaussée et deux en haut pour prendre l'air suivant l'heure et la saison, *Mélanges militaires, littéraires, sentimentaux*, VII, Dresde, 1795, p. 100, *apud* C.Gr. Mano, *Documente din sec. XVI-XIX privitoare la familia Mano*, București, 1907, p. 282. Din această descriere se inspiră și cea a lui François Recordon, *Lettres sur la Valachie, ou observations sur cette province et ses habitants*, Paris, 1821.

d'autres meubles que ces sofas où les hommes et les femmes passent la plus grande partie de leur temps étendus, les jambes croisées à la manière des Turcs. Les femmes sont fort recherchées dans leur parure; mais nos yeux, lorsqu'ils n'y sont pas accoutumés, trouvent peu de charme à ce genre d'habillement qui ne marque point la taille et qui donne à la femme qui en est revêtue une tournure lourde et peu agréable. Le bonnet, garni de plumes ou de fleurs, qu'elles mettent sur leurs cheveux sans poudre me paraît à tous égards de meilleur goût²¹. La plupart de ces dames sont des Grecques de Constantinople, ou au moins ont été dans cette ville; elles mettent autant de prétention à connaître cette capitale que nos dames de province à avoir fait un voyage à Paris. Quelques-unes parlent français et italien et quoique leur éducation ait été peu soignée, il en est dont la conversation n'est pas désagréable. Ces deux langues sont plus répandues parmi les hommes, et il n'est pas rare d'en trouver à qui notre littérature n'est pas étrangère²². En général, les boyards, que j'ai vus et avec qui j'ai pu m'entretenir, m'ont paru très éloignés de l'état d'ignorance et de stupidité auquel les Russes affectent de faire croire qu'ils sont réduits, pour justifier sans doute la hauteur et les mauvais traitements qu'ils leur font essuyer et qu'ils ne semblent mériter en aucune manière.

Le prince de Ligne, qui a résidé plusieurs mois parmi eux, où il commandait un corps d'Autrichiens, en porte précisément le même jugement. Les Moldaves ne parlent jamais du séjour qu'il fit parmi eux qu'avec un plaisir et des regrets très vifs; ces sentiments font autant d'honneur à la conduite qu'il a tenue, qu'ils en font peu à ceux qui l'ont remplacé. J'assistai à plusieurs assemblées et à des bals qui furent donnés par les principaux boyards; on n'y danse que des danses du pays, ou des danses grecques. Les premières ne sont composées que d'un grand cercle d'hommes et de femmes mêlés; les mouvements de la tête et des bras y jouent un rôle aussi important que celui des pieds. Les airs sont peu agréables et n'ont d'intéressant que leur originalité. Les danses grecques sont infiniment plus piquantes, et on y reconnaît distinctement celles que l'on voit sur les bas-reliefs antiques²³. La manière de vivre des

²¹ Cf. memoriile lui Langeron: *Les femmes moldaves s'habillent avec une robe longue et sans plis. Cette robe s'attache sous la gorge qu'elle serre et laisse une entière liberté au ventre qui s'avance chez ces dames d'une manière très désagréable. Elles portent des mouchoirs de couleur, ont les cheveux divisés en une multitude de petites tresses et un bonnet fait en forme de cône et surchargé de fleurs, de brillants, etc.* Hurmuzaki, vol. III, Supl. I, p. 75.

²² *Presque tous ces boyards ont l'esprit fin et aussi agréable que les anciens Grecs [...] Beaucoup savent le français et tous très bien l'italien. Ils ont presque tous aussi été à Constantinople, dont le voyage est regardé à Jassy comme indispensable, ibidem.* Langeron continuă cu aceeași comparație între Paris și provincia franceză.

²³ Despre dansuri vorbește la fel și Langeron (*ibidem*, p. 76), inspirându-se, ca și Richelieu, din scrisoarea prințului de Ligne către Ségur de la 1 decembrie 1788; vezi *Mémoires et mélanges historiques et littéraires*, I, p. 109-218. În 1808-1809, un maestru de dans de la Petersburg a fost adus la Iași pentru boierii moldoveni, R. Rosetti, *Arhiva senatorilor din Chișinău și ocupațiunea rusească de la 1806 la 1812*. III. *Amănunte asupra Moldovei de la 1808 la 1812*, AARMSI, s. II, t. XXXII, 1909-1910, p. 93. De remarcat că judecata lui Langeron apare și în scrisoarea din Iași, 16/28 februarie 1810: *Je suis ici une espèce de vice-roi, logé dans un palais avec garde, etc. Tous nos boyards, très civilisés malgré leurs barbes, leurs grands bonnets et leurs longues pipes, sont intéressants à connaître et à*

Moldaves est au reste la même que celle des Turcs, à un peu plus d'activité près; leurs mets et le goût pour le tabac et le café sont exactement les mêmes, et cette conformité de mœurs et d'usages est très digne de remarque entre deux peuples dont la religion est si différente. Ils ont aussi bien que les Turcs un besoin de propreté qui leur fait rechercher infiniment l'usage des bains. Ces bains sont totalement différents de ceux dont nous nous servons; ce sont plutôt des étuves dans lesquelles on reste le temps suffisant pour que la sueur coule abondamment de tous les pores; alors on vous lave avec de l'eau que l'on a soin de faire devenir moins chaude par degrés, puis l'on vous étend sur un lit où vous êtes massé par des hommes ou par des femmes à votre volonté; puis après vous avoir donné une tasse de café et une pipe, on vous laisse vous livrer paisiblement au sommeil doux et léger dont vous ne manquez jamais de jouir après un bain semblable.

La ville de Jassy est tres commerçante. On y trouve en abondance toutes les marchandises de l'orient, et le commerce qui se fait avec la Pologne et l'Allemagne est aussi fort considérable. Avec un régime moins arbitraire et un peu plus d'encouragement de la part du gouvernement, les provinces de Moldavie et de Valachie deviendraient extrêmement productives, car leur sol est fertile et pourrait aisément suffire à une population quadruple de celle qu'elles ont aujourd'hui. Je ne serais point étonné qu'ainsi que le bruit s'en est généralement répandu en Europe l'année dernière, le prince Potemkin n'ait eu l'idée de se faire céder ces deux provinces et d'en composer une souveraineté indépendante, que l'Impératrice lui aurait donné pour lui et sa postérité; mais ce projet est aujourd'hui traité de chimère, et l'on sent que les puissances alliées des Turcs ne consentiront jamais à un pareil arrangement qui, au reste, à mon avis, serait très avantageux à ces deux provinces²⁴.

Nous restâmes à Jassy sept jours qui se passèrent en fêtes et divertissements de toutes espèces. Le prince Potemkin nous combla de marques de bonté et d'intérêt. Je reconnus pendant ce séjour la vérité de la plupart des traits que j'ai indiqués, comme faisant la base de son caractère. Le prince mit à nous retenir les instances les plus aimables, mais l'état où nous avions laissé la France engageait le comte de Damas et moi à nous rapprocher pour être à la portée d'en savoir des nouvelles, et le désir de se rapprocher de son père pressait aussi le prince Charles de hâter son départ. Nous le fixâmes donc irrévocablement au 14, et nous executâmes ce projet le soir de ce jour, non sans avoir promis de revenir faire la campagne prochaine, si nos affaires particulières ou les circonstances où se trouverait notre pays nous le permettaient. Notre retour ne fut ni aussi rapide, ni aussi fatigant que l'avait été notre premier voyage et nous arrivâmes à Vienne le 25 janvier, après 74 jours d'absence.

Iată deci că, deși fără nicio intenție literară, autorul „jurnalului de călătorie” (redactat *post festum*) a reușit să dea culoare și viață imaginii moravurilor din

cultiver. Leur femmes, maintenant mises à l'européenne, sont aimables et belles; on se croit quelques fois à Athènes. On danse avec Roxandre, Cassandre, Hélène, Pulchérie, Aspasia, etc., L. Pingaud, *Les Français en Russie et les Russes en France*, p. 350, n. 2. Pare a fi chiar sămburele descrierii din memorii, care au fost probabil redactate acum, pe baza unui jurnal anterior și cu intervenții suplimentare în 1828.

²⁴ Richelieu scria după moartea lui Potemkin (5 octombrie 1791) și înainte de încheierea păcii de la Iași (9 ianuarie 1792).

vechea Moldovă. În afecțiunea lui față de locuitori răzbat bunele amintiri despre ospitalitatea cu care a fost primit în casele boierești cu geamlâc, înconjurate de largi grădini, din Dorohoi sau Botoșani. Descoperind aici baia de aburi, e încântat de curățenia pe care, spre deosebire de părerea cea mai răspândită, nu ezită s-o interpreteze drept un semn al Asiei. Arbitrarul și indolența pe care le constată, caracteristici mai puțin lăudabile ale aceluiași climat oriental, sunt recunoscute ca rezultate ale regimului la care au fost supuse Principatele. De aceea, prevede schimbarea acestor condiții de guvernare, dezvoltarea viitoare a economiei (producție agricolă și comerț), creșterea populației, independența politică și chiar unirea Moldovei cu Țara Românească. Opinia aceasta, la care au contribuit și reminiscențe ale observațiilor prințului de Ligne, Richelieu și-a format-o, desigur, stând de vorbă cu boierii, de cultura și inteligența cărora s-a putut convinge. Ei i-au mărturisit adevăratele lor sentimente față de ocupația străină, pe care nu le-ar fi apreciat exact ținând seama de iluminațiile și serbările în onoarea „cneazului”.

Această cunoaștere a năzuințelor obștești, inspirate de conștiința identității naționale românești, s-a răsfrânt asupra acțiunii de mai târziu a oaspetelui nostru. Fiindcă ducele de Richelieu a avut ocazia de a reveni în Moldova, după ce devenise unul dintre demnitarii Imperiului rus. Înapoindu-se în Franța în 1791, a plecat iarăși în Rusia, cu autorizația Adunării Naționale²⁵. Trimis în 1793 de Ecaterina a II-a cu o misiune la prințul de Condé, la Coblenz, a trecut de acolo în Anglia și a luat parte, în statul major al ducelui de York, la luptele din Flandra contra armatei republicane franceze. Nu avem însemnări ale lui despre călătoriile următoare: în Polonia, în Danemarca, în Siberia chiar. Comanda un regiment la Novgorod când, la încheierea păcii de la Amiens (martie 1802), se întoarce în patrie, dar e imediat expulzat, ceea ce-l obligă să revină în Rusia, unde a rămas și după radierea sa de pe lista emigraților (1803). Creatorul Odesei își va aminti cu mândrie că, dintr-un port de pescari a cărui populație de ruși, greci, armeni, evrei, turci și tătari nu depășea 4-5 000, a făcut, în unsprezece ani de administrație, un oraș înfloritor, cu 35 000 de locuitori²⁶. În 1805 a fost numit guvernator general al guberniilor Herson, Ekaterinoslav și Taurida, funcție în care Langeron avea să-i succedă în 1815.

La izbucnirea unui nou război ruso-turc, ducele de Richelieu avea sub ordinele sale trupele care au ocupat, fără nicio rezistență, Cetatea Albă și Chilia, în decembrie 1806. Pentru a spori aceste efective, a organizat un regiment de voluntari, în mare parte români, cum o arată numele comandantului lor, un maior Corbea, al cărui strămoș, cărturarul Teodor, îl urmase în 1711 pe Toma Cantacuzino în Rusia. Odată cu această încredere în calitățile elementului militar românesc merită relevat și faptul că o parte din cei chemați la arme în același

²⁵ L. Pingaud, *Les Français en Russie et les Russes en France*, p. 466.

²⁶ „Сборник императорскаго Русскаго Общества”, 54, 1886, p. 16-20.

timp în Țara Românească au cerut, după desființarea detașamentului lor, să li se permită „să se ducă la Odessa, la ducele de Richelieu”²⁷.

Langeron menționează în memoriile sale o vizită a lui Richelieu la Iași, în februarie 1807. Unul dintre însoțitorii săi, Louis-Victor-Léon de Rochechouart, venit în Rusia din armata portugheză, își amintește:

*J'accompagnai le duc de Richelieu à Jassy, capitale de la Moldavie [...] Une invitation de la part du Divan de cete principauté lui avait été adressée et présentée par une députation composée de trois boyards les plus distingués du pays et membres du Divan, pour le prier d'honorer leur capitale de sa présence auguste, expression textuelle du message écrit en français*²⁸.

Cu acest prilej ducele a ținut să revadă Ismailul, trecând prin Fălciu și Chilia. Rochechouart s-a convins că *la Moldavie est un pays charmant*: o va vizita și în martie 1812, conducându-l pe diplomatul suedez Horn de la Petersburg la Constantinopol²⁹.

A doua călătorie a lui Richelieu în Moldova este mai puțin cunoscută decât cea dintâi, dar a avut consecințe mai importante. Într-adevăr, având o experiență a contactelor cu românii care le lipsea altor consilieri ai țarului, nobilul francez a ajuns să fie consultat cu privire la stabilirea frontierei între Rusia și Imperiul Otoman. Fixarea limitelor acestei zone de mare interes militar, atât defensiv, cât și ofensiv, îl preocupa mai demult pe Alexandru I, ca și colonizarea teritoriilor din nordul Mării Negre pentru succesul căreia preceptorul său, elvețianul La Harpe, îi recomanda exemple din Kentucky și Tennessee³⁰. Încă din 1804, ministrul său de externe, Adam Czartoryski, îi înfățișase eventualele revendicări în Sud-Estul Europei, Austria urmând să primească Țara Românească, împreună cu Croația, Bosnia, Herțegovina și Serbia, pe când Rusia și-ar fi rezervat Moldova, Kotor, Corfu, Constantinopolul și Dardanelele³¹. În 1807, condițiile viitoarei păci au făcut obiectul unui raport al lui Richelieu adresat ministrului de război, la care contele

²⁷ Hurmuzaki, vol. III, Supl. I, p. 147. Vezi E. Vîrtosu, *Despre corpul de voluntari eleni creat la București în 1807*, **SMIM**, V, 1962, p. 558.

²⁸ Général Comte de Rochechouart, *Souvenirs sur la Révolution, l'Empire et la Restauration*, Paris, 1933, p. 109. Vezi M. Emerit, *Le voyage en Moldavie du comte de Rochechouart (1806-1807)*, **RHSEE**, XI, 1934, nr. 1, p. 23-24. După prima ediție a acestor memorii (1892), Sever Zotta le-a semnalat în **IN**, I, 1912, nr. 2; au fost comentate și de N. Iorga, *Istoria românilor prin călătorii*, III, București, 1929, p. 141.

²⁹ Hurmuzaki, vol. II, Supl. I, p. 677. Consulul Franței la București, Ledoulx, scrie din auzite: *Ce colonel se nomme Durochouard, neveu de M. le Duc de Richelieu*. De fapt, era vărul ducelui.

³⁰ *Correspondance de Frédéric-César de La Harpe et Alexandre Ier, suivie de la correspondance de Fr.-C. de La Harpe avec les membres de la famille impériale de Russie*, ed. J.Ch. Biaudet și Fr. Nicod, II, Neuchâtel, 1979, p. 94-97.

³¹ *Mémoires of Prince Adam Czartoryski and his Correspondence with Alexander I*, ed. A. Gielgud, II, Londra, 1888, p. 49-50.

Viktor Pavlovici Kociubei, fostul ambasador la Poartă din anii 1794-1798, îi răspundea:

*Vous m'avez enfoncé le poignard dans le cœur en m'apprenant par votre rapport au ministre de la guerre l'évacuation probable de la Moldavie. J'espérais, après avoir vu le traité de Tilsit, que nous serions au moins dédommagés sur la Turquie*³².

În acel moment, amândoi corespondenții erau convinși că negocierile cu Poarta impuse de Franța nu-i vor acorda Rusiei nicio compensație teritorială:

Il est, à ce que je crois, indubitable que notre armée doit sortir de la Moldavie et d'après cela je vous conseille, mon cher Duc, de ne pas négliger d'attirer chez nous le plus que vous pourrez de Bulgares, etc.

Kociubei, având în vedere atragerea coloniștilor bulgari în Basarabia, adăuga:

*Quant à la possibilité que ce superbe mais malheureux pays nous appartienne un jour, il paraît que c'est une chance un peu éloignée et qu'elle est dépendante de différentes circonstances qui ne relèvent pas de nous seuls*³³.

Totuși, în cursul tratativelor ruso-otomane, aceleași concesii cerute Porții au mai fost aduse în discuție. Caulaincourt îi raportează lui Napoleon de la Petersburg, la 29 ianuarie 1808: *M. de Richelieu est arrivé de Crimée. Il est venu tout de suite chez l'ambassadeur de France. Il parle beaucoup de la Valachie et de la Moldavie et presse l'empereur de garder ces provinces*³⁴. Armistițiul de la Slobozia, încheiat în martie, prevedea pentru trupele ruse obligația de a se retrage din Principate în termen de o lună, dar Moldova a continuat să fie ocupată. Cum observa Champagny, ministrul de externe al Franței: *Il y a trente ans que M. de Roumianzoff a rêvé cette acquisition; c'est le triomphe de son système; là est sa réputation et son honneur*³⁵.

Între timp, lui Richelieu i se încredințează o nouă misiune militară: în 1810 era la Suhumi, luând în stăpinire Abhazia. În anul următor, într-un memoriu către țar, îl roagă pe acesta să pună capăt cât mai repede războiului cu turcii, din cauza căruia șase divizii sunt imobilizate pe malul Dunării și o treime din efectivul lor este anual exterminată de boli, în timp ce Rusia rămâne expusă unui atac pe

³² „Сборник императорскаго Русскаго Общества”, 54, 1886, p. 262 (22 august 1807).

³³ *Ibidem*, p. 264 (2 septembrie 1807).

³⁴ Grand-Duc Nicolas Mikhaïlowitch, *Les relations diplomatiques de la Russie et de la France d'après les rapports des ambassadeurs d'Alexandre et de Napoleon*, VI/1, Sankt-Petersburg, 1908, p. 6. Richelieu fusese trimis în 1807 să cucerească fortăreața caucaziană Anapa, pe țărmul Mării Negre.

³⁵ R. Rosetti, *Arhiva senatorilor din Chișinău și ocupațiunea rusească de la 1806 la 1812. II. Negocierile diplomatice și operațiunile militare dela 1807 la 1812. Amănunte relative la ambele țări*, AARMSI, s. II, t. XXXI, 1908-1909, p. 30. Între condițiile preliminare ale tratativelor de la Giurgiu, *le Sereth serviraît, à l'avenir, de limite aux deux Empires*, *Mémoires de l'amiral Paul Tchitchagof*, ed. Ch.Gr. Lahovary, Paris-Bucarest, 1909, p. 374.

Vistula. De aceea, stăruie pentru retragerea pe linia Siretului: *Triste avantage d'acquérir la Valachie dévastée, en se donnant une frontière militaire très mauvaise et aigrissant les Turcs à jamais*³⁶. Deși Richelieu îi arătase țarului că reducerea pretențiilor oferea avantaje (*En gardant la Moldavie et les places, Votre Majesté sauve l'honneur de ses armes, acquiert une belle province, accomplit les plans de l'Impératrice Catherine*) și-l prevenise chiar că o întârziere ar putea duce la pierderi mari (*Aujourd'hui vous pourrez avoir le Sereth. Qui sait si dans deux ans vous pourrez défendre le Dniester?*), Alexandru nu accepta sfatul: *Je vous demande un peu s'il y a décence et possibilité, dans le siècle où nous vivons, de nous en retourner derrière le Dniester? Cela n'est pas possible*³⁷. În realitate, fiind mai interesat de câștigurile pe care Rusia le-ar fi obținut pe cale pașnică, prin dezvoltarea legăturilor comerciale între Odessa și Principate, Richelieu revenise la părerea că Moldova și Țara Românească ar trebui să-și capete independența. O aflăm din mărturia lui Lauriston, ambasadorul Franței la Petersburg:

*On annonce même que la Russie consent à évacuer la Moldavie et la Valachie, sous la condition qu'elles seront indépendantes. Lorsque le duc de Richelieu était ici, il parlait assez ouvertement de l'impossibilité pour la Russie de se faire céder ces deux provinces et paraissait penser que, si elle ne se relâchait en rien de ses prétentions, la guerre avec les Turcs serait interminable*³⁸.

În aceste condiții, e interesant că Barclay de Tolly i-a propus țarului înlocuirea lui Kutuzov cu Richelieu la conducerea administrației Principatelor și a negocierilor de la București³⁹.

Cel numit la comanda armatei de la Dunăre a fost însă Pavel Vasilievici Ciceagov. Lui îi aparține declarația: *il ne serait guère possible de faire plus de mal à un pays qu'il n'en a été fait à celui-ci pendant les cinq au six années de notre séjour*⁴⁰. Un memoriu cu privire la excesele comise de trupele de ocupație îi fusese înmănat lui Ciceagov de la intrarea lui în funcție⁴¹. *Au lieu de rebuter ainsi les*

³⁶ „Сборник императорскаго Русскаго Общества”, 54, 1886, p. 320.

³⁷ *Ibidem*, p. 322, 18 septembrie 1811.

³⁸ Grand-Duc Nicolas Mikhaïlowitch, *Les relations diplomatiques de la Russie et de la France*, VI/2, Sankt-Petersburg, 1908, p. 35. Despre operațiile bancare începute în 1811 între Moldova, Țara Românească și Odessa, precum și rapoarte despre importul și exportul Principatelor, vezi „Сборник императорскаго Русскаго Общества”, 54, 1886, p. 332-333, 366.

³⁹ E.C., *O scrisoare rusească din 1812 privitoare la țările noastre*, „Drum drept”, I, 1913, p. 86-87. Inițialele sunt, poate, ale lui Eugen Cocută.

⁴⁰ Citat de T.G. Bulat în **RI**, I, 1915, nr. 7-8, p. 161-162, dintr-o scrisoare a lui Ciceagov către Alexandru I din mai 1812.

⁴¹ *Mémoires de Tchitchagof*, p. 380. Cf. Grand-Duc Nicolas Mikhaïlowitch, *Les relations diplomatiques de la Russie et de la France*, VI, 1, p. 85: *On dit les boyards de Valachie et de Moldavie fort mécontents du gouvernement russe et le pays fatigué par les exactions des boyards du Divan* (27 noiembrie 1809).

Moldaves et les Valaques, remarca noul comandant al armatei ruse, *on aurait pu réveiller en eux un esprit belliqueux et rendre chez eux la guerre nationale*⁴². Se știe că activitatea lui Ciceagov, vreme de câteva luni, până în august, a urmărit o serie de reforme în același spirit de care va fi mai târziu călăuzit Kisselev. El a fost cel care l-a decis pe țar să acorde teritoriului anexat în 1812 statutul de autonomie (suprimat în 1828), să respecte tradițiile de guvernare locală prin ispravnici români, să-i scutească pe locuitori de serviciul militar și chiar, vremelnice, de impozite⁴³.

În preajma încheierii păcii de la București, sub amenințarea crescândă a războiului cu Franța, controversa cu privire la oportunitatea anexării pătrunde și în corespondența unor participanți la evenimente care, fără a fi propriu-zis factori de decizie, aparțineau celei mai înalte aristocrații ruse. Întărind avertismentele lui Richelieu, contele Semion Romanovici Voronțov, ambasador la Londra, îi scria fiului său, aflat cu regimentul său de grenadieri în Țara Românească, despre condițiile tratatului cu Poarta:

*J'en suis fâché parce que la Russie est déjà trop grande et ne fait que s'affaiblir en s'étendant, parce que cette nouvelle frontière n'est plus si militaire, présente un flanc à la Transilvanie, demandera plusieurs garnisons nombreuses, qui affaibliront l'armée et augmenteront nos dépenses qui déjà surpassent de beaucoup nos revenus, et ce qui est pire, cela va éloigner de nous l'Autriche, qui ne peut et ne doit regarder que comme une chose dommageable pour elle la Moldavie annexée à la Russie. Notre ancienne frontière par le Dniestr, étant d'une défense moins étendue, plus militaire et tenant nos forces concentrées, était infiniment plus facile à défendre*⁴⁴.

Acestea erau deci reflecțiile unui patriot rus, care participase la toate campaniile din Moldova din anii 1769-1774 și care păstra un adevărat cult pentru acea epocă glorioasă. Ca și Ciceagov, care, dezgustat de rigorile țarismului, se va expatria în Anglia în perioada de reacțiune a lui Nicolae I, Voronțov, al cărui frate fusese prieten cu surghiunitul Radișcev și-l cunoscuse pe Voltaire, era de părere că sistemul parlamentar britanic este *la plus belle constitution qui a jamais existé au monde*⁴⁵. Asemenea exemple pun în lumină mediul în care, timp de un sfert de

⁴² *Mémoires de Tchitchagof*, p. 386. Cf. R. Rosetti, *Arhiva senatorilor din Chișinău*, II, p. 695-705.

⁴³ G.F. Jewsbury, *The Russian Annexation of Bessarabia, 1774-1828. A Study of Imperial Expansion*, Boulder, Colorado, 1976, p. 70-80.

⁴⁴ „Архив князя Воронцова”, XVII, p. 201-202, 1/13 ianurie 1812.

⁴⁵ *Ibidem*, p. 68, 16/28 iunie 1803. Vezi corespondența lui A.N. Radișcev, de la Tobolsk, din 1791-1800, cu A.R. Voronțov, *ibidem*, X, Moscova, 1872, p. 288-389. De comparat cu punctul de vedere al lui La Harpe, în scrisoarea către țar de la 16 mai 1811: *Lorsqu'en jetant les yeux sur la carte de la Russie, dont le territoire comprend le tiers de l'Europe et de l'Asie, je pense que quarante millions d'hommes se trouvent semés inégalement sur cette surface qui en nourrirait deux cent millions, je ne comprends plus qu'on veuille s'étendre encore davantage, au prix de tant d'hommes et de trésors qu'on emploierait bien mieux*

secol, Richelieu s-a simțit printre ai săi. El personal, care trăise mai mult în Rusia decât în Franța, era tot atât de străin de vremea sa, ca și de țara în care se născuse. Prin educație, partizan al despotismului luminat, era mai degrabă un contemporan al lui Iosif al II-lea și Gustav al III-lea decât al lui Metternich și Talleyrand.

Când se va întoarce în patrie, în 1814, îl aștepta partea din cariera sa care, cu un triumf repede urmat de eșec, avea să-i aducă notorietatea europeană, inutilă pentru un Richelieu. După ce a obținut de la Aliați retragerea trupelor lor din Franța și scăderea uriașelor despăgubiri de război pe care le pretinseseră la început⁴⁶, după ce a legiferat amnistia generală și votul censitar, demisia lui, cerută de dușmănia celor două facțiuni extremiste, a venit la timp pentru a-l cruța de compromiterea în intrigi politice mărunte.

Cu un an înainte să moară, aflând de insurecția eteristă, scria: *Ces pauvres Grecs me paraissent avoir pris pour secouer le joug le moment le plus inopportun*. Și adăuga: *C'était une entreprise bien hasardée que de faire la guerre dans les principautés, où vous savez que l'on déteste les Grecs bien plus que les Turcs*⁴⁷. Evenimentele îi aduseseră în minte experiența călătoriilor sale în Moldova. Într-o viață cu totul neobișnuită, deși asemenea, până la un punct, cu a altor francezi pe care Revoluția i-a împrăștiat în lume, introducerea în mediul românesc n-a rămas o aventură superficială.

ailleurs [...] La limite du Dniestr vaut celle du Danube [...] On peut fortifier la ligne du Dniestr de manière à la rendre presque inattaquable [...] Quoique la Moldavie et la Valachie soient d'excellents pays, dont la possession serait indispensable s'ils étaient situés entre le Dniepr et le Don, elles vous seront à charge là où elles sont. Il faudra longtemps encore y entretenir à grands frais des armées nombreuses [...], ils exigeront une surveillance qui pourra devenir très onéreuse [...] La Moldavie et la Valachie fourniraient sans doute à la Russie des produits précieux en blés, vins, etc., mais, sans compter qu'elle les obtiendrait également en échange des produits de son sol et de son industrie, elle peut encourager la plantation de la vigne et d'autres cultures dans [...] les contrées fertiles qui sont comprises entre le Don inférieur, la mer Caspienne et la ligne du Caucase, în *Correspondance de Frédéric-César de la Harpe et Alexandre Ier*, II, p. 410-411.

⁴⁶ A se vedea V.A. Nigohosian, *La libération du territoire français après Waterloo, 1815-1818*, Paris, 1929.

⁴⁷ „Сборник императорскаго Русскаго Общества”, 54, 1886, p. 627, 632, scrisori de la 18 aprilie/ 6 mai și 19 iulie/1 august 1821.

Cunoașterea Sud-Estului european ca știință: opera inedită a lui L.F. Marsili

Luigi Ferdinando Marsili (1658-1730) este un subiect ideal pentru o biografie. Faptul că nu s-a bucurat încă de ea se explică, poate, prin situația enormei sale opere, din care o parte considerabilă a rămas până acum în manuscris. Soldat, diplomat și savant, Marsili este o figură reprezentativă a primei epoci a Luminilor. Atenția pe care o merită i s-a arătat aproape numai de către istoricii italieni, adesea legați de orașul său natal, Bologna. Autobiografia sa a fost editată de Emilio Lovarini în 1930, cu ocazia bicentenarului morții. Imediat după aceea, Al. Marcu a semnalat *Date ce ne privesc în autobiografia contelui Marsili*, rapidă însăilare omagială pentru masivul volum din 1931, *Închinare lui Nicolae Iorga*. Cercetări asemănătoare, ca acelea ale Mariei Emilia Amaldi, *La Transilvania attraverso i documenti del conte Luigi Ferdinando Marsili*, se pot alătura contribuțiilor mai substanțiale ale lui Andrei Veress, *Il conte Luigi Ferdinando Marsili e gli Ungheresi* sau *Il conte Marsili in Ungheria*. Din același mănunchi de studii fac parte lucrările lui Carlo Tagliavini, editorul unor materiale importante din arhiva Marsili, ca lexicul latin-român-maghiar sau fragmentul din glosarul italo-român atribuit stolnicului Cantacuzino. Relațiile dintre Marsili și Constantin Cantacuzino au fost dezvăluite de N. Iorga în 1899, când a publicat corespondența lor din 1694, descoperire care a confirmat paternitatea stolnicului asupra *Istoriei Țării Rumânești*.

Documentele marsiliane cuprind însă referiri mult mai numeroase la istoria sau geografia spațiului românesc. După investigația întreprinsă de Ana Toșa Turdeanu, *Opera cartografică a lui Marsili și importanța ei pentru țara noastră*, care n-a utilizat decât hărți editate, ar fi de urmărit toate schițele care reprezintă rezultatul observațiilor învățatului italian la fața locului. În calitate de inginer militar, contele a însoțit trupele habsburgice în Serbia, Backa și Banat, luând parte la asediul Timișoarei din 1696 și proiectând căi de comunicație între Dunăre și Tisa. O bună cunoaștere a terenului i-a permis să participe la lucrările de stabilire a noii granițe între Imperiul Otoman și cel Habsburgic, fiind desemnat în 1699 ca asistent al delegației care l-a reprezentat pe Leopold I la Karlowitz, iar după semnarea păcii ca plenipotențiar imperial însărcinat cu delimitarea hotarului. Din această perioadă, 1699-1701, datează cele cinci manuscrise pe care le-a editat

* Când făceam ultima corectură a acestui text, prezentat drept comunicare la ISSEE în ianuarie 1993, am putut citi cartea lui John Stoye, *Marsigli's Europe 1680-1730*, New Haven-Londra, 1994, care va deveni probabil biografia standard.

Raffaella Gherardi în 1986 în două volume intitulate *Relazioni dei confini della Croazia e della Transilvania a Sua Maestà Cesare*.

Trebuie adăugat că, în afară de considerațiile strategice sau constatările topografice, în limbile italiană și latină, care se găsesc în dosarele alcătuite cu minuțioasă grijă de ofițer de stat-major, cineva poate descoperi acolo nenumărate însemnări cu caracter filologic sau epigrafic, precum și observații ale unui naturalist interesat de flora și fauna regiunii. Într-adevăr, în opera sa publicată în timpul vieții, exista aceeași formidabilă varietate de preocupări. *Danubius Pannonico-Mysicus*, cu cele șase volume in-folio ale sale, bogat ilustrate, apărute la Haga în 1726, este o monografie științifică a fluviului, conținând informații geografice, astronomice, hidrografice, fizice și istorice. O disertație despre ciuperci (*De generatione fungorum*, 1714) sau *Histoire physique de la mer*, îndrăzneță lucrare de oceanografie, căreia i-a consacrat câțiva ani după ce cariera sa militară a fost curmată în 1703 de o brutală nedreptate, dovedesc același spirit enciclopedic. Competența sa în științele antichității a fost semnalată de Dinu Adameșteanu, *Il primo archeologo della Romania* (1942) și de mine însumi, *Vechi epigrafiști și anticari în țările române* (1969), fără a fi văzut decât puține din belșugul de inscripții transcrise și desenate de Marsili. Un întreg volum (ms. 101), intitulat *Antiquitates Romanae circa Danubium*, conține texte epigrafice latine culese din Banat. Cât despre interesul său pentru limbile vorbite de localnicii regiunii în care-și făcea releveele topografice, găsim uneori notate numele plantelor și arborilor „care cresc pe malurile și în mlaștinile Dunării” (exemple: *rogoz, rachit, topola*, ms. 8, f. 188).

În afară de autografele marsiliene de la Bologna, mai sunt două categorii de texte care aduc date prețioase cu privire la viața și activitatea învățatului. Există în mai toate marile biblioteci europene scrisori ale lui Marsili, mărturii ale dialogului purtat de el cu alți membri ai comunității intelectuale internaționale care se numea pe atunci *La République des Lettres*. Astfel, în cursul anilor, am avut prilejul de a cunoaște corespondența cu medicul Pieter de la Court van der Voost, colaborator al marelui Boerhaave, la Biblioteca Universității din Amsterdam, și la Biblioteca Națională din Paris originalul scrisorii despre Podul lui Traian de la Drobeta pe care Aurel Decei, care a publicat-o după o cionă fără numele destinatarului, a crezut-o adresată lui Andrea Morelli, dar care-i fusese trimisă lui Bernard de Montfaucon, al cărui nume figurează chiar în titlul ediției din 1715 și pe care am regăsit-o între hârtiile savantului francez.

Pe de altă parte, în fondul de manuscrise de la Bologna, catalogat de Ludovico Frati și clasat în 146 de volume, se află scrisorile celor cu care Marsili a avut relații îndelungate sau întâmplătoare, de la contele Kinsky, președintele Consiliului de Război din Viena, până la cutare funcționar otoman sau căpetenie de haiduci sârbi.

Acestei categorii de texte îi aparțin lista domnilor Țării Românești și ai Moldovei, oferită de Constantin Cantacuzino (ms. 8) și o *Istorie a despoților*

Serbiei, în limba sârbă (ms. 103), care, după toate probabilitățile, provine din arhiva lui Gheorghe Branković, confiscată în 1689.

Primul catalog al colecției de manuscrise a lui Marsili a fost alcătuit de orientalistul Michael Talman, viitor rezident imperial la Constantinopol, și tipărit la Viena în 1702. Al doilea, datorat abatelui Giuseppe Simone Assemani, va fi redactat, două decenii mai târziu, ca urmare a donației bibliotecii către Institutul de Științe întemeiat de Marsili la Bologna.

În *Elenchus librorum orientalium manuscriptorum*, Talman a înregistrat 19 manuscrise grecești (între care texte de Plutarh, Flavius Josephus, Philon din Alexandria, Psellos etc.), 81 de manuscrise arabe (geografie, astronomie, medicină, drept și gramatică), 30 de manuscrise persane (poezie, gramatică, scrieri morale) și 11 manuscrise turcești (majoritatea istorice și geografice). Deoarece singura ediție a acestui inventar e foarte rară, e bine să se știe ce elemente de informație despre țările române au fost scormonite de nemărginita curiozitate a lui Marsili care, cum vom vedea, abordând integral problematica Sud-Estului european, a contribuit la închegarea științei moderne consacrate acestui complex de viață istorică.

Dintre manuscrisele grecești, unul de numai 24 de file, provenit din cancelaria patriarhiei de la Constantinopol, cu indicații referitoare la organizarea ecleziastică, menționează formulele corecte, din punct de vedere protocolar, de adresare către domnul Moldovei și către acela al Țării Românești, al „Vlahiei”. Alt manuscris grecesc, pe pergament, 235 f. în folio, este un evangheliar care a aparținut lui Antim Ivireanul. Prezența sa în colecția lui Marsili poate fi explicată printr-un dar din partea înaltului prelat. În autobiografia sa, Marsili amintește de faptul că, în 1691, la București, Brâncoveanu a dat în cinstea sa „un ospăț măreț la care au luat parte mai mulți arhiepiscopi de rit ortodox”. E posibil chiar să avem a face cu un codice bizantin.

Inventarul manuscriselor turcești cuprinde „Diadema istoriilor” (*Tadj-üt-Tevarih*) de Saadeddin pentru anii Hegirei 615-926, deci de la 1218 la 1520, și scrierea *Fezleke-i tarih*, „Istoria sinoptică”, a lui Kiatib Celebi, despre perioada dintre anii Hegirei 1000 și 1065, ceea ce înseamnă 1592-1655. În primul text, după cum știu osmaniștii, există capitole despre expediția lui Firuz beg de Vidin în Țara Românească, campania sultanului (Mehmed I) și cucerirea cetății Giurgiu, năvălirea „necredincioșilor valahi” la Silistra, cucerirea Semendriei, moartea lui Mezid beg în Țara Românească, victoriile otomane de la Trapezunt, din Țara Românească (1462), Mitylene, Mangop, Moldova (1476), înfrângerea din 1482 din Țara Românească, cucerirea Chiliei și Cetății Albe, represaliile împotriva Moldovei din 1486. Cronica lui Kiatib Celebi descrie amănunțit operațiile militare din nordul Dunării, în vremea lui Mihai Viteazul, și se încheie cu o expunere a situației din Moldova și Țara Românească la sfârșitul domniilor lui Vasile Lupu și Matei Basarab. Într-un miscelaneu, alături de o relatare a războiului turco-polon din 1672 și a asediului Vienei din 1683, Marsili însuși a introdus versiunea italiană a tratatului din 1699, pe care avea intenția de a o tipări împreună cu originalul

turcesc. În sfârșit, el mai avea în posesia sa operele cartografice ale lui Seid Nuh (214 hărți ale litoralului Mării Negre și Mediteranei) și Piri Reis (120 de hărți din 1570, formând un atlas mediteranean).

Biblioteca, manuscrise rare, cabinet de antichități – acestea sunt atributele caracteristice ale savantului Renașterii, într-o tipologie pe care epoca barocă a respectat-o. Luigi Ferdinando se comportă în Banat ca Dimitrie Cantemir în Caucaz, este primit de Newton la Royal Society, întreține o bogată corespondență științifică așa cum o făceau contemporanii săi Peiresc sau Thomas Smith, colecționează cărți valoroase ca ducele August de Braunschweig-Wolfenbüttel. Extrema diversitate a preocupărilor sale e refractară clasificărilor riguroase. Dar, prin analogie cu personalitățile evocate, cu care are afinități evidente, Marsili nu e greu de identificat. Hugh Kearney, distingând trei tradiții paralele în istoria Revoluției Științifice, anume cea organică, cea magică și cea mecanicistă, substituie interpretării marxiste, cu dihotomia ei simplificatoare între progresiști și reacționari, o modalitate mai adecvată de a recunoaște ce a fost specific intelectualilor sau curentelor cărora le aparțin. Relațiile lui Marsili cu embriologul Marcello Malpighi (1628-1694) sugerează integrarea celui dintâi în tradiția aristotelică, organică, pe care al doilea a reprezentat-o ca profesor la Universitatea din Bologna, în vreme ce Cantemir, de pildă, fiindcă a fost influențat, prin Van Helmont, de gândirea alchimică, neoplatonică, este mai aproape de Newton decât de stolnicul Cantacuzino, care-l numește pe Dumnezeu *il primo Motore*, ca un elev al aristotelicienilor de la Padova ce era.

În formarea concepției științifice a lui Marsili au avut o importanță hotărâtoare experiența sa directă, care l-a familiarizat cu zona balcano-dunăreană, și convingerea sa că acumularea de cunoștințe despre această regiune putea oferi oamenilor de stat care conduceau Imperiul Habsburgic temeuri de orientare a politicii lor. Sud-Estul (inclusiv Ungaria) ocupă vreo 20 de ani din biografia lui Marsili: în 1679-1680 este la Constantinopol, în suita bailului venețian; în 1682-1683 ia parte la luptele împotriva turcilor pe frontul din Ungaria, apoi rănit și prins, rămâne în captivitate aproape un an, până în 1684; în 1686-1690 însoțește trupele imperiale în înaintarea lor de la Buda până la Belgrad; traversează de trei ori Țara Românească în 1691-1692, fiind însărcinat cu o misiune de observație, asumându-și identitatea falsă de curier al ambasadorului Angliei la Poartă; în perioada dinaintea păcii de la Karlowitz, precum și în cei doi ani următori, a fost, cu întreruperi, în Transilvania, Banat și Srem.

Cu un zel de neînchipuit, acest ofițer model scrie zilnic scrisori pașalelor, generalilor, diplomaților, sau le traduce și le adnotează meticulos, chiar când, cu un cojoc rustic pe el, tremura într-un bordei înzăpezit pe malul Dunării. Șapte dintre textele editate de Raffaella Gherardi sunt rapoarte expediate, între 9 octombrie 1700 și 14 martie 1701, de la Lugoj, Marga și Bistra. Uimitor este că cineva a putut crede că Leopold, la Viena, ar avea răbdare să citească toate detaliile, notate cu precizie, despre aprovizionarea garnizoanelor, prețul lemnului,

epidemia locală de ciumă, numirea unui franciscan ca paroh al catolicilor bulgari din Carașova și Slatina sau dărâmarea forturilor de pe malul stâng al Mureșului. Principalul interes al acestor documente este că stabilesc traseul frontierei între Banat și Transilvania, indicând exact fiecare punct topometric de la Deva la Cerneți, cu numele românești ale munților, dealurilor și podurilor. Banatul și, până la linia Srankamen-Raca, Sremul au rămas sub ocupație otomană, ca zonă de protecție a Belgradului. Rolul colonelului conte Marsili și al comisiei sale itinerante în asigurarea confiniului sudic al Imperiului a fost relevat recent de un specialist al istoriei militare, Jean Nouzille, pe baza arhivelor de la Viena și Zagreb. Marsili era de altfel un expert în privința organizării armatei turcești. Cartea sa, *Lo stato militare dell'Imperio ottomano*, scrisă din 1681, va fi editată postum (1732), cu un subtitlu în care apare ideea de „creștere și decădere”, ceea ce i-a sugerat lui Marcel Romanescu ipoteza că atât Cantemir cât și Montesquieu s-ar fi inspirat din această sursă comună.

Din câte știm astăzi, Marsili a redactat mai multe consultații cu caracter militar și politic adresate curții de la Viena. De pildă, raportul său către împăratul Leopold, datat 28 iunie 1684, de Veress în 1931, constată: *Li Moldavi, i Transilvani, i Valacchi difficilmente si uniscono a soffrire in pari grado de' Turchi i patimenti, oltre l'esserli sempre quell'antipatia corrente fra un schiavo ed un padrone*. Mai mult decât observațiile despre armamentul întrebuintat și despre calitatea cailor din regiune, o afirmație ca aceea de mai sus, revelatoare pentru condițiile dominației otomane, ne convinge că italianul cunoștea perfect oastea cu care soldații săi aveau de luptat.

Adevărata dovadă a informației excelente pe care Marsili o deținea asupra Sud-Estului european vine abia acum. E vorba de manuscrisul nr. 108, o lucrare inedită, purtând titlul *Descrittione naturale, civile et militare delle Misie, Dacie ed Illirico*, împărțită în 14 „cărți”, cu genealogii și hărți, despre care autorul precizează că trebuie pusă în legătură cu altă scriere a sa, *Geografia della Monarchia Ungara*. Se mai face aluzie la încă trei opere ale autorului, *Trattato delle Antiquità*, *Trattato de' Minerali* și *Trattato della difesa delle conquiste in Ungaria*. Pentru datarea manuscrisului 108 sunt de reținut referirile la o scrisoare către contele Kinsky din aprilie 1696 și la *mio trattato del Danubio* – care va fi gata, într-o primă formă, în 1698 –, precum și precizarea că, în același an în care scria, autorul avusese o întrevedere cu generalul rus Boris Petrovici Șeremetiev II (1658-1714), a cărui misiune diplomatică a avut loc în 1698, înainte de vizita țarului Petru la Viena.

După o introducere intitulată *Della Dacia in generale, in tre parti divisa*, sunt prezentate succesiv *Dacia Mediterranea, o sia Transilvania, Vallachia, prima parte della Dacia Transalpina* și *Moldavia, seconda parte della Dacia Transalpina*. Limitele Daciei, ca teritoriu istoric, sunt fixate la nord pe linia Carpaților Păduroși, la est pe cursul Prutului, de la Sniatyn la Reni, la vest pe Tisa, până la vărsarea ei în Dunăre, și la sud de-a lungul fluviului. Este inclusă în acest spațiu Dacia Ripense, atât la nord de Mureș, între Tisa și Munții Apuseni, cât și la sud de

Mureș, între Tisa și extremitatea apuseană a Carpaților Meridionali. Fiecare capitol enumeră principalele orașe, râurile, trecătorile, semnaleză bogățiile naturale, caracterul etnic al populației, confesiunile religioase și unele evenimente ale istoriei locale.

Informațiile despre români – nu toate corecte, de pildă etimologia după care *wlasi* ar însemna „pletoși”, *persone capillate* – trebuie completate cu cele scrise de Marsili în 1700 despre vlahii din Croația, circa 8 000 de familii din regiunea cuprinsă între râurile Kulpa, Una și Sava, de a căror strămutare se va ocupa personal și cu stăruință. Martorul recunoaște că originea lor se leagă de coloniile romane din antichitate, amintite chiar în numele unuia dintre principate: *Zarra Romagnesca, che significa Provincia Romana*. Marsili, care era și filolog, preocupat de limba română, introduce pe alocuri cuvinte auzite aproximativ, deși înțelese exact: *munte, chimb* (câmp), *balda* (baltă). Atitudinea autorului față de locuitorii acestor meleaguri, de a căror fertilitate și frumusețe a fost impresionat, se schimbă când trece din Transilvania în Țara Românească, *un tal paese, allora se non totalmente in atto delizioso, almeno ben disposto alle delitie*. Entuziasmul cu care-și amintește de gustul păstrăvilor, nicăieri mai buni decât aici, sau al mierii aduse din Mehedinți la masa lui Brâncoveanu îl conduce la o descriere a peisajului de-a dreptul lirică: între Milcov și Ialomița, numai dealuri blânde și pajiști smălțate de flori, *biondeggiano esquisitissime le uve, saporite le frutta, d’ogni perfettione i grani, crescono i pascoli pretiosi [...]* *volano con Bella variaeta gli uccelli e guizzano ne’ fiumi con utile moltitudine i pesci*. Pentru istoria Țării Românești, Marsili a folosit datele comunicate de Cantacuzino: Radu Negru, coborât în 1290 din Hațeg și ctitor al Câmpulungului și Argeșului, Mircea, vestitul învingător al lui Baiazid care a construit pe malul Oltului mănăstirea Cozia (*Cosim*), Neagoe Basarab, Mihai Viteazul și Radu Șerban sunt numele reținute pentru a ilustra o relatare a cărei concluzie este că românii se împotrivesc strașnic oricărei tiranii, a turcilor mai cu seamă. Totuși, niciun cuvânt din această expunere nu e original, ci provine din scrisoarea stolnicului. Împăratul e sfătuit să ocupe Țara Românească, trimițându-și trupele de-a lungul Dunării, așa cum se prevede cucerirea Moldovei de către poloni, dacă vor coborî pe valea Prutului, pe acel drum – adăugăm – pe care-l urmaseră expedițiile lui Sobieski și la capătul căruia aceeași înfrângere aștepta oastea țarului. Iarăși înviase scenariul împărțirii țărilor române între Ungaria și Polonia, după vechiul model al acordului de la Lublau, în calea acestui proiect stând numai Brâncoveanu, ale cărui dificultăți cu Poarta vor fi anunțate de Marsili cu satisfacție într-un raport din 1700.

Despre Moldova, autorul pare să fi știut ceva mai mult decât aflase de la Cantacuzino, fiindcă, pe lângă o succintă expunere istorică, se găsesc aici referiri la unitatea românilor (*il popolo, come fratello d’origine del wallaco, ha costumi, lingua e religione medesima*) și la boierii care învață latinește în Polonia. Unul din ei este hatmanul (*Atman*), care comandă armata, informație strecurată și în *Dello stato militare antico e moderno dello Imperio ottomano*, manuscris la care Marsili se referă câteodată. Problema listei domnilor Moldovei pe care Marsili a primit-o în

1694 rămâne deschisă. Cantacuzino avea în 1691 un *bello manoscritto*, identificat prin conținut mai degrabă decât după titlu: *dell'origine et istoria della Moldavia*. Este probabil o copie a cronicilor lui Ureche și Miron Costin, transcrise în continuare. Radu Mihnea nu e numit „cel Mare” decât de Costin, care a avut legături epistolare cu Stolnicul, și lista îl menționează pe *Radu detto Grande*. Omiterea unor domni (Roman II, Ștefan Tomșa II, Iliș Alexandru) ar putea fi accidentală, din eroare de copist sau lapsus. Porecla de „Burduja” pentru Gheorghe Ștefan este un detaliu interesant care-l indică pe un moldovean ca autor al listei, însă cel care a adăugat după numele lui Constantin Cantemir *detto barbaro* a fost desigur Cantacuzino.

Urmează nu mai puțin de 60 de pagini despre Crimeea (*Stato de' Tartari Europei*). Aici învățatul italian manifestă o neașteptată erudiție: partea istorică e împrumutată, cu anii Hegirei cu tot, de la Hafiz, Mehmed *Taxindi* (Taskendi) și Omer *Arepsai Ensari*. Descrierea vieții tătarilor din Bugeac pare a fi propria sa contribuție, având în vedere experiența captivității. O investigație minuțioasă a gurilor Donului și Niprului îi dă prilejul de a descrie arsenalul de la Azov și de a desena chiar, pe baza informațiilor primite de la Șeremetiev, o hartă. În manuscris e adăugată o scrisoare către Kinsky, din care N. Iorga a publicat extrase (după o altă copie, ms. 57). Memoriul nefiind datat, însă oricum scris după 1698, istoricul s-a crezut îndreptățit să precizeze: „desigur pe timpul când domnea în Moldova Dimitrie Cantemir, calificat de *il presente principe*, deci 1710-1711”. Pasajul respectiv se referă la Constantin Cantemir, *padre del presente principe*, ceea ce s-ar potrivi cu prima domnie a lui Antioh Cantemir, care se încheie în 1700, septembrie. Conte Franz Ulrich Kinsky murise din februarie 1699. Probabil, excursul despre Crimeea a fost introdus în momentul copierii manuscrisului, care a fost deci oferit lui Leopold după pacea de la Karlowitz. Copia, pe alocuri defectuoasă și lacunară, de la Bologna, microfilmată pentru Arhivele Statului din București, ar trebui confruntată, în lipsa unui autograf al autorului, cu exemplarul trimis la Viena. Spunând *mi disse il Reis Effendi, Gran Cancelliere della Porta, chiamato Abubekir*, Marsili se referă la Agem Abubekr, care a deținut această funcție între 1690 și 1695, perioada în care el a vizitat din nou Constantinopolul.

Ultima parte a textului, „cărțile” 6, 7 și 8, nu reprezintă adevăratul final, fiindcă în titlu erau anunțate 14 „cărți”. După descrierea Daciilor și Moesiilor, ar fi urmat Illiyricum, adică vestul Peninsulei Balcanice, inclusiv Dalmația. Hotarele Serbiei, cu care autorul identifică Moesia Superior, sunt, la nord, Dunărea, între confluența Savei și cea a Timocului, iar la vest cursul râului Lim, pe când linia despărțitoare de Bulgaria (Moesia Inferior) este stabilită pe valea Moravei. Genealogia kralilor și cnezilor sârbi, împreună cu lista numeroaselor lor ctitorii, formează o secțiune a textului destul de asemănătoare cu conținutul cronicii latine zise „a lui Branković”, ceea ce ar sugera ipoteza că Marsili a avut la dispoziție arhiva „despotului”, după arestarea acestuia la Cladova, în 1689. Unui letopiseț sârbesc i se datorează forma în care este relatată bătălia de la Rovine: *Mirgera Waivoda della Wallachia battè il sultano Baiazet presso la citta de Ruvina, colla morte però di tre Buiari, che furono Marco Kralovic, Costantino e Drakos*.

Paginile următoare conturează organizarea ecleziastică sârbească, adaugă observații etnografice, precizează cu competența unui militar de carieră avantajele strategice ale fiecărei fortărețe în parte, după recuperarea de către turci a Belgradului (1690).

Pentru Bulgaria, care se întinde spre sud până la Balcani, care o despart de Tracia, Marsili distinge trei regiuni geografice: una de coastă, împărțită în două – Deliorman și *Dobra* –, alta muntoasă și malul Dunării de la Vidin la Silistra. Populația musulmană de sat are în Dobrogea o densitate mai mare decât oriunde în restul Peninsulei. Informația istorică e destul de săracă: în afară de originea primilor bulgari, de la Volga, restul se reduce la mențiuni răzlețe de căutat la cronicarul raguzan Luccari sau câteva alte surse. Ca observații directe sunt de reținut descrierea Deltei Dunării, cu canalele ei mlăștinoase, în care se ascund bărcile cazacilor, și lămuririle cu privire la drumuri și cetăți.

În sfârșit, cunoașterea regiunii dintre Adrianopol și Constantinopol îi furnizează lui Marsili materie pentru o amplă descriere a populației comerciale, de o remarcabilă varietate etnică, de la evrei, armeni și urmași ai coloniilor maritime genoveze, până la noii veniți, francezi, olandezi, englezi. Apreciază posibilitatea unei insurecții a grecilor și bulgarilor care ar înlesni victoria unei viitoare expediții antiotomane și deplânge pierderea uneia asemenea ocazii în 1689-1690, câtă vreme trupele imperiale ocupau Nișul.

Chiar fără concluzia finală, se înțelege că acest lung memoriu (368 p.) era destinat argumentării unei ofensive a forțelor habsburgice, deși, în primii ani după Karlowitz, proiectul nu mai avea aceeași activitate ca înainte de încheierea păcii. De aici și sentimentul autorului că reflecțiile și recomandările sale vin, poate, prea târziu, ceea ce-l face să vorbească de *queste annotationi utili, come spero, ai posteri* – cu o nebanuită îndreptățire.

Într-adevăr, va trebui să ajungem la începutul secolului al XIX-lea, până la admirabila, exhaustiva, operă a lui Pouqueville sau Leake pentru a regăsi o înțelegere atât de cuprinzătoare a spațiului sud-est european încât să se compare cu aceea pe care a dovedit-o Luigi Ferdinando Marsili. Lucrarea din care am spicuit astăzi nu mai poate rămâne inedită. Ea pledează pentru locul ce i se cuvine autorului ei între înaintașii științei pe care acum, când este mai necesară decât oricând, ne străduim să o cultivăm. De aceea, dintre multele fațete pe care personalitatea lui Marsili le arată alternativ cercetătorului, n-am ales aventurierul cosmopolit, ale cărui peripeții sunt demne de contemporani ca Bonneval-pașa sau marchizul de Langallery, ci cărturarul doct, atras de o curiozitate veșnic instabilă în toate direcțiile în care descoperirea, ca un drog, amortește suferințele de orgoliu și amăgește cu o voluptate solitară.

De ducibus Valachiae. Notă preliminară despre un text inedit din secolul al XVIII-lea

Informațiile următoare se referă la un manuscris care se află la Budapesta, la Biblioteca Națională „Széchenyi”. Ms. fol. lat. 3743 a fost pentru prima oară semnalat de N. Iorga, în *Mărunțișuri istorice culese în Ungaria*, broșură publicată chiar la Budapesta în 1904, ca epilog al călătoriei de studii întreprinse în 1901. S-au împlinit așadar nouăzeci de ani de la această descoperire, căreia nu i-a mai urmat, totuși, niciun efort de a completa cele dintâi lămuriri, textul rămânând necunoscut.

Aceste 33 de pagini cuprind rezumatul cronologic al istoriei Țării Românești până la anul 1720, urmat de lista domnilor între 1730 și 1770 și precedat de un indice alfabetic al tuturor domnilor, 51 la număr, menționați în lucrare. Aproape întregul text latin este scris de o singură mână, de copist, evident, la care se adaugă, pe prima pagină, o lungă notă marginală, de un duct diferit, o însemnare a unui autor ulterior, referitoare la Diploma Ioaniților. O întregire finală, care pare să dateze din 1723, este de aceeași mână cu restul manuscrisului, doar culoarea cernelii fiind diferită. În sfârșit, pe ultima pagină au fost adăugate încă 13 nume, de la Mihai Racoviță la Emanuil Giani-Roset: intervenție din anii 1770-1774, deci mai târzie cu o generație.

Conținutul lucrării e sărac în elemente originale, câteodată greșite, ca atunci când Mircea cel Bătrân, al cărui nume este tradus în latinește prin *Marcus* sau chiar *Mauricius*, este „dublat”, ca și cum ar fi vorba de doi principii, între domniile cărora se intercalează aceea a unui Ștefan (de fapt, Ștefan I al Moldovei, confundat cu Dan și introdus din eroare în seria domnilor Țării Românești). Probabil pentru prima dată e descrisă medalia lui Constantin Brâncoveanu, gravată de Hofmann. Nicăieri nu se mai găsește detaliul, pe care îl putea cunoaște numai un contemporan, că românii îi spuneau lui Ștefan Cantacuzino „Ștefănuță” *per diminuendi rationem*, deci în derâdere. Dar sunt și lacune în informațiile contemporanului despre evenimentele și oamenii din Țara Românească, pentru un motiv care va reieși mai departe, așa încât, acolo unde povestește fuga Păunei Cantacuzino la Roma și venirea ei la Viena în 1716 împreună cu cei doi fii ai săi, numele unuia singur, Radu, e precizat, pentru celălalt fiind lăsat un loc gol.

În general, relatarea este mai sumară pentru perioada recentă, după Matei Basarab, decât în privința domniilor lui Vlad Țepeș sau Mihai Viteazul. Acestuia din urmă i se consacră capitolul cel mai amănunțit, redactat chiar cu simpatie, mărturisită, de exemplu, în următoarea judecată istorică: *ad summum rerum humanarum fastigium Michaelem adspirasse nemo negaverit*. Din epopeea lui Mihai, un episod necunoscut din alte izvoare ne atrage atenția: după înfrângerea

de la Mirăslău, voievodul s-ar fi ascuns câteva zile într-o mănăstire adăpostită de dealurile Hațegului (*sub Hatzaquiensibus montibus in quodam Monasterio tamdin delituit usque dum bine nova prodeundi ocaasio foret oblata*). E posibil să fie o tradiție locală cu privire la Prislop, de unde era originar acel vlădică Ioan căruia Mihai i-a încredințat cârja mitropoliei Bălgradului. Paginile despre Mihai, prin bogăția lor, contrastează cu laconismul părții referitoare la Șerban Cantacuzino și Constantin Brâncoveanu, ceea ce se explică numai dacă autorul n-a trăit în Țara Românească. Toată informația sa provine din lecturi.

De altfel, hotarele erudiției sale sunt foarte întinse. Își caută mai puțin materialul *ex Graecorum monumentis*, având oarecare dispreț pentru *Graeculi*, deși folosește destul de frecvent pe Laonikos Chalkokondylas, una din sursele de seamă pentru secolul al XV-lea românesc. Chiar numele lui Basaraba, asociat cu al Basarabiei, e transcris în forma grecească *Mpasarampa*, nu fără a remarca pronunția caracteristică. Sunt alte referiri la *Polonici scriptores* și nominal la doi dintre ei, Marcin Kromer și Maciej Miechowski. Printre autorii citați apar marii umaniști ai Renașterii apusene, Aeneas Sylvius, Paulus Jovius, traducătorul cronicilor otomane Leunclavius și, bineînțeles, Bonfinius. Datorită faptului că opera lui a fost editată împreună cu a celui din urmă, se mai adaugă și napolitanul Michele Riccio (*Ritius*) cel pe care stolnicul Constantin Cantacuzino îl numea *Reție*.

Istoriografia maghiară este masiv prezentă, începând cu cronica lui Ioan de Küküllő. Alături de autori din zona Europei Centrale, ca Schiltberger, cruciatul de la Nicopol, Caspar Ems și Ortelius, îi vom găsi pe Istvánffy Miklos, Bojthi Veres Gaspar, Ioan Bethlen și Wolfgang Bethlen. Prin intermediul operei ultimului s-au transmis o bună parte din însemnările lui Szamosközy István. Intrarea în Alba Iulia, prin poarta Sf. Gheorghe, a domnului unificator, înconjurat de un alai strălucit, este descrisă în toate amănuntele observate de martorii contemporani. Anecdota celebră despre călăul care n-a îndrăznit să-l decapiteze pe Mihai Viteazul și relatarea masacrului creditorilor turci din București provin de la Szamosközy. E reprodușă și exclamația de căință a învingătorului, după bătălia de la Șelimbăr, când i s-a adus capul cardinalului Andrei Báthory: „O, săracul popă” (în românește, în original).

Aceasta n-ar fi de ajuns ca dovadă a cunoștințelor autorului în materie de limbă română, fiindcă a preluat cuvinte înregistrate întocmai de izvorul pe care-l urmează îndeaproape. Dar, de mai multe ori, în textul nostru, sunt transcrise nume românești, ca Mircea sau Șerban, cu caractere chirilice, *ut Valachi scribunt literis semigraecis quas cyrillicas vocant*. Autorul desenează aceste slove corect și înțelege valoarea lor de cifre. De pe prima pagină a Bibliei din 1688 el transcrie data și chiar titlul domnului: *Titulus Valachice sic se habet* Ioan Șărbă Cantacozino Băsarab Voevode den mile lui Dumnezeu domn și biruitoriu a toată Ungrovlahia *ut videri potest in Bibliis quae ejus sumptibus in folio elegantissimis tuis Bukaresti [...] prodierunt*.

Nu e o exagerare a vorbi de cercetările autorului, care, când a avut prilejul, a copiat inscripții și documente, în ambele cazuri la Cozia. Într-adevăr, data morții doamnei Teodora, mama lui Mihai Viteazul, călugăriță sub numele de Teofana, este stabilită destul de exact, pe baza inscripției în limba română de pe piatra ei de mormânt (văleatul 7114 corespunde anilor 1605-1606): *in coenobium Kozian dictam, quod est ad radices Carpatis montis [...] in hoc loco quinto post eam expeditionem anno expiravit*. Tot acolo a fost văzut solemnul hrisov de la 9 iunie 1520 al lui Neagoe Basarab, prin care se confirmă hotărnicia dintre Țara Românească și Transilvania, în urma acordului teritorial cu Ioan Zapolya. Originalul se află astăzi la Sibiu, unde a ajuns în colecția Brukenthal, în împrejurări care se pot doar bănuî: fie că este un duplicat inițial, cum ar fi fost firesc să existe, fie că un erudit sas a adus din Țara Românească unicul exemplar. În lista din 1731 a documentelor din arhiva Coziei, acest hrisov nu figurează. Totuși, deoarece nu se referă la proprietățile mănăstirii, a putut să nu fie înregistrat atunci, odată cu alte îndreptățiri de posesiune. Autorul îl citează în legătură cu titulatura lui Neagoe:

Bassaraba Dei Gratia Vayvoda Dominus totius Valachiae qui anno ab Adamo 7028 die 9 Iunii Tergovisti literas metales inter Transilvaniam et Valachiam ab Aluta flumine usque ad Orsovam descriptas obsignavit, quarum exemplar in Illyrica lingua in Monasterio Kozia reperitur.

Cele mai ample referiri indică istoriografia săsească drept reper constant. Oltardus, în *calendario Eberiano* înseamnă cronologia brașoveanului Andreas Oltard (1611-1660). Miles este Mathias Miles (1639-1686), a cărui cronică în limba germană s-a tipărit la Sibiu în 1670. Toppeltin este citat cu elogii. E vorba și de o lucrare neidentificată deocamdată, *Obsidio Bistricensis*, de un autor anonim. Trimiterea la *David Herrmannus in Annalibus Politicis Manuscriptis* are în vedere o scriere din anul 1655, inedită până în prezent. Alteori se citează *Ioannes Herrmannus in suo manuscripto*, lucrare necunoscută, căci nu se întâlnește niciun Johann Herrmann în vremea lui Mihai Viteazul. În cursul expunerii se întâlnește expresia *Saxones nostri annotaverunt*: mai e nevoie de aceasta pentru a confirma bănuiala că textul nostru i se datorează unui sas?

Îl putem chiar identifica mai precis. Titlul *Bellum Transilvanorum Turcicum*, menționat în legătură cu o scrisoare a marelui vizir din 1658, este al unei compilații inedite de Georg Soterius, care există în trei copii, la Sibiu, Cluj și Târgu-Mureș. Dintre numeroasele opere ale acestui învățat, rămase toate în manuscris, una se numește *Commentariolus de ducibus Valachiae*. Până acum i se cunoșteau trei copii: la Sibiu, una în arhiva Bisericii Negre din Brașov și încă una în biblioteca Teleki de la Târgu-Mureș. Cuprinsul este același cu al manuscrisului de la Budapesta, inclusiv indicele alfabetic al numelor voievozilor.

Biografia lui Soterius nu iese din tipicul obișnuit pentru un erudit provincial. Născut pe la mijlocul secolului al XVII-lea, a trăit până în 1728 ca pastor la Criș, sat numit pe atunci Deutsch-Kreuz în zona Ruptu-Saschiz. Patru

dintre descendenții săi au continuat și în prima jumătate a veacului următor tradiția istoriografică a familiei Schochter – Soterius.

O listă a scrierilor sale a fost stabilită de Adolf Armbruster. Ea cuprinde, în ordine alfabetică, următoarele titluri: *Cibinium* (monografie, neterminată, cu date administrative, geografice și istorice asupra Sibiului, în nouă capitole, totalizând cca 150 pagini), *Collectanea ad historiam patriam pertinentia*, *Commentarius de rebus Romanorum in Dacia*, *De ducibus Valachiae*, *Historia Bellorum Transilvano-Turcicorum*, *Historia Daciae antiquae* (cca 350 p. în trei tomuri *in folio*), *Historia pleraque de Cibinio tractans*, *Moldavorum reguli* (copie la Sibiu, 34 pagini, catalog cronologic formând un diptic cu textul pe care-l analizăm și pe care-l completează pentru perioada anilor 1357-1697), *Particula historica in urbem Sabesum* (o istorie a Sebeșului) și *Transilvania Celebris, seu Nomenclator nationum, familiarum et personarum ut et locorum in Transilvania regionibusque eidem conterminis, tam antiquitus quam etiam hodierno tempore celebratorum* (titlu care sugerează caracterul enciclopedic al lucrării).

Armbruster a studiat opera harnicului pastor din unghiul concepției acestuia despre originea poporului român și despre caracterul limbii sale. În 1714, Soterius scria despre vlahi:

„Ei sunt acea populație europeană care stăpânește nu numai Țara Românească și Moldova ci care se întâlnește și în aproape toate localitățile din Transilvania, unde alcătuiește chiar și comunitățile sătești în întregime, ba se întinde și dincolo de Dunăre, până în Grecia și Dalmația”.

El adăuga:

„Ei înșiși se numesc *Rumuni* sau *Romani*, de unde opinia că ei s-ar trage din romani, ceea ce este numai în parte adevărat, întrucât coloniile romane s-au amestecat cu neamurile scitice și dace după vremile lui Aurelian, și din acest amestec își trag obârșia românii noștri, drept urmare și limba lor este pe jumătate latinească, pe jumătate slavonească”.

Prezența cuvintelor slave în vocabularul românesc confirma, pentru Soterius, teoria potrivit căreia dacii ar fi fost la originea popoarelor slave. Supraviețuirea dacilor după cucerirea romană și dănuirea lor pe același teritoriu după retragerea aureliană anticipează acea interpretare a problemei pe care o va susține majoritatea istoricilor români: continuitate și unitate.

Cât despre semnificația manuscrisului *De ducibus Valachiae*, ea se explică prin comparația cu *Moldavorum reguli*: cele două liste de domni comentate se înscriu în evoluția unei anumite imagini despre români propagată de sași în Transilvania și, totodată, atestă cultivarea unui gen istoriografic destul de răspândit în epocă.

Acestui tip de lucrare îi aparțin întrebările lui L.F. Marsili din 1694 cu răspunsurile italiene ale lui Constantin Cantacuzino, ancheta franceză despre Principate din 1712, *Descriptio Moldaviae* însăși, materialele cu privire la români

redactate de Johann Filstich (dintre care A. Armbruster a editat răspunsurile la chestionarul din 1743 și mai vechiul *Tentamen Historiae Vallachicae*), descrierea anonimă a Țării Românești intitulată *Neamurile ce au stăpânit această țară mai nainte ș-acestea de acum de unde au venit, Istoria politică și geografică a Țării Românești*, text grecesc din 1776, trecut sub numele generalului Bauer în 1778, când acesta semna cu inițială prelucrarea în limba franceză, *Mémoires historiques et géographiques sur la Valachie*. S-ar mai putea adăuga *Istoriile Țării Rumânești și Țării Moldovei*, compilația din 1733 a cărei paternitate este controversată (Vasile Buhăescul, după părerea noastră, sau Vasile Buzilă, dacă se admit argumentele lui Ștefan S. Gorovei), tradusă chiar din anul următor, 1734, în grecește, de Lazăr Scriba, și în 1739, probabil, în limba rusă. De la mijlocul secolului al XVIII-lea datează *Cronologia tabelară*, care reprezintă același efort de a încadra mărturiile documentare într-o schemă istorică. Pe această lucrare a stolnicului Dumitrache se bazează *Hronologhia domnilor Țării Rumânești* (ms. Blaj 40 de la Biblioteca Academiei Române din Cluj), alcătuită de Naum Râmniceanu pe la 1809. Naum a folosit însă și o altă cronologie precedentă, a lui Pârveu Cantacuzino, care, ținând seama de faptul că Naum se oprește la anul 1679, ar putea fi atribuită boierului cu acest nume, văr cu Constantin Brâncoveanu. Cert este că în cercul familiei Cantacuzino activitatea de culegere și prelucrare a izvoarelor istorice a continuat intens în secolele XVII-XVIII. Ea corespundea unor necesități de cancelarie, dar și unei concepții nobiliare care presupunea identificarea cu strămoșii, considerați drept exemplu și îndemn, concepție cunoscută în estul Europei centrale. Ea este cea mai evidentă în haotica *Genealogie a Cantacuzinilor*, în care Mihai banul, devenit general rus (onorific), alături de o parte documentară și de alta memorialistică, a introdus și o istorie a Țării Românești până la 1660, exact de tipul celei scrise de Soterius. Tradiția munteană, ca și cea moldoveană, despre întemeierea statelor românești, atrăgând atenția asupra momentului mitologizat al „descălecării”, accentuează legătura celor două Principate cu Transilvania ca ramificații ale străvechiului trunchi comun. Ideile care domină în scrisul lui Naum Râmniceanu, cea a originii dacice și cea a unității românești, pot fi descoperite încă de la sfârșitul veacului al XVII-lea la stolnicul Cantacuzino, în a sa *Istorie a Țării Rumânești*. Contemporanul său, Gheorghe Brancovici, așa de fantezist în etimologiile și genealogiile din *Cronica slovenilor* (1686), a fost și autorul unui *Letopiseț al Țării Rumânești*, în care a utilizat și izvoare ungurești, în primul rând *Chronica Hungarorum* a lui Thurocz. E mai mult decât o atitudine anticvarică: din epoca brâncovenească până la începutul secolului al XIX-lea se constituie o tradiție istoriografică românească, al cărei ecou îl regăsim în textul lui Soterius.

Direct, acesta se înscrie pe linia unor preocupări care au evoluat în interiorul istoriografiei săsești, în vremea a două generații, pentru care personalitățile reprezentative sunt Johann Filstich (1684-1743) și Martin Felmer (1720-1767). Cel dintâi a fost contemporan cu Soterius și manuscrisele sale, păstrate la Muzeul Brukenthal, conțin numeroase referiri la românii din

Principate. Felmer, a cărui corespondență cu Daniel Cornides și cu Gheorghe Saul (conservatorul arhivelor Țării Românești) a fost publicată de A. Veress, s-a găsit în centrul unui cerc de erudiți care împărtășeau același interes: Saul scrisese o istorie a românilor în limba franceză, Cornides era prieten cu Petru Maior. Unele manuscrise ale lui Soterius poartă chiar adnotări de mână lui Felmer.

În contextul *Aufklärung*-ului central-european, este semnificativ că sașii din Transilvania s-au apropiat cu toleranță religioasă și națională de români. Moștenitorul acestei atitudini va fi Johann Christian Engel, într-o vreme când poziția Universității săsești se modificase considerabil după *Supplex*.

Moldova contesei Dash și a lui Alexandre Dumas

Două experiențe anterioare¹ ne-au îndemnat să căutăm și alte mărturii ale imaginii românilor în literatura franceză, aproape necunoscute. Oricât de celebri ar fi fost autorii celor două romane despre care va fi vorba și în ciuda faptului că ambele au fost chiar traduse, ele n-au reținut atenția criticii românești și s-au pierdut repede în desăvârșită uitare. Să o declarăm îndată, această soartă nu e cu totul nedreaptă, dacă am avea în vedere numai calitățile lor literare. Ca documente ale receptivității occidentale față de români, ele merită însă un alt tratament.

Cititorului de astăzi numele contesei Dash nu-i mai spune nimic. Acum un veac scriitoarea se bucura de o reputație europeană bine stabilită de cele peste o sută de volume publicate. Din aceste opere în biblioteca noastră se află două: romanul *Le comte de Sombreuil* (2 vol., Bruxelles, 1845), adnotat cu o cerneală foarte ștearsă, în ortografie autohtonă (*J'ai été beaucoup touché du sort de Charle de Sombreuil, je la recommande aux aimables lecteurs et lectrises*, semnat: *Chérie*) și amintirile postume, intitulate *Mémoires des autres* (3 vol., Paris, 1896). Acțiunea primei cărți se petrece în timpul Revoluției Franceze și culminează cu încercarea neizbutită a emigranților regaliști de a pune stăpânire pe Bretania, după debarcarea de la Quiberon. Memoriile conțin informații foarte interesante și, probabil, neluate deloc în seamă asupra vieții de provincie în Poitou, ținutul natal al autoarei, în vremea Imperiului, aceleași pătrunzătoare observații de copil și de adult ca în *La vie de Henri Brulard* a lui Stendhal.

Anne-Gabrielle de Cisternes de Courtiras, căci „contesa Dash” nu e decât un pseudonim adoptat în 1839, la începutul carierei ei literare, se născuse în 1804. În 1822 s-a căsătorit cu viconte de Poillou de Saint-Mars, ofițer de cavalerie ajuns mai târziu până la gradul de general, și la aceeași vârstă de 18 ani a avut voie să citească cele dintâi romane, ale lui Florian². Fără ca existența generalului de care se despărțise între timp să o stânjenească, ea a fost, din aprilie până în octombrie 1845, și soția morganatică a lui beizadea Grigore Sturdza, ceea ce explică interesul ei pentru români, al cărui rezultat este romanul *Mikaël le Moldave*.

¹ Constantin Brâncoveanu, *personaj al abatelui Prevost*, „Studii de literatură universală”, XVI, 1970, p. 163-180, și *Naissance, renaissances et mort du Bon Sauvage. A propos des Morlaques et des Valaques*, „Cahiers roumains d'études littéraires”, 2, 1979.

² La comtesse Dash, *Mémoires des autres. Souvenirs anecdotiques sur le Premier Empire et les Cent Jours*, Paris, f.d., p. 245-246.

Episodul e pitoresc. Fiul domnului Moldovei, colegul de studii al lui Kogălniceanu la Lunéville și la Berlin³, nu avea mai mult de 24 de ani și era un personaj atrăgător – „frumos, voinic, spiritual, cu aer și educațiune în adevăr princiară”, spune George Sion, ale cărui *Suvenire contimpurane* au înregistrat în 1888 această anecdotă – dar excentric, cu un temperament violent și capricios. Se știe că a luat parte la represiunea revoluției din 1848 și la războiul Crimeii (în calitate de general în armata otomană, Muhlis-pașa!), că a candidat înainte și după Unire la tronul Moldovei, având legături cu revoluționarii poloni⁴, și că a avut ambiția de a dezvălui „legile fundamentale ale universului”, într-o vastă și ilizibilă lucrare în limba franceză care denotă, oricum, o cultură științifică neobișnuită. Fără doar și poate, un tip romantic, alternând prelungite răgazuri contemplative dominate de aplecarea spre studiu cu năprasnice izbucniri produse de o enormă vigoare fizică și de o senzualitate nedomolită. Formula e a unui melancolic, solitar din inadaptare și setos de emoții intense.

Sion povestește că, în primăvara anului 1845, Costachi Negruzzi, exilat la conacul său Trifești, după un delict de presă care atrăsese suprimarea „Foiș științifice și literare”, al cărei colaborator fusese, ar fi făcut o vizită lui Grigore Sturdza, vecin de moșie, la Perieni:

„Acolo dă peste o damă frumoasă și elegantă, care se părea absorbită în lectura unei cărți ce ținea în mână. Până a nu apuca însă a se apropia de ea și a-i vorbi, intră pe o ușă din dreapta beizadea Grigori, cari numaidecât îl prezentă acii dame, declinându-i numele și pronumele, iar lui îi zice: – *J'ai l'honneur de vous présenter Madame la comtesse Dash, ma fiancée*”.

În zilele următoare, scriitoarea a primit botezul ortodox, necesar contractării unei a doua căsătorii, iar aceasta a fost celebrată sub amenințarea pistolului de doi bieți popi de țară, înspăimântați de reacția mitropolitului și a domnului, pe care nu puteau să n-o prevadă.

Într-adevăr, beizadea Grigore, rebel împotriva autorității paterne, se găsește asediat la Perieni de 200 de lăncieri – toată cavaleria Moldovei! – și cununia este

³ N. Cartoian, *M. Kogălniceanu la Lunéville*, **AR**, III, 1939, p. 21-28; D.C. Amzăr, *Kogălniceanu la Berlin*, **CL**, III, 1939, p. 295-316. În legătură cu intrarea în armată a fraților Dimitrie și Grigore Sturdza, cu studiile lor în străinătate și cu întoarcerea lor în țară, mai vezi „Buletin, foaie oficială”, III, 1834, p. 345; „Albina românească”, IX, 1838, p. 173; „Buletin, foaie oficială”, VIII, 1840, p. 121; „Albina românească”, XVI, 1844, p. 293.

⁴ C. Solomon, C.A. Stoide, *Pretendența lui Grigore Sturza la tronul Moldovei. Contribuții la cunoașterea luptelor politice din preajma Unirei*, **AR**, III, p. 133-74; Gh. Duzinchevici, *Beizadea Grigore Sturdza și polonii. Legăturile polono-române în anii 1858-1859*, București, 1941; P.P. Panaitescu, *Unirea Principatelor române, Cuza Vodă și polonii*, **RSL**, V, 1962, p. 73-77.

anulată sub pretextul înfrângerii canoanelor⁵. Se produce chiar intervenția ministrului de externe al Franței, François Guizot însuși, alertat de consulul francez de la Iași la cererea lui Mihai-Vodă Sturdza. Corespondența diplomatică din lunile iulie-septembrie 1845 este în mare parte consacrată acestei probleme, consulul comunicând la Paris protestele beizadelei care se considera apărătorul libertăților feudale ale boierimii moldovene. Soții, legitimi sau nu, împărțeau, se vede, aceeași prejudecată aristocratică și același romantism virulent, care se traducea prin extravaganta amenințare că se vor apăra în fruntea țăranilor vasali și că vor muri împreună în incendiul conacului asediat. La care domnitorul, politician dibaci și cinic, răspundea că nu se grăbește să-i împingă la un gest desperat, *laissant au temps le soin d'éteindre un attachement qui ne peut être de longue durée entre un jeune homme de vingt-quatre ans et une femme qui en a presque le double*. Calculul s-a dovedit exact. În noiembrie, contesa Dash a părăsit Moldova, însoțită deocamdată de Gr. Sturdza, de care s-a despărțit în Italia, la Como⁶. Sion adaugă că „răposatul Negruzzi păstra cu religiozitate manuscrisul unui roman scris la Perieni, ce i l-a dat ca suvenir nobila sa fină”.

Să fi fost oare chiar *Mikaël le Moldave*? Romanul a apărut în 1848 la Paris, fiind reeditat și la Bruxelles în 1849. Recentă experiență a scriitoarei este transpusă la sfârșitul unui veac al XVII-lea românesc dibuit destul de bine, datorită informațiilor primite la fața locului, dar intrigă, complicată și puțin plauzibilă, urmează nu una, ci mai multe din rețetele romantismului. Chiar fraza prin care se deschide primul capitol, intitulat *France et Moldavie*, parcă am citit-o, în afară de numele proprii, la începutul unui roman de Walter Scott: *Le dernier jour de juin de l'année 168... ou 169..., par une soirée chaude, des voyageurs montaient le versant des Carpathes, du côté qui domine la vallée de Roman*.

Țara în care au pătruns călătorii e frumoasă, după cum o dovedesc de-a lungul povestirii descrierile unor priveliști din împrejurimile Ceahlăului, și e locuită de un popor „roman”, autoarea știind bine că între moldoveni și valahi nu e nicio deosebire în privința descendenței din cuceritorii latini ai Daciei: nici strădaniile trecute și prezente de a uni cele două principate nu-i sunt necunoscute. Poporul e prezentat ca generos, ospitalier și viteaz. Elementul etnic

⁵ G. Sion, *Suvenir contimpurane*, ed. R. Albala, II, București, 1973, p. 271-277. Episodul e amintit și de R. Rosetti, *Mihai Sturdza, familia și anturajul lui*, **VR**, 1922, p. 89. Mai vezi *Mémoires du prince Nicolas Soutzo*, Viena, 1899, p. 139.

⁶ Hurmuzaki, XVII, București, 1913, p. 1049-1052, 1067-1069, 1083-1084. Vezi H. Hămbășanu, *La comtesse Dash et son mariage morganatique avec le prince Grégoire Stourza*, **ARBSH**, XX, 1938, p. 142-147. Lucrarea citată, a unei eleve a lui N. Iorga, încearcă o comparație între romanul *Mikaël le Moldave* și biografia scriitoarei. Cf. o caracterizare a lui Gr. Sturdza în memoriile lui N.K. Giers, care în 1841-1847 se afla la Iași, făcând parte din personalul diplomatic al consulatului Rusiei, *The Education of a Russian Statesman. The Memoirs of Nicholas Karlovich Giers*, ed. Ch. și B. Jelavich, Berkeley-Los Angeles, 1962, p. 206-207.

care i-a atras îndeosebi atenția contesei sunt însă ȝiganii care, cu limba, obiceiurile și aptitudinea pentru supranatural care li se atribuie, se înfățișează ca niște „buni sălbatici” ai acestui izolat colț de Europă. Cu toate naivitățile sale, inevitabile, și dincolo de situațiile și caracterele de împrumut care-i dau un aer artificial și desuet, romanul are calități: povestirea antrenantă e luminată din loc în loc de evocarea sensibilă și personală a naturii și e străbătută de la un capăt la altul de o simpatie pentru români atât de adevărată, încât nu mai poate încăpea vreo îndoială despre acele bune intenții a căror prezență, vai, nu-i ajunge literaturii ca să fie bună.

Cei doi drumeți de la început vorbesc între ei despre legenda Banului Mărăcine, strămoș al lui Ronsard – căci, precizează autoarea: *Marasini signifie ronce dans la langue d'or* (paranteza trădează lectura cărții lui J.A. Vaillant din 1844, cu acest titlu) – unul dintre ei fiind chiar marchizul Louis de Ronçard, descendent al poetului, care se întoarce pe meleagurile originii sale depărtate⁷. Celălalt se dă drept prințul Jean de Courtenay.

Acești nobili seniori, în costum de curte și cu perucă Louis XIV, detaliu cu totul insolit în peisaj, se îndreaptă către castelul *Kramtza*, a cărui descriere e inspirată probabil de Cetatea Neamțului.

Le château se présentait alors en face d'eux; sa lourde masse, éclairée par les derniers rayons du jour paraissait plus blanche encore, au milieu des sapins qui l'entouraient. Cet édifice, d'une architecture singulière, moitié byzantine, moitié allemande, devait remonter au treizième siècle. Il servit de rempart contre l'invasion étrangère sous Étienne le Grand et depuis lors il soutint encore plus d'un siège. Ses fortifications parfaitement entretenues en faisaient une des clés de la Moldavie du côté des Carpathes.

Aflăm că această citadelă aparține prințului Teodor Cantemir, fratele lui Constantin-Vodă care domnește în Moldova în vremea în care se petrece acțiunea romanului. Aici locuiesc, în afară de stăpânul castelului, vădov, fratele său, *le père Basile, moine du très saint couvent de Niamtzo*, cumnata sa, *Sa Grandeur la Sérénissime princesse Roxandre* (fiica lui *Basile le Loup, un des plus grands princes que la Moldavie ait jamais possédés*), tânărul Mitika, fiul bătrânului prinț, și fiica sa vitregă. Cea din urmă, Anika, fiind, după mamă, nepoata lui Vasile Lupu, este logodnica vărului ei Mikaël, orfan, din ramura primogenită a Cantemirilor, care trăiește în Franța. Mama Anikăi, sora Ruxandrei, a avut-o dintr-o primă căsătorie cu un Boldur, apoi a murit la nașterea lui Mitika.

⁷ În afară de o aluzie a autoarei înseși, în *Mémoires des autres*, II, p. 171, la castelul Ronsard din Vendômois și la originea moldoveană a familiei poetului, vezi J.A. Vaillant, *La Roumanie, ou histoire, langue, littérature, orographie, statistique des Peuples de la Langue d'Or, Ardialiens, Vallaques et Moldaves, résumés sous le nom de Romans*, I, Paris, 1844, p. 151 (*Maracini épouse une la Trémouille, traduit son nom roman en celui de Ronsard*) și 393, n. 28.

Oaspeții, care vin din partea lui Mikaël, fac cunoștință cu această numeroasă familie, într-un decor quasi-medieval, desigur același care a întâmpinat-o pe romancieră în 1845 și care i-a rămas întipărit în minte. Interiorul castelului, cu încăperi văruițe, cu tavanul de grinzi, e descris până la detalii de mobilier: lavița de jur-împrejurul odăii, lampa de aramă, icoana îmbrăcată în argint, panopliile de pe pereți. Călătorilor li se oferă ciubuce sau narghilele și dulceață. Se vorbește franțuzește, *Notre peuple n'est pas aussi barbare que vous le pensez, Monsieur*, spune Anika, *et je ne suis pas la seule savante, mon frère Mitika, même mon père pourront causer avec vous*. Călugărul a fost și el la Paris, în tinerețea lui aventuroasă. Din cursul conversației reiese că Mikaël e rivalul vărului său, Dimitrie Cantemir, având mai multe șanse decât acesta de a moșteni tronul.

Apariția bătrânului Michlesco, pe care îl recunoaștem fără greutate – *une cicatrice fort légère se remarquait autour de son nez*: e spătarul Nicolae Milescu – și a tânărului Grégoire Rosetti, poet, provoacă o discuție politică. Michlesco, cu experiența lui, fiindcă a fost educatorul țarului Petru și trece drept *un des hommes les plus savants du siècle* – biografia fiindu-i transcrisă după Vaillant, sau după Neculce în traducerea lui Kogălniceanu⁸ – are de spus un cuvânt despre planurile de a elibera țara de dominația otomană. *Brancovan en Valachie nourrit la même chimère, il se dit aussi appelé au trône de la Dacie*, constată el sceptic, căci știe că independența e posibilă numai prin Unire. Asemenea ecouri ale unor opinii contemporane pe care contesa Dash le-a putut culege și din Moldova lui Mihai Sturdza și la Paris, dacă a frecventat acolo cât de puțin cercurile emigrației românești, se întâlnesc adesea în romanul ei.

Interesant este portretul foarte întunecat al lui Dimitrie Cantemir: *Brancovan est un tigre. Démètre est un serpent. Tous les deux sont habiles, tous les deux rampant... Démètre cache un esprit de demon*. La mai puțin de 20 de ani, *il a déjà la Science d'un vieux professeur [...]* *Il est jeune, il semble inoffensif. Cet homme, c'est l'ambition, la ruse personnifiée. Tout lui sera bon pour arriver à son but, les chemins tortueux, comme les voies droites*. Este, totuși, după cum recunosc chiar dușmanii lui, *profondément instruit dans les sciences et les arts*. Evident, această caracterizare influențată de sentimentele generației care pregătea revoluția din 1848 față de Imperiul tutelar, explică de ce figura învățatului domn, asociată unei tradiții de politică externă atunci considerată nefastă, a trebuit să fie „reconsiderată” abia într-un târziu.

Urmează aniversarea lui Mikaël, adevărată sărbătoare populară, prilej de îmbelșugată culoare locală, asemenea spectacolului înscenat de beizadea Grigore la nunta sa, cu „o horă mare de țărani... în bătătura din fața castelului”⁹. Lovitura de teatru: prințul de Courtenay e recunoscut ca fiind Mikaël, a cărui mamă era de

⁸ *Ibidem*, I, p. 12 (J. Michlesco, instituteur de Pierre le Grand). Cf. *Fragments tirés des chroniques moldaves et valaques*, I, Iași, 1845, p. 1-7. Vezi și M. Kogălniceanu, *Opere*, II, ed. Al. Zub, București, 1976, p. 415, 422.

⁹ G. Sion, *Souvenire contempurane*, II, p. 274.

altminteri coborâtoarea acestei ilustre familii care a dat Constantinopolului latin pe ultimii săi împărați. Cea care-i dezvăluie identitatea străinului, în mijlocul propriei lui familii, e vrăjitoarea Kiva, fiica doicăi țigănci Zinca și a unui tată misterios, un fel de Esmeralda, cântând din cobză, dar știind greaca, latina și franceza. Alături de muzica lăutarilor țigani, căreia scriitoarea îi găsește *une harmonie sauvage*, produsă de numeroasele *instruments à cordes, criards et assourdissants*, se ascultă doine și balade. Una din ele – *Du Pion la cime hautaine/ Présente à l'œil étonné/ Un rocher de forme humaine/ D'autres rocs environné* – e, bineînțeles, de Asachi, *Dochia și Traian*¹⁰. Doica, mama Kivei, are vedenii și e comparată cu o „pythonissă” antică. Apare și o șatră de țigani aurari care cern nisipul Bistriței, figurație pitorească¹¹. Unii dintre ei iau totuși cuvântul deși, cum aflăm cu părere de rău dar fără surprindere, *le français de Zinka et celui de son frère* (bulibașa Petrachi) *restaient loin de la perfection*.

Acțiunea nu întârzie să se mute la Iași, unde Mikaël și tovarășul său Ronçard ajung după trei zile de mers.

Cette ville – presupune cu dreptate autoarea – *loin de ressembler alors à ce qu'elle est aujourd'hui, se ressentait davantage de la domination turque et restait presque complètement orientale, sauf les églises et les couvents, dont bon nombre existent encore*.

Fastul curții lui Constantin Cantemir întrece pe acela de la Versailles. Din nou, carnetul de însemnări al scriitoarei revarsă expresii tipice pentru detalii vestimentare rare: papuci, ceacșiri, anterie, fermenele și giubele.

O contesă poloneză, Hedwige Orlewska, încearcă să-l seducă pe Mikaël. Se spune despre ea că ar fi însărcinată cu o misiune secretă. Dar eroul nu e, încă, sensibil la farmecele ei, fiind mai atras de Kiva. Ea îi alungă gândurile negre cântând *les ballades nationales [...] les legendes et [...] les beaux faits de l'ancienne histoire*, învățate de la maică-sa. *Nul ne savait mieux* decât bătrâna țigancă (!) *les chroniques de la Moldavie*. Ca exemplificare, cântecul despre Ștefan cel Mare, situat cronologic printr-o inadvertență înaintea lui Alexandru cel Bun, poezie al cărei succes în epocă îl dovedește și faptul că Dimitrie Brătianu o cita în corespondența sa cu Michelet¹²: „Ștefan, Ștefan Voivoda/ Iese înarmat din

¹⁰ Aga Gh. Asachi, *Dochia și Traian, după zicerile populare a românilor, cu itinerarul Muntelui Pionul, Eșii*, 1840 (text paralel, român și francez), p. 2-6.

¹¹ Pe această temă, M. Kogălniceanu publicase *Esquisse sur l'histoire, les mœurs et la langue des Cigains, connus en France sous le nom de Bohémiens*, Berlin, 1837. Vezi și C.A. Stoide, *Contribuția studiului „Esquisse sur l'histoire des Cigains” a lui M. Kogălniceanu la teza de doctorat a olandezului F.R. Spengler din 1839*, AR, X, 1945-1946, p. 55-69. Vaillant s-a ocupat de același subiect în *Origine, langue et croyance des Scindrômes, dits Bohémiens*, „Revue d'Orient”, iunie 1844, apoi și în cartea *Romes. Histoire vraie des vrais Bohémiens*, Paris, 1877.

¹² Bibliothèque historique de la Ville de Paris, Papiers Michelet, t. X, f. 118, scrisoare de la Londra, 10 martie 1850. Trei ani mai târziu, V. Alecsandri avea să introducă, în trei variante, „Cântecul lui Ștefan cel Mare” în *Balade, cântece bătrânești*, reeditate în 1866.

Suceava/ Bate tătarii și rușii/ Turcii, ungurii și leșii”. Kiva având o taină pe care deocamdată n-o putem ghici, refuză dragostea lui Mikaël și fuge.

Deci, tânărul, uitându-și logodnica, pe Anika, și drepturile sale la tron legate de viitoarea lui căsătorie, – nu amintește această împrejurare de iubirea lui Grigore Sturdza pentru contesa Dash? – va porni în căutarea Kivei. Pe drum ne oprește o frumoasă descriere a Ceahlăului:

un admirable paysage les entourait. Plusieurs crêtes superposées les unes sur les autres formaient, en face d'eux, la masse imposante du Pion, le roi de la contrée. Les sapins, les mélèzes et les autres arbres verts croissaient jusqu'à une certaine hauteur, après laquelle il ne restait plus que des bruyères [...] Les vapeurs du matin montaient blanches et transparentes au milieu des arbres, etc.

Natura alpestră, temă pe care în literatura română o inaugurasă nu demult Alecu Russo¹³, nu e aici o ficțiune convențională: scriitoarea străbătuse desigur Valea Bistriței și, din escapadele ei turistice (sau din *Itinéraire au mont Pion* al lui Asachi?), reținuse nume ca Dealu Doamnei, Piatra Detunată, Picior de Sahastru, vizitase probabil ctitoria lui Alexandru cel Bun și schiturile Silivestru sau Hangu (*fondé par le hetman Georges, frère de Basile le Loup*, ceea ce e riguros exact). Regăsind-o pe Kiva, Mikaël îi spune: *Bon génie, tu me conduiras à la victoire, je ferai tout pour toi et pour cette Moldavie si belle et si chère*. Întocmai ca beizadea Grigore! Și fericirea clandestină pe care o cunosc cei doi iubiți într-un tainic iatac, păzit de țigani și mobilat cu un lux vrednic de cele o mie și una de nopți, este o amintire personală: *Les minutes, les heures, les jours coulèrent comme un songe*. Creștinarea Kivei corespunde convertirii contesei la ortodoxie.

Vulturii romani care se rotesc deasupra stâncilor Ceahlăului și nimfa Dochia-Dacia sunt reminiscențe din Asachi¹⁴. Iarăși țiganka îi povestește prințului *des légendes et des histoires de la Moldavie*, deoarece *elle cherchait à entretenir chez lui le feu du patriotisme*. Tot din Asachi e extrasă anecdota cu mama lui Ștefan cel Mare care, după înfrângerea de la Războieni, i-ar fi interzis fiului ei intrarea în Cetatea Neamțului¹⁵. Lupta victorioasă cu turcii s-ar fi dat între Negrești și Vaslui, dar ordinea evenimentelor e inversată. După Vaillant și Asachi se înșiră o sumă de episoade din istoria Moldovei, începând cu povestea domniței Ruxandra¹⁶. Ștefan cel Mare e făcut să lupte la Nicopole. De la Asachi și de la Negruzzi e

¹³ P. Cornea, *Literatura muntelui*, în idem, *De la Alecsandrescu la Eminescu*, București, 1966, p. 369-404.

¹⁴ Asachi, *Dochia și Traian*. Vezi și R. Niculescu, *Gheorghe Asachi și începuturile litografiei în Moldova*, SCB, I, 1955, p. 105-109.

¹⁵ Asachi, *Dochia și Traian*, p. 8-9; J.A. Vaillant, *La Roumanie*, I, p. 256. Vezi L. Cartojan, *Legenda „Mama lui Ștefan cel Mare”*. D. Cantemir, *izvorul baladelor din secolul al XIX-lea*, CL, V, 1943, p. 65-95, și R. Niculescu, *Gheorghe Asachi și începuturile litografiei în Moldova*, p. 83-88.

¹⁶ J.A. Vaillant, *La Roumanie*, I, p. 40-42. Despre istoricul temei în literatura română și în cea polonă, vezi I. Petrică, *Confluențe culturale româno-polone*, București, 1976, p. 300-310.

împrumutată relatarea legendarei întâlniri din 1424 a împăratului bizantin Ioan Paleologul cu Alexandru cel Bun, acesta din urmă declarându-se independent prin afirmația mândră, inspirată de un cunoscut pasaj din *Descriptio Moldaviae*: *Je m'appuie sur Dieu et sur mon épée*¹⁷. Ca răspuns, basileul îi va trimite *une bulle d'indépendance pour l'archevêché de Jassy et la couronne de roi, la chlamyde et la chaîne d'or alourgida*. Eroarea de a considera „alurghida” un lanț de aur, câtă vreme termenul se referă la mantia de purpură, provine de la Asachi¹⁸. Aceeași origine o are participarea spătarului Coman în fruntea unui detașament moldovean la lupta împotriva cavalerilor teutoni, alt episod de care, dacă ne amintim bine, istoriografia noastră a fost viu preocupată¹⁹. Ioan Corvin și Scanderbeg, bătălia de la Roman în care turcii au fost biruiți de *le vornic Boldur qui nous a laissé de si dignes descendants* (aluzie la familia Costachi), Dumbrava Roșie și Rareș, zis *Petriko le pécheur*, toate aceste glorioase pagini din trecutul românesc sunt repede răsfoite²⁰, cu scuza nelipsită de spirit: *Il me faudrait du temps pour vous raconter cette grande épopée. Le prince Démètre s'en occupe, m'a-t-on dit, il prépare une histoire de la Moldavie*. E vorba, firește, de Dimitrie Cantemir.

Istoria culturală e mai lesne de rezumat decât cea militară. *Sous le règne suivant, celui d'Étienne VII, l'imprimerie s'introduisit dans la principauté, en 1534*²¹. Vasile Lupu își începe domnia cu un secol mai târziu: *il nous a donné un code, dont les sages lois nous régiront longtemps et qu'Eustrasius a imaginé de mettre en vers (sic!)*²². De la moartea înțeleptului legiuitor, țările române au intrat în decadență. *Les Phanariotes trafiquent du trône des deux principautés*. De aceea, credincioșii lui Mikaël, partizanii restaurării domnilor pământeni, vor să-l despartă de Kiva ca

¹⁷ G. Asachi, *Descriere istorică a șablonului ce înfățișază pe Alexandru cel Bun, domnul Moldovei, când au primit corona și hlamida de la ambasadorii împăratului Ioan Paleologul II*, (text paralel, român și francez), Iași, 1839, p. 8-11; C. Negruzzi, *Negru pe alb, scrisori la un prieten*, cu un studiu introductiv și note de A.P. Todor, București, 1936, p. 81, 114. Vezi D. Cantemir, *Descriptio Moldaviae*, ed. îngrijită de D.M. Pippidi, București, 1973, p. 122-124.

¹⁸ Eroarea a fost rectificată, cu belșug de dovezi, de Al. Elian, *Moldova și Bizanțul în secolul al XV-lea*, în culegerea de studii îngrijită de M. Berza, *Cultura moldovenească în timpul lui Ștefan cel Mare*, București, 1964, p. 137-138.

¹⁹ Discuția a fost redeschisă de Fl.D. Stănculescu, *A fost un spătar Coman?*, **RIR**, XV, 1945, nr. 3, p. 351-358, urmat de exemplara recenzie a lui M. Berza în **RI**, XXXII, 1946, p. 161-164. Vezi mai recent, P.P. Panaitescu, *Lupta comună a Moldovei și Poloniei împotriva cavalerilor teutoni*, **RSL**, IV, 1966, p. 225-238, și Șt. Ștefănescu, *Participarea românilor la lupta de la Grünwald (15 iulie 1410)*, **Studii**, XIV, 1961, nr. 1, p. 5-22, cu completările lui V. Ciobanu, *Une nouvelle contribution concernant le combat de Grünwald*, **RRH**, XII, 1973, nr. 4, p. 757-761.

²⁰ Sursă principală, J.A. Vaillant, *La Romanie*, I, p. 205-216 și urm.

²¹ *Ibidem*, p. 298, 300. Aici însă e vorba de *l'introduction de l'imprimerie en Ardialie (1534)*.

²² Altă confuzie, pricinuită de exprimarea ambiguă a lui Vaillant, *La Romanie*, II, p. 37: *les vers d'Eustratius, mis en tête de ce code, dont la rédaction lui fut confiée*.

să-l însoare cu Anika, a cărei genealogie se schimbă de la un volum la altul (acum e arătată ca descinzând din Movilești), ca prin această legătură dinastică să devină *roi de Dacie*. Pretendentul ține chiar un discurs unionist:

Depuis trop longtemps le joug étranger pèse sur nous; affranchissons-nous, devenons une nation indépendante et secouons la chaîne humiliante qui nous lie aux ennemis de notre religion. Les Roumans ne doivent former qu'un même peuple sous un même chef [...] L'union nous est nécessaire avant tout.

Frumoase cuvinte și, dacă Grigore Sturdza era capabil să le rostească, poate că nici nu greșeau aceia care i-au sprijinit candidatura la domnie în ajunul Unirii.

Paralel se desfășoară drama sentimentală. Mikaël e sfâșiat de patetice îndoieli înaintea căsătoriei cu Anika: *Qu'elle est belle! – Oui, mais Kiva! – Mais la Moldavie!* Romanul devine aproape libret de operă. Nunta e întreruptă de vestea că polonii au năvălit în Moldova și Mikaël are o exclamație memorabilă: *L'ennemi en Moldavie! Et qui l'a appelé?* Pentru că, nu-i așa, trebuia să-l cheme cineva. Într-adevăr, se pare că invazia a fost atrasă de intrigile diabolice Hedwige. Mikaël va respinge propunerea ei de a se alia cu Sobieski.

În aceeași vreme, Kiva, întoarsă la șatră, e gata să fie pedepsită pentru apostazia ei. Se descrie, cu toată vioiciunea unei mărturii directe, o „bătaie cu copii”, după obiceiul populației pletoase și zdrențăroase pe care autoarea romanului o avusese sub ochi la Perieni. Zinca mărturisește că nu e mama Kivei, destăinuind că aceasta, pe numele ei adevărat Héléne, este fiica Mariei de Courtenay, deci vară primară cu Mikaël, și a lui Ioan, fiul lui Vasile Lupu, deci și ea nepoata voievodului, cu drepturi la moștenire etc. De ce n-am spune-o, la asemenea surpriză ne așteptam demult.

Cunoștințele de istorie ale contesei Dash se manifestă iarăși prin relatarea apărării Cetății Neamțului de către 19 vânători, printre care Mikaël și Kiva, deghizată bărbătește. Ei rezistă 5 zile polonilor. *„Vive la Roumanie”, redirent avec enthousiasme les 18 compagnons du prince, tandis que Kiva agitait la bannière au-dessus de leurs têtes. C'était un tableau digne d'inspirer un peintre ou un poète.* Poetul se găsisese deja: Costachi Negruzzi, care publicase *Sobieski și românii* în „Calendar pentru poporul românesc” din anul 1845. Scriitoarea citise nuvela, dovadă fraza: *Ces hommes sont des héros, murmura le grand marechal Jablonowski, à l'oreille de son maître, si Votre Majesté les méconnaît, qui donc leur rendra justice?*²³

Capitolul următor aduce știrea că Constantin Cantemir a murit, după ce, cu ultimele cuvinte adresate boierilor, le-a recomandat pe fiul său ca succesor. *Choisissez donc, ar fi spus vrednicul bătrân, si vous en trouvez un plus digne que Démètre, que ce jeune homme élevé par moi selon les principes d'un patriotisme éclairé, je suis prêt à le reconnaître avec vous.* Dar nu vor fi numiți nici Dimitrie

²³ Vezi C. Negruzzi, *Opere*, I, *Păcatele tinerețelor*, ed. L. Leonte, București, 1974.

Cantemir, nici Mikaël, care refuză condițiile în care tronul îi era oferit de perfidul fanariot Mavrocordat, ci Constantin Duca.

În sfârșit, Mikaël cade în mrejele contesei poloneze, care pune la cale, *avec une adresse infernale*, moartea rivalei sale. Înnebunit de gelozie, prințul o înjunghie pe Kiva dar, în loc să se întoarcă la Hedwige, se căsătorește cu Anika. Adevărul i se destăinuie prea târziu: victima era nevinovată. Ce ușor era de scris un roman în 1848!

Dacă cititorul nu și-a pierdut încă de tot răbdarea, citească și epilogul. Acesta se petrece, ca la Dumas, după 10 ani, dar e scurt. Soarta personajelor, uniform tragică, nu răsplătește virtutea. Anika s-a stins, consumată de mâhnirea de a nu fi iubită. Mikaël, *établi tantôt à Constantinople, tantôt à Jassy, étonnait l'Orient par l'éclat de son luxe et le scandale de ses débauches* (să fi ajuns oare la Paris zvonul despre purtările beizadelei?) dar, în cele din urmă, se călugărește și sfârșește ca un sfânt²⁴. Cât despre Kiva, ea nu murise și se întoarce pe locurile cunoscute ca să-l plângă pe cel drag.

Totalizând, încă aproximativ, aspectele acestei curioase opere, avem o intrigă sentimentală, banală, un roman „negru” (părăsit prea curând, deși autoarea a sesizat unele disponibilități în acest sens ale șatrei, cu descântece și vedenii) și o reconstituire istorică meritorie. Ultima parte, cea mai interesantă din punctul nostru de vedere, îi aparține fără îndoială lui Negruzzi. El era stăruitor preocupat de valorificarea epică a trecutului Moldovei și el a fost, în cele câteva luni cât scriitoarea a zăbovit pe aici, singurul prieten al cuplului. Mai mult, nu ne înșelăm poate socotind că un personaj secundar al romanului, Grégoire Rosetti, și el îndrăgostit de Kiva, își datorează unele trăsături lui Negruzzi. E poet, capabil de cel mai dezinteresat devotament și ia parte la asediul cetății Neamțului (transfigurarea literară a episodului eroi-comic de la Perieni). În roman a fost numai ușor întinerit, față de cei 37 de ani pe care-i avea scriitorul în realitate în 1845²⁵.

Rămâne de adăugat doar că, cu câțva timp înainte de moartea ei (în 1872), contesa Dash a revenit în România, de astă dată în cursul unei călătorii pe Dunăre. Era în 1865. Impresiile noi culese cu acest prilej de la Cladova, Severin, Hârșova, Cerneți și București sunt expuse în reportajul turistic *Les vacances d'une Parisienne* (Paris, 1866), alături de note de drum din Peninsula Balcanică²⁶.

²⁴ În realitate, Gr. Sturdza a murit abia în 1901. Disparația personajului din roman e atribuită unui cutremur de pământ care a distrus schitul Ciribucu, împrejurare amintită de Asachi, *Dochia și Traian*, p. 15. Vezi și N. Stoicescu, *Repertoriul bibliografic al localităților și monumentelor medievale din Moldova*, București, 1974, p. 191.

²⁵ Al. Piru, C. Negruzzi, București, 1966, p. 18, consideră o „legendă” căsătoria contesei Dash cu beizadea Grigore și relațiile lor cu Negruzzi.

²⁶ N. Iorga, *Călătoria în România a contesei Dash*, **RI**, XXV, 1939, nr. 7-9, p. 215-217. Despre prima călătorie și despre roman, idem, *Histoire des relations entre la France et les Roumains*, Iași, 1917, p. 137.

Cât despre cartea analizată aici, ea a fost imediat cunoscută și desigur viu comentată în țară: traducerea ei în românește, de Theodor Codrescu, intitulată *Mihail Cantemir Moldovanul*, a apărut la Iași în 1851, deci la numai trei ani de la prima ediție²⁷. Un oarecare George Albert Tacid a tradus-o din nou după alți 30 de ani: *Chiva cea frumoasă, romanul istoric și social* (2 vol., București, 1881). Ce era „social” în literatura contesei e greu de spus, dar titlul era astfel adus în consonanță cu problematica unei alte epoci. „Roman social” erau în traducerea lor în fascicule și *Dramele Parisului* ale lui Eugène Sue. Decăderea pe ultima treaptă a foiletonisticii, în 1898, sub noul titlu *Kiva țiganca, roman senzațional* (dar pe copertă: „roman istoric național”!), a scos definitiv cartea din circuitul criticii și chiar al istoriei literare.

II

O soartă asemănătoare a avut un roman de Alexandre Dumas-tatăl care, de altfel, prezintă cu *Mikaël le Moldave* analogii numeroase și sugestive. Referința care ne-a pus pe urmele lui se găsește în excelenta biografie a lui Dumas de Henri Clouard²⁸. Titlul, *Les mille et un fantômes*, nu conține nicio aluzie explicită, dar comentatorul menționa că acțiunea se petrece în Europa răsăriteană și cita numele unor personaje (Kostaki, Grégoriska), cu o rezonanță românească. Ni s-a părut de aceea că enigma merita dezlegată.

Opera, de fapt o culegere de nuvele între care există într-adevăr una localizată în Moldova, a fost publicată în două volume la Paris, în 1849. Sub pretextul întâlnirii mai multor prieteni în casa primarului din Fontenay-aux-Roses (localitate aflată pe atunci la oarecare depărtare de Paris), se povestesc opt

²⁷ A apărut pentru întâia oară ca supliment al periodicului ieșean „Zimbrul”; cf. Kontessa Dash, *Mihail Kantemir moldovanul*, Iassii, 1851, p. 1, explicațiile traducătorului: „lipsind în născânda noastră literatură română vreun roman cuprinzătoriu de scene românești, afară de *Radul al VII-lea de la Afumați*, tradus tot din franțuzește, poate că ar da vreo impulsie oarecăruia scriitoriu român ca să trateze și în limba noastră vreun roman, căci isvoare sânt prea îndestule, încât n-are decât a se pleca spre a lua”. E vorba de încercarea literară a profesorului de la Sf. Sava H. Buvelot, în legătură cu care vezi P. Cornea, *Despre începutul începuturilor romanului românesc*, în idem, *De la Alecsandrescu la Eminescu*, p. 249-264. Același autor a revenit asupra problemei în *Primul roman românesc*; vezi P. Cornea, *Oamenii începutului de drum*, București, 1975, p. 124-127. Th. Codrescu adaugă semnificativ: „S-au găsit mulți care mi-au zis că mai bine ași fi făcut să traduc altceva mai bine compus, se poate ca să aibă cuvânt, dar ideea aceea că trebuie să cunoască și acei ce nu cetesc franțuzește, cum își dau osteneală streinii de a scrie câte ceva de noi m-au făcut să trec peste orice considerație”.

²⁸ H. Clouard, *Alexandre Dumas*, Paris, 1955, p. 243-244. Autorul, cunoscut istoric literar, înainte de studii despre Balzac și Nerval a scris cartea, cândva celebră, *Des disciplines. Nécessité littéraire et sociale d'une renaissance*, Paris, 1913; pe atunci se ocupa de Barrés și Maurras.

întâmplări înfricoșătoare, apelând foarte insistent la ocult și supranatural²⁹. Cea dintâi, care dă prilejul anchetei cu care debutează cartea, este o crimă comisă de un pietrar din Montrouge și, descriind asprele condiții de viață ale acestor muncitori, Dumas a produs aici câteva pagini de un realism impresionant. Faptele relatate ar fi avut loc la 1 septembrie 1831, deși dacă scriitorul se recomandă *auteur dramatique, âgé de 27 ans, demeurant à Paris, rue de l'Université, 21*, ar trebui să ne găsim în 1829. Între oaspeții care contribuie fiecare cu povestirea lui sinistru apare arheologul Alexandre Lenoir (1762-1839), *le créateur du musée des Petits-Augustins* (actualul muzeu Cluny), care comunică interesante informații, probabil exacte, despre deshumarea regilor Franței în august 1793, cu ocazia devastării necropolei de la Saint-Denis de către revoluționari.

Nuvela care ne-a atras atenția, destul de întinsă pentru a forma un roman de sine stătător (150 de pagini), se împarte în patru episoade: *Les monts Krapacks* (*Carpathes* în ediția a doua), *Le château de Brankovan*, *Les deux frères* și *Le monastère de Hango*.

Povestitoarea, pe obrazul căreia o veșnică paloare este stigmatul grozăviilor trăite, ar fi o tânără poloneză refugiată în Moldova în timpul ultimului război ruso-polon (aici Dumas datează din 1825, printr-o confuzie cu conspirația decembriștilor, marea insurecție din noiembrie 1830 și luptele care i-au urmat). Îndreptându-se către *le couvent de Sahastru*, pe versantul meridional al Ceahlăului – același cu Ciribucu, întâlnit și la contesa Dash, dar înaintea ei la Asachi, în 1840 – călătoria contemplă un peisaj măreț:

Nos monts Carpathes ne ressemblent point aux montagnes civilisées de votre Occident. Tout ce que la nature a d'étrange et de grandiose s'y présente aux regards dans sa plus complète majesté. Leurs cimes orageuses se perdent dans les nues, couvertes de neiges éternelles: leurs immenses forêts de sapin se penchent sur le miroir poli de lacs pareils à des mers; et ces lacs jamais une nacelle ne les a sillonnés, jamais le filet d'un pêcheur n'a troublé leur cristal, profond comme l'azur du ciel; la voix humaine y retentit à peine de temps en temps, faisant entendre un chant moldave auquel répondent les crix des animaux sauvages; chant et cris vont éveiller quelque écho solitaire, tout étonné qu'une rumeur quelconque lui ait appris sa propre existence. Pendant bien des milles, on voyage sous les voûtes sombres de bois coupés par ces merveilles inattendues que la solitude nous révèle à chaque pas, et qui font passer notre esprit de l'étonnement à l'admiration. Tantôt ce sont des cascades improvisées par la fonte des glaces qui, bondissant de rochers en rochers, envahissent tout à coup l'étroit sentier que vous suivez, sentier tracé par le passage de la bête fauve et du chasseur qui la poursuit; tantôt ce sont des arbres minés par le temps qui se détachent du sol et tombent avec un fracas terrible qui semble être celui d'un tremblement de

²⁹ Tabla de materii: I. *La rue de Diane à Fontenay-aux-Roses*; II. *L'impasse des Sergents*; III. *Le procès-verbal*; IV. *La maison de Scarron*; V. *Le soufflet de Charlotte Corday*; VI. *Solange*; VII. *Albert*; VIII. *Le Chat, l'huissier, et le squelette*; IX. *Les tombeaux de Saint-Denis*; X. *L'Artifaille*; XI. *Le bracelet de cheveux*. Capitolele XII-XV formează nuvela pe care o analizăm aici.

terre, tantôt enfin ce sont les ouragans qui vous enveloppent de nuages au milieu desquels on voit jaillir, s'allonger et se tordre l'éclair, pareil à un serpent de feu.

Prin gândul nimănui n-ar trece că Dumas n-a fost niciodată în Moldova. Descrierea continuă:

Puis [...] vous avez des steppes sans fin, véritable mer avec ses vagues et ses tempêtes, savanes arides et bosselées où la vue se perd dans un horizon sans bornes; alors ce n'est plus la terreur qui s'empare de vous, c'est la tristesse qui vous inonde; c'est une vaste et profonde mélancolie dont rien ne peut distraire; car l'aspect du pays, aussi loin que votre regard peut s'étendre, est toujours le même. Vous montez et vous descendez vingt fois des pentes semblables, cherchant vainement un chemin tracé: en vous voyant ainsi perdu dans votre isolement, au milieu des déserts, vous vous croyez seul dans la nature, et votre mélancolie devient de la désolation. En effet, la marche semble être devenue une chose inutile et qui ne vous conduira à rien; vous ne rencontrez ni village ni château, ni chaumière, nulle trace d'habitation humaine. Parfois seulement, comme une tristesse de plus dans ce morne paysage, un petit lac sans roseaux, sans buissons, endormi au fond d'un ravin comme une autre mer Morte, vous barre la route avec ses eaux vertes, au dessus desquelles s'élèvent à votre approche quelques oiseaux aquatiques aux cris prolongés et discordants. Puis, vous faites un détour, vous gravissez la colline qui est devant vous, vous descendez dans une autre vallée, vous gravissez une autre colline, et cela dure ainsi jusqu'à ce que vous ayez épuisé la chaîne moutonneuse qui va toujours en s'amointrissant.

În sfârșit, o nouă imagine precisă în detaliile ei miniaturale ca un tablou de Jodocus van Momper:

Cette chaîne épuisée, si vous faites un coude vers le midi, alors le paysage reprend du grandiose, alors vous apercevez une autre chaîne de montagnes plus élevées, de forme plus pittoresque, d'aspect plus riche; celle-là est toute empanachée de forêts, toute coupée de ruisseaux; avec l'ombre et l'eau, la vie renaît dans le paysage; on entend la cloche d'un ermitage; on voit serpenter une caravane au flanc d'une montagne. Enfin, aux derniers rayons du soleil, on distingue, comme une bande de blancs oiseaux appuyés les uns aux autres, les maisons de quelque village qui semblent s'y être groupées pour se préserver de quelque attaque nocturne.

Nota finală comunică o neliniște premonitoare.

Ca intrare în materie, deși paginile citate sunt incomparabil mai bogate, ca imaginație și vocabular decât pasajul corespunzător din *Mikaël le Moldave*, nu suntem departe de romanul contesei Dash. Drumul ocolește *les tours en ruines de Niamtzo* și călăuza cântă un cântec (*une chanson morlaque*) care e reprodus dans toute sa sauvage tristesse, dans toute sa sombre simplicité:

*Dans le marais de Stavila,
Où tant de sang guerrier coula,
Voyez-vous ce cadavre-là!
Ce n'est point un fils d'Illyrie,
C'est un brigand plein de furie,*

CĂLĂTORI ȘI IMAGINI

*Qui, trompant la belle Marie,
Extermina, trompa, brûla.*

*Une balle au cœur du brigand
A passé comme l'ouragan,
Dans sa gorge est un yatagan.
Mais depuis trois jours, o mystère,
Sous le pin morne et solitaire,
Son sang tiède abreuve la terre
Et noircit le pâle origan.*

*Ses yeux bleus pour jamais ont lui,
Fuyons, tous, malheur à celui
Qui passe au marais près de lui,
C'est un vampire! Le loup fauve
Loin du cadavre impur se sauve,
Et sur la montagne au front chauve,
Le funèbre vautour a fui.*

Nu e, în realitate, decât versificarea unui scurt poem în proză de Prosper Mérimée, apărut din 1827, împreună cu altele, sub titlul *La Guzla ou choix de poésies illyriques, recueillies dans la Dalmatie, la Bosnie, la Croatie et l'Herzégovine*. Iată începutul:

Dans le marais de Stavila auprès d'une source, est un cadavre étendu sur le dos. C'est ce maudit Vénitien qui trompa Marie, qui brûla nos maisons. Une balle lui a percé la gorge, un ataghan s'est enfoncé dans son coeur; mais depuis trois jours qu'il est sur la terre, son sang coule toujours rouge et chaud, etc³⁰.

Intriga se înnoadă brusc când tânăra polonă, pe nume Hedwige, cade în mâinile unei cete de haiduci – descriși probabil după gravurile *Albumului* lui Bouquet din 1843: *Tous ces hommes, vêtus de peaux de mouton, portaient d'immenses chapeaux ronds, couronnés de fleurs naturelles, comme ceux des Hongrois* – și e salvată de fratele căpeteniei lor. Cei doi frați rivali se cheamă Kostaki și Grégoriska, unul blond și altul brun, desprinși parcă dintr-un bal costumat (*son costume se composait de la robe moldave garnie de fourrures et serrée à la taille par une écharpe à bandes d'or et de soie. Un sabre recourbé brillait à sa main et quatre pistolets étincelaient à sa ceinture*). Altădată, același va apărea înveșmântat în catifea verde și cașmir roșu, purtând *le splendide et majestueux*

³⁰ *La Guzla*, p. 189-190, cu nota lui Mérimée (p. 191): *Ce fragment de ballade ne se recommande que par la belle description d'un vampire*. În același volum, p. 135-156, se mai găsesc considerații *sur le vampirisme* iar tema apare și în alte două balade (p. 177-184, 217-222). Vezi T. Matić, *Prosper Mérimée's Mystifikation Kroatischer Volkslieder*, „Archiv für slavische Philologie”, XXVIII, 1906, p. 321-350; XXIX, 1907, p. 49-96. De menționat și relațiile lui Prosper Mérimée cu Vasile Alecsandri, studiate de N.N. Condeescu, în „Revista de filologie romanică și germanică”, V, 1961, nr. 2, p. 225-241.

costume magyare. Sau: Il était vêtu d'une espece de tunique en velours noir; un petit bonnet pareil à celui de Raphael, orné d'une plume d'aigle, couvrait sa tête; il avait un pantalon collant et des bottes brodées). Amândoi o conduc la locuința lor, *un château moldave bâti au quatorzième siècle*, și chiar dinainte de a ajunge, fiind în seama lui Kostaki, eroina se simte ca *la Lénore de la ballade de Burger, emportée par le cheval et le cavalier fantômes.*

Castelul, după unii palatul cnejilor de la Hangu³¹, nu e încă o ruină venerabilă, deși nu oferă străinei confortul cu care a fost obișnuită. În schimb, detaliu evident imaginar, *dans des niches se tenaient debout, plus grandes que nature, trois statues des Brankovan.* Căci frații aparțin acestei familii, mama lor fiind o prințesă Brâncoveanu, *la dernière descendante de cet illustre chef que firent tuer les Cantimir.* Din cele spuse se înțelege numaidecât că Dumas a citit pe contesa Dash. În schimb, Gregoriska, născut dintr-o primă căsătorie a mamei sale cu *Serban Waivady, prince comme elle, mais de race moins illustre*, nu e decât frate vitreg cu Kostaki, haiducul, al cărui tată fusese *un comte Giordaki Koproli, moitié Grec, moitié Moldave.* Situație schilleriană, după cum se vede. Fratele cel mare, educat în Franța și Germania, s-a înapoiat în castelul strămoșilor, ca Mikaël. Smaranda, bătrâna doamnă, se aseamănă și ea cu Ruxandra din romanul contesei Dash. Dar principalul motiv tratat (unul dintre frații îndrăgostiți de aceeași femeie îl va ucide pe celălalt, care însă reapare, în chip de fantomă răzbunătoare, pentru a o târî pe iubită în mormântul său) este de origine byroniană. *Oscar of Alva*, poemul romanticului englez (1807), exista într-o versiune în proză în limba franceză, de Amedée Pichot, și a fost tradus chiar de două ori în românește; de Eliade în 1834 și de Negruzzi în 1841³².

Aceeași e drama înscenată de Dumas, cu deosebirea că victima, Kostaki, e în intenție și ucigașul. Descoperirea crimei, pregătită de un perfect *suspense*, se citește chiar cu emoție, dar de la fragmentul de roman polițist se trece repede la pagini vrednice de imaginația lui Hitchcock. Sângele țâșnind proaspăt din rană în prezența asasinului îl denunță pe Grégoriska, dar numai față de Hedwige – complice tăcută. Același se expune blestemului mamei și pedepsei divine, jurând solemn că va pedepsi pe cel vinovat de moartea fratelui său. Are loc înmormântarea (*les moines du couvent de Hango entouraient le corps en chantant des psalmodes du rite grec, quelquefois harmonieuses, plus souvent monotones*). Totuși, seară de seară, la aceeași oră, eroina, pradă unei halucinații, simte o mușcătură pe gât. Grégoriska găsește îndată explicația, căci *nous sommes ici dans un pays qui ne ressemble à aucun autre pays, dans une famille qui ne ressemble à aucune autre famille*: infernalul Kostaki revine, ca vampir, să îmbrățișeze pe cea pe care și-a ales-o drept logodnică. Pentru a rupe vraja, Hedwige și Grégoriska vor fi cununați

³¹ C. Matasă, *Palatul cnejilor*, București, 1935, p. 21, presupunea chiar că Dumas a cunoscut personal aceste meleaguri.

³² Vezi E. Turdeanu, *Oscar of Alva de Lord Byron. Izvoare apusene și reflexe românești*, „Studii literare”, III, Sibiu, 1944, p. 1-79.

în taină, în capela castelului, de starețul mănăstirii Hangu, *le père Basile*. Mirele poartă la șold o spadă sfințită, *relique d'un vieux croisé qui avait pris Constantinople avec Ville-Hardouin et Baudoin de Flandre*, cu care, în aceeași noapte, îl va sili pe vampir să accepte lupta.

Kostaki poussa un cri comme si un glaive de flamme l'eût touché et, portant la main gauche à sa poitrine, il fit un pas en arrière. En même temps, et d'un mouvement qui semblait être emboîté avec le sien, Grégoriska fit un pas en avant; alors, les yeux sur les yeux du mort, l'épée sur la poitrine de son frère, commença une marche lente, terrible, solennelle; quelque chose de pareil au passage de Don Juan et du commandeur, le spectre reculant sous le glaive sacré, sous la volonté irrésistible du champion de Dieu, celui-ci le suivant pas à pas sans prononcer une parole, tous deux haletants, tous deux livides, le vivant poussant le mort devant lui et le forçant d'abandonner ce château qui était sa demeure dans le passé, pour la tombe qui était sa demeure dans l'avenir. Oh! c'était horrible à voir, je vous jure.

Nu-i de mirare. Pe marginea gropii deschise, Hedwige asistă la un duel necruțător, terminat cu moartea (definitivă) a ambilor frați. Aflăm că acest deznodământ era fatal, din cauza blestemului care urmărea neamul Brâncovenilor de patru generații.

Intervenind în final, Dumas își asigură cititorii că a întâlnit tradiții asemănătoare în Elveția, Germania, Italia, Spania, Sicilia, Grecia și Anglia, adică țările pe care le cutreierase în cei 18 ani dintre 1831 și data apariției cărții. Ar fi deci o semi-mărturisire că la baza nuvelor reunite sub titlul *Les mille et un fantômes* sunt inspirații din zona folclorului.

În realitate, sursele sunt livrești și, în cazul ultimei povestiri, cea de care ne ocupăm, ele par lesne de identificat. Schema nu este decât o variantă a temei fraților dușmani din *Oscar of Alva*, a cărei paternitate revine însă lui Schiller. Strigoii, „un sujet fantastique și național” pentru Alecsandri, aparține într-adevăr mitologiei populare, dar în ipostaza sa de vampir, deși o descriere engleză a Țării Românești din 1775 înregistrează vârcolacii printre alte superstiții țărănești³³, el pare să provină din afara spațiului cultural românesc. Localizarea – în Moldova, la poalele Ceahlăului – și chiar numele unor personaje (Hedwige, Serban, Basile) arată influența romanului contesei Dash, *Mikaël le Moldave*. Dar se ivește și posibilitatea altei ipoteze. Harnica scriitoare a fost o colaboratoare statornică a lui Dumas, făcând parte, între 1853 și 1857, din redacția jurnalului său literar „Le Mousquetaire”, i-a furnizat adesea idei și biograful ei pretinde chiar că „o duzină

³³ La greci credința în vârcolaci e atestată mai de timpuriu. Vezi, între alte relatări ale călătorilor, *Voyage du sieur Paul Lucas au Levant*, II, Paris, 1714, p. 450-451: *on va promptement au cimetière déterrer le cadavre, on le coupe par morceaux et ensuite on le brûle, par sentence du gouverneur et des magistrats. Cela fait, ces morts prétendus ne reviennent plus*. Se știe că Alecsandri a scris în colaborare cu Negri balada *Strigoii*; vezi C. Negri, *Scrieri*, ed. E. Boldan, București, 1966, I, p. 14-16, și II, p. 366-369.

de volume scrise de ea au apărut sub semnătura maestrului”³⁴. La *Mille et un fantômes* a colaborat și Paul Lacroix (al cărui pseudonim era Bibliofilul Jacob)³⁵. Ultimul capitol însă i se datorează într-o mare măsură tot contesei.

În 1909, la 60 de ani de la prima apariție, o traducere intitulată *Strigoiul Carpaților* s-a publicat în Biblioteca „Minerva”, interpretii nefiind alții decât D. Anghel și Șt.O. Iosif. Ceea ce le-a determinat alegerea a fost desigur nu valoarea literară, ci caracterul melodramatic care garanta succesul de public. Un anumit succes a avut într-adevăr, dovadă reeditarea, fără nume de autor și sub dublul titlu *Nosferatu – Strigoiul Carpaților*, „roman fantastic”, în colecția „Clasicii Groazei”.

Combinția subiectului terific cu peisajul național satisfacea gustul cititorilor lui Bujoreanu sau Grandea. După ce burghezia franceză de la sfârșitul domniei lui Ludovic-Filip fusese atrasă de exotismul acestor romane, deci de un decor care-i îngăduia să cunoască, fără a pleca de acasă, fiorul călătoriei, burghezia românească din vremea lui Carol I, dacă n-avea mijloacele de a construi în acel neogotic bucureștean care e expresia năzuințelor ei romantice, se delecta cu subiecte dramatice, cu eroi aristocratici și pătimiși. Până să pătrundă în vocabularul gazetelor, „bampirul” lui Pristanda parcursese deci oarecare carieră.

Dumas, precursor al lui Hitchcock? Al lui Bram Stoker, în orice caz³⁶.

Osebit de opera de imaginație produsă de impresiile ei de călătoare prin Moldova, există un alt text al contesei Dash, de 70 de pagini, care prezintă țara, cu istoria și cultura ei, cu o frumoasă descriere a vieții rurale (prea lungă pentru a fi citată aici), cu note de peisaj și moravuri despre capitala Moldovei și cu măgulitoare judecăți asupra societății ieșene celei mai înalte. El se găsește în introducerea la ediția întâia a romanului de care a fost vorba, din care Biblioteca Academiei posedă numai primul volum (cu un ex-libris care arată că a aparținut lui N. Iorga). În ediția de la Bruxelles această introducere a fost suprimată, probabil fiindcă revoluția înlăturase între timp, deși cu întârziere, pe domnitorul M. Sturdza și schimbase situația altor personalități caracterizate de autoare cu o vie simpatie. Din același motiv și pentru acela, declarat de Th. Codrescu, că „se cam abate mult de la adevăr”, ea nu mai apare nici în traducerea în românește din 1851.

De la început, contesa Dash își previne cititorii:

Je vais parler d'un pays très ignoré de la plupart des Européens, très méconnu de ceux qui s'imaginent le connaître [...] Je n'ai pas la prétention d'écrire un livre de mœurs, ni un livre de voyage, ni même un livre historique, il y aura de tout cela cependant.

³⁴ Cl. Rochel, în prefața la *Mémoires des autres*, I, p. VIII.

³⁵ H. Clouard, *Alexandre Dumas*, p. 358-359.

³⁶ Despre *Les mille et un fantômes* a scris și Al. Piru, *Dumas și românii*, „Luceafărul”, 30 iulie 1977.

Scurta expunere a istoriei Moldovei de la daci la domniile Regulamentului Organic, foarte prudentă în ultima parte, este tributară lui Vaillant. De altfel, cu același prilej, scriitoarea își recunoaște datoria față de el și de alți autori folosiți. În primul rând, Asachi, *un des hommes les plus instruits de la Moldavie et dont les ouvrages m'ont été fort utiles pour la composition de ce livre*. Ca exemplu de frumusețe literară și de interes romantic al subiectului, vrednic, după părerea ei, de Walter Scott, reproduce, după *Itinéraire au mont Pion*, scurta „nuvelă” *Serafima*. În general se subliniază bogăția folclorului românesc și capacitatea sa de a inspira o literatură egală cu celelalte cu mai vechi titluri de noblețe:

Ce pays est plein de traditions et de légendes touchantes ou mélancoliques. Un poète national, également poète dans sa langue et dans la nôtre, et il y en a plusieurs, M. Negruzzi par exemple, devrait les réunir en un livre qui ne pourrait manquer d'intérêt par le talent et par le sujet tout à fait neuf.

Era într-adevăr singurul lucru de făcut și este tocmai ce a îndeplinit Alecsandri, recurgând însă, deși scria cu eleganță în limba franceză, la traduceri ale lui Ion Voinescu II.

O succintă trecere în revistă a literaturii naționale începe de la „1820” când s-a tipărit *Istoria* lui Petru Maior pentru începutul românilor în *Dachia* (data reală este 1812), și 1830, de la editarea *Hronicului* lui Cantemir de către G. Săulescu, regretându-se faptul că aceste opere fundamentale n-au fost încă traduse în franceză.

Dintre scriitorii enumerați, aproape totdeauna aceiași înșirați și de Vaillant în *La Romanie*, e de reținut caracterizarea lui Costachi Negruzzi, nu numai deoarce confirmă cele spuse mai sus despre prietenia dintre el și contesa Dash, ci îndeosebi pentru câteva informații necunoscute până în prezent³⁷.

M. Negruzzi traduit en vers moldaves Victor Hugo et Puschkin. On pourrait dire de lui qu'il est le Lamartine de la Moldavie. De même que l'illustre chantre d'Elvire il réunit la poésie et la politique, étant aussi membre de la Chambre élective. Un poème d'Aprod Purice dont je n'ai vu, hélas, que la traduction m'a paru rempli de force, d'images et d'originalité. La prose de M. Negruzzi pétillait d'esprit, comme sa conversation. Il a écrit des nouvelles charmantes, pleines de finesse et de grâce; il parle admirablement français et sans aucun accent [...] M. Negruzzi essaie d'introduire l'alphabet ordinaire, à l'exclusion des lettres slaves, on dit que cela lui réussit à merveille.

Tălmăcirile lui Negruzzi după Pușkin sunt *Cârjaliul* (tradus apoi de Vaillant în limba franceză) și *Șalul negru*. După Hugo, *Marie Tudor*, *Angelo*, *tyran de Padoue* și 15 balade care au apărut în volum chiar în 1845. În 1837 Negruzzi fusese

³⁷ Pasajul următor din *Mikaël le Moldave*, I, p. 17-18, e de comparat cu textul lui Kogălniceanu publicat de P. Cornea și E. Piru, *Documente și manuscrise literare*, II, București, 1969, p. 220, și cu Vaillant, *La Romanie*, III, p. 203-207. Acesta din urmă traduce *Cârjali*, *Cum am învățat românește* și *Zoe* (*ibidem*, III, p. 234-257, 398-402 și 442-446), rezumând *Alexandru Lăpușeanu*, *ibidem*, I, p. 314-317.

ales în Obșteasca Adunare, de unde a fost vremelnic îndepărtat pentru opoziția, totuși moderată, față de Mihai Sturdza, reales în 1842, iar când l-a cunoscut contesa Dash fusese împuternicit de corpul reprezentativ din care făcea parte să ancheteze „mersul școalelor și pricinile neprogresului lor”. În această calitate, poate, a avut inițiativa înlocuirii alfabetului chirilic cu cel latin, idee pe care o susținuse din 1836 alături de Eliade. Din același pasaj citat reiese că *Aprodul Purice* a avut și o versiune franceză³⁸. Mărturia contesei Dash precizează de asemenea că scriitorul vorbea perfect franceza și e de presupus că tot el a tradus în această limbă versurile lui Donici, colaboratorul său la tălmăcirea *Satirelor lui Antioh Cantemir*.

Alături de A. Donici e menționat Hrisoverghi (*Christovergui*). O înaltă apreciere este dată lui Alecsandri, *Alex. Rousseau*, Costachi Negri și A. Corradini, de care *Chants du Danube* fuseseră publicate la Paris în 1841. Pe Kogălniceanu l-a întâlnit personal:

M. de Kogalnitchan s'occupe beaucoup de l'histoire des Principautés. Il en a publié déjà plusieurs volumes en français, qu'il parle et qu'il écrit avec la même facilité [...] M. de Kogalnitchan a la verve la plus brillante dans l'esprit et il me rappelait nos causeries parisiennes.

E citată broșura lui din 1837 *Esquisse sur l'histoire, les mœurs et la langue des Cigains*.

Sunt amintite și două scriitoare, Hermiona Asachi, pe atunci doamna Moruzi, și Elena Severin, născută Sturdza. Notăm, cu gândul de a o verifica în viitor, semnalarea elogioasă a tezei (debut neurmat de nicio activitate publicistică) prin care cel care ar fi trebuit să-i fie cumnat își încununase studiile de economie politică în capitala Franței:

Le fils aîné de Son Altesse le prince régnant, le prince Démètre Stourdza, a fait imprimer à Paris une brochure fort remarquable sur l'amélioration des classes ouvrières en France. Il traite le sujet avec impartialité et sagesse, son style est pur, correct, souvent élégant et toujours convenable à la matière qu'il aborde. Les journaux français en ont publié quelques fragments.

Pretextul introducerii din care au fost extrase pasajele de mai sus este o scrisoare către o prietenă de origine română a cărei identitate nu e dată în vileag decât după 50 de pagini: Lucia (Luțica) Paladi, marchiză de Bedmar³⁹. Spațiul ne lipsește pentru a reproduce și comenta alte observații despre Moldova, țară care, în ochii străinilor, manifesta o uimitoare bunăstare (*un pays de Cocagne, on y vivrait admirablement bien et au meilleur marché possible*): o găină costă 3 bani, un curcan 15 bani, carnea de vacă 2 bani oca etc.

³⁸ Vezi L. Turdeanu-Cartojan, *Modelele poemului „Aprodul Purice” de Constantin Negruzzi*, **RER**, V-VI, 1957-1958, p. 78-94.

³⁹ Vezi A. Busuioceanu, *Una historia romantica: Don Juan de Valero y Lucia Paladi*, **RER**, I, 1953, p. 27-43.

Contesa Dash a fost desăvârșit câștigată de satul românesc, pe care-l descrie cu sensibilitate (spectacolul horei). La Iași a văzut Socola, „castelul” lui M. Sturdza și, între alte semne de civilizație incipientă ale capitalei, pomenește existența a două cabinete de lectură și a unui restaurant franțuzesc, căci în general a găsit bucătăria îngrozitoare, ca și paturile. Pare să fi făcut ocolul saloanelor ieșene, fiindcă are cuvinte amabile pentru multe doamne care au invitat-o, dintr-o curiozitate explicabilă: Anica Paladi, Elena și Ecaterina Sturdza, Catinca Balș, vestita Marghiolița Rosetti-Roznovanu (*Mme Rosnovan dont la maison est l'hôtel de Rambouillet du pays*), Agripina Sturdza-Șcheianu, pe care a vizitat-o la conacul ei, sau Esmeralda Mavrocordat, toate laolaltă formând *une vraie corbeille de fleurs*, – dar o cititoare răutăcioasă, care a adnotat volumul cu observațiile ei personale, adaugă: *fanées...*

În anii de mai târziu, gândurile scriitoarei se vor fi îndreptat adesea către țara care, dacă n-ar fi intervenit brutal autoritatea paternă și domnească (subiectul lui Schiller din *Kabale und Liebe*, dar în realitate eroina nu se otrăvește, ci scrie, scrie), ar fi putut fi a ei. Fiul de domn pe care-l iubise era căsătorit acum, nu departe de lumea literară cosmopolită, întrucât soția sa, Olga M. Ghica, era sora Dorei d'Istria. Multe priveliști românești i se vor fi perindat prin minte, căci regretul ascute curios memoria, și fără îndoială i s-a întâmplat să-și amintească de cerul nopților înstelate de odinioară, despre care spunea că n-are seamănă niciunde în lume.

Vlahii din nordul Greciei în secolul al XIX-lea. Încă o mărturie

Curiozității călătorilor englezi în Peninsula Balcanică îi suntem îndatorați, într-o măsură mai mare decât se știe astăzi la noi, pentru o seamă de date cu privire la condițiile de existență ale acelei „latinătăți orientale” care a contribuit considerabil la constituirea „tezaurului cultural” evocat, ieri și azi, ca o zestre comună. Unul dintre acești călători este George Ferguson Bowen. El și-a întreprins expediția în 1849 și prima relatare a cercetărilor sale a apărut în foileton, într-o foaie prea puțin răspândită, *Colonial Church Chronicle*. Doi ani mai târziu, în 1852, același text a fost publicat la Londra într-un volum intitulat *Mount Athos, Thessaly and Epirus. A Diary of a Journey from Constantinople to Corfu*, cu intenția declarată de a completa informațiile din lucrarea lui Robert Curzon despre mănăstirile din Grecia. O asemenea călătorie, pe atunci, putea fi dusă la cap într-o lună, după zisele autorului, cu o cheltuială de numai 30 de lire sterline.

Însemnările încep la Vostitza, localitate maritimă (denumită astăzi, arhaizant, Aigion) situată în nordul Peloponezului și prezintă exportul de stafide din zona Patras către Anglia. În septembrie, Bowen vizitează marele centru monastic de la Megaspoleon, deținător al unei danii de seamă de la domnii români¹ și găsește acolo 300 de călugări trăind după regula idioritmică. Biblioteca i-a fost arătată cu suspiciune și rezervă. La 19 octombrie era oaspetele patriarhului ecumenic Antim, în palatul său din Constantinopol despre care englezul scrie că „avea pereții pictați cu flori și fructe, întocmai ca într-un han italianesc de clasa a doua”. În realitate, acest tip de decorație interioară se poate constata și în biserici, de pildă la Kastoria, este caracteristic locuințelor (*arhontika*) din secolul al XVIII-lea grecesc, fiind cunoscut deci și în Principate în epoca fanariotă. Antim al IV-lea i s-a plâns vizitatorului că guvernul grec a secularizat averile mănăstirilor, „ceea ce n-au făcut nici turcii”.

După ce se oprește, ca turist, la Salonic² unde vede arcul lui Galeriu și o moscheie Sf. Dimitrie și Sf. Sofia, care formau vechea mitropolie, Bowes descoperă, una câte una, mănăstirile athonite. La Hilandar „călugării sunt aproape cu toții sârbi sau bulgari și un dialect slav este singura limbă vorbită în mănăstire”; unii nu știu grecește deloc. Biblioteca are numai cărți slavone,

¹ Vezi, cel mai recent, V. Căndea, *Mărturii românești peste hotare*, I, București, 1991, p. 568-570, cu bibliografie.

² G.F. Bowen, *Mount Athos*, p. 27-40.

documente de la țarul Ștefan Dușan etc.³ Mai departe, lângă Vatopedi, pe un deal, călătorul remarcă

„ruinele întinse și pitorești ale unei școli, acum pustii, dar care, în secolul trecut, când era sub protecția Rusiei și condusă de învățătorul Evghenie Vulgaris din Corfu, a ajuns la o asemenea faimă încât din toate părțile Răsăritului veneau mai mulți cărturari decât puteau găsi adăpost în această clădire”⁴.

E vorba de anii de după 1753, înainte ca Vulgaris, silit să părăsească Academia de la Athos, să fi plecat la studii în Saxonia.

Despre Sf. Pavel, autorul notează: „mănăstirea a fost la început întemeiată pentru sârbi și români [...] moșiile ei se află mai cu seamă în Moldova”. Starețul, Sofronie Kalligas, originar din Cefalonia, se întorsese de curând dintr-o inspecție a acestor proprietăți, dintre care majoritatea aparțineau mănăstirii de la Todireni, lângă Suceava. Necunoscând limba slavonă, Bowen afirma că „actele de proprietate sunt mai ales în slavonește, dar mi s-a arătat aici și un foarte interesant hrisov scris grecește, purtând semnătura lui Mahomed al II-lea, cuceritorul Constantinopolului, și asigurând protecția sa comunității”⁵.

Respectuos față de autoritatea otomană, tânărul englez a mers să salute pe guvernatorul Macedoniei, Riza pașa, același care va fi mai târziu „seraskier”, ministru de război și, pe alt pașă turc⁶, ce locuia la Larissa.

De acolo, prin Trikkala, Ianina și Kalambaka, ocolind Meteorele, Bowen s-a îndreptat spre Metzovo, intrând în regiunea locuită de vlahi și poposind la mănăstirea Zitsa. Undeva prin apropiere a avut întâlnirea care prilejuiește considerațiile istorice și etnografice asupra cărora ne propunem să zăbovim.

„Am trecut”, spune el, „pe lângă un mare număr de tabere de valahi, acești sciți ai prezentului – *quorum plaustra vagas rite trahunt domos*”. Citatul din Ovidiu trimite judicios la populația antică a Dobrogei.

„În afară de ocupațiile lor de păstori de turme și cirezi, ei exercită aproape tot transportul comercial în Turcia europeană. Cu toate că au mai puțină ascuțime innăscută și curiozitate decât grecii, ei sunt în schimb înzestrați cu mai multă stăruință, prudență și perseverență. În afară de campamentele lor nomade, ei locuiesc în aceste ținuturi în câteva sate mari, dintre care unul din cele mai importante este Metzovo, într-o poziție foarte favorabilă, în preajma trecătorii Zygos, marea arteră de comerț dintre Albania și Tesalia. Ca locuitorii oricărei republici (fiindcă așa trebuie considerați aceia care populează satele grecești și valahe din Turcia, deși conducerea supremă este despotică), ei sunt rareori feriți de intrigi și dezbinări lăuntrice [...] E un spectacol foarte pitoresc să privești în calea lor un trib de asemenea valahi nomazi, șerpuiind într-un singur șirag cu calabalâcul

³ *Ibidem*, p. 60-61. La Hilandar și la Zografu, „nu se vorbește decât slavonește” (*ibidem*, p. 110).

⁴ *Ibidem*, p. 64.

⁵ *Ibidem*, p. 85.

⁶ *Ibidem*, p. 127-140.

lor încărcat pe cai, suind vreunul din păsurile muntoase ale Epirului sau desfășurându-se în șesul Tesaliei”.

Urmează observații la fel de pătrunzătoare ca aceea pe care am citat-o, despre autonomia așezărilor vlahe.

„Ei sunt în general o rasă înaltă și arătoasă, culoarea deschisă a părului și a obrazului arătând originea lor nordică. Fetele încă nemăritate își poartă toată averea pe care o adună treptat sub formă de monezi de aur și argint, din epoci diferite și din aproape toate țările, pe care și le împletesc în păr sau le înșiră în salbe pe scufiile lor sau pe piept. Am văzut adesea câte o frumoasă jupâniță purtând astfel pe ea o sumă considerabilă de țechini venețieni, taleri spanioli, piaștri turcești, șfanți austrieci, medalii antice, drahme grecești moderne și chiar monede englezești: *sovereigns*, *crowns* ori *shillings*. Obiceiul acesta le dă o înfățișare împeștrită și foarte ciudată. Astfel, un îndrăgostit are avantajul de a adăuga la socoteala farmecelor frumoasei sale și zestrea calculată înainte de a o cere în căsătorie”.

Imaginea formată prin constatări proprii e completată de un excurs istoric bine documentat:

„Valahii care sălășluiesc în Grecia și Turcia își au obârșia în migrațiile care au părăsit malurile Dunării în Evul Mediu. Ca și compatrioții lor din Țara Românească, ei aparțin bisericii grecești și și-au păstrat limba, o latină scăpată, foarte asemănătoare cu italiana, dar amestecată cu multe cuvinte slave. Valahia este o parte a vechii Dacii care a fost acoperită de colonii romane. Locuitorii ei, deopotrivă cu moldovenii și cu numeroși alți daco-romani care acum sunt supuși austrieci în Ungaria și Transilvania, precum și cu cei care au migrat către sud, se numesc *Rumuni*, adică romani în limba lor proprie (*Romaner*, în limba germană). În limba slavonă *Vlak* sau valah înseamnă un roman sau italian, ceea ce se înrudește cu epitetul de velș, *Welsh* dat de anglo-saxoni populației romanizate din provincia Britannia. Costumul național purtat încă de țărani în Valahia și în Moldova este întocmai acel al războinicilor daci, așa cum e reprezentat pe columna lui Traian de la Roma. Aceste două principate îl recunosc pe sultan drept suzeran al lor și sunt numai nominal guvernate de către hospodari sau domnitori numiți acum dintre boierii lor, deci din nobilimea locală, dar, până nu demult, dintre grecii din Fanar”⁷.

Capacitatea autorului englez de a cuprinde într-o largă viziune de ansamblu dezvoltarea unui corp etnic a cărui unitate era și este contestată, surprinde mai puțin dacă ne gândim că ia cuvântul ca martor ocular. Desigur, observațiile sale în legătură cu Principatele datează din 1849, când Țara Românească și Moldova se găseau sub ocupație militară, ca urmare a revoluției. E însă și mai interesant de remarcat că, apreciind întreaga populație a Turciei europene la opt milioane și jumătate, el, bazându-se pe informații furnizate de la

⁷ *Ibidem*, p. 152 și urm. Cf. *ibidem*, p. 249: „Valahia și Moldova sunt locuite de valahi daco-romani toți aparținând bisericii răsăritene sau grecești. Valahii locuiesc și în câteva sate din Epir, alții sunt împrăștiați în multe părți ale Turciei ca ciobani sau căruțași”.

Philetas, profesor la Corfu, socotește că numărul românilor ar fi de 3 100 000⁸. Probabil că cifra se referă numai la Principate, care în 1860 vor avea aproape patru milioane de locuitori. O comparație cu statisticile culese de un alt expert britanic al Problemei Orientale, reverendul William Denton, poate fi utilă. Față de 4 500 000 de bulgari, 2 030 000 de sârbi și 1 150 000 de albanezi în Imperiul Otoman, lăsând la o parte populația României, 4 500 000, și a Serbiei de 1 340 000, numărul „românilor trăind în afara României” este de 225 000”⁹.

Aceștia ar fi deci aromânii.

Din cartea lui Denton aflăm că printre personalitățile engleze care se declarau în favoarea independenței Bulgariei a fost și Sir George Bowen. Între timp, autorul jurnalului din care am spicuit, devenise guvernator al coloniei Queensland din Australia. Înainte de sfârșitul vieții lui, care-l dusesse atât de departe de locurile vizitate în tinerețe, el a putut afla așadar că un popor care-i inspirase simpatie și-a dobândit statul național și independența.

⁸ *Ibidem*, p. 248-253.

⁹ Rev. W. Denton, *The Christians of Turkey, Their Condition under Mussulman Rule*, Londra, 1876, p. 31, 33. Cf. de același autor, *The Christians in Turkey*, Londra, 1863; *Servia and the Servians*, Londra, 1863; *Fallacies of the Eastern Question*, Londra, 1877.

Românii în memoriile lui N.K. Giers

Acum douăzeci și cinci de ani nu era deloc simplu să publici ceea ce avea o cât de mică legătură cu subiectele tabu, între care Basarabia a figurat permanent. Așa se face că o primă încercare de a semnaliza interesul amintirilor lui Nikolai Karlovici Giers despre țările române a fost repede blocată, materialul fiind respins de „Analele Universității București”, cu o apostilă nervoasă a rectorului Jean Livescu. Dintre profesorii mei de atunci, Vasile Maciu a executat dispoziția, pe când regretatul Gh.T. Ionescu mă încuraja în șoaptă.

Abia începuse atunci să apară colecția *Călătorilor străini despre țările române* care, înainte chiar de a se fi încheiat, a adus atâtea servicii cercetărilor istorice din țara noastră. Totuși, chiar când ultimele două volume, care zăbovesc de atâta timp, vor vedea și ele lumina tiparului, seria se va opri la 1800. Pentru secolul al XIX-lea ar fi nevoie de o altă, masivă, colecție. Textul lui Giers, deși cunoscut încă din 1962, când a fost publicat în traducere engleză de istoricii americani Charles și Barbara Jelavich, n-a fost utilizat. El își are locul alături de notele de călătorie încă inedite ale unor ofițeri și diplomați ruși care au vizitat Principatele¹. Anticipând asupra publicării acelor izvoare, paginile care urmează aduc, cu o întârziere pe care eram dator s-o explic, precizări utile în legătură cu relațiile româno-ruse. Datorită rolului important jucat de N.K. Giers în politica Rusiei, pe care a condus-o ca ministru de externe între 1882 și 1895, memoriile sale, scrise la ambasada din Stockholm în anii 1873-1875, ar fi meritat atenția istoricilor chiar dacă n-ar cuprinde, așa cum e cazul pentru jumătate din volum, observații de adăugat la acelea culese de alți martori ai situației din Principate către jumătatea veacului trecut. Comentariul editorilor – o prefață, două introduceri și note – este desigur mai amănunțit pentru lucrurile rusești decât pentru împrejurările și oamenii din țările române. E de prisos a stărui aici asupra părții din povestire care, referindu-se la copilăria autorului, nu ne privește, dar cei patru ani petrecuți de Giers în Moldova și Țara Românească i-au îngăduit să cunoască îndeaproape condițiile economice, sociale și politice și ambianța culturală a Principatelor.

De origine suedeză, asemenea altor familii din nobilimea rusă (Wrangel, de exemplu), deci urmașul unor „carolini” luterani, Karl Karlovici Giers, tatăl memorialistului, se căsătorise în 1810 cu Ana Petrovna Lütke, cu ascendență

¹ C. Șerban, în **Studii**, XX, 1967, nr. 6, p. 1209-1211, informează pe scurt despre manuscrisele lui Varlaam (1711), P.C. Iakovlev (1769-1774), K.I. Bulgakov (1812), D.A. Miliutin (1840-1841), I.S. Vdovincenko și P. Nikiforov (1853-1856).

germană și cu numeroase rude care îmbrățișaseră cariera militară. Autorul s-a născut la 9 mai 1820 la Radziwillow, punct de frontieră în extremul vest al imperiului, într-o regiune unde mișcarea națională polonă făcea progrese în mijlocul unei populații majoritar ucrainene. Având ca preceptor un piemontez exilat pentru carbonarism, Giers își amintește că dintre tovarășii poloni ai copilăriei sale unii au devenit ofițeri în armata țaristă, dar alții s-au alăturat insurecțiilor din 1830 și 1862, ori chiar lui Garibaldi. E caracteristic pentru felul de a gândi al lui Giers că regreta concesiile acordate Poloniei după 1815 – autonomia și regimul constituțional – sau că el, ai cărui unchi, păstrând tradiția familială, nu vorbeau decât limba germană, e incapabil să-i înțeleagă pe „perfizii rebeli poloni”, exclamând furios: „au trădat patria și pe țar”! Ne vom mai întâlni cu astfel de judecăți fără apel ori de câte ori patriotismul lui Giers, intolerant cum este de obicei al neofiților, e contrariat. În schimb, cu o credință neștrămutată în valorile lumii care-i asimilase pe ai săi ca o condiție a ascensiunii sociale, l-a admirat pe Nicolae I de când l-a văzut, în 1831, la funeraliile marelui duce Constantin. Aceeași admirație, sinceră neîndoielnic, dar și convențională, se exprima în părerile sale despre literatura rusă contemporană. Presupunând că Jukovski, Krâlov sau Karamzin erau mari creatori, Giers își confirmă tacit apartenența la spiritualitatea rusă. Totodată, Rusia ca mare putere își vedea consolidat prestigiul și prin reprezentativitatea scriitorilor săi cei mai iluștri. Emoția tânărului Giers la vestea morții tragice a lui Pușkin și chiar simpatia sa pentru revolta lui Lermontov contra samavolniciei celei mai înalte autorități sunt doar acte de adeziune la o identitate recentă. De aceea e inutil a psihanaliza mai îndelung aroganța declarației: „Ce se poate oare asemui *Revizorului*, pe care l-am văzut de îndată ce a apărut pe scenă? Același lucru l-aș spune despre întreaga noastră literatură rusă”.

Dacă acestea sunt opțiuni inconștiente, alegerea unei cariere nu e; în cazul lui Giers, ea a fost influențată de câteva întâlniri. Unchiul său Evgheni Petrovici Lütke fusese secretar pentru corespondența în limbi străine al senatorului Krasno-Milașevici în vremea ocupației rusești a Moldovei în 1806-1812. Pe Kiselev, Giers avea să-l cunoască în primăvara anului 1835, curând după întoarcerea lui din Principate. Primul său protector a fost consilierul de stat K.K. Rodofinikin, fostul agent extraordinar al Rusiei la Belgrad și București, ajuns la conducerea departamentului asiatic din Ministerul de Externe, pe care-l considera „un om de stat excepțional”². La moartea acestuia, în 1838, începe un

² Despre Krasno-Milașevici, vezi N. Iorga, *Lettres du conseiller russe Barozzi concernant les négociations de la paix de Bucarest*, **RHSEE**, XVI, 1939, nr. 4-6, p. 264-273. Cu privire la Rodofinikin, vezi Manolachi Drăghici, *Istoria Moldovei pe timp de 500 ani până în zilele noastre*, II, Iași, 1857, p. 71-72, și *Une femme de diplomate. Lettres de Madame Reinhard à sa mère (1798-1815)*, Paris, 1900, p. 220-221, 234-238, 240-243, 270-272.

nou capitol din autobiografia lui Giers³. Acum va face el cunoștință cu Iakov Danilovici Ghinkulov, „tălmaci pentru limba moldovalahă” pe care acest basarabean din familia Hâncul a predat-o și la Universitatea din Petersburg⁴. Alături de alți diplomați în serviciul Rusiei, printre care Antoine Fonton, de obârșie franco-levantină, ex-iacobin, reprezentant al țarului la tratativele păcii de la Adrianopol⁵, apare și figura lui Konstantin K. Basily, viitorul comisar rus în Principate în ajunul Unirii, căruia autorul îi face o caracterizare destul de ambiguă⁶:

„Grec din Constantinopol, crescut la liceul din Nijin, și-a început cariera ca interpret în escadra amiralului Piotr Ivanovici Rikord, care se afla în Arhipelag în urma bătăliei de la Navarino. După plecarea escadrei, Basily a obținut postul de agent consular la Iaffa. Acesta a fost punctul lui de plecare pentru o strălucită promovare în diplomatie. Merită laude că a muncit din greu ca să se șlefuiască spre a deveni un om cultivat. Niciodată nu și-a neglijat propriile interese financiare. Fără o copeică în buzunar la început, este în prezent extrem de bogat”.

Recomandat lui Vladimir Pavlovici Titov, care deținuse atunci funcția de consul general al Rusiei la București – în virtutea înruderii sale prin alianță atât cu ambasadorul la Poartă, Apollinari Petrovici Butenev, cât și cu însuși cancelarul K.V. Nesselrode –, Giers a fost numit la 19 octombrie 1841 în primul său post diplomatic, cel de al doilea dragoman la consulatul rusesc din Iași, în care-i succeda asesorului de colegiu Avgust Ivanovici Eberhardt. Impresiile călătorului care trecea atunci Nistrul, îndreptându-se către Hotin, nu s-au șters nici după trei decenii:

³ *The Education of a Russian Statesman*, ed. Ch. și B. Jelavich, Berkeley-Los Angeles, 1962, cuprinde următoarele capitole: I, „casa părintească” (1820-1829); II, „școala de nobili” (1829-1832); III, „liceul” (1832-1838); IV, „serviciul la departamentul asiatic” (1838-1841); V, „prima călătorie în Moldova” (septembrie-octombrie 1841); VI, „Iași” (sfârșitul anului 1841); VII, „viața în Principat” (1842-1845); VIII, „drumul la Constantinopol” (1845-1847).

⁴ Cf. T. Ionescu-Nișcov, *Alexandru Hașdeu. Contribuții la cunoașterea familiei Hașdeu*, RI, XXVII, 1941, nr. 1, p. 81-82. Născut în 1800 la Ovidiopol, în Transnistria, fiul protoiereului Dănilă Hâncul a studiat la Ekaterinoslav, Chișinău și Petersburg, fiind din 1824 directorul școlilor lancasteriene din Chișinău. Despre gramatica lui a scris ironic C. Negruzzi, *Scrisoarea a doua*, „Propășirea”, nr. 13, 1844, devenită *Scrisoarea XV din Negru pe alb*. Îl menționează și I. Nistor, *Istoria Basarabiei*, București, 1991, p. 254.

⁵ M. Holban, *Autour de deux rapports inédits sur Caragea et Callimachy*, RHSEE, XVIII, 1941, nr. 1-3, p. 184-187; M. și A. Gautier, *Jean Joseph Fonton, 1747-1832, Drogman de France et diplomate russe*, „Bulletin de l'Association des Anciens Elèves de l'Institut National des Langues et Civilisations Orientales”, nov. 1994, p. 37-74.

⁶ Un interesant document în legătură cu Basily a fost publicat de V. Maciu, *Participarea lui Gh. Costaforu la lupta pentru Unire*, **Studii**, XVIII, 1965, nr. 1, p. 110-115. Vezi, de același autor, *Diplomatul C. Basily și adunările ad-hoc*, **Studii**, XXV, 1972, nr. 3, p. 485-510.

„Acest ținut, scrie el, are o înfățișare cu totul diferită de regiunea Podoliei. Nu există păduri. Se întâlnesc mai des sate prospere, cu bisericile lor, și moșii întinse, cu conace boierești. Totuși, pământul este tot atât de roditor ca în Podolia, iar minunatele holde de grâu și îndeosebi porumbiștile se înșiră cale de multe verste. La vremea acestei călătorii bucatele fuseseră strânse și ogoarele, înconjurate de măguri golașe, arătau mohorâte. În preajma Nistrului se mai auzea încă vorbindu-se rusește, mai degrabă limba ucraineană, dar treptat ea dispărea și era înlocuită de graiul moldovenilor. Această parte din Basarabia a rămas neschimbată din epoca anexării ei la Rusia. Localnicul, sau țaranul, cum i se spunea pe aici, abia înțelege rusește. El își păstrează portul național, asemănător cu cel din Ucraina. Poartă o cămașă deschisă la gât, care îi dezgolește pieptul păros, peste care are o cingătoare lată, de care atârna un cuțit. Vara, poartă o pălărie cu boruri neobișnuit de largi și, iarna, o căciulă din blană de oaie. Apropierea de Moldova putea fi simțită la fiecare pas”⁷.

Mărturia despre caracterul românesc al Basarabiei este cu atât mai prețioasă cu cât vine din partea cuiva pentru care acest adevăr, pe care nu s-ar fi gândit să-l ascundă, era profund dezagreabil.

Impresiile din Moldova încep cu apariția surugiilor care l-au dus pe Giers cu toată iuțea celor opt cai, îndemnați cu asurzitoare răcnete, la Stânca, frumosul conac al lui N. Rosetti-Roznovanu de pe malul Jijiei, pe unde intra în Iași, într-o dimineată senină care-i îngăduia să admire în zare mitropolia, grădinile și livezile, mănăstirile Cetățuia și Frumoasa. Îi plac noului venit casele boierești, cele mai multe clădite în stilul oriental, pe când la câteva a început să se întrevadă influența arhitecturii apusene. Spectacolul Uliței Mari îl atrage prin varietatea costumelor, de la portul bătrânesc al boierilor, cu ișlice de astrahan, în anterie lungi de buhara, peste scurteciile tivite cu blană și șalvarii roșii, până la straiiele stacojii cu fireturi de aur ale arnăuților care escortează trăsurile. Auzind limba țării, a rămas uimit de mulțimea cuvintelor slave. Fără să se îndoiască de originea noastră latină, este de părere că „credința religioasă, structura socială, caracterul, modul de trai, totul îl leagă pe moldo-valah de rus, mai ales de ucrainean”.

Va cere, a doua zi după sosire, audiență la domn și, deoarece îl introduce consulul Rusiei la Iași, Karl Evstafievici Kotzebue, Mihai Sturdza întrerupe chiar o ședință a consiliului de miniștri pentru a-i primi pe oaspeți cu dulcețile, cafelele și narghileaua prevăzute de protocol. Giers are acum în fața sa, într-o uniformă de general, pe un om de vreo cincizeci de ani, nu prea înalt, cu picioarele încovoiate, cu mișcări stângace, cu părul roșcat, chipul prelung, ochii mici și glasul răgușit. Îl socotește inteligent, capabil și instruit, deși i s-a spus că zgârcenia și lăcomia lui n-au margini, ca și corupția de la curte. Sturdza se despărțise de mama beizadelelor Dimitrie și Grigore⁸, luând de soție pe doamna Smaranda, „fiica unui

⁷ Observațiile lui N.K. Giers confirmă ceea ce au constatat istorici ca Al. Boldur, *Istoria Basarabiei*, București, 1992, p. 265 și urm., sau G.F. Jewsbury, *The Russian Annexation of Bassarabia, 1774-1828. A Study of Imperial Expansion*, Boulder, Colorado, 1976.

⁸ Ea nu era din familia Paladi, cum crede Giers, *The Education of a Russian Statesman*, p. 137, ci Safta V. Rosetti se căsătorise cu hatmanul C. Bogdan-Paladi, fostul ginere al lui

personaj cu trecere printre dregătorii otomani, logofătul Ștefan Vogorides, un bulgar viclean, care purta titlul de prinț de Samos”.

Autorul observă îmbrăcămintea după moda veche a logofeților Al. Ghica, C. Cantacuzino-Pășcanu, C. Conachi, pe când alții, ca N. Suțu, „cel mai deștept și mai capabil dintre oamenii de stat moldoveni”⁹, Gh. Suțu, N. Conta sau C. Sturdza au adoptat croiala modernă în veșminte. Eleganța unor bărbați ca Vasile Alecsandri, „un remarcabil poet”, fratele acestuia Ioan, tinerii Docan sau Iancu Ghika-Brigadier¹⁰, nu era mai prejos de luxul toaletelor feminine, pentru care a amintit exemplul frumoaselor surori Eufrosina Callimachi și Pulheria Arghiropol. Ceea ce reține Giers e în primul rând experiența lui de tânăr monden. Primit în saloanele Smărandiței Lascăr Bogdan, junele dragoman l-a întâlnit acolo pe vistiernicul N. Rosetti-Roznovanu, care ducea viața unui mare senior, călătorind adesea la Viena și Petersburg. În legătură cu acesta, oaspetele rus introduce ca o anecdotă cel mai curios episod al peripețiilor lui conjugale. Boierul moldovean, după despărțirea de Catinca Ghica și de Anica Filipescu,

„s-a îndrăgostit de soția logofătului C. Sturdza, Maria, cu care ar fi vrut să se însoare, dar, deoarece bărbatul ei nu accepta să divorțeze, ea l-a părăsit și a fugit cu Roznovanu. Această legătură neîngăduită a provocat un scandal și mai mare, căci, la protestele soțului legitim și după porunca domnului, dușman personal al lui Roznovanu, patriarhul de Constantinopol i-a excomunicat pe el și pe amanta lui. Astfel anatemitată, perechea s-a hotărât la acțiuni energice: au luat drumul Germaniei și acolo au găsit un pastor care să-i convertească la protestantism și să-i cunune. Cel mai ciudat e totuși că, peste câțiva ani de la incident, prin intervenția aceluiași domnitor, care se împăcase cu Roznovanu și se certase cu C. Sturdza, afurisenia a fost retrasă, iar căsătoria recunoscută ca legală, cei doi soți fiind din nou declarați ortodocși”¹¹.

Dacă n-ar fi înregistrat decât asemenea bârfeli, amintirile lui Giers ar avea cel mult interesul unei frivole cronici mondene. El, însă, asculta, și din îndatorire profesională, ce spuneau boierii despre regimul Regulamentului Organic. Mulți i-au vorbit cu recunoștință de Kiselev, poate pentru a justifica, prin contrast cu administrația precedentă, nemulțumirea lor față de Mihai Sturdza. Giers nu i-a uitat pe niciunul dintre ei: Constantin și Alexandru Mavrocordat, Petrachi

Scarlat vodă Callimachi. Cumnatul lui M. Sturdza, caimacamul de mai târziu N. Vogoridi-Conachi, este și el menționat în aceste memorii, ca „un om de nimic și un risipitor fără pereche”.

⁹ Cf. A. Pippidi, *Nicolas Soutzo (1798-1871) et la faillite du regime phanariote dans les Principautés Roumaines*, RESEE, VI, 1968, nr. 2, p. 313-338.

¹⁰ Fiul consilierului de stat Alexandru Ghika și al Catinței Rizo, căsătorit cu Eufrosina Gh. Filipescu.

¹¹ C. Bobulescu, *Afurisenia Patriarhiei de Constantinopol asupra casei Roznovanu din Iași*, în *Închinare lui Nicolae Iorga*, Cluj, 1931, p. 42-48. Vezi și General R. Rosetti, *Familia Rosetti. I. Urmașii moldoveni ai lui Lascaris Rousaitos*, București, 1938, p. 121-122.

Mavrogheni, viitorul specialist financiar, Al. Sturdza¹², Th. Balș, Gh. Ghica, Ioan și Alexandru Cantacuzino, Costachi și Alecu Caracaș, Anastasie Bașotă, Alecu Rosetti-Roznovanu etc. El mai remarcă prefacerea, după model rusec, a armatei, săvârșită de maiorii Leon, Cafengiu și Crupenschi, precum și de coloneii Sungurov, „om inteligent și vrednic”, și Mișcenco, nepotul lui Vașcenco, fost consul al Rusiei în Moldova și apoi în Serbia. Sârb de origine, un Stoianovici, Pavel Ivanovici, era însărcinat cu primirea petițiilor adresate domnitorului. Cei mai mulți dintre acești „consilieri” militari sau civili au rămas în țară, intrând în familii românești. Urmându-le exemplul, N.K. Giers se va căsători în 1849, la plecarea din Moldova, cu Olga Cantacuzino.

Explicabil, în această situație, diplomatul rus se manifesta solidar cu familia care l-a adoptat. După el, originea Cantacuzinilor din țările române ar fi de la Trapezunt, ceea ce a putut fi tradiția care i s-a comunicat¹³. El se mândrește cu faptul că socrul său putea călători de la Hotin până la Galați fără să iasă de pe moșiile cantacuzinești. Între alte informații despre ramura Delenilor, relatează urâtul proces al moștenirii lui Matei Cantacuzino, boierul cărturar ai cărui fii i-au atacat testamentul pe motivul că fusese redactat când bătrânul era paralizat, acuzând și tutela spoliatoare a unchilor lor dinspre mamă¹⁴. Se dau știri noi cu privire la fostul eterist Gheorghe Cantacuzino, tatăl Olgăi, născut prin 1784, căsătorit în 1811 cu Elena Mihailovna Gorceakov (așa că soția lui Giers era nepoata prințului A.M. Gorceakov, ministrul de externe al Rusiei de la 1856 la 1882). Gheorghe Cantacuzino fusese aghiotant al lui Bennigsen, comandase un regiment de ulani în campania din Franța, scăpase cu viață din sângeroasa luptă de la Sculeni, în care grecii au fost măcelăriți de turci sub ochii trupelor ruse de pe celălalt mal al Prutului, iar între 1822 și 1832 a fost surghiunit la moșia sa Mărcăuți de lângă Hotin.

Între funcționari ruși și boieri rusificați sau măcar dispuși să se adapteze unui regim quasi-țarist, Giers și-a fixat o perspectivă asupra țărilor române, care se recunoaște în declarațiile următoare:

„Principatele au de mulțumit pentru situația lor favorabilă numai și numai Rusiei, care a vărsat mult sânge pentru a le izbăvi de jugul otoman. La sfârșitul fiecărui război au dobândit noi concesii în tratatele noastre cu Poarta. În fine, prin tratatul de la Adrianopol, încheiat în 1829, turcii au fost izgoniți cu desăvârșire din Principate. Li s-a interzis chiar să se așeze acolo, iar fortărețele lor de pe teritoriul

¹² A. Sturdza (Coco) era căsătorit cu Elena D. Ghika-Comănești, sora Mariei N. Rosetti-Roznovanu.

¹³ P.Ș. Năsturel, *De la Cantacuzinii Bizanțului la Cantacuzinii Turcocrăției și ai țărilor române*, AG, I (VI), 1994, nr. 1-2, p. 171-175, aduce argumente noi pentru filiația constantinopolitană.

¹⁴ Despre procesul purtat de Alexandru Cantacuzino, soțul Elisavetei Mihailovna Daragan, și de mezinul Gheorghe, cel mai mare dintre frați fiind Grigore, colonelul ucis în 1812 la Borodino, vezi T.G. Bulat, în „Arhivele Basarabiei”, X, 1939, nr. 1-4.

moldo-valah, Giurgiu și Brăila, au fost dărâmate din temelie. Este cea mai mare binecuvântare pentru Principate, fiindcă oastea otomană se aproviziona din satele vecine cu aceste cetăți, de unde lua nutreț pentru vite, pe care câteodată le plătea, dar la un preț cu totul neînsemnat. Ca urmare, mărețele moșii de-a lungul Dunării, care sunt acum grâнарul Europei și un izvor de bogăție pentru Principate, nu produceau îndeajuns”.

Giers, repetând ce a auzit, afirma că domeniile ca Pechea Moruzeștilor n-ar fi produs până în 1829 nicio copeică venit și că, după războiul ruso-turc, ar fi ajuns în situația de a produce, în anii de belșug, recolte de 100 000 de ruble¹⁵. Acest succes economic pare să fi motivat inerția cu care clasa politică românească, în afară de rare excepții, a acceptat multă vreme tutela Rusiei. Deși tratatul de la Adrianopol prevedea alegerea domnilor, M. Sturdza și Al. Ghica au fost numiți prin comunul acord al celor două mari puteri, ceea ce Giers explica prin argumentul că românii, „din lipsa de experiență și din alte motive, ar fi putut face o alegere greșită”. Faptului că Regulamentul Organic era prezentat ca „un dar din partea Rusiei, primit sub protectoratul sau garanția ei” îi corespunde marele rol al consulilor, meniți să asigure respectarea dispozițiilor acestui act constituțional. „Latura politică a îndatoririlor lor”, spune Giers despre agenții Rusiei, „era de mare importanță și le-a dat o poziție excepțională în Principate”. Viitorul ministru adaugă: „Se poate prea bine ajunge la concluzia că diplomației noastre la Iași treceau printr-o școală deosebită de oricare alta din vreo ambasadă europeană”.

Din personalul consular în care autorul a fost încadrat în primii opt ani ai carierei sale, el îi amintește pe Feodor Antonovici Tumanski, venit din 1829 și definitiv stabilit în Moldova în 1854, pe Aleksei Hristianovici Pekgold, care în 1815 făcuse parte din delegația rusă la Congresul de la Viena, pe Kiril Trofimovici Komornițki, pe Evdokim Andreevici Ianov și pe dragomanul grec Hariton. Ca prieteni mai apropiați sunt menționați Kapiton Aleksandrovici Sokolov și Evgraf Romanovici Sciulepnikov, acesta din urmă complet asimilat în mediul românesc și pețitor fără noroc al Emiliei, fiica doctorului Iacob Cihac¹⁶. Ca evenimente de seamă din timpul prezenței sale la Iași, Giers se referă la misiunea generalului

¹⁵ Despre fiii beizadelei Dimitrie A. Moruzi, vezi V. Slăvescu, *Viata și opera economistului Alexandru A. Moruzi, 1815-1878*, București, 1941, și Gh. Bezviconi, *Prințul Constantin Moruzi*, **RI**, XXVI, 1940, nr. 1-3, p. 154-170. Cf. Fl. Marinescu, *Étude généalogique sur la famille Mourouzi*, Atena, 1987, p. 107-114.

¹⁶ P. Pruteanu (*Iacob Cihac*, București, 1966, p. 177-178) amintește că Emilia, născută în 1826, a fost măritată cu dr. Teodor-Henric Cihac, vărul ei, între 1846 și 1856, și că a murit otrăvită în ziua nunții sale cu colonelul Savel Manu, la 21 aprilie 1860. Referitor la Tumanski, vezi M. Galan, *Dificultățile aplicării Regulamentului Organic în Moldova*, **CI**, VIII-IX, 1932-1933, p. 19. C. Bodea (*Lupta românilor pentru unitatea națională. 1834-1849*, București, 1967, p. 251) publică o scrisoare a lui N. Istrati către C. Barițiu din care rezultă că Tumanski a girat consulatul din Iași în lipsa lui Kotzebue în 1843. Nu știm pe ce se baza Gh. Bezviconi (*Călători ruși în Moldova și Muntenia*, București, 1947, p. 383) afirmând că Tumanski ar fi murit la Belgrad în 1853.

Aleksandr Osipovici Duhamel, fost ambasador în Persia¹⁷, și la solemnitatea anuală de 6 decembrie, ziua țarului Nicolae I. Cu această ocazie, domnul, boierii și toți ofițerii, după slujba religioasă oficiată de mitropolit la Sf. Spiridon, mergeau acasă la consul ca să-l felicite. Giers evoca astfel ceremonia:

„Un postelnic, secretar de stat, reprezentându-l pe *gospodar*, sosea într-o caleașcă princiară, înconjurată de un pluton de ulani. O fanfară cânta în timpul primirii în curtea casei consulului. Spre seară, orașul era luminat sărbătorește și festivitatea lua sfârșit printr-un bal pompos la palatul domnesc. Toată societatea ieșeană din clasa superioară și din cea mijlocie participa la acest bal”.

Fiind chemat de consulul general Dașkov, Kotzebue merge la București, iar autorul îl însoțește, găsind drumul „abominabil”, chiar în comparație cu străzile, cu noroiul până la genunchi, din capitala Moldovei. Șase perechi de cai, mânați de trei surugii, sunt înhămați la trăsura escortată de numeroși slujitori călări, înaintea cărora gonea un olăcar spre a pregăti popasul următor. Călătorii erau de obicei găzduiți chiar acasă la ispravnic.

„N-am avut prilejul să ne oprim la hanuri. De altfel, pe atunci nu era niciunul cum se cade în Principate. Am fost uimit de dărnicia cu care Kotzebue împărțea bani surugiilor, slujitorilor și celorlalți din suită. El gândea că așa se cuvenea, pentru a menține demnitatea consulară. Ce-i drept, cheltuiala unor asemenea călătorii făcute în interes de serviciu era înregistrată în contul consulatului, fiind plătită de vistierie. În ciuda marelui număr de cai, înaintam anevoie prin clisă și, după scurte popasuri la reședințele de ținut Vaslui, Bârlad și Tecuci, care ni s-au părut foarte sărăcăcioase și murdare, am ajuns la Focșani doar în ziua următoare către seară, după ce trecusem râul Siret. Apa Milcovului, care formează hotarul între Moldova și Valahia, curge prin mijlocul târgului. În afară de câteva mici localități între Iași și Vaslui și poate în apropiere de Bârlad, unde se pot vedea case atrăgătoare, precum și dumbrăvi și livezi, până la Focșani nu-i decât aceeași stepă plictisitoare pentru drumeț. Ici colo numai, pe lângă orașe, întâlnim copaci. Nu-i nicăieri un semn de vegetație prin sate și târgușoare la această vreme a anului” (să ne amintim că Giers călătorea la mijlocul lui decembrie 1841).

Reflecțiile pe care i le inspiră acest peisaj rural nu sunt din cale afară de originale: „întreaga înfățișare a ținutului semăna cu sudul Rusiei. Întocmai ca acolo, la intrarea fiecărui orașel se afla câte o fântână cu o cumpănă uriașă și cu o găleată de scos apă”.

De la Focșani, unde le-au ieșit înaintea autoritățile locale, prilej cu care Giers constată diferențele cu totul neînsemnate dintre munteni și moldoveni, dar îi găsește pe cei dintâi mai simpatici, oaspeții ruși intră pe un teritoriu pe care memoria lor istorică îl asociază cu biruințele lui Suvorov, despre care mai

¹⁷ Duhamel, venit la București la 29 mai 1842, a rămas până în iulie, cf. *Cronica Androneștilor*, ed. I. Corfus, București, 1947, p. 90. În *Amintirile colonelului Gr. Lăcusteanu*, ed. R. Crutcescu, București, 1935, p. 90, misiunea generalului e datată din toamna 1841, confuzie corectată, în comentariul lui I. C. Filitti, *ibidem*, p. 280.

povestesc bătrâni ca Iordache Balș sau Costachi Conachi (cel din urmă își amintește împrejurările în care l-a întâlnit pe general într-o dimineață de bătălie). La trecerea râului Râmnic se vede foișorul întru pomenirea lui Arkadi Alexandrovici Suvorov, fiul, înecat acolo în aprilie 1811¹⁸. „Drumul continuă prin șesul care se întinde până la București. Este și mai deprimant și mai pustiu decât stepa moldoveană. Vreo trei-patru poște după Râmnic ne-am târât prin același glod înspăimântător până am ajuns la Buzău”. Sunt primiți foarte bine la episcopie, în absența vlădicăi Chesarie, reținut la București de lucrările Adunării Legiuitoare¹⁹.

Mai departe, autorul nu mai comentează peisajul întrevăzut din fuga cailor de poștă, deoarece, „plecat pe înnoptate, într-o asemenea beznă încât nu se putea desluși nimic la doi pași”, Giers s-a rătăcit de mai multe ori, trăsură i s-a răsturnat într-un șanț și n-a ajuns decât în dimineața următoare la Urziceni, pe malul Ialomiței, „râu peste care inginerii noștri au construit un pod foarte bun în vremea ultimei ocupații de către trupele noastre”. Fără alte aventuri, călătorii osteniți au pătruns seara în București, pe la bariera Colentinei, trecând pe lângă frumosul conac care aparținea pe atunci beizadelei Grigore Ghica²⁰.

„O stradă lungă și largă, Podul Târgului de Afară, pornește de la barieră”, povestește Giers. „Am umblat pe ea vreo douăzeci de minute până să cotim pe altă stradă. După aceasta se poate socoti că Bucureștii sunt un oraș mult mai mare decât Iașii. Chiar atunci avea peste 100 000 de locuitori, pe când capitala Moldovei avea numai vreo 50 000”.

În planul Bucureștilor, întocmit la 1842 de cumnatul domnitorului Al. Ghica, colonelul Vladimir de Blaremborg, cartograf și arheolog, apare și hotelul Cazinoului, care primea rar oaspeți simandicoși, găzduind de obicei zgomotoasele baluri publice ale burgheziei²¹.

Consulatul rus era pe Podul Mogoșoaiei, în casa, fostă a cneazului sârb Miloș Obrenovici și care avea să rămână proprietatea Rusiei imperiale încă un secol: cel care o cumpărase cu 100 000 de cervoneți, Iacov Andreevici Dașkov, este judecat foarte favorabil de memorialistul nostru.

¹⁸ I. Corfus, *Cronica meșteșugarului Ioan Dobrescu (1802-1830)*, SAI, VIII, 1966, p. 329. Gh. Bezviconi, *Călători ruși în Moldova și Muntenia*, p. 209, semnalează relatarea lui Ignatie Iakovenko, publicată în 1828 la Petersburg.

¹⁹ Născut în 1784, Chesarie a păstorit de la 1826 la 1846, N. Iorga, *Istoria bisericii românești și a vieții religioase a românilor*, II, Vălenii de Munte, 1909, p. 253-255, 353. Vezi și I. Ionașcu, *Material documentar privitor la istoria seminarului din Buzău*, București, 1937.

²⁰ Acest Grigore Ghica e cel care va muri la Paris, în septembrie 1858, *Documente privind Unirea Principatelor*, III, București, 1963, p. 418. Despre palatul de la Colentina, vezi Aurélie Ghika, *La Valachie moderne*, Paris, 1850, p. 99-100.

²¹ *Annuaire de la Principauté de Valachie*, București, 1842, p. 58.

„Am apreciat purtările sale alese și politețea lui reținută. Ar fi putut trece mai degrabă drept englez decât rus. Nici nu-i de mirare, deoarece era născut în America, tatăl său fiind ambasador în Statele Unite, și primise o educație absolut englezească. Cei câțiva ani petrecuți în corpul de pași nu putuseră șterge manierele sale britanice. Vorbea destul de stricat limba rusă. Neavând nicio înclinare către serviciul militar, Iakov Andreevici a intrat în diplomatie. A început, cred, prin a fi însărcinat cu o corespondență străină a contelui Heyden, comandantul flotei noastre din Arhipelag, luând parte la faimoasa luptă de la Navarino. După aceea, Dașkov a fost multă vreme secretar al legației de la Copenhaga. Apoi a fost numit consilier al misiunii de la Constantinopol. Totuși, el n-a îndeplinit niciodată acea funcție, întrucât, imediat după ce i se încredinșase postul, i s-a cerut să gireze consulatul general din București, din pricina plecării lui V.P. Titov, care urma să conducă reprezentanța de la Constantinopol în calitate de *chargé d'affaires*, în absența ambasadorului Butenev. Titov nu s-a întors niciodată în Principate, căci a fost curând numit ambasador la Poarta Otomană, iar Dașkov a rămas în situația de consul general timp de aproape șapte ani²².

Giers însuși va reveni la București după războiul Crimeii, ocupând postul de consul general între 1858 și 1863. Deocamdată, orașul pe care-l privea de la înălțimea dealului Mitropoliei i se părea pitoresc și-i amintea mult de Moldova... A observat că, exceptând Podul Mogoșoaiei și podul Târgului de Afară, străzile erau întortocheate, traversând cu desenul lor neregulat Dâmbovița și ocolind numeroase spații virane, căci fiecare casă avea o curte în față și o grădină în spate. În forfota trecătorilor, Giers a căutat în zadar evreii, mai puțini decât la Iași, în locul cărora găsea aici sârbi, bulgari, muntenegreni (macedoneni?), greci, armeni, albanezi. Ungurii, destul de numeroși, se ocupau cu negoțul de vite.

Firește, atenția i-a fost reținută de societatea care se aduna seara în saloanele consulatului rus, alcătuită din marile familii: Florescu, Văcărescu, Herescu, Bibescu, Băleanu, Bălăceanu, Oteteleşanu și alții. Giers crede că singurele nume neaoș românești ar fi cele terminate în -escu, -eanu și -eu. După el, Sturdza și Balș ar fi avut origine maghiară, iar Catargiu și Știrbei ar fi albanezi, ca Ghiculeștii. Cu privire la această nobilime fără drepturi ereditare, a auzit pronunțându-se cuvântul de dispreț „ciocoi”. Când se referă la frații Barbu Știrbei și Gheorghe Bibescu, autorul declară sentențios: „Iată răsplata părintelui care i-a dat pe fiii săi la învățătură²³”. Aptitudinile și preocupările culturale sunt remarcate și la Nicolae Mavros, tatăl unui general rus și având el însuși acest grad, corespunzător funcțiilor ocupate în administrația civilă. De acord cu majoritatea contemporanilor, Giers i-a recunoscut lui Mavros „o inteligență extrem de fină”, dar

²² Recomandarea lui Dașkov de către Nesselrode, în 1840, a fost publicată de N. Iorga, *Câteva fărâme din corespondența lui Alexandru Vodă Ghica, domn și caimacam al Țării Românești*, București, 1906, p. 2-4.

²³ N. Iorga, *Viața și domnia lui Barbu Dimitrie Știrbei*, București, 1905, p. 10, citează o declarație asemănătoare chiar a domnitorului. Vezi și idem, *Barbu Știrbei ca educator*, București, 1913.

notând succesele din cariera sa, meritate, adaugă și zvonurile despre averea pe care a acumulat-o:

„a fost folosit mai cu seamă la mituirea comandanților turci, ceea ce a reușit mereu cu o remarcabilă dibăcie. Astfel am pus noi stăpânire pe cetatea Vidin, fără nicio vărsare de sânge. În 1828, fiind în suita generalului Geismar, în Oltenia, a contribuit substanțial la victoria armatei noastre acolo. La încheierea păcii de la Adrianopol, el se găsea pe lângă generalul Kiselev și a fost unul din principalii conducători ai administrației sale. Kiselev l-a însărcinat cu organizarea carantinelor de-a lungul Dunării, poziție de o importanță atât sanitară, cât și politică. Cordonul de carantine avea rolul de a despărți și mai mult Turcia de principatele vasale. Ambițiosul Mavros își supraveghea atent funcționarii și agenții și afla tot ce se petrecea pe malul celălalt al Dunării. Guvernul nostru s-a îndatorat față de el într-atât încât, prin influența noastră, el și-a păstrat funcția de inspector al carantinelor de pe Dunăre, o slujbă care, se spune, îi aduce un venit considerabil [...] Și-a văzut atât de bine de afacerile sale din umbră încât a devenit unul dintre cei mai bogați moșieri din Valahia”²⁴.

Criticile nedrepte față de întemeietorul Muzeului Național de Antichități nu-l cruță pe alt arheolog colecționar, banul Mihalachi Ghica, pe care fratele său, Alexandru Vodă, îl numise ministru de interne²⁵. Bârfelile o ating și pe una din fiicele sale:

„După ce a părăsit Rusia, ea s-a stabilit în Franța, s-a împrietenit cu fel de fel de literați și a devenit ea însăși scriitoare, sub pseudonimul de Dora d'Istria. În acest domeniu a dobândit o oarecare notorietate. Totuși, aventurile ei nu sunt o recomandare de moralitate”²⁶.

După părerea autorului, Alexandru Ghica, „tip oriental”, era mai cinstit decât domnitorul Moldovei, dar Mihai Sturdza îl întrecea în privința capacității și a culturii. Bineînțeles, Giers știa și de legătura lui Ghica cu contesa Suchtelen, care era soția unui general rus de cavalerie²⁷. Pe lângă alți supuși ai țarului, Paznanski

²⁴ În Hurmuzaki, XVIII, p. 97, el e caracterizat ca *esprit souple, intrigant, beau parleur*. Vezi C. Moisil, *Galeria numismaților români – N. Mavros*, CNA, X-XII, 1934-1936, p. 178-181; idem, *Colecțiile numismatice și arheologice ale lui N. Mavros și soarta lor*, CNA, X-XII, 1934-1936, p. 193-203. Mai recent, A. Pippidi, *Nicolae Mavros, locul său în viața politică și intelectuală*, SCIVA, XLIV, 1992, nr. 2, p. 107-118 [republicat în acest volum].

²⁵ C. Moisil, *Galeria numismaților români, M. Ghica*, CNA, X-XII, 1934-1936, p. 44-47; idem, *Colecția de monete antice a marelui ban Mihail Ghica*, CNA, VII, 1927, p. 51-53. Vezi și A. Pippidi, *Vechi epigrafiști și anticari în țările române*, „Studii clasice”, XI, 1969, p. 279-296 [republicat în acest volum].

²⁶ I. Breazu, *Dora d'Istria și Edgar Quinet*, în *Închinare lui N. Iorga*, p. 63-72; N. Iorga, *Lettres de Dora d'Istria*, RHSEE, IX, 1932, nr. 4-6, p. 134-209; idem, *Despre Dora d'Istria*, RI, XXI, 1935, nr. 1, p. 103-104.

²⁷ Hurmuzaki, XVI, p. 170. Corespondența contesei cu Al. Ghica, pe care N. Iorga (*Românii în străinătate de-a lungul timpurilor*, Vălenii de Munte, 1935, p. 138) o credea

și Horbațki, amândoi cu gradul de colonel, la curtea de la București jucau un oarecare rol francezii emigranți, ca acel viconte de Grammont-Louvigny stabilit aici, sau un cartofoar și escroc care purta răsunătorul nume de Gabriel de Saint-André, conte d'Aubrial, prezentându-se drept legitimist exilat de monarhia din iulie²⁸.

Se dau informații nu numai despre membrii personalului consular rusesc din Țara Românească – Evstafi Semionovici Kotov, ca dragoman, secretarul Dendrino, un Durâghin și viitorul agent de la Galați, Kola –, ci și despre diplomații occidentali, toți ostili influenței rusești. Ca atare, pentru Giers sunt niște intriganți și consulul francez Billecocq, despre care aflăm că fusese însărcinat cu afaceri la Stockholm, și cel britanic, Colquhoun²⁹. De colegul lor prusian autorul găsește cu cale să-și bată joc, deși Johann-Ferdinand Neigebaur a scris o carte de atente și pătrunzătoare observații, *Beschreibung der Moldau und Wallachey*.

„În ciuda vârstei sale, de aproape șaiszeci de ani, și a urâteniei, la care se adăuga o monstruoasă perucă, pretindea la succese față de sexul opus și era foarte galant cu moldovencele, care-și râdeau de el. De asemeni, încerca să treacă drept savant și îl puteai vedea oricând cu o carte în mână, adâncit în lectură chiar când mergea cu trăsura sau pe cal. Călărea pe unul din caii de la caretă, o adevărată gloabă, iar vizitiul lui călărea pe celălalt, fără șea, ca un jocheu. Neigebaur obișnuia să-l viziteze zilnic pe Kotzebue și trebuie să recunosc că nu ne lipseam de plăcerea de a-l lua peste picior. Pe atunci se ocupa cu scrierea unei lucrări despre Moldova. Culegând date despre această regiune, ne plictisea de moarte cu întrebările lui. Avea obiceiul să-și noteze observațiile noastre într-un carnetel”³⁰.

La București, ca și la Iași, Giers circula în aceeași lume de diplomați mărginiți și tânjind după distracții. Dintre ei sunt menționați, de pildă, agentul Prusiei în Moldova, Eisenbach, fost diriginte de poștă la Constantinopol, și secretarii săi, von Starkenfels și Isfording. Ceea ce disprețuia la acești oameni, în general de o condiție socială modestă, era mai ales trecutul lor. De aceea are grijă să precizeze că Hubert, consulul francez din Iași, fusese preceptor într-o familie rusă, iar consulul Angliei, Samuel Gardner, cunoscuse și el sudul Rusiei în împrejurări

distrusă, există la Biblioteca Academiei Române, la secția de manuscrise, sub cota de corespondență inventariată 117 450-117 926.

²⁸ N. Iorga, *Istoria Bucureștilor*, București, 1939, p. 264.

²⁹ Adolphe-Etienne Billecocq (1800-1874), atașat de legăție la Berlin în 1822, secretar de legăție la Viena și Constantinopol, consul la București în 1839-1846, scrie *La Principauté de Valachie sous le Hospodar Bibesco*, Bruxelles, 1847. Despre Robert Gilmour Colquhoun (1804-1870), consul la București în 1834-1854, ar fi de publicat o întreagă cercetare, care ar găsi materiale inedite (între altele, jurnalul care i se atribuie, la Biblioteca Națională din București, secția Documentare, Fondul Saint-Georges, CVI/4).

³⁰ Vezi V. Papacostea, *Un observator prusian în Țările Române acum un veac*, București, 1942.

obscure: „amândoi se sinchiseau prea puțin de îndatoririle lor oficiale, pe care le lăsau în seama dragomanilor lor, persoane foarte necinstite”.

La înapoierea lor în Moldova, după numai patru zile la București, Kotzebue și Giers au străbătut câteva sate stinghere, același peisaj dezolant peste care se așternuse o pojghiță de gheață. Au văzut piramida ridicată pe malul Dunării spre a-i comemora pe ostașii ruși căzuți la asediul Brăilei din 1828-1829. Spicuim în continuare din amintirile acestei călătorii:

„Lărgimea fluviului la Brăila depășește o verstă-două. Malul din față, al Bulgariei, e mai muntos decât cel românesc. Faptul că de-a lungul Dunării, peste tot, malul drept îl domină pe cel stâng le-a dat un mare avantaj turcilor în timpul războaielor noastre cu ei. Marele număr de mori de vânt stă mărturie cu privire la înfloritorul negoț cu grâne din portul Brăila, unde am găsit o mulțime de nave. Orașul pare sărac și fără nimic deosebit de arătat. N-am petrecut acolo decât puține ceasuri și am plecat la Galați, la vreo două-trei poște depărtare de Brăila. La hotar, unde am fost întâmpinați de autoritățile moldovene, ne-am luat rămas bun de la călăuzele noastre din Muntenia”.

Bubuital tunurilor răsunând până departe în noapte i-a făcut pe călători să creadă că la Galați a izbucnit revoluția sau că turcii au trecut Dunărea. În realitate, marinarii străini din port sărbătoreau Anul Nou, fiind întâi ianuarie după calendarul gregorian. La Galați, port important care adăpostea pe vremea iernii sute de vapoare, își avea sediul un agent consular rus, pe nume Karneev, personaj la fel de important ca pârcălabul de Covurlui, care era atunci Vasile Ghica, soțul Cleopatrei Filipescu³¹.

„Cea mai mare parte a comerțului Moldovei trecea prin Galați”, constata Giers, „și negoțul atrage acolo o mare mulțime de străini de toate neamurile, în primul rând greci. Orașul este construit fără nicio rânduială, oarecum în stilul asiatic, iar populația se ridică pe atunci la aproape 45 000 de locuitori”.

Între întoarcerea lui Giers la Iași la 3 ianuarie 1842 și ziua din iulie 1845 când se îmbarca pe vaporul austriac *Metternich* al companiei Lloyd³² cu destinația Constantinopol, părăsind astfel vremelnice istoria țărilor române³², au trecut trei ani. Pentru această perioadă, amintirile cele mai interesante se leagă de vizitele în provincie prin care a cunoscut o realitate mai adâncă și mai autentică decât a capitalei Moldovei. N.K. Giers este probabil cel dintâi turist străin care s-a urcat pe Ceahlău, în iulie 1843, fiind condus la Duruitoare de Hermiona Asachi și de Maria Cantacuzino. Apoi în tovărășia prietenilor săi de la Zvorâștea, frații Moruzi: Alexandru, ginerele lui Răducanu Rosetti (dar, mai târziu, căsătorit cu

³¹ Cleopatra Filipescu, căsătorită în 1840 cu Vasile Ghica, apoi cu N. Canta.

³² Despre perioada în care el a fost, revenind la București, martor al Unirii, vezi B. Jelavich, *Russia and the Double Election of Alexandru Cuza, 1858-1859. The letters of S.I. Popov to N.K. Giers*, SOF, XXIV, 1965, p. 119-137; cf. recenzia de D. Berindei în **RRH**, V, 1968, nr. 1, p. 124-127.

Smaranda Balș) și Panaiot, soțul Aglaei M. Cantacuzino-Pășcanu³³, autorul a văzut mănăstirile Văratec, Agapia și Neamțu, unde a dat ascultare obișnuitelor clevetiri pe seama călugărilor și a călugărițelor. A poposit la Șoldănești, la Lămășeni, la Baia, la Hangu, unde Cantacuzinii încercau o exploatare a lemnului transportat cu plutele. Menționează iarmarocul de la Fălticeni și admiră priveliștea la Piatra Neamț, pe atunci un târg cu numai 3-4 000 de locuitori. Pe aceste meleaguri, în 1853, avea să se îmbolnăvească de friguri palustre în acea primejdioasă formă locală pomenită de atâția autori, de la Cantemir la Balzac³⁴. Pe când vâna prin împrejurimile Bălțăteștilor, a asistat la o horă, „străvechi dans păgân”. Imaginea acelorași datini primitive i-au evocat-o bocitoarele, prezente nu numai la înmormântările țărănești, ci chiar la aceea a fostului domn Ioan Sandu Sturza³⁵. În materialul lor bogat cu privire la viața cotidiană, memoriile lui Giers cuprind și descrierea unei nunți, cea a Pulheriei C. Cantacuzino-Pășcanu cu Emanoil Arghiropol. Nota caracteristică cu asemenea prilejuri o dau lăutarii, care, chiar dacă s-au deprins cu valsurile și-au păstrat portul oriental. Iată o mărturie despre taraful bătrânului Barbu, vestit în toată Moldova:

„Firește, execuția lor nu era întotdeauna aidoma cu originalul și lăutarii neșcoliți, dând frâu liber fanteziei lor, obișnuiau s-o ia razna. Totuși, nimeni nu putuse auzi vreo notă falsă; simțul lor pentru măsură și ritm era atât de desăvârșit încât se dansa mai bine după muzica lor decât după cea a oricărei orchestre din Europa. Foloseau doar câteva scripci, un instrument special și desigur foarte vechi, compus din zece sau mai multe fluieri împreunate, care înlocuia flautul, și o balalaică la care cânta Barbu însuși”.

A ascultat cu aceeași plăcere muzica ȝiganilor, ale căror moravuri și aspect sunt descrise cu curiozitatea unui explorator în Africa. Pentru gusturile mai rafinate, Iașii aveau o trupă franceză de teatru, însă conducătorul ei, actorul Pellier, a murit de holeră în 1848. E vorba de un oarecare Frisch, care încercase să introducă la Iași opera germană, dar care, ruinându-se, a fugit de creditori tocmai în Egipt, unde Giers avea să-l regăsească în 1856.

³³ N. Ciachir, *Unele materiale inedite privind participarea românilor în cadrul detașamentelor grecești la luptele din Crimeea în perioada războiului din 1853-1856*, în *Omagiu lui P. Constantinescu-Iași*, București, 1965, p. 466-469; Fl. Marinescu, *Étude généalogique sur la famille Mourouzi*, p. 97-104; Fl. Marinescu, G. Penelea-Filitti, A. Tabaki, *Documents gréco-roumains. Les fonds Mourouzi d'Athènes*, Atena-București, 1991.

³⁴ Ș. Cioculescu, *Balzac și Moldova*, „Revista Fundațiilor Regale”, XIII, august, 1946, p. 777-780.

³⁵ Curios, Giers nu poate fi martor ocular, căci fostul domn a murit în ianuarie 1839, deci înainte de venirea tânărului diplomat în Moldova; cf. T. Ichim, *Lista boierilor morți între 1834-1841*, **IN**, 1925, fasc. 5. Ei relatează și incidentul tragic de la Horodniceni, despre care vezi N.B. Cantacuzino, *Amintirile unui diplomat român*, București, 1964, p. 45-47, și Th. Pallady, *Jurnal*, București, 1966, p. 124-125.

Se poate pune întrebarea de ce adevărata viață culturală, care lua avânt chiar în acești ani, este aproape ignorată, cu excepția unei referiri în treacăt la Alecsandri. Răspunsul este că literatura noii generații – dintre bătrâni, Conachi sau „Bălșucă” (Iordachi Balș) sunt menționați fără nicio aluzie la versurile scrise de ei – se dezvoltă în luptă cu protectoratul Rusiei. Trimișii acesteia n-aveau contact decât cu oficialii. Numai călătoriile în țară i-au permis lui Giers să-și formeze o imagine mai completă și exactă despre români și patria lor:

„Întreaga întindere a Moldo-Valahiei sau României cum i se spune acum³⁶, este mărginită de lanțul munților Carpați, de Dunăre, începând cu cataractele cunoscute sub numele de Porțile de Fier și până la estuarul său, și de Prut. Aceste hotare pot fi considerate frontierele ei naturale. Dinspre Carpați, care ating o înălțime înfricoșătoare, fiind străpuși de foarte puține pășuri, de-a lungul graniței dintre Țara Românească și Austria, începe un coborâș treptat, la poalele căruia se întinde o regiune de podgorii. După aceea urmează un șes larg care ajunge până la Dunăre [...] Această câmpie monotonă, care pe alocuri are aspectul de stepă, se desfășoară pe 600 de verste în lung și pe 100-150 de verste de-a latul”.

Autorul a avut și prilejul de a cunoaște Transilvania, în 1849, când avea funcția de agent diplomatic pe lângă generalul Lüders, comandantul trupelor ruse trimise să reprime revoluția din Ungaria: atunci a remarcat „cel mai frumos tip românesc”, cel din Ardeal.

Dar de un interes cu totul special sunt impresiile lui Giers din primăvara anului 1844, formate în cursul unei călătorii de la Iași la Hotin:

„Partea din Basarabia pe care am străbătut-o se deosebește de Moldova numai prin aceea că transportul cu poștalionul și popasurile acestuia sunt organizate ca în Rusia. Populația este aceeași: români cu oarecare amestec de ucraineni. Șatre de țigani se vedeau pretutindeni de-a lungul drumului. Limba rusă predomină în orașe, însă localnicii, sau *țăranii*, nu înțeleg rusește decât rareori. Satele arată întocmai ca cele din Moldova, cu căsuțe izolate, având aproape fiecare câte un cuib de barză [...] Am rămas cu o impresie foarte tristă din această călătorie. Sunt mai bine de treizeci de ani de când am luat Basarabia și ce am făcut noi ca să contribuim la bunăstarea ei? Am introdus oare legi noi în administrație, în tribunale? Am făcut ceva spre a civiliza regiunea? Am construit noi drumuri? Vai, răspunsul tuturor acestor întrebări trebuie să fie hotărât *nu!* Mult au avut de suferit sentimentele mele patriotice când am comparat Basarabia cu cealaltă provincie ruptă din trupul Moldovei, Bucovina, unde austriecii au reușit să statornicească o ordine exemplară în toate privințele”.

Nu numai că o asemenea critică a administrației țariste se întâlnește rar sub pana lui Nikolai Karlovici Giers, dar în împrejurările de astăzi recunoașterea unei

³⁶ Data la care au fost redactate memoriile, către 1873-1875, este indicată de diverse referiri la situații contemporane, de pildă prima guvernare a lui Lascăr Catargiu, începută în 1871.

CĂLĂTORI ȘI IMAGINI

situații istorice căreia i s-au opus nenumărate falsificări capătă o remarcabilă actualitate.

Deși, din păcate, ultimul capitol, referitor la anii 1845-1847, se oprește chiar de la început, memoriile luminează îndeajuns personalitatea autorului lor. Suedezul acesta, rus prin adopțiune, ale cărui judecăți, adesea severe, sunt de cele mai multe ori drepte, se dovedește tipul înaltului funcționar harnic, scrupulos, pătruns de demnitate țeapănă și de acreală. Pentru societatea românească însă, pe care, sub egida țarului, el o supunea unui bănuitor control, cartea sa depune fără voie o mărturie neașteptat de favorabilă și, tocmai de aceea, convingătoare.

Notă bibliografică

- N. Iorga, *întemeietorul*, în Raluca Tomi, ed., *Institutul de Istorie Nicolae Iorga, 1937-1948*, București, Ed. Oscar Print, 2009, p. 11-21.
- În amintirea unui început de drum*, postfață la Constantin Erbiceanu, *Cronicari greci care au scris despre români în epoca fanariotă*, ed. Constantin I. Erbiceanu, București, Ed. Cronicar, 2003, p. 409-414.
- Ioan Bogdan la Viena. *Scrisori inedite despre începutul carierei sale*, în **RSL**, XXXI, 1994, p. 175-188.
- Invenția originilor: patriotism conservator în Moldova secolului XIX*, în **AUBI**, XLVI, 1997, p. 27-48.
- Evul Mediu ca utopie, ca amintire și ca proiect de viitor*, în „Xenopoliana”, II, 1994, nr. 1-4, p. 102-117.
- Din istoria studiilor sud-est europene în România*, în „Sud-Estul și contextul european. Buletin”, IX, 1998, p. 7-14.
- Pseudoreforma istoriografiei românești*, în „Xenopoliana”, VI, 1998, nr. 3-4, p. 118-127.
- Monarhia în Evul Mediu românesc, practică și ideologie*, în Ovidiu Cristea, Gheorghe Lazăr, ed., *Național și universal în istoria românilor. Studii oferite prof. dr. Șerban Papacostea cu ocazia împlinirii a 80 de ani*, București, Ed. Enciclopedică, 1998, p. 21-39.
- La originile Țării Românești*, în **RI**, XIX, 2008, nr. 1-2, p. 5-20.
- Cronica armenilor din Camenița, noi spicuri privitoare la istoria românilor*, în **Studii**, XXVI, 1973, nr. 1, p. 145-155.
- Criza politică din Moldova anilor 1547-1564*, în **RI**, XVI, 2005, nr. 1-2, p. 153-168.
- O genealogie a lui Petru Cercel*, în **AG**, I, 1994, nr. 3-4, p. 77-82.
- Ieremia Movilă, schiță de portret*, în *Movilești, Istorie și spiritualitate românească*, II, Ieremia Movilă. *Domnul, familia, epoca*, Mănăstirea Sucevița, 2006, p. 79-93.
- Noi informații cu privire la lupta de la Șelimbăr*, în **RdI**, XXVIII, 1975, nr. 4, p. 553-574.
- Din istoria relațiilor româno-maghiare în secolul XVII. Câteva documente*, în Violeta Barbu, Tüdös S. Kinga, ed., *Historia manet, Volum omagial Demény Lajos*, București, Ed. Kriterion, 2001, p. 147-160.
- Note de istorie a Maramureșului în sec. XVI-XVIII*, în „Marmația”, V-VI, 1979/1980, p. 175-185.
- Date noi despre Rosetești și pământurile lor la sfârșitul secolului al XVIII-lea*, în „Carpica”, I, 1971, p. 331-341.
- Genealogia familiei Miclescu, după un izvor necunoscut*, în **AG**, VI, 1999, nr. 1-4, p. 157-168.
- Vechi epigrafiști și anticari în țările române*, în „Studii clasice”, XI, 1969, p. 279-296.
- Alți anticari și epigrafiști români din secolul al XIX-lea: de la Kogălniceanu la Bălcescu*, în „Studii clasice”, XII, 1970, p. 241-246.
- Manuscrise bizantine din biblioteca Mavrocordaților*, în **VR**, LXXXV, 1990, nr. 9, p. 56-63.
- Un manuscris regăsit al Epistolarului lui Nicolae Mavrocordat*, în „Sud-Estul și contextul european. Buletin”, V, 1996, p. 123-130.

- Despre o carte de medicină și despre multe altele din biblioteca Academiei Domnești de la Iași*, în Gheorghe Brătescu, ed., *Retrospective medicale. Studii, note și documente*, București, Ed. Medicală, 1985, p. 169-172.
- Despre Ienăchiță Văcărescu*, în **RITL**, XXXV, 1987, nr. 3-4, p. 297-309.
- Activitatea cartografică a lui Ienăchiță Văcărescu*, în „Sud-Estul și contextul european. Buletin”, I, 1994, p. 141-152.
- Ultima piesă de teatru din epoca fanariotă*, în Lia Brad-Chisacof, ed., *Corneliæ Papacostea-Danielopolu. In memoriam. Εἰς μνήμην*, București, Societatea Română de Studii Neelene, 1999, p. 123-129.
- Lecturile unui boier muntean acum un veac: Ioan Manu*, în **RITL**, XX, 1971, nr. 1, p. 105-119.
- Despre tipografia lui Eliade Radulescu în 1848*, în **SCB**, XIII, 1974, p. 171-179.
- Nicolae Mavros. Locul său în viața politică și intelectuală*, în **SCIVA**, XLIV, 1992, nr. 2, p. 107-118.
- Insula. Orizonturi mitologice și itinerariu istoric*, în Lucian Boia, Anca Oroveanu, Simona Corlan-Ioan, ed., *Insula. Despre izolare și limite în spațial imaginar*, București, Colegiul Noua Europă, 1999, p. 25-40.
- Imagini spaniole ale Transilvaniei: Lope de Vega și Duque de Estrada*, în Pompiliu Teodor, Nicolae Edroiu, Aurel Răduțiu, ed., *Stat, societate, națiune*, Cluj-Napoca, Dacia, 1982, p. 173-186.
- Călătoriile ducelui de Richelieu prin Moldova*, în **RdI**, LXI, 1988, nr. 7, p. 683-696.
- Cunoașterea Sud-Estului european ca știință: opera inedită a lui Luigi Ferdinando Marsili*, în „Sud-Estul și contextul european. Buletin”, II, 1994, p. 13-20.
- „De ducibus Valachiae”. Notă preliminară despre un text inedit din secolul XVIII*, în „Arhivele Olteniei”, VIII, 1993, p. 65-70.
- Moldova contesei Dash și a lui Alexandre Dumas (I)*, în **RITL**, XXIX, 1980, nr. 2, p. 235-244; (II), în **RITL**, XXIX, 1980, nr. 3, p. 447-455.
- Vlahii din nordul Greciei în sec. al XIX-lea. Mărturia unui călător englez*, în *Contribuția românilor la îmbogățirea tezaurului cultural în Balcani*, București, Fundația Culturală Română, 1992, p. 9-13.
- Românii în memoriile lui N. K. Giers*, în „Arhivele Olteniei”, XI, 1996, p. 67-84.